Acta Baltico-Slavica

2

Archaeologia, Historia,
Ethnographia
et Linguarum Scientia

Białystok 1965

ACTA
BALTICO-SLAVICA

SOCIETAS SCIENTIARUM BIALOSTOCENSIS

ACTA BALTICO-SLAVICA

EDITOR
Jerzy Antoniewicz

II

BIAŁYSTOK — POLONIA 1965

BIAŁOSTOCKIE TOWARZYSTWO NAUKOWE

ACTA BALTICO-SLAVICA

II

BIAŁYSTOK 1965

D-1/82

Rada Redakcyjna

Wł. Antoniewicz (Warszawa), *T. Cieślak* (Warszawa), *T. Dzierżykray-Rogalski* (Białystok), *K. O. Falk* (Lund-Szwecja), *A. Gieysztor* (Warszawa), *H. Łowmiański* (Poznań), *M. Małowist* (Warszawa), *A. Obrębska-Jabłońska* (Warszawa), *J. Otrębski* (Poznań), *J. Safarewicz* (Kraków)

Redaktor: *Jerzy Antoniewicz*

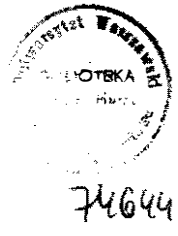
Sekretarz redakcji: *Jan Jaskanis*

Okładkę projektował:

H. Białoskórski

Materiał ilustracyjny przygotowali:

J. Antoniewicz, K. Gabriunaitė, P. Kulikauskas, M. Pokropek i A. Poppe

74644

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA
im. Jerzego Giedroycia w Białymstoku
FUW0251250

Wydano z zasiłku
Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej
w Białymstoku

Copyright
by Białostockie Towarzystwo Naukowe
Białystok 1965

Printed in Poland

16425

SPIS TREŚCI

Содержание — Contents

I ROZPRAWY I STUDIA

J. Antoniewicz (Warszawa), The Problem of the "Prussian Street" in Novgorod the Great 7

A. Johansons (Stockholm), Der Wassergeist bei Balten u. Slaven 27

V. Mažiulis (Vilna), Remarques sur le vocalisme du vieux prussien 53

В. И. Мелешко (Минск), Торговые связи Могилева с городами Польши и Прибалтики во второй половине XVI — первой половине XVII в. 61

Commercial Relations of the City of Mohilev in White-Russia with Cities of Poland and of the Baltic Area . . . . . .

D. Fajnhauz (Warszawa) Klub litewsko-ruski przy Hotelu Lambert w Paryżu 103

Lithuanian-Russian Club with Hotel Lambert Group in Paris . . .

II MATERIAŁY

К. Габрюнайте (Каунас), Локальные подражания ранносредневековых шлемов русского типа в Литве 115

Local Imitation of Early Medieval Helmets of Russian Style in Lithuania

А. Поппэ (Варшава), К истории древнерусской ткани и одежды: Вотола 135

The History of the Old-Russian Textiles and Clothing: votola . . .

T. Buch (Warszawa), Połączenia hipotaktyczne u Chr. Donelajtisa 155

Hypotactic Constructions in Christian Donelajtis' Works . . . .

III SPRAWOZDANIA

В. Гринавецкис (Вильюс), Новое в литовской диалектологии 177

New Studies of Lithuanian Dialectology . . . . . .

P. Kulikauskas (Wilno), Badania archeologiczne na Litwie w latach 1955—1961 203
Archaeological Excavations in Lithuania in the Years 1955—1961 . .
M. Paaver (Tartu) i P. Kulikauskas (Wilno), Znaleziska kości zwierzęcych z grodzisk i osad z okresu wczesnożelaznego i rzymskiego na Litwie 261
Bone Remains of the Early Iron Age and Roman Period Found in Lithuania . . . . . .
M. Pokropek (Warszawa), Muzeum łotewskiej kultury ludowej w Rydze 281
Museum of the Latvian Folk-culture in Riga . . . . . .

IV POLEMIKI I DYSKUSJE

Н. Н. Воронин и П. А. Раппопорт (Ленинград), О терминологическом словаре древнерусского строительного дела . . 297
On Terminological Dictionary of Old-Russian Building . . . .
A. Beruga (Warszawa), Z problematyki narodzin burżuazyjnej Republiki Litewskiej 303
Some Creation Problems of the Bourgeois Lithuanian Republic . . .

V RECENZJE I OMÓWIENIA

Publikacje dotyczące Litwy, Łotwy, Białorusi z dziedziny archeologii, etnografii, historii i językoznawstwa 333
Review of the Archaeological, Ethnographical, Historical and Linguistical Works on Lithuania, Latvia and White-Ruthenia . . . . . .

VI KRONIKA

J. Safarewicz (Kraków), Problematyka bałtosłowiańska na Kongresie Slawistów w Sofii w 1963 513
Baltoslavical Problems at Slavistic Congress in Sofia . . . . .
A. Barszczewski (Łódź), Obchody ku czci J. Kupały i J. Kołasa w Polsce 515
Celebrations in the Honour of J. Kupała and J. Kołas in Poland . . .
Z. Stoberski (Warszawa), Obchody ku czci Chr. Donełajtisa w Polsce 517
Celebrations in the Honour of Chr. Donelajtis in Poland . . . . .
Nekrologi: M. Morelowskiego, J. Endzelina, B. Łarina i J. Ozolsa 518
Obituary Notices . . . . . .

Jerzy Antoniewicz
Warszawa

THE PROBLEM OF THE "PRUSSIAN STREET" IN NOVGOROD THE GREAT

In 1959, 1100 years elapsed when the name "the Novgorodians" had appeared for the first time in early Russian (Ruthenian) written sources, for in the year 859 a mention reading... „въсташа Словене, рекше Новгородци... на Варяги, и изгнаша их за море..." [1] was made in the so-called "Nikonovskiy letopis". The date has been confirmed by archaeological excavations which have proved, beyond any doubt, that no earlier culture-bearing layer than that of the 9th century [2] has been ascertained there. Novgorod, an important centre of North Russia (Ruthenia), was connected for a few centuries not only with the northern Slavs but also with almost all peoples living in the Baltic basin; their representatives inhabited Novgorod temporarily or permanently and contributed to the formation of the early mediaeval culture of the Novgorod land. It is commonly believed that Novgorod the Great was a disposition centre of early mediaeval Russia (Ruthenia), not only in the political and economic meaning [3]. It was also the centre of formation of the specific early Russian (Ruthenian) culture of that region, a culture which arose as a result of the integration of various factors [4]. The picture of that

[1] Полное собрание русских летописей, vol. IX, p. 8.

[2] The problem is not quite clear, as only at the so-called „Dworzyszcze Jarosława" (Yaroslav's court) the 9th century culture-bearing layer was discovered. See A. W. Arcichovskiy, Раскопки в Новгороде, „Краткие С. И. И. М. К.", vol. XXXIII (1950) p. 8. According to Arcichovskiy the town was built at the beginnig of the 10th century. See „Археологическое изучение Новгорода, Труды Новгородской Археологической Экспедиции" vol. I (1956), pp. 41—43. Also see: Новгород Великой по археологическим данным, in the collective work: Новгород, Moskva 1964 p. 38.

[3] See recently: M. N. Tichomirov, Великий Новгород в истории мировой культуры in the collective work: Новгород. К'1100 Летю города, Moskva 1964, pp. 23—37.

[4] P. N. Tretiakov touches upon this subject in his recent work: Финно-угры, балты и славяне в области верхнего течения Днепра и Волги. „V Международный съезд славистов" Moskva, 1963, pp. 27—8. As to the Swedish colony

culture differed from that of Kyev on the south; it was more complicated as many elements: Slavonic, Finnish, Scandinavian etc. contributed to it.

It is characteristic that this ethnical conglomerate can be traced in the topography of early mediaeval and modern Novgorod, in the names of its streets. It seems rather impossible that the streets with names of ethnical character should be called according to the directions led in, (for instance towards Scandinavia, Carelia or towards Prussia [5]). It is impossible to take that even the western direction of the "Prussian street" in Novgorod, leading towards Lithuania and Prussia, was the reason for which that street had been given such a name. It seems more probable that it would rather have been called "Lithuanian street", as Lithuania was known to the early mediaeval inhabitants of Novgorod better than Prussia. And though the direction of the "Prussian street" is to the south-west from the Novgorod Kremlin, thus leading towards Lithuania and Prussia — the occurrence of the name of that street with other characteristic ethnical names of the Novgorod streets has its historical significance [6].

Four essential kinds of the names of streets, dating back to the early Middle Ages, can be observed in Novgorod. The names of the first group derive from local place-names, etc. They are not numerous, (such streets as Luyanica, Rogatnica, Zapolskaya, Zareckaya etc.). Others were named after the names of craftsmen's quarters in which early mediaeval craftsmen lived. Such names are typical of early mediaeval towns, both in early Russia (Ruthenia) and in Poland, as well as elsewhere. Among these Novgorod streets the "Szczytnaja (Shchitnaya) — street" and the

(from Gothland) in Novgorod, see G. Svahnström, Gutågard och Petershof. Två handelsgårder in den medeltida Nowgorod, „Gotlands Arkiv", Visby 1960, pp. 35—50. See also H. Jankuhn, Der frankisch-friesische Handel zur Ostsee im frühen Mittelalter „Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftgeschichte", vol. 40 (1953), pp. 193—243. und B. Widera, Beginn und Umfang der deutschen Getreideausfuhr in die vormongolische Rus „Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte" Berlin 1963. Teil II pp. 79—102.

[5] B. A. Rybakov (Moskva) has called my attention to this possibility (the orientation of the streets with technical names can correspond to the directions they led in), giving as an example the streets of old Moskva. Thanks are due to S. N. Orlov for certain data concerning the names of the streets in Novgorod. See S. N. Orlov, К'топографии древнего Новгорода, „Советская археология, 1961. no. 4, pp. 212—217 and id. К'топографии Новгорода X—XIII вв. in the work "Novgorod" pp. 264—284, particularly fig. 1 and p. 273.

[6] The Vareckaya (Varyazkaya) street can serve as an example. Its orientation does not correspond to the direction leading from Novgorod to the respective country. That street was situated in the southern part of the town, on the right bank of the Volchov, („Targovaya Strana"), near the seat of merchants from Gotbland.

"Koniuchova street" belong to more interesting. The next group of the streets were named after the names of Orthodox churches and of the boyars, for examples "Fyedorova", "Nokinskaya", "Mikaylovskaya", "Varvarinskaya" and others. The most interesting, however, are the streets called after the minorities that were living there, or after the countries which were in commercial contacts with Novgorod. It is characteristic that their orientation in relation to four cardinal points did not always correspond to the directions leading from Novgorod to the respective countries [7]. In spite of that, in the Nerevska quarter in the northern part of Novgorod, the "Karelskaya street" was situated; there were also the "Varyazkaya street" called later "Vareckaya" ("Targovaya Strana") and the "Czudniceva street" ("Chudniceva" — from "Czudi", the Aesti).

It is not difficult to identify the old "Prussian street" in the present Novgorod. The present "Zelyabova street", (previously "Prussian street") runs, as already mentioned, south-westwards towards the remains of the earth rampart, which surrounded the town in the Middle Ages. The old "Prussian street", as almost all streets in Novgorod, led from the Volchov river towards that rampart which was the fortification surrounding the whole town situated on the right and on the left banks of the Volchov.

In the last years, some building work has been done in the Zelyabova street, (digging for the foundations of the secondary school no. 11 — section 1) — and several trenches not so far from sections I and II). Some excavations were also made in that street not far from the Novgorod Kremlin walls. In all these cases a culture-bearing layer was discovered there, it was examined and described by S. N. Orlov, the only archaeologist staying in Novgorod for archaeological observations and a professor of the High Pedagogic School in that town. He has kindly informed me of his observations on the culture-bearing layer in the "Prussian street" in Novgorod. Thanks to his kindness and with his approval I am able to publish here his observations which, as will be further shown, are of great importance for the problem of the "Prussian street" in Novgorod [8]. At the same time I should like to emphasize that the data published hereunder are the result of the observations made by prof. S. N. Orlov in the last years, when important building work was being done in the post-war years up to the beginning of August, 1958. The next years have provided new data allowing us to elucidate better the problem of the "Prussian street" in Novgorod. These are the results of the observations made by S. N. Orlov in the Zelyabova street (until 1958).

[7] See note no. 6.

[8] I am most grateful to S. N. Orlov, as thanks to his kindness these materials were available for me.

A section made while digging for the foundations of school no. 11 (see fig. 2). The size of the dug out area was 45 × 25 m, its depth — 4.5 m. The culture-bearing layer was 4 m thick and consisted of the following layers:

a) layer I — 0.70 m. thick, consisting of various intermixed components dating even from fairly young periods,

b) layer II — dark humus, 0.8 to 1.0 m thick,

c) layer III — the most "intensive", dark-brown, compact layer containing pieces of wood intermixed with manure; 2.5 m thick,

d) layer IV — 0.25 m thick — the last culture-bearing layer at that spot; clayey original humus dark-grayish in colour. Under it only clayey virgin-soil, livid in colour, was revealed.

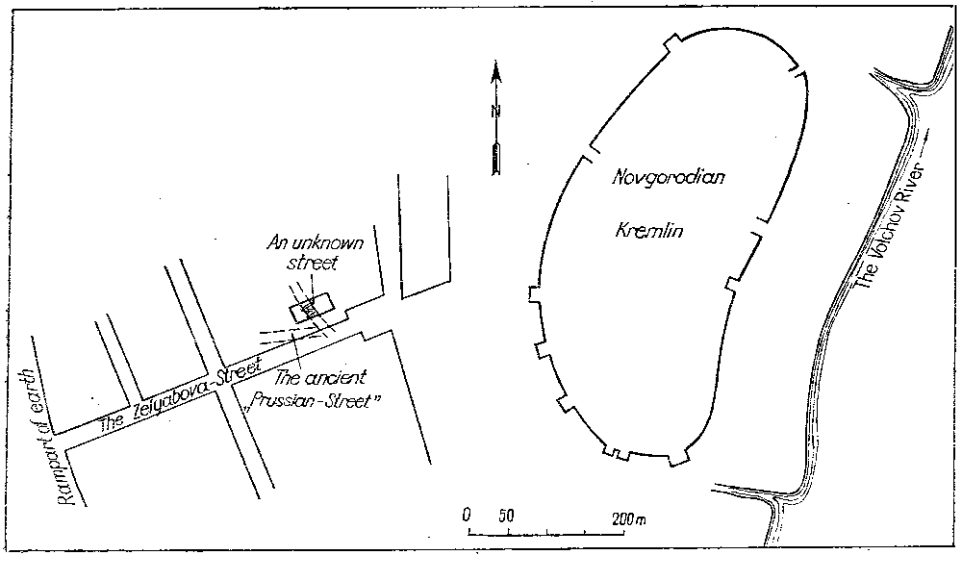

Fig. 1. Novgorod the Great. The orientation of the early mediaeval „Prussian street" in relation to the Novgorod Kremlin and the rampart surrounding the town.

The arrangement of layers described above was observed on the whole excavated area. It should be emphasized that organic remains other than those of wood and manure, were discovered in the lower part of layer II. Those were numerous leather scraps, thin layers of animal hair, fragments of some sorts of buildings and of piles driven into the earth, parts of a fence etc.

While digging for the foundations of the school, traces of a timber-covered street were also discovered, and this is most important. The

street was running along the N—S axis with a slight deviation to the N—W. The upper level of that street was discovered at a depth of 1.10 m from the surface, the lowest one was revealed 0.20 m over the layer IV. At that spot, 13 successive layers of that street could be traced. The timber covering it was in a bad state of preservation, some logs had not been cleaved. The street was 3.5 m wide. At the beginning of the 18th century it ceased to exist and its name is unknown to us.

An open well, which had been a part of the irrigation system of the 18th century Novgorod, was discovered in the south-eastern part of the excavated area, at a depth of 2.7 m from the surface. Its size was 1.5 × 1.5 m. The following objects were also found on that excavated area: a part of a drill, a massive iron punch, pieces of glass bracelets, fragments of leather boots with various patterns cut out in toe-caps, stone weights with marks hammered out in them, pivotal fittings, a whole collection of various wooden objects and pottery fragments.

Trench I, made to the south-west of the school (fig. 2), cut the Zelyabova street across. The trench was 2.8 m deep. It revealed a part of the timber covering of the old "Prussian street" which ran from the south-east to the north-west. The first layer of that timber covering was discovered at a depth of 0.90 m from the surface. It was possible to reveal up to six successive layers of that timber covering, occurring to a depth of about 2 m. They were 4.4 m wide. As the virgin-soil has not been reached, we cannot ascertain how many further layers of that kind are still existing there and at what depth the virgin-soil will be revealed; but, in the light of the 18th century plans, the revealed part is undoubtedly that of the Prussian street. A great deal of organic remains, among them many pieces of wood, of animal hair and leather scraps, were found in the culture-bearing layer in that trench. Besides that one spindle-whorl of pink Volhynian slate, fragments of wheel-made pottery and a bone pin with ornamented head were discovered there.

Trench II has provided similar data as those of trench I. A large part of the timber covering of the Prussian street was revealed there. It has been also ascertained that near the Novgorod Kremlin the culture-bearing layer is up to 4.5 m thick and contains various objects.

In S. N. Orlov's opinion, the oldest culture-bearing layer in the section made while digging for the foundations of the school should be dated to the end of the 10th century, not to any earlier period, taking into consideration that no hand-made pottery was found there. Therefore the oldest layer of the unknown street, discovered there, with which the Prussian street had been joined, may be dated to the beginning of the 11th century. As shown on the attached plan, the Prussian street was revealed on a not large area; it was only cut by

the two trenches at some distance from one another. Unfortunately trench I was only 2.8 m deep and S. N. Orlov supposes that the culture-bearing layer must have been more than 4 m thick and thus the Prussian street must have consisted of at least 13 layers like the above described one. Therefore we may suppose that the Prussian street had been built earlier than that street which crossed it and was discovered

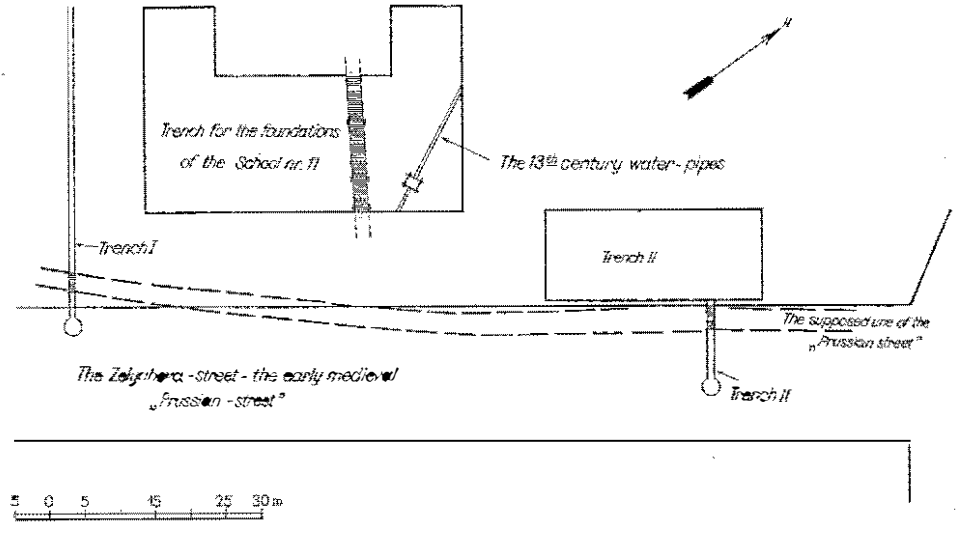

Fig. 2. Novgorod the Great. The Zelyabova street and the line of the early mediaeval „Prussian street".

while digging for the foundations of the school. S. N. Orlov bases his supposition on the fact that all the oldest streets in Novgorod were oriented from the bed of the Volchov river to the rampart surrounding the town (fig. 1). That is why in Orlov's opinion, the sixth layer of the Prussian street, 2.0 m under the surface, may be dated to a period not later than the 13th century [9].

Summarizing the above data with regard to the Prussian street in Novgorod, we should pay attention to the fact that the culture-bearing layer, occurring in that street and near it, gives evidence of intensive occupation in that part of Novgorod, probably not less intensive than that in the Nerevska quarter [10]. Although the thickness of the culture-

[9] S. N. Orlov's notes and drawings, sent by him, are now in my private collection. See also S. N. Orlov, К' топографии Новгорода... p. 273.

[10] B. A. Kołczyn, Топография, стратиграфия и хронология Нерсвекого раскопа, „Труды Новгородской Археологической Экспедиции" vol. I, Moskva 1956, p. 49.

-bearing layer in the latter town quarter reaches about 7.4 m but on the average, it is 6.6 m[11] thick. As, according to S. N. Orlov, the thickness of the culture-bearing layer in the Prussian street and near the walls of the Novgorod Kremlin reaches 4.5 m, — the difference between the thickness of the culture-bearing layer in the Prussian street and that in the Narevska quarter is about 2 m. We cannot realize what was the real difference between the depths of the culture-bearing layer at those two places, because the virgin-soil in trench I in the Prussian street has not been reached. The street of an unknown name, joined with the Prussian street and discovered while digging for the foundations of the school, is dated by S. N. Orlov to the beginning of the 11th cent--ury; he also says that it is 2.5 m thick and consists of 13 layers, thus we may compare the rate of the growing of these layers upwards with that of their growing in the Nerevska quarter. The tables made by B. A. Kołczyn (Kolchin) show that this rate is similar in both cases. However, in the light of the above, we cannot draw any conclusions as to the dating of the whole culture-bearing layer, or of its deposits discovered while digging for the foundations of the school in the Zelyabova street, neither can we assume that the whole process of the growing of that layer is analogous to that in the Nerevska quarter. In both cases local features may have existed although there was some general regularity in making use of the area of the town for an intensive settling. That is why we may venture the supposition that the culture-bearing layer was growing in the Prussian street almost as quickly as in the Nerevska quarter, though larger or smaller deviations might have existed there[12]. This supposition is of great importance for two reasons: 1) the character of the settling in the Prussian street at the end of the 10th and at the beginning of the 11th century, as well as in later periods, was not so completely analogous to that of the Chołopia and Vyelika streets in the Nerevska quarter. 2) we have deal here with a rather permanent occupation. The "posadnicy" and the merchants must have lived in the Prussian street permanently and owned similar buildings as those discovered in the Nerevska quarter. This culture-bearing layer was being created not so quickly, perhaps, as in the latter quarter.

These archaeological observations do not satisfy our curiosity as to the time of origin of the Prussian street in Novgorod the Great. N. S.

[11] B. A. Kołczyn, Loc cit. p. 131.

[12] See recently N. N. Kusznir, О культурном слое Новгорода, „Советская Археология" 1960, no. 3 p. 217—224 and id. О культурном слое Новгорода „Советская Археология" 1964, z. 4, pp. 227—228. According to Kusznir, the thickness of the culture-bearing layer in „Sefiyska Strana" varied, in the „Prussian street" the culture-bearing layer was from 1.5 to 4 m thick.

Orlov assigns the sixth layer of that street to the 13th century, but it is known from other sources that the culture-bearing layer reached deeper there and that the oldest historical data concerning that street are dating probably from the 2nd half of the 12th century. It seems, therefore, to be clear that the archaeological facts, discussed above, reflect the existence of that street only in its certain phase, (if we are to consider the information from the year 1175 as trustworthy). But before expressing our own opinion in this matter, we should like to discuss briefly the history of research on this problem, as reflected in the respective literature, and the real possibilities of trade contacts between Prussia and Novgorod the Great in the light of archaeological sources.

It is of no use quoting here all those historians, who, during their studies on the history of Novgorod the Great, expressed their views on the existence of such a street name in historical sources. It is sufficient to quote only two authors whose works were published in two periods: before the First World War and in the period between the two World Wars. These are S. Anichkov's[13] short treatise of 1916 and the remarks of the Polish historian, H. Łowmiański[14]. They have both real importance for our considerations. The first of them was of the opinion that the Prussian street in Novgorod should be considered as an evidence of the compulsory emigration of the Prussian population after 1233 i.e. from the moment when the Teutonic Knights started their military expeditions against the Prussian tribal states. H. Łowmiański supposed that this name had been given to that street because Prussian emigrants — merchants settled there. He emphasized, however, that this fact was not clear, as in historical sources there were no distinct traces of trade contacts between Novgorod and Prussia before the Teutonic Knights' conquest of Prussia. The lack of written sources should not, of course, greatly influence our views on that problem. Post-war studies and published results of archaeological research on the Slavonic-Baltic contacts in the early Middle Ages seem to be an important contribution to the problem of the Prussian street in Novgorod. The remarks of the author of this publication are also of importance; he made an attempt at pointing out the special role of Sambia among Prussian tribal territories and the importance of that country in the early mediaeval

[13] I. W. Anichkov, Историческое значение названия прусской улицы для Великаго Новгорода, Novgorod 1916, pp. 1—16. This is a lecture which was held at a meeting of the Novgorod Scientific Society in 1914.

[14] H. Łowmiański, Prusy pogańskie, Toruń 1935, p. 10. The author mentions the entry of 1215 concerning the „Prussian street". See another interesting treatise of H. Łowmiański, Рорик Фрисландский и Рюрик Новгородский, „Скандинавский Сборник" vol. VIII (1963), pp. 221—248.

Prussian trade in the Baltic zone [15]. We should keep in mind that the trade contacts between Sambia and early Russian (Ruthenian) lands have been proved. These contacts found their confirmation in the discovery of several imported objects of early Russian (Ruthenian) origin in Sambia and particularly in the discovery of a Ruthenian pectoral cross from the 13th century which could not have served any religious of cultural purpose on culturally foreign Prussian territories [16]. That is why there cannot be any doubt now that, owing to the important role of Sambia [17] in the political and economic life of Prussia, the existence of direct and indirect trade contacts with Novgorodian Ruthenia was quite possible.

One question arises: when were they taking place and what was their extent? — before discussing this problem, we must take into consideration the credibility of the mention of 1175. We must say, to begin with, that in spite of S. N. Orlov's mentioning the year 1175 as the date of the oldest entry about the Prussian street (on the basis of "Novgorodian Letopis I") — this information does not seem certain. Another historical mention, concerning the Prussian street, dating from the year 1185, is also uncertain. In all probability it is a very late, because a 16th cent. interpolation of the chronicler of "Novgorodian Letopis II", informing correctly where the orthodox church of Ascension as well as St. Jacob's and St. Michael's orthodox churches were situated in that street [18]. The data from the year 1215 and 1218—20 seem to be the most

[15] See J. Antoniewicz, Niektóre dowody kontaktów słowiańsko-pruskich w okresie wczesnośredniowiecznym w świetle źródeł archeologicznych „Wiadomości Archeologiczne" vol. XXII (1955), pp. 233—274 and id. Ślady handlu Słowian z Bałtami we wczesnym średniowieczu, „Rocznik Olsztyński", vol. III (1960), pp 9—19, and particularly previous publications, mentioned there, and concerning the territories of Estonia, Lettland and Lithuania and the contacts of these countries with Novgorodian Ruthenia in the light of archeological and written sources.

[16] J. Antoniewicz, Niektóre dowody..., pp. 262—267.

[17] J. Antoniewicz, Prusowie we wczesnym średniowieczu i zarys ich kultury materialnej, in the collective work: „Pomorze średniowieczne", Warszawa 1958, pp. 146—149 and id., Niektóre dowody... pp. 272—274. My view in this matter has been adopted by W. Szymański, Kontakty handlowe Wielkopolski w IX—XI w, Poznań 1958, p. 65 ff.

[18] Новгородская I летопись старшего и младшего изводов, Moskva—Leningrad 1950 (the entry of the year 1175). The appearance of that name is linked by N. S. Orlov with the mention concerning the orthodox churches of Ascension and of St. Michel and St. Jacob, situated in that street. See N. S. Orlov, К' топографии Новгорода X—XVI вв. p. 273. All data concerning the „Prussian street", but without any commentary, were published at the end of the 19th century. See D. Prozorovskij, Великий Новгород по четырем Новгородским летописям, с дополнениями по другим источникам до конца первой четверти XVIII века,

credible. They inform us about the Prussians as the inhabitants of a complex settlement, taking part in the political life of Novgorod. About the Prussian street (but not about the Prussians) we learn for the first time from a mention of 1230, referring to a religious practice against diseases and hunger, made by the inhabitants of the town. Beginning with that year, the name of the Prussian street was appearing from time to time on the pages of the "Letopis". In the year 1290, 1350 and 1418, the Prussian street figures there as a uniform territorial and administrative unit in the internal political contentions of the Novgorodians.

In the light of these data, there is no doubt that, from the 13th century, that region of Novgorod was inhabited by a close group of Baltic population originating from Prussia, and strong enough both numerically and biologically to distinguish itself from the Slavonic environment. This population, whom the Sudovians and the Lithuanians probably joined in the course of time, gave its name to its chief route in the first or in the second quarter of the 13th century. According to N. S. Orlov's archaeological observations, that road was 4.4 m wide and had a timber-covering. Thus the deepest culture-bearing layer (the six occupation level) may be linked with Prussian settlement. We agree with N. S. Orlov's supposition that the earlier occupation, which existed there, need not necessarily be linked with alien, non-Slavonic population. The orthodox church of Ascension, built in 1185, could not have been situated on a complete, not inhabited, desert. After the Prussians had settled there, the occupation of that region must have been intensive, though not uniform, as the existence of that street was continued even after its burning down by the Novgorodians in 1290, because of a murder which had been committed there. The name of the *Prussian street* was occurring in the next centuries almost up to the modern times, but from the more and more frequent appearance of Slavonic names in that region it is obvious that the process of intergration of the Baltic population was quick and in the 16th century that street was known under the changed name of "prużkuju"; this name was later on changed into another, when the old one lost its meaning.

Some light on the appearance of the Prussian street in Novgorod may be thrown by the map enclosed to this work and showing the distribution of place-names deriving from "Prusy" on the areas of Prussia, Masovia, Podlachia (Podlasie), Lithuania, Byelorussia (White-russia) and the Novgorodian land. (fig. 3).

To begin with, let us take into consideration these names on the Novgorodian territory, where their occurrence together with that of

„Записки Отделения русской и славянской археологии императорскова русского археологического общества" vol. IV. Petersburg 1887. p. 61.

the Prussian street is most important. So far we know five such place-names, two of them still occur together with hydronymia. These are the following:

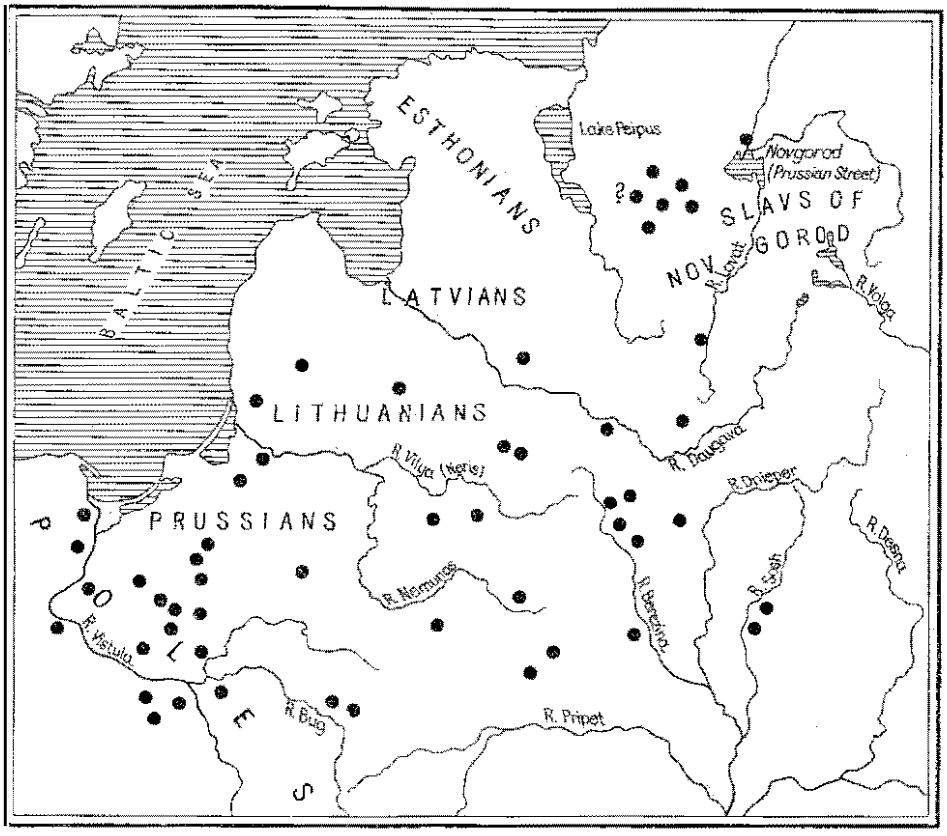

Fig. 3. Place-names „Prusy" (the Prussians) in Prussia, Northern Poland, Lithuania, Lettland, Byelorussia and the Novgorod Land

1. the village of *Prusskaya* with the marshland "Pruski Moch" near Utorgosh [19]

2. the village of *Pruskovo* and the Prusinka rivulet near Bystriyev [20]

[19] The information obtained from N. S. Orlov in 1958. It is characteristic that this place was not mentioned in the official census before the First World War. See B. A. Pogobiedov, Список населенных мест Новгородской губернии Вып. I. — Новгородский уезд. Вып. II. — Деменский уезд. Вып. III. — Старорусский уезд, Novgorod 1907—1912.

[20] A. M. Andryashev, Материалы по исторической географии Новгородской земли, vol. I, Списки селений. Moskva 1914, pp. 70, 71.

74644

3. the village of *Prusskoye*-Kirylovo near Ofremov [21]
4. the village of *Prusy* near Chmarsk [22]
5. the village of *Prusy* near Karachunsk [23].

It is characteristic that all these names occur on the area of the so-called "Shelonska Pyatina" i.e. on the area of that part of the Novgorodian territory which was earliest colonised by the Slavs on the Baltic background and on the north on the Finnish background [24]. That was also the region which was most strongly connected with the early Russian (Ruthenian) ducal rule in Novgorod. In that region, Rakomo, the seat of prince Yaroslav, mentioned by the Letopis in 1016, was situated. Finally it is not unimportant for our considerations that in that region, between the Shelonia and the Pola rivers, military operations of the Lithuanian army were taking place in the years 1200, 1210, 1217—24 and later on till the year 1285. These operations were usually carried out along the Levat river, but the Lithuanian detachments were also fighting in the Shelonia basin, where place-names of interest to us chiefly occur. However, besides the characteristic grouping of the names of the "Prusy" type in the region of the "Shelonska Pyatina", we meet two names of that type on the way to the territories of Lettland and Lithuania which were genuinely Baltic tribal territories in the early Middle Ages. These place-names are:

a) *Prusy*, a village in the former Vyelikiye Luki district [25]

b) *Prusovki*, a village in the former Gorodok district, north of Vitebsk [26].

Moreover, the village *Prusaki* near Dvinsk (Daugavpils) [27] and a small

---

[21] Andriashev, Loc. cit. p. 246.

[22] Id., p. 64.

[23] Andriashev, p. 403. I am not quite sure if the village *Prosy* in the former Porchov district should be identified with the village *Prusy* near Karchunsk. See „Статистическо-географический словарь Порховского уезда", Pskov 1896.

[24] The Baltic-Finnich borderland in the Pskov region was discussed by M. Vasmer, Balten und Finnen in Gebiet von Pskov, „Studii Baltici", vol. 36 (1933) p. 27 ff. See also: Ju. Ju. Trysman, Чудсколитовские элементы в Новгородских пятинах, Reval 1898 and id. Этимология местных названий Псковского уезда Reval 1897 p. 4 ff (this is his earlier work with some naive features). See also F. Balodis, Die baltisch-finische-ugrische Grenze in Lettland in vorgeschichtliche Zeit, „Mem. de la societé Finno-Ougrienne" vol. 66, p. 24 ff.

[25] I. I. Wacilyev, Опыт географо-статистического словаря Псковской губернии. Великолукский уезд Pskov 1884.

[26] A. P. Sapunov, Список населенных мест Витебской губернии. Vitebsk 1906, p. 88, no. 65.

[27] A. P. Sapunov, Loc. cit. p. 137, no. 163.

town, Disna the village *Prusy* [28], appear on the Baltic-Slavonic borderland. Such names are not numerous on the ancient tribal territory of the eastern Balts, which was occupied by the Slavs in the early Middle Ages. They were noticeable in 8 cases to the east of Minsk [29], and in 4 cases in the former Mohilev province [30] and along the Sosh river.

It seems that not all names plotted on our map may (Fig. 3) should be assigned to the 11th—13th centuries. As an example thereof: names of that type do not appear in the region of Smolensk [31] or on the areas to the east of that town, although this tract of land was the ancient tribal territory of the eastern Balts where abundant Baltic hydronymic traces still exist [32]. We may suppose that if the name of *Prusy* had for the Slavonic population and for the remainder of the Baltic population any association with their distant historical and ethnical past — this name would undoubtedly have somehow outlasted on this area too, the more so that many routes leading from the north to the south ran through this area [33]. In this region, similarly to Novgorod, not only the Slavonic popu-

[28] „Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego" vol. IX (1888), pp. 77—85. V. Kiparsky emphasized that the name „Prusy" appeared as a place-name in 1253, see V. Kiparsky, Baltische Sprachen u. Völker, „Baltische Lande", Berlin 1939, p. 55.

[29] I. A. Bomshteiy, Справочная книга и спутник по Минской губернии Minsk 1889. See; Списки населенных мест БССР (бывшая Минская губерния). Minsk 1924.

[30] G. P. Pozarov, Список населенных мест Могилевской губернии, Mogilev 1910, p. 187 (no. 33), p. 209 (18), p. 72 (25, 30).

[31] Смоленская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 g. St. Petersburg 1868.

[32] W. N. Toporov and O. N. Trubachev, Лингвистической анализ гидронимов верхнего Поднепровья Moskva 1962, p. 175 ff and id., Балтийская гидронимия верхнего Поднепровья, „Lietuviu kalbotyros klausimai" vol. IV (1963) p. 195 ff. It is interesting that, according to a local legend, the Prussians destroyed a big town at the place called now "Prusy" on the *Polonka* rivulet (the left tributary of the Sosh). See Anikyevich, Сенненский уезд Могилевской губернии, Mogilev 1901, p. 63. The name of the *Polonka* rivulet is most probably of Baltic origin. See Toporov and Trubachev, Лингвистический анализ.. p. 202.

[33] See V. N. Brim, Путь из вариаг в греки, „Известия Академии Наук СССР" Moskva 1931, no. 2 pp 201-247 and particularly his remarks on Gniezdov. See recently D. A. Avdusin, Отчет о раскопках гнездовских курганов Smolensk 1957, p. 113. See also D. Avdusin, „Вопросы Истории" no. 12 (1953) and T. J. Arne, „Swiatowit" vol. XXIV (1962), pp. 405—407. H. A. Chernyshev, О технике и происхождении франкских мечей, найденных на Днепрострое в 1928 году „Скандинавский сборник" vol. VI (1963) pp. 211—228 and H. W. Engovatov, Находки рунических надписей на территории СССР ibidem pp. 229—258. See also G. F. Korsuhhina, Новые находки скандинавских вещей близ Торопца, vol. VIII (1964) pp. 297—314.

lation was living; the Balts might have dwelled there as well. We should also mention that the mysterious "Golyad" people whose settlements were situated along the left tributary of the Oka, the Protva river, were the last relic of the eastern Baltic population, not assimilated by the Slavs even in the first half of the 12th century. They represented a very strong tribal group; this is evidenced by the fact that, in spite of their political independence being crushed by prince Izyaslav in 1058, still in the 12th century the Letopis mentioned Люди голядь [34]. These examples show that the na names "Prusy" and those with a typical Byelorussian suffix, like "Prusewicze" (Prouseviche) or "Prusinicze" (Prousiniche) and also those with a Baltic (Prussian-Lithuanian) suffix, like "Prusele", "Pruszkeny" (Prushkeny) — give evidence of a cultural and historical fact, partly foreign to the 10th—11th century problems, of a fact of a later date, connected with the exodus of the Prussian population after the well-known historical events that took place in Prussia after the year 1230, and especially after the unsuccessful insurrection against the Teutonic Knights in 1260. It is also probable that, in some cases, these names are of quite late origin, giving evidence of German peasants' colonisation on the southwestern areas of Russia. The newcomers could have been called "Prusy" (the Prussians), and if so the name could have derived from the Prussian State established on the territory of Brandenburg and on the tribal territories of the ancient Prussians. Taking this for granted [35], we cannot, however, disregard the suggestive examples from Masovia, a part of Poland, which throw some light, *per analogiam*, on the problem of the *Prussian street* in Novgorod. These analogies are dating from the same period, i.e. from the 12th—13th centuries, therefore from the time in which the existence of the Prussians in Novgorod the Great was confirmed by written sources.

There is, undoubtedly, a deep connection between the name "Prusy" and their derivates occurring in Masovia as a result of the growing of a clan by name "Prus" in the early Middle Ages. As proved by J. Chwalibińska, there existed in Masovia two groupings of Prussian "emigrants", which became two "stocks" of a later clan of Polish gentry, called *Prus* [36]. One "home" was situated in the vicinity of Zakroczym,

[34] See P. N. Tretiakov, Фино-угры, балты... p. 27. Baltic relics on the territory of Northern Ruthenia — see W. W. Siedov, Следы восточно-балтийского погребального обряда в курганах древней Руси, „Советская Археология" 1961, no. 2, pp. 103—121 particularly map 3.

[35] Special attention was drawn to that by E. Kucharski in his work: Mazowsze pierwotne i zagadnienia szczepów polskich, „Studia staropolskie ku czci A. Brücknera", Kraków 1928, p. 32 ff.

[36] J. Chwalibińska, Ród Prusów w wiekach średnich. Toruń 1948, p. 101.

Płońsk and Wyszogród; on the basis of the written sources, its origin should be dated to, at least, the 12th century [37]. It was a grouping of families originating from Prussia and living in royal estates. It is difficult to define their original social structure; they appear in historical records as Polish knights enjoying full rights, only cultivating the traditions of their Prussian origin. The other grouping, which settled in the region of Tarczyn and Grójec, was mentioned in a document of 1345, its oldest representative is known to have lived in the time of Prince Boleslav (1262—1313), thus in the second half of the 13th century [38]. This group too was settled in ducal estates; before they were granted Polish gentry's privileges they must have been war prisoners or voluntary settlers. It is characteristic that we find names deriving from the word "Prus" or "Prusy" on the very area of the penetration of those two clan groupings [39]. These names which, in the course of centuries, underwent various changes, can serve as a proof of the derivation of place-names from the name of a community, ethnically foreign, which settled among the Slavs. Thus we meet the place-name "Pruszczyn" in the very heart of the first clan "home" in the region of Zakroczym and Wyszogród, and the place name *"Rudowo-Prusy"* near Bielsk in the Płock district. We learnt from the 14th century documents that the latter place had been the property of Tomasz and Szymon *Warpun.* Their clan by-name: Warpun reminds us a place called *Warpuny,* still existing on the Mazury Upland in the vicinity of present Mrągowo on old Prussian territories [39a]. We do not mention here typicaly *Prussian by-names* of the 14th century owners of a village in the Płock district in Masovia.

The other "home" of this clan that settled in the vicinity of Grójec, Tarczyn and Skierniewice, left also traces in the form of place-names. Just in the vicinity of Grójec there is a place called Gościańczyce from which the Gościański family originates. That family, well-known to Polish heraldy, was very numerous; its members lived both in the Grójec district and on the other Vistula bank in the Minsk district. In both those districts there are villages Prusy by name situated in the centre of their settlements. Historical documents from the first tens of the 15th century

[37] J. Chwalibińska, Loc. cit. p. 96.

[38] J. Chwalibińska, Loc. cit. p. 53 ff.

[39] „Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego", vol. IX, p. 79, see the catch-work "Prusy". Only place-names of Northern Poland were plotted on the map published in my work. All "hydronymia" originating from the name *Prusy* were not taken into consideration (for example the *Pruska* rivulet) in the Suwałki-Augustów Lake-Land, which was mentioned for the first time in the document of the year 1513).

[39a] G. Leyding-Mielecki, Słownik nazw okręgu mazurskiego vol. I, Olsztyn 1947 p. 60 and vol. II, Poznań 1959, p. 162, 167.

inform us about the owners of Gościańczyce and among them about *Santor*, an individual with a typical Prussian name [40].

But not only the Masovian Province provides such suggestive data. There are also data from other regions, confirmed both by archaeological and toponymic materials. It is for instance very interesting that several imported objects from the Prussian territory were found in Pomerania (in the Gdansk region). They are rather luxurious objects, such as a silver spirally made necklace (4 twists) from Opaleń, Tczew district, two silver ribbon-like bracelets from Łążyn, Łubawa district, etc.. These objects could serve as evidence of some trade exchange between the Slavonic territory and Prussia, if there were no other facts. There are, however, other archaeological data showing traces of permanent Prussian settlements among the sea of the Slavs; these traces might be in some connection with the said loose finds. We mean here an ancient Prussian settlement discovered in a place called *Pruszcz*, near Gdansk. Apart from the suggestive name of that place — to which attention was drawn for the first time by J. Kostrzewski [41] —, we should emphasize here the almost uninterrupted continuity of *Prussian* occupation from the 6th—7th to the 9th—12th century, among a community undoubtedly foreign to them [42]. It is also of interest that, besides a certain number of early mediaeval Prussian objects, found here and there in Western Pomerania, our attention is called to a place in the Elbe basin, then inhabited by the Slavs, now in the German version *Prützke* by name, where traces of *Prussian culture* in juncture with Slavonic cultural substratum were discovered [43].

That is why, when generalizing the well-known facts and the new observations, we should emphasize that the above-mentioned examples give evidence of an indubitable penetration of various social groups or

[40] We should mention here the Zantir earthwork (*Castrum Santirium*) upon the Nogat river, in the Sztum (Shtum) district, one of the first earthworks conquered by the teutonic Knights in the years 1233—38, after Bishop Christian's missionary expedition had been imprisoned. See „Preussische Urkunden" vol. I no. 718 and R. Keyser, Die Burg Zantir, „Weichselland", 1938, no. 2, p. 31.

[41] J. Kostrzewski, Słowianie i Germanie na ziemiach na wschód od Łaby w VI—VIII w. po Chr., „Przegląd Archeologiczny", vol. VII (1946), p. 4 ff. See also L. Kilian, Baltische Ortsnamen westlich der Weichsel, „Altpreussen" vol. IV (1939), p. 67. and H. Krahe, Baltische Ortsnamen westlich der Weichsel, „Altpreussen" 1943, I pp. 11—12.

[42] C. Engel and W. La Baume, Kulturen und Völker der Frühzeit in Preussenlande, Königsberg 1937, p. 272.

[43] See recently W. Unverzagt and P. Hermann, Das slawische Brandgräberfeld von Prützke, Kr. Eberswalde „Ausgrabungen u. Funde", vol. III (1958) p. 110 and pl. 15, fig. b and further traces of the contacts with the Prussians see H. A. Knorr, Der Steinbügel von Pritzerbe, Kr Brandenburg. Ib. p. 112 ff.

even individuals, originating from the *Prussian ethnical territory*, into the milieu of Western Slavs, ethnically and culturally foreign to them [44]. This penetration would take place in various periods. The Prussian population was for a long time isolated from the local community (as for example *Pruszcz* near Gdańsk), forming distinct groupings which resisted assimilation with the local Slavonic community. Taking all thus into consideration, we may regard the name of the Prussian street in early medieaval Novgorod not only as a results of its situation in the lay-out of Novgorod — for this street ran from the bed of the Volchov river and from the Novgorodian Kremlin south-westwards to Lithuania and Prussia, — but we may also suppose that a considerable *group of Prussian population* lived there in the early Middle Ages. The above mentioned brief historical sources and the occurrences of Prussian penetration far beyond their ethnical territory, into the territory of the Eastern Slavs — are in favour of this supposition. It might also be confirmed by the well-known facts of political and economic expansion of the Prussians, and of the Balts in general, in the 12th—13th centuries, on the eastern Baltic territories and beyond them (Scandinavia, Poland, Kyev Ruthenia). It would be most interesting, of course, to ascertain in the culture-bearing layer of the Nerevska quarter the existence of typical objects imported from Prussia. Alas, in the light of the material from Novgorod, published so far, no such traces were found. However, proofs of their contacts with the Lithuanian-Lettish and with the Estonian territories have been discovered. They are cross-shaped pins for garments; their origin should be considered on a larger territorial basis, contrary to the opinion dominating in literature so far, that they had reached Novgorod from a smaller area [45]. These pins are an indubitable evidence of the contacts which existed between Novgorod and the Baltic-Finnish tribal territories in the 10th—11th century, but we cannot say anything positive about their place of origin (Lithuania?, Lettland? or Estonia?).

[44] See K. Jażdżewski, Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Lutomiersku pod Łodzią w świetle badań z r. 1949, „Materiały wczesnośredniowieczne" vol. I (1951), p. 311, fig. 59. We should emphasize that at Lutomiersk K. Jażdżewski has found a typical Baltic horse-schoe-like brooch in a cremation grave; perhaps we are dealing here with a single burial of an individual of *Baltic (Prussian) origin* who was buried in the Slavonic cemetery where the Slavonic people buried their dead according to the Christian ritual i. e. in inhumation graves. Cremation graves with the 9th—11th century imported objects discovered on the Wolin island are probably of different significance. See K. A. Wilde, Zum Stand der Wollin—Forschung „Nachrichtenblatt für Deutsche Vorzeit", vol. 16 (1940) p. 211 and in particular diagram no. 8.

[45] M. W. Siedowa, Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XV вв.) Moskva 1959 p. 240 and 261.

As the basis provided by archaeological excavations is insufficient, our conclusions must rest on other premises. These are of course general historical and cultural data showing that the second half of the 12th and the beginning of the 13th century was the period of a considerable economic and political expansion of the Balts, especially of the Prussians and of the Lithuanians, expansion which was bitterly felt by Poland and Ruthenia in the feudal period[46]. It was that period, probably, that a *Prussian group* appeared in Novgorod; it is not elucidated yet what was the reason of their having settled there. It was not only for the reason of trade, as the Prussian street was not situated on the right bank of the Volchov river, so not in the commercial quarter of Novgorod. It should also be stressed that the appearance of the Prussians in Novgorod before the year 1230, thus before the beginning of the Teutonic Knights' aggression on the territories of the Prussian tribal states, could not have had any political reasons, at least in the first stage of this emigration. Their coming was probably due to their *economic activities*, although there are no distinct proofs or convincing arguments for that.

The only argument in favour of the commercial role of the Prussians in Novgorod is the fact that the place-names of *Prusy* and their derivatives are distributed in the western par of the Novgorodian territory which was in the sphere of the "Pskovian dialect". (See Fig. 3). This dialect differs distinctly from other Russian dialects, as on this territory, more than on any other, existed foreign elements. That was the area of the route leading from the West to the Riga Gulf, along the Gauya river towards Izborsk-Pskov and farther, along the Shelon river, to Novgorod. The place-names "Prusy" and their derivatives are distributed along this route. It may be assumed that they are the result of Prussian settlements which were established along the commercial route, not necessarily for good, in the period of the greatest political expansion of the Prussians at the beginning of the 13th century[47]. Similarly in an earlier period, the Vikings settled on the Neve and on the shores of the Ladoga Lake, in a later period, the Swedes in the basin of the Neve, the Danes in the region of Rewel (Tallinn), the Germans (at Hanza times),

[46] H. Łowmiański, Stosunki polsko-pruskie za pierwszych Piastów, „Przegląd Historyczny", vol. 40 (1950), p. 161 ff. and also W. T. Pashuto, Образование литовского государства, Moskva 1959 p. 366 ff. See also recently K. Slaski, Z zagadnień rozwojowych plemion bałtyckich i zachodniofińskich w okresie wszesnofeudalnym, „Światowit" vol. XXIV (1963), K. Slaski opposes the views of previous authors in this matter.

[47] See A. Baecklund, Personal Names in Medieval Velikij Novgorod. I. Common Names. Stockholm 1959, p. 55. (the Prussian surname: *Sasin внук* = Sasin grandson) and V. L. Yanin, Новгородские посадники, Moskwa 1962 p. 115, 373—374.

etc. The occurrence of the place-names *Prusy* in the region of Vyelkiye Luki and Vitebsk, in the basins of the Lovat and the Dvina (Daugava) rivers, may be, of course, explained in the same way as that in the region of the Shelon river, on the route Pskov-Novgorod.

Summarizing our considerations regarding the Prussian street in Novgorod, we may assume that:

1. The name of the Prussian street in Novgorod was not due to its south-western direction or to its general situation in the lay-out of Novgorod; it appeared when the Prussian population had settled there. Otherwise it would rather have been called "Lithuanian", not Prussian, as Lithuania was for the 10th—12th century Novgorodians a country better known than Prussia.

2. The date and the purpose of the coming of the *first Prussian group* to Novgorod are not clear. It seems that it might have taken place at the end of the 12th or at the beginning of the 13th century, in the period of political and economic strength of Prussia and later Lithuania on the Baltic shore and of their expansion on the Slavonic states which were at that time divided into small feudal principalities.

3. So far there are no historical or archaeological proofs to believe that there existed trade contacts between Prussia and Novgorod in the 10th—11th century which were strong enough to cause the necessity of settling in that town the population of Prussian origin before the second half of the 12th century.

4. The place-names "Prusy" and their derivatives on the territories (lands) of Novgorod, Polock and Smolensk, as well in Poland, are evidence of the Prussian emigration in the 12th—13th centuries as in later periods which was due both to economic and political reasons. The occurrence of those names seems to show that the number of the inhabitants of the Prussian street might have been increased by new-comers of Baltic origin from Prussia, Sudovia and Lithuania for several tens of years.

5. However, the assimilation process of the ethnically foreign population living in the Prussian street in Novgorod was ensuing fairly quick, as in the next centuries settlers with Slavonic names were appearing there [48].

[48] I would like to express my thanks to the persons who provided me bibliographical notes and discussed with me several problems of the „Prussian street" in Novgorod, namely to L. W. Alekseyev (Moskva), S. N. Orlov (Novgorod), A. Poppe (Warsaw), P. A. Rappoport (Leningrad), B. A. Rybakov (Moskva) and to J. Wiśniewski (Poznań).

Andrejs Johansons
Stockholm

DER WASSERGEIST BEI BALTEN UND SLAVEN

1.

Das Wasser gilt im Volksglauben als machthaltiges, Fruchtbarkeit und Segen spendendes Element [1]. Demgemäss geniesst es oftmals (ebenso wie z.B. das Feuer) eine unmittelbare, mit Riten und Opfern verbundene Verehrung, die sich nicht auf den Kult irgendeines übernatürlichen Wesens zurückzuführen lässt [2]. Noch häufiger finden wir jedoch — auch bei den Balten und Slaven — mehr oder weniger deutliche Vorstellungen von besonderen Wassergötttern und Wassergeistern.

Was die Bearbeitung des hierhergehörigen baltischen und slavischen Materiales angeht, so stehen uns meistens nur spezielle Untersuchungen zur Verfügung, die entweder auf bestimmte Völker oder auf einzelne Gestalten beschränkt sind. Eine zusammenfassende Darstellung, wie sie bezüglich der Finno-Ugrier von U. Holmberg (Harva) und I. Paulson vorgenommen worden ist [3], haben die Wasserwesen der Balten und Slaven bis jetzt nicht erfahren.

Es ist auch nicht beabsichtigt, im folgenden eine derartige Erörterung durchzuführen; dies wäre nur in einer umfangreichen Monographie möglich. Aus dem grossen und weitverzweigten Komplex greife ich an dieser Stelle ein Problem heraus, das bei den Slaven freilich eine genügende, bei den Balten hingegen beinahe keine Beleuchtung gefunden hat. Damit meine ich das Vorkommen und die angebliche Tätigkeit eines Wesens, das in der Volkskunde und Religionsgeschichte als der Wassergeist schlechthin bezeichnet wird. Als Unterlage für

[1] Vgl. hierzu F. Heiler, Erscheinungsformen und Wesen der Religion, Stuttgart 1961, s. 39 ff.

[2] Vgl. die Beispiele zu „Elementefüttern" bei A. Wuttke, Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart, Leipzig 1925, s. 292 f (§ 429).

[3] U. Holmberg, Die Wassergottheiten der finnisch-ugrischen Völker, Helsingfors 1913; I. Paulson, Die Religionen der finnischen Völker (in: I. Paulson, Å. Hultkrantz, K. Jettmar, Die Religionen Nordeurasiens und der amerikanischen Arktis), Stuttgart 1962, s. 193 ff.

diese Studie werden lettische Überlieferungen gewählt — teils weil sie, wie schon angedeutet, der Aufmerksamkeit der Forscher entzogen geblieben sind, teils auch darum, weil ihre Analyse eine vergleichende Perspektive fordert, die uns parallele Erscheinungen bei den Nachbarn der Letten berücksichtigen lässt.

2.

Die Wassergeistvorstellung hat sich, wie wir noch sehen werden, am meisten im östlichen Teil Lettlands bzw. in Lettgallen (lett. Latgale) herausgebildet. Spuren eines ähnlichen Glaubens liegen jedoch ebenfalls in gewissen Angaben aus Livland (Vidzeme), Kurland (Kurzeme) und Semgallen (Zemgale) vor.

Es wird z.B. erwähnt, dass die Kurländer so spät wie in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts oftmals von einem *Depis* redeten, der — wie man glaubte — im Wasser wohnte und mittags auch Menschen ertränkte, die sich an Gewässern befanden [4]. Aus Kurland stammt ferner folgende kurze Nachricht: „Der Wassergeist wurde *Bubulis* genannt, und man dachte sich ihn als einen bösen Geist" [5]. In einer Aufzeichnung, die von einer Rigaer Lehrergruppe gemacht wurde, heisst es: „Das Volk pflegt die Kinder mit dem Wassergeist *Būzēlis* zu schrecken, der in Tiefen, Teichen oder Brunnen wohne und ungehorsame Kinder, falls sie zu nahe kommen, ins Wasser hineinreisse" [6].

Obwohl diese Belege nicht sehr ergiebig sind, geben sie immerhin Anlass zu gewissen Reflexionen. Es ist z.B. bemerkenswert, dass der Name *Depis* als Appellativum 'Kröte' bedeuten kann [7]. Man vergegenwärtige sich in diesem Zusammenhang, dass die Kröte öfters eine der theriomorphen Erscheinungsformen des polnischen und deutschen Wassergeistes in Schlesien war [8]. Die beiden anderen lettischen Benennungen, *Bubulis* und *Būzēlis,* stehen eigentlich in keiner speziellen Beziehung zum Wasser und können durch 'Popanz' wiedergegeben werden. *Bubulis* ist mit lit. *buburai* 'harter Ausschlag, Gänsehaut' zu vergleichen [9], während *Būzēlis* eine Beeinflussung durchs Germanische

[4] Latviešu tautas ticējumi [abgekürzt: LTT], sak. P. Šmits, Rīgā 1940—41, Nr. 5784.

[5] LTT, 31371.

[6] LTT, 31123.

[7] K. Mühlenbachs Lettisch-deutsches Wörterbuch, redigiert, ergänzt und fortgesetzt von J. Endzelin [im folgenden als ME abgekürzt], Riga 1923—32, I, s. 455.

[8] Vgl. W. Kalak, Der Wassermann im oberschliesischen Volksglauben, Würzburg 1935, s. 17.

[9] ME, I, s. 343.

(zu nd. *büsemann*) aufweist[10]. Es sei hinzugefügt, dass der *büsemann* bzw. *Butzemann* bloss in neuerer Zeit zu einem Gespenst und Kinderschreck geworden ist; ursprünglich wurde er wohl als ein guter Hausgeist aufgefasst[11]. Haben *Bubulis* und *Būzēlis* eine Anknüpfung an das Wasser gefunden, so liegt hier jedoch sicher die Absicht zugrunde, neugierige und achtlose Kinder durch Einschüchterung vor Unglück zu bewahren.

3.

Eine für uns in mancher Hinsicht interessante Sage stammt aus der südwestlichen Spitze Kurlands, nämlich Niederbartau (lett. Nica). Dort wird berichtet, dass einige Kinder einmal am Ufer eines Flusses sassen, als sie plötzlich ein Pferdchen bemerkten, das auf der Wiese hin und her lief. Das Tier erwies sich als sehr sanftmütig, und bald hatten neun Knaben auf seinem Rücken Platz genommen. Alle konnten bequem sitzen, weil der Rücken sich immer verlängerte. Die Jungen lachten und scherzten, während das Pferdchen sich geradeswegs zum Fluss begab. Dann kam ihnen aber die Grossmutter mit dem kleinen Mädchen Lote entgegen, und die letztere rief aus: „Herr Jesus, was für ein langes Pferd!" Im Nu stürzte das Pferd fort, die Knaben fielen ins Gras, und aus dem aufbrausenden Wasserlauf ertönte ein höhnisches Gelächter. Die Grossmutter schalt die Buben aus und erklärte, das fremde Pferd sei die Wasserjungfrau gewesen. Diese hätte sie zu ertränken beabsichtigt, und es wäre so geschehen, wenn Lote nicht den Namen Jesu angerufen hätte[12].

Die Wasserjungfrautradition ist bei den Letten nicht unbekannt[13], es muss aber betont werden, dass die referierte Sage bestimmt zu einem ganz anderen Vorstellungskreis gehört. Hier soll man m.E. mit nordischem Einfluss rechnen, denn nahezu identische Überlieferungen sind z.B. in Schweden bzw. Schonen sehr verbreitet. Sie beziehen sich dennoch nicht auf die Wasserjungfrau, sondern auf den in Pferdegestalt auftretenden Wassergeist, der gewöhnlich *bäckahästen* heisst[14]. Es ist der letztere, der als ein scheinbar harmloses Rösslein die Kinder anlockt, eine Menge von ihnen auf seinem sich immer verlängerndem Rücken trägt u.s.w. Der einzige Unterschied besteht darin, dass am Ende der

[10] ibidem, s. 360.

[11] Vgl. A. Johansons, Der Schirmherr des Hofes im Volksglauben der Letten, Stockholm 1964, s. 211.

[12] Latviešu pasakas un teikas [abgekürzt: LPT], sak. P. Šmits, Rīgā 1925—37, XIII, s. 238, Nr 13.

[13] Vgl. O. Loorits, Pharaos Heer in der Volksüberlieferung, Tartu 1935, s. 95 ff.

[14] Vgl. C. von Sydow, Bäckahästen, Vetenskaps-Societeten i Lund, Årsbok 1922, Lund 1922, s. 92.

schwedischen Sage noch keine christlichen Elemente eingedrungen sind: das tückische Pferd verschwindet im Wasser, wenn man seinen eigenen, nicht Jesu Namen erwähnt [15].

Die übernatürlichen Wasserwesen weisen überhaupt mannigfaltige Verbindungen mit dem Pferd auf [16]. Schon in der altgriechischen Glaubenswelt manifestiert sich einerseits der Wassergott Poseidon als ein Ross, während andererseits auch die Zentauren — die sonderbaren Mischlinge, bei denen die obere Hälfte des Körpers wie beim Menschen, die untere wie beim Pferd geformt ist — in eigentümlicher Beziehung zum Wasser stehen [17]. An dieser Stelle kann man bemerken, dass in Lettland, doch nicht im Volksglauben der Letten, sondern der lettgallischen Polen, eine merkwürdige Gestaltung der sog. Pharaonen stattgefunden hat. Als Pharaonen (und ähnlich) werden von vielen, vorzugsweise nordosteuropäischen Völkern fabelhafte, im Wasser wohnende Geschöpfe bezeichnet, die von dem pharaonischen Kriegsheer, das bei der Verfolgung der Kinder Israel im Roten Meer umkam, entstanden sein sollen [18]. Insgemein schildert man sie als Menschen mit Fischschwanz. Bei den lettgallischen Polen sind sie aber eine Art Zentauren: sie haben einen Menschenkopf, jedoch schwimmen sie mit ihren vier Beinen wie Pferde. Sie singen auch „Lieder auf den künftigen Schlaf" — jeder, der ihnen zuhört, muss also sterben [19].

4.

Bemerkenswert ist ferner eine livländische Sage, wo von dem am Fluss Aa (lett. Gauja) wohnenden Geist, der *Gaujas vecis* 'der Alte der Aa' hiess, berichtet wird. In den Grenzen des Gutes Wolmarshof (lett. Valmieras muiža) befand sich einst, wie man erzählt, eine tiefe Höhle — das Domizil des *Gaujas vecis*. In der Nähe machte der Fluss eine scharfe Biegung, wo ein Strudel wirbelte. Dort pflegte der Geist die Flösser zu drangsalieren: Flösse, die in den Wirbel hineingeraten waren, drehten sich tagelang im Kreise und konnten nicht herauskommen, bevor nicht der Flossführer dem *Gaujas vecis* ein Opfer dargebracht hatte. Zuletzt wollten die Leute das nicht mehr leiden, sie holten drei Pastoren und liessen diese den „Alten" austreiben. Da nun die Pastoren, Gebete her-

[15] ibidem.

[16] Vgl. Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens [abgekürzt: HDA], hrsg. von H. Bächtold-Stäubli, Berlin 1927—42, VI, s. 1634 f. und IX, s. 131 f.

[17] Vgl. Sydow, a.a.O., s. 96.

[18] Darüber Loorits, a.a.O., s. 1 ff.

[19] ibidem, s. 110. Wassergeister, die halb Mensch, halb Pferd sind, kommen auch im finnischen und ungarischen Volksglauben vor, vgl. Holmberg, a.a.O., s. 195, 259.

sagend, vor dem Eingang der Höhle standen, musste der Alte einen anderen Ausweg finden, um seinen Strudel zu erreichen. Er schlug mit dem Fuss ein Loch in der Rückwand der Höhle aus, schoss durch dieses wie ein Wasserstrahl hervor und verschwand in der Aa, dass es nur so schallte. An der Stelle, wo er aus dem Erdboden heraussprang, entstand eine Quelle oder ein Brunnen [20].

Die angeführte Sage kann als ziemlich ursprünglich angesehen werden: vor allem ist sie dem bekannten Diabolisierungsprozess entgangen, wodurch jede im Volksglauben vorkommende Gestalt, wie die kirchlichen Vorschriften es forderten, mit dem Teufel identifiziert wurde [21]. Der *Gaujas vecis* war auch sicher nicht eine blosse poetische Figur: aus dem Text geht hervor, dass er tatsächlich einen Kult bzw. Opferdienst genoss. Es wirkt ebenfalls kaum befremdend, von einem Flussgeist zu hören, der sich bald in einer Höhle am Ufer, bald im Wasser aufhält. Dasselbe ist z.B. bei den oberschlesischen Wassergeistern zu beobachten, die ab und zu ihr nasses Reich verlassen, um auf festem Boden — in den Sträuchern des Ufers, auf einer Weide, bisweilen sogar im Inneren eines Hauses — zu erscheinen [22].

Bei der Bildung der Benennung *Gaujas vecis* ist das oft feststellbare Prinzip geltend gewesen, dass die Wassergeister die Eigennamen der betreffenden Gewässer (in diesem Fall des Flusses Gauja bzw. Aa) erhalten. Hier kann man auf estnische Parallelen hinweisen [23], während der Glaubensgehalt dieses Bildungsprinzipes sich am besten an Hand von einigen litauischen Angaben beleuchten lässt. In jedem See und Fluss, betonen die Litauer, gibt es einen besonderen Herrscher; desgleichen sind die Gewässer verschiedenartig und mischen sich nicht miteinander. Aus demselben Anlass führen sie auch verschiedene Namen [24]. Was die Bezeichnung *vecis* 'der Alte' betrifft, so setzt sie keineswegs eine unmittelbare Verbindung mit den Toten oder Ertrunkenen voraus, obschon solche Beziehungen, wie wir noch sehen werden, an sich ganz gewöhnlich sind. Als „Alte" werden häufig die übernatürlichen Schirmherren und Eigner von allerlei Örtlichkeiten, die *genii loci*, charakterisiert [25]. Dass man ohne weiteres auch von Schirmherren der Gewässer reden darf, zeigt sowohl die oben berührte litauische

[20] LPT, XIII, s. 235, Nr. 5.

[21] Vgl. darüber Johansons, a.a.O., s. 165, 197, 274 f.

[22] Kalak, a.a.O., s. 27.

[23] Vgl. O. Loorits, Grundzüge des estnischen Volksglaubens, Lund 1949—57, II, s. 228.

[24] J. Balys, Lietuvių tautosakos skaitymai, II, Tübingen 1948, s. 35.

[25] Vgl. Johansons, a.a.O., s. 96.

Tradition als entsprechende Vorstellungen bei zahlreichen nordeurasischen Völkern [26].

Wird ein Strudel als das eigentliche Tätigkeitsfeld des *Gaujas vecis* geschildert, so handelt es sich dabei wieder um eine im Volksglauben ziemlich verbreitete Auffassung. Der russische Wassergeist *vodjanoj* mit dem vielfach vorkommenden Beinamen *deduška 'Grossväterchen'* pflegt öfter in einem Wasserwirbel zu weilen [27]; ebenso sind die Flösser gegen ihn nicht gefeit [28]. Die Litauer erzählen, dass tief unter den Strudeln Geister sitzen, die das Wasser nach oben hinauf blasen; wird jemand in den Strudel hineingerissen und ertrinkt, so ergreift der Geist ihn und frisst ihn auf [29]. Man kann hinzufügen, dass Wasserwirbel auch nach germanischem Glauben von Wesen herrühren, die unten sitzen [30].

Einem mit dem Namen *ūdens vecis* 'der Alte des Wassers' bezeichneten Geist begegnen wir in einer kurzen folkloristischen Aufzeichnung aus Livland, wo hervorgehoben wird: "Beginnt ein See, wenn jemand dort angelt, grosse Wellen zu schlagen, so muss man gleich ans Ufer treten, denn dies ist ein Zeichen, dass der Alte des Wassers wütet" [31].

Mit den bisher genannten „Alten" darf wahrscheinlich ein *ūdens dievs* 'Wassergott' identifiziert werden, von dem in einer Nachricht, die i. J. 1822 in der Zeitung *Latviešu Avīzes* erschien, die Rede ist. Der Berichterstatter brandmarkt nämlich einen Flösser für sein Verhalten in einer kritischen Situation, die im semgallischen Fluss Sussey (lett. Suseja) entstand. Statt zu versuchen, die Schwierigkeiten zu meistern, hätte der "Götzendiener" das Ruder verlassen und wäre an seine Brottasche geeilt; daraus hätte er etwas Brot und Milch geholt und in den Strom geworfen, um dadurch den erzürnten *ūdens dievs* zu beschwichtigen [32]. Diese Zeitungsnachricht legt besonders deutlich davon Zeugnis ab, wie stark die lettischen Flösser noch in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts an übernatürliche Wasserwesen glaubten.

5.

Oben wurde auf die "Verteufelung" hingewiesen, die viele Gestalten des Volksglaubens erfahren haben. Es ist kaum daran zu zweifeln, dass

[26] Vgl. die Übersichte bei I. Paulson, Schutzgeister und Gottheiten des Wildes (der Jagdtiere und Fische) in Nordeurasien, Stockholm 1961, s. 48 ff.

[27] А. Афанасьевъ, Поэтическія воззрѣнія славянъ на природу, II, Москва 1868, s. 236, 242.

[28] D. Zelenin, Russische (ostslavische) Volkskunde, Berlin 1927, s. 390.

[29] Z. Slaviūnas, Liaudies papročiai ir mitiniai įvaizdžiai Mažvydo raštuose, Senoji lietuviška knyga, Vilnius 1947, s. 177 f.

[30] HDA, IX, s. 199.

[31] LTT, 7069.

[32] LTT, 31323.

auch hinter manchem in den Traditionen erwähnten "Wasserteufel" in der Tat ein anderer Wassergeist steckt. Der Vorbehalt ist aber nicht zu generalisieren, denn vor allem die Seen (ebenso wie die Sümpfe) gehören nach lettischer Anschauung sicher zu jenen Stellen, wo die als *velni* (Nom. Pl.) benannten bösen Geister zuweilen hausen konnten. Die meistens märchenartigen Erzählungen über ihre unheilvolle und hinterhältige Wirksamkeit sind jedoch vom religionshistorischen Standpunkt ziemlich bedeutungslos [33]. Anders verhält es sich dagegen mit einigen Angaben, wo der *velns* 'Teufel' allem Anschein nach ein ursprünglicheres Wesen verdrängt hat. Damit meine ich beispielsweise sein angebliches Erscheinen in Fischgestalt. Der *velns* weist freilich die verschiedensten, sowohl menschen- als tierähnlichen Erscheinungsformen auf [34], die Fischgestalt ist aber aufs engste mit den Schirmherren der Gewässer und deren Bewohner verknüpft. Diese Auffassung kann von den Itelmenen in Kamtschatka und den sibirischen sog. Jugravölkern über die Syrjänen, Tscheremissen und Mordwinen bis zu den an der Ostseeküste ansässigen Esten verfolgt werden [35]. Desgleichen pflegt der russische Wassergeist hin und wieder in Gestalt eines Welses oder Hechtes aufzutreten [36].

In Anbetracht dieser Vorstellungen ahnt man eine tiefere Schicht in einer semgallischen Sage, wo von dem *velns* des Gross-Autz-Sees (lett. Lielauces ezers) berichtet wird. Jener sei ein riesiger, 4—5 Faden langer Fisch gewesen, dessen Flossen sich wie ein schwarzer Zaun über das Wasser erhoben und dessen Augen wie helle Feuer leuchteten. Niemand konnte an ihn herankommen: er hielt sich nämlich in einem halbüberwachsenen Teil des Sees unter einer Gras- und Moosdecke auf. Ergänzend tritt noch die Behauptung hinzu, dass einmal, als die Fischer einen besonders reichen Fang gemacht hatten, aus der Tiefe des Sees ein wunderlicher Ruf erschallte, wonach ihre Netze in Fetzen zerrissen wurden [37]. Das letztere Moment ist auch für die ostslavischen Wassergeister kennzeichnend [38], muss aber nicht als ein blosser Streich oder Racheakt gedeutet werden. Vielmehr haben wir es hier wieder mit dem Schirmher-

[33] Vgl. LPT, III, s. 499 ff, Nr. 1—2, und XIV, s. 6 ff.

[34] Vgl. die Übersicht bei K. Straubergs, Latviešu buramie vārdi, I—II, Rīgā 1939—41, s. 505 ff.

[35] Vgl. Paulson, Schutzgeister..., s. 69, 106, 125, 135, 140, 149.

[36] F. Haase, Volksglaube und Brauchtum der Ostslaven, Breslau 1939, s. 145.

[37] LPT, XIV, s. 16 f, Nr. 9. Noch andere, ziemlich wirre Vorstellungen von einem übernatürlichen Wesen im Gross-Autz-See in Latviešu tautas teikas [im folgenden als LtTtT abgekürzt], sak. A. Ancelāne, Rīgā 1961, s. 146 f. Von einem vermutlichen Eigner der Fische, der selbst in Fischgestalt auftritt, handelt auch LPT, XV, s. 430, Nr. 30; über die hell glänzenden Augen einer „Fischkönigin" vgl. ibidem, s. 423 f, Nr. 16.

[38] Vgl. Zelenin, a.a.O., s. 389.

renglauben zu tun: der Wassergeist ist ja der eigentliche Eigner der Fische — er sorgt dafür, dass diese nicht ausgerottet werden und dass den Menschen nur der ihnen gebührende Teil zufällt.

Richten wir unseren Blick auf Litauen, so finden wir, dass auch dort neben den schon früher berührten Herrschern (lit. *valdytojai*, Nom. Pl.) die *velniai* (Nom. Pl.) 'Teufel' allerlei Binnengewässer besiedeln können. Man rät z. B. an, nicht von einem Bach zu trinken, ohne dass man sich zuerst bekreuzigt, denn sonst kann man einen Teufel herunterschlucken. In solchen Fällen erscheint der *velnias* (Nom. Sing.) u. a. in Mückengestalt[39]. Bei den Russen und Weissruthenen hat man grosse Schwierigkeiten, den Wassergeist überhaupt von den in Flüssen, Sümpfen, an Wassermühlen u. s. w. wohnenden Teufeln zu unterscheiden[40]. Die in der Nähe von Mühlen tätigen Teufel zeichnen sich durch Manipulationen mit dem Wasserrad aus[41], ein Motiv, das sich gleichfalls bei den polnischen Wassergeistern nachweisen lässt[42]. Auch sonst kann man in den letzteren einen ziemlich starken diabolischen Einschlag entdecken[43].

Diese weitgehenden Kontaminationen sind aus einem dreifachen Grunde zu erklären. Erstens hat das Christentum, wie schon betont, zersetzend und in negativer Richtung ändernd auf die heidnischen Glaubensvorstellungen eingewirkt. Hierher gehört auch die an mehreren Orten Europas bekannte, vor allem aber in Russland verbreitete Tradition, nach welcher Haus-, Wald- und Wassergeister eine Art gefallene Engel seien[44].

Weiter muss man sich vor Augen halten, dass sowohl Teufel als auch Wassergeister ziemlich starke Beziehungen zu den Toten haben können. Etymologisch betrachtet ist ja lett. *velns* 'Teufel' zweifellos mit *velis* 'die geisterhafte Gestalt eines Verstorbenen' zu verbinden, und in demselben Verhältnis zu einander stehen auch die entsprechenden litauischen Wörter[45]. Nicht weniger erleuchtend sind solche Benennungen des polnischen Wassergeistes wie *topielec* 'Ertrunkener' und der schlesische Provinzialismus *utopliec* 'Ersäufer'. Beide Geister repräsentieren also die unheimliche Macht des Todes, während im letzteren Fall aus der kom-

[39] Slaviūnas, a.a.O., s. 178.

[40] Афанасьевъ, a.a. O., s. 236.

[41] ibidem, s. 236 f.

[42] Vgl. R. Kühnau (hrsg. von), Schlesische Sagen, II, Elben-, Dämonen- und Teufelsagen (= Schlesiens volkstümliche Überlieferungen, IV:2, hrsg. von T. Siebs), Leipzig 1911, s. 282.

[43] Vgl. ibidem, s. 269 ff, und Kalak, a.a.O., s. 32 ff.

[44] Zelenin, a.a.O., s. 386.

[45] ME, IV, s. 530 f, 533.

plexen Gestalt des Wassermannes ein typisch teuflischer Zug herausgegriffen wird: die Ertränkung der Menschen wird, wie bereits der Name impliziert, als seine Hauptfunktion dargestellt[46]. Das Problem, wie ursprünglich die Wechselbeziehungen zwischen Teufeln und Toten sein können, mag hier unerörtert bleiben; bei den Wassergeistern, die nicht allzu weit von ihrem Idealtyp bzw. den Schirmherrn der Gewässer entfernt sind, müssen ähnliche Verbindungen als eine sekundäre Erscheinung qualifiziert werden. Denn die Schutzgeister der Gelände und Gewässer sind kaum aus Seelenvorstellungen, sondern vielmehr sozusagen aus der animatistisch belebten Natur hervorgewachsen[47]. Darüber hinaus sind die Schirmherren — im Gegensatz zum Teufel und etwa einem "Ersäufer" — keine bösen Wesen: nur gelegentlich, wenn die Menschen gewisse Varhaltensnormen brechen, pflegen sie Rache zu üben[48].

Drittens ist die Diabolisierung der Wasserwesen, wie I. Paulson an Hand von finnischen und russischen Beispielen hervorgehoben hat, vorzugsweise bei den Agrarvölkern zu beobachten, was man dadurch erklären kann, dass "der Bauer, dem der Fischfang nur noch als Nebensache gilt, sich auf dem Wasser anders fühlt als der Wildbeuter-Berufsfischer. Die Nahrungsfürsorge tritt in den Hintergrund, die Gefahren, die den Menschen auf dem Wasser drohen, treten dagegen schärfer hervor und entfremden ihn gewissermassen vom Wasser und von den übernatürlichen Wesen der Gewässer"[49]. Er fügt hinzu: "Es ist das Gleiche, wie beim Wald und bei den Waldgeistern: die veränderte Wirtschaftsform — der Ackerbau und die Viehzucht an Stelle der Jagd und Fischerei — haben den Menschen vom Wild und der Wildnis bzw. vom Wasser und den Fischen entwöhnt. Die sog. Aussenkreise (die wilde Natur der Wälder und des Wassers) erscheinen dem an seinen Hof und Acker gebundenen Bauer als unheimliche, unheilvolle Bereiche, wo böse Mächte und schreckliche Wesen herrschen"[50]. In bemerkenswerter Weise spiegelt sich diese Einstellung in einem russischen Spruch wider, der Fischerei und Jagd als Zeitverlust charakterisiert: "Рыбка да рябки — потерять деньки", d. h. "Fisch und Rebhuhn — verlorene Tage"[51]. Unter demselben Gesichtspunkt sind auch die oben berührten baltischen und westslavischen Angaben zu betrachten. Die letzteren können noch durch südslavisches Material ergänzt werden. So ist z.B. kaum daran zu zweifeln, dass die hauptsächlich bodenbestellenden und viehzüchtenden

[46] Vgl. Kühnau, a.a.O., s. 282 ff; Kalak, a.a.O., s. 6 f, 32 ff.
[47] Vgl. Paulson, Schutzgeister..., s. 281.
[48] Vgl. Johansons, a.a.O., s. 11 f, 18, 30, 127 f.
[49] Paulson, Schutzgeister..., s. 248.
[50] ibidem, s. 280.
[51] Zelenin, a.a.O., s. 71.

Kroaten einst genuine Wasserwesen gehabt haben; sicher nachweisbar ist bei ihnen jedoch nur ein von den Deutschen stark beeinflusster Wassermann, vor allem aber ein Teufel, der die Menschen in die Tiefe der Gewässer zieht, und eine ebenso boshafte Art Wasserhexen [52].

6.

Hier ist nicht der Ort, auf die Beziehungen des Regenbogens zum Wasser einzugehen. Jedoch möchte ich auf eine Stelle in J. Langius' lettisch — deutschem Wörterbuch v.J. 1685 hinweisen, wo es heisst: "*Uhdeñ = welns*, so ist vorzeiten der Regenbogen aus ungedult genennet worden, wenn es offters v. lang geregnet, aber übel" [53]. Diese Bemerkung geht auf eine bekannte lettische Glaubensvorstellung zurück, nach welcher der Regenbogen aus Seen, Flüssen u.s.w. Wasser saugt, um es danach als Regen fallen zu lassen [54]. In diesem Zusammenhang hat man den Regenbogen einer trinkenden scheckigen Kuh oder einer Saugeröhre gleichgestellt [55]; es ist aber bezeichnend, dass man ihn ebenfalls (nach moderner Schreibart) *ūdens velns* 'Wasserteufel' nannte.

Die Letten schreiben überhaupt dem Regenbogen böse Eigenschaften zu [56], und in folgender Sage wird seine Tätigkeit als wirklich "teuflisch" geschildert: "Die Alten sagen: der Regenbogen trinke wie ein Tier am Fluss oder See. Wenn er tüchtig getrunken habe, dann rinne der Regen. Einmal hütete ein Hirt das Vieh an einem Fluss. Der Regenbogen begann aus diesem Fluss zu trinken, und zum Unglück ging in demselben Augenblick auch eine Kuh dorthin, den Durst zu löschen. Der Regenbogen, indem er das Wasser heftig einsog, riss die Kuh mit. Nach einer Weile fing es an stark zu regnen, und mit dem Regen fielen auch die Knochen der Kuh herunter — das Fleisch derselben hatte der Regenbogen aufgefressen" [57]. Nach anderen Überlieferungen kann der Regenbogen auch Menschen in die Luft reissen [58].

Der Glaube, dass der Regenbogen Wasser trinkt, welches er später als Regen niederfallen lässt, ist sowohl bei den Litauern [59] als bei allen Slaven [60] zu finden. Jedoch fassen diese Völker den Regenbogen als

---

[52] Vgl. E. Schneeweis, Serbokroatische Volkskunde, I, Volksglaube und Volksbrauch, Berlin 1961, s. 15 f.

[53] E. Blese (hrsg. von), Nīcas un Bārtas mācītāja Jāņa Langija 1685. gada latviski-vāciskā vārdnīca, Rīgā 1936, s. 321.

[54] LTT, 31849 ff.

[55] LTT, 31849, 31850.

[56] Vgl. P. Šmits in LPT, XIII, s. 216.

[57] ibidem, s. 223, Nr. 24.

[58] LTT, 31852, 31853, 31889 ff.

[59] Balys, a.a.O., s. 55.

[60] Haase, a.a.O., s. 65; Schneeweis, s. 13 f, 32.

etwas Ambivalentes auf, was typisch z.B. aus dem Umstand hervorgeht, dass die Litauer ihn bald *Dievo juosta* 'Gottes Gürtel', bald *raganos juosta* 'Hexengürtel' nennen [61]. Bei den Letten hingegen ist ihm beinahe immer eine unheilschwangere Ausstrahlung eigen, und die Bezeichnung *ūdens velns* zeugt davon, dass auf ihn sogar solche Züge übertragen wurden, die sonst einen unmittelbar im Wasser wohnenden übernatürlichen Bösewicht kennzeichnen.

7.

Ob und inwiefern die lettischen Traditionen über den Regenbogen auf der Drachenvorstellung beruhen, lassen wir unentschieden. Eine z.B. bei den Serben und Kroaten feststellbare Auffassung, nach welcher der Regenbogen ein Gewitterdrache sei, der aus einem irdischen Gewässer trinke [62], kommt in Lettland jedenfalls nicht vor. Dagegen besitzen wir ein altlivländisches Dokument, wo ein lebendiger Glauben der Letten an Wasserdrachen bestätigt wird. Am 19. März 1630 schrieb der Pastor Clavidus Sigfridi in Wolmar (lett. Valmiera) einen Brief an den schwedischen Reichskanzler Axel Oxenstierna und berichtete unter anderem, dass in seinem Sprengel sich eine Einöde mit einem kleinen Binnensee befinde, wo es nach der Ansicht der lettischen Bauern für niemand möglich wäre, auch nur ein halbes Jahr zu wohnen. Man behauptete, dass sowohl Menschen wie Tiere, die sich dort aufhalten wollten, dahingerafft wurden. Der See hatte nämlich einen Herrn, der auf Lettisch *puickis,* d.h. Drache, hiess. Dieser Herr konnte nicht dulden, dass jemand an demselben Ort wie er lebte; er tötete alle und stürzte sogar die Gebäude um [63].

Die in dem Brief zweifach vorkommende Benennung „Herr" scheint mir nicht auf einem Zufall zu beruhen: hier haben wir es wohl wieder mit einem ehemaligen übernatürlichen Schirmherrn des Sees zu tun. Er war aber schon damals, um 1630, nicht nur seiner ursprünglichen Wesensart entkleidet, sondern auch mit einem verderbenbringenden *puickis* bzw. *pūķis* 'Drache' identifiziert worden. Was nun den lettischen Drachen anbelangt, so müssen wir zwischen zwei mit demselben Wort *pūķis* bezeichneten Gestalten unterscheiden: die eine von diesen ist ein fürchterliches Ungeheuer, die andere ein kleiner Schatzträger [64]. Den

[61] Balys, a.a.O., s. 54.

[62] Vgl. Schneeweis, a.a.O., s. 32.

[63] E. Lundström, Bidrag till Livlands kyrkohistoria under den svenska tidens första skede, Uppsala & Stockholm 1914, s. 186.

[64] Vgl. L. Adamovičs, Pūķis latviešu folklorā un senlatviešu mītoloģijā, Rīgas Latviešu Biedrības Zin. Kom. Rakstu Krājums, 23 A, Rīgā 1940, s. 246 ff, 356 f.

letzteren können wir in unserem Fall unbeachtet lassen, denn er hat seinen Wohnort nur irgendwo innerhalb der Grenzen eines bestimmten Hofes und weist keine Beziehungen zum Wasser auf. Das grosse, gewöhnlich schlangenartige Monstrum weilt hingegen oftmals in Gewässern, darunter in Seen [65]. Obwohl er meistens — im Gegensatz zu dem sehr volkstümlichen Hausdrachen — in märchenähnlichen Erzählungen figuriert, geht aus dem zitierten Brief hervor, dass er manchmal doch auch im wirklichen Volksglauben seinen Platz hatte.

Wasserwesen, die als Drachen oder Schlangen beschrieben werden, sind überhaupt bei vielen Völkern nachweisbar [66]. Solche findet man u.a. auch in Schlesien [67], während die Litauer erzählen, dass der Wassergeist, wenn er ans Land kommt, sich in eine Ringelnatter verwandelt [68].

8.

Nordlivländische Wassergeistvorstellungen können vom entsprechenden Glauben der Esten beeinflusst sein, deren Volksgut in dieser Hinsicht reicher ist als das lettische [69]. So finden wir z.B. in Sammlungen lettischer Sagen eine Aufzeichnung, nach welcher der in Südostestland fliessende Võhandu-Fluss sowohl von den Esten als Letten sehr heilig gehalten wurde und dementsprechend Püha-jõgi bzw. Svētā upe, d.h. heiliger Fluss, hiess. Die Leute glaubten, dass dort ein Gott oder Geist wohnte, der gutes und schlechtes Wetter, Segen und Hungersnot sowie schwere Seuchen verursachen konnte, weshalb man ihn mit Opfern bei guter Laune erhalten musste. Wollte man Regen beschwören, so gab man dem Flussgott verschiedene Geschenke, die ins Wasser geworfen wurden; wollte man schönes Wetter haben, so pflegte man den Fluss und die Quelle, aus der er fliesst, von Schlamm und Schutt zu reinigen. Auch die Eschen, die am Ufer des Flusses wuchsen, galten als heilig: wer von ihnen einen Zweig abbrach, musste sterben [70].

Wir haben leider keine Möglichkeit, sicher festzustellen, ob die angeführte, erstmalig i.J. 1884 veröffentlichte lettische Aufzeichnung einer literarischen Vorlage entstammt, oder ob sie damals wirklich eine volkstümliche Grundlage hatte. Wie dem auch sei, ein von J. Gutslaff 240 Jahre früher herausgegebenes Buch enthält ausreichenden Beweis dafür, dass der Võhandu-Fluss nicht nur estnischer-, sondern gleichfalls

---

[65] Vgl. z.B. LPT, II, s. 18, Nr. 4, und s. 416 ff, Nr. 18; weiter auch XV, s. 419, Nr. 9.
[66] Vgl. HDA, II, s. 382 ff.
[67] Kalak, a.a.O., s. 18.
[68] Slaviūnas, a.a.O., s. 177.
[69] Vgl. Loorits, Grundzüge..., II, s. 206 ff.
[70] LPT, XIII, s. 236, Nr. 8.

lettischerseits Verehrung erfuhr. Der Verfasser hat u.a. einen lettischen Gewährsmann gehabt, und zwar einen „Bawrn mit Namen Lettuiske Michel", der nur „einen Mussquetenschuss weit" von der Quelle des Võhandu wohnte und zu jenen gehörte, die tatsächlich — von ihrem Glauben dazu verleitet — den Fluss gereinigt hatten[71]. Was Gutslaff von Michel sowie von mehreren estnischen Bauern ermittelte, entspricht im grossen und ganzen genommen der oben referierten Darlegung. Von einem Wesen, das wir geradewegs als einen Wassergeist bezeichnen könnten, hatte er jedoch nichts gehört. Einige „Bächenheiliger", wie er betont, wussten selbst nicht, wer durch diese Heiligung beehrt wurde[72], während der lettische Michel folgende Schlüsse zog: „Die Teutschen sagen /wir beten dass Wasser an. Der Teuffel betet dass Wasser an. Weiss aber der Teuffel was in dem Brunn und in der Bäche ist dass einem schaden thut/ wenn man sie nicht reiniget"[73]. Ein estnischer Bauer, Wichtli Jürgen, erzählte hingegen, einmal in Kriegszeit wäre „aus diesser Bäche ein Kehrl gekommen/ mit einem blawen vnnd einem gelben Strumpffe"[74]. Höchst interessant ist die Angabe desselben alten Gewährsmannes, dass der uns beschäftigende Kult (auch noch z.B. ein Ochsenopfer) eigentlich dem Donner galt; der Greis konnte sogar ein dazu gehöriges Gebet hersagen[75]. Die letztere Erklärung ist treffend, denn sowohl die Esten als die Letten setzen den Donner in Verbindung mit der Witterung und folglich auch mit der Fruchtbarkeit[76]; bei den Letten finden wir u.a. eine Sage, wo ihm dieselbe Rolle wie sonst dem Regenbogen (s. oben!) zugeteilt wird — er schöpft nämlich Wasser aus Flüssen und Seen, um es danach als Regen niederfallen zu lassen[77]. Inwieweit wir hier mit einem magisch-religiösen Verhältnis zu einer Naturmacht rechnen müssen und in welchem Umfang mit einer Donnergottvorstellung, braucht uns nicht zu beschäftigen, zumal es sinnlos wäre, in dem uns an dieser Stelle allein interessierenden Wassergeist etwa einen Ausläufer des Donners oder dgl. zu erblicken.

---

[71] J. Gutslaff, Bericht und Unterricht Von der Falsch-heilig genandten Bäche in Liefland Wöhhanda, Dorpt 1644, s. 19, 21.

[72] ibidem, s. 361.

[73] ibidem, s. 29.

[74] ibidem, s. 28.

[75] ibidem, 362 f. Ein jährliches, den Gewässern dargebrachtes Ochsenopfer der lettgallischen Letten erwähnt i.J. 1595 der Jesuit P. Culesius, vgl. Fontes historiae Latviae Societatis Jesu [im folgenden FHLSJ], coll. J. Kleijntjens, Riga 1940—41, II, s. 257.

[76] Vgl. Loorits, Grundzüge..., II, s. 28 ff; Latviešu konversācijas vārdnīca [abgekürzt: LKV], Rīgā 1927—40, XVI, s. 31644 ff.

[77] LPT, XIII, s. 224, Nr. 1.

Was nun den „Kehrl" mit den zweifarbigen Strümpfen betrifft, so sind die tiefsinnigen naturmythologischen, manistischen u.a. Deutungsversuche dieser Gestalt [78] wohl als verfehlt anzusehen. Einerseits kann man sich daran erinnern, dass gewisse übernatürliche Wesen, so beispielsweise die schlesischen Flur- und Wassergeister, in verschiedenfarbigen Strümpfen und Kleidern auftreten [79]. Eine solche Gestaltung der Naturgeister stimmt jedoch weder mit lettischer noch estnischer Denkweise überein. Dagegen kann bei diesen Völkern ein anderes Wesen, das sich nur zufällig als ein Naturgeist repräsentiert, sehr gut auf die erwähnte Art gedacht werden. Es scheint mir nämlich, dass J. Gutslaff — freilich blindlings und nur auf seinen christlichen Voraussetzungen fussend — das Richtige getroffen hat, indem er den „Kehrl" mit dem Teufel indentifiziert [80]. In echt volkstümlichen Überlieferungen, insbesondere bei den Letten, erscheint der Teufel oftmals in einem ausgesuchten Modekleid, d.h. als eine Person von Stand, deren wirklichen Charakter mitunter nur das schlecht verborgene Schwanzende, die sich hinter dem Hut versteckenden Hörner und ähnliche Unregelmässigkeiten verraten [81]. Nun wissen wir aber, dass solche Strümpfe wie die oben beschriebenen im 16. Jahrhundert und wahrscheinlich noch später zur Ausrüstung eines damaligen Dandy gehörten. „Die geteilte Kleidung, das sogenannte mi parti", schreibt in diesem Zusammenhang M. von Boehn, „erlaubte jedem Ärmel, jedem Hosenbein, jedem Strumpf eine andere Farbe zu geben, ja für lange, lange Jahre wird diese Anordnung die Regel" [82]. Noch mehr: in estnischer und inselschwedischer Überlieferung wird ein solcher Aufzug tatsächlich dem Teufel zugeschrieben. So hören wir, dass auf der Insel Worms der Teufel einmal in weiten Hosen erschien, deren eines Bein grün, das andere blau war; bei einem alten Begräbnisplatz ebendaselbst wurde ein Mann „von einem Kerle mit einem blauen und gelben Beine" verfolgt [83]. Nach allem Gesagten dürfen wir konstatieren, dass der eigentümliche, aus dem Võhandu-Fluss kommende „Kehrl" kaum früher als im 16. Jahrhundert in die hier erörterte Tradition einge-

[78] Vgl. Loorits, Grundzüge..., II, s. 238 f.

[79] Vgl. HDA, VIII, s. 547; Kalak, a.a.O., s. 13 ff.

[80] Gutslaff, a.a.O., s. 30.

[81] Hierhergehöriges Material verzeichnet Straubergs, a.a.O., s. 101 f (Estland) und s. 508 f (Lettland). In lettischen Sagen kommt auch ein auf dem Wasser wandernder Teufel mit schwarzem Rock und glänzendem Zylinder vor, vgl. LPT, XIV, s. 17 f, Nr. 10.

[82] M. von Boehn, Die Mode: Menschen und Moden im sechszehnten Jahrhundert, München 1923, s. 112.

[83] C. Russwurm, Sagen aus Hapsal, der Wiek, Ösel und Runö, Reval 1861, s. 139, Nr. 145.

drungen ist. Die Verehrung des Flusses, dessen Quelle und des an der letzteren befindlichen Haines trägt dagegen ein sehr altertümliches Gepräge und stammt vermutlich schon aus der Zeit vor der Christianisierung des Landes her.

9.

Die in manchen osteuropäischen Quellen geschilderte wohltuende oder schädliche Wirkung verschiedener Gewässer muss häufig auch dann auf ein dort wohnendes übernatürliches Wesen zurückgehen, wenn die einschlägigen Texte weder eine Gottheit noch irgendeinen Geist erwähnen. Belege, die hierfür von symptomatischem Interesse sind, kommen schon seit dem Mittelalter bei den Ostslaven vor[84]. Über die Balten bzw. die Altpreussen berichtet in seiner i.J. 1326 vollendeten Chronik Peter von Dusburg, der selbst noch lebendiges Heidentum in Preussen erlebt haben muss, dass sie heilige Gewässer hatten, wo sie nicht wagten, Fische zu fangen[85]. Dieses Tabugebot setzt den Glauben an einen übersinnlichen Walter des Wassers und Eigner der Fische voraus.

Sehr interessante Hinweise enthalten die lateinischen Annalen der litauischen Jesuiten vom Jahr 1600. Dort heisst es u.a., dass einige Litauer alljährlich ein Huhnopfer am Ufer eines Flusses darbrachten; andere wiederum trieben, nachdem ihnen ein Kind geboren wurde, einen Bock zu einem See, hieben ihm Kopf und Beine ab und warfen den Rumpf ins Wasser — „quo ritu Deo gratias agunt, quod partus sit editus feliciter" [86]. Es scheint jedoch klar, dass hier unter *Deus* nicht der christliche Gott zu verstehen ist, wenn auch die Leute vermutlich das den Jesuiten vorspiegelten. An dieser Stelle kann man bemerken, dass andere Quellen einen Fluss- und einen Seegott der Litauer erwähnen, leider doch ohne sie näher zu charakterisieren. So hatte M. Stryjkowski im 16. Jahrhundert vom *Upinis Dewos* (= *Upinis dievas*) 'Flussgott' gehört, dem weisse Ferkel geopfert wurden, damit das Wasser klar und durchsichtig fliesse[87]. Um dieselbe Zeit nennt J. Łasicki den Landseegott *Ezernim*, eigentlich *Ežerinis*[88], über welchen wir sonst nichts wissen[89]. Bei Stryjkowski begegnen wir aber auch *Lituwanis* (=*Lytuvonis*), einem regenspendenden Wesen, dem das Volk weisse, schwarze und

[84] Vgl. Haase, a.a.O., s. 136 ff.

[85] Der Text in W. Mannhardt, Letto-Preussische Götterlehre, Riga 1936, s. 87.

[86] ibidem, s. 433.

[87] ibidem, s. 331.

[88] ibidem, s. 356.

[89] Vgl. W. Jaskiewicz, A Study in Lithuanian Mythology, Studi Baltici, I (IX), Firenze 1952, s. 81.

gesprenkelte Hühner opferte[90]. Dieses Verfahren — und ebenfalls den *Lytuvonis* — mag man vielleicht mit jenem Huhnopfer verknüpfen, von dem sich die Jesuiten i.J. 1600 eine kurze Notiz machten. Was nun das Bockopfer anbelangt, so ist dies bei den Balten, in erster Linie bei den Altpreussen und Sudauern, seit jeher verbreitet gewesen, wobei es hauptsächlich (wie auch das oben angeführte litauische Beispiel zeigt) mit der Fruchtbarkeit in Verbindung stand[91]. Wurde der Bock in Litauen als Dank für eine geglückte Niederkunft in See geworfen, so ist dabei nicht unbedingt an den Kult eines übernatürlichen Wesens, sondern ebensoviel an jenen Glauben zu denken, nach welchem die Kinderherkunft von dem als Lebensträger und Lebensspender geltenden Wasser — von Quellen, Flüssen, Brunnen u.s.w. — hergeleitet wird[92].

Eine erloschene Wassergeistvorstellung spürt man dagegen hinter den vielen Sagen, nach welchen die Gewässer, gewöhnlich ein See oder Fluss, zu bestimmter Zeit einen Menschen als Opfer verlangen. Man hört eine Stimme aus dem Wasser oder es beginnt selbst zu brausen und zu heulen, worauf ein vorbeigehender Mensch von unüberwindlicher Macht ergriffen wird, die ihn in die Tiefe hineinzieht und ersäuft[93]. Ausser dieser Sagenvariante finden wir bei den Letten noch mehrere andere, u.a. auch solche, die mit der Prädestinationsidee verknüpft sind. Ein Mensch kann nämlich verhindert werden, dem zwingenden Ruf der Gewässer zu folgen, jedoch geht sein Schicksal etwas später in Erfüllung, indem er durch die leichteste Berührung mit dem Wasser stirbt[94]. Entsprechende Überlieferungen kommen in Litauen und Estland vor[95].

Bisweilen spielen in diesen Glaubenskomplex die Vorstellungen von sog. unruhigen Toten mit hinein. So wird in einer livländischen Sage angedeutet, dass der bei einer Brücke im Wasser wohnende Irreführer eigentlich der Geist eines dort ertrunkenen jungen Mannes war[96]. Ein anderer livländischer Erzähler behauptet in einem Tümpel einen gespensterhaften nackten Menschen gesehen zu haben, der mit seiner Hilfe aus dem Wasser herauskommen wollte; hätte der Gewährsmann ihn angerührt, so wäre er selbst in die Lage des Nackten geraten[97]. Nichts-

---

[90] Mannhardt, a.a.O., s. 330.

[91] Vgl. ibidem, das Register s.v. „Opfer. Bock" (s. 644), besonders aber s. 182. Über lettische Bockopfer s. FLLSJ, II, s. 256.

[92] Vgl. HDA, IV, s. 1349 ff; Holmberg, a.a.O., s. 269 f.

[93] Vgl. z.B. LPT, XIII, s. 236 f, Nr. 9—10, XIV, s. 38 f, Nr. 28, und s. 422, Nr. 7, XV, s. 337, Nr. 1; LtTT, s. 145 f.

[94] LPT, XIV, s. 197 f, Nr. 5.

[95] Vgl. Balys, a.a.O., s. 36; Loorits, Grundzüge..., II, s. 223 ff.

[96] LPT, XIV, s. 460 f, Nr. 2.

[97] ibidem, s. 379, Nr. 63.

destoweniger könnte man an Hand von zahlreichen Beispielen veranschaulichen, dass die meisten uns hier beschäftigenden Angaben letzten Endes auf einen bösen Wassergeist zurückgreifen. Dabei muss man freilich im Auge behalten, dass die boshaften Wassergeister sich am häufigsten — wie schon im vorhergehenden hervorgehoben wurde — durch Verschmelzung mit den Toten und Teufeln entwickelt haben.

Das Gesagte lässt sich in bezeichnender Weise durch eine Überlieferung aus Masuren exemplifizieren, wo wir sowohl die von einem See ausgehende Lockung als den Prädestinationsgedanken antreffen und gleichzeitig auch hören, dass dies alles in engster Beziehung zum Wassergeist *topich* (zu poln. *topić* 'ertränken, versenken') stand. „Ein Herr", heisst es in der Aufzeichnung, „fährt mit seinem Knecht in einer dunklen Nacht an einem See vorbei, der auch seinen *topich* hatte. Den Knecht quälte brennender Durst; er wollte anhalten und mit dem Wasser des Sees seinen Durst stillen. Der Herr kannte die Eigenschaft des Sees, Jahr für Jahr sein Opfer zu fordern, genau, und hörte, als er jetzt in die Nähe desselben gekommen war, die klagende Stimme des *topich* auch, welcher sein Opfer forderte. Alle Bitten, den Knecht vom Trinken des Wassers abzuhalten, waren vergebens; er wollte durchaus seinen Durst löschen. Nur ein Gewaltmittel konnte ihn daran hindern. Dies sah der Herr, fasste die Zügel in seine Hand und fuhr im schnellsten Trabe dem nächsten Dorfe zu. In der Schenke liess er dem Knecht ein Glas Bier reichen; dieser trank es aber kaum hinunter, so fiel er rücklings hin und starb: seiner Bestimmung entging er also doch nicht, der *topich* musste sein Opfer haben" [98].

Desgleichen wird in estnischer und inselschwedischer Überlieferung (z. B. auf Nuckö) betont, dass der als *Neck* benannte Wassermann alle Jahre sein Opfer in die Tiefe hinabzuziehen sucht. Die Situation wird aber genau so geschildert, wie es sonst in den Sagen von opferfordernden Gewässern üblich ist: alle Versuche, dem zum Ertrinken bestimmten Menschen zu helfen, bleiben erfolglos, und er geht wie gebannt seinem Schicksal entgegen [99].

Somit sehen wir, dass der oben betrachtete Glauben sowohl den Balten und Slaven als auch den Germanen und Finno-Ugriern geläufig ist. O. Loorits hat bei der Auswertung des einschlägigen estnischen Materiales die Priorität der entsprechenden germanischen Vorstellungen sowie die Bedeutung des deutschen Einflusses auf ihre Nachbarn hervorgehoben [100]. Gewiss braucht man weder die Üppigkeit der nord- und

[98] M. Toeppen, Aberglauben aus Masuren, Danzig 1867, s. 33 f.

[99] Russwurm, a.a.O., s. 92, Nr. 91; vgl. auch Loorits, Grundzüge..., II, s. 264 f.

[100] Loorits, Grundzüge..., II, s. 225, 236.

südgermanischen Wassergeistüberlieferung [101] noch das Vorkommen von typisch deutschen Motiven bei anderen Völkern zu bagatellisieren. Der ausgesprochen lokale Charakter mancher hierhergehörigen osteuropäischen Tradition deutet jedoch darauf hin, dass diese sich an Ort und Stelle ohne fremden Antrieb herausgebildet haben. Die Mutmassung, dass der Wassergeist in einigen Flüssen und Seen nach gewissen Zeiträumen ein Menschenopfer verlangt, kommt ja beispielsweise auch bei den Tscheremissen vor [102], in deren Glaubenswelt bolgarische, tatarisch-islamitische und russisch-christliche, kaum aber germanische Entlehnungen festzustellen sind [103].

10.

Als Aufenthaltsstätte und Tätigkeitsgebiet des Wassergeistes werden überall, wo man an ihn glaubt, in erster Linie Binnenseen, Flüsse und Teiche gedacht; nur ausnahmsweise findet man Angaben, die ihn unmittelbar mit Quellen oder Brunnen verbinden. Dass auch diese wie jene bei den Balten und Slaven als Wohnort von Geistern oder Gottheiten galten, geht aus vielen Belegen hervor. Die dort verwendeten Formulierungen sind jedoch meistens so generell, dass sie uns nicht gestatten, über die betreffenden Wesen ins klare zu kommen. Man möchte z. B. gern wissen, auf welche Vorstellungen die folgende, noch im 17. Jahrhundert in Russland vorkommende Beichtfrage zurückzuführen wäre: "Hast du nicht ein Geschöpf: Quellen, Brunnen und Seen Gott genannt?" [104] Desgleichen wäre zu fragen, wem die Opfer zufielen, welche die Letten nach Ausweis verschiedener literarischer und folkloristischer Zeugnisse in die Quellen warfen [105].

Was die Brunnen betrifft, so kann man noch zwei interessante, sich auf die Letten beziehende Nachrichten erwähnen. C. Kelch bemerkte i. J. 1695: "... so sind mir auch unterschiedliche zugeworfene Brunnen gezeiget worden /wohinein sie vor alters zum Opffer etwas geworffen/ wañ sie Regen verlanget" [106]. Dieses Beispiel schliesst sich an jene, oben erörterte an, die den Zusammenhang zwischen Wasserkult und

[101] Vgl. z.B. Wuttke, a.a.O., s. 48 ff, und C. von Sydow, Övernaturliga väsen, Folketru, utg. av N. Lid, Nordisk Kultur, XIX, Stockholm |Oslo| København 1935, s. 135 ff.

[102] U. Holmberg, Die Religion der Tscheremissen, Porvoo 1926, s. 60.

[103] Vgl. ibidem, s. 4 ff.

[104] Haase, a.a.O., s. 137.

[105] Vgl. Edith Kurtz, Verzeichnis alter Kultstätten in Lettland, Mitteilungen aus der livländischen Geschichte, XXII, Riga 1924—28, s. 119 s.v. „Quellen".

[106] C. Kelch, Liefländische Historia, Reval 1695, s. 29. Die Angabe bezieht sich gleichfalls auf die Esten.

Regenbeschwören bestätigen: hier haben wir es also mit einer Denkweise und einem Verfahren zu tun, die sich auf der Grenze zwischen Religion und Magie bewegen. Etwas anderes als Kelch berichtete i. J. 1797 die Zeitschrift *Latviska Gada Grāmata*: "Ist ein Kind in einen Brunnen oder ins Wasser gefallen, so glauben alte Leute fortwährend, dass dieser Brunnen oder Fluss eine Seele erbeuten wolle. Deshalb muss man an demselben Platz einen Hahn oder ein anderes Tier schlachten und das Blut darein träufeln, damit kein Mensch mehr dort hineinfalle und ertränke"[107]. Höchstwahrscheinlich ist dies als Beschreibung eines prophylaktischen und stellvertretenden Opfers aufzufassen; gleichzeitig konnte aber auch hier eine magische Intention mit im Spiel sein, denn das Blut, und vor allem das Hahnenblut, gilt allenthalben als ein vortreffliches Apotropäum[108].

Als amtliche Bestätigung dafür, dass die Gewässer im alten Livland eine grosse sakrale Bedeutung hatten, kann zuletzt die von Generalgouverneur J. J. Hastfer auf dem Schloss zu Riga den 4. Oktober 1693 gegebene Verordnung gegen "Abergl. Opffer" genannt werden, wo allerlei Opferungen, auch solche, die sich bei "Ströhmen /Bächen/ Brunnen" vollzogen, scharf verurteilt wurden[109].

Die bei den verschiedensten Völkern zu findenden Sagen über Seen, die von einer Stelle an eine andere wandern[110], lassen wir unbeachtet. Wie schon seit langem zutreffend hervorgehoben ist, steht diese Tradition in enger Verbindung mit der Belebung der Natur[111]; mit einer mehr entwickelten Wassergeistvorstellung ist sie aber nur von Fall zu Fall und in ziemlich geringem Masse verknüpft.

11.

Schon am Anfang unserer Studie wurde bemerkt, dass die ausführlichsten Nachrichten über den Wassergeist vom östlichen Teil Lettlands, nämlich Lettgallen (Latgale), herstammen. Vor allem ist in dieser Hinsicht ein längerer Bericht zu beachten, der i. J. 1935 von O. Svenne gegeben wurde. Man muss hier zuerst dasselbe wiederholen, was ich anderen Orts in bezug auf Svennes Schilderung des lettgallischen Hausgeistes konstatierte: einerseits ist es zu beklagen, dass er nie seine

[107] LTT, 571.

[108] Vgl. I. Scheftelowitz, Das stellvertretende Huhnopfer, Giessen 1914, s. 41 ff.

[109] Liefländische Landes-Ordnungen, Riga 1707, s. 571.

[110] Vgl. Holmberg, Wassergottheiten..., s. 234 f. Zahlreiche lettische Belege in LPT, XV, s. 416 ff. Einige (sehr unvollständige) Hinweise auch in S. Thompson, Motif-Index of Folk-Literature, Copenhagen 1955—58, II, D 1641.12, D 2136.4.

[111] Vgl. Holmberg, Wassergottheiten..., s. 233 f, und Rel. der Tscher., s. 77.

Gewährleute angibt, andererseits aber haben wir keinen Anlass, die Glaubwürdigkeit dieses bekannten Lehrers und pädagogischen Schriftstellers anzuzweifeln [112]. Beginnen wir also damit, dass wir das Wichtigste aus seiner Darstellung wiedergeben.

Das uns interessierende Wesen wird in Lettgallen *ūdens gars* 'Wassergeist' oder *vīrnieks* (eine Ableitung von *vīrs* 'Mann'?) genannt. In seinem Aussehen ähnelt er einem grauen alten Mann mit keilartigem Kopf, breitem Bart und herabhängendem Bauch. Seine Beine sind unverhältnismässig lang, zwischen den Fingern hat er Schwimmhaut. Sein Körper ist wie mit glattem Haar bedeckt, jedoch besteht diese Bedekkung eigentlich aus Wassertropfen, Schlamm und Entengras. Bleibt der Wassergeist solange auf festem Land, dass das Wasser abrinnt und die Schlammhülle abfällt, so kann er nicht mehr in sein nasses Element zurückkehren, sondern er stirbt am Ufer, wo man danach nur einen Haufen Schlamm und Wassergewächse findet. Wirft aber jemand diese Überbleibsel ins Wasser, so erwacht der Wassergeist wieder zum Leben und erweist sich seinem Retter immer dankbar, sodass er ihn nie ertrinken lässt. Die Lieblinge des Wassergeistes dürfen auch sein Unterwasserreich besuchen, die im bläulichen Schimmer glänzt; ihm selbst gefällt es sehr, auf einem Wels zu reiten. Im grossen und ganzen ist der Wassergeist ein böses Wesen. Er verwickelt und zerreisst den Fischern die Netze, beschädigt die Mühlendämme, sucht im Frühling den Eisgang zu hindern, trägt die Brücken ab. Am meisten bemüht er sich aber, Menschen zu ersäufen. An heissen Sommertagen taucht er bis zur Hälfte aus dem Wasser hervor und ruft: "Mund hat man, aber nichts zu essen!" Er lauert auf die Badenden und versucht, sie in die Tiefe zu locken. Auch Tiere werden von ihm nicht geschont: er legt sich diesen auf den Rücken und drückt sie mit seinem Gewicht herunter. Fängt der Wassergeist zu toben an, so ist es äusserst gefährlich, eine Fahrt auf einem See oder Fluss zu unternehmen: dann stösst er nämlich Boote um und reisst sogar am Ufer stehende Menschen ins Wasser. Ertrinkende pflegt er zu plagen, indem er sie Atem holen lässt und sie darauf wieder versenkt. Wenn er die Seele eines Ertrunkenen erbeutet hat, übergibt er dessen Körper den Egeln, Krebsen, Fischen und Wasserkäfern. Die Seele gerät in die Knechtschaft des Wassergeistes. Alle Wassergeister sehen immerhin nicht wie der oben geschilderte aus. Oftmals hört man auch von einem ältlichen Mann mit wassergrünem Bart und langem, schuppigem Fischschwanz. Das Verfahren dieses Geistes ist vor allem durch Wollust gekennzeichnet, weshalb Frauen und Mädchen sich vor ihm hüten müssen. Den Geschlechtsverkehr übt er jedoch hauptsächlich

[112] Vgl. Johansons, a.a.O., s. 38 f.

mit Selbstmörderinnen aus, die in eine Art Wasserfrauen verwandelt werden. Aus diesen Verbindungen entstehen viele kleine Wassermännchen, im allgemeinen ganz harmlose Wesen, die jedoch die Genussucht ihres Vaters geerbt haben. Besonders im Frühjahr, wenn die Flüsse aus den Ufern treten, kommen sie, den Frauen nachjagend, aus der Tiefe hinaus; nach der Überschwemmung bleiben sie auf den Sandbänken, wo sie ohne Feuchtigkeit bald vertrocknen und verenden. Eine grosse Anzahl wird ihrer Liederlichkeit wegen von ihren Müttern, den Wasserfrauen, umgebracht [113].

Ergänzende Angaben über den lettgallischen Wassergeist finden wir in einer Aufzeichnung aus Ossun (lett. Asūne), die folgenden Wortlaut hat: "Der Wassergeist sieht wie ein alter Mann aus. Er wohnt in Flüssen, Seen oder Sümpfen und ernährt sich von Fischen. Tagsüber zeigt er sich nirgends und verlässt das Wasser nur in der Nacht. Er leidet keinen anderen Geist in seiner Nähe. Badende fasst er an den Beinen und zieht sie in Strudel — vor allem solche Leute, die sich nicht bekreuzigen, bevor sie baden. Am meisten geschieht dies in der Mittagsstunde und um Mitternacht. Auch die Haustiere werden von ihm in Schrecken gesetzt und manchmal ersäuft. In stillen Nächten pflegt er in leerem Kahn ohne Ruder zu fahren. Zauberer besuchen ihn um Mitternacht und erhalten von ihm Wasser, das sie als Arznei gegen verschiedene Krankheiten verwenden. Wasserjungfern stehen im Dienst bei dem Wassergeist" [114].

Es ist schon von vornherein ersichtlich, dass auf den lettgallischen Wassergeist viele teuflische Züge übertragen sind. In diesem Zusammenhang ist es nicht ohne Interesse, folgende Auszüge aus O. Svennes umfangreicher Schilderung der lettgallischen Teufel anzuführen: "Viele von ihnen (d. h. den Teufeln. Ref.) sind in Gewässern — Seen und Teichen — anzutreffen, wo sie entweder auf Frauen warten, die dort die Wäsche spülen, oder — im Sommer — auf Badende. Dann springen sie rasch aus dem Wasser und erscheinen als allerlei ansprechende Gegenstände... Vor etwa zwanzig Jahren (um 1915. Ref.) sahen gewisse Leute, dass der Teufel aus einem Fluss hervorschlich; er war zwei Fuss lang, trug einen schwarzen Hut, ritt auf einem Espenzweig, danach aber fuhr in einem Nachen herum. Wenn man ihn erhaschen wollte, verschwand er unter einem Stein. Nachmals ertrunken in diesem Fluss etliche Menschen, die dortige Brücke brach ein, und ein Händler (der sich dem Teufel überantwortet hatte) stürzte sich in den Strom" [115].

[113] O. Svenne, Launie gari Latgales sētās un laukos, Ludzas apriņķis senāk un tagad, Ludzā 1935, s. 254 f.

[114] LTT, 31372.

[115] Svenne, a.a.O., s. 241, 244.

Die lettgallischen Wassergeister sind jedoch nicht nur mit den Teufeln verquickt, sondern sie weisen auch deutliche Spuren fremder Beeinflussung auf. Hier muss man nun hemerken, dass Lettgallen mehr als andere Gebiete Lettlands dem slavischen Einfluss ausgesetzt gewesen ist, der teils von der geographischen Lage, teils von politischen Verhältnissen und den dadurch bedingten Veränderungen des ethnischen Bildes abhing. Kennzeichnend in dieser Hinsicht, als das Resultat einer längeren Entwicklung, ist z. B. die Einwohnerstatistik v. J. 1930: von allen Einwohnern Lettgallens waren damals 57% Letten, 27% Russen, 4% Weissruthenen, 6% Polen [116]. Die genannten Umstände haben unausweichlich auch im lettgallischen Volksglauben ihren Niederschlag gefunden. Die Wassergeistvorstellungen bilden hier keine Ausnahme, weshalb es von Belang sein kann, sie mit dem entsprechenden Glauben der eben erwähnten slavischen Völker zu vergleichen.

Wir können mit einer kurzen Charakteristik des schon vorher berührten russischen Wassergeistes *vodjanoj* beginnen. Dieser wohnt hauptsächlich in Wasserwirbeln, an Mühlen, in Sümpfen u. dgl. Meistens sieht er wie ein alter, grauer Mann aus — gewöhnlich nackt, manchmal doch in ein rotes Hemd gekleidet. Er pflegt aus dem Wasser zu steigen und auf einem Steg zu verweilen, um sich zu waschen und seinen Bart zu kämmen. Bisweilen ist er mit Entengras und Schlamm bedeckt. Er kann auch als ein Mensch mit Fischschwanz an Stelle von Beinen erscheinen. Fische, Frösche, ausserdem noch Nixen (russ. *rusalki*) und Ertrunkene stehen im Abhängigkeitsverhältnis zum *vodjanoj*. Man hat ebenfalls gesehen, wie er eine aus Krehsen bestehende Herde von einem See zu einem anderen hinübertreibt. Gegen Menschen ist er im grossen und ganzen feindlich gesinnt. Energisch versucht er, die Badenden in die Tiefe zu locken und zu ersäufen; besonders von ihm bedroht sind diejenigen, die zur Mittagszeit oder um Mitternacht baden und die sich vor dem Baden nicht bekreuzen. Freundliche Verbindungen hat er mit Müllern, seltener mit Fischern, denn den letzteren zerreisst er mitunter die Netze. Man weiss von Müllern zu erzählen, die jede Nacht in die Tiefe heruntertauchen, um dem Wassergeist einen Besuch abzustatten [117]. Übrigens ist noch hinzuzufügen, dass der *vodjanoj* auch als ein alter Mann mit geschwollenem Bauch und schwammigem Angesicht geschildert wird [118]; nach anderen Beschreibungen hat er einen grünen Bart und grüne Haare oder ist überall mit weisser Wolle bedeckt [119]. Die Er-

[116] LKV, X, 20129.

[117] Д. Ушаковъ, Матеріалы по народнымъ вѣрованіямъ великорусовъ, Этнографическое Обозрѣніе, VIII: 2–3, Москва 1897, s. 160 f.

[118] Афанасьевъ, a.a.O., s. 237.

[119] Haase, a.a.O., s. 145.

trunkenen geraten in die Knechtschaft des Wassergeistes; die Mädchen werden entweder zu Nixen oder zu Frauen des Geistes. Man hat Überlieferungen von kristallenen Palästen im Wasser, wo der *vodjanoj* hausen solle; oftmals sieht man in ihm den Urheber der Stürme, die auf dem einen oder anderen See wüten [120]. Die Kontaminationen zwischen den Wassergeist- und Teufelsvorstellungen sind bei den Russen, wie bereits früher in unserer Studie festgestellt wurde, sehr merkbar.

Der weissruthenische Wassergeist unterscheidet sich im wesentlichen kaum vom russischen. Er hat das Aussehen eines alten Väterchens, dem der Bart bis zu den Knien reicht. Zuweilen ist er halb Mensch, halb Fisch, und er kann auch die Gestalt jedes beliebigen Fisches annehmen. Er besitzt ein prächtiges, unter dem Wasser liegendes Schloss; zu bestimmten Zeiten am Tage und in der Nacht verlässt er diese Aufenthaltsstätte und erwartet am Boden des Flusses oder Sees — gewöhnlich in der Nähe eines Strudels — seine Beute. Es ist gefährlich, einen Ertrinkenden zu retten, d. h. dem Wassergeist sein Opfer zu entreissen, denn dadurch kann man ihn erzürnen. Gleichwie die uns schon bekannten Geister ersäuft er — am häufigsten mittags und um Mitternacht — badende Menschen, verwandelt ertrunkene Mädchen in Nixen, hat viel mit den Mühlen und Müllern zu schaffen [121].

An sumpfigen Orten erscheint der weissruthenische Wassergeist als ein buckliger und bärtiger alter Mann; er hat einen Schwanz, der — ebenso wie seine Beine — dem einer Kuh ähnelt. Man sieht ihn entweder direkt im Wasser oder irgendwo am Wasser als ein graues Monstrum, das sich auf allen vieren bewegt [122]. Bei den Russen hat sich auch die Vorstellung von einem Sumpfgeist, *bolotnyj*, herausgebildet, der einerseits Verbindungen mit dem *vodjanoj*, andererseits mit dem Waldgeist *lešij* aufweist. Der *bolotnyj* wird als ein Mann mit langen Armen und langem, ringelndem Schweif dargestellt; sein Körper ist mit grauer Wolle bedeckt. Trotz dem teuflischen Aussehen wird er als ganz harmlos betrachtet [123]. Hier sei hinzugefügt, dass auch der ukrainische Wassergeist, der im allgemeinen noch mehr als der russische und weissruthenische diabolisiert scheint, im Zusammenhang mit den Sümpfen steht: er pflegt sich z. B. dadurch zu belustigen, dass er Betrunkene ins Moor hineinlockt [124].

[120] Zelenin, a.a.O., s. 389 f.

[121] В. Добровольский, Нечистая сила въ народныхъ вѣрованіяхъ. (По даннымъ Смоленской губ.), Живая Старина, XVII, С.-Петербургъ, 1908, s. 11.

[122] ibidem, s. 12.

[123] Ушаковъ, a.a.O., s. 161. Die sehr reichen Sumpfgeisttraditionen der Weissruthenen können nur in einer Spezialuntersuchung ausgewertet werden.

[124] Einen guten Einblick in ukrainischen Wassergeistglauben gibt II. Ивановъ, Народные разсказы о домовыхъ, лѣшихъ, водяныхъ и русалкахъ, Сбор-

Gewisse Anschauungen über den Wassergeist und seine Tätigkeit sind gemeinsam für sämtliche Slaven. Vergleichen wir beispielsweise das oben angeführte ostslavische Material mit Angaben aus der Tschechoslowakei, so finden wir eine ganze Reihe von Übereinstimmungen, die auf die Gefährlichkeit des Geistes, auf die für Badende kritischen Stunden u. s. w. Bezug haben [125]. Dasselbe kann bei den Polen (besonders an Hand der reichen schlesischen Überlieferungen) festgestellt werden. Mehrere hierhergehörige Traditionen, die den polnischen Wassergeist als "Ersäufer" charakterisieren, ihn mit den Mühlen verbinden u. dgl., sind schon im Laufe unserer Untersuchung berücksichtigt worden. Es wäre noch zu bemerken, dass er bisweilen Schwimmhäute zwischen den Fingern hat und dass er auch als ein lebloser Gegenstand in Erscheinung treten kann, um die Vorübergehenden anzulocken, damit sie ins Wasser fallen [126].

Nicht nur die zwei letzteren Angaben, sondern Vieles aus dem oben herangezogenen slavischen Material findet in den lettgallischen Glaubensvorstellungen, die wir am Anfang dieses Abschnittes kennen lernten, unmittelbare und zweifellos als Entlehnungen zu qualifizierende Gegenstücke. Auch die sexuelle Betätigung des Wassergeistes kann kaum als etwas typisch Lettgallisches gelten: die Geilheit dieses Wesens, seine Versuche, durch Entführung und Zwang eheliche Gemeinschaft mit Menschen zu stiften u. s.w., sind Merkmale, die man vielerorts antrifft [127].

Trotzdem wäre es verfehlt, die an sich so üppige Entwicklung des lettgallischen Wassergeistglaubens nur als das Resultat fremder Beeinflussung zu deuten. Es musste dafür eine vorhandene Anlage geben, und eine solche hat bereits die Natur selbst geboten, da Lettgallen viel reicher an Binnengewässern ist als die übrigen Gebiete Lettlands. Dass die lettgallischen Bauern auch andere, allem Anschein nach ursprünglichere Wasserwesen als den boshaften Wassermann kannten und verehrten, geht aus mehreren Aufzeichnungen der unter ihnen tätigen Jesuiten hervor. So berichtete J. Stribingius i. J. 1606, dass die Lettgaller einen Gott hatten, der ihnen Fische gab — "habemus deum, qui nobis pisces dat" [128]. Die Lebensbeschreibung des Paters Th. Kwek (1680—1736) erwähnt wiederum eine Quellen- und Flussmutter, *Mater*

ник Харьковского Историко-Филологическаго Общества, 5, Харьковъ 1893, s. 60 ff.

[125] Vgl. J. Grohmann, Aberglauben und Gebräuche aus Böhmen und Mähren, I, Prag & Leipzig 1864, s. 11 ff.

[126] Kalak, a.a.O., s. 12, 18.

[127] Vgl. ibidem, s. 46; HDA, IX, s. 145 ff.

[128] FHLSJ, II, s. 106.

fontium et fluviorum [129]. Daselbst und in den Annalen der Dünaburger (lett. Daugavpils) Jesuiten von 1720 wird auch ein *rector paludis* 'Walter des Sumpfes' genannt [130]. Näheres über diese Wesen erfahren wir leider nicht.

Slavische Wassergeistvorstellungen haben nicht nur den lettgallischen Glauben beeinflusst, sondern Spuren davon sind auch in Litauen zu entdecken. So erzählen die Litauer, dass in gewissen Seen und Flüssen ein *traukutis* oder *skenduolis* wohnt; das erste Wort bedeutet etwa 'Hinabzieher', das andere sowohl 'Ertränker' als 'Ertrunkener'. Die Versuche, Menschen zu ersäufen, sind auch, wie es scheint, als die einzige Obliegenheit dieser beiden Geister aufgefasst worden. Über den *skenduolis* wird noch berichtet, dass er ein kleines, dünnes, menschenähnliches Geschöpf sei; sein Kopf sehe wie eine Kapuze aus, er habe bläuliche Haut und einen sehr langen Schwanz [131]. Etwa zu demselben Typ gehört ein litauischer Bachgeist, der auf Männer lauert, die einen Trunk Wasser zu sich nehmen wollen; solche packt er am Bart und lässt sie nicht los, ehe sie ihm nicht eine Gabe versprechen [132].

12.

Abschliessend sei wiederholt, dass wir nur einen Ausschnitt aus jenem baltischen und slavischen Glauben behandelt haben, der das Wasser zum materiellen Substrat hat. Da man sich den Wassergeist nur als in Binnengewässern hausend vorstellt, so haben wir das Meer und die dort tätigen übernatürlichen Wesen ganz ausser Acht gelassen. Unberücksichtigt bleiben auch die Wasserwesen weiblichen Geschlechts, wie etwa die *rusalki* der Ostslaven und einige *mātes* 'Mütter' der Letten. Auf eine von diesen, die *Ūdens māte* 'Wassermutter', sind gewisse Züge des Wassergeistes übertragen, was beispielsweise aus der Vermutung hervorgeht, dass sie Leute ertränke, die nach Sonnenuntergang baden [133]. Die *mātes* führen uns ausserdem zu einem anderen Problemkomplex, und zwar zu der Frage, inwieweit wir bei den Letten mit dem Vorkommen von Gottheiten der Gewässer rechnen können. Fällt es schwer, die *Ūdens māte* anders als einen Geist zu nennen, so kann man z.B. in Volksliedern, die die *Jūŗas māte* 'Meermutter' zum Gegenstand haben, mindestens Spuren einer mythologischen Betrachtungsweise entdek-

[129] FHJSJ, I, s. 479.
[130] ibidem, s. 386, 479.
[131] Slaviūnas, a.a.O., s. 177 f.
[132] ibidem.
[133] LTT, 31373.

ken [134]. Darüber hinaus sind die *mātes* in eine grössere osteuropäische Tradition einzureihen [135]. Kaum mehr als über die lettischen wagt man über die altpreussischen und litauischen wie auch slavischen Wassergottheiten zu sagen, die uns in verschiedenen, in dieser Hinsicht meistens sehr verworrenen Geschichtsquellen entgegentreten. Nicht zu vergessen in unserem Zusammenhang, wie überhaupt in ähnlichen Fällen, ist zuletzt der Religionssynkretismus — die Verschmelzung heidnischer und römisch-katholischer bzw. griechisch-orthodoxer Glaubensvorstellungen. Alle diese Fragestellungen müssen aber für sich untersucht werden [136].

---

[134] Vgl. Latwju Dainas, sak. K. Barons, Rīgā 1922, Nr. 30772, 30775, 30890, 30910f, 30914, 30917, 30937.

[135] Vgl. Holmberg, Wassergottheiten..., s. 269 und passim.

[136] An dieser Stelle danke ich den Herren Lektor J. Lingis und Bibliothekar J. Rohnström für ihre Hilfe bei der Beschaffung von Materialien, die mir sonst unzugänglich geblieben wären.

Vytautas Mažiulis

Vilna

REMARQUES SUR LE VOCALISME DU VIEUX PRUSSIEN[1]

§ 1. L'opposition entre celui des phonèmes du vieux prussien commun qui correspond à lit. o = lett. ō (< i.-e.*ā) et celui des phonèmes du vieux prussien commun qui correspond à lit. *uo* = lett. *uo* (< i.-e.*ō), s'est neutralisée, avec le temps, en vieux prusso-sambien, après les consonnes *m, v, b, p* (= consonnes *P*) et *g, k* (= consonnes *G*), en aboutissant dans les catéchismes vieux prussiens (= K I, K II, K III)[2] aux résultats du type *mūtin* "mère" K III 63_{28} (= lit. *móte*, lett. *māte*): pūton "boire" K III29_{33} (= lit. *puo-tà* "festin", gr. πώ-νω "je bois").

§ 2. Il est facile de comprendre que la voyelle *ū* du type *mūtin* K III 63_{28} n'avait pas pu provenir de *ā (le son *ā n'aurait pas donné *ū*[3]). Ce *ū* doit remonter à une voyelle (assez) postérieure et labialisée du vieux prusso-sambien commun (nous la notons par le signe *$\bar{ɔ}$ ou *$\bar{o}$). Nous avons donc lieu de croire que ce *$\bar{ɔ}$ avait dû être assez "proche" de l'ancien *ō (= lit. *uo* = lett. *uo*).

§ 3. Le fonctionnement de *$\bar{ɔ}$ vieux prusso-sambien commun n'était pas uniquement limité par sa situation après les consonnes *PG*, ce phonème existait aussi après les consonnes non *PG* (= consonnes *S*), passant par la suite au son correspondant du vieux prussien des catéchismes connu sous la graphie *a* resp. *ā* K III (type *brāti* K III 45_3). D'ailleurs certaines données plus anciennes (remontant aux XIIIe et XIVe s.) de

---

[1] Des suppositions analogues à cet article ont été exprimées dans notre essai — В. Мажюлис, Заметки по прусскому вокализму (envoyé à la rédaction de la revue „Вестник Ленинградского Университета" en avril 1962). Les mêmes considérations nous ont guidé pour notre exposé „О происхождении балто-славянской формы генетива" fait à l'Université de Léningrad en décembre 1962 (v. Всесоюзная конференция по славянской филологии, программа и тезисы докладов, Ленинград, 1962, я. 103).

[2] Les catéchismes vieux prussiens sont désignés par la lettre K (v. R. Trautmann, Die altpreussischen Sprachdenkmäler, Göttingen, 1910, S. 1—81).

[3] Cf. K. Būga, Lietuvių kalbos žodynas, I sąs., Kaunas, 1924, p. LXIV.

l'onomastique vieux prusso-sambienne[4] témoignent aussi en faveur de l'existence de *ɔ̄ vieux prusso-sambien commun.

§ 4. Le Vocabulaire d'Elbing (= E), monument du dialecte vieux prusso-pomézanien (XIVe—XVe s.), note aussi le même *ɔ̄ au moyen des graphies *oa* et *o*, cf. *s o a l i s* "Krautwerk E 293 (pourtant *sālin* K III 63_{30}) = lit. *žolė̃* = lett. *zâle*, *b r o t e* "Bruder" E 173 (pourtant *brāti* K III 45_3) = lit. *broter-ėlis* = lett. *brātar-ītis*, *m e n s o* "Fleisch" E 174, 374 (pourtant *mensā* K III 63_{26}) = lett. *mìesa* et autres[5]. Les qualités de *ɔ̄ vieux prussien commun (indiquées dans le § 2) sont aussi prouvées par des faits de caractère prothétique, cf. *w o s e e* "Ziege" E 676 (= lit. *ož-ỹs* = lett. *âz-is*) = *Wosis-pile* (en 1331) = *Wosis-pele* = *Wose-pille* "Ciginburg" (en Samlandie)[6] et autres.

§ 5. Quant à l'emploi de deux graphies dans le Vocabulaire d'Elbing, celle de *oa* et celle de *o*[7], les linguistes n'ont pas établi de régularité. Pourtant une certaine régularité peut y être observée: pour l'emploi de la graphie *oa* (qui n'apparaît qu'au milieu du mot et, à ce qu'il semble, sous l'accent) trois cas sont à distinguer. Elle peut signifier:

I. — un son qui correspond à lit. *o* = lett. *ā*, p. ex., *s o a l i s* "Krautwerk" E 293 = lit. *žolė̃* — lett. *zâle*, *m o a z o* "Mumme" E 178 = lit. *móša* "belle-soeur" =let. *māsa* "soeur";

II. — un son (qui correspond à lit. *a* = lett. *a*), a l l o n g é dans les diphtongues avec l'intonation douce[8], p. ex., *d o a l g i s* "Sense" E 546 = = lit. *dal̃gis*, *r o a b a n* "gestreift" E 467 <**roaiban* = lit. *raĩbas* "bigarré";

III. — un son qui suit les consonnes *P* (y compris le prothétique *v-*) et qui correspond à lit. *uo* = lett. *uo*: *gramboale* "Käfer" E 121 = lit. *grámbuolė* et *grambuol̃ys* (voir Lietuvių kalbos žodynas, III t., Vilnius, 1956, p. 509, 510), *w o a s i s* "Esche" E 627 = lit. *úosis* = lett. *uôsis*.

§ 6. Dans tous ces trois cas, comme on le sait, à côté de la graphie *oa* on emploie aussi la graphie *o*, cf. I. *b r o t e* E 173 = lit. *broter-ėlis* =

---

[4] Voir K. Būga, l. c.

[5] Nous estimons qu'il y a un rapport entre le passage de *S* + *ɔ̄ vieux prusso-sambien commun à *S* + *ā* vieux prussien des catéchismes (cf. type *brote* E 173: *brāti* K III 45_3) et entre le passage de *PG* + *ɔ̄ vieux prusso-sambien commun à *PG* + *ā* vieux prussien des catéchismes (type *mothe* E 170:*mūtin* K III 63_{26}) ou, plus exactement, ce dernier est systématiquement déterminé par le premier.

[6] Voir G. Gerullis, Die altpreussischen Ortsnamen, Berlin und Leipzig, 1922, S. 209.

[7] Voir, p. ex., J. Endzelīns, Senprūšu valoda, Rigā, 1943, p. 27.

[8] Pour certains cas voir K. Būga, op. cit., p. LXV—LXVI, J. Endzelīns, op. cit., p. 30.

= lett. *brātar-ītis*, II. *w o r m y a n* "rot" E 463 = lit. *varmas* "Insekt" [9], III. *p o d a l i s* "wertloser Topf" E 351 = lit. (samog.) *puodālis, púodas* "pot" = lett. *puôds* et autres. Dans ces cas, la graphie o a la même valeur phonétique que la graphie *oa* déjà mentionnée. Quant au cas III, il est curieux à ajouter que dans le Vocabulaire d'Elbing les exemples contenant la graphie *oa* pour marquer le son dont la correspondance est en lit. *uo* — lett. *uo*, après les consonnes non *P*, font complétement défaut: on ne se sert que de la graphie *o*, cf. *glossis* "Haarweide" E 604 (= lit. *glúosis*) etc.

§ 7. Dans le cas I, la graphie *oa* (= graphie *o*) figure sans aucun doute le son **ɔ̄*. C'est le même **ɔ̄* qui est représenté par la graphie *oa* dans le cas II, où l'allongement du premier élément des diphtongues mentionnées sous l'intonation douce a amené **ɔ̄* (dans une certaine mesure comp. les faits de l'allongement sous l'intonation rude en lituanien, du type *báltas*, c'est-à-dire *bāltas* "*blanc*" [10]). Avant sa formation, c'est-à-dire son allongement, le **ɔ̄* vieux prussien (cas II) a dû, cela s'entend, être bref, c'est-à-dire un **ɔ*, et non un **a* (**a* en s'allongeant n'aurait pas donné **ɔ̄*!); nous en venons à la conclusion suivante: selon toute probabilité, c'est aussi le son **ɔ* (et non le son **a*) que le vieux prussien commun avait dans les autres positions [11]. L'ancienneté de la voyelle **ɔ* est aussi attestée par la graphie o dans les mots du type *golis* "Tod" E 168 (= *gall-ans* "Toten" K I 5_{31} II 11_{31} III 43_{12} = lit. *gālas* = lett. *gals*) et autres.

§ 8. En considération de ce qui vient d'être exposé nous avons lieu de croire que dans le cas III (mentionné dans le § 5) la graphie *oa* figure aussi le même **ɔ̄*, notamment dans les mots *gramboale* E 121, *woasis* E 627 qui, selon toute probabilité, se prononçaient: **gramb̄ɔ̄le, *v̄ɔ̄sis* (avec le *v-* p r o t h é t i q u e!). Il est à supposer que: 1° dans les cas donnés l'ancien **ō* s'est neutralisé avec son terme opposé **ɔ̄*, à cause de la pertinence de l'indice labial des consonnes *P.* (que ce **ō* précède), en donnant par la suite la voyelle **ɔ̄*, ou bien 2° "le passage" **ō→*ɔ̄* a été déterminé par la circonstance qui est en quelque sorte en rapport avec le vieux paradigme mobile (o x y t o n) des mots donnés ci-dessus, cf. lit. *grambuolỹs*, lett. *uôsis* (v. §§ 13, 14). Il semble que les deux suppositions soient possibles.

[9] Pour la correspondance étymologique entre le vx.-pruss. *wormyan* et le lit. *varmas* voir J. E n d z e l ī n s, op. cit., p. 237.

[10] Par son caractère l'intonation douce du vieux prussien est analogue à l'intonation rude du lituanien (non du lituanosamogitien).

[11] Ce **ɔ* est en quelque sorte également prouvé par le **ɔ̄* qui est son t e r m e c o r r é l a t i f l o n g.

§ 9. Par conséquent, il y a lieu de croire que la graphie *oa* (dans le Vocabulaire d'Elbing) n'a partout que la valeur phonétique de **ɔ̄* (quoique ce **ɔ̄* ne remonte pas toujours à **ɔ̄* du vieux prussien commun < i.-e. **ā*, v. ci-dessus), alors que la graphie *o* peut avoir la valeur phonétique non seulement de la voyelle **ɔ̄* (qui remonte non seulement au vx.-pruss. comm. **ɔ̄* < i.-e. **ā*, v. ci-dessus), mais aussi (dans des cas déterminés) celle de **ō* (dérivé de i.-e. **ō*) ou celle de **ɔ* (dérivé de i.-e. **o* et de i.-e. **a*) [12] et même, dans certains cas, celle de **u* [13]. Ainsi, la graphie *oa*, dans le Vocabulaire d'Elbing, est le représentant le plus fidèle de la voyelle **ɔ̄* vx.-prusso-pomézanienne.

§ 10. En s'appuyant sur ce qui vient d'être dit, il y a sujet de supposer que dans le vieux prussien commun le i.-e. **ā* a abouti à **ɔ̄*; il paraît hors de doute qu'un **ō* (dérivé de i.-e. **ō*) existait également dans le vieux prussien commun, cf. § 12. Puisque la voyelle **ɔ̄* du vieux prussien commun a été apparemment une voyelle (labialisée) postérieure (cf. § 2), le système des voyelles longues du vieux prussien commun devait être comme suit:

**ū*	**ī*
**ō*	x_1
**ɔ̄*	x_2

Dans ce système ou bien $x_1 = *\bar{e}$ ou bien $x_2 = *\bar{e}$ (il n'y a pas de raison pour présumer l'existence de deux **ē* différents en vx.-pruss.). Considérant la régularité des corrélations du lit.ė:o=lett.ē:ā, il convient de supposer que dans le vieux prussien commun il y avait aussi **ɔ̄* : x_2 (et non **ō* : x_1), où $x_2 = *\bar{e}$ (x_1 — zéro). Quant au système des voyelles brèves en vieux prussien commun, il peut, par suite du fait que **ɔ* (v. ci-dessus) du vieux prussien commun représente deux voyelles indoeuropéennes (à savoir: **o* et **a*), se résumer au système suivant (où les phonèmes sont opposés, en toute apparence, selon la série et l'élévation de la langue):

**u*	**i*
**ɔ*	**e*

§ 11. Les emprunts baltiques en finnois du type finn. *vuohi* "chèvre" < balt. **vɔ̄žē* [14] (cf. lett. *âz-is*, lit. *ož-ỹs*, vx.-pruss. *wosee* E 675)

[12] V. la fin du § 7.

[13] Pour la voyelle *u*, représentée par la graphie *o*, v. R. Trautmann, op. cit., p. 110, J. Endzelīns, op. cit., p. 26; cf. aussi R. Trautmann, Die altpreussischen Personennamen, Göttingen, 1925, S. 124—125, G. Gerullis, op. cit., p. 215.

[14] Il est tout à fait probable que même le mot **vɔ̄žē* "chèvre" (*ē*-thématique!) était connu non seulement en vieux prussien, mais aussi dans les dialectes du baltique oriental (il se peut que lit. *óžka* "chèvre" présume **vɔ̄ž-ē-→óž+ka*).

et du type finn. *lohi* "saumon" < balt. **lɔšis* (= lit.*lãšis*)[15] ne prouvent en aucune façon qu'ils aient été pris au baltique occidental: la plupart de ces mots ayant été empruntés justement aux dialectes du baltique oriental. Les emprunts au baltique oriental du type ci-dessus en finnois témoignent avec assez d'autorité que, d'une façon générale, le système vocalique du vieux prussien commun (v. § 10) pourrait être celui du baltique commun[16].

§ 12. A présent, on pourrait apporter au § 1 l'éclaircissement suivant: dans la position après les consonnes *PG*, les catéchismes vieux prussiens représentent les résultats de la neutralisation de l'opposition des phonèmes du vieux prussien commun: *$\bar{ɔ}$ (< i.-e. **ā*) : *ō (< i.-e. **ō*). C'est après les consonnes *S* qu'il faut par conséquent chercher des positions pertinentes pour l'opposition des phonèmes *$\bar{ɔ}$: *ō du vieux prussien commun dans les catéchismes vieux prussiens, cf. pareils cas de "conservation" de la voyelle *ō: 1° *no* "auf, nach" (K III 61_{22} 63_{21}) = lit. *nuõ* "von-herab" = lett. *nùo*, 2° la terminaison (Gen. Pl.) *-on* (cf. *nus-on* "nostrum" K I $7_{3\,4\,9}$, *nous-on* K II 11_{27},*noūs-on* K II $27_{1\,9}$ 31_{10}) < **ōn* (= gr.-ων) = lit. *-ų* (cf. *mūs-ų* "nostrum" Šakiai, Vilkaviškis et a.), 3° le suffixe *-ōn-* (*per-ōn-i* "Gemeinde" K III 65_{15}, *per-ōn-is-kan* "id." K III 33_2 65_{14} = *perr--on-isquan* K II 11_{35} = *perr-on-is-con* K I 7_1, *per-ōn-in* "gemein" K III $47_4 61_{12}$) = lit.-lett. *-uon-* (lit. *gel-uon-ìs*, lett. *dzel-uôn-s*), 4° le suffixe *-ōm-* (*tikr-ōm-ai* "gerecht" K III $41_{30} 79_3$, *tikr-ōm-iskan* "recht" K III 33_{8-9}) = lit. *-uom-* [*did-úom-enė* "les nobles" (c'est-àdire "les grands"), *mаž-úom-enė* "les petites gens", selon toute apparence issus des adjectifs **did-uom-as*, **maž-uom-as*[17]] [18].

---

[15] Pour les emprunts du type fin. *vuohi*, *lohi* v., p. ex., E. Nieminen, Über einige Eigenschaften der baltischen Sprache, die sich in den ältesten baltischen Lehnwörtern der ostseefinnischen Sprachen abspiegelt. Sonderdruck aus den Sitzungsberichten der Finnischen Akademie der Wissenschaften 1956, Helsinki, 1957, p. 199, 189 et a.

[16] Remarque. La rédaction de notre article finie, nous avons appris la publication de l'essai de J. Kazlauskas „К развитию общебалтийской системы гласных" (Вопросы языкознания № 4, 1962, p. 20—24) où, l'auteur aboutit, tout à fait indépendamment, à peu près aux mêmes conclusions. Cf. E. Nieminen, op. cit.

[17] Cf. K. Būga, Rinktiniai raštai, II t., Vilnius, 1959, p. 338, Pr. Skardžius, Lietuvių kalbos žodžių daryba, Vilnius, 1943, p. 237. C'est avec peu de fondement qu'une hypothèse différente est énoncée par J. Endzelin KZ L II, 124, J. Endzelin, Was ist im Altpreussischen aus ide. ō (und ā) geworden? — Studi Baltici, IV (1934—1935), p. 135, J. Endzelīns, Senprūšu valoda, Rīgā, 1943, p. 48.

[18] Le suffixe vieux prussien des adjectifs **-ōmas* (attesté au Nom. Pl. *-ōmai*) = = lit. **-uomas* est formé probablement de la manière suivante: **-ō(n)* [<**ōn* = lit. *-uo* resp. *-uon-*, p. ex., dans lit. *gel-uõ* resp. *gel-uon-ìs*, *gẽl-uon-į*, *lit. pirm-uon-ìs*, cf. lit. **mažuo(n)*: *iš maž-eñ-s* "depuis l'énfance"] + *mas*, cf. les adjectifs au suffixe *-mas* (très productif en vieux prussien, à ce qu'il paraît) formés avec d'autres

§ 13. Pourtant à côté de la préposition (resp. préfixe) du vieux prussien indiqué ci-dessus: *no* "auf, nach" et de la terminaison (Gen.Pl.) *-on* (v. § 12), nous rencontrons *na* "auf, nach" (K I 7_6 II 11_{31} 13_4 III 29_{16} 79_3) = = lit. (dial.) *nõ* „= lit. nuõ" et *-an* (cf. *nus-an* "nostrum" K I 7_6, *ioūs-an* "vestrum" K III 67_2). En tenant compte de ce qui vient d'être dit dans les §§ 10—11, il serait utile de faire remonter le vx.-pruss. *na* = lit. no, ainsi que le vx.-pruss. *-an* aux anciens **n̄ɔ* et **-ɔ̄n*; ceux-ci. à leur tour, remontent aux plus anciens **nō* et **-ōn*, étant donné qu'il est tout à fait possible d'admettre une télle neutralisation pour les phonèmes **ɔ̄ : *ō* sur le territoire linguistique baltique depuis une certaine époque, ce qui est, à une certaine mesure, un fait quasi notoire[19], notamment dans la position non-accentuée. Par conséquent, les *no* (= lit. *nuõ* = lett. *nùo*): *na* (= lit. *nõ*) et *-on* (= lit. *ų*) *-an* peuvent être en rapport génétique en tant que deux variantes: l'une accentuée, l'autre non-accentuée, de l'évolution du même balt. **nō* et du même balt. **-ōn*. Les mêmes considérations permettent de faire aussi remonter la désinence *-a* du vieux prussien (1re pers.Sg. Prés.: *As Crixtia* "Ich Tauffe"K III 78^{18} = lit. *aš krikštiju*<**-ō*) à la voyelle non-accentuée **-ɔ̄* ←**-ō* (cf. vx.-pruss. *asmu* = *lit. esmù* = = lett. *esmu*<**-ō*); d'autre part, p.ex. la désinence (Dat.Sg.en o-thématique) *-u* (*sīru* "au coeur" K III 71_{29}) peut par conséquent provenir de l'évolution de la voyelle accentuée **-ō* du vieux prussien commun, autrement dit, de l'evolution du Dat.Sg.o x y t o n[20].

§ 14. La voyelle radicale du vieux prussien *dats* "gegeben" (K I 7_{22}), *dāts* (K III$49_{8\ 19}$), *dāt* "geben" (K III $58_{6\ 22}$), *daton* (K III 35_{31}), *dāst* (K III 37_6) = lit. *do-snùs* "freigebig" = lett. *dā-sns*, *dā-stît* "leichtsinnig fortgeben" etc. remonte à **-ɔ̄-* qui est plus ancien (cf. ci-dessus). La voyelle radicale du baltique oriental, des lett. *duôts* = lit. *dûtais* (Instr. Pl. DP 101_{12})[21], lett. *duôt* "donner" = lit. *dûoti*, lit. *duotų* "il donnerait" ou bien *duot* (Dusetos) = *dātų* ou *dãt* (Utena)[22], lett. *duômu* = lit. *dûomu* ≤ *duo-*

thèmes, p. ex.: v.-pruss. **augst-i-mas* (:*auckstim-iskan* "Obrigkeit" K III 57_8) = lit. *tūl-i-mas* "fréquent" (:*tūlas* "oft, mancher" = v.-pruss. *tūlan* "viel") etc., voir d'autres exemples chez J. Endzelīns, op. cit., p. 47—48.

[19] Nous avons en vue les faits du type lit. (dial.) *pādėlis* (:*púodas* "pot"): *kātėlis* (*kótas* "tige") etc. (cf. la note N 22) dont l'étude doit constituer un sujet spécial.

[20] Il faudrait ajouter à ce qui vient d'être dit que le rapport supposé de l'opposition **ɔ̄:*ō* avec ses position accentuée (pertinente) et non-accentuée (neutralisée) a été troublé à un certain degré au cours du développement du système du vocalismes: *noūson* (K III), où d'ailleurs les voyelles de la flexion sont abrégées [v. J. Endzelin, Was ist im Altpreussischen aus ide. ō (und ā) geworden? -Studie Baltici, vol. IV, p. 135].

[21] DP = Daukšos Postilė (fotografuotinis leidimas), Kaunas, 1926.

[22] Cf. lit. dial. *jãdėsnis* "plus noir" (Utena et ailleurs) = lit. littér. *juodėsnis*: *šãnėlis* (Utena et ailleurs) = lit. littér. *šonėlis* (dimin. de *šónas* "côté") etc.

mi doit remonter à l'ancien *-ō-. Les exemples du lituanien et du letton cités ci-dessus montrent que le verbe baltique **dō-* "donner" a été un verbe du paradigme mobile (oxyton), cf. aussi la métatonie dans le slave, p.ex., serb. *däti, dâ, däo, dála* [23]. Dans les formes oxytones, la voyelle radicale du baltique commun *-ō- [24] de ce verbe était, cela s'entend, non-accentuée, et par suite du processus de la neutralisation indiquée plus haut (v. § 13), qui a commencé à une certaine époque du développement du vocalisme et de l'accentuation, a "passé" à la voyelle *-ɔ̄-. Plus tard, d'ailleurs le son *-ɔ̄- a subi une certaine généralisation; et ce *-ɔ̄- *a* "donnè", avec le temps, la voyelle radicale (devenue déjà accentuée [25]) du vieux prussien des catéchismes: *dōtwei* [26]. Au contraire, dans le lituano-letton, à mesure du développement du vieux système phonologique en celui du lituano-letton, le processus de la généralisation morphologique a "produit" le son *-ō- > -*uo*- en tant que voyelle radicale des formes paradigmatiques du verbe **dō-*, à l'exception de certains cas (du type lit. *do-snùs*, v. ci-dessus) qui s'expliquent vraisemblablement par "l'écartement" paradigmatique o x y t o n de **dō-mi*.

[23] Voir В. А. Дыбо, О древнейшей метатонии в славянском глаголе — Вопросы языкознания № 6, 1956, p. 59.

[24] *NB*: la voyelle r a d i c a l e et non la voyelle du suffixe ou celle de la flexion (cf. §§ 12—13).

[25] Cf. la note N 20.

[26] Vx.-*pruss. dātwei* remonte à l'ancien **dō-* selon E. B e r n e k e r, *Die preussische Sprache*, Strassburg, 1896, S. 150, et selon R. T r a u t m a n n, Die altpreussischen Sprachdenkmäler, Göttingen, 1910, S. 123, et selon N. van W i j k, Altpreussische Studien, Haag, 1918, S. 49, 53 (qui l'affirme avec assurance). J. Endzelin diffère sur ce point, cf. J. E n d z e l i n, Was ist im Altpreussischen aus ide. *ō* (und *ā*) geworden? "Studi Baltici", vol. IV, p. 135—136.

В. И. Мелешко

Минск

ТОРГОВЫЕ СВЯЗИ МОГИЛЕВА С ГОРОДАМИ ПОЛЬШИ И ПРИБАЛТИКИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVI — ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XVII В.

Commercial Relations of the City of Mohilev in White-Russia with Cities of Poland and of the Baltic Area — in the second half of the sixteenth and the first half of the seventeenth centuries

Могилев в течение второй половины XVI — первой половины XVII в., по мере роста ремесла, непрерывно расширял свои торговые связи с селами, городами и местечками Белоруссии. Постепенно он превращался в торговый центр весьма обширной территории, охватывающей среднее Поднепровье и часть центра Белоруссии. Примерная граница тяготевшей к нему области пролегала через Борисов, Оршу, Мстиславль, Бобруйск и Речицу.

Насколько значительным был размах торговой деятельности Могилева, свидетельствует тот факт, что примерно для 30% его населения торговля составляла основной источник дохода. Город располагая сильной купеческой организацией, в которую входили купцы, занимавшиеся иноземнуей и внутренней торговлей.

Внешние торговые связи Могилева были обширны, география их включает несколько десятков городов Русского государства, Украины, Польши и Прибалтики. Решающую роль во внешней торговле для Могилева имели его весьма оживленные связи с русскими городами. Они во многом питали как торговлю, так и ремесло города. В то же время, очень большое значение в экономике Могилева играли его торговые связи с польскими городами, на рынках которых могилевские купцы приобретали ряд необходимых товаров.

Постоянная торговля Могилева с Польшей и Прибалтикой, в значительной мере определялась характером ремесленного производства в этом городе и в то же время способствовала развитию отдельных отраслей городской промышленности и в целом росту города. Следовательно, торговые связи Могилева с польскими и прибалтийскими городами представляют большой интерес для изучения вопроса о со-

циально-экономическом развитии этого города и его роли в торговле Белоруссии с городами Польши и Прибалтики.

Не случайно торговле Могилева в рассматриваемое столетие в исторической литературе уделено довольно много внимания, хотя специального исследования, в котором бы торговые связи этого города с городами Польши и Прибалтики в рассматриваемый период получили должное освещение, не имеется.

Торговлю могилевских купцов в польских и прибалтийских городах отмечали в своих работах М. В. Довнар-Запольский, В. И. Пичета, Д. Забела [1] и др. Данные о ней авторы черпали, главным образом, из фрагмента Брестской за 1583 г. и Ковенской за 1601 г., [2] таможенных книг, ввиду чего в освещении торговли и торговых связей допускались некоторые неточности и даже ошибки. Так, например, М. В. Довнар-Запольский ошибочно полагал, что весь XVII век являлся эпохой упадка белорусской торговли [3]. В послевоенной исторической литературе этот тезис полностью отвергнут и с большой убедительностью доказано, что первая половина XVII в. для Белоруссии была периодом дальнейшего роста как ремесла, так и торговли [4].

[1] М. В. Довнар-Запольский, Сацыяльная-эканамічная структура Літоуска-Беларускаи дзяржавы у XVI—XVIII сталецціях. „Гістарычна-археалёгічны зборнік", № 1, Минск, 1927; В. И. Пичета, Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. М, 1958; Т. Забела, Места Берасцейскае у XVI сталецци. „Запіскі аддзелу гуманітарных навук", кн. 6, Мінск, 1929.

[2] Дата Ковенской таможенной книги (1601 г.) установлена мною на основании сопоставления опубликованного и сохранившегося в оригинале в рукописном отделе библиотеки Вильнюсского государственного университета текста этой книги. До этого времени в исторической литературе она ошибочно значилась за 1607 год. См. В. И. Мелешко, Новые белорусские таможенные книги первой половины XVII в. — „Исторический архив" № 4, 1960.

[3] М. В. Довнар-Запольский, указ. соч. стр. 39, 42.

[4] См. В. И. Мелешко, О торговле и торговых связях Могилева в XVII в. — „Труды Института истории Академии наук БССР, вып. 3, Минск, 1958; Его же, Таможенные книги как исторический источник — „Весці Акадэміі навук Беларускай ССР", Серыя грамадскіх навук, № 4, Мінск, 1959; З. Ю. Копысский. О ремесленном производстве в городах Белоруссии в XVI в. — первой половине XVII в. — „История СССР", № 3, 1959; В. И. Мелешко, „Да пытання развіцця дробна-таварнай вытворчасці у гарадах Беларусі у другой палавіне XVI — першай палавіне XVII стагоддзя, „Весці Акадэміі навук БССР, Серыя грамадскіх навук, № 4, Мінск, 1959; История БССР, т. 1, Минск, 1961; З. Ю. Копысский, „Гандлёвыя сувязі гарадоу Беларусі з гарадамі Польшчы у канцы XVI — першай палавіне XVII стагоддзя, — „Весці Акадэміі навук БССР, серыя грамадскіх навук, № 2, Мінск, 1961; Его же, „Из истории торговых связей городов Белоруссии с городами Польши (конец XVI — первая половина XVII в.), — „Исторические записки" — № 72, М, 1962; А. П. Игнатенко, Ремесленное производство в городах Белоруссии в XVII — XVIII в., Минск, 1963

Бездоказателен и неверен также тезис М. В. Довнар-Запольского о том, что „мещанская торговля (т. е. торговля городских купцов — В. М.) по сравнению с шляхетской, была мелкой торговлей", что весь вывозимый белорусскими купцами в Польшу и привозимый из Польши в Белоруссию товар, в „преобладающем большинстве случаев помещался на одном возу" [5]. Анализ источников, содержащих материал о белорусско-польской торговле опровергает и эти необоснованные утверждения [6].

Несколько шире торговые связи Могилева с польскими и прибалтийскими городами представлены в нашей статье „О торговле и торговых связях Могилева в XVII в.". Правда, в ней также использован ограниченный круг источников, который компенсируется несколько позже другими работами автора [7]. Использование, наряду с ранее известными, новых материалов неопубликованных таможенных книг Гродно за 1600 и 1605 гг, Бреста за 1605 г и Вильно за 1616 г, обнаруженных нами в рукописном отделе библиотеки Вильнюсского государственного университета, позволило более полно показать направление торговых связей белорусских купцов и ассортимент товаров, вывозимых из Белоруссии в Польшу, Прибалтику и привозимых из этих стран в белорусские города. Данные этих таможенных книг с более широким обобщением приводятся также в отмеченных работах З. Ю. Копысского [8].

Значительный интерес к белорусско-польской торговле проявили историки Польши. В трудах С. Кутжебы, Р. Рыбарского, Л. Кочы, С. Выслоуха, М. Волянского [9] и других работах, посвященных внутренней и внешней торговле Польши, экономическим связям ее горо-

---

[5] М. В. Довнар-Запольский, указ. соч. стр. 44

[6] См. В. И. Мелешко, Таможенные книги как исторический источник; З. Ю. Копысский. Из истории торговых связей городов Белоруссии с городами Польши

[7] См. В. И. Мелешко, Таможенные книги как исторический источник; Его же, Новые белорусские таможенные книги первой половины XVII в.; Его же, Структура и характер иноземной торговли Могилева в XVIII в. — „Материалы конференции молодых ученых Академии наук БССР, Минск, 1962.

[8] З. Ю. Копысский, Гандлевыя сувязі гарадоў Беларусі з гарадамі Польшчы у канцы XVI — першай палавіне XVII стагоддзя; Его же, Из истории торговых связей городов Белоруссии с городами Польши.

[9] S. Kutrzeba, Handel Polski ze wschodem w wiekach średnich, — „Przegląd Polski", t. 148—150, Kraków 1903; R. Rybarski, Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu, t. I, Poznań 1928, t. II, Poznań 1929; L. Koczy, Handel Poznania do połowy wieku XVI, Poznań 1930; i Handel Litwy przed połową XVII wieku, — „Pamiętnik VI powszechnego zjazdu historyków polskich w Wilnie", Lwów 1935.

дов с городами Русского государства и Великого княжества Литовского, содержится богатый фактический материал, относящийся к белорусско-польским торговым связям в том числе и к торговым связям Могилева с польскими и прибалтийскими городами.

Особенно большую ценность, с точки зрения торговли Могилева с городами Польши и Прибалтики представляет работа Г. Ловмяньского [10]. Ряд выводов, сделанных академиком Г. Ловмяньским еще в тридцатых годах не утратили своей научной ценности и в настоящее время. Автор, несомненно, прав подчеркивая решающую роль в развитии торговли Могилева, его связи с Русским государством. Нельзя не согласиться с общей оценкой автором торговли Могилева внутри Белоруссии и за ее пределами как обширной и весьма активной [11]. Вместе с тем, некоторые выводы Г. Ловмяньского, на наш взгляд спорны и требуют коррektив. К ним относится утверждение автора, что могилевские купцы, занимавшиеся внешней торговлей, меньше были заинтересованы в вывозе местных изделий, нежели иноземных [12]. Факты не подтверждают правильность такого вывода. Требует уточнения и утверждение о преимущественно транзитном характере торговли могилевских купцов [13]. И здесь анализ фактических данных убеждает в тесной связи торговых операций могилевских купцов с возможностями местного ремесла и нуждами внутреннего рынка.

Нельзя согласиться и с некоторыми исходными определениями автора. Так, он, например, считает наиболее ценным материалом для изучения торговли актовые книги магистрата [14]. В действительности же этот вид источника содержит лишь краткие и весьма скудные данные о торговле. Если искать наиболее ценный материал по торговле, то надо прежде всего назвать таможенные книги.

Требует уточнения и данное Г. Ловмяньским определение понятия „внешняя торговля" для Могилева. Автор считает внешней и торговлю Могилева с отдаленными городами Белоруссии [15]. Внешняя торговля в нашем понимании — это торговля иноземная, т. е. торговля с другими странами и народами.

Характер углубленного научного исследования носит и вторая ра-

---

[10] H. Łowmiański, Handel Mohylowa w XVI wieku, — „Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby", t. II, Kraków 1938.

[11] H. Łowmiański, Handel Mohylowa..., str. 8, 521, 530.

[12] Там же, str. 544.

[13] Там же, str. 358.

[14] H. Łowmiański, Handel Mohylowa..., s. 521.

[15] Там же, стр. 534—535.

бота Г. Ловмяньского [16]. Ценным наблюдением в нем является характеристика автором сельскохозяйственных занятий горожан с выводом об их второстепенном значении, преобладание в купеческом капитале оборотных средств, а не затрат на земельные владения, характеристика автором транспортировки товаров и некоторые другие.

Расширение торговых связей белорусских городов с городами Польши в XVI в. неоспоримо доказала в своей работе А. Вавжиньчик [17]. Ее исследование в значительной мере обогатило историческую науку, явилось ощутимым вкладом в разработку проблемы экономических связей в феодальный период братских белорусского и польского народов. Имеющиеся некоторые неточности и неполнота исследований в работе А. Вавжиньчик, также как и в работе Г. Ловмяньского объясняется, на наш взгляд, лишь ограниченностью источников. Авторы не смогли в свое время использовать ценнейший источник по белорусско-польским торговым связям, каким являются новые таможенные книги белорусских городов.

Весьма обстоятельно и всесторонне рассмотрел торговые связи г. Гнезно с городами Белоруссии, в том числе и с Могилевом, профессор Е. Топольский [18]. Он первым обратил внимание на исключительную роль г. Гнезно в посреднической торговле между западом и востоком Европы, глубоко проанализировал структуру этой торговли и справедливо подчеркнул, что в белорусско-польской торговле Могилев являлся главным поставщиком мехов в Польшу.

Немалый интерес при изучении данной темы представляет для нас работа чешского историка А. Флеровского о чешско-русских связях в X—XVIII столетьях, в которой также имеется материал, касающийся внешней торговли Могилева.

Этот неполный перечень исторической литературы свидетельствует о большом внимании историков к экономическим связям Польши и Чехии с городами Русского государства, Белоруссии и Прибалтики. Однако исследуемый нами вопрос рассматривался в ней лишь как часть общего вопроса польско-русских, чешско-русских или польско-белорусских торговых связей, в силу чего не мог быть широко и в достаточной мере освещен.

[16] H. Łowmiański, Struktura gospodarcza Mohylowa w czasach pomiary włocznej, „Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych", t. VIII, Lwów, 1939.

[17] A. Wawrzyńczyk, Studia z dziejów handlu Polski z Wielkim Księstwem Litewskim i Rosją w XVI wieku, Warszawa 1956; i Rola Warszawy w handlu z Wielkim Księstwem Litewskim i Rosją w XVI wieku, „Kwartalnik Historyczny", Nr 2, 1956.

[18] J. Topolski, Rola Gniezna w handlu europejskim od XV do XVII wieku, — „Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Poznania", t. VII, zeszyt 2 (14), Poznań, 1962.

В настоящей статье мы попытаемся, насколько это позволяют имеющиеся в нашем распоряжении материалы, проследить развитие торговых связей Могилева с польскими и прибалтийскими городами в период общего подъема экономики Белоруссии до середины XVII в., показать структуру этой торговли, ее организацию, формы кредита и те сложные социально-экономические условия, в которых осуществлялись торговые связи трех братских народов.

Торговые связи Могилева с Польшей

Во второй половине XVI — первой половине XVII вв. Могилев имел обширные торговые связи с Польшей. Могилевские купцы вели торговлю с Познанью, Люблином, Гнезно, Ярославом, Гданьском, Торунем [19], Варшавой, Калишем, Тикотином [20], Августовом [21], Замостьем [22], Краковом [23] и др. Особенно оживленно велась торговля на протяжении всего рассматриваемого периода с Гнезно, Познанью, Люблином и Торунем, славившимися своими знаменитыми ярмарками.

С городами Польши Могилев был связан, главным образом, общеизвестными транзитными торговыми путями, соединявшими Русское государство со странами Запада. Так, одна из крупнейших магистралей проходила через Оршу, Борисов, Минск, Слоним, Брест, Люблин в Варшаву [24]. Второй торговый путь шел также через Оршу и Борисов до Минска, затем в Минске поворачивал на Новогрудок, Гродно, Августов и далее шел на Торунь, Гнезно, Познань [25]. В Краков „литовские" купцы, в том числе надо полагать и могилевские ездили через Люблин, Бабин, Белжицу и Ужендув [26].

Характерно, что почти все купцы Могилева отправлялись каждый со своим товаром в Польшу не на одной, а на нескольких, иногда более десятка подводах. Так, например, в феврале и марте 1583 г. через Брестскую таможню из Польши проехали могилевские купцы: Карп

---

[19] БВГУ, Отдел рукописей, АТ-87, д. 13161, 13158, 13160; L. K o c z y, Handel Poznania do połowy wieku XVI, Poznań 1930, s. 80.

[20] A. W a w r z y ń c z y k, Указ. соч., стр. 52, 100

[21] J. Ł u k a s z e w i c z, Указ. соч., стр. 301-304

[22] ФЦГИА БССР, ф. 517, оп. 1, д. 4, лл 426—427

[23] Там же, ф. 1363, оп. 1, д. 25, л. 633

[24] H. Ł o w m i a ń s k i, Struktura gospodarcza..., s. 83.

[25] H. Ł o w m i a ń s k i, Struktura gospodarcza..., стр. 83, Путь из Новогрудка до Гродно шел через Велицу, Желудок, Щучин и Скидель. Из Гродно можно было ехать в Варшаву через Нарев, Бельск и Дрогичин. См. A. W a w r z y ń c z y k, Указ. соч., стр. 30, 33.

[26] J. J a r o s z e w i c z, Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII, t. 2, Wilno, 1845, s. 104

Иванович — на 19, Афрош Рахмаелович — на 13, Федор Пошин — на 11 подводах. Всего в течение февраля — марта через эту таможню проехало 6 могилевских купцов, из них 5 на 55 подводах [27]. В 1605 г. за это же время через Брестскую таможню проехал 21 могилевский купец на 100 подводах [28]. В апреле 1607 г. 10 могилевских купцов провезли свой товар через Августовскую таможню на 49 подводах [29]. В большинстве случаев купцы Могилева и ряда других городов Белоруссии проезжали со своим товаром в польские города или обратно на нескольких подводах и через Гродненскую таможню в 1600 и 1605 гг [30], что свидетельствует о их массовой торговле в этом направлении.

О широких торговых связях Могилева и других белорусских городов с Польшей подтверждают данные таможенных книг, в которых зарегистрировано количество купцов, проехавших в польские города (см. табл. 1) [31].

Таблица 1

Из какого города купцы	Количество регистраций купцов, проехавших через Гродненскую таможню*													В какие города направлялись**
	Годы	Месяцы											Всего	
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
Могилева	1600	12	2	—	20	19	—	1	8	9	1	—	—	72	Гнезно,
	1605	—	6	—	6	5	—	—	9	9	—	2	8	45	
Минска	1600	9	5	3	11	11	—	7	9	9	6	—	—	70	Торунь,
	1605	—	13	5	6	9	2	1	8	11	5	2	21	83	
Гродно	1600	3	3	1	8	6	—	5	8	5	14	—	—	53	Познань,
	1605	6	10	7	7	15	9	6	7	10	3	6	14	100	Крулевец,
Новогрудка	1600	2	—	—	2	4	1	1	2	1	2	—	—	15	Вильно,
	1605	2	—	—	—	1	1	—	2	2	—	1	2	11	
Слуцка	1600	—	3	—	—	5	1	3	—	3	—	—	—	15	Ковно
	1605	1	5	—	—	2	—	2	6	4	4	2	6	32	

* Фактическое количество купцов из каждого города будет несколько меньшее, нежели указано в таблице, так как отдельные из них проезжали неоднократно и всякий раз заносились в записи таможенной книги.

** Указаны те города, в которые следовала основная масса купцов.

[27] Количество возов одного купца не указано. АС, т. III, стр. 304, 310—313

[28] ВВГУ, Отдел рукописей, АТ-87, д. 13160, лл. 6—7, 12, 15—17

[29] APP, Akta m. Poznania, s. 1206, Księga celna m. Augustowa, 1607 r., k. 1—8

[30] ВВГУ, Отдел рукописей, АТ-87, д. 13159, 13161.

[31] ВВГУ, Отдел рукописей, АТ-87, д. 13159, 13161. В таблицу внесены более крупные белорусские города, купцы которых проехали через Гродненскую таможню.

Из приведенных в таблице данных Гродненской таможенной книги за 1600 год видно, что ряд городов Белоруссии (Могилев, Минск, Гродно, Слуцк, Новогрудок) в начале XVII ст. вел оживленную торговлю через Гродно с польскими городами Гнезно, Торунем и Познанью. Особенно выделялись в этом отношении Могилев, Гродно и Минск. Из проехавших через Гродненскую таможню в 1600 г. нескольких десятков могилевских купцов основная часть следовала в Гнезно, несколько направлялись в Гданьск, а часть возвращалась из Гнезно и Торуня. В этой же томожне за 1605 г., кроме указанных городов, конечными пунктами следования купцов Могилева значатся Познань, Вильно, Крулевец [32]. Однако, большинство из них направлялось в польские города Гнезно и Торунь.

Успешно также проходила торговля с Люблином, Ярославом и другими польскими городами, осуществлявшаяся через Брестскую таможню [33] (см. табл. 2).

Таблица 2

Из какого города купцы	Количество регистраций купцов, проехавших через Брестскую таможню в 1605 г.*													В какие города**
	Месяцы													
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Всего	
Бреста	14	44	20	29	57	60	39	42	47	25	50	24	451	Люблинь,
Пинска	—	45	7	4	15	29	5	18	13	10	20	11	177	
Могилева	—	16	11	—	1	20	3	5	2	1	17	14	90	Ярослав,
Слуцка	—	3	—	—	1	8	—	—	2	1	5	1	21	
Минска	—	1	3	—	3	5	—	—	1	—	—	1	14	Гданьск,
Полоцка	—	—	3	—	—	—	—	—	2	—	—	—	5	Вильно,
Гродно	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	3	
Витебска	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	2	Гродно

* Фактическое количество купцов из каждого города будет меньше, чем указано в таблице, так как отдельные из них проезжали неоднократно и всякий раз заносились в записи таможенной книги.

** Указаны те города, в которые следовала основная масса купцов.

Из приведенной таблицы видно, что самую оживленную торговлю с польскими городами в 1605 г. через Брестскую таможню вели брестские и пинские купцы. Из городов восточной Белоруссии ведущее место и здесь занимали купцы Могилева. Через Брест торговля велась

[32] ВВГУ, Отдел рукописей, АТ-87, д. 13161

[33] ВВГУ, Отдел рукописей, АТ-87, д. 13160, лл 1—62

преимущественно с Люблином, славившимся своими ежегодными трехразовыми ярмарками [34].

О ведущей роли Могилева в торговых связях с польскими городами свидетельствует также таможенная книга г. Августова. Из общего количества белорусских купцов, проехавших через эту таможню в города Польши в апреле — июне 1607 г., значится 10 курцов из Могилева, 4 — из Минска и 1 — из Полоцка [35].

Предметами вывоза в Польшу как могилевскими так и купцами многих других белорусских городов были, главным образом, меха, меховые изделия, шкуры и кожевенный товар [36].

Этот вид товара могилевские купцы приобретали в близлежащих и отдаленных селах, местечках и городах. Часть невыделанных шкур и пушнины местного зверя крестьяне окрестных деревень, а также купцы белорусских и русских городов сами привозили на могилевский рынок, где сбывали их городским ремесленникам и торговцам г. Могилева. Так, например, в декабре 1605 г. велижский купец Дементий Гром провез через Витебскую таможенную заставу в Могилев: овчин — 110, шкур козлиных — 41, выдр — 8, белок — 400, норок 66, опойков телячьих — 5, шкур заячьих — 20, куниц — 11, молодых куниц — 1, лисиц — 5 [37]. Витебский купец в том же году доставил в Могилев 600 шкур заячьих [38].

Однако, основная масса, главным образом, дорогостоящей пушнины (соболь, горностай, чернобурая лисица, куница, норка, выдра, медве-

[34] Данные приведенной таблицы опровергают необоснованное утверждение М. Довнар-Запольского о том, что в торговле с польскими городами, и в частности с Люблином, второе место после г. Вильно занимал Слуцк, что торговля Могилева с Польшей была незначительной. См. М. Довнар-Запольский. Указ. соч., стр. 46

[35] APP, Akta m. Poznania, s. 1—8

[36] В записях томоженных книг г. Гродно за 1600, 1605 гг. и Бреста за 1605 г. значатся следующие товары, провезенные могилевскими купцами в польские города: белка („московская", „поимчизна", „посполитая", „красная"), выдра, норка, бобр, волк, лисица, рысь, куница, горностай, соболь, ласка, песец, лань, барсук, заяц, медведь, хвосты куньи и собольи, хвосты крашеные, пупки собольи, брюшки („сподки") собольи, куньи и беличьи, лапки куньи, меховые изделия (собольи, лисьи, куньи, дикого кота, заячьи, горностая, смушковые), шубы (куньи, горностаевые, беличьи из брюшков и спинок, лисьи и собольи), кожухи горностаевые, колпачки лисьи, шапки куньи и собольи); шкуры (телячьи, лосиные, козьи, медвежьи, лани, яловичные), юфть, замша, калиты, нагайки, плащи („опончи"), рукавицы, воротники, кафтаны, крашенина, жир бобровый, перо журавлиное, сало топленое, воск, пух бобровый.

[37] В С. т. 1, стр. 336; О привозе в Могилев различных шкур, служивших в качестве сырья для городского кожевенного производства. См. также таможенную книгу г. Вильно 1616 г. — ВВГУ, Отдел рукописей, АТ-87, д. 13156.

[38] ВС, т. 1, стр. 323

ди), а также белка (московская и „шевня") и шкуры закупались могилевскими купцами у торговых людей из Русского государства [39]. „Дорогой меховой товар" преимущественно поступал из Смоленска, куда он доставлялся из разных районов Русского государства и прежде всего из Сибири [40].

Таблица 3

Наименование товара	Количество товара	Наименование товара	Количество товара
белок	21204 шт.	овчин	4167 „
куниц	210 „	опойков телячьих	1208 „
лисиц	248 „	передников	48 „
ласок	1680 „	ирх	980 „
горностаев	1262 „	шуб заячьих	24 „
волков	104 „	шуб баранковых	38 „
выдр	4 „	шуб горностаевых	1 „
рысей	5 „	замши	198 „
норок	57 „	войлока	202 „
бобров	2 „	мыла	1029 „
сукна сермяжного	5818 локтей	шкур яловичьих	960 „
		„ лошадиных	1872 „
сукна сермяжного	376 концов	„ медвежьих	40 „
		„ козлиных	6 „
полотна	3285 локтей	„ лосиных	3 „
„	215 концов	гребней костяных	150 „
рукавиц	8710 шт.		
сермяг	172 „		
тулупов бараньих	288 шт.		

В Смоленске могилевские купцы закупали и более дешевые сорта мехов, а также шкуры и другие товары широкого потребления. Так, например, „могилевцы" Артем Иванович и Герасим Максимович в 1578 году привезли из Смоленска куниц 35, „подкунков" — 2, „спотков" собольих — 2, норок — 1, „волчков" — 1, овчин сырых — 5, „шлыков собольих" — 2 [41].

Закупка пушнины, шкур и некоторых других товаров производилась купцами Могилева и в других городах Русского государства.

[39] ФЦГИА БССР, ф. 517, оп. 1, д. 17, л. 44; ВС, т. 1, стр. 321—326; ИЮМ, вып. XXXII, стр. XV, стр. 27—28; АВК, т. XXXIX, стр. 190; См. Яницкий, Торговля пушным товаром в XVII в. — „Университетские известия", № 9, Киев, 1912, стр. 30; H. Łowmiański. Handel Mohylowa..., str. 536, 538

[40] ИЮМ, вып. XXXII, стр. XVI; Н. Яницкий, Указ. соч., стр. 9, 25—26

[41] ИЮМ, вып. XXXII, стр. 27—28

Так, в августе 1578 г. Иван Максимович привез из Москвы в Могилев 1000 шт. белки „московское", 3000 шт. белки „шевни", 130 овчин [42]. Могилевские купцы Андрей и Якуб Мартиашковы доставили из Москвы в Могилев соболей, рысей, лисиц, „крыжковых" и „простых", а также другие „косматые" товары [43].

О большом ассортименте русских товаров, завозимых в белорусские города, в том числе и в Могилев, свидетельствуют таможенные книги порубежных городов. Так, среди товаров, доставленных русскими купцами на Витебскую таможенную заставу за июль — декабрь 1605 г. значилось (см. табл. 3) [44].

В то же время русские купцы доставили в Витебск товар, количество которого выражено его стоимостью, а также другими разными мерами. К этим товарам относятся [45]:

ремень	юфть
кожа на рукавицы	чулки
опонча (плащи)	шапки
ботинки малые	чехлы для ножей
струны	металлическая посуда
подхомутники	пуговицы
пенька	пух для шуб
нитки	кафтаны крашеные малые
крашенина	сети
тюфяки	полотенца
хозы дубленые на сапоги	пух выдры
капор соболий	сало медвежье
армяки баранъи	

Из перечисленных и других товаров, поступивших в Витебск, могилевские купцы в 1605 г. доставили в Могилев (см. табл. 4) [46].

Сопоставляя данные, приведенные в этих двух таблицах, [47] видно, что могилевские купцы покупали у русских торговых людей и завозили в Могилев, в основном, пушнину и шкуры (скорее всего необработанные) [48]. В покупке кожаных изделий у иноземных купцов могилевские торговые люди почти не нуждались, так как выделкой по-

[42] АВК, т. XXXIX, стр. 190

[43] ФЦГИА БССР, ф. 517, оп. 1, д. 18, л. 794

[44] ВС, т. 1, стр. 321—336

[45] ВС, т. 1, стр. 321—336

[46] Там же

[47] Весовая единица = 32 фунтам. АВК, т. X, стр. 42

[48] О том, что из Смоленска в Могилев поступало сырье (шкуры, пушнина), которое подвергалось обработке у могилевских ремесленников и затем отправлялось для сбыта в Польшу, свидетельствуют отдельные документы. См. ИЮМ, вып. XXXII, стр. 48

следних Могилев славился далеко за пределами Великого княжества Литовского[48].

Несомненно, что привоз из Русского государства в Могилев больших партий пушнины и шкур, являвшихся сырьем для городского ремесла, способствовал успешному развитию скорняжного и кожевенного производства.

Таблица 4

Наименование товара	Количество товара	Наименование товара	Количество товара
лисиц	650 шт.	белок	16250 шт.
куниц	442 „	зайцев	3190 „
выдр	121 „	волков	11 „
норок	385 „	бобров	15 „
горностаев	307 „	бобровых брюшек	4 „
ласок	180 „	соболей	56 „
хорьков	35 „	овчин	135 „
шкур лосиных	2 „	сала медвежьего	6 камней
„ яловичьих	40 „	меди	полкамня
„ подтелков	20 „	воска-сырца	20 камней
„ козьих	15 „	овечьего сала	16 „
ирх	7 „		

Значительная часть пушнины и шкур, поступавших в Могилев, с большим мастерством обрабатывалась могилевскими ремесленниками и направлялась затем на широкий западноевропейский рынок, главным образом, в Польшу.

Причем, все указанные виды товаров, в особенности меха, завозились в польские города большими партиями, исчислявшимися тысячами (шкуры и кожевенный товар), и десятками тысяч штук (меха). Так, в апреле 1600 г. 20 могилевских купцов доставили в Гнезно на 82 возах белки „московской" — 418500 шт., белки „людщины" — 250360, белки простой — 600, норки — 4043, горностая — 9503, ласок — 2580, куниц — 2086, выдр — 697, лисиц — 1626, соболей — 120, волков — 217, бобров — 59, рысей — 30 шт., шуб беличьих — 503 и другой меховой товар (шапки собольи, хвосты куньи, молодых лисиц) и др.[49]. В 1605 г. пять могилевских купцов одним рейсом за-

[48] Так, например, хорошей славы у рижан в XVII в. пользовалась могилевская кафть. См. H. Łowmiański, Handel Mohylowa..., стр. 540

[49] БВГУ, Отдел рукописей, АТ-97, д. 13159, лл. 22—23

везли в Люблин белок разных сортов 128840 шт., лисиц — 3160, выдр — 552, значительное количество соболей, горностая, куниц, норки, меховых изделий, юфти и замши [51]. В апреле 1607 г. 10 могилевских купцов, среди другого товара, провезли через Августовскую таможенную заставу в польские города: белок („выскочки", „красной", „личной") — 115800, норок — 800, куниц — 1080, выдр — 714, горностаев — 280, волков — 244, „козлин" — 2835, замши — 6000 кож, юфти — 248 кож [52].

Данные всех таможенных книг, в которых учтены белорусские купцы, следовавшие в польские города, свидетельствуют, что самые большие партии мехов доставлялись в Польшу именно могилевскими купцами. Так, например, среди товаров завезенных белорусскими купцами в города Польши через Августовскую таможню в апреле — июле 1607 г. больше всего имелось мехов, доставленных купцами Могилева (см. табл. 5). Поэтому польский историк профессор Е. Тополь-ски совершенно прав, считая могилевских купцов основным поставщиком мехов в Польшу [53].

Материалы Августовской таможни, содержащие сведения о белорусских купцах, относятся, по существу, только к одному месяцу (апрелю), в течение которого, из общего числа 15 купцов, в этом месяце в польские города проехало 14 купцов из Могилева, Минска и Полоцка [54].

Более полную картину вывоза могилевскими купцами товаров в польские города дают таможенные книги Гродно и Бреста (см. табл. 6) [55].

---

[51] БВГУ, Отдел рукописей, АТ-87, д. 13160, лл. 27—28, 50—53.

[52] АРР, Akta m. Poznania, s. 1206, k. 1—8.

[53] J. Topolski, указ. соч. стр. 56

[54] В таможенных записях не указано в какие города направлялись белорусские купцы. Польский историк И. Лукашевич почему-то считал, что они следовали до Познани (См. J. Łukaszewicz. Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania w dawniejszych czasach, t. I, Poznań, 1938, s. 301—304). Е. Тополь ский утверждает, что все белорусские купцы, проехавшие через Августовскую таможню в апреле месяце доставили свой товар в Гнезно (см. J. Topolski, указ. соч. стр. 55). Мы склонны присоединиться ко второму мнению, ибо для этого имеются некоторые основания. В частности, 23 апреля каждого года в Гнезно происходила знаменитая ярмарка св. Войтеха. Все 14 купцов проехали через таможню за несколько дней до начала ярмарки (последний из них пересек заставу 19 апреля), следовательно, надо полагать, направлялись они именно в Гнезно. Такой вывод подкрепляется еще и тем, что пятнадцатый белорусский купец, проезжавший через Августов 8 июня 1607 г, следовал в г. Познань, о чем имеется в таможенной книге соответствующая запись. Таким образом, мнение И. Лукашевича надо считать ошибочным.

[55] По-видимому, сшитые из нескольких шкурок

Таблица 5

Товары провезенные могилевскими, минскими и полоцкими купцами в польские города в апреле—июне 1607 г. через Аугустовскую таможню (в штуках) [56]

Наименование товара	Купцами Могилева	Купцами Минска	Купцами Полоцка	Всего
		I. Меха		
беличьи	115800	10000	9500	135300
куницы	1080	160	—	1240
норки	800	100	—	900
выдры	714	1	—	715
горностаев	280	400	—	680
волков	244	—	—	244
лисьи	97	140	—	237
медведи	10	—	—	10
молодых рысей и рысей	17	—	—	17
		II. Шкуры		
козьи	2835	430	—	3265
лося	—	3	—	3
юфть	248	920	—	1168
замша	6000	6165	—	12165
		III. Меховые изделия		
мех соболя	за 8 гривен			за 8 гривен
мех лисьи	3	—	—	3
мех бриштковый „новогродковый"	15	—	—	15
„przedziałów nowogrodkowych"	159	—	—	159
		IV. Прочие товары		
	за 9 гривен	—	—	за 9 гривен

Приведенные данные свидетельствуют о значительных размерах торговли, происходившей между Могилевом и Польшей.

Как видно из таблицы, основную часть товаров, завозимых могилевскими купцами в польские города составляли меха. К сожалению, таможенные книги, как правило, не указывают, были ли это меха, выделенные или же сырые. Скорее всего они были обработаны причем никем иным, как могилевскими ремесленниками. Это предложение вытекает из следующих соображений. Известно, что меха привозились, главным образом, из Русского государства. Причем, могилевские куп-

[56] APP, Akta m. Poznania, s. 1206, k. 1—8.

Таблица 6

Наименование товаров	Доставлено в Польшу через таможню			Всего
	Гродно в 1600 г.	Гродно в в. 1605 г.	Вместа в феврале — марте 1605 г.	
белка (всех сортов)	713795	301315	104020	1119130
горностай	7743	6940	3000	17683
норка	4210	6335	496	11041
ласка	4980	1900	2990	9870
куница	3722	3372	1250	8344
лисица	2982	612	700	4294
выдра	1334	1419	266	3019
волк	363,5	667	64	1094,5
соболь	280	40	400	720
бобр	241	15	200	456
рысь	55	20	4	79
лань	90	—	—	90
медведь	—	19	—	19
шкуры (разные)	3391	6365	612	10368
юфть	20	540,5 пар	—	1111
замша	5100	14540	1214	20854
шубы	7	2	228	237
меха („futra")	1434	913	890	3237
меховые плащи	141	129	—	270
чагайки	—	120	—	120
кафтаны	17	—	—	17
кафтаны замшевые	94	—	—	94
шапки меховые	69	—	—	69
калиты	117 + на 8 коп за 1 коп		—	117 + на 9 коп
шейки лисьи, куньи и др.	364	220	—	584
хвосты куньи, собольи	706 + на 26 коп	1208	—	1914 + на 26 коп.

цы, которые занимались доставкой мехов непосредственно из Русского государства или из Витебска и других порубежных городов, везли их прежде всего в Могилев, а потом уже в Польшу. Так, в 1605 г. через Витебскую таможню проехало 13 могилевских купцов с большими партиями мехов; ни один из них не отправился в Польшу или в другие места, а все последовали в Могилев [57]. Это дает в некоторой мере

[57] ВС, т. 1, стр. 321—336

основание предполагать, что в Могилеве меха подвергались обработке, а затем доставлялись на Запад.

Часть мехов употреблялась могилевскими ремесленниками для пошива различных шуб, пальто, кожухов, (например, кожухи горностаевые), колпачков („шлычков"), шапок, плащей (опонч) и других меховых предметов, о чем свидетельствует вывоз этих изделий могилевскими купцами в Польшу [58].

О том, что привозимые меха прежде, чем отправлялись на рынки Западной Европы, подвергались обработке со стороны могилевских ремесленников, можно судить и по наличию в Могилеве большого количества скорняков и высокой специализации в этой отрасли мелкотоварного производства [59]. Могилевские скорняки славились своим мастерством далеко за пределами Белоруссии. Не случайно в Могилев приезжали учиться этому ремеслу даже жители Риги [60] и других отдаленных городов.

Итак, мы склонны считать, что меха, по крайней мере их основная часть, доставляемые могилевскими купцами на западноевропейский рынок, являлись не сырьем, а готовой продукцией и полуфабрикатами могилевского скорняжного производства.

Как видно из приведенной таблицы, также значительную часть товаров, вывозимых в польские и другие города, составляли шкуры и кожевенные изделия (замша, юфть, калиты, рукавицы и др.). Кожевенный товар, несомненно, являлся продукцией ремесленного производства, причем скорее всего могилевского ремесла. Что же касается шкур, то здесь дело обстояло также, как и с мехами. Таможенные записи лишь в отдельных случаях указывают на небольшое наличие сырых шкур среди провозимых товаров. Так, в записях Гродненской таможни за 1605 г. указывается, что из 617 лосин, провезенных могилевским купцом в Польшу, 5 лосин было сырых [61]. Следовательно, основная масса шкур была выделанная. Основанием для такого предположения служит также то обстоятельство, что Могилев издавна славился своим кожевенным производством, которое являлось ведущей отраслью городской промышленности этого крупного экономического центра восточной части Белоруссии.

Цех могилевских кожевников по количеству находившихся в нем

---

[58] ВВГУ, Отдел рукописей, АТ-87, д. 13158, 13161

[59] См. В. И. Мелешко, Да пытання развіцця дробнатаварнай вытворчасці у гарадах Беларусі у другой палавіне XVI — першай палавіне XVII стагоддзя, стр. 40—42

[60] ФЦГИА БССР, ф. 517, оп. 1, д. 28, л. 181

[61] ВВГУ, Отдел рукописей, АТ-87, д. 13161

ремесленников являлся одним из самых многочисленных цехов города. К тому же все кожевники вели непримиримую борьбу с могилевскими купцами, которые пытались вывозить за пределы города, и в частности в Польшу, необработанные шкуры [62]. Все это дает основание предполагать, что как меха, шкуры, так меховой и кожевенный товар, являвшиеся основным экспортным товаром могилевских купцов на западноевропейский рынок, были продукцией могилевского мелкотоварного производства. В связи с этим, вряд ли можно согласиться с мнением Г. Ловмяньского о том, что внешняя торговля Могилева носила, главным образом, транзитный характер [63]. На наш взгляд нет основания для такого утверждения. Источники не дают сведений о том, что могилевские купцы, закупив меха и шкуры в русских или других городах, везли их непосредственно в Польшу. Как свидетельствуют таможенные книги, могилевские купцы с закупленным сырьем (в данном случае мехами и шкурами) следовали сперва в Могилев [64], и только после соотвествующей обработки доставляли их на внутренний и внешний рынок.

Таможенная документация Бреста за 1583, 1605 гг. и Гродно за 1600, 1605 гг. дает подробные сведения и о привозимых белорусскими, в том числе и могилевскими, купцами товарах из городов Польши [65].

Анализ указанных таможенных книг позволяет установить, что из Польши купцы Могилева, также как и купцы других белорусских

---

[62] ИЮМ, вып. IX, стр. 309

[63] H. Łowmiański, Handel Mohylowa..., s. 538

[64] См. ВС, т. 1, стр. 321—336

[65] За февраль — март 1583 и 1605 гг. через Брестскую и за 1600 и 1605 гг. через Гродненскую таможню могилевские купцы провезли из Польши следующие товары: сукно люнское, каразея, немецкое, фаледыш, штамет, серое, кожуховское, ломбардское, синогорское, простое, норское, герлицкое, шифтух, люндыш, свебодинское, глоцкое, моравское, сленское, шоцкое, гданьское, глорки, чешское, амстердамское, люиз, полуаглийское, зеленогорское, любанское, влоское, утерфин. мышинское, гижинок; тонкое полотно, полотно глоговское, коленское, черное, авшус; шелк, полушелк, китайку, бархат, бархан, цвилих, мухаер, гарус, полубархат, шидер, потель, мишуру, шиас простой, шелк книжный, позолоту, скатерти, ковры, насаман, платки, пояса бархатные, галуны шелковые, платочки, шапки, одеяла, колпаки, „запоны", нитки, чулки, носки, пояса „валеные", магерки, шляпы, меха кроличьи, мелкие „крамные" вещи, карты, белила, краска, иголки, ножи, гвозди, ртуть, косы, железо, свинец, медь, сталь, проволока, золото и серебро в пластинках, золотую и серебряную краски, стекло, стекло зеркальное, стаканы, селитру, серу, бумагу, ладан, анис, шафран, киноварь, имбирь, миндаль, гвоздику, лавровый лист, перец, изюм, риж (вид пряностей), фиги, цытвар, тмин, лук, галун, сливы, цветы муската, лак, олифа, купорос, „мамос" кадильный, рушницы простые и губчастые, „бризелин". См. ВВГУ, Отдел рукописей, АТ-87, д. 13161, 13160, 13159; АС, т. III, стр. 304—313

городов привозили, главным образом, сукна разных сортов, шелк, ткани, полотно. Несколько меньше, хотя также в значительном количестве, доставлялись металлические изделия, железо, сталь, галантерея, пряности. Указанные товары, особенно сукна, металлические изделия, привозились из городов Польши большими партиями. Так, например, могилевский купец Карп Иванович в марте 1583 г. доставил из Люблина в Могилев на 19 возах, среди других товаров, сукна разных сортов 183 постава, кос — 1500 шт, ножей „угорских", „полугорских" и „посполитых" — 4,5 фасы, шапок „посполитых, фолдровых и метлевых" — 720 шт., меди — 10 камней, селитры — 6 камней, серы — 3 камня и 5 возов железа [66]. В то же время второй могилевский купец привез из Люблина на 13 возах 176 поставов сукна, 1500 кос, 4 фасы „угорских" ножей и другие товары [67]. В сентябре 1605 г. „могилевец" Демид Васильевич привез из Гнезна в Могилев 278 поставов сукна, значительное количество полотна, стали и других товаров [68].

Об объеме товаров, привозимых могилевскими купцами из Польши, также свидетельствуют данные таможенных книг (см. таб. 7) [69].

Все привозимые из польских городов товары в большинстве случаев доставлялись, судя по таможенным книгам Бреста и Гродно в Могилев [70]. Лишь отдельные купцы направлялись из Польши в другие города. Так, из 103 могилевских купцов, проехавших с закупленным в городах Польши товаром через Брестскую (1583, 1605 гг.) и Гродненскую (1600 и 1605 гг.) таможни, один проехал в Вильно [71], а второй — в Слуцк [72]. Таким образом, основная масса купцов Могилева не занималась простой перевозкой польских и западноевропейских товаров в Русское государство, Прибалтику или Украину, а концентрировала их в Могилеве. И это не случайно.

Известно, что из Польши доставлялись, главным образом, сукна, шелк, ткани и полотно. Несомненно, что известная часть этого товара перепродавалась могилевскими купцами в городах Русского государ-

[66] АС, т. III, стр. 311—312

[67] Там же, стр. 313

[68] ВВГУ, Отдел рукописей, АТ-87, д. 13161, л. 35. Приведенные данные таможенных книг Бреста за 1605 г., Гродно за 1600 и 1605 гг. опровергают утверждение М. Доунар-Запольского о том, что „в Могилев подвозили (имеется в виду из Польши — В. М.) товар разнообразный, но небольшими партиями". См. М. Доунар-Запольскі, Сацыяльна-эканамічная структура..., стр. 46.

[69] ВВГУ, Отдел рукописей, АТ-87, д. 13159, 13160, 13161. В таблицу включены основные виды товаров, привозимых могилевскими купцами из Польши.

[70] ВВГУ, Отдел рукописей, АТ-87, д. 13159, 13160, 13161

[71] Там же, д. 13160, л. 17

[72] АС, т. III, стр. 310

Таблица 7

Наименование товара	Брестская таможня		Гродненская таможня		Всего провезено через Гродно за 1600, 1605 гг. и через Брест за февраль — март 1605 г.
	1583 г. (февраль—март)	1605 г. (февраль—март)	1600 г.	1605 г.	
	Количество провезенного товара				
Сукно разных сортов	745 поставов и 2 штуки	258,5 поставов, 185 локтей, 9 штук, 6 штучек и 19 полштучек	4914,5 поставов, 142 локтя, 21 шт. и 9 полштучек	1817 поставов, 34 локтя, 115,5 штук и 29 полштучек	6990 поставов, 361 локоть, 145,5 штук, 6 штучек и 57 полштучек
Шелк и ткани	90 литров и 4 штуки	80 поставов, 15 литров, 32 штуки 22 штучки и на 6 злотых	118 поставов, 210,5 локтей, 1321 литр, 114,5 штук, 6 фунтов, 3,5 полштук, на 4 копы и на 2 зл.	23 постава, 289 штук, 10 литров, 30 полштучек и на 135 коп.	221 постав, 210,5 локтей, 1846 литров, 435,5 штук, 22 штучки, 33,5 полштучек 6 фунтов и на 179 коп. и 2 зл.
Полотно	24 штуки и 13 штучек	4 постава, 245 штук и 64 штучки	163 постава, 531 штука и на 2 зл.	68 поставов и 1317 штук	135 поставов, 2093 штуки, 64 штучки и на 2 зл.
Ножи	1650 шт., 12 фас, 50 тахров и на 100 коп.	1 фаса и 44 копы	18450 штук, 20 фас, 100 фасков, 10 тахров и 370 коп. и 177 зл.	12,5 фас, 1 фаска и на 137 коп., 103 зл. и на 48 грошей	18450 штук, 33,5 фасы, 101 фаска, 10 тахров и на 507 коп, 230 зл. и 48 грошей
Шапки	2484 шт.	12360 шт.	450 шт.	1740 шт.	14550 штук

ства и Украины, о чем свидетельствуют источники [73]. Однако, надо полагать, что значительная часть сукна, шелка, полотна и других тканей употреблялась могилевскими ремесленниками на изготовление одежды, которая затем большими партиями отправлялась в города Русского государства [74] и частично реализовалась на местном рынке [75]. Не случайно в Могилеве имелось много портных, которые одни из первых в городе создали цеховую организацию. Следовательно, торговля с городами Польши также способствовала развитию отдельных отраслей ремесленного производства и экономическому росту самого города. В то же время следует заметить, что привоз из польских городов большого количества дешевых тканей дает нам в некоторой мере объяснение причин слабого развития ткачества в Белоруссии. Что касается Могилева, то в нем эта ремесленная специальность совершенно не получила распространения.

Изготовление могилевскими ремесленниками различных изделий из привозного сукна, шелка и других тканей, являвшихся основным импортным товаром из Польши, а затем продажа этих изделий на местном рынке и в городах Русского государства ещё раз опровергают мнения о том, что торговля Могилева носила „главным образом транзитный характер [76].

Торговые связи Могилева с Прибалтикой

Могилев во второй половине XVI — первой половине XVII ст. поддерживал торговые связи и с городами Прибалтики. Могилевские купцы вели торговлю с крупным в то время городом Ригой [77], расположенным в устье судоходной реки Западной Двины, гор. Ковно [78] и Вильно [79], также находившимися на речных путях Вилии и Немана. Торговые люди Могилева сбывали свои товары и в Крулевце [80] (ныне Калининград). Однако, судя по имеющимся в нашем распоряжении материалам, торговля Могилева с указанными городами в рассматри-

---

[73] ИЮМ, вып. XXX, стр. 131; АВК, т. XXXIX, стр. 295—296; ВВГУ, Отдел рукописей, А-375, лл. 111—131

[74] ВВГУ, Отдел рукописей, А-375, лл. 111—131

[75] ФЦГИА БССР, ф. 517, оп. 1, д. 21, л. 121

[76] См. H. Łowmiański, Handel Mohylowa..., стр. 538

[77] ФЦГИА БССР, ф. 517, оп. 1, д. 11, л. 852; д. 7, л. 592—593; д. 21, л. 280; ИЮМ, вып. XXXII, стр. 108

[78] Таможенная книга г. Вильно за 1616 г. ВВГУ, Отдел рукописей, АТ-87, д. 13156, лл. 4—31

[79] Там же; АВК, т. XXXIX, стр. 221, 554, 557, 312; ИЮМ, вып. VII, стр. 367

[80] ФЦГИА БССР. ф. 517, оп. 1, д. 12, л. 493

ваемый период была в значительной мере менее оживленной, нежели с Русским государством, Украиной и Польшей. В сохранившейся, например, таможенной книге г. Ковно за декабрь 1600 и февраль-июнь 1601 г. [81] не зарегистрирован ни один могилевский купец, который бы направлялся в этот город или следовал через него дальше. Умалчивает о торговле Могилева с городами Прибалтики и таможенная книга Юрборгской таможенной заставы за 1606 г. [82], а также таможенная книга Полоцка за 1616 г. [83] Виленская таможенная книга за 1616 г. [84] отмечает лишь небольшое количество могилевских купцов, осуществлявших торговые операции в Вильно и Ковно.

Некоторые данные о торговле Могилева с прибалтийскими городами имеются в отдельных разрозненных архивных документах и опубликованных источниках, преимущественно актовых записях могилевского магистрата [85].

Почти полное отсутствие сведений о торговле могилевских купцов с Прибалтикой в имеющихся таможенных книгах (исключая Виленскую) свидетельствует о том, что торговля Могилева в этом направлении не получила широкого развития и велась не систематически. В то же время купцы других белорусских городов и местечек и особенно феодалы, судя по таможенной документации Вильно, Ковно, Полоцка и Юрборга, являлись довольно частыми гостями в прибалтийских городах.

Они доставляли в Прибалтику преимущественно сельскохозяйственные продукты: рожь, пшеницу, ячмень, пшено, семя льняное, коноплю, сало, особенно топленое, мед, воск, хмель, золу, поташ, которые затем экспортировались за границу [86]. Кроме того, купцы из Гродно, Минска, Новогрудка, Несвижа, Слуцка завозили в Вильно, Крулевец и Ковно шкуры, полотно, горшки и металлические изделия. Пинские и Минские купцы доставляли в Вильно также железо и сталь [87].

Чем объяснить, что Могилев, являясь одним из крупнейших ремесленно-торговых центров в Белоруссии, во второй половине XVI —

---

[81] ВВГУ, Отдел рукописей, А-1736; АВАК, т. XIV, стр. 645—655

[82] ВВГУ, Отдел рукописей, А-1736; АВАК, т. XIV, стр. 645—655

[83] Там же, д. 13162

[84] Там же, д. 13162

[85] ЦГИА БССР, ф. 517, оп. 1 д. 12, л. 493; д. 7, л. 592; д. 11, л. 852; д. 21, л. 280; АЗР, т. III, стр. 223; ИЮМ, вып. XXXII, стр. 108; вып. VII, стр. 367; АВК, т. XXXIX, стр. 554, 557, 221, 312—313

[86] ВВГУ, Отдел рукописей, АТ-87, д. 13155, 13161

[87] См. В. И. Мелешко, Таможенные книги как исторический источник, стр. 157—158

первой половине XVII вв. вел менее оживленную торговлю с Прибалтикой, нежели с Русским государством и Польшей?

Главной, на наш взгляд, причиной этому являлся характер торговли — закупка и продажа дорогостоящих товаров. Могилевские купцы торговали преимущественно мехами и кожевенным товаром. Эта специализированная торговля определила и географическое направление в их торговой деятельности. Меха и кожевенный товар шли из Могилева главным образом в Польшу, где на них был большой спрос и где могилевские купцы закупали большие партии сукна, шелка и других тканей, значительная часть которых являлась продуктом местного (польского) производства, а также близких к Польше стран — Чехии и Германии.

Возможно, что спрос на меха и кожу был и в прибалтийских городах, но в них зато нельзя было приобрести тканей по более дешевой цене, так как они для Прибалтики являлись импортным товаром и, надо полагать, ценилось дороже, нежели в самой Польше. Следовательно, с этой точки зрения купцам Могилева гораздо проще и выгоднее было ездить в польские города, куда вели главные магистрали, имевшие для торговли огромное значение.

Прибалтийские города, расположенные на выгодных речных и морских путях, связывавших их с европейскими странами, нуждались для торговли с этими странами, главным образом, в товарах сельского хозяйства (лен, пенька, хлеб, воск, поташ, зола, масло, сало и др.). Могилев во второй половине XVI — первой половине XVII вв. развивался как ремесленно-торговый, а не аграрный город. Ремесленно-торговое население его, составлявшее основную массу жителей города, не интересовалось сельским хозяйством и лесными промыслами. Торговлей в Могилеве занимались не феодалы, которых, кстати заметить, в городе почти не было, а купцы — мещане. Таким образом, купцы Могилева не могли широко заниматься торговлей сельскохозяйственными товарами, а, следовательно, не могли вести систематическую оживленную торговлю с Прибалтикой.

Несомненно, что некоторое влияние на пассивность торговли могилевских купцов в Прибалтике оказало отсутствие рек, которые непосредственно связывали бы Могилев с такими городами, как Вильно, Ковно и Крулевец. Везти же в указанные города сравнительно дешевые сельскохозяйственные товары сухопутным транспортом не оправдывалось ввиду высокой стоимости их перевозки.

Существовавшие в какой-то мере торговые связи Могилева с прибалтийскими городами осуществлялись как водным, так и сухопутным путем. В Ригу, например, купцы Могилева доставляли товары

по Двине [88] (начиная от Витебска), однако не пренебрегали и сухопутным транспортом [89]. Имеются сведения, что в Вильно и Ковно могилевские торговые люди добирались по воде (Вилией) на „витинах" [90] и в то же время ездили в Вильно и обратно через Минск на подводах [91].

Предметами вывоза из Могилева в прибалтийские города, главным образом, были: лен, пенька, воск, „лой", „олей" и шкуры (преимущественно дубленые) [92]. Как видно, перечень вывозимых товаров был невелик. Невелико также было, судя по имеющимся данным, и их количество. Правда, учесть весь объем товаров, вывозимых могилевскими купцами в Прибалтику, не представляется возможным ввиду разрозненных и отрывочных данных. Единственная таможенная книга г. Вильно, в которой зарегистрированы могилевские купцы, торговавшие с Вильно, Ковно и Крулевцом, содержит нечеткие записи, которые не позволяют установить даже общего количества торговых людей Могилева, принимавших участие в торговле с Прибалтикой. Так, например, в таможенной книге указывается, что Ермола Андреевич среди других товаров привез (имеется в виду в Вильно — В. М.) 77 камней воску, из чего за 44 камня уплатил „мыто" в Могилеве; Осип Остапович „повез до Могилева 8 коп овчин" и т. д. [93]. Такая запись, как видно, не вносит ясности, был ли этот купец из Могилева или же из другого какого-либо города. Однако, если даже учесть всех купцов, указанных в таможенной книге, которые везли товары из Могилева в города Прибалтики или обратно, то численность их будет невелика по сравнению с количеством могилевских купцов, торговавших с Русским государством, Украиной и Польшей.

Из Прибалтики купцы Могилева привозили шкуры (сырые), главным образом овечьи и телячьи, шафран [94], соль, сельди [95], хмель [96],

---

[88] АЗР, т. III, стр. 223; ВС, вып. 1, стр. 3

[89] АВК, т. XXXIX, стр. 329

[90] ВВГУ, Отдел рукописей, АТ-87, д. 13156, лл. 4—31

[91] АВК, т. XXXIX, стр. 465

[92] Так, Иван Рогоза в сентябре 1616 г. привез в Крулевец „меньки пловы 17 бунтов, чистой — 4, воска кружков малых и больших — 9, весом 138 камней, лою — 3 бочки весом 21 камень, шкур дублёных яловичьих — 190 шт." ВВГУ, Отдел рукописей, АТ-87, д. 13156, л. 4—31

[93] ВВГУ, Отдел рукописей, АТ-87, д. 13156, л. 13

[94] ФЦГИА ВССР, ф. 517, оп. 1, д. 12, л. 493

[95] ИЮМ, вып. XXXII, стр. 108; АВК, т. XXXIX, стр. 221; ИЮМ, вып. VII, стр. 367

[96] АВК, т. XXXIX, стр. 465

ножки, ладан [97] и частично дешевые сукна (сукно простое, ольшанское и др.) [98].

Как свидетельствует таможенная книга г. Вильно, указанный товар из городов Прибалтики привозился в Могилев преимущественно небольшими партиями. Так, например, 30 августа 1616 г. могилевский купец Ермола Юркович провез через виленскую таможню 306 овчин. Илья Тишкевич из Могилева купил в Вильно, в декабре того же года, шкурок и овчин за 30 злотых [99]. Могилевские купцы Кондрат Пашкович и Мартин Мишкович закупили в Риге и доставляли в Витебск по Западной Двине сукно и соль на 300 коп грошей литовских [100].

Лишь в отдельных случаях могилевские купцы доставляли товар из Прибалтики (преимущественно шкуры) в более значительных размерах. Так, в августе 1616 г. „могилевец" Емельян Игоревич среди других товаров привез из Вильно овчин 1055 штук; Илья Тишкевич в сентябре того же года доставил из Вильно в Могилев 1200 овчин [101]. Однако, это как уже указывалось, были единичные случаи. В целом торговля Могилева с городами Прибалтики в рассматриваемый период была мелкой и не могла оказать решающего влияния на экономическое развитие Могилева.

Организация торговли, кредит

Могилевские купцы осуществляли торговые операции, главным образом, индивидуально, хотя за границу нередко выезжали совместно, по несколько человек, а иногда даже группами в десять, двадцать и более человек. Зажиточные купцы имели слуг, которые сопровождали своих хозяев в пути следования на отдаленные ярмарки и помогали им в торговле [102]. Эти купцы вели оживленную торговлю, прежде всего, с заграницей и в то же время сбывали свои товары в „крамах" на городском рынке.

Менее зажиточная и беднейшая часть торгового населения Могилева зачастую объединяла свои капиталы и вела совместную торговлю. Такая практика в торговле Могилева была довольно широко распро-

[97] ФЦГИА БССР, ф. 517, оп. 1, д. 7, л. 592

[98] ВВГУ, Отдел рукописей, АТ-87, д. 13156, лл. 4—31; АЗР т. III, стр. 223; ИЮМ, вып. XXXII, стр. 108

[99] ВВГУ, Отдел рукописей, АТ-87, д. 13156, лл. 23, 31

[100] АЗР, т. III, стр. 223

[101] ВВГУ, Отдел рукописей, АТ-87, д. 13156, лл. 23, 27

[102] АВК, т.XXXIX, стр. 270, 561, 586; ИЮМ, вып. XXXII, стр. 103

старненной и наблюдалась на протяжении всего рассматриваемого столетия [103].

Целью объединения средств торговцев было желание приобрести больше товаров, чтобы, продав их, окупить расходы, понесенные за провоз, и получить побольше прибыли.

Подобные сделки по совместной торговле заключались на разные сроки. В одних случаях торговцы объединяли свои деньги на одноразовую торговую операцию, обычно связанную с поездкой на отдаленную ярмарку, после чего делили выручку между собой [104], в других — такая кооперация длилась год [105] или же несколько лет [106]. Так, например, могилевские купцы Зотя Михайлович и Офанас Яковлевич совместно торговали на протяжении 16 лет, получив за это время чистого дохода 3000 коп грошей литовских, не считая имевшегося в наличии товара [107].

Условия кооперации, как правило, были следующие: торговцы объединяли свои средства (деньги или товар, а иногда и то и другое) [108] в равных долях или же один вносил меньше, а другой больше (в зависимости от состояния) „на один грош", т. е. всю прибыль, полученную за какое-то определенное время торговли, за вычетом основной внесенной суммы, делили между собой пропорционально вкладу [109]. При прекращении совместной торговли купцы, разделив между собой всю выручку, являлись, обычно, в магистрат и в присутствии должностного лица заявляли о расторжении сделки и о произведенных взаимных расчетах [110].

Нередко между кооперирующимися купцами из-за неправильного дележа возникали споры, доходившие до судебного разбирательства [111].

В торговой деятельности могилевских купцов имела место и такая практика, когда один торговец поручал продавать свои товары другому торговцу, уезжавшему на иногородную ярмарку. Так, например, „могилевец" Герасим Максимович передал 8 литров белого „бургского" шелка Игнату Дешковичу, чтобы последний продал его в Смолен-

---

[103] ФЦГИА БССР, ф. 517, оп. 1, д. 16, л. 111; д. 12, л. 244; д. 10, л. 985; д. 16, л. 173; АВК, т. XXXIX, стр. 496—497; ИЮМ, вып. VII, стр. 485—489

[104] АВК, т. XXXIX, стр. 305—306

[105] Там же, стр. 142—143

[106] Там же, стр. 504—505; ИЮМ, вып. VII, стр. 486

[107] ИЮМ, вып. VII, стр. 486

[108] АВК, т. XXXIX, стр. 276—277

[109] АВК, т. XXXIX, стр. 5, 504—505, 496—497, 472

[110] Там же, стр. 496—497

[111] ФЦГИА БССР, ф. 517, оп. 1, д. 13, л. 244; АВК, т. XXXIX, стр. 276—277

ске [112]. Сенко Охремович, не имея возможности поехать на Люблинскую ярмарку осенью 1576 г., отдал свои „тимцы" для продажи могилевскому купцу Типке Личко, который отправлялся с товаром в Люблин [113]. Такая практика в торговле Могилева имела место среди беднейшей части торгового населения. Имея небольшое количество товара и не располагая деньгами, экономически слабые торговцы не всегда могли сами выезжать на отдаленные ярмарки и поэтому вынуждены были передавать свои товары для сбыта более зажиточным купцам.

Весьма распространенным среди могилевских торговцев был кредит. К нему обычно прибегали беднейшие и средней руки торговцы, тогда как кредиторами, как правило, являлись более зажиточные купцы [114], нередко духовные феодалы [115], арендаторы „мыта" и корчем [116], а также иногородние [117] (феодалы, купцы).

В кредит давались, главным образом, деньги [118]. Однако встречается немало случаев, когда мелкие и средние торговцы брали в кредит у купцов различные товары [119].

Условия кредита были разнообразны. Большинство документов, которыми мы располагаем, свидетельствует о том, что деньги брались в кредит не на проценты, и должник возвращал ту сумму, которая была предоставлена ему кредитором. Однако, следует заметить, что такие условия кредита, распространялись, главным образом, на небольшие суммы, выдаваемые на непродолжительное время. Несомненно, что кредитор, предоставляя кредит даже на таких условиях, стремился извлечь для себя какую-то пользу. Не случайно в обязательстве на погашение кредита в определенные сроки обычно указывалось, что в случае неуплаты в срок долга деньгами, кредитор имеет право взять у должника на эту сумму товар за 50% его стоимости. Данные судебных дел могилевского магистрата свидетельствуют, что расчеты с кредиторами далеко не всегда производились своевремен-

---

[112] ИЮМ, вып. XXX, стр. 131

[113] Там же, стр. 66

[114] АВК, т. XXXIX, стр. 319, 12—13; ИЮМ, вып. XXX, стр. 58, 84; вып. XXXII, стр. 21; ФЦГИА БССР, ф. 517, оп. 1, д. 10, л. 985

[115] ИЮМ, вып. XXX, стр. 14; вып. XXXII, стр. 123—124, 220; АВК, т. XXXIX, стр. 325

[116] ИЮМ, вып XXXII, стр. 97

[117] АВК, т. XXXIX, стр. 274, 458—459; ИЮМ, вып. XXX, стр. 102, 47, 17, 101; вып. XXXII, стр. 9, 132; ФЦГИА БССР, ф. 517, оп. 1, д. 21, л. 280; С. А. Бершадский. Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России, т. II, СПБ, 1882, стр. 22

[118] АВК, т. XXXIX, стр. 325, 458—459, 546, 29, 124—125, 488

[119] ИЮМ, вып. XXX, стр. 147—148; АВК, т. XXXIX, стр. 319

но, что давало возможность представителям торгового капитала разорять своих должников — малоимущих торговцев.

Иногда должник давал обязательство своему кредитору возместить часть кредита товаром (обычно дорогостоящим), а часть деньгами. Так, например, могилевский купец Федько Богданович совместно со своим братом Семеном перед отъездом на люблинскую ярмарку взяли в марте 1578 г. у арендатора мстиславских корчем Яроша Рохмойлевича кредит в сумме 198 коп грошей литовских и дали обязательство „сукнами разными коштовными за то платить и истити и теж грошми готовыми 60 коп грошей" [120].

Нередки случаи, когда деньги в кредит предоставлялись на проценты, размеры которых зачастую были весьма велики [121]. По имеющимся в нашем распоряжении данным, минимальный процент предоставляемых кредитов равнялся 6 [122]. Однако, в большинстве случаев размер его составлял 10—20% [123].

Встречаются сделки, когда должник уплачивал своему кредитору за взятую сумму и больший процент. Так, на протяжении 6 лет могилевский торговец Яков Демидович вносил Васке Осташевичу за взятые у него в кредит деньги 25 процентов [124].

Особенно высокий процент уплачивался при краткосрочных кредитах. Размеры его иногда почти достигали суммы долга. Так, например, „могилевец" Юрко Офанасович обязался платить попу Пашковскому за взятые у него 6 коп грошей литовских по 6 грошей в неделю, что составляет 86% [125].

Иногда краткосрочные высокооплачиваемые кредиты не выплачивались долгое время, и тогда процент в значительной мере превышал сумму долга. Так, например, могилевские торговцы мясом Иван и Тарас Кривошины взяли в кредит у попа Вознесенской церкви 26 коп грошей литовских, за что обязались вносить еженедельно по 5 пенязей в виде процента [126]. Но так как на протяжении 7 лет они не выполняли своего обязательства, то кредитор в 1571 г. потребовал через суд уплаты всей суммы в размере 116 коп и 24 грошей литовских [127].

---

[120] ИЮМ, вып. XXXII, стр. 97

[121] Процентом является также „гостинец" и „рост". См. АВК, т. XXXIX, стр. 546; ИЮМ, вып. XXXII, стр. 178

[122] ИЮМ, вып. XXXII, стр. 178

[123] АВК, т. XXXIX, стр. 179, 546, 29, 124—125; ИЮМ, вып. XXXII, стр. 11, 231

[124] АВК, т. XXXIX, стр. 29

[125] Там же, стр. 124—125

[126] 5 пенязей в неделю составляет в год к общей сумме 43,3%; ИЮМ, вып. XXXII, стр. 220

[127] ИЮМ, вып. XXXII стр. 220

Несомненно, что такая ростовщическая политика зажиточной части горожан Могилева разоряла беднейшие слои городского населения.

В рассматриваемый период в Могилеве имел также место кредит с „заставой" (под залог) имущества или товара. Должник в качестве гарантии возвратить долг в строго указанное время отдавал в залог свой дом, другое имущество или товар. В случае нарушения обязательства залог переходил в собственность кредитора. Так, например, отдали под залог свои дома могилевские мещане Яков Тридкович за 10 коп и Филипп Ларионович за 6 коп грошей литовских, взятых у попа Федора Климовича [128]. Будучи в Могилеве, в 1580 г. познанский купец Лазарь Шмирлович взял кредит в сумме 950 злотых польских у могилевского купца Мартина Василевича, отдав ему в залог 19000 штук белки „попелятой" [129].

Не всегда должник мог в срок выполнить свое обязательство перед кредитором, в результате чего терял, как уже указывалось, „заставное" имущество. Так, например, в августе 1578 г. лишился своего дома, отданного под залог за 2 копы грошей литовских, „могилевец" Яков Демидович [130]. Лишались также своего имущества должники, которые и не давали залогов, но своевременно не рассчитывались со своими кредиторами. Так, в апреле 1580 г. за долги в сумме 12 коп грошей литовских магистратский суд передал в собственность Сергею Боровичу дом могилевского мещанина Лазаря Ивановича [131].

За несвоевременное погашение кредитов отдельные торговцы теряли на некоторое время, а то и навсегда свой товар, который подвергался аресту со стороны магистрата. Так, в июле 1578 г. был арестован весь товар могилевского купца Панкрата Шило, который не смог вовремя уплатить 156 коп грошей литовских кредита купцу Петру Козлу [132]. Арестованный товар обычно опечатывался на складе или в лавке хозяина или же хранился в специальных „коморах" до назначенного судом срока окончательного расчета должника с кредитором. В случае же невыполнения судебного решения товар по цене, назначенной магистратом и, как правило, заниженной, передавался кредитору в счет погашения долга.

Нередко кредиты давались товаром. Обычно накануне ярмарок торговцы брали товар у более зажиточных купцов и давали обязательство возвратить за него деньги после окончания торгов или же в другое время. В таких случаях кредитор извлекал себе пользу из

[128] Там же, стр. 123—124
[129] АВК, т. XXXIX, стр. 505
[130] Там же, стр. 30
[131] ИЮМ, вып. XXXII, стр. 132
[132] АВК, т. XXXIX, стр. 12—13

того, что товар отпускал по завышенной цене. Такая форма кредита, как и предыдущие, зачастую разоряла мелких торговцев, которые пользовались услугами купцов-ростовщиков. Иногда получалось так, что, взяв товар у кредитора по высокой цене, такой торговец не мог его реализовать на ярмарке, так как рыночная цена была ниже „себестоимости" данного товара. Так, например, тот же могилевский купец Панкрато Шило, взяв товар на 145 коп грошей литовских у Петра Козла, дал обязательство возвратить за него деньги сразу же по приезде из Смоленска. Однако реализовать товар в Смоленске не смог „иж не по цене шли" и поэтому, как позже оправдывался на суде Шило „до Могилева в целости привезти и припреводити мусил тые товары" [133].

Несомненно, кредит, как правило, приносил пользу не только кредитору, но и тем, кто пользовался этим кредитом, в противном случае незачем было бы прибегать к нему. Отдельные купцы, получившие в кредит товар или деньги путем торговых операций даже в короткое время наживали большие барыши, укрепляя таким образом свое материальное положение. Так, например, могилевские торговцы Данило Дубкович и Федор Давидович, получив в кредит у бурмистра Захарьяша Сидоровича, тоже купца могилевского, 5 бочек поташу, завезли его в Москву, где продали за 150 рублей „денег московских". На вырученные деньги набрали товару московского, который затем распродали по пути в Киев, получив чистого дохода 220 коп и 40 грошей литовских [134]. Только одной торговой операцией с помощью кредита указанные купцы смогли значительно увеличить свой торговый капитал и вместе с ним расширить свои торговые возможности.

Все вышеприведенные примеры и другие данные свидетельствуют о широком распространении кредита в торговле Могилева во второй половине XVI — первой половине XVII вв.

Социально-экономические условия торговли

Торговля Могилева, как и других городов Белоруссии, находившихся в составе Речи Посполитой, развивалась в весьма сложных условиях. С одной стороны, стремление верховной власти получить максимальные доходы в государственную казну путем введения различных пошлин, с другой — произвол феодалов, злоупотребление королевской администрации и откупщиков таможенных „комор" создавали большие препятствия для торговли белорусских городов в це-

[133] ИЮМ, вып. XXX, стр. 147—148
[134] ФЦГИА БССР, ф. 5179, оп. 1, д. 16, л. 173

лом. Большой ущерб городской торговле причиняли также привилегии феодалов.

Торговые пошлины („мыто") являлись одной из самых доходных статей королевского „скарба", вот почему им уделялось много внимания со стороны верховной власти. Она заботилась об установлении таможенных комор и их отделов (прикоморков) не только на главных торговых магистралях, но и на второстепенных путях [135], с тем, чтобы охватить этим видом денежного сбора всех торговых людей. Освобождать от уплаты мыта отдельных купцов или города в целом предоставлялось право только королю. Мыто уплачивалось за право провоза товаров из одного города в другой или же за границу. Каждый купец, следовавший на ту или иную ярмарку, торг, или возвращавшийся домой, обязан был предъявлять свой товар на таможне или таможенной заставе (в прикоморку), указывать его количество, стоимость и место назначения и уплачивать причитавшуюся пошлину. Купец, выполнивший эти обязанности, получал квитанцию [136] которая должна была обеспечить ему свободный проезд до объявленного места назначения. Однако, провозимые товары подвергались осмотру на каждой таможенной „коморе" или „прикоморку", хотя на них имелся уже „квит" об уплате мыта, Такая практика преследовала цель контроля, за все ли провозимые товары оплачено право проезда. Не исключена возможность, что купец, уплатив мыто при выезде из одного места, мог в пути приобрести новые товары. Если такие факты имели место при проверке, то владельца этих товаров обязывали дополнительно уплачивать пошлину. Так, в июле 1616 г. Ермола Андреевич, среди других товаров, привез в Вильно 77 камней воска. Из них за 44 камня уплатил мыто в Могилеве, а за остальные 33 камня вынужден был платить пошлину на виленской таможне [137].

Хуже было, когда обнаруживалось, что купец умышленно избегал таможен, чтобы не платить пошлин. В таких случаях его наказывали „промытом", т. е. конфискацией товаров, половина которых шла в пользу короля, а вторая — в пользу мытников (сборщиков пошлин) [138].

---

[135] Таможни и таможенные заставы в конце XVI в. имелись в Полоцке, Витебске, Могилеве, Минске, Гродно, Бресте, Орше, Друе, Новогрудке, Березине, Речице, Мозыре, Кричеве, ИЮМ, вып. IX, стр. 435; М. Довнар-Запольский, Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах, т. 1, Киев, 1901, стр. XXVIII, XXXVII (Приложение) и стр. 417

[136] Volumina legum, t. IV, Petersburg, 1859, стр. 34—35; ИЮМ, вып. IX, стр. 459

[137] БВГУ, Отдел рукописей, АТ-87, д. 13156, л. 13

[138] С. А. Бершадский, Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России, т. 1, СПБ, 1882, стр. 107

В рассматриваемое время в Речи Посполитой, в том числе и в Белоруссии существовали два основных вида торговых пошлин: мыто старое и „мыто новоповышенное". Как видно из самого определения, второе мыто по размерам было больше старого.

Исследуя этот вопрос, польский ученый Рыбарский пришел к заключению, что в первой половине XVI века старое мыто составляло примерно 1/15 часть мыта нового [139]. Что касается торговых пошлин, взимавшихся в рассматриваемый нами период на могилевской таможне, то интересные данные о их размерах дает нам „Устава" нового и старого мыта, изданная королевской казной для Могилева в 1629 г. [140].

Как явствует из этой „Уставы", новое мыто в большинстве случаев было выше старого. Особенно была повышена пошлина на такие товары, как дорогостоящие заграничные сукна, шелк, ткани, меха и другие промышленные изделия.

Если учесть, что „новоповышенное" мыто взималось лишь с товаров, которые вывозились за границу (за пределы Речи Посполитой), а старое — с привозных товаров [141], то станет ясным, что торговая политика польских феодалов была направлена на ограничение вывоза и увеличение ввоза в страну промышленных товаров. Такая политика не могла способствовать развитию отечественной промышленности, росту ее экономики. Она выгодна была лишь господствующему классу Речи Посполитой.

Новоповышенное мыто не оставалось на какое-то длительное время одинаковым по своим размерам. Оно непрерывно претерпевало изменения в связи с экстренной потребностью в деньгах государственной казны. Причем, эта „экстренность" в Речи Посполитой повторялась чуть ли не из года в год.

Вопросы мыта являлись предметом обсуждения сейма каждого созыва на протяжении всей первой половины XVII в. Обычно сейм выносил постановление такого содержания: в связи с „гвалтовной" необходимостью в деньгах устанавливаем „новоповышенное мыто" на такой-то срок. Так, в 1626 г. оно было утверждено сеймом на 1 год, в 1627 г. — также на 1 год, в 1629, 1631, 1633, 1635 гг. — на каждые 2 года и т. д. [142].

[139] R. Rybarski, Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu, t. I, Poznań, s. 295

[140] Ustawa myta nowego i starego, miasta Mohylowskiego i skarbu j. k. m. wydana, za wiadomością j. w. j. m. pana podskarbiego ziemskiego, pisarza W. Ks. Lit., za staraniem sławetnego pana Kondrata Jwanowicza, mieszczanina wileńskiego, B A., t. I, s. 114—122

[141] БА, т. 1, стр. 113

[142] *Volumina legum*, t. III, Petersburg, 1859, стр. 248, 273, 297, 324, 386, 412; т. IV, стр. 34—35

Характерно, что мыто, взимаемое за провоз товаров по воде, устанавливалось отдельно от мыта, которое существовало на сухопутных дорогах. Размеры его определялись специальными тарифами. Относительно сбора мыта за провоз товаров по воде через могилевскую таможню имеются два королевские предписания, устанавливавшие его размеры. Так, в июне 1588 г. Сигизмунд III дал сборщикам пошлин письменное распоряжение, чтобы с могилевских купцов, провозивших товары вниз по Днепру, других пошлин не брали, кроме следующих: от комяги (вид речного судна) длиной в 10 саженей — 30 грошей, от комяги меньшего размера — 15 грошей, от парома — 12 грошей, от челна — 6 грошей, от малого челна — 3 гроша. На обратном пути от этих же купцов взимать пошлину запрещалось. Это же предписание относительно размеров мыта за провоз могилевскими купцами товаров вниз по Днепру было подтверждено польским королем и в марте 1633 г. [143]

В отдельных документах, относящихся к Могилеву второй половины XVI ст., встречается „мыто скопное" [144]. Что оно собой представляло, имеющиеся источники не дают ясности. Довнар-Запольский полагал, что это мыто взималось „от зверя косматого" и характерным было только для Могилева и Луцка [145]. С этим мнением, пожалуй, можно согласиться. Могилев, как известно, торговал главным образом пушниной, т. е. „зверем косматым", и к нему могло быть в какое-то определенное время применено специальное мыто. Скопным, как нам кажется, оно называлось потому, что пошлина взималась от количества (копы) шкурок. Мыто это (скопное) не получило широкого применения, как самостоятельная пошлина, и, пожалуй, еще в XVI веке было поглощено обыкновенным денежным сбором (пошлиной), взимавшимся от всех товаров.

Кроме указанных пошлин, с купцов взимались и другие денежные поборы. В каждом более или менее крупном городе имелась весовая (важница), на которой все продаваемые или покупаемые товары взвешивались, за что взимался денежный сбор, так называемый „важчее" [146]. Доход от весовой обычно поступал в королевскую казну, иногда в кассу магистрата. В Могилеве доход от весовой шел в „господарский скарб" [147].

---

[143] БА, т. I, стр. 130

[144] ИЮМ, вып. VII, стр. 294

[145] М. Довнар-Запольский. (Государственное хозяйство Великого княжества Литовского, стр. 396

[146] БАДГ, ч. 1, стр. 35

[147] В грамоте на Магдебургское право, выданной Могилеву в 1577 г., указывается, что доход от „важчего" должен идти в кассу магистрата, за что город

На могилевской „важнице" взималось также „померное" за обмер товара, „возовое", роговый, а также торговый сбор [148]. Размеры всех этих сборов обычно определялись магистратом и в виде „инструктажа важнецкого" передавались в городскую весовую [149].

В 1637 г. специальным королевским привилеем городу было пожаловано право взимать от каждого приезжавшего в Могилев купца „мостовое" в размере: от воза — 3 гроша польских, от барки длиной в 9 саженей — 1/2 копы грошей литовских, от полубарки длиной в 5 саженей 15 грошей польских, от челна — 6 грошей, от лодки — 3 гроша [150]. Весь этот сбор предназначался на ремонт городского вала и улиц [151].

Торговые пошлины в Великом княжестве Литовском, как правило, сдавались в аренду за определенную сумму, вносимую в государственную казну [152].

Арендаторами „мыта" являлись крупные феодалы, купцы, располагавшие большими денежными средствами, и ростовщики [153]. Арендатор иногда брал на откуп все таможенные „коморы" с „прикоморками", имевшимися в Великом княжестве Литовском, или только отдельные из них. Так, например, минский воевода М. Сапега в 1578 г. получил в аренду все таможни и таможенные „заставы" в Великом княжестве Литовском [154]. Откупщиком всего мыта на указанной территории в 1613 г. был подскарбий земский Великого княжества Ли-

---

должен был содержать на свой счет замковую стражу и пушкарей. БАДГ, ч. 1, стр. 35. Однако из последующих документов, начиная с 1578 г., видно, что „важчее", как и другие статьи дохода, отдавались королем в аренду откупщикам мыто; См. ИЮМ, вып. VII, стр. 294

[148] ИЮМ, вып. VII, стр. 294; вып. X, стр. 381, 241

[149] ИЮМ, вып. X, стр. 381—382

[150] БАДГ, ч. 1, стр. 95—96

[151] Там же,

[152] С 1556 по 1559 гг. арендная плата могилевской „коморы" со всеми принадлежащими к ней „прикоморками", а также „важчее", воскобойя, восковичное, „корчмы медовые, пивные и горелочные" составляли 1000 коп грошей литовских в год и сверх того, мехами на 40 коп грошей литовских. М. Довнар-Запольский, Государственное хозяйство Великого княжества Литовского, стр. XXXVII (приложение); в 1583 г. арендная плата возросла до 2000 коп грошей (ИЮМ , вып. VII, стр. 491), а в 1620 г. — до 4800 коп грошей. ББГУ, Отдел рукописей, г. 1966, д. 115

[153] Арендаторами могилевской коморы, напр. в конце XVI — первой половине XVII в. были князья слуцкие (ИЮМ, вып. 7, стр. 491—492), минский воевода М. Сапега (ИЮМ, вып. VII, стр. 275—282), виленский купец Севастьян Михнович (ИЮМ, вып. VII, стр. 280), ростовщики Нахимович и Якубович (ИЮМ, вып. VII, стр. 294; вып. IX, стр. 456, 457).

[154] ИЮМ, вып. VII, стр. 278

товского [155]. Могилевскую таможеиную „комору" с „прикоморками" в 1579 г. арендовал брестский ростовщик Айзик Якубович, а в 1643 году оршанский еврей Исай Нахимович [156].

Откупщики мыт, как правило, вносили арендную плату в государственную казну вперед, иногда сдавали ее по частям в строго установленные сроки.

Могилевская „мытная комора" со всеми принадлежавшими ей „прикоморками" на протяжении второй половины XVI — первой половины XVII вв. сдавалась в аренду совместно с корчмами, воскобойней, весовым и другими торговыми сборами, взимавшимися в Могилеве [157]. Исключение с 1637 г. составляло „мостовое", принадлежавшее городу [158].

Сдав в аренду мыто, король выдавал на руки откупщику „лист" (т. е. грамоту) на право аренды, а также направлял такие же грамоты городскому управлению, замковой администрации, если таковая имелась в городе, и должностным лицам соответствующего повета [159]. В них извещалось о сдаче мыта в аренду и предписывалось местным властям оказывать всяческую помощь и содействие откупщику в сборе пошлин [160].

Одновременно для передачи „коморы" откупщику мыта король посылал специальное должностное лицо, в присутствии которого арендатор принимал само помещение таможни, печать „мытную" и официально объявлялся хозяином пошлин на время аренды [161].

В помощь себе арендатор имел различных слуг и писаря, которые выполняли все обязанности, связанные со сбором пошлин, контролем за правильностью продажи спиртных напитков и т. д. Арендатор, как правило, не находился на таможенной „коморе", а проживал где-то в другом месте. В таких случаях „коморой" и всем сбором пошлин ведало его доверенное лицо — „справца" [162]. В помощь „мытникам" придавались также королевские „служебники".

---

[155] *Volumina legum*, t. III, стр. 114

[156] ИЮМ, вып. VII, стр. 294; вып. IX, стр. 456—457

[157] Так, в 1578 г. Айзик Якубович держал в аренде „мыто" скопное и заграничное коморы могилевское и прикоморку оршанского из иными прикоморками, к той коморе здавна належачими, и вси корчмы могилевские, пивные, медовые и — горелочные и теж важчее, воскобойное и побор малый в том месте могилевском". ИЮМ, вып. VII, стр. 294

[158] БАДГ, ч. I, стр. 95—96

[159] ИЮМ, вып. VII, стр. 275—282; АВК, т. 39, стр. 26—27

[160] АВК, т. 39, стр. 26—27; ИЮМ, вып VII, стр. 275—282

[161] АВК, т. 39, стр. 26—27

[162] ИЮМ, вып. VII, стр. 277, 303—304

Насколько выгодным было держать в аренде мыто, свидетельствует тот факт, что из-за него непрерывно шла борьба [163]. Претендентов на аренду мыта было много. Каждый из них давал деньги королю за несколько лет вперед, только бы не упустит из рук эту, весьма доходную для того времени, статью [164].

Пустой королевский скарб, постоянно нуждался в деньгах, охотно принимал авансы от всех, кто их предлагал, что в последствии приводило к конфликтам между кредиторами государственной казны за очередность держания торговых пошлин. Так, в 1578 г. произошел крупный конфликт из-за аренды мыта между минским воеводой, виленским купцом Михновичем и брестским ростовщиком Айзиком Якубовичем [165].

Торговые пошлины на таможне должны были взиматься согласно „Инструктажу цельному" или „Универсалу поборному", утвержденным сеймом. Однако, как откупщики мыт, так и великокняжеская администрация нарушали эти предписания и допускали злоупотребления, которые создавали большие затруднения в торговле.

Сборщики пошлин зачастую не считались с привилегиями, выданными торговым людям. Так, вопреки королевской грамоте, разрешавшей могилевским купцам и прасолам беспошлинно торговать в радиусе 20 миль от Могилева, сборщики пошлин взимали с них „незвычайное мыто", брали самими же выдуманное „квитовое", требовали различных подарков, а тех, кто противился их вымогательствам, задерживали [166].

Злоупотребления „мытников" выражались и в том, что они незаконно взимали новоповышенное мыто с могилевских и других белорусских купцов, которые вели торговлю внутри страны, не выезжая за границу [167].

Купцы Могилева неоднократно жаловались королю на чинимые им препятствия в торговле со стороны сборщиков налогов [168]. В ответ на жалобы верховная власть делала попытки предотвратить злоупотребления откупщиков мыт. Она посылала в адрес мытников множество предписаний, грамот, запрещавших незаконные действия, пору-

---

[163] В 1583 г. шла борьба за аренду могилевской таможни между магистратом гор. Могилева и слуцкими князьями. См. ИЮМ, вып. VII, стр. 491—492

[164] ИЮМ, вып. VII, стр. 297, 299

[165] ИЮМ, вып. VII, стр. 275—280, 294—295, 303—304

[166] БА, т. I, стр. 39, 138

[167] Там же, стр. 92, 98, 113

[168] БАДГ, ч. 1, стр. 89, 78—79; БА, т. I, стр. 70—71, 98, 96, 126; АЗР, т. III, стр. 288

чала своим должностным лицам урегулировать возникавшие конфликты на месте [169].

В 1636 г. по настоятельному требованию могилевских купцов и магистрата было заключено соглашение между ними и арендатором всех мыт в Великом княжестве Литовском. Соглашение это было утверждено подскарбием и писарем Великого княжества Литовского, а позже — королем [170]. В соглашении указывалось в каком размере должно было взиматься старое мыто с могилевских купцов на Минской, Гродненской и Новогрудской таможнях, а также размер подарков и „квитового" [171]. Однако ни это соглашение, ни другие меры, принимаемые королевской властью не могли приостановить злоупотреблений при взиманий пошлин, о чем свидетельствуют жалобы могилевских купцов и в последующие годы [172].

Бесконечные вымогательства сборщиков торговых пошлин заставляли купцов избегать проездов через „мытные коморы". Они старались находить другие, окольные, хотя и трудно проходимые пути, лишь бы только миновать таможню и не иметь дела с ее хозяевами. Весьма любопытное сообщение по этому поводу дает полоцкий воевода Андрей Сапега. В 1595 г. в своем письме князю Христофору Радзивиллу он доносил, что многие могилевские и другие купцы ездят в Москву через Романов, объезжая Оршу, где взималось мыто. Весь Смоленск, указывалось в письме, переполнен купцами княжества Литовского и никто из них не проезжал через таможню, все находили себе другие „гостинцы" [173].

Губительно сказывались на торговой деятельности Могилева, как и других городов Белоруссии, царившие в Речи Посполитой анархия и произвол феодалов, а также великокняжеской администрации. Феодалы, через владения которых проходили торговые пути, устраивали свои мытные заставы и взимали многочисленные поборы с купцов [174]. Причем, при взимании поборов феодалы зачастую применяли наси-

---

[169] БА, т. I, стр. 113, 123

[170] ИЮМ, вып. IX, стр. 432—437

[171] Подарки и „квитовое" должны были уплачиваться на Минской и Гродненской таможне в размере: за „мыто" шляхетское от воза — одну копу грошей литовских, за „мыто" новоповышенное 1 копу гр. лит., за „мыто" старое от воза ½ копы гр. лит. На прикоморках Новогрудском и Березинском „квитовое" взималось в размере ½ злотого от воза. По 1 злотому на каждой „коморе" от каждого „мыта" и воза должен был брать также „бегун" (посыльный), ИЮМ, вып. IX, стр. 432—437

[172] ИЮМ, вып. IX, стр. 388; БА, т. I, стр. 150

[173] Archiwum domu Sapiehów, t. I, str. 187

[174] Б. Б. Антонович, Монография по истории Западной и Юго-западной России. Киев, 1885, стр. 179

лие и грабежи, о чем свидетельствуют также многочисленные жалобы могилевских купцов.

Так, в 1593 г. „могилевцы" жаловались, что наместник Стрешинского замка Ярош, когда они едут вниз по Днепру или обратно, с „мытниками" своими „оных долго и непотребне гамуючи и не отправуючы, всякие брони от них одоймуючы и в карчме до непобожного питя всякого напою, и до заплаты невинне примушаючы, также обестки две незвыклым обычаем и над лист уставы е. к. м. от них вытягаючы" [175].

Такая же, примерно, картина наблюдалась и на других торговых путях, проходивших через владения феодалов или королевские замки. Несколько позже (1623 г.) могилевские купцы жаловались королю „иж дей ездечи нам по купецтве по разных местах и местечках, кривды незносные от розных се особ деют и ничого не дбаючи на вины и заруки е. к. м. грабежи, бесправне переймуючи, чинят и забирают" [176] В жалобе, поданной верховной власти в 1641 г., купцы Могилева писали, что королевская администрация и феодалы требуют от них в пути „мыто особенное", грабят в имениях своих, „разными путями вымогают, большие обиды, побои, бесправне производят" [177]. Так, например, Минский староста Андрей Станкевич со своими должностными лицами при проезде могилевских купцов через Минск требовал с них „мыта якогось незвыклого, нового, перед тым николи небывалого, то ест подушного, торгового и обестки", задерживал долго у себя, грабил, через которые „гомованя, задержане и грабежи розные" купцы терпели большие „кривды" [178].

Можно было бы привести множество других фактов произвола со стороны феодалов, сборщиков пошлин и великокняжеской администрации, однако и эти достаточно ярко характеризуют условия, в которых купцы Могилева и других белорусских городов вели торговлю. Условия эти были весьма сложны и, несомненно, являлись большим препятствием в развитии торговли и торговых связей Белоруссии в рассматриваемый период.

Торговое население белорусских городов и местечек вело непрерывную борьбу против царившего произвола. Оно, как уже отмечалось, обращалось с жалобами к королю на „мытников", феодалов и великокняжескую администрацию. Одной из форм борьбы против грабежа и насилия со стороны указанных лиц был объезд купцами таможен и королевских замков окольными путями. Кроме того, мо-

[175] БА, т. I, стр. 43
[176] ИЮМ, вып. VII, стр. 378
[177] Там же, вып. IX, стр. 388
[178] ВАДГ, ч. 1, стр. 78

гилевские торговые люди в целях самозащиты в 1623 г. организовали отдельную кассу, в которую собирали деньги от купцов „великих, можнейших, яко и малых... которыми бы грошми могли се тых кривд боронить и грабежков на таковом каждом правне поступаючи, доходить" [179].

Крупным препятствием в деятельности купечества являлись также торговые привилегии феодалов. Их право беспошлинного привоза промышленных товаров и вывоза изделий своего поместья [180] ставило купцов в неравное с феодалами положение, лишало их известной части покупателей, особенно покупателей дорогостоящих товаров. Кроме того, отдельные феодалы обязывали своих подданных покупать многие предметы первой необходимости непосредственно в своих владениях, что также уменьшало число потребителей изделий городского ремесленного производства.

Что касается Могилева, то в нем удельный вес феодалов и их подданных, как известно, был незначителен. Крупными торговыми операциями они совершенно не занимались [181]. Вся торговля в городе, в основном, находилась в руках мещан. Причем, характерно, что торговое неселение Могилева в подавляющем большинстве было белорусским. Источники упоминают лишь двух купцов евреев [182], не считая откупщиков таможенных пошлин и корчем могилевских. Таким образом, торговля Могилева внутри самого города протекала более благоприятно нежели в ряде других городов Белоруссии. Однако вся феодальная система шляхетской Польши, царившая в ней анархия и произвол феодалов создавали огромные трудности и препятствия для успешного развития внутренней и внешней торговли как Могилева, так и других белорусских городов.

Подводя итог исследованию можно сделать следующие выводы:

Торговые связи Могилева с городами Польши во второй половине XVI — первой половине XVII в. были весьма оживленными. Могилевские купцы, в подавляющем большинстве мещане, вели активную торговлю, главным образом с крупными торговыми центрами Польши — Люблином, Гнезно, Познанью и Торунем.

---

[179] ИЮМ, вып. VIII, стр. 377

[180] *Volumina legum*, t. IV, str. 34.

[181] Подданные замка и духовных феодалов в Могилеве владели всего лишь более десятка „крамами", находившимися в 1623 г. вне городского рынка. БА, т. I, стр. 109

[182] АС, т. III, стр. 313; ВВГУ, Отдел рукописей, А-375, л. 118

Структура внешней торговли определялась, прежде всего, характером ремесленного производства Могилева. Могилевские купцы были тесно связаны с городским ремеслом, основная часть продукции которого (меха, шкуры, кожевенные и меховые изделия) в конце XVI — первой половине XVII в. поступала на внутренний и внешний рынок именно посредством скупщика. В то же время привозные товары из городов Польши, также как и Русского государства в значительной мере являлись сырьем для могилевских ремесленников многих профессий, работавших не столько на заказчика, сколько на рынок.

Данные о внешней торговле Могилева позволяют отвергнуть, как ошибочное распространенное в литературе мнение, будто основу торговой деятельности могилевских купцов составляли транзитные операции.

Внешняя торговля могилевских купцов отличалась высокой специализацией. Главными предметами торговли являлись меха, шкуры, кожевенные и меховые изделия. Меха и шкуры закупались в городах Русского государства, а также на местном рынке и после соответствующей обработки могилевскими ремесленниками вывозились для продажи в польские города, откуда привозились, главным образом, ткани (сукна, шёлк, полотно), часть которых использовалась как сырье для городского ремесла (портняжного, скорняжного), а часть продавалась на местном рынке, в русских и украинских городах.

Этим и можно объяснить менее оживленную торговлю, в рассматриваемом столетии, с городами Прибалтики, куда поступали, главным образом, сельскохозяйственные продукты: зола, поташ и в некоторой мере обработанные шкуры.

В белорусско-польских торговых связях Могилев играл ведущую роль в вывозе в польские города мехов. Он являлся главным поставщиком этого вида товара в Польшу.

Широкий размах и интенсивность торговли Могилева привели к возникновению довольно сложной системы организации торговых операций. Могилевские купцы совершали различного рода оптовые сделки, давали торговые поручительства. Часто практиковалось временное объединение денежных средств нескольких купцов, чтобы увеличить объем продажи и закупок товаров.

Весьма распространенной была система кредитования купцов, которая нередко принимала форму ростовщичества. Ростовщическими операциями занималось духовенство, в особенности монастыри, а также средние и крупные феодалы, для которых ростовщический процент порой являлся важным источником доходов.

В торговой деятельности купечества немаловажную роль играла транспортировка товаров. Основным средством доставки товаров для

могилевских купцов служила повозка (подвода, воз „Aura"), так как важнейшую роль для них играли сухопутные пути. Гораздо реже они пользовались водным транспортом. Объясняется это, прежде всего, характером торговли — закупкой и продажей дорогостоящих товаров.

Торговля Могилева, как и других городов Белоруссии, развивалась в весьма сложных условиях. Верховная власть смотрела на деятельность купечества, как на источник доходов, и нередко бесцеремонно отбирала в виде налогов немалую долю того, что было добыто купцом. Настоящим бичом для купечества был разгул шляхетского своеволия. В рассматриваемый период ограбление и убийство купцов делали дороги Речи Посполитой опасными даже для целого купеческого каравана. В своих жалобах королю купцы неоднократно заявляли, что они не могут заниматся торговой деятельностью из-за постоянных грабежей на дорогах.

Мрачная картина дополнялась насилиями и беззакониями, которые творили королевская администрация и арендаторы таможенных пошлин. Препятствием в деятельности купечества являлись также торговые привилегии феодалов. Их право беспошлинного привоза промышленных товаров и вывоза изделий своего поместья ставили купцов в неравное с феодалами положение, лишало их известной части покупателей, особенно покупателей дорогостоящих товаров. Следовательно, социально-экономические условия, существовавшие в Речи Посполитой во второй половине XVI — первой половине XVII вв., создавали для торговли немало препятствий, которые, несомненно, тормозили развитие внутренних и внешних торговых связей.

Перечень сокращений использованных источников

ФЦГИА БССР — Филиал Центрального Государственного исторического архива БССР

ББГУ — Библиотека Вильнюсского государственного университета

ИЮМ — Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской, хранящихся в Центральном архиве в Витебске

АВК — Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов

АВАК — Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией

АЗР — Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической Комиссией

БАДГ — Белорусский архив древних грамот

БА — Беларускі архіў, т. I, Мінск 1927; т. III, Мінск, 1930

ВС — Витебская старина, т. I, Витебск, 1883, т. IV, Витебск, 1885

АС — Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, т. 1—8, Вильно, 1867—1870

APP — Archiwum Państwowe m. Poznania

SUMMARY

This paper discusses the commercial relations of Mohilev in the second half of the sixteenth and in the first half of the seventeenth century. The author states that Mohilev, one of the cities of White-Russia remained in animated commercial relations with Poland. The merchants of that city were trading with cities of Lublin, Gniezno, Poznań and Toruń. These merchants closely cooperated with the city handicraft of Mohilev. A part of that handicraft production (furs and fur goods, leather and leather goods) reached the home- and foregin markets through the agency of traders. At the same time goods imported from the cities of Poland and from the State of Russia served as raw material for the Mohilev craftsmen of different lines who supplied both home- and foreign markets. The goods imported from Poland were mainly fabrics (cloth, silk and linen) which were partly used on the spot by the Mohilev craftsmen and partly forwarded to cities of Russia and Ukraine. On the other hand, the agricultural products such as cured leathers, potash and wood calx were traded to Baltic coast cities. Mohilev's leading line, however, was fur trade, as a great deal of furs was coming to that city from Poland.

The author deals further with the systems of transactions used by the Mohilev merchants, with the principles of credit and with the land and sea transportation. He emphasizes the difficulties and perils of the transportation. The specific Polish trade law and the privileges of Polish feudals enjoyed in relations with foreign traders are also discussed.

Dawid Fajnhauz
Warszawa

KLUB LITEWSKO-RUSKI — NIEZNANE STOWARZYSZENIE EMIGRACYJNE W OKRESIE WIOSNY LUDÓW W PARYŻU

Lithuanian-Ruthenian Club Unknown Association of Emigrants in Paris in 1848

Wiosna Ludów wywołała w społeczeństwie polskim niezwykłe ożywienie nadziei na odzyskanie niepodległości. Wzmagał się ruch konspiracyjny w kraju, a w środowisku emigracyjnym powstały nowe projekty walki o wyzwolenie narodowe. Ożywiła się również działalność Hotelu Lambert. Książę Adam Czartoryski snuł projekty utworzenia w Poznańskiem oddzielnego organizmu państwowego, złączonego z konstytucyjnymi Niemcami unią personalną i celną [1]. Jednocześnie Czartoryski usiłował przez pertraktacje dyplomatyczne uzyskać koncesje polityczne dla Polski od powstałego po rewolucji lutowej we Francji rządu Lamartine'a. W dniu 25 lutego 1848 r. zwrócił się ks. Adam do Lamartine'a z projektem utworzenia na koszt rządu francuskiego legionu polskiego pod wodzą gen. Rybińskiego. Chodziło również Hotelowi Lambert o przechwycenie z rąk demokratów inicjatywy porozumienia się z rządem francuskim. Po rozmowie z Lamartinem 7 marca 1848 r. ks. Adam zapisał w swym notatniku: „Propozycje legionu. Jego korzyści. Usunąć jeszcze jeden zanadto gorący element ruchu. Wystawienie usług, jakie możemy oddać". A dalej: „Stronnictwa w naszej emigracji. Demokraci i my. Trzecie stronnictwo. Oni dowiedli, że są zdolni do działania, narobili dużo złego. Nie chcą zrozumieć działalności zewnętrznej" [2].

Dużą aktywność przejawił Czartorsyki w sprawie zwołania sejmu emigracyjnego. Według planów Hotelu Lambert sejm ten miał spełnić rolę organu, skupiającego wysiłki Polaków z różnych zaborów oraz emigracji. Sejm miał wystąpić jako organ ponaddzielnicowy, jako władza

[1] Patrz S. Kieniewicz, Społeczeństwo polskie w powstaniu poznańskim 1848 r., Warszawa 1960, str. 128.

[2] M. Handelsman, Adam Czartoryski, t. II, Warszawa 1949, str. 238—239.

naczelna dla całego narodu. Prace jego miał inspirować Hotel Lambert. Dnia 29 kwietnia 1848 r. pisano z Hotelu Lambert do Czajkowskiego: „Dla zaradzenia tej potrzebie (by móc występować w imieniu całej niepodległej Polski) jest myśl zebrania sejmu polskiego, pomnożonego może reprezentantami Poznania i Galicji. Sejm ten zebrałby się w Frankfurcie" [3].

Sejm zebrał się 15 maja, a 27 maja ks. Adam pisał do Orpiszewskiego: „Panowie sejmowi zbierają się i dość zgodnie i porządnie obradują". Czartoryskiemu wydawało się, że organ ten skrystalizuje całą opinię narodową, chciał, by „z naszych starań i usiłowań zrodzić się mogła jakaś jedność i zgodność między Polakami, między różnymi częściami kraju naszego" [4]. Sejm jednak był już martwą instytucją. Było to raczej nieliczne koło posłów z zaboru rosyjskiego, którego zamiary narzucenia władzy całemu krajowi wywoływały ostre sprzeciwy. Trentowski pisał: „Sejm z roku 1831, który przez 17 lat drewniał i tarniał z gnuśności, który ani razu nie okazał znaku żywota, wydał przez kilku członków swoich odezwy do Narodu, przywlókł się nawet do Frankfurtu. Zachciało mu się być wyobraźnikiem Polski wszystkiej... Nie warto rozwodzić się o rzeczy tej dłużej. O postępku tym kilku sejmowców dość wyrzec: Martwe cielę ruszyło ogonem" [5].

Wobec oporów, na które natknęły się prace sejmu, Hotel Lambert postanowił ożywić działalność, aby zgrupować wokół sejmu różne środowiska z odmiennymi nieraz zapatrywaniami politycznymi. Jednym z takich przedsięwzięć było założenie w 1848 r. Klubu Litewsko-Ruskiego. Oryginał aktu założenia tej organizacji znajduje się w zbiorach rękopiśmiennych Biblioteki Kórnickiej pod sygn. nr 2478 (k 33—34). Była to bardzo interesująca inicjatywa, ze swoistym programem politycznym. Klub Litewsko-Ruski został założony w Paryżu 19 czerwca 1848 r. przez dwudziestu emigrantów, którzy pochodzili przeważnie z Litwy i Białorusi „powstańców z różnych stron starożytnej Litwy, synów wielkich Mendogów, Giedyminów, Olgierdów, Witoldów". Akt założenia składa się z dwóch części: programu politycznego oraz Ustawy Klubu. W części programowej założyciele tej organizacji deklarują solidarność z działalnością sejmu emigracyjnego. „Klub Litewsko-Ruski z ochotą uległość swoją sejmowi biorącemu się dzisiaj znowu za rudel ojczystej nawy uroczyście zaręcza i dopomagać mu całym sobą w jego usiłowaniach i przedsięwzięciach jak najmocniej się zobowiązuje. Chce on posłusznym i pomocnym mu być jako władzy jedynie na teraz legalnej i jedy-

[3] Ibidem, str. 260.
[4] Ibidem, str. 265.
[5] Ibidem, str. 266.

nie dyplomatyczne i narodowe znaczenie posiadającej..." Sejm jednak ma być nie tylko organem ponaddzielnicowym. Jest on również powołany do tego, by „... od razu zgasić waśnie i pretensje do burmistrzowania różnych osób wichrzących emigracją, bałamucących jej dobrą wolą, zwodzących jej dobrą wiarą".

Program Klubu nie miał jednak bynajmniej tylko aktualnie użytkowego charakteru. Założycielom jego chodziło nie tylko o czynne poparcie działalności sejmu. Program miał o wiele szerszy charakter, a organizatorom Klubu chodziło o stworzenie stale działającego stowarzyszenia emigracyjnego. Ambicje założycieli sięgały bardzo daleko. Klub pragnął „... przywołać do siebie ducha swych praojców, przejąć się do głębi ich uczuciem, ich myślną — wejść śmiało i niecofnięcie na drogę utartą zuchwałym ich przedsiębiorstwem, a obecnie zarosłą chwastami abnegacji i zapomnienia, słowem, odrzucić bierną, a wziąć czynną na siebie rolę". Nie ulega wątpliwości, że program ten był pewnym nawrotem do aktualnej przed kilku laty na emigracji idei zjednoczenia obozów politycznych na wspólnej płaszczyźnie ideowej. Chodziło także o wchłonięcie elementów demokratycznych i o sparalizowanie ich działalności przez utworzenie stowarzyszenia działającego pod kuratelą Hotelu Lambert. Jeszcze na początku marca 1848 r. ks. Adam notował, że należy koniecznie obezwładnić akcję demokratów przez możliwe połączenie się z nimi: „Propozycje porozumienia się. Trzeba im przeszkodzić robić źle" [6]. Klub Litewsko-Ruski deklarował więc dążność do likwidacji tarć emigracyjnych i skupienie pod jednym sztandarem narodowym ludzi o różnych zapatrywaniach politycznych. Program Klubu głosił, że „... emigrację polską na nieszczęście zaległa zmora niezgody albo nieporozumienia, przywala ją ciężar własnych utysków i oskarżeń obcych o polityczny bezrząd, o moralne rozprzężenie do ostatecznego kresu posunięte". Dalej program ten mówił „Nie dbamy, a raczej nie zamierzamy tu z nikim zwodzić zaciętego sporu o nazwę, o formę naczelnej kiedyś w narodzie władzy, od tylu miejscowych i czasowych wydarzeń zależną, od tak wielu zewnętrznych i wewnętrznych okoliczności zawisłą. Mniej wreszcie o kształt, więcej o posiadanie rzeczy samej nam chodzi. I w tym może się ukaże różnica nasza od innych spółwygnańców, co by na zabój radzi byli szykować się, ci pod tą, tamci pod ową chorągwią; niech wiedzą, że nie chcemy stawiać zamków na lodzie lub na ślepo do cudzego zaprzęgać się wozu". Akt założeniowy głosił dalej, że „Klub Litewsko-Ruski za właściwy i jedyny skuteczny środek uważa uznanie rozumowi i serdeczne uczciwie nabytych pozycji bądź w obozie, bądź w radzie stanu — oddanie należnej czci zasłudze, powinnego uszanowania sędziwemu doświadczeniu". Bez osłonek niemal jest tu wypowiedziana dążność do podpo-

[6] Ibidem, str. 239.

rządkowania się księciu Adamowi, zaufania jego „sędziwemu doświadczeniu". Naczelna władza narodowa skupia się w tym rozumieniu w rękach Czartoryskiego.

W myśl dążeń Hotelu Lambert program zwraca się zdecydowanie przeciw obozowi demokracji oraz ujawnia zamiary sparaliżowania jego działalności. Potępienie działalności demokratów jako „zgubnej" dla sprawy wyzwolenia narodowego stanowi jedną z zasadniczych wytycznych programowych Klubu. Założyciele jego oświadczają, że „nie mniej ważnym celem tak zawiązania, jak istnienia Klubu Litewsko-Ruskiego niewzruszenie zostanie łamać i do szczętu wytępiać zgrubną anarchię, pracować gorliwie nad sprzymierzeniem wolności z porządkiem, równości ze sprawiedliwością, braterstwa z powinnością..." Klub odżegnywuje się od idei zmierzających do „zburzenia lub przewrócenia". Członkowie Klubu dalecy są „od zaprzeczania komukolwiek praw z naturalnego spadku lub uczciwego nabycia służących, dalecy od naruszenia zasady indywidualno-dziedzicznej własności".

Jednocześnie jednak deklaracja stoi na stanowisku, że należy dokonać zmian społecznych. Klub głosi konieczność „najobszerniejszej, duchowi czasu i potrzebom kraju odpowiedniej reformy, gruntownej naprawy społecznego układu i politycznego porządku". Szczególnie absorbuje założycieli Klubu sprawa chłopska. Deklarując nienaruszoność prawa własności, Klub podkreśla jednocześnie konieczność uwłaszczenia chłopów: „... wołać jednak i domagać się nie przestaniemy o wymiar sprawiedliwości dla odwiecznie pokrzywdzonych braci, zwykle u nas chłopami zwanych, o ustąpienie im sposobem braterskim na własność zupełną gruntów w warunkowym i uciążliwym ich posiadaniu dotąd będących". Klub domaga się „...nadania bezzwłocznie własności gruntowej rolnikom" (podkreślenie redakcji). Stosunek taki do sprawy chłopskiej był odbiciem poglądów panujących w tym czasie w Hotelu Lambert. Jeszcze przed powstaniem 1846 r. ks. Adam wysunął pod naciskiem wypadków sprawę konieczności reformy agrarnej. Po wydarzeniach zaś galicyjskich sprawa ta zaczęła dominować w oficjalnych dokumentach Hotelu Lambert i wielu projektach powstańczych. Chodziło ks. Adamowi o unieszkodliwienie akcji rządów zaborczych w środowisku chłopskim, o wywarcie presji moralnej na ziemiaństwo w kierunku przeprowadzenia reform agrarnych, wyrzeczenia się części przywilejów klasowych, aby uniknąć nowej rabacji chłopskiej, o wytrącenie broni z rąk demokratów. W 1847 r. ks. Adam twierdził: „Kwestia włościańska należy do najżywotniejszych, do najważniejszych, jakie nas dziś zajmować powinny: obchodzi ona bowiem nie tylko przyjaciół naszego kraju, ale dziś już można twierdzić, mieści w sobie zagadnienie życia lub śmierci. Jest rzeczą widoczną, że jeśli uda się nieprzy-

jaznym rządom dokonać ostatecznego rozbratu pomiędzy posiadaczami ziemskimi a włościanami i posiać w sercu ludu nienawiść i niechęć do szlachty, jaką dziś zasiać one usiłują, rozdarte plemię polskie ulec musi zagładzie, a przynajmniej zniknąć może dla niego wszelka możność otrząśnięcia się z najeźdźców" [7]. W otoczeniu ks. Adama skrystalizowała się opinia o konieczności uwłaszczenia chłopów. W „Projekcie odezwy do rodaków w kraju" z 1848 r. ks. Adam wołał do ziemiaństwa: „...pierwszą waszą myślą niech będzie zniesienie zgubnego ostatka dawnych, ostać się nie mogących urządzeń, zniesienie zupełnie i niezwłocznie pańszczyzny". Pisze dalej, że „...nikogo przynaglić nie można, aby koniecznie przyjął cudzą, niechętną, przymuszoną, obrzydłą pracę, kiedy kto nie chce jej użyć. Wyzujcie się czym prędzej raz na zawsze tej reszty przestarzałych układów, potępionych głosem wszystkich postępujących ludów". Jednocześnie jednak uprzedza: „Strzeżcie się poduszczeń zdradliwych i zdradzieckich teoriów, co ze wzgardą sumienia zniweczają moralność i religię i chcą zerwać wszelkie związki towarzyskie" [8]. Idee te znalazły wyraźne odbicie w akcie założenia Klubu Litewsko-Ruskiego.

Deklaracja Klubu wysuwa także kilka innych postulatów, dość nietypowych dla Hotelu Lambert. Jednym z nich jest żądanie r ó w n o u p r a w n i e n i a dla Żydów. „Równą troskliwość zachowamy względem losu tak znakomitej części ludności, u nas powszechnie znanej pod imieniem Żydów; tym, jak i innym przybyszom na wzór Witoldowego postąpienia z Tatarami dać udział zupełny w obywatelstwie za słuszne i nieodzowne uważamy". Sprawa żydowska staje się w latach czterdziestych przedmiotem ożywionych obrad w kręgu działaczy z Hotelu Lambert. Postulaty obozu demokratycznego, który zdecydowanie wysuwał sprawę równouprawnienia Żydów, rozwój walki o niepodległość Polski i konieczność zaangażowania w niej ludności żydowskiej, odgrywającej olbrzymią rolę w życiu gospodarczym i społecznym kraju, pchają Hotel Lambert do aktywniejszego zajęcia się jej losem. Jeszcze w roku 1845, tuż przed wypadkami galicyjskimi, ks. Adam Czartoryski podkreślał w instrukcji dla emisariuszy w kraju, że liczba Żydów „...jest zbyt znaczna, aby oni także nie mogli się stać przedmiotem naszych przemyśliwań". Należy Żydów przekonać, że „Polacy nie są wcale ich zawziętymi nieprzyjaciółmi" i że dążą do polepszenia ich sytuacji w społeczeństwie. Należy unieszkodliwić wpływy rządów zaborczych w środowisku żydowskim. „Postępowanie rządów dowodzi tylko, że z bogatszych Żydów chcą mieć narzędzie dla własnych celów, ale nie dbają bynajmniej o pełną pomyślność całej populacji". Ks. Adam sugeruje, by „...podobne prawdy i inne, tyczące się

[7] Czartoryski do Barzykowskiego 26.V.1847 r. Zbiory Czartoryskich w Krakowie (dalej Czart.), ew. 1504.

[8] Czart. N 5285, k 217—239.

tej ważnej materii, były przez gorliwych obywateli mową, postępowaniem i drukiem upowszechniane w publiczności chrześcijańskiej i starozakonnej". Instrukcja ta jest zaopatrzona uwagą: „Pismo to i tym podobne z największą ostrożnością tylko udzielane być powinny" [9]. Po wypadkach galicyjskich pod wpływem ogólnego ożywienia demokratycznego myśl o konieczności równouprawnienia Żydów w środowisku działaczy z Hotelu Lambert bardziej się jeszcze krystalizuje. Znamienna jest pod tym względem instrukcja dla W ę g i e r s k i e g o (pseud. W e g e) — kierownika siatki Hotelu Lambert w zaborze rosyjskim. Miał on krzewić myśl, że „...przyszła Polska wolna nie będzie ich (Żydów) już uważać za cudzych ludzi, jeżeli do jej wolności przyczynią się. Mają wszelkie sposoby usłużenia krajowi. Samo to jedno, że mają w swoim ręku środki ogłodzenia nieprzyjaciół, czyni ich ważnym materiałem w odbudowaniu politycznej budowy państwa polskiego. Niechże więc na żadnych Rotszyldów i Montefiorych [10] nie oglądają się, którzy ich i kraju położenia wcale nie znają, zapewnić im swobodnego żywota nie zdołają. W Polsce jedyna ich nadzieja [11]. Od 1847 r. uruchomiono przy Hotelu Lambert specjalny Wydział Starozakonnych.

Poza dość zdecydowanym postawieniem sprawy chłopów i Żydów akt założenia Klubu Litewsko-Ruskiego wysuwa także inne postulaty, które nie były typowe dla Hotelu Lambert. Dążność do stworzenia kompromisowego programu na zasadzie porozumienia z demokratami każe głosić, że „Klub Litewsko-Ruski bierze sobie za obowiązek szanować święcie wolność zdania i wolność sumienia co do widoków społecznych i przekonań religijnych". Klub wypowiada się „...za wolnością stowarzyszeń, za wolnością mówienia, pisania i druku obok zaprowadzenia sądów przysięgłych i urządzenia municypalności". Domaga się z n i e s i e n i a r ó ż n i c s t a n o w y c h i w o l n o ś c i o b y w a t e l s k i e j dla chłopów i Żydów. Akt założenia mówi, że konieczne jest przyznanie chłopom i Żydom „...po większej części ludność miejską u nas składającym, praw zupełnego obywatelstwa". Ogólnie zaś Klub wypowiada się „...za jak najobszerniejszą, duchowi czasu i potrzebom kraju odpowiednią reformą, za gruntowną naprawą społecznego układu i politycznego porządku".

Cały program nosi więc charakter kompromisowy. Założeniem jego inicjatorów było niewątpliwie p r z y c i ą g n i ę c i e d o w s p ó ł p r a c y elementów demokratycznych. Odbił się na tym programie ogólny nastrój demokratyczny, który przyniosła ze sobą rewolucja lutowa we Francji.

[9] „O Żydach przez księcia Adama Czartoryskiego Wojewodę", Czart., N 5285, k 19—27.

[10] Angielski filantrop, który w czasie swego pobytu w Rosji w 1846 r. starał się uzyskać od rządu carskiego koncesje dla ludności żydowskiej.

[11] Czart., N 5468, k 575—585.

Z postulatami jej musiały się liczyć także elementy z polskiej prawicy emigracyjnej. Do postulatów tych zamierzał dostosować częściowo swój program Klub Litewsko-Ruski. Wyraźnym tego dowodem jest wysunięcie w jego akcie założeniowym tak popularnego wówczas we Francji hasła „zupełnego wyzwolenia pracy". Sam Klub zresztą nie ukrywa, że na program jego wywarły wpływ idee rewolucji lutowej i w ogóle ruchu rewolucyjnego w Europie. Deklaracja jego podkreśla, iż Klub „...nie gubi z uwagi, że znajduje w ognisku europejskiego ruchu, od biegu i kierunku którego nie godzi mu się niebacznie odłamywać". Twierdzi także, że „...wobec nas wypadki zmieniając postać świata, szybko idą po sobie — dziś jutra odgadnąć nie umie".

Regulamin Klubu składa się z dwudziestu punktów. W odróżnieniu np. od działającego z inspiracji Hotelu Lambert Towarzystwa 3 Maja nosi on charakter bardziej demokratyczny. Władze Klubu są systematycznie kontrolowane przez ogół członków. § 8 głosi: „Wszelkie uchwały tylko wówczas mają moc obowiązującą, kiedy są wpływem publicznego zebrania i większością głosów zapadłe oraz podpisem urzędu opatrzone". § 4 mówi: „O ważności uczynionego komuś zarzutu większości zgromadzenia stanowi". Biuro Klubu wybierane jest przez członków większością głosów. Biuro to składa się z prezesa, dwóch wiceprezesów, dwóch sekretarzy, dwóch komisarzy, do których „...należy strzec porządku w czasie zebrania", oraz skarbnika. Brak — niestety — wiadomości, kto był pierwszym prezesem Klubu. Posiedzenia członków odbywały się dwa razy w tygodniu. Akt założenia Klubu podpisały następujące osoby: Michał Sobol, Alfons Potrykowski, Franciszek Potrykowski, Marceli Proniewski, Florian Dowgird, Kazimierz Lenartowicz, Stanisław Kosmowski, Jan Borkowski, Józef Syrewicz, Wincenty Matuszewicz, Romuald Bukaty, Kazimierz Janiszewski, Andrzej Przyałgowski, Kazimierz Bowkiewicz, Ferdynand Chotomski, R. Jeleński, Jan Jurjewicz, Leonard Chodźko, Józef Urbanowicz, Jan Kulczycki.

Większość ich była związana z ks. Adamem, a niektórzy z nich, jak np. Józef Urbanowicz, należeli do najzaufańszych osób Czartoryskiego. Urodzony w 1788 r. w majątku własnym Sungajliszki w pow. Rosienie na Żmudzi, służył Urbanowicz od 14 roku życia w wojsku rosyjskim. Brał udział w kampanii 1812—1814. W stopniu kapitana złożył w 1829 r. dymisję z wojska i zamieszkał we własnym majątku. Wziął bardzo czynny udział w powstaniu listopadowym, utworzył w pow. rosieńskim silny oddział, złożony z chłopów żmudzkich. Po połączeniu się z nadeszłym z Królestwa wojskiem regularnym został mianowany dowódcą batalionu w stopniu majora. W osobistej jego ankiecie w archiwum Towarzystwa 3 Maja czytamy: „Razem z wojskiem polskim do Prus nie wchodził, sta-

nowiąc owszem zasłonę rejterującym się wojskom, na nowo chciał powstania i partyzantką wojnę prowadzić. Wszakże batalion jego, złożony z samych Żmudzinów, z przepłochu przejścia wojsk polskich do Prus znacznie zaczął maleć i w końcu J. Urbanowicz zmuszony się widział rozpuścić go zupełnie..." [12]. Jesienią 1831 r. wyemigrował do Prus, skąd został po kilku latach wysłany przez władze pruskie do Szkocji. W Anglii skontaktował się z Hotelem Lambert. W 1839 r. Czartoryski powierzył mu tajną misję na Litwę. Wywiady rosyjski i pruski uzyskały jednak wiadomość o tych zamierzeniach i w maju 1839 r. Urbanowicz został aresztowany w Kłajpedzie, nim zdążył dotrzeć na Litwę. Oskarżano go o chęć zamordowania Mikołaja II [13]. Po rocznym pobycie w więzieniu pruskim został Urbanowicz zwolniony na skutek amnestii i wyjechał do Paryża, gdzie stał się czynnym działaczem Hotelu Lambert. Zajmował się głównie sprawami militarnymi [14], ale brał także udział w organizowaniu tajnej działalności Hotelu Lambert na Litwie [15]. Urbanowicz był jednym z założycieli Towarzystwa 3 Maja i niemal do jego rozwiązania — członkiem Dyrekcji Głównej [16]. Ogólna charakterystyka poglądów i działalności Urbanowicza w Hotelu Lambert brzmiała: „Starania i zatrudnienia jego przeszłe od początku emigracji, jak teraźniejsze, są nad wyrabianiem myśli za rządem monarchii, władzy silnej i wynajdywanie rozmaitych środków do prowadzenia wojny partyzanckiej, dla wytępienia wrogów naszej Ojczyzny" [17]. Wolno przypuszczać, że w organizacji „Klubu Litewsko-Ruskiego" Urbanowiczowi jako bliskiemu współpracownikowi Czartoryskiego przypadła niepoślednia rola.

Zwolennikiem zasad ks. Adama był też inny założyciel Klubu Litewsko-Ruskiego, Alfons P o t r y k o w s k i. Urodzony w 1794 r. w majątku

[12] Czart., ew. 1360.

[13] Władysław Z a m o y s k i informował 28.VI.1839 r. ks. Adama, że rozmawiał z ambasadorem belgijskim w Londynie prosząc go o interwencję w sprawie Urbanowicza: „Mówiłem o Urbanowiczu tak jemu, jak innym, że zapewne ruszył do żony, którą już raz odwiedzał, i że daleki od chęci odejmowania życia carowi". Jenerał Zamoyski, 1803—1868, t. IV, Poznań 1918, str. 88; Archiwum Miejskie w Kownie, Zespół akt kancelarii gubernatora kowieńskiego, inw. 1, N 1904, k 9.

[14] Por. np. z okresu 1839—1849 „Listy i projekta o zaprowadzeniu zmian w szyku bojowym Józefa Urbanowicza majora do księcia Adama Czartoryskiego Wojewody", Czart., N 5468.

[15] Por. np. list Urbanowicza z 8.IV.1842 r. do nieznanej osoby. Proponuje spotkać się i omówić plany działalności na Litwie: „Można by zawsze coś robić powoli z dobrym i ostrożnym planem. Można dlatego bywać i w tamtych stronach i widywać się z dobrymi ludźmi. Mam zamiar przenieść się na mieszkanie do Tylży, jeżeli mi się tylko uda". Czart., ew. 1243.

[16] Por. wykazy członków Dyrekcji Głównej Towarzystwa 3 Maja, Czart., ew. 1338; także o działalności Urbanowicza w Towarzystwie — Czart., ew. 1336.

[17] Ankiety i podania osób przyjętych do Towarzystwa 3 Maja, Czart., ew. 1360.

własnym Gineciszki w pow. Troki, był studentem Uniwersytetu Wileńskiego. Jesienią 1830 r. brał udział w pracach przygotowawczych do powstania, lecz musiał uciekać przed policją carską do Królestwa. Wiosną 1831 r. dostał się znowu na Litwę, gdzie w stopniu kapitana brał udział w akcji powstańczej na terenie pow. trockiego. Przybył następnie z korpusem Dembińskiego do Warszawy, skąd udał się na emigrację. Był członkiem Towarzystwa 3 Maja [18]. Inny założyciel Klubu Litewsko-Ruskiego, Franciszek Potrykowski, także pochodził z pow. Troki na Litwie, był studentem Uniwersytetu Wileńskiego i brał udział w powstaniu listopadowym. Na emigracji skontaktował się z Czartoryskim, następnie wstąpił do Towarzystwa 3 Maja [19].

Na akcie założeniowym Klubu Litewsko-Ruskiego widnieje podpis płk. Wincentego Matuszewicza. Była to postać dość znana w kołach emigracyjnych. Urodzony w 1801 r. w Wysokiem Litewskiem gub. grodzieńskiej, służył w wojsku rosyjskim, następnie brał udział w powstaniu listopadowym. Dowodził 3 pułkiem strzelców i wziął udział w odwrocie Dembińskiego ku Warszawie [20]. Matuszewicz był bohaterem wiersza Mickiewicza „Nocleg", poświęconego powstaniu na Litwie. Po upadku powstania Matuszewicz wyemigrował do Francji. Od 1842 r. mieszkał w Lille, pracując jako konduktor na kolei. W 1843 r. został przyjęty w poczet członków Towarzystwa 3 Maja [21]. W 1848 r. Matuszewicz kontaktował się z Adamem Mickiewiczem w sprawie utworzenia legionu polskiego we Włoszech. Dnia 21.VII.1848 r. pisał Mickiewicz do Matuszewicza: „Upoważniamy Ciebie niniejszym do zaciągania rodaków żołnierzy, którzy się łączyć z tobą zechcą w czystej żądzy służenia Ojczyźnie. Dziś Ojczyzna na całej ziemi zdobyć nie może miejsca, gdzieby jej synowie pod własnymi znakami, pod własną starszyzną, we własnej mowie wojskowość narodową utrzymali. Ten obowiązek mianowicie na emigrantach polskich leży" [22].

Jednym z założycieli Klubu Litewsko-Ruskiego był ppłk. Jan Kulczycki. Była to postać politycznie niewyraźna, pozostająca w stosunkach z gen. Rybińskim, który nadal się tytułował wodzem naczelnym. Prawdopodobnie z ramienia tego ostatniego zgłosił się Kulczycki latem 1848 r. do rządu piemonckiego, ofiarowując swe usługi. Odprawiony z niczym, zaproponował swą współpracę Mickiewiczowi przy organizacji legionu polskiego. W instrukcji Mickiewicza dla Kulczyckiego z 23.X.1848 r. czytamy: „Obywatelu! Wyrozumiałeś już z rozmów z nami

[18] Ibidem.
[19] Ibidem.
[20] Ibidem. A. Mickiewicz, Dzieła, t. XV, Warszawa 1955, str. 491.
[21] Czart., ew. 1360.
[22] A. Mickiewicz. Dzieła, t. XVI, str. 289—290.

i z udzielonych tobie pism przedmiot główny służby narodowej, której się dobrowolnie podjąłeś. Dołożysz usiłowania, ażeby na jedynym teraz polu służenia tej sprawie we Włoszech myśl naszą dalej prowadzić" [23]. W innej instrukcji, z 24.X.1848 r., Mickiewicz pisał do Kulczyckiego: „Powierzamy Pańskiemu patriotyzmowi zadanie wyszukania i użycia wszelkich środków, by wspomóc i rozwinąć formację legii polskiej we Włoszech" [24]. Kulczycki był daleki od zasad demokratycznych, brak też jednak wiadomości, by obracał się w kręgu Hotelu Lambert. Przyciągnięcie go do sprawy organizacji Klubu Litewsko-Ruskiego jest niewątpliwym dowodem dążeń do utworzenia stowarzyszenia o szerszej płaszczyźnie politycznej.

Poza osobami dalekimi od obozu demokratycznego pod aktem założenia Klubu Litewsko-Ruskiego figuruje także podpis Leonarda Chodźki, demokraty, szczerego przyjaciela Lelewela. Wolno przypuszczać, że na programie Klubu odbiły się w pewnej mierze poglądy Chodźki na zasadnicze sprawy społeczne i polityczne. Świadczy o tym dobitnie jego list do ks. Adama z 29 czerwca 1848 r. — w dziesięć dni po założeniu Klubu Litewsko-Ruskiego. Chodźko pisze: „Polska dlatego dotąd cierpi, że nie chciała uznać bliźniego w chłopach i Żydach polskich, że dzisiaj uznania tego wzbraniają jej intrygi cisnących nas rządów". A dalej: „Polska nie chce panować nad żadnym z słowiańskich narodów. Przeklęty każdy z nich noszący chęć taką. Każdemu z nich dał Bóg dosyć ziemi, wody i powietrza w granicach zakreślonych jego mową. Polska wyrzeka się narodowych, niechrześcijańskich nienawiści, owszem może i będzie kochać i Illyrię, i Czechy, i Rosję, gotowa walczyć za ich swobody tak zuchwale i tak nieustannie, jak walczyła za swoje" [25]. Niewątpliwie udało się Chodźkę skłonić do udziału w założeniu Klubu Litewsko-Ruskiego dzięki umieszczeniu w deklaracji tego ostatniego wielu haseł demokratycznych. Podpisał się też Chodźko pod aktem założeniowym Klubu jako organizacji dążącej do zjednoczenia różnych prądów politycznych, ponieważ sam był zwolennikiem porozumienia się obozów. We wspomnianym liście do ks. Adama pisze tak: „Powtarzajmy nade wszystko, że siła nasza w spójni, w jedności, w miłości naszej. Podajmy sobie ręce raz na zawsze, Bóg zrobi resztę albo nas natchnie wiedzą robienia, a jak raz się złączym i zaczniemy czynić wspólnie, to świat jeszcze nie widział ani tak potężnego narodu, ani tak wielkich czynów" [26]. Udział Leonarda Chodźki w pracach Klubu Litew-

[23] Ibidem, str. 333.
[24] Ibidem, str. 335.
[25] Czart., N 5452, k 109.
[26] Ibidem, k. 109

sko-Ruskiego jest jeszcze jednym dowodem, że organizacja ta zamierzała skupić pod swymi hasłami ludzi różnych przekonań politycznych.

Klub Litewsko-Ruski należy niewątpliwie do interesujących poczynań kół emigracyjnych w okresie rewolucji lutowej we Francji. Idee rewolucji zaważyły też w niemałej mierze na programie tego nowego stowarzyszenia emigracyjnego. Brak, niestety, wiadomości o dalszych losach tej organizacji. Wydaje się jednak, że ze względu właśnie na swój kompromisowy, często połowiczny charakter Klub Litewsko-Ruski nie mógł ustabilizować swych pozycji. Brak też wiadomości, czy Klub próbował rozwinąć jakąś działalność na Litwie. Wiadomo jednak, że poszczególni jego członkowie, jak Józef Urbanowicz oraz Alfons i Franciszek Potrykowscy brali czynny udział w organizowaniu tajnej działalności na Litwie z ramienia Hotelu Lambert.

SUMMARY

The author deals with the program of the so-called "Lithuanian-Ruthenian Club" which was an organization set up among the Polish emigrants in the Year of Revolution (1848) and has not been presented in literature till now. The paper is principally based on the political platform of the Club the manuscript sources of which are available in the Manuscript Section of the Kórnik Library in Poland. The Club was founded on 15th June 1848. All its inspirers came from among emigrants of Lithuania, White Russia and Ukraine. That initiative seemed to be a certain comehack to the idea of uniting political groups among emigrants. Most of the Club's founders were linked with the Hotel Lambert Group although among the signatures put on the foundation act there also appears the signature of the democrat, Leonard Chodźko. The program outlined struggle with "perilous anarchy", condemned ideas aiming at "destruction and overthrow", emphasized the principle of "personal and hereditary ownership". At the same time, however, the Club pronounces in favor of granting land to peasants and supports a number of demands entirely of key the Hotel Lambert policy. The Club demands freedom of speech and freedom of the press, freedom of associations, it requires abolishment of class distinctions, promotes citizen freedom for peasants and Jews. Thus, all the program tends to compromise. It reflects the general democratic attitude brought out by the February revolution. The Lithuanian-Ruthenian Club also intended to adjust a part of their program to the revolutionary demands. A clear proof for the above is bringing out in its foundation act the democratic watchword of "complete liberation of work", so popular in France at that time. Unfortunately nothing is known about further fate of that organization.

II. MATERIAŁY

K. Габрюнайте
Каунас

ЛОКАЛЬНЫЕ ПОДРАЖАНИЯ РАННОСРЕДНЕВЕКОВЫХ ШЛЕМОВ РУССКОГО ТИПА В ЛИТВЕ

Local Immitation of Early Medieval Helmets of Russian style in Lithuania

С мая месяца 10 дня по 1 августа 1963 года археологическая экспедиция Каунасского Государственного Исторического музея в составе старших научных сотрудников музея Иозаса Антанавичуса и Казимиры Габрюнайте (руководитель экспедиции) и художницы музея Елены Шимонелене исследовала подвергающийся разрушению могильник Пакальнишкяй. Этот могильник находится на земле колхоза „Дидисис Спалис" между первой и второй деревней Пакальнишкяй на левом берегу р. Немана в 2,5 километрах к северо-востоку от Гелгаудишкис.

Холм могильника занимает площадь 227 × 40 м. С северо-западной стороны холм опоясывают болотистые луга левого берега Немана. Через эти луга на расстоянии 750 метров в северо-западу от могильника протекает Неман. На другой стороне Немана, почти напротив могильника, возвышается замок Гелгауду-Витену. С восточной и юго-восточной стороны холм обрамляет сосновый лес с примесью лиственных деревьев. К северо-востоку от могильника находятся крестьянские усадьбы деревни Пакальнишкяй II.

На левом берегу р. Неман на расстоянии 6 километров к юго-западу от могильника напротив Скирснямуне, находится городище Норкунай.

I. Погребение

Центральная часть холма разрушена — выкопана яма 117 × 80 м, из которой брали песок. В 1963 году с юго-восточной стороны этой ямы исследована площадь в 537 м² (рис. 1). Исследуя первый участок выяснилось, что над поверхностью могильника имеется нанесенный ветром или водой слой. Его толщина 30—75 см., частично слой песка

разрушен. Удаляя верхний нанесенный слой, выяснилась старая поверхность холма и контуры могильных ям.

Сняв культурный слой первого участка, обнаружен слой более темной земли толщиной в 95 см с примесью крупных углей, пепла

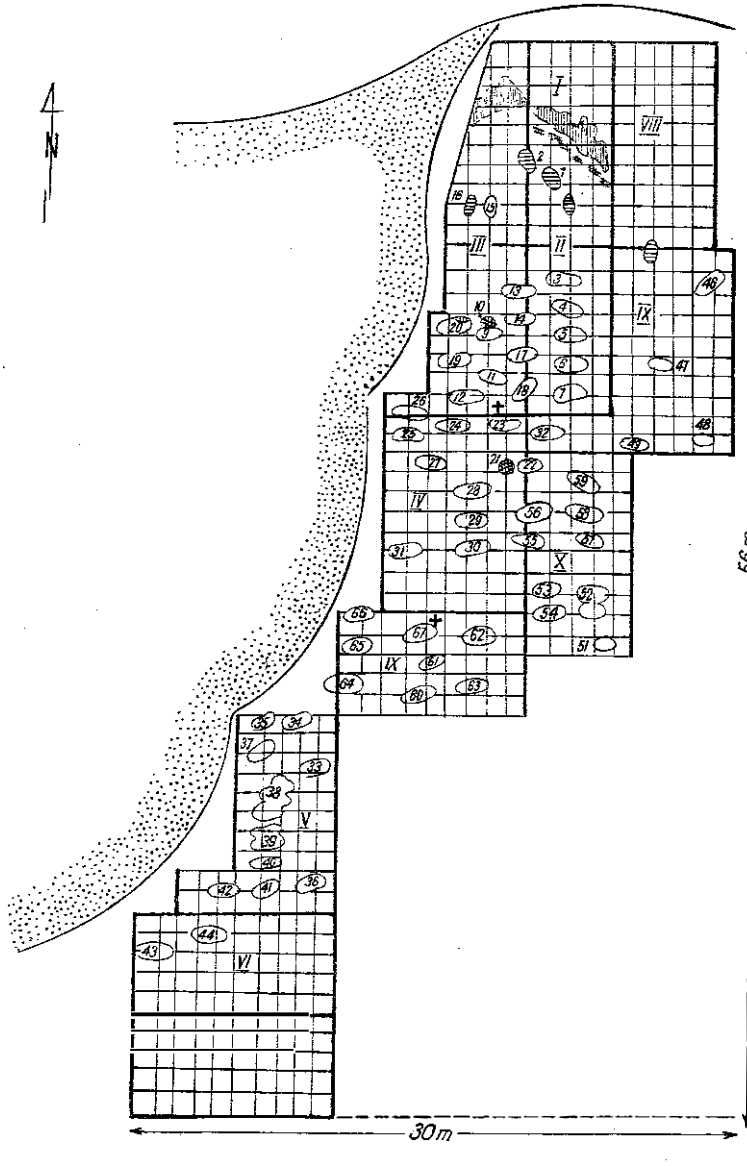

Рис. 1. Общий вид раскопок мог. Пакальнишкяй, Шакиайского района. Могилы лошадей и трупосожигание. Крестиками обозначены могилы лошадей, где были найдены шлёмы

и горелых остатков: этот слой представлял собою полосу шириною в 5,2 × 1,2 м, которая проходила поперек исследуемого участка. Очевидно здесь находилась старое кострище занимавшее раньше и часть уже разрушенного сектора могильника. Местные жители утверждают, что, копая песок в этом месте, они обнаружили площадь величиною 2 × 3 м и глубиною в 2 м, на которой было много крупных углей, горелых остатков и пепла. На исследуемом участке найдено 76 погребений, из которых 8 погребений людей с трупосожжением и 68 погребений несожженных коней. (рис. 1). 5 людских погребений с сожжением обнаружены в отдельных ямах (погребения № 1, 2, 8, 16 и 45), а остатки остальных 3-х сожженных людей похоронены рядом с несожженными конями (погребения № 10, 20, 21). В людских погребениях сожженные останки вместе с горелыми остатками и другим погребельным инвентарем разбросаны на дне ямы или собраны в маленькую кучку.

Положение конских скелетов в погребениях неодинаково: одни из них лежат ничком, другие набок, третьи скрючены, четвертые положены один на другого, инные с изогнутыми шеями, некоторые со склоненными к груди или положенными под передними ногами головами. Есть скелеты с согнутыми, прижатыми к бокам или с выгянутыми, как-бы пытающимися встать ногами. Возраст большинства похороненных коней 6—11 лет [1].

Из 8 погребений людей с трупосожжением только в трех найдены находки, среди которых нужно отметить бронзовую дугообразную фибулу со звездчатой ножкой, бронзовые спиральные кольца, железные втульчатые топоры, железные втульчатые наконечники копий, фрагменты боевых ножей и мечей.

В погребениях коней найдено множество изящных и разнообразных изделий. Их было много в каждом погребении. Из 68 конских погребений погребального инвентаря не найдено только в трех разрушенных погребениях (№ 13, 48, 63). В конских погребениях № 3, 12, 18, 19 23, 29, 40, 41, 46, 55, 56, 59, 67 обращают на себя внимание богатые находки: нарядная узда, янтарные бусы, шерстяные узорчатые плетенные пояса, стремена с серебрянной инкрустацией, удила с псалиями, бронзовая оковка для поясов и др. Могильник Пакальнишкяй является первым исследованным могильником с конскими погребениями в Ужнямуне.

До сих пор такие могильники в большинстве случаев были извест-

[1] Скелеты, найденных в могильнике коней, исследовал и установил их возраст доцент Ветеринарной Академии Литовской ССР кандидат вет. наук Балис Бальчунас.

ны в центральной части Литвы, севернее Немана [2]. Погребальный инвентарь конского могильника в дер. Пакальнишкяй, выделяется среди других, исследованных на правом берегу Немана конских могильников (Вершвай, Римайсяй, Русейняй, Гряужяй, Пакапяй и др.), некоторыми своеобразными чертами.

В настоящей статье мы не ставим себе задачи обобщить и опубликовать весь материал данного могильника, тем более, что его исследование будет еще продолжаться. Здесь мы пока ограничимся опубликованием материала, касающегося двойной конской могилы № 23. Это погребение выделяется среди всех других, исследованных на территории Литовской ССР погребений, тем, что там был найден шлём со сплетенной из проволочных звеньев бармицей.

II. Двойная конская могила № 23

В этой могиле на глубине 204 см от сегодняшней поверхности могильника в могильной яме величиной 155 × 110 см были найдены один на другом 2 скелета коней в возрасте 10—11 лет. Оба скелета частично разрушены. Судя по положению сохранившихся фрагментов скелетов оба коня лежали в яме ничком, головами на юго-запад. Верхний конь лежал с вытянутой шеей и несколько наклоненной головой. Голова коня была украшена красивой уздой. Узда состояла из четырех двойных ремней, которые были связаны изящными узлами с свободно падающими в виде ленты концами этих ремней. Из четырех ремней уздечки один поперечный шириной в 6 см. и длиной в 18 см украшенный четырьмя рядами выпуклых бронзовых кружков (гвоздиков в виде шляпок гриба), диаметром в 1 см, опоясывал лоб коня, другой поперечный ремень, шириною в 7 см и длиною в 15 см, украшенный пятью рядами таких же бронзовых гвоздиков в виду шляпок гриба, опоясывал ноздри коня. Два поперечных ремня в 6 см шириною и 19 см длиною, украшенные также, как и лобный ремень, опоясывали голову коня с обеих сторон. Такое украшивание ремней уздечки гвоздиками в виде шляпки гриба (кружочками) характерно для данного могильника [3]. С левой стороны от головы коня у ноздрей лежал отдельно узел из двойных ремней (похожий на узлы

[2] Р. Куликаускене. Погребения с конями у древних литовцев „Советская археология", т. XVII, 1953 г., стр. 211—222. R. Kulikauskiene. Lietuvos archeologijos bruožai, Вильнюс, 1961, стр. 394—400

[3] Таким образом украшенные уздечки и их фрагменты были найдены в погребениях № 12, 14, 18, 19, 29, 40, 41, 62, 64. Совершенно схожи по своей форме и украшениям уздечки были найдены в погребении № 29.

узды) с тремя концами ремней 7—8 см длиною и 4 см шириною. На одном конце ремня вырезаны два пояса в 7 мм шириной и 8 см длиной [4].

Ноздри коня покрывал собранный в сборки кусок выработанной шкуры величиною в 14 × 12 см [5]. В челюстях коня найдены двучленные железные удила с массивными плоскими псалиями в форме усеченного треугольника [6]. У фрагментов задних ног коня найдены 2 же-

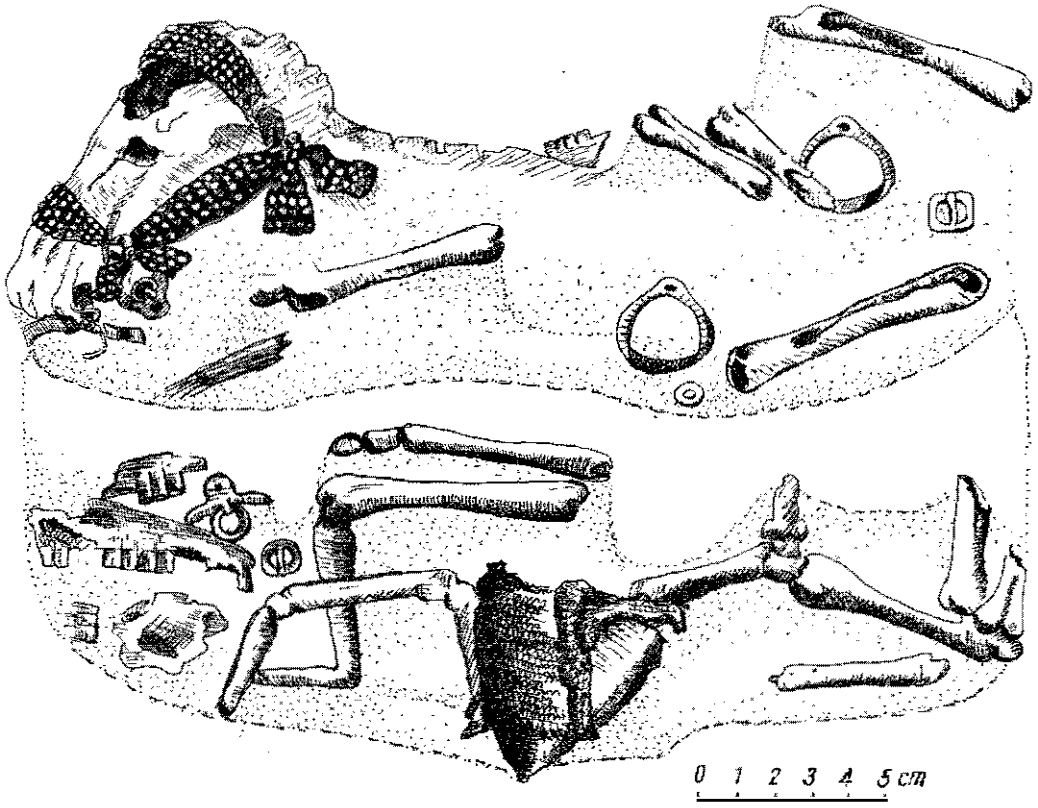

Рис. 2. Пакальнишкяй. Могила лошадей № 23. В ногах нижнего лошадиного скелета находится шлём

[4] Такие кожанные ремни найдены в могилах № 29 и 64. Эти ремни по своей конструкции совершенно схожи с ремнями узды, но на них никаких украшений. Похоже на то, что это кожанные недоуздки. На них сверху надевали изящные узды.

[5] Меховые мешки с шерстью найдены на ноздрях коней в могилах № 26, 29. Они по своей конструкции напоминают оброчную торбу надеваемую коню на голову.

[6] Подобные удила найдены в могиле коня № 17.

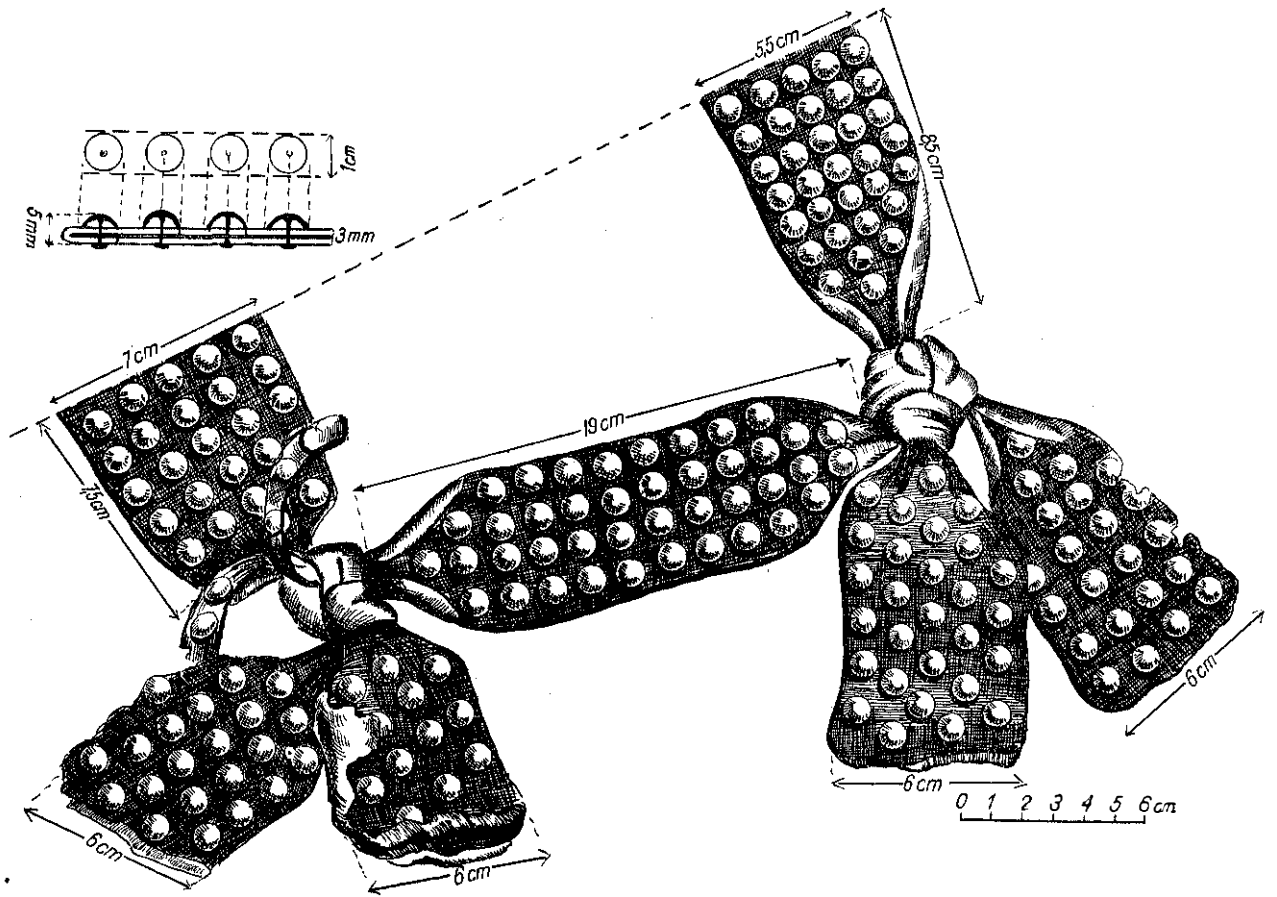

Рис. 3. П а к а л ь н и ш к я й. Могила лошади № 23. Кожаная узда, украшенная головками гвоздиков в виде шляпок гриба

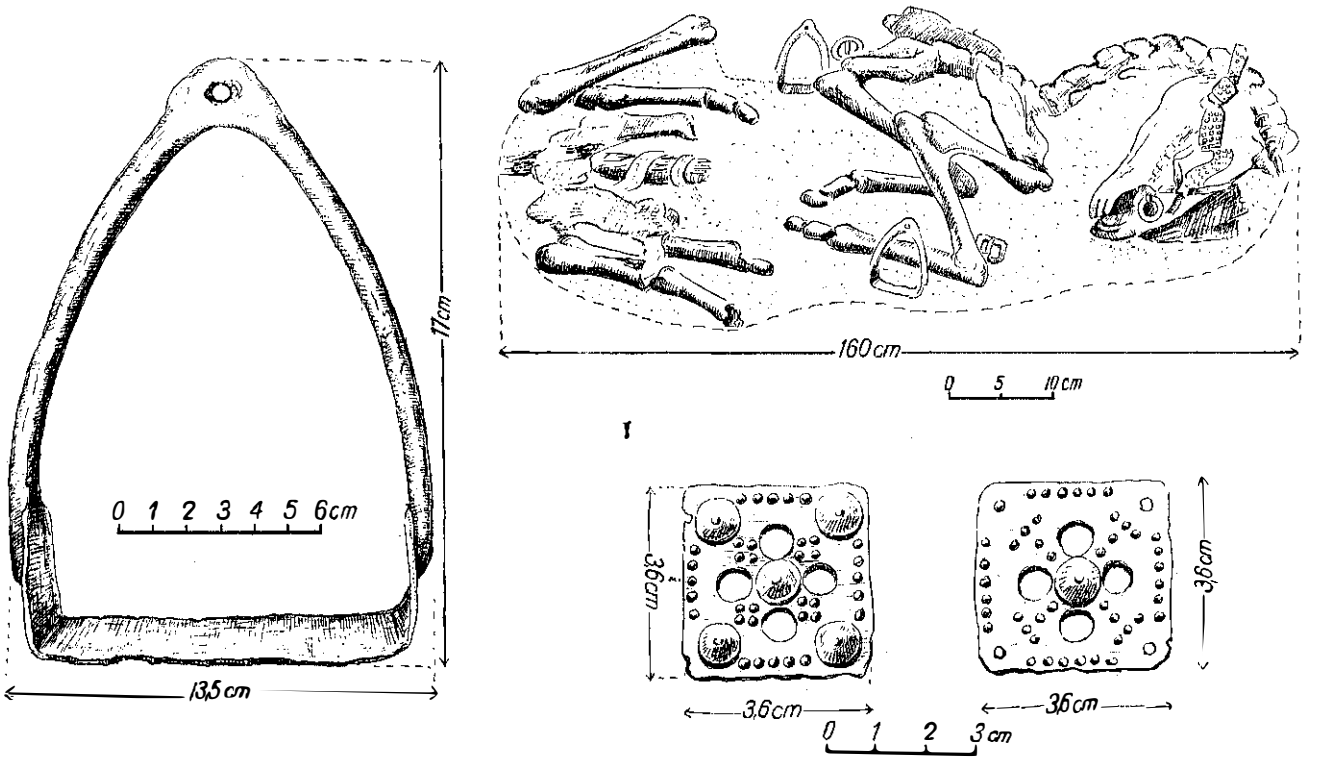

Рис. 4. Пакальнишкяй. Могила лошади № 29 и часть открытого при лошадином скелете инвентаря железное стремя и жестяные пластинки, набитые гвоздиками

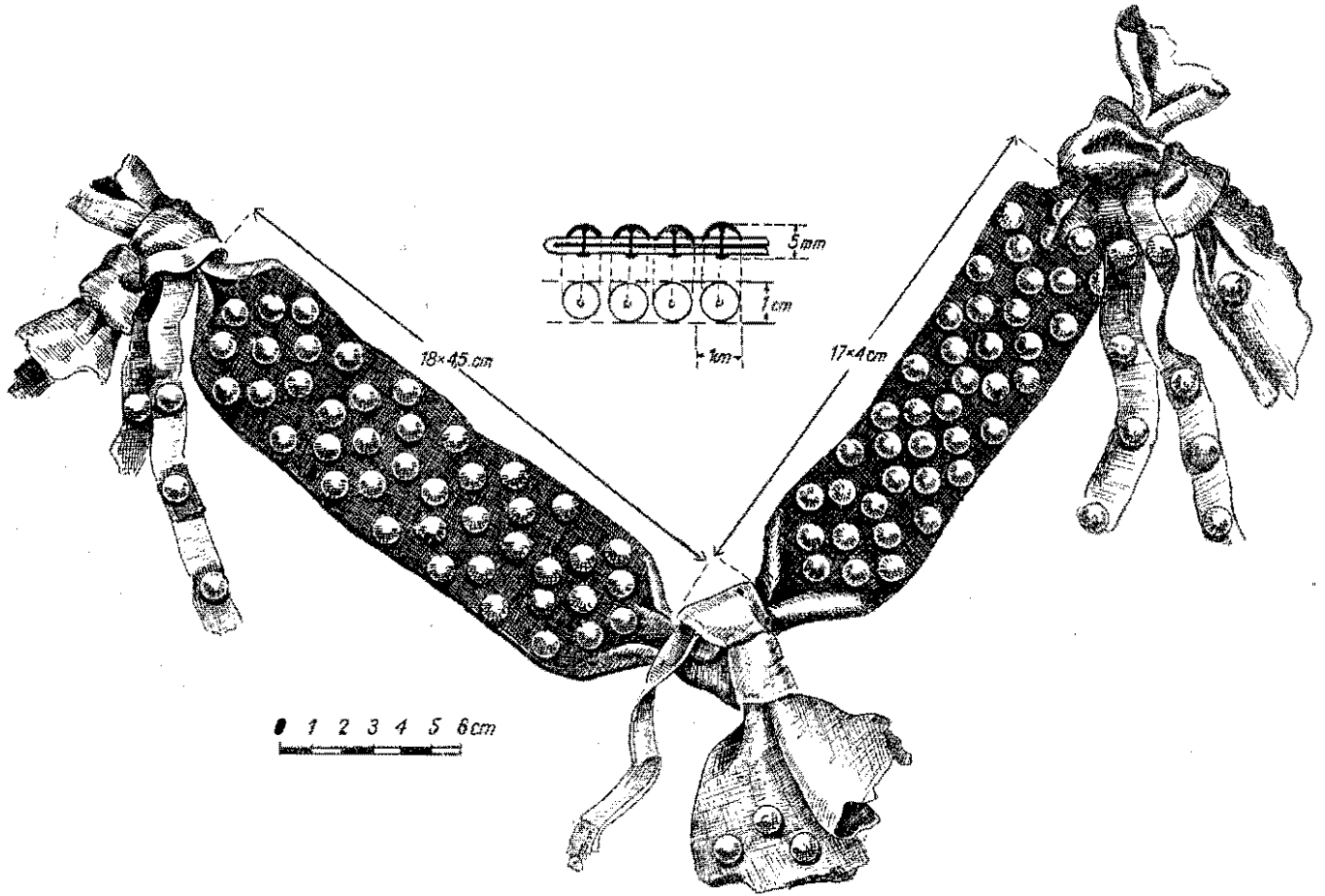

Рис. 5. Пакальнишкяй. Кожаная узда, украшенная головками гвоздиков из могилы № 29

лезные пряжки[7] одна четырехугольной формы величиной 6 × 7 см, другая полуовальная величиной 6 × 6 см, янтарная бусина желтого цвета двойного срезанного конуса[8] диаметром в 2,3 см и высотою в 1,3 см, 2 овальных железных стремени. Упоры стремян плоские, выгнутые. Его дужка округлая; она сделана из 0,8 см проволоки, верхняя часть дужки сплощена и имеет в себе маленькое четырехугольное отверстие для прикрепления ремней. Дужка стремени у упора орнаментирована поперечными, идущими вокруг нее нарезами[9].

На 27 см ниже, под скелетом верхнего коня, найдены остатки скелета второго коня. От этого скелета сохранились только некоторые фрагменты челюстей и ног. Судя по этим фрагментам, этот конь похоронен в таком-же направлении, как и верхний. У его нижней челюсти лежали двучленные железные удила с изящными, несколько вогнутыми псалями[10] и железная, округлая пряжка для ремней с диаметром в 5 см[11]. С левой стороны от коня на месте живота, между костями передних и задних ног, на 40 × 29 см ржавом пятне найден металлический шлём воина с проволочной бармицей. Этот шлём лежал с погруженным в дно ямы навершьем и был несколько приплюснут.

Фрагмент навершья другого железного шлёма найден в могиле коня № 67. Здесь на глубине 150 см в могильной яме величиной 149 × 79 см найден разрушенный более крупный скелет коня в возрасте 10—12 лет. Судя по оставшимся фрагментам костей, конь лежал головой на запад. На пучках волос конского хвоста найдены

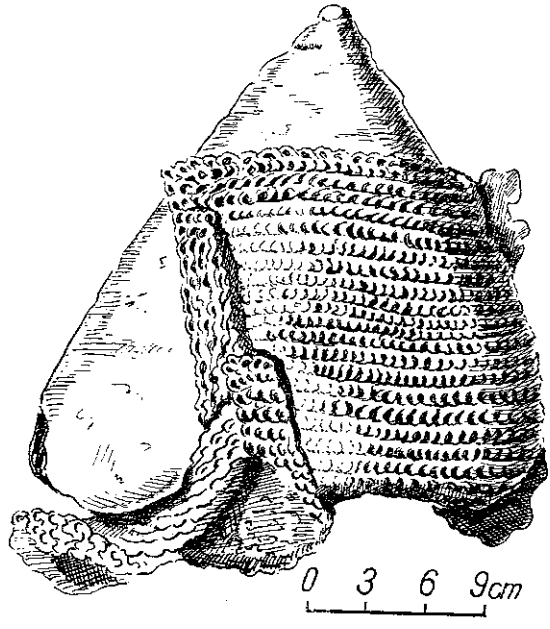
[7] Подобные пряжки находятся почти при каждом коне, как в этом могильнике, так и в других, исследованных на территории Литовской ССР конских могильников.

[8] Подобные янтарные бусины по одной, в редких случаях по две и три, найдены у головы коня в могилах № 3, 6, 7, 26, 28, 44, 52, 53, 56, 58, 59. Янтарные бусины найдены также в других исследованных на территории Литовской ССР конских могильниках: Вершвай, Римайсяй и Граужяй. Эти янтарные бусины по своей форме и величине не отличаются от бусин, находимых в людских погребениях IX—XII веков.

[9] В этом могильнике подобные стремена найдены и в погребениях № 14, 17, 28, 46, 68. Такие же стремена найдены и в других исследованных на территории Литовской ССР конских могильниках в Вершвай, Пакапяй и Римайсяй, которые датируются X—XII веком (см. Lietuvos archeologijos bruožai, стр. 448).

[10] Подобные удила с псалями найдены в могилах № 32, 44, 56, 66. Они найдены и в других исследованных на территории Литовской ССР конских погребениях, особенно в Вершвай.

[11] Подобных пряжек для ремней много не только в этом могильнике, но и в других конских могильниках на территории Литовской ССР и в соседних землях.

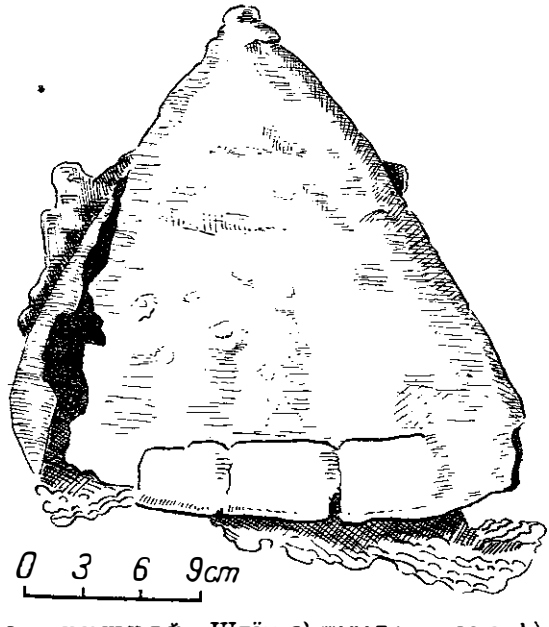

Рис. 6. Пакальнишкяй. Шлём a) передняя часть, b) задняя часть

фрагменты растянутых бронзовых спиральных завитков. С внешней стороны берцевой кости правой задней ноги на расстоянии 5 см от нее обнаружены фрагменты железной пряжки. У фрагмента бедренной кости левой задней ноги на расстоянии 58 см от пучка волос хвоста и на расстоянии 86 см от верхней челюсти лежал фрагмент верхней части обгорелого шлёма. (рис. 9)

III. Шлёмы

В конской могиле № 23 найден шлём конусообразной формы с заостренным навершьем. Само навершье заканчивается выпуклым круглым бутоном, диаметром в 1 см. Высота шлёма 26 см, ширина нижней части 31 см. К задней части шлёма прилегает заржавевшая бармица помятыми краями из проволочных колец. Она покрывала почти всю заднюю часть шлёма. Часть этой бармицы вместе с землей находилась внутри шлёма. Для прикрепления бармицы в задней части шлёма вдоль края пробиты маленькие отверстия на расстоянии 2,5 см одно от другого. Судя по произведенным по возможности измерениям бармица была длиной в 25 см, шириной в 31 см, и была сплетена из тесно прилегающих друг к другу рядов проволочных колечек диаметром в 1 см. Колечка были сделаны из круглой железной проволоки и диаметром в 0,3 мм. К передней части шлёма, которая покрывала лоб и виски, была прикреплена полоска из этого же метала в 5 см шириною, нижняя часть которой была украшена мелкими зарубками. Весь шлём сделан из одного куска жести. (рис. 6)

Фрагмент навершья обгорелого железного шлёма, найденый в конской могиле 67 был тоже конусообразной формы. Его навершье закончено круглым выпуклым бутоном, диаметром в 0,8 см. Бутончик опоясан выпуклым ободком. Высота сохранившегося фрагмента 6 см. Диаметр нижней части 6,5 см. Сохранившийся фрагмент навершья шлёма был сделан из одного куска жести. На нем нет никаких следов шва или спайки. (рис. 9). Местами нижний край навершья шлёма ровный, гладкий, не распавшийся. Кажется, что второй шлём был изготовлен другим способом. Его нижняя часть могла быть сделана из другого куска жести или из нескольких кусков, соединенных внитами, и тогда сверху насажено навершье так, как на указанных Кирпичниковым шлёмах из Гожуха и других [12].

Это первые шлёмы найденные на территории Литовской ССР во время археологических раскопок. До сих пор в фондах Каунасского

[12] А. Н. Кирпичников, Русские шлёмы X—XIII вв. „Советская археология", 1958, № 4, рис. 4, I, рис. 6:4

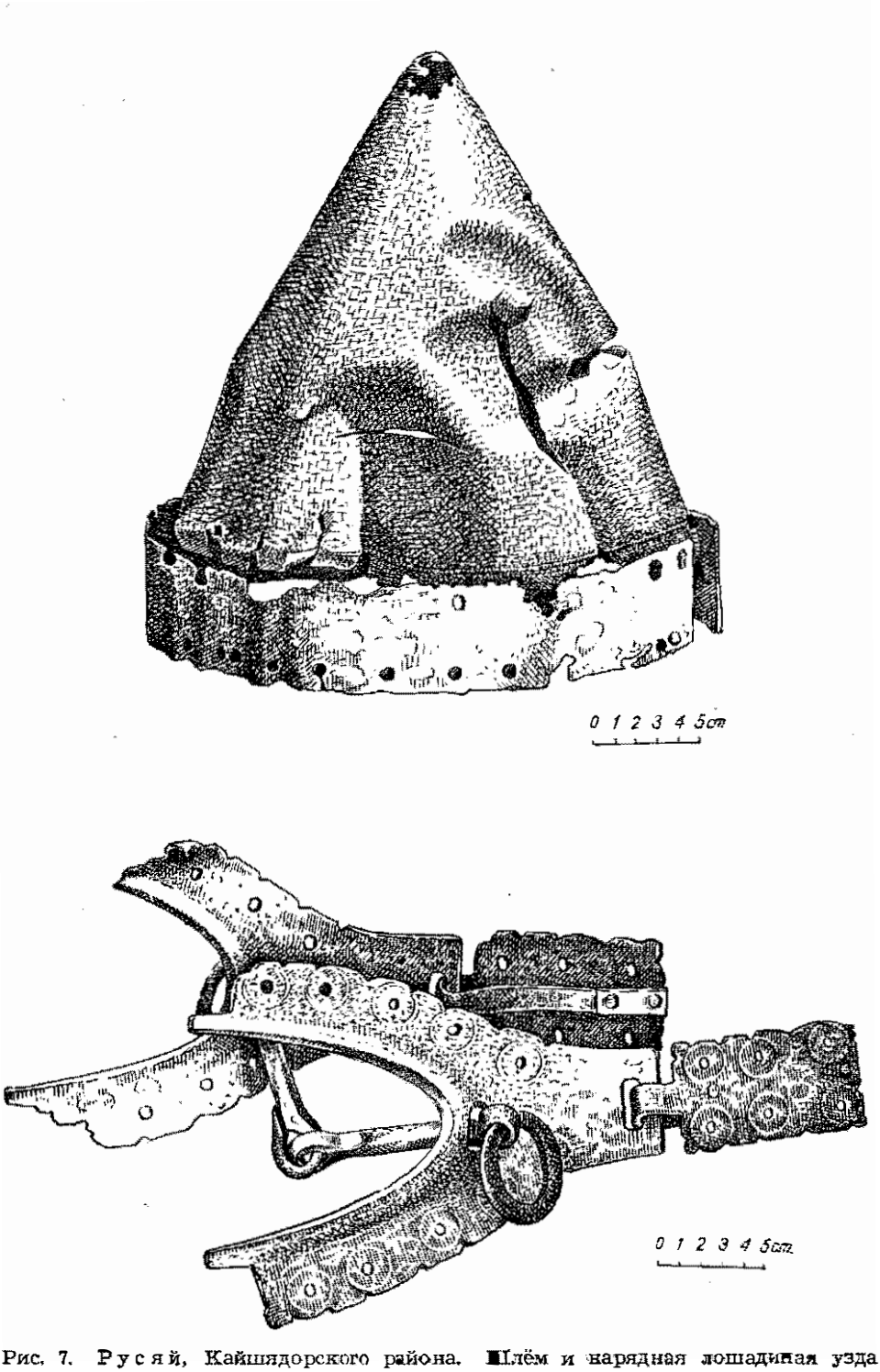

Рис. 7. Русяй, Кайшядорского района. Шлём и нарядная лошадиная узда

государственного исторического музея имелись только 2 случайно найденных шлёма. Один из них был найден в 1921 году известным археологом П. Тарасенкой в песках дер. Русю, на левом берегу реки Нерис (р. Вилия) в Кайшядорском районе. В этих песках, между остатками ветром развеянного могильника был найден шлём и крупные железные серебром украшенные удила [13].

Этот также железный шлём конусообразной формы высотою в 23 см. Его диаметр внизу 25,5 см. Навершье шлёма и одна сторона распались. Другая сторона шлёма в нескольких местах заметно вогнута. С той-же стороны шлём в двух местах прорублен. Прорубленные места шириною в 1,5—2 см и 8 см длиною. Шлём сделан из одного куска жести, нет никаких швов и признаков сварки. Вокруг нижнего края шлёма едва заметен небольшой вгиб шириною в 2 см, в котором остались головки заклепок на расстоянии 4—5 см одна од другой. Этими заклепками была прикреплена металлическая полоса шириною в 5—6 см и длиною в 67 см, которая опоясывала нижний край шлёма. С обеих сторон металлической полосы пробиты маленькие отверстия на неодинаковом расстоянии друг от друга. Вместе с этим шлемом были найдены железные двучленные удила с крупными плоскими псалиями в виде усеченного треугольника. К ним были прикреплена железная плоская оковка в форме продолговатого четырехугольника. Псали удил и оковка украшены прокола, которые окружены врезанными кружками. П. Тарасенка упоминает и о серебряном украшении, но сейчас оно уже не заметно. Подобной формы железные удила с псалями (только псали без орнамента) найдены и в могильнике Пакаль-

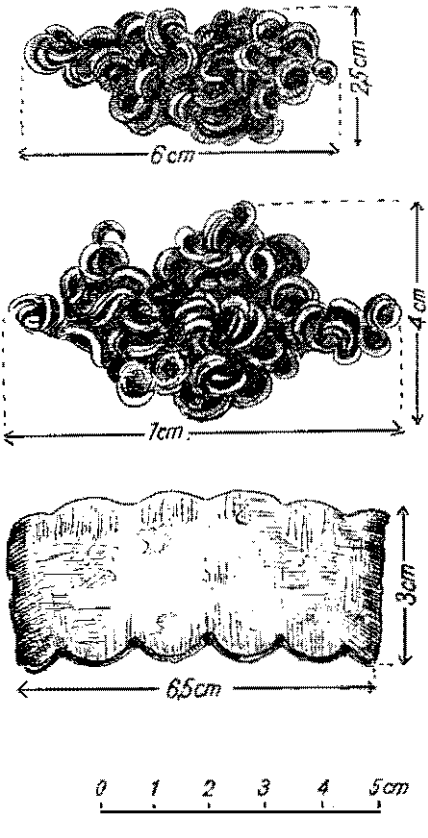
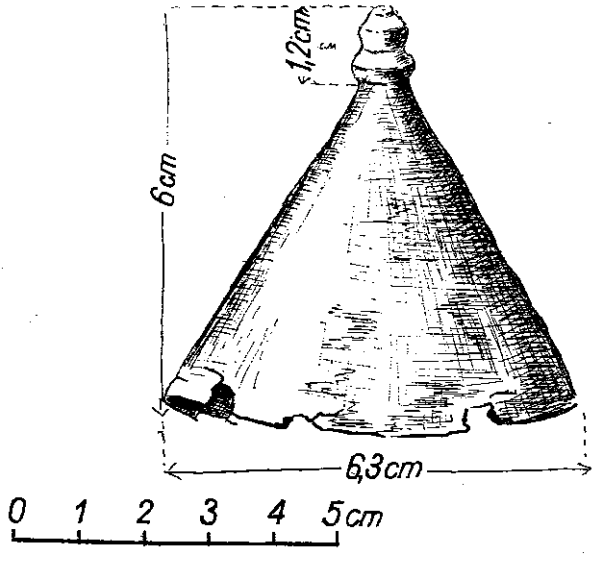

Рис. 8. Бубяй, Шауляйского района. Остатки кольчуги, найденной в городище данной местности

[13] P. Tarasenka, Ješkojimai Nevies in Srentosios santeklyje. „Müsus senove", Тильжа, 1922, № 4—5, стр. 584.

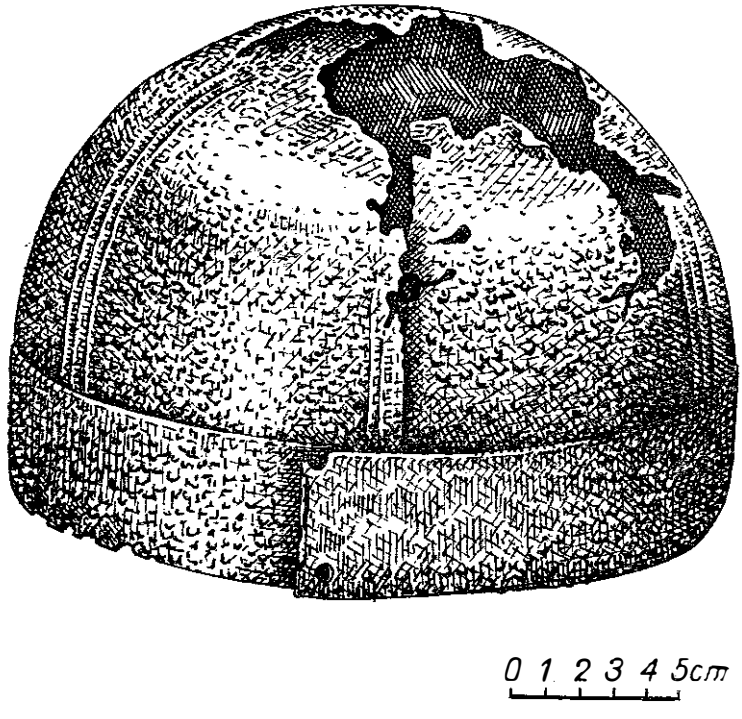

Рис. 9. a) Навершие обгоревшего шлёма из мог. № 67 в дер. Пакальнишкяй
b) Шлём, место паходки не выяснено

нишкю в конской могиле № 17 и в других, исследованных в средней Литве конских могильниках, как например, в Вершвай.

Кроме того, в собрания музея имеется еще один шлем; место условия, в которых он был найден до сих пор точно невыяснены. Этот шлём имеет форму полушария; он сделан из двух кусков жести. Их взаимно покрывающие друг друга края закреплены заклепками. Навершие шлема и его бока распались. Высота шлёма 13,8 см, диаметр 21,5 см. К нижнему краю шлема прикреплена заклепками полоса шириною в 5 см. (рис. 9).

За исключением остатков доспехов, найденных в городище Бубяй (Шауляйский район) других фрагментов доспехов в исследованных на территории Литовской ССР могильниках не найдено. Здесь с разным материалом, относящимся к XI—XIV векам, как например: наконечники стрел лука и арбалета, фрагменты мечей, черепки керамики, шиферные пряслища и др. найдены небольшие фрагменты кольчуг из металлических колец и несколько пластинок из их наплечников (см. рис. 8) [14].

Исследуя найденные в могильнике Пакальнишкяй шлём и навершие шлёма с целью установить их происхождение и их хронологию, нужно вкратце остановиться над найденными в соседних землях шлёмами, но и их немного. Как уже знаем по всей форме очень разнообразны: остроконечные и с округлой верхушкой, с бармицией и без нея, из одного куска жести и из нескольких кусков. Однако они имеют одну общую черту — простоту. На них нет изящного орнамента, нет никаких следов позолоты или серебрения. Само собою разумеется, что перед нами встает вопрос о происхождении и хронологии шлёмов из могильников Пакальнишкяй и Русяй.

Вопрос о хронологии шлёмов из Пакальнишкю могильника не легок, хотя оба шлёма найдены в богатых находках конских могилах. В центральной части Литовской ССР исследовано несколько крупных конских могильников: Вершвай (Каунас), Граужяй (Кедайняйский район), Пакапяй и Кремала (Каунасский р.), Римайсяй (Рамигальский р.) Русяйняй (Кедайняйский р.) и др., в которых было исследовано более 500 конских могил [15].

В могильнике найдено несколько тысяч самых разнообразных изде-

[14] Городище Бубяй в начале XX века исследовал Л. Кшивицки. В Каунасском гос. музее сохранились только находки.

[15] R. Kulikauskiene, Lietuvos archeologijos bruožai, Вильнюс, 1961, стр. 397 и дальше. Р. Куликаускене, Погребения с конями у древних литовцев, „Советская археология", т. XVII, 1953, с. с. 211—222

лий (удил, стремян, остатков узд, фибул, оковок, бусин и др.) [16]. Однако весь этот материал до сих пор не был внимательно исследован. Хронология отдельных типов вещей, найденых в могильниках не установлена. Обыкновенно все эти могильники датируются общей датой X—XII в., XI—XII в., или X—XIII в. [17]. Хотя эта дата распространяется и на XIV век, и также могильники коней датируются X — XIV веком [18]. Однако эта поздняя дата обоснована чаще всего не археологическими материалами, а письменными источниками, в которых упоминаются, что еще в XIV веке в Литве существовал обычай хоронить умерших с их конями, причем ссылаются на такой общеизвестный факт, что великий князь Литвы Альгирдас в 1377 г. был сожжен вместе с 18 боевых коней.

Таким образом, у нас пока нет более точно датированных стремян и других типов изделий, согласно которым мы могли бы датировать погребения № 23 и 67 в могильнике Пакальнишкяй. Мне кажется, что конский могильник Пакальнишкяй следовало бы датировать X — XIII веком, так как в конце XIII в. заселенная Ятвягами территория была разорена крестоносцами.

Вряд-ли в конце XIII века или в XIV веке здесь могло бы находиться какое-либо более значительное поселение, в котором более состоятельные воины могли быть похоронены вместе с конями и шлемами. X — XIII век, само собою разумеется, устанавливает довольно широкие хронологические границы. В каком именно из этих столетий были похоронены умершие воины со своими конями в могилах № 23 и 67? Для установления более точной даты пока приходится пользоваться теми находками из соседних областей, которые датированы более точно. Однако и в соседних областях такие находки, как шлёмы, довольно редки.

В населенной балтами территории такие до сих пор известные находки из заселенных прусскими племенами земель, датированы XI — XII веками, также датирован один фрагмент, найденный на территории Латвийской ССР [19]. В последнее время А. Н. Кирпичников

---

[16] R. Kulikauskiene, Lietuvos archeologijos bruožai, стр. 441—451

[17] Р. Kulikauskiene, Там же, стр. 400—448; Р. Куликаускене. Погребения с конями...., стр. 220.

[18] O. Navickaité. Žirgu apranga Veršvu kapinyne, Is lietuviu kulturos istorijos. T. II, 1958, стр. 93.

[19] В последнее время данные об этих шлёмах опубликовал с указанием связанных с их обнаружением обстоятельств а также всей касающейся их литературы. J. Antoniewicz w „Niektóre dowody kontaktów słowiańsko-pruskich w okresie wczesnośredniowiecznym w świetle źródeł archeologicznych. „Wiadomości Archeologiczne", t. 22, 1955, s. 250—262.

опубликовал данные о шлёмах X — XIII века, найденных на территории России и отчасти на территории Польши [20].

Из всех найденных в разных соседних землях, самым близким по форме шлёмам, найденным в Пакальнишкю могильнике а также шлёму, найденному могильнике в Русяй, является шлём из Бабичи, Киевской области (рис. 10) датируемый XII — начало XIII века [21] и шлём из тайника десятинской церкви того-же периода [22]. Однако эти шлёмы много пышнее. Шлём из Пакальнишкяй имел сделанную из проволочных звеньев бармицу. Его форму трудно установить, но скорее всего он был похож на З. Бохонским реконструированный шлём из Гожухи в Польше [23]. Судя по этому, шлем из Пакальнишкяй тоже можно датировать XII веком или началом XIII века.

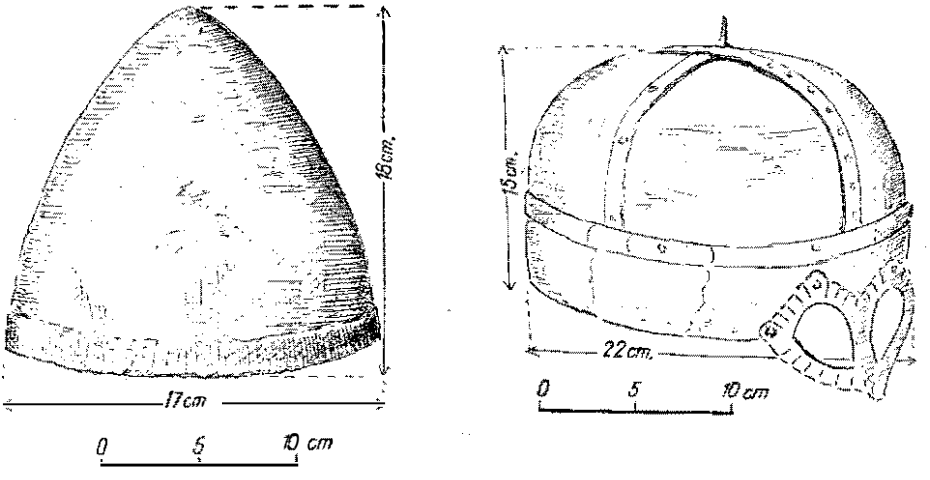

Рис. 10. a) Шлём из Бабиги, бывшей Киевской губернии. b) Шлём из Гьермундбу (Норвегия)

Не считая места находки шлёма, он по своей форме будет, пожалуй, более близким из всех опубликованных шлемов в северной части Европы шлёму найденному в Норвегии в местности Гьермундбу, только он не имеет наносника и навершия [24], (рис. 10). Пока трудно решать вопрос о их происхождении и установить, являются ли они шлемами местного производства или шлёмами попавшими из других

[20] А. Н. Кирпичников. Русские шлёмы X—XIII в. „Сов. Археология", 1958, № 4, стр. 47—69.

[21] А. Н. Кирпичников, стр. 63, рис. 8 : 1.

[22] А. Н. Кирпичников, Там-же, стр. 63, рис. 8 : 2.

[23] Там-же, рис. 1 : 4.

[24] Там-же, рис. 3 : 3.

производственных центров страны Е. Антоневич и А. И. Кирпичников склонны считать шлёмы, найденные на прусскими племенами заселенной территории и в Польше, украшенные ювелирами и граверами, посеребрянные и позолоченные, работой русских ремесленников — оружейников.

Найденные на территории Литовской ССР шлёмы в могильниках Пакальнишкяй и Русяй могли быть сделаны и местными ремесленниками по образцам более нарядных импортных шлёмов. Это указывало-бы на то что в XII — XIII веках некоторые более видные члены литовской феодальной знати пользовались импортными шлёмами, сделанными русскими оружеиниками, а другие обладали шлёмами попроще, местного производства.

Вопрос о происхождении и дате низкого шлёма, имеющего форму полушария, приходится пока оставить открытыми. Не зная, где он найден и при каких обстоятельствах, трудно говорить о его происхождении. Возможно, что он скандинавского происхождения и попал в Литву через Готланд. Если это былобы так, то это еще раз потверждало-бы, это в XI — XIII веке в Литве в разных областях материальной культуры скрещивались русские и скандинавския влияния.

Каунас, 18 января 1964 г.

SUMMARY

In 1963 an archeological expedition of the Historical Museum in Kaunas (Western Lithuania) explored on the left bank of the river Nemunas an early medieval semetary in the town of Pakalniškiai (Šakiai District — Western Lithuania). In the area of 537 square meters seventy six graves have been discovered, eight of which were of cremated humans, while the remaining 68 were skeleton horse graves. The latter graves contained rich funeral offerings. What attracted particular attention was a double grave No. 23 which contained two horse skeletons placed one on top of the other about 2 meters deep under the ground. These horses were about ten years old and were burried heads towards the South-West. While investigating the lower horse skeleton the author came across a cone shaped helmet with a chain mail. On the upper skeleton there were traces of leather gear and there was a richly ornamented brass bridle.

The helmet mentioned above was cone-shaped and capped with a round knob. The helmet was 26 cm tall and 31 cm wide at the bottom. In the back of the helmet there was still preserved a rusty chain-mail (a net of metal rings). The front part of the helmet was banded with the metal used for ornamentation. The whole metal was made of one metal sheet. A similar fragment of the upper part of the helmet has been found in the horse grave No. 67 in the same site. That helmet fragment as well was made of one metal sheet. Similarly that helmet must have been cone-shaped and capped with a profiled knob more richly ornamented than the first helmet.

The above described helmets are the first finds of this sort in the area of Lithuania, discovered by systematic exploration. A helmet somewhat resembling those above described was found in 1921 by the archeologist P. Tarasenko in the village of Rusiai (Kaišiadorys District, eastward of Kaunas) on the right bank of the Vilja (Neris) river. The site explored by Tarasenko on the surface was a churchyard, located in a sand area swept off by wind. Beside the helmet there was also found an iron bit with silver ornamentations. The helmet found there was also cone-shaped, 23 cm tall and 25,5 cm wide. It was also produced of one metal sheet and at its bottom there was a plate band 5 to 6 cm wide.

Besside these three helmets in the collections of the Historical Museum in Kaunas there is one more early medieval helmet. It is not clear yet where it was found and how. It was made of two metal sheets overlapping each other. Its shape was half-round and its measurements were 12 cm in height and 21,5 cm in width. Its bottom was also metalbanded about 5 cm wide.

It is a striking fact that the above helmets stand out for exceptional simplicity. They do not bear any traces of ornamentation, silver or gold coating, so often appearing on the helmets from Russia, Poland or Old Prussia. Considering the total inventory found in single graves together with the above helmets as well as analogous findings in Prussia recently published by J. Antoniewicz and in Russia published by A. N. Kirpičnikov — the helmets discovered in Pakalniškiai and Rusiai should be dated twelfth or thirteenth century. Those helmets have been most likely made on the spot and imitated the archetypes imported from Russia, but richly ornamented, also known from numerous sites in Poland and Prussia.

The origin and the chronology of the half-round, low helmets coming from an unknown place on the Lithuanian area, are still obscure due to lack of data. The author's assumption is that the helmet might origin from Scandinavia and it might have reached Lithuania via Gothland as a result of either exchange or military operations.

Анджей Поппэ
Warszawa

К ИСТОРИИ ДРЕВНЕРУССКОЙ ТКАНИ И ОДЕЖДЫ: *ВОТОЛА*

The History of the Old-Russian Textiles and Clothing: *votola*

В языковедческой и исторической литературе не уделялось доселе специального внимания изучению значения известного древнерусским первоисточникам слова *вотола*. Сопоставляя мимоходом частичные показания источников с данными диалектов XIX в. исследователи довольствовались прочтением общего смысла слова, относимого к ближе неопределенной верхней одежде и ткани. Предпринятые в последнее время попытки определить *вотолу* как славянизированное название привозной немецкой шерстяной ткани *watmal, vadmal*, поступавшей на Русь в XI — XV столетиях [1] — склоняют ближе заняться этим термином.

Мы начнем с разбора всех древнерусских сообщений, которые сохранили интересующее нас слово. К сожалению их всего несколько. *Вотола* упоминается в летописной статье 1074 г. Повести временных лет а также статье 1071 г. в составе Новгородской пятой летописи, в Патерике Киево-Печерского монастыря, в духовной грамоте в. князя Дмитрия Ивановича Донского 1389 г. и наконец в послании митрополита Киприана во Псков после 1395 г.

Древнейшее упоминание находим в кратком житии Исакия входящем в состав повествования о Печерской обители, читаемого в Повести временных лет под 6582 г. [1074] откуда м. пр. узнаем, что „Исакии ... богату сущю ему, бе бо купець родом Торопчанин и помысли быти мних ... и принят и Антонии и взложи на нь порты чернецьскыя ... Исакии же всприят въздержанье паки жестоко ... и облечеся в власяницю и на власяницю *свиту вотоляну* и нача уродство творити и по-

[1] А. Л. Хорошкевич, Торговля иностранными тканями в Новгороде в XIV—XV вв. „Исторические Записки", т. 63, 1959, стр. 230; ее же, Торговля Великого Новгорода с Прибалтийской и Западной Европой в XIV—XV веках. Москва 1963, стр. 193—194.

магати поча поваром ..." [2]). Рассказ об юродивом Исакии был составлен не ранее 1088 г. но и не позднее начала XII в. т. к. он достоверно находился в первичной редакции Повести временных лет 1110—1113 г. и весьма вероятно был введен уже в Начальный Киевский свод 90-х годов XI в. [3] Юродствование Исакия описал его современник и поэтому несомненно бытовая терминология рассказа современна описываемым событиям приходящимся на вторую половину XI столетия. В литературе принято понимать *свиту вотоляну* как свиту сделанную из *вотолы*. Такое понимание текста вполне правомерно и прекрасно подтверждается памятником того же времени и места — Житием Феодосия Печерского переменно употребляющим *свита власяна — власяница*[4]. Но принимая во внимание весьма общее значение старославянской *свиты* [5] нельзя не учесть возможности пониманин *свиты вотоляной* как свиты скроенной по образцу *вотолы*. Характерно противопоставление обыденной монашеской одежды власянице и *свите вотоляной*. Итак последняя, как явствует из жития Исакия это самая простая верхняя одежда носимая первым на Руси „юродивым Христа ради" быть может „сего ради ... да не явится власяници" [6].

Не безынтересно иконографическое осмысление рассказа об Исакии древнерусским миниатюристом в запечатлевшем с большой полнотой сцены и детали из быта Руси XV в. Радзивиловском лицевом списке летописи. Мы имеем в виду миниатюру, которая иллюстрирует эпизод с вороном из жития Исакия, где юродивый изображен дважды: протягивающим руки к птице и держащим ее на руке перед монахами [7]. Одежда в общем согласует с текстом: поверх долгой до пят свиты с рукавами [*власяницы* текста] на Исакии безрукавая накидка [*свита вотоляна* текста]. Подобным образом одеты находящиеся на этом же

[2] Лаврентьевская летопись, ПСРЛ, т. I, Москва 1962, стр. 191—195; ср. также ПСРЛ, т. II, М. 1963, стр. 183—187.

[3] А. А. Шахматов, Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908, §§ 243—247; и комментарий Д. С. Лихачева, „Повесть временных лет", ч. II, М.—Л., 1950, стр. 408.

[4] „А одежда его бе свита власяна, остра на теле, извьну же на неи и ина свита, и та же вельми худа сущи, и ту же сего ради възволочааше на ся яко да не явится власяници". Житие Феодосия игумена Печерского. Сборник XII века Московского Успенского Собора, вып. I, изд. под наблюдением А. А. Шахматова и П. А. Лаврова, лист 42—43 [Чтения в Общ. Истории и Древн. Росс., 1899, кн. 2, стр. 64—65].

[5] И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка т. III, М. 1958 [воспроизв. по изд. 1903—1912], ст. 275.

[6] Ср. текст из Жития Феодосия Печерского в прим. 4.

[7] Радзивиловская или „Кенигсбергская летопись", ч. I Фотомеханическое воспроизведение рукописи, лист 113, изд. ОЛДП, вып. 118, СПб. 1902, см. приложенную к статье миниатюру. Не исключено что здесь рисунок верно повторяет

и на других рисунках Радзивиловской летописи монахи. Безрукавая накидка это несомненно чернеческая мантия [*манатея, монатия*], самая обыденная, повседневная, в монастырском быту верхняя одежда сводящаяся в основном к накинутому на плечи четыреугольному отрезу ткани[8]. О партяных мантиях как верхней монашеской одежде упоминает Студийский устав переведенный для нужд Печерского монастыря около 1070 г.[9] т. е. в то время когда тамже на стезю отрешенности от мирской суеты вступал бывший торопецкий купец. Итак „знаменщик" XV столетия иллюстрируя текст по существу отожествил *свиту вотоляну* с прекрасно известной его времени и предыдущим столетиям чернеческой мантией. Он повидимому не замечал между ними таких различий, которые он мог-бы выразить при помощи рисунка. Но различие несомненно существовало в восприятии современника Исаия и автора его жития. Учитывая широкий контекст повествования о подвизании Исакия[10] следует признать что нарочитое уточнение при помощи прилагательного имело в виду обратить внимание не на покрой, а на ткань из которой была сделана верхняя

свой древний оригинал нач. XIII в. принимая во внимание устойчивый характер монашеской одежды. Попытку хронологического расслоения бытовых подробностей миниатюр Кенигсбергской летописи см. А. В. Арциховский, Древнерусские миниатюры как исторический источник. М. 1944, стр. 4—40 и рец. Н. Н. Воронина, „Вестник АН СССР", 1945, № 9, стр. 108—113.

[9] Ср. Сказание об иноческом образе Кирилла Туровского: „воини же Христови суть мниси, иже четвероскутьну же манотью носять" И. П. Еремин, Литературное наследие Кирилла Туровского (тексты) „Труды отд. древнерусской литературы", т. XIII, 1956, стр. 359; ср. также Срезневский, Материалы, т. II, ст. 110—111.

[8] „Подобает же мнихом двогубо виною зимы носити... и ничьтоже боле дъвою ризу... тълстии чърнаго орница свиты учащены... и мантиями же тълстыми пъртяными аще хотят да одеваються" Студийский устав по рукописи конца XII в. см. А. В. Горский и К. И. Невоструев, Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. III — ч. I, М. 1869, с. 263—264. Орниць — шерстяная ткань, подробнее см. A. Poppe, Materiały do dziejów tkaniny staroruskiej, „Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu" t. V, Wrocław 1965, § XXVII; О одеянии монахов, см. Е. Е. Голубинский, История русской церкви, т. I —2 пол. М. 1904, стр. 675 сл. 685 сл. П. Ив. Гошев, Облеклото на старобългарските монаси, „Известия на народния Етнографски музей в София" X—XI, 1932, стр. 32 сл.

[10] во всем житии подчеркнуто стремление Исакия особенностями и убожеством одежды выражать свое покаяние, срав.: „се же Исакии вприят житье крепко, облече бо ся во власяницю и повеле купити собе козел и одра мехом козел и облече на власяницю и осше около его кожа сыра", „егда же приспеяше зима и мрази лютии станяше в прабощнях в черевьях в протонтаных яко примерзняшета нозе его г камени и не движаше ногама дондеже отпояху заутреню", ПСРЛ, I, стр. 192, 195

свита-мантия юродивого. Но бытовала ли в древней Руси *ткань-вотола* требует особых доказательств так как все остальные упоминания источников говорят о *вотоле-одежде*.

Чудо с вороном. Иллюстрация к житию печерского инока Исакия в Повести временных лет под 1074 г. Радзивиловский список, лист 113.

О покрое *вотолы* можно судить на основании записи летописной статьи 6579 г. [1071] Повести временных лет в составе Новгородской 5-й летописи. В ходе мятежа в Новгороде возглавляемого волхвом „Глеб же возмя топор под *вотолу* приде к волхву и рече ему ... Глеб же выем топор и растне его" [11]. Здесь следует однако учитывать что *вотола* выступает в этом тексте как позднее разночтение первичного *скут* присущего всем основным спискам Повести [12]. Принимая во внимание источники и время составления Новгородской пятой летописи [13] эту замену следует отнести ко второй половине XV столетия. Новго-

[11] ПСРЛ, т. IV, ч. 2, вып. I. Пгр., 1917, стр. 134.

[12] ПСРЛ, т. I, стр. 181: Глеб же возма топор под скутом". ПСРЛ, т. II, стр. 171: „...под скут".

[13] А. А. Шахматов, Обозрение русских летописных сводов XIV—XVI вв. М.—Л. 1938, стр. 196—207; Д. С. Лихачев, Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.—Л., 1947, стр. 450—451.

родский сводчик решил заменить вероятно мало известный *скут* понятным древнерусскому читателю термином *вотола*. *Скут* действительно принадлежит старославянской а не собственно древнерусской

Сцена расправы князя Глеба Святославича с волхвом в Новгороде. Иллюстрация к летописной статье 1071 г. Повести временных лет. Радзивиловский список, лист 106

лексике. Часто выступая в переводной письменности в виде исключения он встречается в древнерусских произведениях и обозначает кусок ткани, покрывало, верхнюю одежду, полу одежды [14]. Книжник XV в. удачно раскрыл смысл первичного текста понимая под *скутом* верхнюю одежду позволявшую свободно держать укрытым боевой топор. В этом же духе интерпретировал *скут* миниатюрист XV в. представляя князя Глеба в сцене расправы с волхвом в наброшенном на плечи плаще застегнутым на груди у шеи повидимому фибулой [15]. Характерно что в таком же плаще миниатюрист изобразил рядового новгородца-мятежника, одного из „людей", которые „идоша за волхва". Следовательно *вотола* в XV в. это верхняя долгополая одежда

[14] И. Срезневский, Материалы, III, ст. 399.

[15] См. приложенную к статье миниатюру Радзивиловской летописи, лист 106; Как не заманчиво отнести всю сцену восходящей к лицевому протографу нач. XIII в., но этому мешает ее общий характер [волхв в одеянии католического епископа, восмиконечный крест].

без рукавов, накидка, плащ. Нельзя не отметить что *вотола* введена здесь в княжеский гардероб.

В свете сказанного становится понятным во всех подробностях описанный в Печерском патерике случай с незадачливым вором монастырских яблок, который „взлез горе нача торгати яблока. И ася за веть, они же отломльшися ..., он же летя запяся *вотолою* за другую веть и не имая помощи удавися ожерелием" [16]. Он повис на *вотоле* и удавился застряв шеей в ее „*ожерелии*" т. е. вороте, воротнике. Застегнутый у шеи безрукавый плащ сыграл роль петли. Этот рассказ иллюстрирующий пророческие дарования Григория, монаха Печерской обители в последние десятилетия XI в., записан иноком Поликарпом в 20-е годы XIII столетия, использовавшем также сложившиеся в XII в. в стенах монастыря предания о „деяниях и знамениях" печерских подвижников [17]. Из Патерика отчетливо явствует что *вотола* это плащ без рукавов, застегиваемый только под шеей [18]. Следовательно в XII—XIII вв. *вотола* имела в основном то же значение что и в XV в.

[16] Патерик Киевского Печерского монастыря. СПб. 1911, стр. 199; чтение *запяся вотолою* сохранили кроме Арсеньевской редакции [Тверь] в древнейшем дошедшем до нас списке Патерика — Сборнике 1406 г. также т. наз. Основная редакция в рукописи XVI в. [*ятся вотолою*] и Феодосьевская редакция по рукописи XV в. Зато Кассиановская редакция (2ая составлена в 1462 г.) по нескольким рукописям исхода XV и XVI веков предлагает вариант *ятся ризою*. Ср. Патерик, стр. 98, 199, 226, 261. Вторичность последнего разночтения ввиду многочисленных во всем тексте Кассиановской редакции примеров поднавливания словарного состава в духе господствовавшей моды (второе южнославянское влияние] бесспорна. См. Д. И. Абрамович, Исследование о Киево-печерском патерике как историко-литературном памятнике. СПб. 1902, стр. 27—32. Характерно также что в повторенном в Кассиановской редакции Патерика 1462 г. за Повестью временных лет, рассказе об Исакие, этот одевается уже не в *свиту вотоляну* а в *свиту тесну* (Патерик, стр. 130, изд. 1931 г., стр. 187). Неужели в середине XV в. в Киеве перестали понимать слово *вотола*? Оно могло так быть раз Кассиан не понимал уже слова, *корзно* [меховой плащ- накидка] и переосмыслив текст заменил его укоризной (оскорбление, унижение, стыд) в предложении: „Како сравняется твоа корьзна того власяници? Ты бо в наготу позван еси, и се ризами красными украпаешися". Ср. Патерик, стр. 86, 224, 258; изд. 1931 г. стр. 158.

[17] О источниках патерика кроме указ. сочинения Д. И. Абрамовича сравни его же введение ко 2-му изданию памятника, Киево-Печерьский патерик. Киев 1931, стр. IX сл. [Пам'ятки мови та письменства давньої України, т. IV].

[18] Заслуживает внимания что в XVIII—XIX вв. *вотолой* м. пр. называли распашенку — детскую распашную рубашку, спереди во всю длину разрезанную. См.: „Словарь Академии Российской", ч. I, СПб. 1789, стр. 867; В. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка. Москва 1956 [воспроизведение второго издания 1880—1882 гг.], т. I, стр. 253.

С учетом этих данных более понятным становится сообщение духовной Дмитрия Донского 1389 г. записавшего м. пр. „сыну моему, князю Юрью: пояс золот новыи с каменьем с жемчюгом без ремени, пояс золот Шишкина дела, *вотола сажена*" [19]. *Вотола* в. князя московского это понятно не „простая верхняя одежда" как предполагает издатель грамоты, но одежда достойная княжеского плеча. Она при там *сажена*, т. е. украшена всяким шитьем, выпита и унизана драгоценными камнями, да и ткань ее понятно не простая. *Вотола сажена* Дмитрия Донского быть может родствена тому „скарлатному *портищу сажену* с бармы", которое завещал его дед Иван Калита сыну Андрею [20]. Однако само *портище* имеет несколько значений [21] из которых наиболее соответствующим тут будет плащ — *pallium*. Повидимому *вотола сажена* представляла собой определенный род такого *портища-pallium*. Итак составитель Новгородской пятой летописи не сделал промаха называя *вотолою* княжеский плащ-скут. *Вотола* это одежда социально неопределенная, она присуща как увидим и ниже всем слоям древнерусского общества. Следовательно в ее названии определяющим является не ткань а покрой, фасон.

Это положение прекрасно подтверждается посланием митрополита Киприана псковскому духовенству о крещении и других священнодействиях, датированным после 1395 г., в котором кормчий русской церкви м. пр. наставляет по поводу таинства причащения: „Как измолвит дьякон „С страхом божьим и с верою приступите", тогда бы приходили к царьским дверем да причащалися перед царьскими дверми, а руки положа к перьсемь крестообразно, а к сударю бы не прикасались... А мужи бы к святому причастью во *вотолах* не приходили, но снимаа *вотолы*, а на ком пригодится опашень или шуба и они бы припоясывали" [22].

Ссылаясь на этот запрет и сопоставляя его с церковными запрещениями XIV—XV вв. носить платье „от немецких сукон" А. Л. Хорош-

[19] Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV—XVI вв. подг. к печати Л. В. Черепнин. М.—Л. 1950, № 12, стр. 36; также в „Памятники русского права", вып. 3, М. 1955, стр. 263.

[20] Духовные и договорные грамоты, № 1, стр. 8.

[21] И. Срезневский, Материалы, т. II, ст. 1752—1753; о многовидности значений *портища* см. также мои замечания к тексту новгородских грамот на бересте № 262 и № 263 в „Przegląd Historyczny", 1965, 1, s. 126—127.

[22] Акты исторические, т. I, СПб. 1841, № 8, стр. 18; Памятники древнерусского канонического права, ч. I, изд. 2. СПб. 1908, № 30, ст. 239 [Русская Историческая Библиотека, т. VI]. Хотя в обоих изданиях послание напечатано по одной рукописи [Румянц. муз. № 204, лл. 446—8, XVI в.] в издании 1908 г. читаем *во волотах, волоты*.

Проверка по рукописи показала, что последнее чтение явная ошибка изда-

кевич приходит к выводу что *вотола* это привозная ткань [23]. Такому утверждению противоречит уже сам приведенный фрагмент послания митрополита Киприана. Если бы действительно имелся в виду запрет приступать к причастию в одежде из иностранной ткани, тогда он касался бы равным образом не только *вотол* но и *опашней* и *шуб*, о которых достоверно знаем что их шили также, а в зажиточных слоях общества прежде всего, из привозных материй [24]. Запрещение, а вернее предписание не носить одежды „от немецких сукон" т. е. из привозимых из западной Европы шерстяных тканей касалось исключительно монашествующих а не духовенства вообще как предполагает автор. Эти предписания имели в виду как это ясно видно из монастырского устава Ефросиния Полоцкого ок. 1460 г. не „еретическое" происхождение ткани а ее качество, сорт [25]. Уходившим от сует мирских монахам не пристало одеваться в доброкачественные, цветные ткани.

Если вчитаться в приведенный текст послания и сопоставить его с уже полученными результатами изучения термина *вотола* становится вполне понятным почему приступая к таинству евхаристии следовало снять *вотолу*. Митрополит Киприян не спроста требует соблюдать чин причащения с руками сложенными накрест, согласно, кстати говоря, с требованием выдвинутым еще Иоанном Дамаскином. Скрещиванию рук на виду несомненно мешал фасон *вотолы* — широкого долгополого безрукавого плаща. Также подходившие к причастию в неподпоясанных *опашнях* и *шубах* [поддергивавшихся при складывании рук на крест] могли неловким движением задеть чашу со св. дарами [*а к сударю бы не прикасались*]. Предписания относительно поведения и одежды приобщающихся имели несомненно в виду предотвратить случаи неумышленного святотатства и повысить в самом обряде

телей первого и второго издания I-ой части „Памятников древнерусского канонического права". См. Библиотека им. В. Ленина, отдел рукописей Ф. 256, № 204, л. 447 об. Грамота сохранилась в списке в сборнике (судя по филиграням) 20-х годов XVI в.

[23] в указанных в прим. 1 сочинениях.

[24] ср. напр. опашни: венедицкой, зуфень, скорлатныи; шубы: ипская, лунская, скорлатная, камка бурская. Подробнее см. И. Срезневский, Материалы, т. II, ст. 679; т. III, ст. 1598; Духовные и договорные грамоты, стр. 16, 18, 312, 350, 351, 407. П. Саввантов, Описание старинных русских утварей, одежд, оружья, ратных доспехов и конского набора. СПб. 1865, стр. 232—233, 314—315 [по изд. в „Записках имп. археологического общества", т. XI, 1865, стр. 499—500, 581—583].

[25] „И одеяние или обув потребное имати у игумена или у иконома... от того имати обычны серьмяжьное, а не немецких сукон, а шубы борании носити бес пуха, поминающе еуангельское слово, еже рече: мягкая носяще в домах царских" — Н. Серебрянский, Очерки по истории монастырской жизни

настроение благоговения[26]. Наконец из послания явствует что *вотола* это мужская верхняя одежда.

Еще одно позднее но существенное показание позволяет усугубить изложенные выше наблюдения. Немецкий купец Теннис Фенне в своем словаре составленном в Пскове в 1607 г. записал: *вотолка* — *votolka-Hoyke*[27]. *Hoike* это „плащеобразная накидка" [mantelartiger Überwurf], pallium, мужской или женский плащ как дорогостоящий так и самый простой носимый разными сословиями. Застегиваемая под шеей застежкой, фибулой либо ремнем и часто в этом месте сшиваемая *Hoike* одевалась через голову и преимущественно была долгополой до самых пят[28]. В своем более раннем виде она имела обяза-

---

в Псковской земле. М. 1908, стр. 521—522, ср. также стр. 273. Повидимому жизнь шла иначе и монахам, по вынесенной из мира привычке, трудно было отказаться от добротных материй на платье. Приходилось все время напоминать что: „Всяка бо добра риза и плотьское украшение чюжь есть игумена и всего мнишьского установления" [см. письмо Кирилла Туровского к Василию игумену Печерскому до 1180 г. Труды ОДРЛ, XII, стр. 351; ср. также его же Сказание об иноческом образе, Тамже, 353 сл.]. Сергию Радонежскому вменялось в особую заслугу „яко риза нова никогда же взыде на тело его, ниж от сукон немецкых красовидных, цветотворных, или от синеты или от багрянородных... или гладостно и мягько...; но токмо от сукна проста, иже от серьмяги, от влас и от волны овьчаа спрядено и исткано, и тож просто и не цветно, и не светло..."— Житие Сергия Радонежского состав. Епифанием Премудрым в 1418 г. изд. по рукописи XVI в. в „Памятники древней письменности", вып. 58. СПб. 1883, стр. 92—93. О уставах ср. I. Smolitsch. Russisches Mönchtum 988—1917, Würzburg 1953, s. 246—249.

[26] Послание митрополита Киприана псковскому духовенству тесно связано с обширной деятельностью этого иерарха в области литургии. Ср. И. Д. Мансветов, Митрополит Киприан в его литургической деятельности. М. 1882. На стр. 143—144 автор приводит текст послания но не интерпретирует интересующего нас места ограничиваясь, со ссылкой на Даля, замечанием что „вотолою называлась какая то верхняя мужская одежда грубого приготовления". О таинстве евхаристии в средневековой Руси см.: Е. Е. Голубинский, История русской церкви, т. II, 2-я половина, М. 1917, стр. 522—527 [ЧОИДР, 1916, кн. 4]; Н. Одинцов, Порядок общественного и частного богослужения в древней России до XVI в. СПб. 1881, стр. 65, 98 сл., 125 сл., 133 сл., 231 сл. В литературе предмета нам не удалось однако встретить соответствующий комментарий. Странное и необоснованное толкование *вотолы* как меховой обуви [Pelzschuhen] находим у Аммана [A. Amman, Die Ostslavische Kirche im jurisdiktionellen Verband der byzantinischen Grosskirche (988—1459), Würzburg 1955, s. 192].

[27] Tonnies Fennès Low German Manuel of Spoken Russian, Pskov 1607; ed. by L. L. Hammerich, R. Jakobson, E. van Schooneveld, T. Starck, and A. Stender-Petersen. Volume I, Facsimile Copy. Copenhagen 1961, s. 91.

[28] K. Schiller u. A. Lübben, Mittelniederdeutsches Wörterbuch. Bremen 1876, t. II, 281—283; J. u. W. Grimm, Deutsches Wörterbuch, IV—2, Leipzig 1877, s. 1731.

тельно капюшон, как свидетельствует запись 1404 г.[29] И так толкование Тенниса Фенне согласует с показаниями от него независимыми, открытыми остается вопрос капюшона. Знаменательно что Теннис Фенне употребил уменьшительное — *вотолка* записывая повидимому название короткой *вотолы*[30].

К тому же времени *вотолка* упоминается в описании конского прибора царя Бориса Федоровича Годунова 1589 г.: „Науз шелк бел, на нем *вотолка* плетена золотом с ворворки, кругом его кисти шелк червчат да лазорев", „Науз шелк червчат, на нем ворворка золотная, по *вотолки* ворворки серебряны"[31]. Об'яснение Савваитова что *вотолка* это головка или чашечка в которой скреплена кисть подвешенная на шею лошади т. е. *науз* нельзя признать исчерпывающим хотя оно и заманчиво так как идентифицирует *вотолку* с втулкой[32] подска-

---

[29] „Huca seu vestis species qua viri simul et mulieres non caput tantum sed corpus operiebant, nostris Heucque, Heuque, et Huque", Du Cange, Glossarium mediae et infinimae latinitatis, IV, 1885, p. 257; тут также huca в значении головного женского платка, которое судя по источникам первично.

[30] Ср. „Словарь на шести языках". СПб. 1763, стр. 124: епанча — Mantel; епанечка — kurzer Mantel. Подробнее о епанче — шерстяном валяном плаще без рукавов — ср. А. Poppe, op. cit. § XII.

Уже после написания статьи благодаря картотеке древнерусского словаря Института русского языка АН СССР удалось найти упоминание о вотолке перекликающееся со свидетельством Тенниса Фенне. „Дал Большому Ионе *вотолку* новую, рукавицы новые надолонки" читаем в раздаточной книге разной хозяйственной рухляди 1668 г. Велико-Устюжского Михайло-Архангельского монастыря. Здесь несомненно речь идет об одежде, хотя в „раздаточных книгах платью и обуви" старцам, бельцам и коровникам того же года среди, почти, трехсот выдачей вотолка не упомянута. Названия разных одежд повторяются тут неоднократно, но напр. *японча* упомянута только дважды. См. В. П. Шляпин, Акты Велико-Устюжского Михайло-Архангельского монастыря, ч. II. Великий Устюг 1913 г., с. 278 (раздаточные книги платью..., с. 209—275).

[31] П. Савваитов, Описание, стр 43—44 [в „Записках ИАО", XI, стр. 312—313]; как составная часть конского прибора *вотолки* упомянуты также в отчетах расходов царской казны за 1611—1612 гг.: „Корунного золота в запонех же ломаных и в пугвицах с платен, и в чепях и в манелах, и в чичаках, и в *вотолках*, и в чекмах, что снимано с наузов и с тясем и в плащах и во всякой розни 468 гривенок и 19 золотник"; „Науз голова соболья, пониже орел на голове львове, чекма золоты с каменьем... *вотолка* и ворворки низаны болшим рогатым жемчюгом с яхонты с лазоревыми", „взяли два науза, один шелк червчат с золотом, *вотолка* решетчата серебряна, чекма серебряна чеканена за 15 золотых, другой наузец клинец троекистной, две кисти шелк зелен с серебром, третья кисть, шелк ал с серебром за 10 золотых". „Русская Историческая Библиотека", т. II, СПб. 1875, № 95, стр. 227, 230, 264.

[32] Савваитов, Описание, стр. 163 [в „Записках ИАО", XI, стр. 430; в изд. 1896 г., стр. 22, 84]. Рассматривая конский убор Кондаков обращает вни-

зывая этимологический вывод. Против же отожествления в каждом случае *науза* с одной или несколькими кистями привешенными на шею лошади свидетельствует первый приведенный текст [кисти расположены вокруг науза] а также иная опись конского убора, из которой явствует что кисти являются лишь частью наузного украшения [33]. Первичное значение общеславянского *науз* [польск. nawąz]-амулет, талисман, оберег, ладонка, а также обычай привешивать его под шеей лошади объясняют каким путем что название перешло на часть конского убора [34]. *Науз* т .е. драгоценная ладонка с тализманом, будь она шелковая либо серебряная, — являясь основным акцентом нагрудного конского убора, в некоторых случаях обрамлялся *вотолкой* то плетеной золотом, то низаной жемчугом [35]. Быть может своей формой, особенно же назначением вызывавший ассоциацию покров науза-ладонки и был назван *вотолкой*. Если даже семантическое развитие последней шло иными путями, то родство происхождения с рассматриваемой здесь *вотолой* не подлежит сомнению.

Разобранные доселе свидетельства первоисточников, исключая сложное показание жития Исакия, имеют в виду *вотолу-одежду*, со-

---

мание что „между скифо-сарматскими древностями имеются несколько золотых, всегда ажурных трубочек, коротеньких и очень узких, которые годятся только для волос материи или кистей, которые просовывались бы в эти втулки". Подобной втулкой и была по мнению этого исследователя древнерусская вотолка. Ср. Н. П. Кондаков, Очерки и заметки по истории средневекового искусства и культуры. Прага 1929, стр. 19, 20, 286, 288.

[33] „Науз клинец серебряя, золочен сканью, на чепочках на серебреных 3 кисти, 2 кисти серебряны а 3я золота, а на верху кисти ворворки жемчюжные, а на верх ворворок по пляцику серебряну золочену" Саввантов, Описание, стр. 44 (312); Ср. также описание науза — голова соболья в прим. 31 и в ЯИВ II, т. 260, 264: науз... да 2 кисти наузных; науз семикистной.

[34] Срезневский, Материалы, т. II, ст. 343; В. Даль, Толковый словарь, т. II, стр. 488; А. Г. Преображенский, Этимологический словарь русского языка. М. 1958, стр. 633; M. Vasmer, Russisches etymologisches Wörterbuch, Bd. II, Heidelberg 1955, s. 201; „Słownik języka polskiego" pod redakcją J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwiedzkiego, t. III, W-wa, 1904, s. 201. Лексикон Памви Беринди. Київ 1961, стр. 138 (узоношение).

[35] повидимому только в некоторых исключительно богатых конских приборах т. к. упоминания о *вотолке* очень редки. Против семантического уравнения *вотолки* с втулкой кисти говорит и то, что в наузном уборе всегда, если есть, одна *вотолка*, а кистей (и ворворок) несколько.

После написания этих замечаний мне стала доступна статья М. М. Денисовой „Конюшенная казна" народное конское убранство XVI—XVII веков. Сб. статей Гос. Оружейная палата Московского Кремля. М. 1954, стр. 249—304. Хотя автор не упоминает о наузных вотолках, мы находим у нее интересные замечания о наузах и иллюстрации (стр. 270 и 277, рис. 21), где м. пр. встречаем такое описание наузов: „науз... к чекме прикреплена сетка из пряденого се-

циальная принадлежность которой указывает на разницу в качестве употребляемых для ее изготовления тканей. Определенные упоминания о *вотоле-ткани* к сожалению позднего происхождения и самое раннее известное нам упоминание относится ко второй половине XVIII столетия, хотя и истоки записи — народный язык и быт — показывают, что регистрируемое явление не ново. Академический словарь определяет *вотолу*-ткань как „исткание, коего основа посконная, а уток толстой из льняных охлопьев. В Тамбовском наместничестве употребляется на верхнюю одежду и на одеяла, а в низовых местах служит вместо толстой холстины на пол постилаемой" [36]. Материалы собранные В. Далем расширяя лингвистическую географию *вотола, ватола, ватула* и производных определяют ее как „самую толстую и грубую крестьянскую ткань, основа из самой толстой пряжи, уток из легко скрученых охлопков, толщиною в гусиное перо; рядница, дерюга, воспище, торпище, веретье, но грубее и толще; идет на покрышку возов, на подстилку, на одеяла" [37]. Характерно что в материалах XIV в. не отмечается уже употребление *вотолы* на одежду.

Этнографические материалы XIX и начала XX в. подтверждают лексикографические данные существенно их восполняя. По ним *вотола* принадлежит к мешкообразным тканям имеющим полотняное

ребра, от сетки спускаются кисти из золота, серебра и шелковых нитей. Великолепны два науза с жемчюжными решетками вокруг золотых кистей". См. также описание наузов в „Опись Московской Оружейной Палаты, ч. 6, кн. 5. Конюшенная казна. М. 1884, с. 145—149, напр. № 8991: „науз чекма круглая... вокруг челки облегает сетка из пряденого серебра, а под нею длинная кисть из золотых, серебряных и шелковых ниток"; № 8992: „Науз чекма круглая, серебряная... вокруг чекмы или иначе плаща облегает круг из жемчуга, от него идет круглая сетка... она низана жемчугом; между жемчуга решетка обвита пряденым золотом". Сопоставляя эти описания с приведенными здесь текстами XVI—XVII вв. (ср. в тексте и прим. 31 и 33) для нас не подлежит сомнению что именно эти сетки из пряденого серебра или золота, жемчужные решетки и называли в те времена *вотолами*.

Благодаря любезности Л. П. Кирилловой я имел возможность детально ознакомиться с наузными наборами, хранящимися в Оружейной палате.

[36] „Словарь Академии Российской", ч. I. СПб. 1789, стр. 867; это же определение вотолы повторяет Вл. Бурнашев, Опыт терминологического словаря сельского хозяйства, фабричности, промыслов и быта народного, т. I, СПб. 1843, стр. 114.

[37] В. Даль, Толковый словарь, т. I, стр. 168, 153, ор. тамже: ватолить, вотолить — дурно, толсто прясть. Несколько позднее писал И. С. Стромилов: „вотолой называлась самая грубая ткань и до сего времени в Тверской губ., самая грубая рядница из льна и пекони употребляемая на мешки" [см. его „Лен и пенька и изделия из них в древней Руси и Московском государстве". Исторический очерк. — „Сельское хозяйство и лесоводство", 1874, июль, № 7, ч. CXVI, стр. 218].

плетение, выделываемым на вертикальных станах из посконной основы и утка из тряпья и верчи. *Вотолу* ткали и на горизонтальных станах при помощи архаичного вилкообразного челнока. В Брянской и Рязанской областях ее употребляли еще в 20е годы нашего столетия на мешки, подстилку и одеяла [38].

Рассмотренные данные о *вотоле-ткани* имеют несомненно реликтовый характер и ведут нас в более отдаленное прошлое. Из простых это самая грубая ткань из угарного сырья, изготовленная в крестьянском хозяйстве неизменной с исконных времен техникой [вертикальный стан, полотняное плетение] [39]. Выделываемая для хозяйского обихода *вотола* предназначалась и на одежду, одежду крестьянскую, плебейскую [40]. Что же общего кроме названия могла иметь княжеская *вотола* с грубой, плохого качества тканью. Иначе обстояло дело с печерским иноком Исакием который свою деятельность „юродивого Христа ради" начал именно от того что обыденное монашеское одеяние заменил на *власяницу* и *свиту вотоляну*. Выше были представлены возможности ее толкования. Отмеченная автором жития Исакия бытовая подробность теряла бы свой смысл иллюстрации смирения, уничижения начинавшего „уродство творити", если бы касалась просто покроя, вида верхней свиты а не ткани из которой она была изготовлена [41]. Одетый в раздъедающую тело власяницу, прикрытый свитой из простейшей грубой ткани присущей общественным низам, — истинный прообраз юродивых древней Руси, — бывший богатый торопецкий купец мерой своего покаяния, самоуничижения вызывал признание среди печерской, — боярской ведь в большинстве по происхождению и потому чуждой рубищ и веретищ — братии. Итак мы приходим к выводу что известие XI в. обосновывает переброску

---

[38] Н. И. Лебедева. „Прядение и ткачество восточных славян". Восточнославянский Этнографический Сборник. Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белоруссов в XIX-начале и XX в. М. 1956, стр. 513, 520—521. [Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая, нов. сер. т. XXXI]. Об обилии разновидностей верхнего накидного платья у восточных славян ср. Г. С. Маслова. Народная одежда русских, украинцев и белоруссов в XIX-начале XX вв. Там же, стр. 695 сл.

[39] О технике текстильного производства древней Руси см. основательные исследования А. Нахлика, м. др. на русском языке Ткани Новгорода в: „Материалы и исследования по археологии СССР, № 123", М. 1963, стр. 226—313. A. Nahlik, Technika produkcji włókienniczej w Nowogrodzie Wielkim w X—XV w. Łódź 1965.

[40] Для семантической эволюции *вотолы* интересно сообщение И. С. Стромилова [указ. соч. стр. 218] что „в Тамбовской губ. холстинная летняя одежда, преимущественно плохая и поношенная называется вотолой".

[41] ср. прим. 10.

моста в несколько столетий. В XI столетии была известна и изготовлялась на Руси грубая простая ткань из посконной и льняной пряжи самого низкого качества называемая *вотолой*. По изготовлению она была если не тождественна то очень близка той *вотоле*, которая известна по данным XVIII — начала XX в. В то же время подтверждена на Руси свидетельствами начиная с XIII по XVII столетие *вотола* — род плаща-накидки, которая не всегда изготовлялась из *вотоляной* ткани.

Проведенные изыскания подвели нас вплотную к вопросу этимологии этого термина. Выдвинутое Миклошичем сопоставление *вотолы* со словенским мн. *tule, tulje* — отрепье, посконные и льняные охлопья, хотя и не встретило поддержки в этимологической литературе несомненно в связи с поздним и обособленным на славянской почве засвидетельствованием такого значения, заслуживает внимания так как указывает непосредственно на сырье из которого ткали *вотолу*[42]. Предложение Калимы выводящее *вотолу* из эстонского *vatel*, родительный *vatla*[43] можно бы признать промежуточным звеном, еслибы обоснованным оказался взгляд признающий *вотолу* заимствованием из немецкого *watmal, wadmal*. Это мнение высказано в последнее время А. Л. Хорошкевич, которая отожествляет *wadmal* с *вотолой* определяя последнюю как привозное грубое домотканное сукно из которого на Руси изготовлялась грубая верхняя одежда — *вотола*[44]. Автор ссылается при этом на Е. Рыдзевскую, которая якобы доказала на основании языковых данных что это привозная ткань"[45]. Однако Е. Рыдзевская в своей статье, содержащей меткие замечания на тему связи между призвищем Григория из Смоленска *Водкол* и известным в прибалтийских странах сукном *wadmal* [*watmal*, старошведское *watmal*] приходит к выводу что связь между *watmal* и *вотола* сомнительна, если даже и значения их близки[46]. Также ссылка А. Л. Хо-

---

[42] F. Miklosich. Etymologisches Wörterbuch der Slawischen Sprachen. Wien 1886, s. 364; ср. также старопольское *tol* — лоскут льна, льняной ткани [„Słownik Języka Polskiego", VII, 11] Фасмер [указ. соч. I, 232] и Преображенский [указ. соч. стр. 137] указывали на неясность этимологии *вотолы*.

[43] J. Kalima. Parista virolaisperäiseltä näyttävästä vernäjän sanasta (Zur Etymologie von russ. *холст* u. *вотола* (Virittäja, 40, 1936, s. 332—334, резюме на немец. яз. стр. 385. Статья известна мне по заметке в „Rocznik Slawistyczny" 13, 1937, s. 16; Фасмер [тамже] признал этот вывод сомнительным.

[44] А. Л. Хорошкевич, Торговля иностранными тканями, стр. 229.

[45] Там же, стр. 230 и те же, Торговля Великого Новгорода, стр. 193.

[46] Чтобы не оставлять сомнений цитирую в подлиннике мнение Рыдзевской о *вотоле*: „Im russ. Sprachschatz liegt wohl ein Wort vor, das mit an.vaadmal hatte zusammengestellt werden können. Der Zusammenhang damit erscheint mir jedoch fraglich, wenn auch der Bedeutung nach die beiden Wörter sich nahe

рошкевич на грамоту на бересте № 130 исхода XIV в., в которой упоминается ткань *водмол* [47] не дает основания к заключению что „Термин *водмол* ранее неизвестный в русских источниках, дает недостающее звено перехода немецкого *watmal* к русскому *вотола* и доказывает что это название происходит от немецкого" [48]. Этому противоречит хотябы только хронология, так как немецкий, скандинавский *watmal, wadmal* должен бы был славянизироваться не позднее XI в. когда *вотола* [прилаг. *вотоляна*] имеет уже стабильную языковую форму. Этот момент, а также необъяснимое в таком случае выпадение *m*, на что указал Фасмер [49], лишают тезис о заимствовании *вотола* из *watmal* лингвистической аргументации. Далнейшим доказательством является коренная разница в исходном сырье обеих тканей. *Watmal, wammel, watman* это простое грубое домотканное сукно [*grober Wollentuch, centenum pannorum*] [50], тогда как *вотола* это ткань из растительного волокна. *Watmal, wadmal* действительно поставлялся на Русь в XIII—XIV столетиях, а весьма вероятно и несколько ранее [51], но именно факт что и к исходу XIV в. его продолжают в Новгороде называть *водмолом*, т. е. также как в Смоленске в начале XIII в., убеждает еще раз что он не имел ничего общего с *вотолой-тканью* и с *вотолой-одеждой*.

---

stehen". E. Rydzewskaja, Ein skandinavischer Beinahme in einer russischen Chronik. „Zeitschrift fur slavische Philologie" Bd. 8, 1931, s. 103.

[47] „У Вазваса у Ваякшина 12 локти водмолу и полотретиянаците локти хери... „А. В. Арциховский и В. И. Борковский, Новгородские грамоты на бересте [из раскопок 1953—1954 гг.] М. 1958, стр. 67; *водмол* это импортированный немецкий watmal [см. ниже] либо, что вероятнее учитывая языковые особенности этой грамоты [прибалтийско-финское происхождение имен], местная домотканная шерстяная материя [из иноязычных районов Новгородской земли] ср. эстонское *vadmal*, латышское *vadmale*. К толкованию ткани хер см. недоступную мне статью V. Kiparsky, Deutsch-russischen Wortstudien", „Annali dell'Instituto Orientale. Sezione Slava Napoli", s. 3, 1960, s. 35—47.

[48] А. Л. Хорошкевич, Торговля иностранными тканями, стр. 230.

[49] M. Vasmer, Russisches Etymologisches Wörterbuch, I, s. 232.

[50] K. Schiller u. A. Lübben. Mittelniederdeutsches Wörterbuch, bd. V, Bremen 1880, s. 617.

[51] L. Götz. Deutsch-russische Handelsgeschichte des Mittelalters. Lübeck 1922, s. 281, 287, 516 (Hansische Geschichtsquellen, N. F. b. V). А. Л. Хорошевич, Торговля Великого Новгорода. стр. 193—194; Ср. также Генрих Латвийский. Хроника Ливонии. М.-Л. 1938, стр. 262. Летописное известие о том что в битве 1216 г. „в Смоленьском полку один бысть убит Гритор Водмол муж предыи" (ПСРЛ, IV-1-1, СПб. 1915, стр. 193, IV-2-1, СПб. 1917, стр. 190), показательно особенно после открытия берестяной грамоты. Прозвище потибшего, независимо от его происхождения [о чем подробно Рыдзевская в указ. соч. стр. 102—108], свидетельствует о хорошем знакомстве с тканью *водмолом* в северо-западной

Ошибочность отождествления *watmal* с *вотолой* становится лишний раз очевидной в свете иностранных свидетельств XVII в. Шведский посланник де Родес а за ним его соотечественник Кильбургер *ватманом* называют сукно местного производства — „Reussischen Laken oder Wattmann[52], всякие же сомнения развеивает Теннис Фенне объясняя: „*сукно сермяжное, серого сукно — Wathman*" [53]. Отсюда следует ясно что для иностранцев сермяжное сукно было качественным эквивалентом именно немецко-скандинавского *watmal, watman*. Это определение было подиктовано практическими нуждами купцов вывозивших в XVII столетии в значительном количестве русское сермяжное сукно, на европейские и азиатские рынки [54]. Итак чтобы при-

---

Руси и до 1216 г. Рыдзевская и Фасмер [указ соч. т. I, стр. 212] выводят *водмол* из старошведского *vatmál*, старошведского *vadmál*, средненижненемецкого *wâtmâl*, латвийского *vadmale*, эстонского *vadmal*. Импорт *водмола* на Русь первоначально, как предполагает Рыдзевская, был, быть может, связан с торговлей с Готландом [с XI в.] но заимствование самого названия могло быть опосредствовано неславянским населением Новгородской государственной территории [чудь, водь, ижора, латгаллы и др.]. Тогда быть может легче будет объясняться переход обеих *а* в *о* [ср. дранглл. wadmoll, — W. W. Skeat, An Etymological Dictionary of the Englisch Language, Oxford 1956, s. 696].

[52] Б. Г. Курц. Состояние России в 1650—1655 гг. по донесениям Родеса, „Чтения в общ. ист. и древн. росс., 1915, кн. 2, стр. 168; за ним то же Кильбургер в 1674 г. ср. Б. Г. Курц. Сочинение Кильбургера о русской торговле в царствование Алексея Михайловича, Киев 1915, стр. 102 [Сборник студен. истор.-этнограф. кружка при имп. Университете св. Владимира]. А. Л. Хорошкевич ошибается то приписывая Кильбургеру упоминание *вотолы* [Торговля иностранными тканями, стр. 229], то сомневаясь в правдивости сообщения Кильбургера о *ватмане* как сукне русского производства [Торговля Великого Новгорода, стр. 193].

[53] Tonnies Fenne's Low German Manuel of Spoken Russian Pskov 1607, s. 130, также на стр. 90: сермяга — Roch wan Wathmen. Ср. отчетливое противопоставление сукна сермяжного сукну немецкому в Уставе Ефросиния Полоцкого и житии Сергия Радонежского [см. прим. 25]. Подробнее о сукне сермяжном см. A. Poppe, Materiały, § XLVI, § LVI.

[54] Как сообщает де Родес в 1653 г. только через Архангельск было вывезено „168500 Arsien Reusisch Lacken oder Wattmann, 100 Arsien a 4 rub." О рынке спроса на русское сермяжное сукно Родес сообщает: „Reussische Lackenn oder Wattmann wird in grosser quantitet über Archangel ausgeführet. Dasselbe wird in Wologdaischen und Jerosslauischen gemacht, in Hollandt wird solches nach den Indien verschiffet und wirdt auch viel zu der boths gesellen Schiffskleidung verbraucht". [Чтение в ОИДР 1915, кн. 2, стр. 164, 168, ср. также стр. 119, 154]. В словарях русского языка XVIII—XIX вв. слово *ватман* не встречается, но оно бытовало, согласно польскому известию 1783 г., еще на исходе XVIII в. в Москве, повидимому среди купцов торговавших с западной Европой [„Pewny gatunek sukna grubego w Moskwie watman zowią", S. B. Linde, Słownik języka polskiego, t. VI, Lwów 1860 (reed. 1951) s. 230.].

знать родство *watmal* с *вотолой* следовало бы также и доказать что *вотола* это сермяжное сукно, а это в свете представленных данных представляется невероятным.

Происхождения слова *вотола* можно искать на общеславянской языковой почве, хотя само время его морфологии довольно позднее судя по тому что термин известен только восточным славянам. Исходным для образования этого слова может быть не только сырье, как предположил Миклошич, но также функция, назначение предмета. *Вотола-одежда* это ведь плат, плахта, четвероугольный кусок ткани не требующий особенных усилий портного для приспособления его к ношению в виде накидки-плаща. Возникает вопрос не следует ли происхождение *вотолы* выводить из общеславянского и древнерусского *тулити, утулити, тулитися* в значении прикрывать, покрыть, покрыться, скрыться, спрятаться [ср. старопольск. *tulić, tolić*] [55]. Семантическое содержание префикса *во-* такое направление разысканий вполне обосновывает. Здесь следует обратить внимание на украинское словообразование от *тулити, затулити* — *затула* в значении прикрытие, капюшон в верхней одежде [56]. Сотканную с назначением на прикрытие, накидку, установленных размеров тканину, в которую можно было *утулитися, wtulić się* начали называть *вотолой* [ср. у Даля форму *ватула*]. Тут быть может сокрыт этимон исторически установленных значений древнерусской *ватолы*. С одной стороны это название закрепилось за определенного назначения грубой домотканной материей из растительного волокна, с другой обозначало простой по покрою тип верхней одежды, накидки-плаща, не всегда изготовленной из первоначально предназначенной для этого ткани.

Мы пытались воссоздать историю слова и вещи в пределах диктуемых скудными, но все же по мере проникновения в их содержание, достаточно выразительными показаниями первоисточников. Этимологические же поиски остаются прежде всего требующим обсуждения предложением. Итоги проведенных разысканий можно представить следующим образом:

1. в средневековой Руси была в употреблении во всех слоях общества верхняя мужская одежда называемая *вотолой* — безрукавый плащ-накидка застегиваемый у шеи, быть может с капюшоном [*Hoike*].

2. на Руси с XI [а вероятно и ранее] и до начала XX в. в крестьян-

---

[55] И. Срезневский, Материалы, т. III, ст. 1036; Преображенский, указ. соч., стр. 1155; M. Vasmer, op. cit. III, 150: „Słownik Języka Polskiego", VII, s. 165.

[56] Словарь української мови, упорядкував Б. Гринченко, т. II, Киев 1908, стр. 110; ср. также В. Даль, Толковый словарь, т. I, стр. 653; Słownik Języka Polskiego, VIII, s. 325.

ских хозяйствах производилась грубая, толстая ткань из льняных и посконных охлопьев [изгребей, вычесок] называемая *вотолой*.

3. *вотола* являлась тканью из растительного волокна, производилась на Руси и не имела ничего общего с тканью *wadmal* — *вадмол* грубым домотканным сукном привозимым ганзейскими купцами.

4. Происхождение слова *вотола* остается нерешенным. Исключение взгляда выводящего *вотолу* из *watmal* обосновывает отыскивание ее подлинного значения на славянской языковой почве [от *тулити?*]. Быть может однако восстановление древнейшей истории этого слова требует разысканий в более отдаленных по времени языковых родствах и лексических взаимодействиях [57].

ДОПОЛНИТЕЛЬНАЯ ЗАМЕТКА

П. Ковалів указывая на татарск. *tula* — грубое сукно, считает *вотолу* заимствованием из тюркского, но на другом месте причисляет её к словам неизвестного происхождения. См. P. Kovaliv, The Lexical Fund of the Literary Language of the Kievan Period X—XIV centuries. vol. II Borrowings. New York 1964, s. 147, 212.

О. Н. Трубачев (Москва), который был любезен прочесть настоящую статью в рукописи, согласно с приведенными в последнем [57] примечании данными, считает более обоснованными поиски этимологии *вотолы* на германской языковой почве. К сожалению автор не мог уделить больше внимания этим интересным соображениям, так как статья была уже сдана в набор.

SUMMARY

The article is an attempt of reconstruction of the history of the Old-Russian term *votola* and the concrete meanings it covered. Particular attention was paid to the definition of *votola* as the German name translated into Slavonic languages or Scandinavian woollen fabric called *watmal* or *vadmal*, imported to Russia in eleventh to fifteenth centuries. A detailed analysis of all, however scarce research documents based on comparative material and linguistic data entitled the author to make following statements:

1. In medieval Russia people of all social classes used to wear as a top men's coat *votolas* — sleeveless cots — capes pinned-up with a clasp or tied with a leather

[57] ср. в германских языках *wād, wēed, wēd, wād, wāt* в значении материя, полотно, платье; *ved, vēd*, —плести, ткать; дриндийск. *wadel*, древнегл. *waetla* — повязка. См. K. Schiller u. A. Lübben. Mittelniederdeutsches Wörterbuch, t. V, 652; Vasmer, op. cit. I, 232; В. В. Мартынов, Славяно-германское лексическое взаимодействие древнейшей поры. Минск 1963, стр. 174. F. Kluge. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, 17 Auflage, Berlin 1957, s. 842; S. Feist, Vergleichends Wörterbuch der gotischen Sprache. 3 Auflage. Leiden, 1939, s. 211—212; Vergleichendes Wörterbuch der Indoeuropeischen Sprachen, bd. 3, Göttingen 1969, s. 386.

strap below the neck, possibly equipped with a hood. That sort of cape used to be made of various fabrics depending on the financial and thus also the social position of its owner.

2. In Russia since the eleventh century (and most likely since earlier as well) till the beginning of the twentieth century there was being produced on the farms a heavy hoarse fabric out of wool and flax combings which was called *votola*. It was used among others for making wagon tarpaulins, rugs, blankets and the simplest overcoats.

3. *Votola* was a tissue produced in Russia out of vegetal fiber and had no connection whatever with *wadmal* which was a heavy woven cloth from the countries of the Baltic area was brought to Russia by German Hansa merchants. In the sixteenth to eighteenth centuries the heavy woven peasant cloth called *siermiażnoje* cloth went among traders by the name of *watman* in connection with its export to Western Europe and therefrom further to the colonies.

4. The etymology of the word *votola* remains obscure. The suggestion for the word *votola* to come from the word *watmal* is justly eliminated because of search for the word's etymon in the Slavonic language field, it might come from the word "tuliti" which means to cover and wrap or from the word "tule" i.e. combings. It might be necessary, however, to reach the most ancient relations and linguistic connections for the sake of reconstruction of the basic meaning of this word (Compare e.g. in Teutonic languages: *vad, waed, wed* mean material, clothing, to weave, also see old English *waetla* meaning band).

Tamara Buch
Warszawa

POŁĄCZENIA HYPOTAKTYCZNE W JĘZYKU CH. DONEŁAJTISA *

Hypotactic Constructions in Christian Donelaitis' Works

Wychodzę z określenia zdania podrzędnego jako części zdania nadrzędnego, która ma formę zdania (por. O. Jespersen... *a member of a sentence having a form similar to that of a sentence* [1]). Przy tym biorę pod uwagę to, że nie wszystkie zdania podrzędne są równoznaczne z częściami zdania prostego. Są i takie zdania podrzędne, które mają formę zdania podrzędnego, ale wartość znaczeniową zdania przyłączonego parataktycznie. Należą do nich na przykład, zdania narracyjne [2], identyczne w formie ze zdaniami przydawkowymi, które jednak nie stanowią określenia rzeczownika zdania nadrzędnego, lecz posuwają opowiadanie naprzód (por. polskie: „Trafiliśmy na pierwszą lekcję, a raczej na mówkę wstępną, którą mistrz rozpoczął mniej więcej w ten sposób..."). Zdania narracyjne Donelaitisa będą omówione przy zdaniach przydawkowych, z którymi je łączą wspólne cechy formalne.

Pozostałe zdania podrzędne spotykane w pracach Donelaitisa mieszczą się w podanej wyżej definicji i klasyfikuję je na zdania podmiotowe, orzeczeniowe, dopełnieniowe, przydawkowe i okolicznikowe według ich funkcji składniowej względem zdania nadrzędnego.

Środki formalne Donelaitisa, cechujące zdania podrzędne, są następujące: 1) puste miejsce w zdaniu nadrzędnym dla części zdania wyra-

* Język Ch. Donelaitisa (1714—1780), twórcy litewskiej literatury pięknej, szczególnie zasługuje na uwagę. Utwory poety, opowiadające o życiu codziennym ówczesnej wsi litewskiej, są pierwszymi zabytkami, które oddają żywy język litewski owego czasu — język używany w Prusach Wschodnich w XVIII w. Tym się one różnią od wcześniejszych zabytków litewskich o treści przeważnie religijnej, w których pełno nie tylko zapożyczeń leksykalnych, ale też składniowych kalek. Pracę tę pomieszcza redakcja „Acta Baltico-Slavica" w związku z przypadającą w roku ubiegłym rocznicą 250-lecia urodzin Ch. Donelaitisa (przypisek redakcji).

[1] O. Jespersen, Analytic Syntax, Kopenhaga i Londyn 1933, str. 166.

[2] L. Zawadowski, Zagadnienia teorii zdań względnych, Wrocław 1952, str. 25 i n., str. 29.

żonej przez zdanie podrzędne, 2) zaimek lub przysłówek w zdaniu nadrzędnym wskazujący na zdanie podrzędne, 3) wyrazy wprowadzające zdanie podrzędne (zaimki i przysłówki względne, spójniki, w pojedynczych przykładach partykuły), 4) forma czasownika zdania podrzędnego, 5) szyk zdań.

W wyliczeniu tym brak intonacji zdaniowej, której uwzględnienie wymagałoby szczegółowych badań metrycznych. Czynnik ten zostanie jednak wzięty pod uwagę przy analizie zdań okolicznikowych z przysłówkiem wskazującym, przesuniętym ze zdania nadrzędnego do zdania podrzędnego (zdania z *taip* — *kad*, *dėl to* — *kad* i podobne).

1) Z wyliczonych środków formalnych, charakteryzujących zdania podrzędne, puste miejsca w zdaniu nadrzędnym dla części zdania wyrażonej przez zdanie podrzędne służy z natury rzeczy tylko do wyrażenia funkcji składniowej zdania podrzędnego. Mechanizm działania jest taki sam, jak we współczesnym języku literackim (np. *matau, kur jis sėdi* [3]), gdzie czasownik przechodni *matau* konotuje dopełnienie, którego brak w zdaniu nadrzędnym; brak ten uzupełnia zdanie podrzędne, które jest zdaniem dopełnieniowym. Por. też *kas supranta, atsako* — połączenie hypotaktyczne ze zdaniem podmiotowym, *jis yra, koks nori būti* — zdanie orzeczeniowe.

Jako wykładnik funkcji składniowej zdania podrzędnego puste miejsce w zdaniu nadrzędnym nie jest równowartościowe w zdaniach podmiotowych, orzeczeniowych i dopełnieniowych — z jednej, i w zdaniach przydawkowych i okolicznikowych — z drugiej strony. Dla zdań podrzędnych pierwszej grupy puste miejsce w zdaniu nadrzędnym jest wyrazistym wykładnikiem funkcji składniowej: gdy nie ma sprzeciwu ze strony leksykalnej [4], zdanie podrzędne niezależnie od wyrazów je wprowadzających, formy czasownika i szyku zdań (o niektórych wyjątkach niżej) automatycznie spełnia funkcję części zdania, dla której zdanie nadrzędne ma puste miejsce. Na przykład *matau, kur jis sėdi (norėtų sėdėti) i matau, kuris sėdi* są oba zdaniami dopełnieniowymi, chociaż *kur* w funkcji prymarnej wprowadza zdania okolicznikowe miejsca, *a kuris* — zdania przydawkowe (o funkcji prymarnej i sekundarnej wyrazów wprowadzających patrz niżej). Inaczej ma się sprawa z pustym miejscem jako wykładnikiem funkcji składniowej zdań przydawkowych i okolicznikowych. Spełnienie ich funkcji składniowej jest uzależnione od wypeł-

[3] Tu i dalej posługuję się dla krótkości schematyzowanymi zdaniami ze współczesnego języka literackiego; są one tego samego typu, co przykłady z Donelajtisa.

[4] Na przykład w wierszach *Jūsų namai šalti... / Jus negal užstot, kad jūs miegodami krankiat* Ž 59 zdanie podrzędne okolicznikowe nie może stać się dopełnieniowym przy eliminacji dopełnienia zdania nadrzędnego *jus* ze względu na stronę znaczeniową wypowiedzi, ponieważ czasownik *užstot* nie dopuszcza tego rodzaju dopełnienia.

nienia ważniejszych w hierarchii składniowej miejsc, np. *w matau žmogų, kuris sėdi* i *matau žmogų, kur jis sėdi* zdania podrzędne są przydawkowe wzgl. okolicznikowe dlatego, że w zdaniu nadrzędnym jest wypełnione miejsce dopełnienia. Gdy dopełnienie zostaje wyeliminowane, zdanie podrzędne zostaje dopełnieniowym. Przy tym dla zdania okolicznikowego ważne jest wypełnienie właśnie miejsca dopełnienia, dla zdania przydawkowego natomiast chodzi o to, że jakiekolwiek miejsce zdania nadrzędnego jest wypełnione przez rzeczownik, por. też *žmogus, kuris sėdi, mato* — zdanie podrzędne jest przydawkowe i *kuris sėdi, mato* — zdanie podrzędne jest podmiotowe.

W zdaniach przydawkowych i okolicznikowych większe znaczenie niż w zdaniach podmiotowych, orzeczeniowych i dopełnieniowych ma wyraz wprowadzający zdanie podrzędne. W *matau žmogų, kuris sėdi* i *matau žmogų, kur jis sėdi* właśnie wyraz wprowadzający kwalifikuje pierwsze zdanie jako przydawkowe, a drugie — jako okolicznikowe. Szczególne znaczenie wyrazów wprowadzających w zdaniach okolicznikowych jest związane też z innym czynnikiem, mianowicie z podziałem tych zdań na typy semantyczne (por. niżej).

2) Zaimki i przysłówki wskazujące w zdaniu nadrzędnym spełniają funkcję podwójną: mogą być wykładnikami funkcji składniowej zdania podrzędnego, a nadto określają jego typ semantyczny. Ta podwójna funkcja zaimków i przysłówków wskazujących występuje w języku Donelajtisa wyraźnie w połączeniach hypotaktycznych ze zdaniami przydawkowymi i okolicznikowymi, gdzie zachodzi podział na określone typy semantyczne. *Pylė toks lietus, kad nieko nematėm* i *pylė taip lietus, kad nieko nematėm. Toks* kwalifikuje zdanie podrzędne w pierwszym przykładzie nie jako po prostu przydawkowe, ale jako przydawkowe „jakościowe" (przydawkowe „którościowe"[5] mają u Donelajtisa zaimek wskazujący *tas*); *taip* w przykładzie drugim kwalifikuje identyczne zdanie podrzędne jak okolicznikowe sposobu (inne przysłówki i zaimki wskazujące występują w zdaniach okolicznikowych innych typów, np. *dėl to, todėl* w zdaniach przyczynowych, dat. *tam* w zdaniach celu itd.). W zdaniach podmiotowych i dopełnieniowych podział na typy semantyczne nie zarysowuje się. Przy nich występują tylko, i to rzadko, zaimki wskazujące *tas, tai*. Zdania orzeczeniowe są tak nieliczne, że nie dają jasnego obrazu.

Przysłówki wskazujące występują tylko przy zdaniach okolicznikowych, natomiast zaimki wskazujące *tas, tai* i *toks* — przy zdanaich podrzędnych o różnych funkcjach składniowych. O funkcji składniowej zdania podrzędnego nie decyduje sam zaimek wskazujący, ale także miejsce, które zajmuje w zdaniu nadrzędnym (por. *Daug yra tokių, kurie to*

[5] L. Zawadowski, Zagadnienia teorii..., o. c., str. 45 i n.

nesupranta — zdanie orzeczeniowe i *Daug yra tokių žmonių, kurie to nesupranta* — zdanie przydawkowe).

Zaimki i przysłówki wskazujące są zawsze fakultatywne w użyciu. Te same typy zdań występują z nimi i bez nich, co nie powoduje różnicy semantycznej (por. *jis atėjo dėl to, kad pakviečiau* — *jis atėjo, kad pakviečiau*). Pozwala to rozpatrywać połączenia hypotaktyczne bez zaimka lub przysłówka wskazującego jako eliptyczne, z opuszczonym zaimkiem lub przysłówkiem wskazującym, i klasyfikować je razem z tymi, w których zaimek (przysłówek) ten występuje.

Zaimek (przysłówek) wskazujący stoi na miejscu tej części zdania nadrzędnego, która jest wyrażona przez zdanie podrzędne, ale nie wypełnia tego miejsca: wskazuje on tylko na to, co je wypełnia. Inaczej jest, gdy zamiast zaimka (przysłówka) wskazującego występuje zaimek (przysłówek) nieokreślony, np. *viskas, kas čia parašyta, yra tiesa*. Tu zdanie podrzędne służy do zwężenia zakresu semantycznego zaimka, spełnia ono przy tym tę samą funkcję składniową co zaimek i nie staje się zdaniem przydawkowym: zaimek (i przysłówek) nie dopuszczają przydawki. W naszym przykładzie sama forma tego zdania wskazuje na nieprzydawkową funkcję zdania podrzędnego. Wprowadza je rzeczownikowy zaimek względny *kas*, nie występujący w nom. w zdaniach przydawkowych [6].

3) Wyrazy wprowadzające zdania podrzędne, mianowicie spójniki, zaimki i przysłówki względne, a w kilku przykładach partykuły, nie są poza nielicznymi wyjątkami, o których niżej — wykładnikami funkcji składniowej zdań podrzędnych. Wynika to z tego, że wprowadzają one zdania podrzędne o różnych funkcjach składniowych. Na przykład, *kur* znajduje się w zdaniach okolicznikowych miejsca oraz w zdaniach dopełnieniowych i przydawkowych — *jis nuėjo, kur grybai auga* — *matė, kur grybai auga* — *jis nuėjo į mišką, kur grybai auga, kad* wprowadza zdania wszystkich funkcji składniowych: podmiotowe — *kad supranti, yra gerai;* dopełnieniowe — *supranti, kad taip yra gerai;* orzeczeniowe — *kas yra iš to, kad supranti;* przydawkowe — *pylė (toks) lietus, kad nieko nematėm;* okolicznikowe różnych typów semantycznych z wyjątkiem miejscowych, np. zdania okolicznikowe sposobu — *(taip) pasislėpė, kad niekur jo neradau;* przyczynowe — *(dėl to) ateisiu, kad pakvietei* itd.

Wyrazy wprowadzające, nie będąc wykładnikiem funkcji składniowej zdania podrzędnego, mają inne zadanie: charakteryzują one zdania jako podrzędne. Przy tym wyraz wprowadzający może być tylko elementem formalnym zdania podrzędnego lub może oprócz tego wyrażać dodatkową

[6] Wyjątek stanowią wypadki, nie zaświadczone u Donelajtisa, w których zdanie przydawkowe pełni funkcję przydawki rzeczownikowej w genetiwie. W tych przykładach w zdaniu nadrzędnym obowiązuje, jak się wydaje, zaimek wskazujący w genetiwie, np. *Kas lanktį kirs, to pati mirs* (Jabl. I, 495).

treść. Tylko formą zdania podrzędnego jest spójnik *kad*, wszystkie pozostałe wyrazy wprowadzające wyrażają treść dodatkową.

Kad w języku Donełajtisa odgrywa ogromną rolę w budowie hypotaksy. Wprowadzając zdania podrzędne, odpowiadające wszystkim częściom zdania pojedynczego, występuje ono w przeszło połowie zdań podrzędnych, mianowicie w 452 wypadkach (wszystkie pozostałe wyrazy wprowadzające łącznie w 373 przykładach). Przez tak szerokie użycie *kad* język Donełajtisa różni się zarówno od starszych wschodnio-pruskich autorów, jak i od współczesnego języka literackiego, co będzie omówione w ostatniej części pracy.

To, że *kad* jest tylko formą zdania podrzędnego, widać, na przykład, przy porównywaniu następujących połączeń hypotaktycznych ze zdaniem dopełnieniowym: *žino, ko-kurio-kur-kaip laukėm* i *žino, kad laukėm*; *kad* jest użyte tu, gdy nie jest wyrażona dodatkowa treść. Analogiczne jest użycie *kad* w zdaniach orzeczeniowych i podmiotowych.

W zdaniach przydawkowych i okolicznikowych użycie *kad* jest ograniczone do pewnych semantycznych typów tych zdań, mianowicie w zdaniach przydawkowych do zdań jakościowych skutkowych (por. wyżej *pylė toks lietus, kad nieko nematėm*). W zdaniach okolicznikowych *kad* występuje w wielu typach tych zdań, które omówię przedstawiając materiał, między innymi w skutkowych sposobu i zdaniach przyczynowych (por. cytowane wyżej *taip pasislėpė, kad niekur jo neradau i dėl to ateisiu, kad pakvietei*). Przy tym jednak o typie zdania okolicznikowego nie decyduje spójnik *kad*; zależy on od przysłówka wskazującego w zdaniu nadrzędnym i od strony leksykalnej wypowiedzi. W zdaniach przydawkowych, gdzie *kad* występuje jedynie w zaznaczonym typie, spójnik tym samym charakteryzuje typ zdania, zwłaszcza gdy zaimek wskazujący *toks* jest opuszczony.

W języku Donełajtisa zdania podrzędne wprowadzają oprócz *kad* zaimki i przysłówki względne: *kas, kuris, koks, kiek, kaip, koktu, dėl ko*. Wszystkie te wyrazy — tak samo jak wyspecjalizowane spójniki, o których niżej — wnoszą w odróżnieniu od *kad* dodatkową treść w zależności od swego znaczenia leksykalnego i gramatycznego. Na przykład *koks* i *koktu* wnoszą znaczenie jakości, przy czym pierwszy wyraz jest przymiotnikiem, drugi przysłówkiem. Oczywisty jest przy tym pewien związek między tym, jakiej części mowy odpowiada wyraz względny, i jego funkcją składniową. Mianowicie zaimek względny rzeczownikowy *kas* występuje w zdaniach podmiotowych i dopełnieniowych, zaimek względny rzeczownikowy *kas* występuje w zdaniach podmiotowych i dopełnieniowych, zaimek względny przymiotnikowy — przeważnie w zdaniach okolicznikowych. Występuje tu paralelizm do używania rzeczowników w funkcji prymarnej jako podmiotów, przymiotników — jako

przydawek, przysłówków — jako okoliczników[7]. Wyraz wprowadzający może więc mieć cechy wspólne z częściami mowy w poszczególnych funkcjach składniowych.

Jako część mowy, wyraz względny może być używany nie tylko w funkcji prymarnej, ale też w funkcji sekundarnej: jako przymiotnik może pełnić obok funkcji prymarnej przydawki funkcję sekundarną dopełnienia, orzeczenia i podmiotu. Przymiotnikowe *kuris* wprowadza też zdania podmiotowe i dopełnieniowe, podobnie przysłówki względne występują w zdaniach podmiotowych, dopełnieniowych i przydawkowych. W funkcji sekundarnej wyrazy względne występują o wiele rzadziej niż w funkcji prymarnej i wprowadzają zwykle zdania podrzędne o znaczeniu specjalizowanym, wiążącym się z ich funkcją prymarną. Wykazują one czasem cechy gramatyczne, charakterystyczne dla zdań, w których występują w funkcji prymarnej. Na przykład, zdania przydawkowe z przysłówkiem względnym *kur* określają rzeczownik względem miejsca, *kuris* w zdaniach podmiotowych i dopełnieniowych zajmuje miejsce po zaimku wskazującym *tas* w zdaniu nadrzędnym, a nie przed nim. Jest to zgodne z tym, że miejsce zdania przydawkowego jest nie przed, ale po rzeczowniku, który to zdanie określa. Zakres zastosowania wyrazów względnych w funkcji prymarnej jest szerszy niż w funkcji sekundarnej. Na przykład, *kas* w zdaniach podmiotowych jest używane tak przy zaimku wskazującym *tas*, jak i przy *tai*, *kuris* natomiast tylko przy *tas* (por. przykłady niżej w odpowiednich miejscach).

Ważna różnica istnieje między użyciem w funkcjach sekundarnych samodzielnych części mowy oraz wyrazów względnych: samodzielna część mowy może być charakteryzowana dwojako: przez formę i przez miejsce otwarte dla niej w zdaniu (np. przymiotnik bywa w języku litewskim substantywizowany w funkcji podmiotu lub dopełnienia: *senas* — *senis*); wyraz względny natomiast, będąc częścią zdania podrzędnego, bywa charakteryzowany najczęściej tylko przez puste miejsce (ewentualnie przez zaimek lub przysłówek wskazujący w zdaniu nadrzędnym). Powoduje to ograniczenie w życiu wyrazów wprowadzających w funkcjach sekundarnych, kiedy puste miejsce nie jest dostatecznym wykładnikiem funkcji składniowej zdania podrzędnego, mianowicie w zdaniach okolicznikowych (por. wyżej: *matau žmogų, kur jis sėdi* i *matau žmogų, kuris sėdi*). Zdania okolicznikowe są wprowadzane w zasadzie tylko przez przysłówki, a nie przez zaimki względne. Wyjątek stanowią wypadki, nie zaświadczone u Donełajtisa, w których zaimek względny przez swoją formę sygnalizuje użycie okolicznikowe, np. *Kame šuo loja, ten ir laka* (Jablonskis, t. I, str. 495).

Ograniczenie użycia wyrazów wprowadzających w zdaniach okolicz-

[7] J. Kuryłowicz, Esquisses linguistiques, Wrocław-Kraków, str. 41 i n.

nikowych wiąże się też niewątpliwie z innym momentem, różniącym te zdania od zadań podmiotowych, dopełnieniowych i orzeczeniowych. Zdania okolicznikowe dzielą się na stałe typy semantyczne; każde z nich nie jest tylko ogólnie zdaniem okolicznikowym, ale zdaniem okolicznikowym czasu, sposobu, miejsca itd. W pozostałych wymienionych zdaniach taki podział funkcji składniowych na typy nie zachodzi. Typ zdania okolicznikowego, wprowadzonego przez przysłówek względny, jest określany przez ten przysłówek, fakultatywnie dodatkowo przez przysłówek wskazujący w zdaniu nadrzędnym, np. *nuėjo (ten), kur gryb̃ai auga.* Przez to, że przysłówek względny może wyrażać sam typ semantyczny zdania okolicznikowego, zdania z tymi przysłówkami różnią się od zdań okolicznikowych z *kad*, gdzie przysłówek wskazujący lub strona leksykalna określa typ. Jak zaznaczyłam wyżej, w zdaniach przydawkowych typ zdania jest wyrażony tak samo jak w zdaniach okolicznikowych z *kad*.

Oprócz *kad* i wymienionych zaimków i przysłówków względnych zdania podrzędne wprowadzają nieliczne spójniki wyspecjalizowane, występujące w zdaniach okolicznikowych. Są to czasowe *iki, pakol, kol*, przyzwalające *kad ir*, przyczynowe jei. Od omówionych wyżej wyrazów wprowadzających różnią się one tym, że są zarazem wykładnikami funkcji składniowej i typu zdań okolicznikowych. Niezależnie od pustych miejsc w zdaniu nadrzędnym zdanie wprowadzone przez jeden z tych spójników jest okolicznikowym, por. *matau, jei ne trukdai — kad ir trukdai — pakol ne trukdai.* Zastanawiająca jest mała liczba i rzadkie użycie tych spójników. Do tego zagadnienia wrócę po przedstawieniu materiału.

4) Forma czasownika jest uzależniona od struktury zdania w trzech typach zdań okolicznikowych: w zdaniach czasowych z *kaip*, gdzie czasownik jest zawsze w czasie przeszłym, i w zdaniach celu i warunkowych nierzeczywistych z *kad*, w których czasownik jest zawsze w trybie warunkowym.

Forma czasownika w zdaniach czasowych z *kaip* i w zdaniach celu z *kad* służy do charakterystyki typu semantycznego zdania. Czas przeszły razem z *kaip* cechuje zdania okolicznikowe ze znaczeniem lokalizacji w czasie, analogiczne do zdań niemieckich z *als*; tryb warunkowy razem z fakultatywnym zaimkiem wskazującym dat. *tam* charakteryzuje zdanie okolicznikowe z *kad* jako celowe.

W zdaniach warunkowych nierzeczywistych tryb warunkowy nie jest cechą samego zdania podrzędnego. Tu charakteryzuje on połączenie hypotaktyczne w całości jako irrealne, por. *kad pasakys, ateis* — zdanie warunkowe rzeczywiste, *kad pasakytų, ateitų* — warunkowe nierzeczywiste.

5) Szyk zdań w połączeniach hypotaktycznych jest na ogół swobodny. Wyjątek stanowią zdania przydawkowe, których miejsce jest (w odróżnieniu od przydawki znajdującej się z reguły przed określonym przez nie rzeczownikiem) po nim bezpośrednio lub na dalszym miejscu, ale nie przed nim (por. przykłady niżej).

1. Zdania podmiotowe

Połączenia hypotaktyczne ze zdaniem podmiotowym mają w języku Donelaitisa w zdaniu nadrzędnym puste miejsce podmiotu bądź też zaimki wskazujące w nominatiwie: *tas, tai* lub zaimki nieokreślone *vislab, niekas, vis, visi.* Zdanie podrzędne wprowadzają zaimki względne *kas, kuris, koks,* przysłówek względny *kaip* oraz spójnik *kad.* Zaimki wskazujące tas i tai występują przy zdaniach podrzędnych z *kas,* tylko *tas* przy zdaniach z *kuris,* tylko *tai* — przy zdaniach z *kad.* Przykłady:

Zdania podmiotowe z *kas*: a) z pustym miejscem podmiotu w zdaniu nadrzędnym: *ką mes pernai sau nusipelnėm /Ir zopostui savo kampe pakavojom/, Su žiema jau baigias ir visur išsituštin'* P 553; b) z zaimkami wskazującymi *nom, tas* i *tai* w zdaniu nadrzędnym: *Bet kas taip šveplen /tas būrą dar nepažįsta V 501 Ką gegužė pakukavo, ką lakštingala suokė/ Ir ką vieversiai.. žaide, /Tai jau baigias vis ar jau visai posilievė V 63* c) z zaimkiem nieokreślonym w zdaniu nadrzędnym: *Bet be Tavęs (Dievo* — T.B.)... *Nieks negal mums tekt, ką miela vasara žada* Ż 667.

Zdania z *kuris*: a) w zdaniu nadrzędnym występuje *tas: O tasai, kurs užgimdams būru prasidėjo, Gėdėtis vyželių būriškų neprivalo,* ...Ż 475 b) w zdaniu nadrzędnym jest zaimek nieokreślony: *O visi, kurie linksmai šokinėdami rėkė, Stapterėjo tuojaus ir baisiai bliauti paliovė.* R 247.

z *koks* (jeden przykład) z pustym miejscem w zdaniu nadrzędnym: *Tikt dyvai, kokia baisybė čia pasidarė* VII, 214.

z *kaipo* (jeden przykład) z pustym miejscem w zdaniu nadrzędnym *Juk viensmiers, kaipo savo blogą sotini skilvį* P 530

z *kad*: *a)* i pustym miejscem w zdaniu nadrzędnym: *Kad Dočys porelę varnų kept nusišauja /Ar čerpėj nešvankią jų sau šutina mėsą/ Rods negražu girdėt ir būrui didelė gėda...* Ż 372 b) z zaimkiem wskazującym *tai* w zdaniu nadrzędnym: *Ar tai prots, kad kas, sulaukęs rudenį riebų, /Vis besijuokdams ir dainuodams lašinius ėda* R 396.

2. Zdania orzeczeniowe

Te zdania w języku Donelaitisa są bardzo nieliczne. W zdaniu nadrzędnym występuje puste miejsce dla orzecznika, zaimki wskazujące *tas* (tylko we frazeologicznym *kas iš to*) i *toks,* w zdaniu podrzędnym *kuris* i *kad*:

1) Gdy *kuris* wprowadza zdanie orzeczeniowe, w zdaniu nadrzędnym jest puste miejsce orzecznika: *Daug tarp mūs yra, kurie durnai prisiriję, /Vokiškas dainas dainuot ir keikt pasiparatin...* R 428 b) w zdaniu nadrzędnym występuje *toks*: *Ak, kaip maž tokių, kurie, valdydami svietą, /Gailis savo žmonių... ir atmena Dievo* Ž 400.

2) Gdy *kad* wprowadza zdanie orzeczeniowe, zdanie podrzędne we wszystkich trzech zaświadczonych przykładach stanowi frazeologiczne *kas iš to*, np. *Kas iš to, kad Diksas nuogs pas kupiną skrynią.../ garbina skarbus* V 24.

3. Zdania dopełnieniowe

Zdania dopełnieniowe pełnią funkcję dopełnień bliższych i dalszych. Między tymi dwoma rodzajami zdań dopełnieniowych nie da się zauważyć różnic, warto jednak zauważyć, że w obu zaświadczonych wypadkach, w których zdanie podrzędne spełnia funkcję dopełnienia dalszego, a jest wprowadzone przez nom *kas*, w zdaniu nadrzędnym występuje zaimek wskazujący dat. *tam* (patrz przykłady niżej). Na ogół użycie zaimków wskazujących (*tas, toks* w casus obl. oraz *tai*) bywa rzadkie w połączeniach hypotaktycznych ze zdaniem dopełnieniowym: występują one (mianowicie *tas, toks* lub zamiast nich zaimek nieokreślony) regularnie, gdy zdanie podrzędne wprowadza *kuris* (por. wyżej), *tai* jeden raz przy zdaniu dopełnieniowym z *kad*, przy zdaniach z *kas* oprócz wspomnianych wypadków jeszcze jeden raz (patrz przykład niżej). Najczęściej w połączeniach ze zdaniem dopełnieniowym funkcję składniową zdania podrzędnego sygnalizuje puste miejsce w zdaniu nadrzędnym. Zdania dopełnieniowe wprowadzają zaimki względne *kas, kuris, koks*, przysłówki względne *koktu, kiek, kur, kaip, dėl ko*, spójnik *kad* oraz partykuła *ar*. Przykłady:

1. Gdy zdanie dopełnieniowe (pełniące funkcję dopełnienia bliższego i dalszego) wprowadza *kas* — a) w zdaniu nadrzędnym jest puste miejsce dla dopełnienia: *O kas liko dar, jau kiaulės sau pasisavin* V 558 *Ale dabokit dar toliau, kas čia pasidarė ir ką Krizas, sens žmogus, mums pranešė pernai* R 717 b) w zdaniu nadrzędnym występuje zaimek wskazujący *tas: O kas peraukštai i juodus debesius kopa /Tam daugsyk Perkūns žaibuodams liepia sugrįžti. O kas vis žemai kaip žvirblis moka slapytis.../ Tam ir ponai tur vertai kepurę nuimti* VI, 44.46 *Kas mums reik, nei šio, nei to nerastume sviete.* Ž 223 c) w zdaniu nadrzędnym występuje zaimek (przysłówek) nieokreślony: *Vei, ką žemę tau viernai augindama davė, /Ir ką sodai bei daržai žydėdami rodė/, Vislab jau... kampe pakavojai...* V 686 *Dargi daugiaus, kas reik, trumpu žodžiu pasakysiu* Ž 232.

2. Gdy zdanie podrzędne wprowadza *kuris* — a) w zdaniu nadrzędnym są zaimki wskazujące *tas, toks*: *saugokis to neminėti, /Kurs tau ant laukų bėginėjant ir triūsinėjant,/ Su savo dangiškais sargais kribždėti padėjo* V 684 *Juk radau gana tokių kurios nesigėdi, /Kad joms kartais merdėdams vos sukasi vindas* V 615, patrz też przykłady wyżej; b) w zdaniu nadrzędnym jest zaimek nieokreślony: *Taip, Dieve, duok kožnam, kurs mūsų Lietuvą garbin /Ir lietuviškai kalbėdams, baudžiavą seka* V 6.

3. Gdy zdanie podrzędne wprowadza *koks*, w zdaniu nadrzędnym występuje puste miejsce: *Ąlindau pažiūrėt, kokius ten šutina kąsnius* R 276.

4. Gdy zdanie podrzędne wprowadza *koktu*, w zdaniu nadrzędnym jest puste miejsce dla dopełnienia: *Mislyk tik, koktu tau būtų, kad tavo margis...* P 501.

5. Gdy zdanie podrzędne wprowadza *kaip*, w zdaniu nadrzędnym jest puste miejsce dla dopełnienia bliższego lub dalszego: *Ar jau užmiršai, kaip pons tavo nugarą skalbė* R 505 *Jūs neprivalėt rūpintis, pas mus atsilankę, /Kaip maitinsitės...* Ž 640.

6. Gdy zdanie dopełnieniowe wprowadza *kiek, kieksyk*, w zdaniu nadrzędnym jest puste miejsce:... *ateisiančios žiemos ilgumo nežinom, /Ir, kiek prieš šventas Velykas liks, nenumanom.* R 906. *Tik atmink, kieksyk tavo tėvs, sopagus siuvinėdams, /Su kurpalium tau per rambią nugarą siekė...* P 265.

7. Gdy zdanie dopełnieniowe wprowadza *kur*, w zdaniu nadrzędnym jest puste miejsce: *Jūs neprivalėt rūpintis,... kur šėtras savo sutversit* Ž 640.

8. Gdy zdanie dopełnieniowe wprowadza spójnik *kad* — a) w zdaniu nadrzędnym jest puste miejsce: *nesibijotės, kad jus pekla prasivėrus, /Taip šventas dienas atšvenčiant, tuo pražudytų* R 815; b) w jednym przykładzie w zdaniu nadrzędnym występuje zaimek wskazujący *tai*: *dėkavok už tai kasdien savo Dievui, /Kad tavo laukis su dvyliu tau padeda dirbti,...* P 509.

19. Gdy zdanie dopełnieniowe wprowadza partykuła *ar*, w zdaniu nadrzędnym jest puste miejsce dopełnienia: *Mislyk tik, ar būtų tiek nuogų nabagėlių* P 606.

4. Zdania przydawkowe

Połączenia hypotaktyczne ze zdaniem przydawkowym cechuje w języku Donełajtisa w zdaniu nadrzędnym rzeczownik o dowolnej funkcji składniowej, który otwiera miejsce dla zdania przydawkowego, i zaimki wskazujące *tas, toks* przy tym rzeczowniku, określające typ semantyczny zdania przydawkowego — „którościowy" (*tas*) lub jakościowy (*toks*). Użycie tych zaimków jest fakultatywne, a wypadki, w których one nie

występują, są tego samego typu co te, w których są one użyte, i dlatego mogą być rozpatrywane jako eliptyczne. Stosunek zaimków wskazujących do wyrazów wprowadzających zdania (*kuris, kaip, kur, kad*) układa się w ten sposób, że przy zdaniach z *kuris* występują w zdaniu nadrzędnym zarówno *tas*, jak i *toks*, przy zdaniach z *kad*, mających specjalne znaczenie skutkowych jakościowych — tylko *toks*; przy zdaniach z *kur* (charakteryzujących miejsce; Donelajtis nie używa *kur* w znaczeniu *kuris*, typu współczesnego języka literackiego *vyras, kur sutikai, atėjo*) jest zaświadczone tylko *tas*, ale w jednym przykładzie z eliptycznym zaimkiem wskazującym może być uzupełnione *toks* (patrz niżej). W jednym przykładzie ze zdaniem przydawkowym z *kaip* występuje zaimek wskazujący *toks*.

Miejsce zdania przydawkowego jest — w odróżnieniu od przydawki znajdującej się zwykle przed rzeczownikiem określanym — za nim bezpośrednio lub dalej. Przykłady:

1. Gdy zdanie przydawkowe wprowadza *kuris* — a) w zdaniu nadrzędnym zaimek wskazujący *tas* jest albo bezpośrednio wymieniony, albo też może być uzupełniony: *Tas nešvankus darbs, kurį Dočys prasimenė, /Daug nesandorų bei vaidų sviete padarė* R 671 (*tuos* — T. B.) *būrus visus, kurie jo pardavė grūdus, /liepė todėl pliekt...* Ž 461, b) w zdaniu nadrzędnym *toks* jest lub może być uzupełnione: *Argi nematėt jau daug tokių nabagėlių, Ubagais einančių kuriuos sušutino liepsnos* Ž 244 *Tarp lietuvninkų daug yr* (*tokių* — T.B.) *išdykusių būrų /Ir* (*tokių* — T. B.) *bernų daug yr, kurie tą niekina valgi* Ž. 347.

2. Gdy zdanie przydawkowe o znaczeniu jakościowym skutkowym wprowadza *kad*, w zdaniu nadrzędnym występuje lub może być uzupełnione *toks:... aš tokius tau dyvus pasakysiu, /Kad plaukai tau ant žilos galvos pasišiaušys* R 604 *Tai (tokia) baisybe, kad plaukai pasišiaušia begirdint* R 808.

3. Gdy zdanie przydawkowe z *kaip* o znaczeniu porównawczym jest wprowadzone przez *kaip*, w zdaniu nadrzędnym występuje *toks: Bet toksai razbaininks dar tarp mus nesirado,/Kaip žmogus tūls yr, kad jis smaguriaut išsižioja* VII, 152.

4. Gdy zdanie przydawkowe jest wprowadzone przez *kur* i ma znaczenie miejsca, w zdaniu nadrzędnym występuje *tas* lub może być uzupełnione: *Tam kieme, brolau, kur aš savo šutinu puodą,/Du tikru šelmiu pagrata su manim gyvena* R 519 *Vei, kaip tos skūnės, kur mūsų lobiai buvo sukrauti,/Nei pustynės stov ir maisto viso neteko...* P 556, w jednym przykładzie może być uzupełnione *toks: Rods, negražu, kad kas į* (*tokį* — T. B.) *česnį veržiasi lįsti/Kur tik sukviesti bičiuliai gal čestavotis* R 283.

Zdania narracyjne w języku Donełajtisa są wprowadzone przez *kuris* i stoją po rzeczowniku zdania nadrzędnego, mają więc one formę zdań przydawkowych, a różnią się od właściwych zdań przydawkowych tym, że nie ma przy rzeczowniku, do którego nawiązują, zaimka wskazującego i nie można braku tego uważać za elipsę. Jest to zgodne z wartością znaczeniową zdań narracyjnych, które nie określają rzeczownika, ale w nawiązaniu do niego prowadzą opowiadanie dalej (por. *O kitsai su nagais nulupo ištisą zuikį,/ Iš kurio vidurių vabalų tikt ritasi lizdai* VII, 120 *Tik užvakar dar priėsdint pamušiau bulių, /Nuo kurio ik dienai šiai../ Vos ragai su kaulais ir skūra pasiliko* V 384.

5. *Zdania okolicznikowe*

Te zdania podrzędne są w utworach Donełajtisa najliczniejsze. Stanowią one przeszło 50% ogólnej liczby zdań podrzędnych (ok. 460 przykładów). Absolutną większość zdań okolicznikowych wprowadza spójnik *kad*.

Jak już wspominałam, czynnik miejsca w zdaniu nadrzędnym jako wykładnik funkcji składniowej zdań okolicznikowych ma ograniczony zasięg: może on służyć odróżnieniu zdań okolicznikowych od dopełnieniowych, ale nie odróżnieniu zdań okolicznikowych od przydawkowych. Z tego powodu, a także w związku z podziałem zdań okolicznikowych na typy semantyczne w zdaniach tych większe znaczenie niż w innych mają wyrazy wprowadzające oraz przysłówki (zaimki) wskazujące, które występują w zdaniu nadrzędnym. Wyrazy wprowadzające zdania okolicznikowe dzielą się na: 1) takie, które same nie wyrażają funkcji składniowej zdań okolicznikowych, i 2) takie, które funkcję tę wyrażają. Do grupy pierwszej należy: a) *kad*, które nie ma własnego znaczenia leksykalnego i dlatego typ semantyczny zdań przez nie wprowadzonych określa fakultatywny przysłówek (zaimek) wskazujący w zdaniu nadrzędnym albo też forma czasownika zdania podrzędnego; b) przysłówki względne *kaip, kur, kiek*, które określają typ semantyczny zdania podrzędnego przez swoje znaczenie leksykalne; przysłówki wskazujące w zdaniu nadrzędnym mają tu znaczenie dodatkowe (wyjątek stanowi poniekąd *kaip*, który jest wieloznaczny w zdaniach okolicznikowych). Do grupy drugiej należą spójniki wyspecjalizowane: *iki, kol, pakol, kad ir, jei*. Określają one zarówno funkcję składniową, jak i typ zdań okolicznikowych. Przy nich przysłówki (zaimki) wskazujące nie występują. Stopień zrośnięcia złożeń *taip kad, dėl to (todėl) kad, lygiai kad, lygiai kaip* jest w języku Donełajtisa niejasny.

I. Zdania okolicznikowe z wyrazami wprowadzającymi nie wyrażającymi funkcji składniowej.

a) Zdania z *kad*

1. Gdy w zdaniu podrzędnym występuje fakultatywny zaimek wskazujący *tai* (ewentualnie przysłówki *štai, tuo(jaus)*, zdania te mają znaczenie czasowo-warunkowe. Specjalną ich odmianą są zdania warunkowe nierzeczywiste z trybem warunkowym czasownika w zdaniu nadrzędnym i podrzędnym.

Zaimek wskazujący *tai* różni się od zaimków i przysłówków wskazujących, które występują przy pozostałych typach zdań okolicznikowych z *kad* (np. *taip*) tym, że nie wyraża on wartości znaczeniowej zdania podrzędnego, tylko je sygnalizuje. W utworach Donełajtisa *tai* (oraz *štai, tuo, tuojaus*) występuje tylko w tych wypadkach, gdy zdanie podrzędne stoi przed zdaniem nadrzędnym, nie jest jednak przy tym szyku zdań użycie *tai* (lub wymienionych przysłówków) obowiązkowe — por. *O kad kartais kobotą mes tavo pamatom /Tai tu mums nei žvirblis būriškas pasirodai* P 113 *kad urdelį n'ištaisiau, tuo mušė per ausį* R 490 i *O kad rudenį per purvus į baudžiavą joju, /O mano kuinpalaikis žengt nenujėgia,/Aš jo taip gailiuos, kad...* R 523.

Inne przykłady: *tu mūs klausyt nenorėjai /Kad tave mes visi, viernai graudendami barėm.* Ž 369 *Vislab jau... kampe pakavojai/ ir iščėrausi, kad Dievs laikys, žiemavodams* V 689.

Jak dowodzi materiał, zdania z *kad* nie lokalizują czynności w czasie, tylko zaznaczają, że ona już przedtem albo w przyszłości rzeczywiście nastąpi. Takie znaczenie pozwala na łączenie znaczeń czasowego i warunkowego i odpowiada niemieckiemu *wenn*, przez które Kurschat oddaje znaczenie *kad* w takich wypadkach. Inne zdania okolicznikowe czasu, mianowicie wprowadzone przez *kaip* z czasownikiem w czasie przeszłym, lokalizują czynność w przeszłości i odpowiadają niem. zdaniom z *als*[8].

W omawianym typie zdań *kad* jako skrócona postać przysłówka *kada* występuje w swoim dawnym prymarnym użyciu. *Kada* w języku Donełajtisa nie jest zaświadczone, ale wyłączne występowanie skróconej po-

[8] Por. Kurschat, Wörterbuch der litauischen Sprache, t. II, hasła *kad* i *kaip* oraz Kurschat, Gramatik der litauischen Sprache, Halle 1876, str. 431: „Beide Konjunktionen *kad* und *kaip* werden oft promiscue fast in gleicher Bedeutung gebraucht, gleichwohl müssen sie unterschieden werden. *Kad* heisst, zu der Zeit wo' etc; es setzt einen Vorgang zwar als einen wirklichen, aber doch als einen, dessen Verwirklichung der Zeit nach noch unbestimmt ist; *kaip* dagegen setzt ein Faktum als ein bestimmt geschehenes uns bekanntes hin, mit welchem ein anderes der Zeit nach in Beziehung gesetzt wird. Übrigens steht *kad* als temporale Konjunktion bei jedem Tempus, *kaip* nur beim Präteritum"; E. Hermann, Über die Entwicklung der litauischen Konjunktionalsätze, Jena 1912, str. 75 i n., zaznacza, że u Donełajtis zdania czasowe z *kaip* mają orzeczenie nie tylko w czasie przeszłym, co jednak nie zgadza się z zebranym materiałem.

staci *kad* w licznych zdaniach podrzędnych wskazuje na to, że *kad* prawdopodobnie odróżniało się od *kada* w ten sam sposób, jak u Kurschata, który zaznacza, że *kada* jest wyłącznie przysłówkiem pytajnym, *kad* natomiast wprowadza zdania podrzędne[9]. Dyferencjacja *kad* od *kada* i szerokie zastosowanie spójnika *kad* w zdaniach podrzędnych wszystkich funkcji składniowych, między innymi w zdaniach okolicznikowych różnych typów semantycznych, przemawia za tym, że *kad* u Donelaitisa utraciło swoje dawne leksykalne znaczenie czasowe i jest w zdaniach czasowo-warunkowych — tak samo jak w innych — po prostu wykładnikiem formalnym zdania podrzędnego. W połączeniach hypotaktycznych, w których brak zaimka wskazującego *tai*, zdanie okolicznikowe z *kad*, gdy strona leksykalna nie jest jasna, nie może być odróżnione od zdania przyczynowego. Na przykład, *O tu dar juokies, kad klapai mėžinį rauso / Ir pardovytoms dirvelėms uždarą taiso* 272.

We współczesnym języku literackim, jak się wykaże niżej, typ zdań warunkowo-czasowych z *kad*, którego używał zarówno Donelaitis, jak i Kurschat, nie występuje.

2. Gdy w połączeniu hypotaktycznym ze zdaniem okolicznikowym z *kad* występuje fakultatywny przysłówek wskazujący *dėl to* (*todėl*), zdanie podrzędne ma znaczenie przyczynowe.

Przykłady — a) w zdaniu nadrzędnym występuje przysłówek wskazujący: *būrus visus, kurie jo pardavė grūdus, /Liepė todėl pliekt, kad jie pasivėlinę buvo/ Ir tiek rūpesčių sunkių jam buvo padarę* Ž. 462 b) bez przysłówka wskazującego: *Ar nesigėdit (dėl to — T. B.), kad jums vokiškos moteriškės /Su dailiais darbais ant lauko gėdę padaro/* V 575.

W dwóch przykładach z Donelaitisa przysłówek wskazujący stoi bezpośrednio przed *kad*, mianowicie: *Kas tau liepė vargdienį nuliudusį spardyt/ Ir pasidžiaugt dėl to, kad jis vaitoja nuliudęs* Ž 484. *Kodėl jų taip daug pirm čėso giltinė suka? /Todėl, kad jie būriškus išjuokdami darbus,/ Su griekais kasdien ir vis tingėdami penis* V 38. W żadnym z tych dwóch przykładów *todėl* (*dėl to*) z *kad* nie stanowią jednego złożonego spójnika: w pierwszym przykładzie przysłówek jest oddzielony od spójnika — cezurą, w drugim — zaświadczonym w autografie Donelaitisa, przysłówek jest oddzielony od *kad* przecinkiem.

3. Gdy przy zdaniu okolicznikowym z *kad* występują przysłówki wskazujące *taip(o)*, *taip daug(el)*, zdania okolicznikowe są zdaniami skutkowymi sposobu.

W tych dość licznie zaświadczonych w utworach Donelaitisa zdaniach tylko rzadko brak przysłówków wskazujących; np. *Pons... tuo* (*taip* — T. B.) *mušė per ausį, /Kad snargliai perdėm iš nosies šėkti pagovo* R 491.

[9] F. Kurschat, Grammatik..., o.c., Halle 1876, str. 431.

Wybór przysłówków wskazujących jest związany z tym, przed jaką częścią mowy on stoi: przed przysłówkiem i czasownikiem występuje *taip(o)*, przed rzeczownikiem — *taip dauk(el)*; *taip* jest zaświadczone tylko jeden raz przed rzeczownikiem — por. *Kartais neprieteliai taipo pasislėpti numano, /Kad visur ieškodams, juos atrast negalėsi* V 414 *Taip nesvietiškai ir kiauliškai prisirijo,/ Kad jau su visais svečiais po suolu nupuolė* V 529 *jos taip daugel pasakų vapa, /Kad jau is ranka kuodelį pešt užsimiršta* P 618.

W wielu przykładach z Donelajtisa *taip* znajduje się bezpośrednio przed *kad*. Wszędzie znajduje się ono na początku nowego heksametru i jest oddzielone — w przykładach z autografów — od zdania nadrzędnego przecinkiem, a nawet średnikiem (P 234.519.605. V 235. 350.432. 514.605). Dowodziłoby to, że Donelajtis używa *taip kad* jako spójnika złożonego. Przeciwko temu jednak przemawia fakt, że we wszystkich przykładach z autografów (oprócz V 514) *taip* od *kad* jest też oddzielone przecinkiem. Wskazuje to raczej na rozdzielność *taip* i *kad*. Różnica znaczeniowa między V 514 i wypadkami, gdzie *taip* i *kad* oddzielone są przecinkiem, nie jest uchwytna; por. *grūdelius lauke jau vėjai buvo nudaužę, /Taip kad tik šiaudai į mėšlą mest pasiliko* V 514 i *O paskui razbaininks tas.../ Su kitais draugais pasiritę nugarą skalbė, /Taip, kad man kelias nedėlias sirgti reikėjo* V 432.

4. *Kad* wprowadza zdania okolicznikowe o znaczeniu celowym, w zdaniu nadrzędnym występuje fakultatywny zaimek wskazujący dat. sg. *tam*; czasownik zdania podrzędnego jest w futurum lub conditionalis:

a) w zdaniu nadrzędnym występuje dat.sg. *tam*: *Tam juk Dievs dosnus gėrybes mums dovanojo,/Kad nusimūčiję bei, kaip mums reik, triūsinėję,/Vėl atsigautumbim* R 374.

b) w zdaniu nadrzędnym zaimek wskazujący nie występuje: *Čėdykitės* (tam — T. B.) *kytriai jauni dar būdami klapais,/Kad dar ir senysta ką ras, atšokdama kartą* P 452 *Bausk, prispausk su šalčiais juos, kad gloda jų būtų* Ž. 77.

Użycie czasu przyszłego zamiast trybu warunkowego w tych zdaniach okolicznikowych (jak w przykładzie P 452) jest osobliwością Litewszczyzny Prus Wschodnich [10].

5. U Donelajtisa występują zdania z *lyg(iai)* bezpośrednio przed *kad* o znaczeniu zdań okolicznikowych porównawczych. Dwa z tych przykładów są zaświadczone w autografach Donelajtisa, przy czym w jednym z nich (V 176) przysłówek jest oddzielony od *kad* przecinkiem, w drugim (V 280) przecinka brak. Por.: *Spiaudo nei ant šuns ir jį per drimelį laiko,/Lygiai, kad žmogutis toks neverts pažiūrėti* V 176 *Tūls nusviles ponpalaikis... juokiasi būrams/ Ir besišypsodams jų darbus niekina bloz-*

[10] Tamże, str. 429.

nas, /Lygiai kad toksai be būrų gal įsiremti/ Irgi be mėšlo jų pyragais gal pasivalgyt V 280.

W zdaniach o takim znaczeniu zamiast *kad* występuje też *kaip* (por. niżej). W odróżnieniu od współczesnego języka literackiego zarówno Donelajtis, jak i Kurschat *lygiai* jako spójnika nie używają.

b) Zdania okolicznikowe z przysłówkami względnymi *kaip, kur, kiek.*

Zdania z *kaip.* W większości zdań podrzędnych przysłówki względne zachowują swoje znaczenie podstawowe; również i *kaip* zachowuje swoje znaczenie „jak". Zdania podrzędne z *kaip* mają znaczenie zdań porównawczych sposobu. Fakultatywnie przy nich w zdaniu nadrzędnym występuje zaimek wskazujący *taip*, np. *visur, kaip reik', gražiai ir mandagiai elgias* VI, 48 *Eikš mylėkivos taip, kaipo mylėdavos broliai* I, 75.

Swoje podstawowe znaczenie *kaip* zachowuje również, kiedy w połączeniu z poprzedzającym je bezpośrednio *lyg(iai)* wprowadza zdania porównawcze. W jednym z przykładów tego rodzaju w zdaniu nadrzędnym występuje *lygiai taip*, wskazujące na zdanie podrzędne. W przykładach z *lygiai kaip* z autografów Donelajtisa nie ma przecinka między *lygiai a kaip* (V 354 F 23). Przykłady:

Veil kaip ant ežerų visur langai posidaro, Lygiai kaip antai stiklorius įdeda stiklą Ž 4 *Lygiai kaip antai šašuots pavasario sniegas,/ Kad jis pradela tirpt, žiemos jau nedera keliui, /Lyg taip su garbėms visoms ir man pasidarė* R 510.

Jednak w odróżnieniu od pozostałych przysłówków względnych, Donelajtis używa *kaip* też w wypadkach nie odpowiadających jego podstawowemu znaczeniu leksykalnemu, mianowicie *kaip* wprowadza zdania czasowe, lokalizujące czynność w przeszłości (por. wyżej). Takie użycie *kaip* jest świadectwem jego ewolucji w kierunku spójników. Rozwój ten doprowadził do powstania spójnika *kai* (skrócona postać *kaip*), który we współczesnym języku literackim spełnia zarówno funkcję *kad*, jak i funkcje *kaip* czasowych. Donelajtis *kai* nie używał, Kurschat używał *kai* i *kaip(o)* równoległe. We współczesnym języku literackim *kai* i *kaip* są ściśle zdyferencjonowane (por. niżej).

Zdania czasowe Donelajtisa z *kaip* są podobne do zdań czasowo-warunkowych z *kad* pod tym względem, że (w wypadkach gdy stoją one przed zdaniem nadrzędnym) w zdaniu nadrzędnym występuje często zaimek wskazujący *tai* (lub przysłówki *štai, tuojaus*). Wskazuje to na fakt, że takie zdania z *kaip* są wzorowane na czasowo-warunkowych zdaniach z *kad*. Przykłady: *kaip pirm to lietuvninkai dar buvo pagonai /Ir savo dievaičius iš strampų sau pasidarė/ Ir po medžiais ant virvių pasikorę, gyrė, /Tai jie.../ Daug nešvankių is durnų daiktų prasimanė* V 535 *O kaip diena pasakyta jau buvo prašvitus, /Štai baudžiauninkai visi pulkais susirinko* V 151 *kaip jaunas buvau, visi mane girdavo klapai* R 514.

W jednym przykładzie z Donełajtisa *kaip* wprowadza zdanie przyczynowe: *kaip ji perdaug jį taip prispyrusi meldė, /Nulėkė po kelių dienų ant pietų steliuotas* I, 16. Zdania przyczynowe z *kaip* są znane szerzej w litewszczyźnie [11]).

Zdania z *kur*. Przysłówek względny *kur* cechuje wszystkie zdania okolicznikowe miejsca. W zdaniu nadrzędnym występuje fakultatywny przysłówek wskazujący *ten*, a w kilku przykładach — nieokreślony *visur*. Przykłady: *Kur pirm to du kuinu lengvai mums parvežė naštą, /Jaugi dabar keturiais arkliais pavažiuoti nepigu* R 14 *Ar negalėjot ten pasilikt, kur jus nuperėjo/ Ir varles bei rupužes jus ėst pamokino* Ž 540 *kur tik žiūri, visur mėžinys pasirodo* R 615.

Zdania z *kiek*. *Kiek* wprowadza w kilku przykładach zdania okolicznikowe sposobu porównawcze ilościowe, np. *Sėk linų, kiek Gryta norės* P 596 *Šauk tik, kiek įmanai, ir triūbyk didelį garsą* V 415.

W podobnym znaczeniu jeden raz występuje *ką tik*: *Nu gi dabar, ką tik įmanot, sėkite sėklas* P 654.

II. Zdania okolicznikowe ze spójnikami wyspecjalizowanymi, wyrażającymi funkcję składniową oraz typ semantyczny zdania podrzędnego.

Zdań okolicznikowych tego rodzaju użył Donełajtis w znikomej ilości i są one czterech typów, mianowicie zdania z *iki*,(*pa*)*kol*, *jei* i *kad ir*.

1. *Iki* wprowadza zdania czasowe, wskazujące na okres trwania czynności, np. *kiek utėlių jis tau kasdien nušukavo, /Ik išmokai jo penkias kiaules surokuoti* P 286.

2. (*Pa*)*kol* wprowadza zdania czasowe, oznaczające odcinek czasu, ograniczający trwanie czynności zdania nadrzędnego, np. *Bet jau taip visur, kol sviete kūdikiai auga, /Vargt ir verkt vaikų pirmiausias buvo remestas* P 332 *Pakol šiam krutame sviete,/ Turim jau visaip, kaip taiko Dievs, pasikakint* P 394.

3. Warunkowy spójnik *jei* występuje u Donełajtisa tylko 2 razy w utworach wczesnych. Nie występuje on w „Metai": *duok tuojaus pažyčytą skolą, /O jei ne, tai tuo pavelysiu visą suplėšyt* III, 22 *Bet jei dar daugiaus ko reiks gardžiai pasivalgyt,/ Tai pridėk prie to dar porą šutytų grybų* VII, 198.

4. Przyzwalające *kad ir* występuje w dwu przykładach: *Jiems tabakėlis, kad ir visą butą prismirdin, /Tik gardesnis kaip visi riešutai gardžiausi* V 619 *Tau niekados visi negelbės poteriai tavo,/ Kad ir klūpodams, rankas susiėmęs, skaitysi.* IV, 44.

III. Oprócz wymienionych zdań okolicznikowych trzeba wspomnieć o jednym wypadku zdania czasowego, wprowadzonego przez partykułę

[11] J. Žukauskaitė, Dabartinė lietuvių kalba (straipsnių rinkinys, red. J. Kazlauskas, A. Laigonaitė, V. Urbutis), str. 232.

vos: O vei, vos ašma diena po tam pasirodė, /Štai visi kaimynai svodbiškai pasirėdė R 88 i zdanie przyzwalające z rozłącznym *ar: Ak, Jūs, vargdlienėliai, jus nuogi nabagėliai,/ Ar būt' šilts, ar šalts, ar kits koks dyvinas oras,/ Rūbais vis vienais ir tais pačiais užsidengiat* Ž 65.

*

Materiału do skonfrontowania hypotaksy w języku Donełajtisa z hypotaksą w starszych zabytkach języka litewskiego dostarcza praca E. Hermanna, „Über die Entwicklung der litauischen Konjunktionalsätze", Jena 1912. Ograniczę się do porównania materiału z utworów Donełajtisa z zabytkami pochodzącymi z Prus Wschodnich, ponieważ znaczne zróżnicowanie dialektalne oraz zupełnie inny rozwój języka literackiego litewskiego w Prusach Wschodnich i Wielkim Księstwie Litewskim nie pozwalają na bezpośrednie porównywanie zabytków pochodzących z tych obszarów.

Porównywanie hypotaksy Donełajtisa z hypotaksą w XVI i XVII-wiecznych zabytkach litewszczyzny Prus Wschodnich musi ograniczyć się do zdań spójnikowych, do których Hermann zalicza też zdania z *kaip*, ponieważ w jego książce są uwzględnione tylko te zdania podrzędne.

Hermann zaznacza, że Donełajtis co do hypotaksy jak i pod innymi względami wyróżnia się nowatorstwem (*er schreibt eine sehr moderne Sprache*) [12]. Wyraża się to w bardzo szerokim użyciu *kad*, które przedstawiłem powyżej, i braku lub minimalnym użyciu pozostałych spójników spotykanych w innych zabytkach litewszczyzny wschodnio-pruskiej. W nich, jak twierdzi Hermann, występują częściej niż w dziełach Donełajtisa *jei* i *kaip* oraz spójniki, których Donełajtis nie używa, mianowicie *jog, jeib, idant, jeng, kadangi, kačiai, norint*, oprócz tego *kada* i niektóre inne. Część wymienionych wyrazów wprowadzających, jak ilustruje przeglądowa tabela Hermanna, jest wyspecjalizowana w użyciu: *norint* i *kačiai* są używane w zdaniach okolicznikowych przyzwalających, *kadangi* — w zdaniach przyczynowych, inne występują w zdaniach o kilku funkcjach składniowych lub zdaniach okolicznikowych kilku typów semantycznych, np. *idant* w zdaniach dopełnieniowych oraz okolicznikowych celu i przyczyny, *jeng* — w dopełnieniowych i okolicznikowych celu, *jei* — w zdaniach warunkowych, przyczynowych oraz w zdaniach dopełnieniowych, *jeib* w przyzwalających i zdaniach celu, *kada* — w zdaniach czasowych i przyczynowych, *jog* — w zdaniach dopełnieniowych, przyczynowych, celu, sposobu i skutkowych, *kaip* — w zdaniach sposobu porównawczych i skutkowych, czasowych, celu, przyczyny i w zdaniach dopełnieniowych. Przy tym użycie wyrazów wpro-

[12] E. Hermann, Über die Entwicklung..., o.c., str. 60.

wadzających nie jest w poszczególnych zabytkach jednakowe. Nigdzie jednak nie zauważa się sytuacji podobnej do tej, która jest u Donełajtisa, mianowicie uogólnienia użycia jednego spójnika i usunięcia pozostałych.

Uogólnienie *kad* w pracach Donełajtisa może być wywołane kilkoma przyczynami. Weźmy pod uwagę czynnik stylistyczny. Donełajtis pisząc w swoich „Metai" o życiu codziennym ówczesnej wsi litewskiej, stylizuje swój język na ludowy, który — jak wiadomo — zwykle zadowala się nielicznymi, mało zdyferencjowanymi spójnikami [13]. Literatura kościelna, do której należą pozostałe starsze zabytki Prus Wschodnich, wymaga większego zdyferencjowania spójników, dlatego też występują w niej z jednej strony wyspecjalizowane *norint*, *kadangi* i zapożyczone z polskiego *kačiai*, a z drugiej strony wyraźne są w tych zabytkach tendencje do dostosowania słów wprowadzających do poszczególnych zdań podrzędnych, np. *jei* jest używane głównie w zdaniach warunkowych, *idant* — w zdaniach celu.

Drugim czynnikiem, który wyjaśnia uogólnienie *kad* w języku Donełajtisa jest wspólna językom bałtyckim i słowiańskim tendencja, którą konstatuje Hermann: w obu tych grupach języków — w słowiańskich wcześniej, w bałtyckich później — zanikają wyrazy wprowadzające, utworzone od indo-europejskiego względnego *i-* [14].

Trzeci czynnik, który musimy wziąć pod uwagę, stanowi system participiów języka litewskiego. Chodzi o to, że w języku litewskim zdania podrzędne mogą być zamieniane przez konstrukcje partycypialne tak w wypadkach, gdy podmiot zdania podrzędnego jest ten sam, co podmiot zdania nadrzędnego, jak i w wypadkach, gdy podmiot zdań podrzędnego i nadrzędnego jest różny. Por. *kai ėjau į kiną, sutikau tėvą: eidamas į kiną sutikau tėvą* i *kai visi ėjo į kiną, sutikau tėvą : visiems einant į kiną, sutikau tėvą*. Zaznaczam, że konstrukcje partycypialne mogą wyrażać wszelkie znaczenia okolicznikowe oprócz znaczenia miejsca, co się też obserwuje w języku Donełajtisa [15]. Paralelizm między zdaniami podrzęd-

[13] Por. E. Lerch, Historische französische Syntax, t. I, Leipzig 1925, str. 35 i n.: „Nicht als ob es den Mindergebildeten zu schwer fiele, mehr als die unentbehrlichsten Konjunktionen zu erlernen: vielmehr empfinden sie kein Bedürfniss nach ihnen, weil man in schlichter Rede in der Tat mit wenigen Konjunktionen auskommt und im übrigen den Tonfall zur Verfügung hat, um die Zusammengehörigkeit der Sätze zu bezeichnen. (Erst in zweiter Linie kommt die logische Ungeschultheit in Frage, die sich etwa im Zusammenwerfen von ut und quod äussert; vgl. im Deutschen die Verwechslung zwischen wenn und wann). Die Schriftsprache dagegen, die auch verwickeltere Sachverhälte darzustellen hat und überdies den Tonfall kaum zu verzeichnen vermag, bedarf einer grösseren Anzahl von Bindewörtern."

[14] E. Hermann, Über die Entwicklung..., o. c., str. 84.

[15] Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego, t. XXI, (1962) str. 149—159.

nymi i konstrukcjami partycypialnymi jest podstawą do doszukiwania się związku między ich rozwojem w języku litewskim. Zwraca uwagę zwłaszcza ten fakt, że uogólnienie *kad* zachodzi właśnie w okresie, gdy participium nieodmienne ostatecznie się oddziela od odmiennego [16]. Musi to jednak być przedmiotem odrębnego badania.

Porównanie hypotaksy Donełajtisa z późniejszym o 100 lat Kurschatem i ze współczesnym językiem literackim wykazuje zbieżność w zdaniach podmiotowych, orzeczeniowych, dopełnieniowych i przydawkowych, natomiast różnice w zdaniach okolicznikowych. Różnice między Donełajtisem a Kurschatem są minimalne, co jest związane tak z tym, że obaj posługują się językiem literackim Prus Wschodnich, jak i mniejszym wyrobieniem tego języka niż współczesnej litewszczyzny literackiej.

Kurschat [17] w swojej gramatyce wymienia wszystkie te typy zdań okolicznikowych, które spotykamy w utworach Donełajtisa. Przy tym notuje on jednak w poszczególnych typach zdań, które są u Donełajtisa wprowadzane wyłącznie lub prawie wyłącznie (zdania warunkowe) przez *kad*, obok *kad* użycie innych spójników: *jog, jeng, kadangi, jei, jeib, idant*. Wśród nich poważną konkurencję dla *kad* — jak się wydaje — stanowi tylko *jei*, ewentualnie *jeib* i *idant*. Kurschat zaznacza, że *jog* i *jeng* są przestarzałe, a *kadangi* rzadko używane w Prusach Wschodnich. *Norint* i *kačiai* podaje on równolegle do *kad ir*.

Spośród wspólnych dla Donełajtisa i Kurschata cech różniących ich od współczesnego języka literackiego wymienię: użycie *kad* i *kaip* w znaczeniu czasowym i brak spójników *kai* (Kurschat podaje *kai* jako wariant *kaip*), *nes* (u Donełajtisa i Kurschata jest to spójnik parataktyczny), *lyg* (obaj autorzy używają go w zdaniach okolicznikowych porównawczych irrealnych tylko w połączeniu z *kad* lub *kaip*).

We współczesnym języku literackim użycia *kad* i *kaip* w zdaniach czasowych nie dopuszcza norma [18]. Są one zastąpione przez *kai*, które straciło swoje powiązanie z *kaip* i jest samodzielnym spójnikiem który wprowadza zdania okolicznikowe czasu. Zdania warunkowe nadal wprowadza *kad*, jednak spójnik ten ustępuje przed *jei*, którego prawie wyłącznie używa się w języku pisanym. W tym stylu również zdania przy-

[16] V. Ambrazas, „LTSR MA Darbai", A 2(5), 1958, str. 149 i n.

[17] F. Kurschat, Grammatik..., o. c., str. 422 i n.

[18] Por. J. Balkevičius, Dabartinės Lietuvių kalbos sintaksė, Wilno 1963, str. 351 i in., nie podaje właściwych zdań czasowych z *kad*; J. Žukauskaitė, Kai kurie lietuvių kalbos gramatikos klausimai, straipsnių rinkinys, Wilno 1957, str. 171 i n. (omawiając zdania czasowe z *kad*, podaje tylko przykłady ze starszych autorów; o *kaip* J. Žukauskaitė (Dabartinė lietuvių kalba, o. c. str. 233) informuje: Jungtuku *kaip* lietuvių literatūrinėje kalboje šalutiniai laiko aplinkybės sakiniai nejungtini."

czynowe są zwykle wprowadzane przez *nes*, które stało się spójnikiem hypotaksy. Przyczynowe zdania z *kad* są natomiast cechą języka mówionego.

SUMMARY

In the article the author investigates the hypotactic constructions in Donelajtis' writings working on the entire material available.

The first part of the paper presents formal signals characteristic for dependent clauses in Donelajtis' works. These signals are following:

1. Empty slot in the main clause for the sentence element expressed by the dependent clause,
2. pronoun or adverb in the main clause pointing out the dependent clause,
3. subordinators for dependent clauses (pronouns, relative adverbs, conjunctives, in single examples particles),
4. form of the verb in a dependent clause,
5. order of clauses.

As it is generally in Lithuanian language the form of the verb and the order of clauses are of peripheral significance in Donelajtis' writings in hypotaxis. As for the three remaining formal signals the empty slot is to express syntactical function of the dependent clause, the pronoun or the demonstrative adverb in the main clause points out both syntax function as semantics of the dependent clause, and the subordinators are in Donelajtis' works simply a linking element of dependent clauses not indicating either its syntax function or its semantic type.

The second part of the paper presents material grouped according to syntax functions of dependent clauses as subject, predicative, object, attribute and adverbial clauses. The latter ones form the most part of all dependent clauses in Donelajtis' papers.

The final third part of the paper compares the hypotactic constructions in Donelajtis' writings with the hypotaxis in both ancient Lithuanian writings and in later Lithuanian language.

The paper indicates that hypotactic constructions in Donelajtis' work stand out due to particularly frequent use of the conjunctive *kad* which appears in dependent clauses of all syntactical functions and which is simply a sign for dependent clause. Beside *kad* there appear only few conjunctives. This wide use of *kad* was not practised by the Lithuanian writings of the oldest era and it is not spread as much as in Donelajtis' works in the modern times.

III. SPRAWOZDANIA

В. Гринавецкис
Вильнюс

НОВОЕ В ЛИТОВСКОЙ ДИАЛЕКТОЛОГИИ

New Studies of Lithuanian Dialectology

§ 1. В советское время литовская диалектология достигла значительных успехов: составляется атлас литовского языка, написано несколько крупных монографий (кандидатских диссертаций) отдельных говоров, отпечатано в сборниках много диалектологических исследований и материалов. Всеми кандидатскими диссертациями по литовской диалектологии руководят академики Академии наук Литовской ССР проф. Ю. Бальчиконис и проф. Б. А. Ларин.

Диалектологическая работа в Литовской ССР в настоящее время проводится несколькими коллективами: Институтом литовского языка и литературы Академии Наук Литовской ССР, кафедрой литовского языка Вильнюсского государственного университета имени В. Капсукаса, кафедрами литовского языка Вильнюсского и Шяуляйского педагогических институтов, а также многими учителями-литуанистами и другими культурно-просветительными работниками. Всей диалектологической работой руководит и координирует Институт литовского языка и литературы Академии наук Литовской ССР [1].

В данной статье публикуются новые исследования автора статьи по исторической литовской диалектологии, главным образом из обла-

[1] Работа по литовской диалектологии за время Советской власти в Литве широко освещается в следующих статьях: Ю. Ю. Сенкус, Исследование литовских диалектов. — Вопросы языкознания, 5, 1957, стр. 98—100; И. Казлаускас, А. Сабаляускас, Изучение литовского языка в Литовской ССР. Вопросы славянского языкознания, 3, Москва, 1958, стр. 166—169; J. Palionis, Lietuvių kalbotyros laimėjimai tarybinės santvarkos metais. — Kalbotyra, I, Vilnius 1958, стр. 5—16; V. Grinaveckis, Lietuvių kalbos tarmių tyrinėjimas Tarybų valdžios metais. — Vilniaus Valstybinio pedagoginio instituto Mokslo darbai, Lietuvių kalba ir literatūra, XI, Vilnius, 1960, стр. 13—40; J. Kruopas, Tarybinės lietuvių kalbotyros laimėjimai. — Mokslas Tarybu Lietuvoje, Vilnius, 1961, стр. 118—126.

сти связей между отдельными балтийскими, а также между балтийскими и восточно-славянскими языками и диалектами [2].

В статье приводятся многие новые факты, а также установлены новые изоглоссы и уточнены некоторые ранее установленные. Приведенный материал в тех случаях, когда не указан источник, собран автором и студентами-литуанистами Вильнюсского государственного педагогического института.

I. Родственные связи литовско-жемайтских и соседних латышских говоров

1. Развитие сочетаний *tj, dj* и редукция гласных конца слова

а) Развитие древних сочетаний *tj, dj*

§ 2. Аффрикаты *č, dž* (либо *c, dz* в дзукских говорах) < *tj, dj* на восточной части Литвы возникли около начала XIII в. и от сюда распространились на всю территорию литовского языка. В жемайтских говорах, занимающих северо-запад Литвы, сочетания *tj, dj* превратились в аффрикаты около второй половины XIV и начала XV в. [3]

§ 3. Жемайтские говоры отличаются отсутствием аффрикат из *tj, dj* в конце слова перед древним кратким *a*. В этом положении во всех жемайтских говорах (к западу и северу от линии: Вягяряй, Круопяй, Шюпиляй, Куляй, Бубяй, Кяуноряй, Титувенай, Шилува, Расейняй, Калнуяй, Ваджгирис, Эржвилкас, Эйчяй, Сартининкай, Плашкяй, Лабгува) *-tja, -dja* развились в *-t(e), -d(e)*: *svètę* ~ *svečiai* 'гости' < **svetjai*, *mèdė* ~ *mẽdžiai* 'деревья' < **medjai*, *svèc* ~ *svẽčias* 'гость' < **svetjas* [4]. Дальше на северо-запад аффрикаты из сочетаний *tj, dj* отсутствуют и перед другими гласными. Прежде всего (к северо-запа-

---

[2] Классификацию литовских говоров и описание их основных особенностей см. J. Otrębski, Gramatyka języka litewskiego, I, Warszawa, 1958, стр. 9—27, а также карту литовских говоров, приложенную в конце данной книги.

[3] V. Grinaveckis, Keli lietuvių kalbos termių fonetinių ypatybių istorijos klausimai. — Kalbotyra, III, Vilnius, 1961, стр. 120.

[4] Мягкость согласных в данной статье обозначается (апострофом) только перед гласными заднего ряда и в конце слова; перед гласными переднего ряда согласные являются всегда мягкими. Долгота гласных обозначается черточкой над буквой (*ā*), ударяемые акутовые (*á*) и циркумфлексные (*ã*) гласные являются долгими; их долгота (за исключением архотиров) другим знаком не обозначается; полудолгота гласных обозначается точкой внизу с правой стороны буквы (*a̰*), сверхдолгота — двоеточием (*a:*). За тильдой (~) даются соответствующая формы литовского литературного языка.

ду от линии: Китай, Жамайчю, Наумиестис, Вайтунас, Паграмантис, Скаудвиле, Пакражантис, Упина, Круопяй, Вятеряй) перед -*ā́*, -*ā́n*, -*ã́n*: *statè* ~ *stačià* 'прямая' <**statjā́*, *stãte* ~ *stãčią* 'прямую' <**statjã́n*, *statè* ~ *stačià* 'с прямой' <**statjā́n*. Еще дальше (к северо-западу от линии: Приекуле, Жямайчю, Науместис, Паюрис, Витогала, Каркленай, Павандяне, Луоке, Папиле, Кликолай) *tj*, *dj* не развились в аффрикаты и перед -*ã́* в безударном конце слова: *svẽtę* ~ *svẽčio* 'гостья' <**svetjã́ gāidę* ~ *gāidžio* 'петуха' <**gaidjã́*. Еще ближе к побережью (в приморско-жемайтском говоре, к северо-западу от линии: Дитува, Айсенай, Гаргждай, Куляй, Сталгенай, Плунге, Альседжяй, Сяда, Жидикай) *tj*, *dj* перед всеми гласными превратились в *t'*; *d'*:

Единственное число

И.	*žũodis*	~ *žõdis*	'слово'	<**žādīs*
Р.	*žũodę*	~ *žõdžio*		<**žādjã́*
Д.	*žũod'ęu*	~ *žõdžiuo*		<**žādjõi*
В.	*žũodi*	~ *žõdį*		<**žādiñ*
Тв.	*žũod'ò*	~ *žodžiù*		<**žādjé*
М.	*žũodîe*	~ *žõdėje*		<**žādējẽ̃n*

Множественное число

И.	*žũodê*	~ *žõdžiai*	<**žādjai*
Р.	*žũod'u*	~ *žõdžių*	<**žādjuñ*
Д.	*žũodêms*	~ *žõdžiams*	<**žādjamus*
В.	*žũod'ùs*	~ *žõdžiùs*	<**žādjõns*
Тв.	*žũodês*	~ *žõdžiais*	<**žādjais*
М.	*žũod'ûs*	~ *žõdžiūse*	<**žādjõnsẽ̃n*

На территории жемайтских говоров все указанные изоглоссы различного отсутствия аффрикат в конце слова являются параллельными. Также параллельно с данными жемайтскими изоглоссами проходит и изоглосса, отделяющая аукштайтско-дзукский диалект от других аукштайтских диалектов. Параллельное расположение указанных изоглосс свидетельствует о распространении аффрикат на территории литовского языка с востока на запад.

§ 4. а) Причиной отсутствия аффрикат в конце слова в жемайтских говорах является редукция конечных гласных. Редуцированные конечные гласные заднего ряда под влиянием *j* продвинулись вперед, а перед передними гласными *j*, стоявший после согласных (в данном случае в сочетаниях *tj*, *dj*), по законам литовского (и латынского) языка исчез, и таким образом *tj*, *dj* > *t'*, *d'*.

б) Так как волна аффрикат шла с востока, а редукция конечных гласных — с северо-запада (см. § 17), то чем дальше на северо-запад продвинялась волна аффрикат, тем больше конечные гласные были подвергнуты редукции и продвижению вперед и в связи с этим *j* из сочетаний *tj, dj* перед конечными гласными был подвергнут исчезновению. Поэтому чем дальше на северо-запад, тем меньше аффрикат из *tj, dj* в конце слова.

§ 5. Как в жемайтских говорах исчезновение *j* в конце слова после согласных взаимосвязано с переходом гласных заднего ряда, в гласные переднего ряда, лучше всего показывает судьба *bj, pj, mj, vj* в конце слова, которая является тождественной с судьбой *tj, dj*, напр. (в говорах северо-западных дунининков):

Единственное число

И.	trètę̀ ~ trẽčià 'третья' <*tretjã̀	šlàpę̀ ~ šlapià 'мокрая' <*šlapjã̀
Р.	trèč'ûos ~ trečiõs <*tretjã̀s	šlàpjûos ~ šlapiõs <*šlapjã̀s
Д.	tretê ~ trečiài <*tretjai	šlapẽ ~ šlapiái <*šlapjai
В.	trẽtè ~ trẽčią <*tretjãn	šlãpę ~ šlãpią <*šlapjãn
Тв.	trètè ~ trečià <*tretjãn	šlàpè ~ šlapià <*šlapjã́n
М.	trèč'ûo ~ trečiojè <*tretjājęn	šlàpjûo ~ šlapiojè <*šlapjājẽn

Множественное число

И.	trẽtęs ~ trẽčios <*tretjãs	šlãpęs ~ šlãpios <*šlapjãs
Р.	trèč'ũ ~ trečių <*tretjuñ	šlàpjũ ~ šlapių̃ <*šlapjuñ
Д.	treč'ûoms ~ trečiõms <*tretjāmus	šlapjûoms ~ šlapiõms <*šlapjāmus
В.	trètès ~ trečiàs <*tretjã́ns	šlàpès ~ šlapiàs <*šlapjã́ns
Тв.	trèč'ũoms ~ trečiomìs <*tretjāmìs	šlàpjũoms ~ šlapiomìs <*šlapjāmís

У приморских жемайтов, где *tj, dj* в конце слова > *t', d'* и *bj, pj, mj, vj* > *b', p', m', v'* (либо *b, p, m, v*, если за ними нет гласного), напр.:

Единственное число

И.	šlãps ~ šlãpias 'мокрый'
Р.	šlãpę ~ šlãpio
Д.	šlapêm ~ šlapiám
В.	šlãpi ~ šlãpį, -ią
Тв.	šlàp'ę̀ ~ šlapiù
М.	šlàpèmè ~ šlapiamè

Множественное число

И.	šlàpę̀ ~ šlapi
Р.	šlàp'ũ ~ šlapių̃
Д.	šlapîms, -ę̂ms ~ šlapiems
В.	šlàp'ùs ~ šlapiùs
Тв.	šlàpẽs ~ šlapiaĩs
М.	šlàp'ũs ~ šlapiũsè

§ 6. а) В латышском языке *tj, dj* превратились в *š, ž*: *sveša* 'род. пад. ед. ч., гостья' <**svetjā*, *meža* 'род. пад. ед. ч., леса' <**medjā*. Су-

ществует мнение, что в латышском языке *tj, dj* прежде всего > *č, dž*, которые в дальнейшем развитии дали *š, ž*. На западной части латвийской территории (в куршском языке), как и на литовской (в жемайтском диалекте), в конце слова *tj, dj* > *t', d'*, которые в дальнейшем в топонимах (и, по всей вероятности, в диалектных словах) > *k', g'*. В латышском языке сочетания *tj, dj* позже изменились на западной части территории (как и в литовском), поэтому и в нем, как и в жемайтском диалекте, второй компонент *tj, dj* взависимости от редукции конечных гласных исчез до *tj, dj* > *č, dž* (*š, ž*).

б) И в латышских (как в жемайтских) говорах, которые произошли из куршского языка, второй компонент *bj, pj, mj, vj* в конечных слогах исчез в зависимости от редукции окончаний [5]. Это показывает на тождественную судьбу *tj, dj* и *bj, pj, mj, vj* и в западно-латышских говорах.

По мнению К. Буги, *tj, dj* в латышском языке изменились в *š, ž* еще до X в [6], в западной части латвийской территории это изменение, возможно, является более поздним.

§ 7. а) В прусском языке *tj, dj* по всей вероятности, превратились в *t', d'*, напр.: *median* 'лес', *mediõne* 'охота': лит. *medžione* 'то же', *geide* 'желает': лит. *geidžia*, *waitiāt* 'говорить'. Эту особенность прусского языка И. Эндзелин сравнивает со соответствующими особенностями куршского языка и жемайтского диалекта [7].

б) Так как изменение *tj, dj* раньше всего началось на восточной части как литовской, так и латвийской территории, то, можно полагать, что пруссов, как более отдалённых на запад балтов, волна изменения *tj, dj* в аффрикаты не достигла. Возможно, что пока волна аффрикат дошла до прусской территории, *tj, dj* в прусском языке уже были превращены в *t', d'*, как (в конечных слогах) в куршском языке и в жемайтском диалекте.

б) Редукция гласных конца слова.

§ 8. Краткие конечные гласные *a, e, i* в жемайтских говорах исчезли (за исключением некоторых случаев).

а) Краткий *a* в открытом конце слова (исчез во всех формах): *âug* ~ *áuga* 'растёт', -ут', *šālt* ~ *šálta* 'холодно'; в закрытом конце: *lāuks* ~ *laũkas* 'поле', *gêrs* ~ *gẽras* 'добрый', *šâukšc* ~ *šáukštas* 'ложка', но краткий *a* в закрытом конце слова остается после *s, š, z, ž*, c, *č*: *vẽsas* ~ *vìsas* 'весь', *māišas* ~ *maĩšas* 'мешок', *stẽčas* ~ *stičas* 'проти-

[5] J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, Rīgā, 1951, стр. 176—177.

[6] K. Būga, Rinktiniai raštai, III, Vilnius, 1961, стр. 98.

[7] J. Endzelīns, Senprūšu valoda, Rīgā, 1943, стр. 34.

воречивый', после *l, m, n, r, v,* если перед этими согласными стоят еще *s, š, z, ž, b, p, d, t, g, k*: *krîeslas* ~ *kréslas* 'кресло', *mîešlas* ~ *méšlas* 'навоз', *ãklas* 'слепой', *dũmblas* 'ил', *kãrklas* 'ива', *meistras* 'мастер', *rãusvas* 'красноватый'. Доунининки и северная часть донининков вместо а в этом случае произносят редукцированный *o*: *dãržos* ~ *daržas* 'огород', *kãrklos* ~ *karlas* 'ива'. В донининских говорах рядом с формами с редуцированными *o* < *a* произносятся и формы без конечного гласного: *kàkls* ~ *kãklas* 'шее', *dãržs* ~ *daržas* 'огород'.

б) Краткий *e* тоже исчез: *akmens* < *akmenes* 'род. пад. ед. ч., камня'.

в) Краткий *i* исчез в открытом конце слова: *mìl'* || *mîl* < *mìli* 'любит, -ят', *tìl'* || *tìl* < *tìli* 'молчит, -ат', *vêiz* < *veizi* 'смотрит, -ят', но в закрытом конце остается: *ãkès* ~ *akìs* 'глаз'.

§ 9. В литовском языке древние акутовые конечные гласные сократились (*rankà* 'рука' <**rankã́*) около конца XIII в. и начало XIV в.[8].

§ 10. Долгие циркумфлексные гласные в северо-западных говорах, как в открытом, так и в закрытом безударном конце слова сократились:

а) *a* : *lãuka* ~ *laũko* 'род. пад. ед. ч., поля' <**laukã̃*, *mãžas* ~ *mãžos* 'им. пад. мн. ч. ж. р., маленькие'; после *j* и других мягких согласных *ã̃* > *e* (в юго-восточных говорах): *júoje* ~ *jójo* 'ездил, -а, -и верхом' <**jãjã̃*, *ę* (во всех говорах, за исключением юго-восточных): *jûoję* ~ *jójo* <**jãjã̃*;

б) *ẽ* > *ę* || *e* || *i̯*: *kãtęs* || *kãtes* || *kãti̯s* ~ *kâtės* 'кошки', *žẽmę* || *žẽmi* || || *žẽme* || *žẽmė* 'земля';

в) *ĩ* > *i* || *ę* || *i̯* ||*ãkis* || *ãkęs* || *ãki̯s* ~ *ãkys* 'глаза';

г) *ũ* > *u̯*: *grãžus* ~ *gražũs* 'им. пад. мн. ч. м. р., красивые';

д) *õ* > *o* || *u̯*: *mîenọ* || *mienu̯* ~ *mė́nuo* 'луна' <**mė́nõ*;

ж) *ę̃* (< *ei*) > *ę* || *i̯*: *tẽnę* || *teiniį* ~ *teĩnie* 'пусть идёт, -уг';

з) Сократились также все гласные из циркумфлексных дифтонгов *an, en, in, un*: *lãpa* ~ *lãpą* 'вин. пад. ед. ч., листья', *lãpę* || *lãpe* ~ *lãpę* 'лисицу', *ãki* || *ãkę* || *ãki̯* ~ *ãkį* 'глазу', *vîru* || *vîro* || *viru̯* ~ *výrų* 'род пад. мн. ч., мужчин'.

§ 11. Долгие циркумфлексные окончания в жемайтских говорах, по-видимому, сократились вслед за сокращением акутовых. На это указывают изоглоссы отсутствия аффрикат перед -*ė́* и перед -*ã̃*; изоглосса отсутствия аффрикат перед -*ã̃* лишь в южной части жемайтских говоров несколько дальше отдвинута более к северу и западу,

[8] См. K. Būga, Rinktiniai raštai, III, Vilnius, 1961, стр. 46.

чем изоглосса отсутствия аффрикат перед -*ā̃* (см. § 3). Значит, когда волна аффрикат захватила юго-восточную часть территории жемайтских говоров до линии Паграмантис-Кельме, -*á* уже был кратким и передним гласным, а -*ā̃* — еще не был превращен в передный гласный и *j* (в *tj*, *dj*) перед ним ещё существовал.

В южной части жемайтских говоров и в особенности в говоре северо-западных аукштайтов сокращение циркумфлексных гласных в безударном конце слова должно быть более поздним по сравнению со сокращением акутовых. На это указывает велюонский говор, где -*ā̃*, -*ẽ̃* успели превратиться в -*o*, -*ė* и только после того сократились в -*u*, -*i*: *sãku* < *sãko* <**sakã̃* 'говорит, -ят', *sãki* < *sãkė* <**sakẽ̃* '3 лицо говорил, -ла, -ли'.

§ 12. В северо-западной части жемайтских говоров, вдоль латвийской границы, и в донининкском говоре, сокращенные бывшие акутовые и циркумфлексные конечные гласные являются сильно редуцированными: *sãus*ᵏ ~ *sausà* 'сухая' <**sausã́*, *rãšᵏ* ~ *rãšo* 'пишет, -ут' <**rašã̃*. В донининкском говоре в связной речи данные гласные иногда исчезают: *šãrk* ~ *šárka* 'сорока' <**šarkã́*, *ganîkļs* ~ ~ *ganýklos*'им. пад. мн. ч., пастбища' <**ganī́klãs*.

§ 13. Так как в жемайтских говорах краткие гласные в конце слова исчезли, а долгие (в безударном конце) — сократились, то следует думать, что редукция кратких гласных должна была начаться еще до полного сокращения долгих акутовых гласных. Если редукция кратких конечных гласных началась бы после сокращения акутовых гласных, то дальнейшая судьба сокращенных акутовых и древних кратких гласных была бы одинаковой, так как бывшие акутовые конечные гласные уже являлись бы краткими.

§ 14. В латышском языке гласные сократились раньше, чем в литовском акутовые — около X — XI в. в.[9] В прусском языке только в безударном конце слова долгие гласные, по-видимому, были сокращенными (см. § 15б).

§ 15. Кроме других фактов, о древности сокращения окончаний свидетельствует и распространение данного явления на территории балтийских языков.

а) В латышском языке сокращение конца слова подобно жемайтскому: в латышском языке гласные *a*, *e* (в открытом и закрытом конце слова), *i* (в открытом конце слова) исчезли, напр.: *rags* 'рог' <**ragas*, *akmens* 'род. пад. ед. ч., камня' <**akmenes*, *sāp* 'болит' <**sāpa*, *tēv* 'зват. пад. ед. ч., отец' <**tēve*, *tur* 'имеет' <**turi*, долгие гласные (и дифтонги) как в древних окситонических, так и баритонических фор-

[9] См. там же, стр. 47.

мах сократились: *raga* 'род пад. ед. ч., рога' < **ragā, māte* 'мать' < **mātē, acis* 'им. пад. мн. ч., глаза' < **akīs, pęlus* 'мякина' < **pelūs, ragu* 'твор. пад. ед. ч., рогом' < **ragō, ragu* 'вин. пад. ед. ч., рог' < **ragān, saki* 'говоришь' < **sakai, medus* 'род. пад. ед. ч., меда' < **medaus, vedi* 'ты вел' < **vedei*; как и в жемайтских говорах сохранились краткие *u* (всегда), *i* (в закрытом конце слова): *tirgus* 'базар', *saldus* 'сладкий', *acis* 'глаз'.

б) В прусском языке конец слова в большинстве случаев был сокращен, как в жемайтском диалекте и в латышском языке.

В прусском языке древние краткие гласные часто отсутствуют, напр.: *a*: *deiws* 'бог' < **deivas, tāws* 'отец' < **tāvas, usts* 'шестой' < **ustas*, но *laiskas* 'книга', *isarwiskas* 'настоящий', *septmas* 'седьмой', *wissa* 'всё', *polinka* 'остаётся, -ются'; *i*: *tur* 'имеет' < **turi, ast* 'есть' < **asti, dast* 'даёт, -ют, рядом с *dasti* 'то же', но *arwi* 'vahr, 'действительно'; в закрытом конце слова *i* (как в латышском языке и в жемайтском диалекте) сохранился: *angis* 'змея', *assis* 'ось'; *u* сохранился во всех случаях: *alu* 'пиво', *dangus* 'небо', *pecku* 'стадо'; *e* сохранился: *kermenes* 'род. пад. ед. ч., тела', *deiwe* 'зват. пад. ед. ч., боже'.

Долгие гласные в безударном конце слова в прусском языке, повидимому, были сокращены: *kurpi* 'башмак', < **kurpē, pertraūki* 'прервал' < **pertraūkē, mūti* 'мать' < **mātē, grīku* 'дать. пад. ед. ч., греху' < **grīkō* [10].

Как видно из примеров, сокращение конца слова в прусском языке является менее обширным, чем в жемайтском диалекте.

в) Итак, редукция конца слова охватила всю северную и западную часть территории балтийских языков ещё тогда, когда прусский язык являлся живым языком. Эта территория охватывает латышский язык, жемайтский говор, северную и северо-западную часть западно-аукштайтского говора и прусский язык. Восточно-аукштайтский центр (бассейн реки Муша) редукции конца слова является более поздним — там интенсивная редукция конца слова началась после сокращения акутовых окончаний, потому одинаково исчезли и древние краткие, и сокращенные акутовые: *vēd* < *veda, šāk* < **šakā*.

§ 16. а) В жемайтском диалекте редукция конца слова началась на северной части его территории. На западно-аукштайский диалект редукция конца слова распространилась из жемайтского диалекта [11]. Так как прусский язык в территориальном отношении является про-

---

[10] J. Endzelynas, Baltų kalbų garsai ir formos, 21—22, Vilnius, 1957; Senprūšu valoda, Rīga, 1943, стр. 25.

[11] V. Grinaveckis, Galūnių trumpėjimas lietuvių kalbos tarmėse. — Vilniaus Valstybinio pedagoginio instituto Mokslo darbai, Lietuvių kalba ir literatūra, Vilnius, 1959, стр. 99.

должением западно-аукштайтского диалекта, то вполне возможно, что редукция конца слова в прусский язык проникла с севера через северо-западных аукштайтов. Такое мнение подтверждается и постепенным ослаблением редукции конца слова от севера до юго-запада балтийской территории. В жемайтском диалекте редукция конца слова меньше, чем в латышском языке, в северо-западно-аукштайтском диалекте — меньше, чем в жемайтском, в прусском языке — меньше, чем в северо-западно-аукштайтском диалекте.

б) Такое же постепенное уменьшение редукции конца слова по направлению с севера на юго-запад отмечается и на территории латышского языка. Самая сильная редукция конца слова имеется на севере латвийской территории: на севере Курземе (в тамниекском диалекте) и на северо-западе Видземе, в либском говоре. В тамниекском говоре все краткие гласные современного латышского литературного языка подверглись исчезновению, напр.: *ruok* < *ruoka* 'рука', *rāg* < < *raga* 'род. пад. ед. ч., рога', *vīds* < *vidus* 'середина' *grūtu:m* < *grūtumi* 'трудности', *pu:k* > *puke* 'цветок' [12]. Далее к югу от северной части Курземе и от северо-западной части Видземе усиленная редукция конца слова постепенно исчезает, а на юге Курземе, около Руцава, у литовской границы, и древний краткий *a* сохранился в некоторых случаях, как и в жемайтском диалекте, напр.: *kaklas* 'шее', *stipras* 'крепкий', *īsas* 'краткий'. Около Айзпуте сохранившийся в конце слова краткий *a* превратился в гласный типа *и* (как доуининском говоре): *kaklus* 'шея', *putnus* 'птица' [13].

§ 17. Повидимому, не остается места сомнению, что редукция конца слова началась на севере территории балтийских языков и отсюда распространилась на всю территорию Латвии, на северо-запад Литвы и на Пруссию.

§ 18. В XII в. в латышском языке процесс исчезновения древних кратких гласных в конце слова, по всей вероятности, ещё не был завершённым [14]. В жемайтском диалекте редукция кратких конечных гласных должна была начинаться до сокращения акутовых окончаний, т. е. до конца XIII в. Так как редукция конца слова на западно-аукштайтский диалект распространилась из жемайтского диалекта, то западно-аукштайтская редукция конца слова должна быть более поздней, чем жемайтская (см. § 16а).

§ 19. Какова первая причина редукции конца слова в балтийских языках? Северо-западные латышские диалекты, где редукция конца

---

[12] J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, Rīgā, 1951, стр. 86—87.
[13] Там же, стр. 79—81.
[14] J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, Rīgā, 1951, стр. 80—81.

слова является самой сильной (см. § 16б), имели самые тесные связи с финскими племенами и подвергались сильному финскому языковому влиянию [15]. Исчезновение (вторичное) кратких гласных современного латышского языка, в этих говорах, по-видимому, является результатом финского влияния, так как на двух совершенно изолированных территориях возникли те же самые фонетические явления, и как раз в тех местах (на северной Курземе и на северо-западе Видземе), где латыши более тесно соприкоснулись с финами.

2. Исчезновение таутосилабического *n* и сужение первого компонента дифтонгических сочетаний *am, an, em, en*

§ 20. а) Таутосиллабический *n* в литовском языке перед *j, v, l, m, n, r, s, š, z, ž* и в конце слова исчез, только в юго-восточных жемайтских говорах ((Таураге, Скаудвиле, Кялме, Куршенай, Ужвянтис, Варняй, Шилале, Риетавас, Тялшяй) он до сих пор в середине и в ударяемом конце слова остался: *žansìs* ‖ *žõnsès* ~ *žąsìs* 'гусь', *tinst* ~ *tista* 'вытягивается'. В северных и западных жемайтских говорах таутосиллабический *n* исчез также как и в литературном языке, но дифтонгические сочетания *an, en* при монофтонгизации превратились в отличие от литературного языка не в долгие *ā, ē* (*žąsis* < *žansis* 'гусь', но в *ō, ē*, напр.: *žõsęs* ~ *žąsis* 'гусь', *skę̄stę* ~ *skęsti* 'тонуть'. В дзукских и восточно-аукштайтских пунтининкских говорах дифтонгические сочетания *an, en* при монофтонгизации превратились в *ū, ī*: *žūsis* ~ *žąsis* 'гусь', *skīs'c'* ‖ *skīs't'* ~ *skęsti* 'тонуть'. В восточно-аукштайтских понтининкских и пентининкских (*añ*) говорах *an* при монофтонгизации превратился в *ō*: *žõs's'* ~ *žąsis* 'гусь'.

б) Дифтонтческие сочетания *am, an, em, en* в северо-жемайтских говорах превратились в *o̰m, o̰n, ę̰m, ę̰n* (до линии Жямайчю Наумиестис, Паюрис, Гирдишке, Касчюкай, Вайгува, Куртувенай), в восточно-дзукских и восточно-аукштайтских говорах — в *um, un, im, in* (*runka* ~ *ranka* 'рука', *súmtis* ~ *sámtis* 'ковш') в понтининских — в *o̰m, o̰n, ę̰m, ę̰n* (*ro̰ñk* ~ *rankà*, *sómt's'* ~ *sámtis*, *pę̰mpe* ~ *pempe* 'чибис' (в пантининскких (в северной части) — только с восходящей интонацией) *kõ̰mps*, ~ *kã̰mpas* 'угол', *tḛ̃mp't'* ~ *tempti* 'тянуть'.

---

[15] M. Rudzīte, Ziemelvidzemes izloksnes Braslavā, Vacatē, Baunos un Vilzenos. — Latvijas PSR Zinātnu akadēmija. Valodas un literaturas instituta Raksti, VI, Rīgā, 1958, стр. 131—132; E. Šmite, Vidus un lībisko izloksnu saskare Dauguļos. — Latvijas PSR Zinātņu akadēmija. Valodas un literaturas instituta Raksti, VI, Rīgā, 1958, стр. 8—9; M. Graudiņa, Dažas seklo tāmnieku izlokšņu īpatnības. — Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Vēstis, 1958, Nr. 10(135), стр. 57.

в) В восточно-литовских говорах изменение дифтонгических сочетаний *am, an, em, en* раньше (до середины XIII в.) [16] началось на восточной части данных говоров и отсюда распространилось дальше на запад. На северной части жемайтских говоров дифтонгические сочетания изменились к началу XIV в. Об этом свидетельствуют такие формы, как *rą̃nkò* ~ *rankà* 'тв. пад. ед. ч., рукой' ⟨ **rankā́n*, т. е. конечный *-ā́n* должен был измениться до сокращения акутовых окончаний, которые сократились к концу XIII в. и началу XIV в. [17]. Дальше к югу древний конечный *-ā́n* изменился не в *-ọ*, а в *-a*. Значит, к югу (см. § 26) изменение дифтонгических сочетаний является более поздним. Таким образом приходим к выводу, что изменение дифтонгических сочетаний раньше началось в северной части жемайтских говоров и от сюда распространилось на юг.

г) Западно-аукштайтский говор, который занимал территорию между жемайтскими говорами и прусским языком, еще в XVI в. сохранил дифтонгические сочетания *an, en, in, un* в середине и в конце слова. Даже в XVII в. процесс монофтонгизации данных дифтонгических сочетаний еще не был завершен. Это видно из грамматики литовского языка Д. Клейна, который говорит, что гласные из *an, en, in, un* произносится с носовым назвуком [18]. Таким образом, еще в XVI в. прусский язык в месте с западно-литовскими диалектами занимал сплошную территорию, в которой таутосиллабический *n* был сохранен. К этой территории принадлежал жемайтские (за исключением северных частей доунининков), западно-аукштайтские и средне-аукштайтские (представляемые писателем XVI в. М. Даукша). В восточно-литовских говорах (дзукских и восточно-аукштайтских) в XVI и даже в XIV в. (по данным топонимики, засвидетельствованной в русских летописях) таутосиллабический *n* в середине (в известных случаях) и конце слова больше не существовал.

§ 21. В латышском языке изменение дифтонгических сочетаний *an, en, in, un* в *uo, ie, ī, ū*, по-видимому, началось на восточной или на северо-восточной части Латвии, ибо в западной и южной части Латвии изменение данных дифтонгических сочетаний является более поздним. В XIII в. на Курземе (в куршском языке) дифтонгические сочетания еще не были монофтонгизированными [19]. Позже таутосиллабический *n* исчез также в земгалском [20] языке, а в латышском языке

[16] V. Grinaveckis, Keli lietuvių kalbos tarmių fonetinių ypatybių istorijos klausimai. — Kalbotyra, III, Vilnius, 1961, стр. 120.

[17] K. Būga, Rinktiniai raštai, III, Vilnius, 1962, стр. 46.

[18] Pirmoji lietuvių kalbos gramatika, Vilnius, 1957, стр. 418 и сл.

[19] K. Būga, Rinktiniai raštai, III, Vilnius, 1961, стр. 117 и сл.

[20] V. Dambe, Blīdienes vietvārdi kā pagātnes liecinieki. Rakstu krājums,

вообще монофтонгизация дифтонгических сочетаний произошла до начала XII в.[21] В восточно-славянских языках носовые гласные назализацию потеряли около IX—X в.[22] Из сказанного следует, что центр монофтонгизации дифтонгических сочетаний (потеря назализации носовых гласных) по отношению территории и времени находится на восточных территориях балтийских и восточно-славянских языков прежде всего гласные потеряли назализацию восточно-славянские языки, затем дифтонгические сочетания *an, en, in, un* монофтонгизировались в латышском языке, позднее в восточно-литовских говорах, и еще позже — у куршей и северных жемайтов. Дифтонгические сочетания *an, en, in, un* в языке самых западных балтов-пруссов и южных жемайтов сохранили второй компонент.

Территория и время изменения дифтонгических сочетаний в балтийских и восточнославянских языках указывает на общее развитие данного фонетического явления у балтийских и восточно-славянских языков. Различное изменение *an, en, in, un* (*ǫ, ę*) в отдельных балтийских и славянских языках зависит от существовавших в то время других фонетических различий. Например, восточно-славянский *ǫ* в своем развитии превратился в *u* (как в восточно-литовских говорах *an* > *ǫn* > *ǭ* (*ǫ*^{M}) > *ū*: *žansis* > *žonsis* > *žǫsis* (*žǫ*^{n}*sis*) > *žūsis*) и совпал с *u* < *ǫ*, *ou*: *ruka* < **rǫka*, друг < **drougъ*, в латышском языке *an* > *on* > *ō*, который совпал с древним *ō* и, по всей вероятности, из-за дальнейшего сужения нового *ǭ* (< *an*) оба *ō* превратились в *uo*: **rankā* > **ronka* > * *rōka* ‖ **doti* > *ruoka, duot*, как у северо-западных жемайтов доунининков: **žansis* > **žǫnsis* > **žōsis* ‖ **dǫti* > *žǫuses* ‖ *dǫutę*.

§ 22. Одним фактом, от которого зависит различный гласный или дифтонг из *an, en* в балтийских языках, является неодновременное сужение древних долгих *ā, ē*. Во время монофтонгизации *an, en* гласные *ā, ē* в дзукских, восточно-аукштайтских и северо-жемайтских говорах остались не суженными[23], гласные из *an, en* не могли совпасть с древними *ā, ē*, потому подверглись лабиализации и в дальнейшем превратились в *ūi, ī* (по-видимому, через степень *ǭ, ę̄*, которые сохранились в говорах восточно-аукштайтов понтининков и пантининков).

Velītjums akadēmikim profesoram Dr. Jānim Endzelīnam viņa 85 dzīves un 65 darba gadu atcerei, Rīgā, 1959, стр. 433—439.

[21] J. Endzelynas, Baltų kalbų garsai ir formos, Vilnius, 1957, § 51 b.

[22] С. Б. Бернштейн, Очерк сравнительной грамматики славянских языков, Москва. 1962, стр. 244.

[23] V. Grinaveckis, Keli lietuvių kalbos tarmių fonetinių ypatybių istorijos klausimai. — Kalbotyra, III, Vilnius, 1961, стр. 117—118. О произношении *ā* во времена Ягайлы К. Буга пишет, что это имя в восточной Литве произносилось *Jagâila*, а зап. аукштайты и жемайты произносили *Jogâila*. — K. Buga, RR, I, 242.

В латвийском языке древние долгие *ā*, *ē* до сих пор сохранились, соответственно дифтонгические сочетания *an*, *en* при монофтонгизации превратились в лабиализованные гласные, которые в дальнейшем своем развитии дали дифтонги *uo*, *ie*: *ruoka*, *pieci*, ср. лит. *ranka*, *penki* 'рука, пять'. В западно- и средне-аукштайтских говорах, а также и в говоре жемайтов донининков (в клайпедском) за исключением северной его части, напротив, во время монофтонгизации *an*, *en* древние долгие *ā*, *ē* уже были узкими гласными o, *ė*, поэтому *an*, *en* превратились в *ā*, *ē*, не совпадя с древними *ā*, *ē*.

§ 23. Дифтонгические сочетания *am*, *em*, *an*, *en* (которые остались не монофтонгизированными перед взрывными согласными, а в южножемайтских говорах во всех случаях, за исключением безударного конца слова, см. § 20а) сузили свой первый компонент, можно полагать, под влиянием процесса сужения первого компонента *an*, *en* во время их монофтонгизации (**žansis* > **žoⁿsis* > *žūsis* ‖ *ranka* > *roⁿka* > *runka*), а также в зависимости от второго компонента данных дифтонгов [23а].

§24. а) Первый компонент дифтонгических сочетаний *am*, *an*, *em*, *en* как в восточно-дзукских и восточно-аукштайтских, так и в северо-жемайтских говорах совпал с древними краткими *i*, *u*, напр.: *lõnks* ~ *lañkas* 'дуга, обруч': *ǫgnẽlę* ~ *ugnelė* 'огонек', *pę̃nkė* ~ *penkì* 'пять': *gęlẽsnę* ~ *gilèsnė* 'более глубокая' (жемайтский говор); *luñkas* ~ *lañkas* : *ugnela* ~ *ugnelė*, *pinkì* ~ *penkì* : *gilesne* ~ *gilèsnė* (говоры восточных дзуков и восточных аукштайтов пунтининков), *lǫñks* ~ *lañkas* ~ *ǫgnela* ~ *ugnelė*, *pęnk'* ~ *penkì* : *gęlesne* ~ *gilèsnė* (говоры восточных аукштайтов понтининков и северных пантининков),

б) В говорах дзвуков и восточных аукштайтов пунтининков новые гласные из *an*, *en* совпали с древними *ū*, *ī* : *žūsis* < **žansis*, *skīsta* < **skensta* 'тонет', в северной части говора жемайтов донининков — с древними *ę* (< *ei*), ō, напр. *žōsės* ~ *žąsìs* 'гусь' и *dõna* ~ *dúona* 'хлеб'.

3. Сформирование жемайтских доунининкских, дунининкских и донининкских говоров

§ 25. а) Следствием *an*, *en* > *ō*, *ē*, *am*, *an*, *em*, *en* > *ǫm*, *ǫn*, *ęm*, *ęn* в жемайтских говорах явились большие изменения в фонетической ситеме гласных.

В жемайтских говорах *an*, *en* при монофтонгизации превратились в сверхдолгие гласные; в настоящее время такие сверхдолгие гласные из *an*, *en* наблюдаются в северной части говора донининков: *žō:sis* ~ *žą-*

[23а] A. Salys. Archiwum Philologicum, IV, Kaunas, 1933, стр. 24.

sìs, skẽ: stę ~ skę.sti. Так как o : , *ė : < an, en* совпали с древними *ō, ē*, то удлинили и древние *ǭ, ę̄* до сверхдолготы: *dô : tę ~ dúoti*, 'дать', *dė:na ~ dienà* 'день'. На северо-западе и северо-востоке доунининкского говора, где монофтонгизация дифтонгических сочетаний является более древней (см. § 20 b), *ō, ę < an, en* в месте с древними *ō, ę* превратились в дифтонги *ǫu, ęi : žǭuses ~ žąsis, dôutę ~ dúoti, skę̄istę ~ skę̃sti, dę̃inà ~ dienà.* Дифтонгизацию *ō, ę* (из *an, en* и из *ǭ, ei)* в *ǫu, ęi*, по всей вероятности, обусловила сверхдолгота, полученая после монофтонгизации *an, en*. Ведь сверхдолгие гласные долго существовать не могли, они должны были либо сократиться до нормальной долготы, либо дифтонгизироваться. Однако важнейшим фактором дифтонгизации является прерывистая интонация, которая разделяет звук на две части, из которых первая часть произносится ясно, отчетливо, а другая — с сильно расслабленным голосом [24]. Именно так и произносятся отдельные компоненты *ǫu, ęi* в доунининкском говоре.

Прерывистая интонация в доунининкских говорах более ярко выражена, чем в дунининкских и донининкских говорах. Так как гласные *ō, ę* были сверхдолгими, то в себе уже имели потенцию дифтонгизироваться, а прерывистая интонация, затем аналогия в словах, произнесенных без прерывистой интонации, завершила процесс дифтонгизации.

б) Как прерывистая интонация дифтонгизирует гласные, наглядно показывает дифтонгойд *uų < ū*, с прерывистой интонацией в северных дунининках (напр.: *lûųpa ~ lū̃pa* 'губа' *dûųna ~ dúona* 'хлеб', но *pū̃stę ~ pū̃sti* 'дуть', *jūks ~ juōkas* 'смех'), где прерывистая интонация произносится так же с ясным моментальным перерывом.

К юго-западу от жемайтского диалекта, в западно-аукштайтских говорах, где тоже имеется прерывистая интонация (на месте или рядом с нисходящей), гласные *o, ė < ā, ē* также превратились в *ou, ei* (*o^{u}, e^{i}*), например, около Виешвиле o, *ė* только с сильноначальной интонацией превратились в *o^{u}, e^{i}*: *ló^{u}va ~ lóva* 'кровать', *bé^{i}kt ~ bėgti* 'бежать', а около Смалининкай уже все *o, ė > ou, ei.*

Дифтонгизация гласных в зависимости от прерывистой интонации наблюдается и в восточных говорах латышского языка [25].

§ 26. Гласные *ō, ę > ǫu, ei* раньше в северной части доунининкского говора, а в дальнейшем дифтонгизация данных гласных охватила всю доунининскую территорию. По-видимому, дифтонгизация *ō, ę* в *ǫu, ęi*

[24] G. Gerullis, Litauische Dialektstudien, Leipzig, 1930, стр. XLIV.

[25] H. Ābele, Daži sīkumi izloksņu vōkālismā. — Fililogijas materiāli, Profesoram J. Endzelīnam sešdesmitajā dzimšanas dienā veltīts rakstu krājums, Rīgā, 1933, стр. 61—62.

распространилась на юг параллельно с продвижением превращения дифтонгических сочетаний *am, em, ėm, en* в *ǫm, ǫn, ę̇m, ę̇n*. На это указывает тот факт, что изоглоссы этих двух фонетических явлений расположены параллельно. Южная изоглосса *ǫu, ę̇i* (Клайпяй, Рауденай, Упина, Луоке, Янаполе, Жаренай, Твярай, Лабарджяй, Юдренай, Айсенай) проходит параллельно с южной изоглоссой *am, an, em, en* > *ǫm, ǫn, ę̇m, ę̇n* ‖ *u̯m, u̯n, i̯m, i̯n* (Куртувенай, Вайгува, Каснокай, Нуомининкай, Гирдишке, Упина, Паюрис, Жемайчю Наумиестис).

С этими изоглассами также параллельно проходят южные линии конечного *ę̂n* > *-ę̇* ‖ *-i̯* (Куртувенай, Вайгува, Каркленай, Пожяре, Лаукува, Кведарна, Швекшина) и конечного *-an* > *-ǫ* (Кликоляй, Акмяне, Гаргждай)[26]. С приведенными изоглоссами параллельно (с некоторыми отклонениями) идет и изоглосса исчезновения таутосиллабического *n* перед *j, v, l, m, n, r, s, š, z, ž* и в конце слова (Шилуте, Жямайчю Наумиестис, Гардамас, Шиляй, Юргайчяй, Юдренай, Эндреявас, Сталгенай, Тарвайняй, Гадунавас, Няваренай, Даукшяй, Шяудине).

§ 27. В куршском языке (возможно, только в одной части говоров) также было *ǫu, ę̇i* вместо *uo, ie*. Может быть, что данные дифтонги куршского языка являются того же самого происхождения, что и в жемайтском диалекте. Ведь на северной части жемайтов доунининков *an, en*, в *ō, ę̄* могли превратиться уже в XIV в. (когда куршский язык еще существовал), а затем вместе с древними *ō, ę̄* дифтонгизироваться.

§ 28. В дунининском говоре древние *ō* (*ei* >) *ę̄* превратились в *u̯, i̯* (около первой половины XVI в.) еще до того времени, когда волна *ō, ę̄* > *ǫu, ę̇i* достигла дунининкскую территорию. Причиной превращения древних *ō, ę̄* в *ū̆, ī̆*, по-видимому, является сужение древних *ā, ē* (поскольку сузились *ā, ē*, постольку сузились и *ō, ę̄*[27].

§ 29. Донининкский (клайпедский) говор был отделен от другой жемайтской территории государственной границей, поэтому сюда не проникали процессы изменений в фонетической системе жемайтского диалекта, а некоторые развились только частично, напр. сверхудлинение древних *ō, ę̄* (что является началом дифтонгизации) на севере территории, соприкасающейся с доунинкским говором, и частичный переход *ō, ę̄* в *ū̆, ī̆* на юге донининкского говора, где он соприкасается с дунининкским говором.

§ 30. Из других фонетических особенностей жемайтских говоров,

[26] B. Rokaitė, Kai kurie nauji žtmačių dounininkų tarmių fonetikos dalykai, IV, Vilnius, 1961, стр. 149.

[27] V. Grinaveckis, Keli lietuvių kalbos tarmių fonetinių ypatybių istorijos klausimai. — Kalbotyra, III, Vilnius, 1961, стр. 113—120.

имеющих родственную связь с соответствующими особенностями соседних латышских говоров еще нужно упомянуть следующие:

а) Удлинение гласных перед таутосиллабическим (в латышских говорах только перед *r*, в жемайтских перед всеми) согласными: *dârps* ~ *dárbas* 'работа', *vę̂lks* ~ *vîlkas* 'волк' (жемайтские говоры), *dârbs:* литер. яз. *daîbs* 'работа', *dzêrt:* литер. яз. *dzeît* 'пить' (Saldus — западная часть средне-латышского говора) [28].

б) Компенсационное удлинение кратких гласных в предпоследнем слоге вслед за сокращением долгих циркумфлексных конечных гласных (в жемайтских говорах) и вторичным исчезновением конечных кратких (происходивших из долгих) и древнего краткого *u* в латышских ливских говорах: *pàvàkārę* ~ *pāvakarè* ⟨ **pavakarẽ* (жемайтский говор), *rāg:* литер. яз. *raga* 'род. пад. ед. ч. рога' ⟨ **ragā* (ливские говоры латышского языка).

в) Сохранение до сих пор долгого *ā* (*å*) в жемайтско-донининкском говоре около Клайпеда (напр.: *žåd̃is* ~ *žodis* 'слово'), где жемайты жили рядом с латышами.

г) Сужение *e* в *ė* (*ę*) перед мягкими согласными в донининкском говоре (*nę̀šе* ~ *nẽšė* 'нес, несли'), что является характерным и для латышского языка [29].

Очевидно, что ассимиляция гласных в доунининкском говоре также родственно связано с соответствующим фонетическим явлением латышского языка. Ведь и здесь в более обширной территории ассимилируется гласный *e* перед *i* ⟨ *ī, in; u* ⟨ *un* (а в некоторых местах и перед *ie, uo* ⟨ *ē, ā*): *sîenis* ‖ *sẽnis* ~ *sēnis* 'старик', *sîen'u* ‖ *senių* 'стариков' [30]. Узость *i, u*, а также сужение *ę, ǭ* ⟨ *en, an* и первых компонентов *ęn, ǫn* являются более поздними, так как их ассимиляционная узость или сужение возможно только после *i, u* > *ę, ǫ; an en* > *ǫn, ęn; ǫn, ęn* > *ǭ, ę̄*.

§ 31. Из выше сказанного следует, что жемайтские и другие северные литовские диалекты многими фонетическими особенностями приближаются к латышскому языку и его говорам. К таким фонетическим особенностям северных литовских говоров принадлежат: редукция конца слова, оттяжка и перенос ударения, прерывистая интонация (в жемайтских говорах) [31], превращение дифтонгических сочe-

[28] L. Freimane, Par Saldus pagasta izloksnes fōnētiku. — Filoloģijas materiāli, Rīgā, 1933, стр. 78.

[29] E. Grinaveckienė, Tarmių medžiagos rinkimas lietuvių kalbos atlasui. — Lietuvių kalbotyros klausimai, III, Vilnius, 1960, стр. 195.

[30] B. Rokaitė, Kai kurie naujі žemaičių dounininkų tarmių fonetikos dalykai. — Lietuvių kalbotyros klausimai, IV, Vilnius, 1961, стр. 149—153.

[31] V. Grinaveckis, Kirčio atitraukimas ir nukėlimas lietuvių kalbos tarmėse. — Lietuvių kalbotyros klausimai, IV, Vilnius, 1961, стр. 117—140.

таний *an, en* (при их монофтонгизации) в *ǫ, ę* превращение *am, an, em, en* в *ǫm, ǫn, ęm, en* либо в *um, un, im, in*) *tj, dj* в жемайтских говорах (как в куршском языке) в конце слова > *t' d'*.

Все эти фонетические особенности северных говоров литовского языка родственно связаны с соответствующими фонетическими особенностями латышского языка или его говоров.

С другой стороны, наблюдаются и противоположеные явления: южные окраины теперешней Латвии, примкнувшиеся к территории литовского языка, до более позднего времени (по сравнению с остальной территорией латышского языка) сохранили некоторые древние фонетические особенности, свойственные литовскому языку. К таким особенностям принадлежат:

а) более позднее исчезновение таутосиллабического *n* в куршском и земгальском узыках;

б) более позднее превращение (около XIII в.) *k', g'* в *c, dz* в земгальском языке [32].

в) в куршском языке *tj, dj* в конце слова > *t', d'*, как в жемайтском диалекте.

§ 32. а) Фонетические различия куршского и земгальского языков сравнительно с латышским языком, по всей вероятности, возникли из-за более поздного прихода волн соответствующих фонетических изменении на территории данных языков. Когда позднее эти фонетические изменения произошли (*an, en, in, un* > *uo, ie, ī, ū, ķ, ģ* в земгальском > *c, dz; ť, ď* в конце слова куршского языка > *ķ, g'*), как в латышском языке, то временно существовавшие фонетические различия между латышским, с одной стороны, и куршским, земгальским языками, с другой стороны, исчезли, и бывшие языки куршей и земгалов стали диалектами латышского языка.

б) Фонетические новшества, охватившие куршский и земгальский языки, достигли территории литовского языка. Некоторые из фонетических новшеств (редукция конца слова, оттяжка ударения; *an en, in, un* > *ǭ, ē, ī, ū* перед *j, v, l, m, n, r, s, š, z, ž* и в конце слова; *am an, em, en* > *ǫm, ǫn, ęm, ęn*) проникли в литовский язык и охватили северные части его территории. Но проникновению данных фонетических явлений в литовский язык мешали некоторые факты того времени. Уже в XIII в. Литва и Латвия были отделены государственной границей между Великим Княжеством Литовским и владениями Ливонского ордена. Это мешало общению между литовскими и латыш-

[32] V. Dambe, Blīdiens vietvārdi kā pagātnes liecinieki. — Rakstu krājums, Veltījums akadēmikim profesoram Dr. Jānin Endzelīnam viņa 85 dzīves un 65 darba gadu atcerei, Rīgā, 1959, стр. 427—433.

скими племенами и способствовало развитию различий в языке. А тем временем в западной части литовских говоров возникли процессы сужения гласных, главным образом *ā*, *ē*, которые в дальнейшем превратились в о, *ė*. Данные и другие изменения в фонетической системе литовского языка мешали проникновению фонетических изменений с севера.

II. Особенности западных и южных литовских говоров, общие с прусским языком

§ 33. О прусском языке и его говорах мы знаем по немногим памятникам, которые весьма неточно передают фонетические факты данного языка. Еще менее известно о ятвяжском языке, который, как предполагается, был промежуточным между литовским и прусским языками. Многие языковеды склонны думать, что ятвяжский язык был говором прусского языка [33]. Некоторые факты о прусском и ятвяжском языках могут дать говоры литовского языка, примыкающие к территории пруссов и ятвягов. Кроме того, особенности западных и южных литовских говоров, могут помочь выяснить связи существовавшие между литовским и прусским языками и, возможно, открыть переходные говоры. Ниже приводятся некоторые фонетические особенности западных и южных литовских говоров, которые сближают их с прусским (или ятвяжским) языком.

§ 34. Сужение долгих гласных *ā*, *ē*. Сужение гласных *ā*, *ē* раньше всего началось на западной части территории литовского языка, где литовцы соприкоснулись с пруссами [34]. В прусском языке (может быть, только в некоторых его говорах) уже в XIV в. *ā*, *ē* были узкими. Это видно из примеров Эльбингского словаря (относящегося приблизительно к 1400 г.): *brote* 'брат': лит. *broterėlis*, *moazo* 'тётка': лит. *móša* 'сестра мужа', латыш. *māsa* 'сестра'; *plieynis* 'Staubache, пыль': лит. *plėnys* 'перепонки, плевы', латыш. *plēnes* 'белый пепел' [35]. В западные литовские говоры сужение *ā*, *ē* могло перейти около XIV в. после сокращения древних долгих акутовых окончаний [36], иначе и *-ā̃*

[33] J. Endzelīns, Senprūšu valoda, Rīgā, 1943, стр. 12; К. Būga, Rinktiniai raštai, III, Vilnius, 1962, стр. 131; Я. Отрембский, Язык ятвягов. — Вопросы славянского языкознания, 5, Москва, 1961, стр. 6.

[34] V. Grinaveckis, Keli lietuvių kalbos tarmių fonetinių upatybių istorijos klausimai. — Kalbotyra, III, Vilnius, 1961, стр. 118.

[35] J. Endzelīns, Senprūšu valoda, стр. 26, 27.

[36] K. Būgā, Rinktiniai raštai, стр. 46.

в акутовых окончаниях также превратился бы в *o* (как в прусском языке: *galwo* < **galvā* [37]). Тогда при сокращении *o* превратился бы в *u* (ср. велюонского говора литовского языка *sāku* < *sāko* 'говорит, -ят').

§ 35. Совпадение древних даних *ā, ō*. В Эльбингском словаре древние *ā* и *ō* передаются одинаково: *o* или *oa*: *podalis* 'плохой', ненужный горшок, wertloser Topf': лит. *puodėlis* 'горшок', латыш. *puods* 'горшок'; *woasis* 'ясень': лит. *úosis* 'то же', латыш. *uosis* 'то же' [38], ср. с *o, ė* < *ā, ē*.

§ 34. В западно-литовских говорах (в юго-западной части северо-западных аукштайтов и в говоре жемайтов донининков, совпали гласные *ā* и *ō* (как и *ē* и *ę̄* < *ei*); в одних местах они одинаково произносятся как *o, ė: kóje* 'нога', *dóna* 'хлеб', *dėt* 'класть', *pė́ns (pė́nc)* 'молоко' (Петрикай, Пустучяй), в других — как *uo, ie: kúoje, dúona, diet*, piens (Катичяй, Лауксаргяй, Гирининкай, Битенай). Так как в говорах литовского языка, более удаленных от прусской территории, совпадения древних *ā* и *ō* не отмечается, то родина данного фонетического явления (совпадения *ā* и *ō*), по всей вероятности, находится в прусском языке, откуда оно распространилось и в соседние литовские диалекты.

§ 36. Расширение кратких *i, u*. Гласные *i, u* в прусском языке (возможно только в одной части говоров и не во всех случаях) были превращены в *e, o* (= *ę, ǫ*?), *dessempts* рядом с *dessimpts* 'десятый', *prosnan* рядом с *prusnan* 'вин. des Angesichts 'лицо' [39]. В самых западных аукштайтских говорах (как и в жемайтских) гласные *i, u* так же превратились в *ę, ǫ: vęsas* 'весь', *bǫ̂va* 'был, -а, -о, -и' (Вирбаляй, Каркле, Виткай, Пустучяй, Прудимай, Рукай) [40]. Помимо того, во всех западно-аукштайтских говорах краткие гласные *i, u* являются более широкими и открытыми по сравнению с теми же гласными в восточных литовских говорах.

§ 37. Судьба таутосиллабического *n*. В прусском языке таутосиллабический *n* был сохранен во всех случаях. В западных литовских говорах, как и в литературном языке, таутосиллабический *n* исчез перед *j, v, l, m, n, č, s, š, z, ž* и в конце слова, но исчезновение таутосиллабического *n* в западных литовских говорах произошло сравнительно недавно еще в XVII в. процесс исчезновения таутосиллабического *n* в западных литовских говорах не был завершен (см. § 20г). Значит, когда прусский язык еще был живым, таутосиллабический *n*

---

[37] J. Endzelīns, Senprūšu valoda, стр. 27.

[38] Там же.

[39] J. Endzelīns, Senprūšu valoda, стр. 25, 26.

[40] J. Gerullis ir Ch. Stang'as, Lietuvių žvejų tarmė Prūsiose, Kaunas, 1933, стр. XIV.

тогда еще существовал в западных литовских говорах, расположенных по соседству с прусской территорией. В восточных литовских говорах таутосиллабический *n* исчез значительно раньше (см. § 20г).

38. Редукция конца слова. В Эльбингском словаре прусского языка, который датируется 1400 г., краткий *a* в конце слова уже во многих случаях отсутствует. В латышском языке и в северо-западных литовских диалектах редукция конца слова, по всей вероятности, является еще более древней. Характерно то, что законы редукции конечных гласных в прусском языке и в соседних с ним западных литовских диалектах являются почти тождественными: исчезают в известных случаях краткие *a e, i* и сокращаются безударные гласные (см. § 156).

§ 39. Южные литовские говоры, как предполагают, имеют связь с ятвяжским языком, но так как ятвяжский язык, по всей вероятности, был диалектом прусского языка, то ятвяжские особенности южных литовских говоров одинаково могут считаться и прусскими. К таким особенностям литовских говоров принадлежат ниже изложенные.

§ 40. Особенности произношения согласных *s, š; z, ž*. В зетельском говоре (р-н Дятлово БССР) в некоторых словах вместо согласных *š, ž* литовского литературного языка произносится *s, z*: *zāsìs* ~ *žąsìs* 'гусь', *zivẽ* ~ *žuvis* 'рыба', *zẽmė* ~ *žẽmė* 'земля', *ziemà* ~ *žiemà* 'зима', *ziemavót*: литер. *žiemóti* 'зимовать', *zvaizdė* ‖ *zvaiždė* ~ *žvaigždė* 'звезда', *baznīč'a* ~ *bažnýčia* 'костел' [41]. Здесь ещё можно прибавить и топоним *Zelvà*. Некоторые из выше упомянутых слов могут произноситься с *z* вместо *ž* под влиянием белорусского языка, ср. *звер, земля, зима, звезда*. Проф. Я. Отрембский думает, что белорусский язык способствовал не перемене *z* в *ž*, а сохранению ятвяжского *z*; в слове *baznīč'a*, по мнению Я. Отрембского, *z* также является наследством ятвяжского языка, а конец слова (*-č'a*) литуанизирован [42]. Это предположение, что слово **baznīc'a* могло существовать в ятвяжском языке, поддерживается латышским *baznīca*.

В юго-западном дзукском говоре, в деревне Ашашникай (Варенский р-н), согласные *s* и *š*, *z* и *ž* смешиваются, напр., *s, z* вместо *š, ž*: *sónas* ~ *šónas* ‚бок', *zūrék* ~ *žiūrėk* 'смотри', *vazúoja* ~ *važiúoja* 'едет, -ут', *zirgas* ~ *žirgas* 'конь', *š, ž* вместо *s, z*: *mūš Ānė ąpšavė* ir *apširangė* ~ *mūsų Ānė apsiavė ir apsìrengė* 'Наша Ане обулась и оделась', *šu kati* ~ *su katė* 'с кошкой'.

[41] Слово *baznīč'à* с *z* произносится и в Лазунайском говоре (Юратишский р-н БССР).

[42] Я. С. Отрембский, Язык ятвягов. — Вопросы славянского языкознания, 5, стр. 8.

Смешение данных согласных — явление несомненно новое [43], но оно могло возникнуть также под влиянием смешения ятвяжских и литовских элементов языка [44]. Этому смешению могло способствовать также и дзуканье: частое произношение *c* (=*ts*), *dz* (вместо литер. *č*, *dž*) могло вытеснить *š*, *ž*, а *š*, *ž* вместо *s*, *z* могут являться гипернормализмами.

§ 41. Отсутствие аффрикат из *tj*, *dj*. В зетельском говоре в конце слова почти во всех случаях нет аффрикат из *tj*, *dj*, напр.:

Единственное число		Множественное число
И.	gardi 'вкусная'	gárd'os
Р.	gard'õs	gard'ũ
Д.	gárdei	gard'ómi
В.	gárd:ā	gard'às
Тв.	gárd'an ‖ gard'án	gard'omì
И.	gard'õn	gard'osà
		gard'ósna

Рядом с формами без аффрикат реже употребляются и формы с аффрикатами [45], которые хотя бы частично могут зависеть от влияния других говоров и литературного языка.

Юго-западные дзуки аффрикат не имеют в следующих случаях:

а) в форме 1-го лица ед. ч. прошедшего однократного времени: *áud'au* ~ *áudžiau* 'я ткал', *skait'aũ* ~ *skaičiaũ* 'я читал';

б) в форме деепричастия прошедшего времени: *gáud'us* ~ *gáudžius* 'ловив', *skaĩt'us* ~ *skaĩčius* 'читав';

в) в форме родительного падежа слов с основой на *-ė- bìt'ũ* ~ *bìčių* 'пчёл', *dė̃d'ũ* ~ *dėdžių* 'дядей'.

В тех же самых случаях отсутствие аффрикат отмечается и в части средне-аукштайтского говора, примыкающей к дзукскому говору (Пуня, Езнас, Бутримонис). Предполагают, что в указанных формах аффрикаты отсутствуют в силу аналогии с другими формами парадигм, не содержащими аффрикат [46]. Что касается формы 1-го лица прошедшего однократного времени, то, по мнению Я. Отрембского, в ней аффрикаты отсутствуют потому, что здесь не было *j*, и аффрикаты закономерно могли не развиваться [47].

[43] E. Grinaveckienė, Naujì dziūkų tarmės tyrinėjimų duomenys. — Literatura ir kalba, V, Vilnius, 1961, стр. 605—608.

[44] J. Otrębski, Gramatyka języka litewskiego, I, Warszawa, 1958, стр. 354.

[45] A. Vidugiris, Zietelos lietuvių tarmė (кандидатская диссертация, машинопись), Vilnius, 1962, стр. 278; А. Видугирис, Зетельский говор литовского языка, автореферат, Вильнюс, 1962, стр. 9.

[46] Lietuvių kalbos rašybos žodynas, Kaunas, 1948, стр. 124.

[47] J. Otrębski, Gramatyka języka litewskiego, I, Warszawa, 1958, стр. 299.

Отсутствие аффрикат в конце слова в юго-западном дзукском говоре и примыкающей к нему части средне-аукштайтского говора, а также в зетельском говоре можно об'яснять по-разному, но здесь нужно иметь в виду одно важное обстоятельство: в южной части литовских говоров имеем аналогичный случай отсутствие аффрикат, который встречается в северо-западной части Литвы — в жемайтских говорах. Если более частое отсутствие аффрикат в конце слова в жемайтском говоре отмечается по направлению к северо-западу, то в южных литовских говорах такое явление наблюдается по направлению к югу. Такое отсутствие аффрикат как в жемайтских, так и в южно-литовских говорах не является случайным. Жемайты на северо-западе граничили с куршами, а, как известно, в куршском языке в конце слова *tj, dj* > *t'd'* (как теперь в приморско-жемайтском говоре); южная часть литовских говоров граничила с ятвяжским языком, в котором, повидимому, как и в прусском, аффрикат из *tj, dj* не было [48]. Таким образом приходим к выводу, что по отношению развития древних сочетаний *tj, dj* жемайтские говоры являются переходными между литовским и куршским языками, а южно-литовские говоры — переходными между литовским и ятвяжским (прусским) языками.

§ 42. Смешение дифтонгов *ei* и *ie*. В прусском языке во всех случаях был сохранен *ei* (не превращен в *ie*, как в литовском и латышском языках). В зетельском говоре некоторые слова произносятся с *ei* и с *ie*, напр.: *sviekatà* : *sveikatà* 'здоровье', *sviẽkas*: *sveĩkas* 'здоровый', *sviekèst* 'здоровее', *šievà* литер. *šeivā* 'шипулька, катушка', *vīzdét* (< *viezdėti*): литер. *veizdė́ti* 'смотреть', *tiẽp* : *teĩp* 'да'.

§ 43. Произношение дифтонгов *ie, uo* как *ī, ū* ‖ *ė*, о ‖ *e*, о. В прусском языке (возможно, только в одной части говоров) древний долгий *ō* в некоторых случаях был превращен в *ū*, напр.: *pūton* <**pōton* 'пить', ср. лит. *puotà* 'пир, бал' [49]. В зетельском говоре древний *ō* и *ę̄* (<*ei*) соответственно изменились в о, *ū*, ᵘо и *ė, ī*, ᵗе: *dúna*: литер. *dúona* 'хлеб', *áržolas*: литер. *ąžuolas* 'дуб', *vīkèst* ‖ *vⁱkèst*: литер. *veikiaũ* 'скорее' [50]. Разное произношение данных звуков в зетельском говоре не является совсем новым, что видно из засвидетельствованных топонимов XVI в., как напр. *здительского*, где находим *и* (= *ī*) вместо ожидаемого *е* [51]. Кроме того, нужно отметить, что и в белорусском зетельском говоре *ie* > *i*: *світ* < *свет*. Возможно, что белоруссы данную

[48] J. Endzelīns, Senprūšu valoda, стр. 34.

[49] Там же.

[50] A. Vidugiris, Zietelos lietuvių tarmė, стр. 84 и сл.

[51] См. там же, стр. 8.

особенность получили из местного литовского говора, так как нигде вокруг Зетелы в белорусских говорах такого фонетического явления не отмечено.

§ 44. В дзукских говорах редукция конца слова, свойственная северо-западным литовским говорам, отсутствует, но в зетельском говоре редукция конца слова в некоторой степени опять появляется, напр.: *vaĩks* < *vaĩkas* 'дитя', *stóu* 'стоит, -ят', *aĩt* < *eĩti* 'идёт, -ут', *dẽst* < *desti* 'кладет, -ут', *giest* < *giesti* 'поёт, -ют' [52]. Данные факты исчезновения гласных конца слова тоже связывают зетельский говор с прусским языком, так как ему свойственна редукция конца слова, а литовским говором, соседним с данным зетельским говором, она не известна.

§ 45. Местоименные формы зетельского говора *sajim*, 'с собой', *tajim* 'с тобой' [53] тоже, по всей вероятности, имеют связи с прусскими формами, как *mãim* 'со мной' [54].

III. Связи восточно-литовских говоров с белорусским языком

§ 46. Восточные говоры литовского языка имеют немало особенностей, общих с белорусским языком. Ниже приводится фонетические общности литовских говоров и белорусского языка.

§ 47. Превращение *an, en* (в связи с исчезновением таутосиллабического *n* (в долгие гласные *ā, ū* (см. § 21).

§ 48. Сужение первого компонента дифтонгических сочетаний *an, en, em, en* (см. § 21 — 23).

§ 49. Образование аффрикат из *tj, dj*. Так как аффрикаты из *tj, dj* распространились с востока (см. § 4 — 7), то, возможно, что данное изменение в литовский язык проникло из восточно-славянских языков.

С образованием аффрикат из *tj, dj* тесно связано дзуканье. Где в литовском языке *tj, dj* превратились в *c, dz'* там и *t', d'* (в аукштайтско-дзукских говорах перед *i, y, į, ie*, в жемайтско-дзукском говоре перед всеми гласными переднего ряда в конце слова) > *c' dz'* [55], а где *tj, dj* > *č', dž'*, там нет превращения *t', d'* в *c, dz* (нет дзуканья). Нельзя считать, что дзуканье в литовских говорах просто заимствовано из

[52] Там же, стр. 98, 99.

[53] Там же, стр. 99.

[54] J. Endzelīns, Senprūšu valoda, стр. 32.

[55] V. Grinaveckis, Dzūkavimas ir jo kilmė. — Vilniaus Valstybinio pedagoginio instituto Mokslo darbai, Lietuvių kalba ir literatūra, VIII, Vilnius, 1959, стр. 91—94.

белорусского языка, так как в белорусском языке только *t'd'* > *c'*, *dz'* (*дзеци* 'дети'), а *tj*, *dj* > *č*, *ž* (*свеча* < *свѣ́тја*, *межа* < *ме́дја*).

§ 50. Отвердение согласного *l*. В дзукских, в зетельском, в восточном и средне-аукштайтских говорах согласный *l* перед *e*, *ė* является твердым: *lãdas* ~ *lẽdas* 'лед', *tẽk* ~ *lẽk* 'лети'; перед согласными в некоторых словах превращается в *u* напр.: *aukúnė* < *alkūnė*, *kauniẽrius* < *kalniẽrius*. Кроме того, обыкновенное твёрдое литовское *l* в восточных говорах произносится более твердо. Вероятно, усиленная твердость *l*, а также превращение *l* в *u* перед согласными в восточно-литовских говорах зависят от влияния белорусского языка, которому свойственно твёрдое *l*. Отвердение *l* перед *e* и *ė*, по всей вероятности, зависит от более твердого произношения данного согласного. Ведь перед *e* и *ė* (> *ē*) *l* произносится менее мягко, чем перед *i*, *y*, *į*, *ie*, потому перед *e* и *ė* согласный *l*, склонный к отвердению, мог стать твёрдым, а перед другими гласными переднего ряда смягченный *l* более резко отличался от твёрдого — потому остался мягким. Кроме того, отвердение *l* раньше началось на восточной окраине литовских говоров, откуда распространилось дальше на запад[56]. Это тоже свидетельствует о белорусском влиянии.

§ 51. Отвердение согласных *r*, *s*, *š*, *ž*. В большой части юго-западных дзукских говоров (Лейпалингис, Сейриняй, Вейсиеяй, Друскининкай, Меркине, Марцинконис, Пуня и др.) согласные *r*, *s*, *š*, *ž* являются твердыми перед гласными переднего ряда (в большинстве перед *e*, *ė*, на несколько меньшей территории перед *ia*, *io*, *iu*, в некоторых местах и перед *i*, *y*, *į*, *ie*). Законы отвердения данных согласных на указанной территории очень разнообразны.

В восточно-дзукских говорах твёрдо произносятся *r*, *s*, перед *e*, *ė*[57], а в зетельском говоре — *r*, *š*, *ž* перед *e*, *ia*, *io*, *iu*[58].

Отвердении данных согласных является тождественным с аналогичным явлением в белорусском языке.

§ 52. Гласные заднего ряда *ы*, *є* происходившие из передних гласных после отвердевших согласных, напр.: *sáulɛ* 'с солнцем', *sėjo* 'сеял'. Происхождение данных гласных неотривно связано с отвердением согласных.

§ 53. В изолированных литовских говорах в Белорусской ССР

[56] A. Salys, Kelios pastabos tarmių istorijai — Archivum Philologicum, IV, Kaunas, 1933, стр. 27; V. Grinaveckis, Lietuvių kalbos tarmių tyrinėjimas Tarybų valdžios metais. — Vilniaus Valstybinio pedagoginio instituto Mokslo darbai, Lietuvių kalba ir literatūra, XI, Vilnius, 1960, стр. 34, 35.

[57] J. Kardelytė, Linkmenų tarmės fonetika. — Kalbotyra, II, Vilnius, 1960.

[58] А. Видугирис, Зетельский говор литовского языка, автореферат, Вильнюс, 1962, стр. 9.

(Зетела, Лазунай) в начале слова перед гласными прибавляется *h*: *halùs* 'пиво', *hùpė* 'река', *húogos* 'ягоды'. Это несомненно результат влияния белорусского языка.

В литовских говорах в белорусском окружении (см. § 53) вместо *g* иногда произносится *h*: *hiĩdi* ~ *giĩdi* 'слышит, -ат', *hrĩnas* ~ *grýnas* 'чистый'.

§ 54. Кроме изложенных фонетических особенностей, в восточно-литовских говорах имеется большое количество слов заимствованных из славянских языков, также заимствованны некоторые суффиксы и префиксы [59].

§ 55. Большинство языковедов, исследователей балто-славянских связей, пришли к выводу, что балты жили на обширных территориях, простирающихся далеко на восток и на юг. Позднее славяне постепенно ассимилировали балтов [60]. К такому же выводу пришли и археологи [61]. Конечно, эти балтийские племена перед окончательным слиянием со славянами, долгое время жили с ними смешанно. Язык данных балтов постепенно должен был приближаться к языку славян.

Вероятно, что выше указанные распространившиеся с востока фонетические особенности литовских говоров, общие с соседним белорусскими языком, являются отражением особенностей асимилированных балтов.

Вильнюс, июнь 1962 г.

---

[59] Jan Otrębski, Wschodnio-litewskie narzecze twereckie, Część III, Zapożyczenia słowiańskie, W Krakowie, 1932.

[60] В. Н. Топоров, О. Н. Трубачев, Балтийская гидронимия Верхнего Поднепровья. — Lietuvių kalbotyros klausimai, IV, Vilnius, 1961, стр. 195 и сл.; Б. А. Серебренников, О некоторых следах исчезнувшего индоевропейского языка в центре европейской части СССР, близкого к балтийским языкам — Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai, Serija A, 1, Vilnius, 1957, стр. 69—72.

[61] П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, 2-ое изд., Москва, 1953, стр. 70, 86, 92; В. В. Седов, Кривичи и словене, автореферат, Москва, 1954; А. Таутавичюс, Восточная Литва в первом тысячилетии нашей эры, автореферат, Вильнюс, 1954; А. Г. Митрофанов, К истории заселения средней Белоруссии в эпоху раннего железа, автореферат, Ленинград, 1955; Р. Яблонските-Римантене, О древнейших культурных областях на территории Литвы. — Советская этнография, 1955, № 3, стр. 3—5, 15; Ср. А. Vidugiris, Zietelos lietuvių tarmė, Vilnius, 1961, стр. 14—39; Х. А. Моора, О древней территории расселения балтийских племен. — Советская археология. 1958, стр. 27—30. М. Я. Гринблат, К вопросу об участие литовцев в этногенезе белоруссов. — Вопросы этнической истории народов Прибалтики по данным археологии, этнографии и антропологии, Москва, 1959, стр. 524.

SUMMARY

In his work the author sums up the investigations of the dialects of the Lithuanian language and points numerous connections of these dialects with languages and dialects of the neighbour countries.

The studies brought out the following findings:

1. North-Western Lithuanian dialects (particularly of Żmudź District) are very close to the Lathvian language and to the Curonian language which is no more in use.

2. South-Western Lithuanian dialects show some points in common with the languages of the Sudovians and of the Old-Prussians.

3. East Lithuanian dialects were strongly influenced by East Slavonic languages and took over from them some characteristic elements in the field of phonetics, morphology and lexic.

Pranas Kulikauskas
Wilno

BADANIA ARCHEOLOGICZNE NA LITWIE W LATACH 1955—1961 *

Archeological Excavations in Lithuania in 1955—1961

Po ustanowieniu na Litwie władzy radzieckiej powstały pomyślne warunki dla rozwoju archeologii. Należy podkreślić, że stan archeologii na Litwie był wyjątkowo trudny. W okresie rządów burżuazji badania archeologiczne były ograniczone, a kadry archeologów nie były przygotowane do wykonywania doniosłych prac badawczych. Prowadzenie niektórych badań archeologicznych było rezultatem prywatnej inicjatywy tego czy innego archeologa. Nie było również instytucji naukowej, która by organizowała i prowadziła badania archeologiczne. Możemy śmiało stwierdzić, że archeolodzy radzieckiej Litwy otrzymali bardzo ubogi dorobek po okresie władzy burżuazyjnej w dziedzinie archeologii. W okresie powojennym w zakresie badań archeologicznych trzeba było rozpocząć wszystko od nowa. Szczególnie odczuwało się duży brak archeologów, wobec czego w pierwszych latach powojennych zatroszczono się przede wszystkim o wykształcenie nowych kadr. To zadanie otrzymał Wileński Uniwersytet Państwowy im. W. Kapsukasa. Obecnie brak archeologów na Litwie został całkowicie zlikwidowany. Jeżeli w Litwie burżuazyjnej działała jedna osoba z dyplomem archeologa, to obecnie w Litwie radzieckiej jest już 50 archeologów, którzy aktywnie pracują w wyższych szkołach, w Litewskiej Akademii Nauk, w muzeach republikańskich i krajoznawczych i innych instytucjach.

W latach powojennych ośrodkiem badań archeologicznych stał się Instytut Historii Akademii Nauk Litewskiej SRR, który jest głównym organizatorem badań archeologicznych. Oprócz Instytutu Historycznego badania archeologiczne prowadzi Katedra Archeologii i Etnografii przy

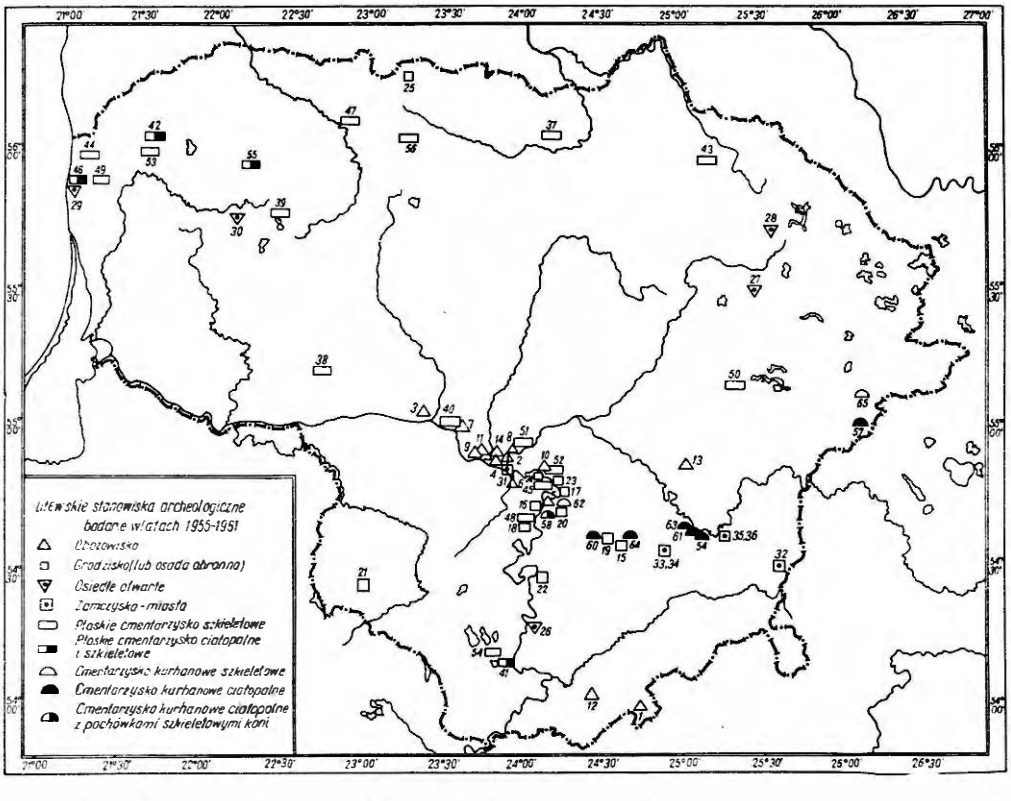
* Redakcja „Acta-Baltico-Slavica" zamieszcza to sprawozdanie, aby ułatwić fachowcom krajów słowiańskich zapoznanie się z dorobkiem archeologii litewskiej z lat 1955—1961, z uwagi na trudno dostępny język, w którym są publikowane wyniki najnowszych wykopalisk na Litwie. Sprawozdania z badań na Litwie i Łotwie za lata następne będą opublikowane na naszych łamach w przyszłości (przyp. red.).

Wileńskim Uniwersytecie Państwowym im. W. Kapsukasa, pracownia naukowo-konserwatorska Państwowego Komitetu do Spraw Architektury i Budownictwa przy Radzie Ministrów LSRR, Kowieńskie Państwowe Muzeum Sztuki im. M. K. Čiurlonisa, a także kilku muzeów krajoznawczych. Między innymi zasługują na uwagę muzea w Šiauliai, Telšiai, Rokiškis, Trakai, Utena, Kretinga, Alytus i Panevėžys. Instytut Historyczny przeprowadzał nie tylko archeologiczne badania terenowe, ale także organizował badania powierzchniowe, które czasem przeradzały się w prace wykopaliskowe, jeśli zachodziła potrzeba ratowania zabytków archeologicznych. Dotychczas zorganizowano na wielką skalę 7 ekspedycji archeologiczno-wywiadowczych w celu ratowania zagrożonych zabytków. W czasie trwania tych ekspedycji przeprowadzano poszukiwania i rejestracje zabytków archeologicznych, zbierano także o nich dokładne wiadomości drogą opisu, dokumentacji fotograficznej, filmowania, robienia planów tachymetrycznych zabytków oraz zbierano wytwory, znajdowane na powierzchni ziemi. W czasie trwania ekspedycji wykryto ponad 700 takich obiektów archeologicznych. Ekspedycje rozpoznawczo-archeologiczne kierowane były do najmniej zbadanych rejonów. Dotychczas takie ekspedycje działały we wschodniej części Litewskiej SRR, na Żmudzi oraz w łuku środkowego Niemna, na tak zwanej radzieckiej części Suwalszczyzny. Pozostała dotychczas nie zbadana centralna i północna część Litwy (ryc. 1). Zbierając dane o obiektach archeologicznych przyczyniamy się jednocześnie do wielkiego dzieła ochrony zabytków. Wybrane do dalszych badań obiekty wiążemy z konkretnymi problemami badawczo-archeologicznymi. W czasie prowadzenia systematycznych prac wykopaliskowych po wojnie zbadano wielką ilość obiektów archeologicznych. W okresie władzy radzieckiej na Litwie prowadzono prace wykopaliskowe na około 130 obiektach archeologicznych w 120 miejscowościach. Wykopaliska były prowadzone na różnych stanowiskach na obszarze Litewskiej SRR, lecz najwięcej badań przeprowadzono we wschodniej i zachodniej części Litwy oraz w łuku środkowego Niemna. W tym artykule krótko i zwięźle poinformujemy o badanych na Litwie obiektach archeologicznych w latach 1955—1961. Artykuł ten ma być przede wszystkim informatorem o osiągnięciach litewskiej archeologii dla archeologów PRL.

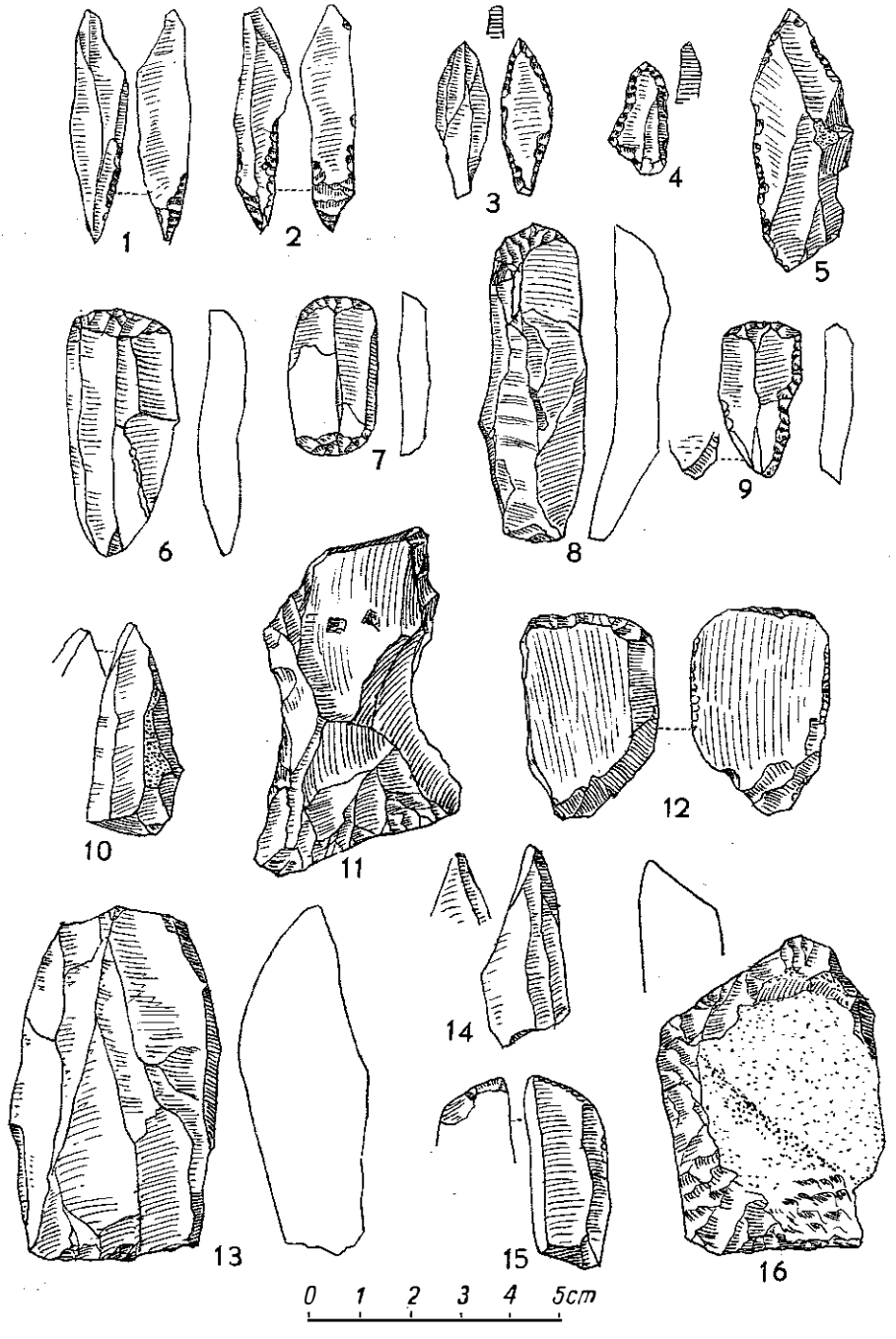
Badane zespoły zabytkowe są różne zarówno pod względem chronologicznym, jak i rodzajowym. Ogółem badano 65 zespołów zabytkowych (ryc. 2). Przejrzymy je grupami, o ile to będzie możliwe — w porządku chronologicznym. Każdego obiektu oddzielnie charakteryzować w tym artykule nie będziemy. W tym celu załączony jest do niniejszego artykułu spis badanych obiektów oraz mapa. W spisie badanych obiektów lub zespołów archeologicznych krótko podajemy rezultaty ważniejszych ba-

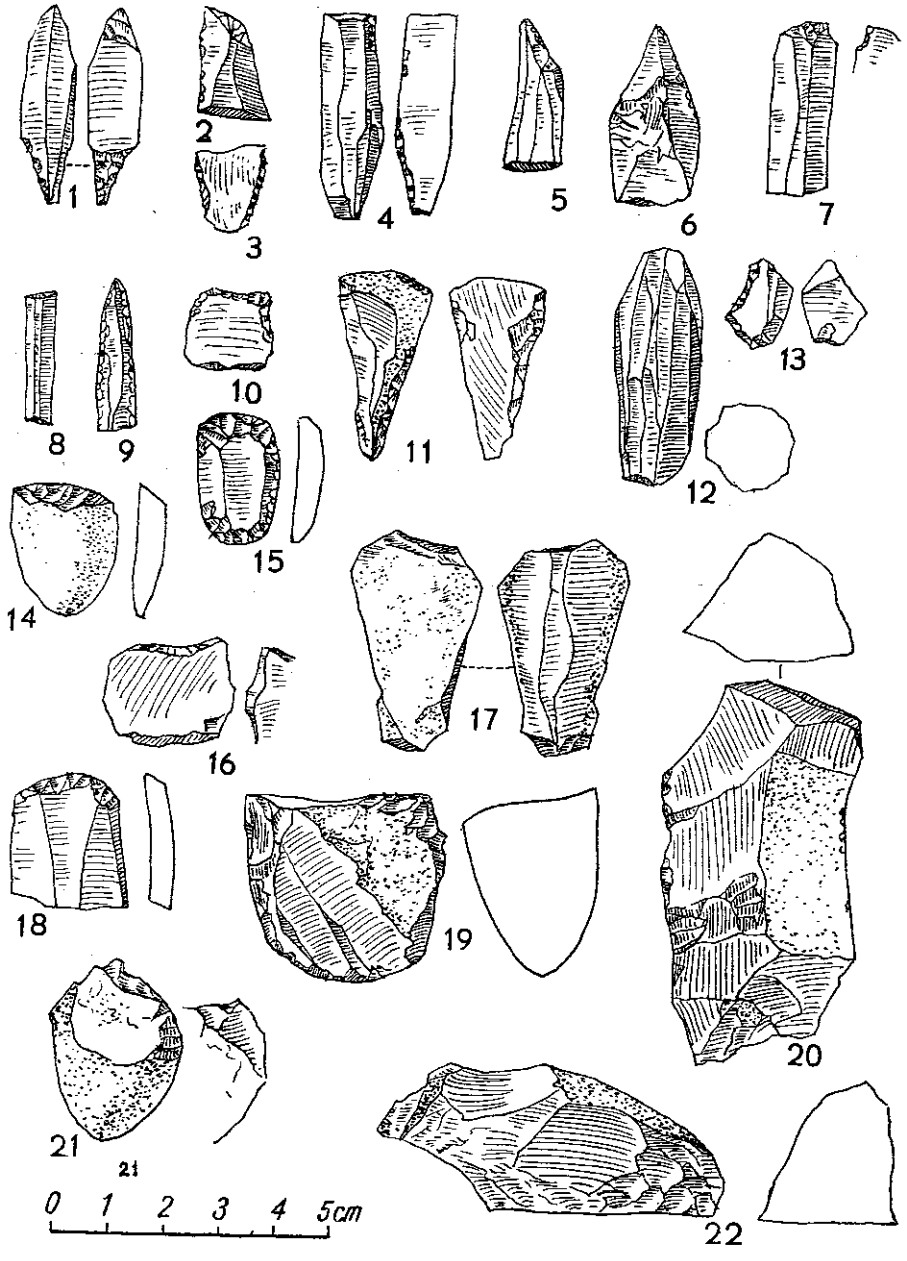
Ryc. 1. M e d ž i o n y s, okr. Jieznas. Widok na grodzisko

Ryc. 2. Archeologiczne stanowiska badane na Litwie w latach 1955—1961

Ryc. 3. **Eiguliai**, okr. Kowno. Materiał krzemienny ze stanowiska

Ryc. 4. Lampedžiai, okr. Kowno. Materiał krzemienny ze stanowiska

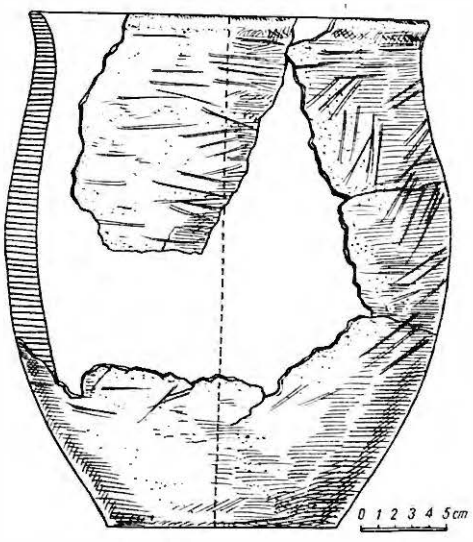
dań, wskazujemy nazwę instytucji, która badała zespół zabytkowy oraz odnoszącą się do niego literaturę. Wierzymy, że informacje zawarte w tym opracowaniu przyniosą korzyść archeologii i umocnią przyjaźń między archeologami Polski Ludowej i radzieckiej Litwy, która jest szczególnie bliska całemu aktywowi badawczemu Sekcji Archeologicznej Kompleksowej Ekspedycji Jaćwieskiej Białostockiego Towarzystwa Naukowego. Przy okazji chcemy wyrazić podziękowanie kierownikowi Ekspedycji Jaćwieskiej, dr-owi J. Antoniewiczowi oraz jego współpracownikom, magistrom: J. Okuliczowi, M. Kaczyńskiemu, J. Jaskanisowi i innym za przysłane nam na bieżąco informacje o pracach badawczych Ekspedycji Jaćwieskiej oraz najnowsze wydawnictwa, w których są publikowane dane o wynikach badań archeologii polskiej.

Dokonując przeglądu badanych na Litwie w latach 1955—1961 obiektów archeologicznych przede wszystkim scharakteryzujemy pod względem morfologicznymi i założeń przestrzennych miejscowości, w których prowadzono badania odnoszące się chronologicznie do okresu kamiennego i okresu wczesnych metali.

1. Badania stanowisk osadniczych kamienia, brązu i wczesnego żelaza

Duże znaczenie naukowe miały badania najstarszego osadnictwa na Litwie. Zwykle nazywa się je stanowiskami epoki kamienia, chociaż ich chronologia jest dość różna. W latach 1955—1961 zbadano około 14 takich stanowisk w rejonach Kaunas-Vilkija-Varėna. Badania wykazały, że jeszcze dość dużo śladów najstarszego osadnictwa zachowało się w południowo-wschodniej części Litwy, szczególnie nad Mereczanką, Ułą i Niemnem, a także nad brzegami Niemna i Wilii w okolicach Kowna-Jonava-Vilkija. Przeprowadzone wykopaliska wykazały, że stanowiska epoki kamienia są rozmieszczone na tarasach rzecznych, nad brzegami jezior oraz koło torfowisk lub innych form zabagnionych. Najczęściej są one położone blisko wody, na pierwszym i drugim tarasie rzecznym. Rzadziej natomiast zetknięto się ze stanowiskami na tarasach zalewowych. Zajmują one czasem większe, czasem mniejsze obszary i często w jednym i tym samym miejscu znajdowano kilka skupisk, które wykazywały ślady osadnictwa. Na niektórych stanowiskach zachowała się tylko słaba warstwa kulturowa. W większości wypadków jest ona jednak wywiana i wypłukana. Warstwę kulturową z różnych okresów chronologicznych zdarza się znaleźć zaledwie na nielicznych stanowiskach. Za-

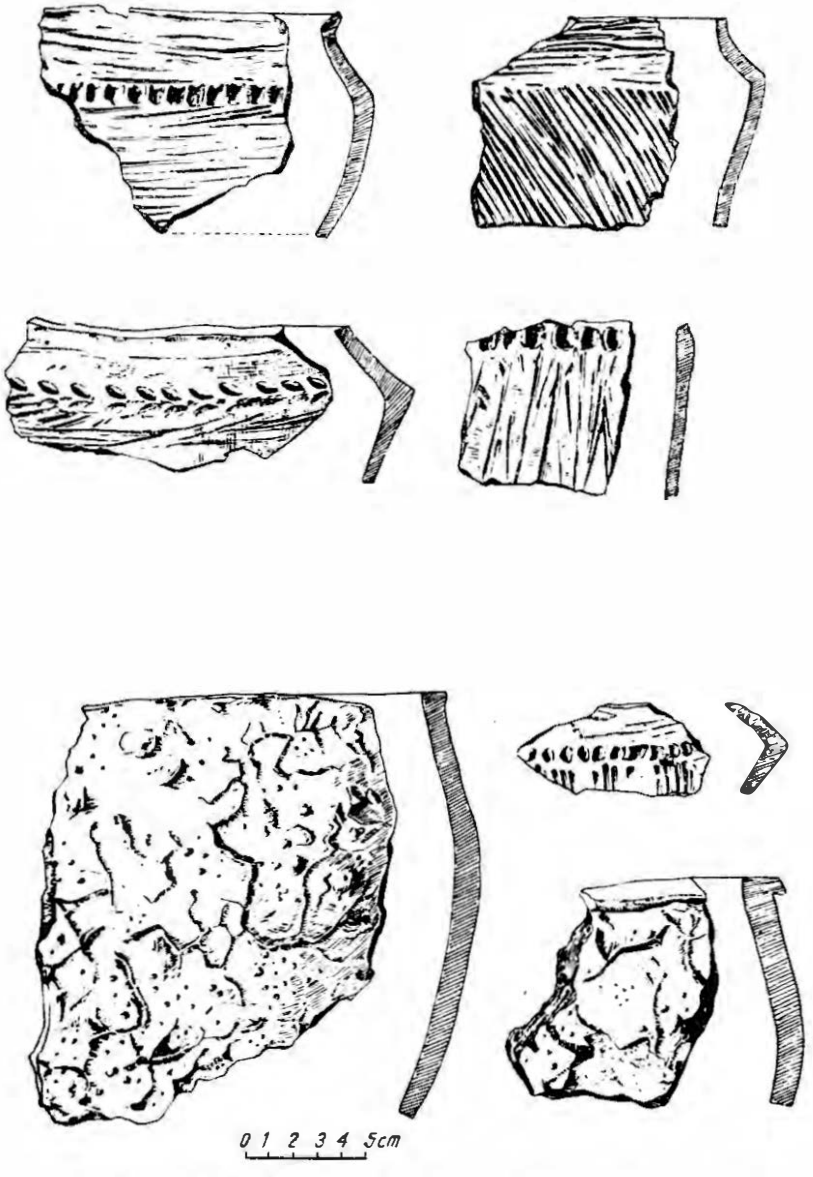
zwyczaj nie jest ona gruba, a od góry często jest zasypana warstwą humusu leśnego. Pod nią znajduje się zazwyczaj warstwa piasku koloru szarawego, a niżej warstwa piasku orsztynowatego. W obu tych warstwach znajdują się ślady palenisk, surowiec krzemienny, wyroby krzemienne, skorupy naczyń, czasem kości zwierząt i ptaków i inne dowody osadnictwa. Pod względem chronologicznym najstarszy inwentarz zazwyczaj należy do warstwy piasku orsztynowatego albo do warstwy znajdującej się pod nią. Udało się ustalić, że część badanych stanowisk należy chronologicznie do mezolitu, część do neolitu lub do okresu brązu, a czasem także do okresu wczesnego żelaza. Opierając się na wcześniejszych badaniach litewskiej nauki burżuazyjnej wiemy, że niektóre stanowiska mogą być zaliczone nawet do końca okresu magdaleńskiego (np. Pypliai koło Kowna), jednak w latach 1955—1961 wśród badanych stanowisk takich wczesnych obiektów nie znaleziono. Przy analizie znalezionego inwentarza udało się stwierdzić, że jest on dość obfity i różnorodny. Znalezione wyroby wiążą się z myślistwem i rybołówstwem jako podstawowymi zajęciami ludności (ryc. 3, 4, 5, 6, 7, 8). W większości wypadków stwierdzono pracownie wyrobów krzemiennych. Okazało się także, że na badanych stanowiskach zachowały się resztki domostw. Domostwa te musiały być pobudowane na powierzchni. Stawiany z bierwion budynek lub szałas był oblepiany gliną. Z obecnością domostw na tych stanowiskach wiążą się napotkane podczas badań paleniska, doły gospodarcze, miejsca po słupach, rzadziej polepa albo skupiska innych znalezisk. Wielkości domostw nie zawsze udaje się ustalić. Nieco wyraźniejsze szczątki domostwa udało się wykryć przy badaniu stanowiska osadniczego koło rzeczki Versminis. Tam natrafiono na symetrycznie rozmieszczone ślady słupów, a w granicach tego rejonu także na palenisko, dalej napotkano fragmenty polepy i inne znaleziska, które pozwoliły sądzić, że znajdowało się tu domostwo o konstrukcji słupowej, i miało wymiary 3 × 3 m. Miejsca słupów i palenisk znaleziono także w Dolne Kaniukai, dalsze — w Lampėdžiai i na innych stanowiskach. Jeśli chodzi o znaleziony inwentarz, to ocenić go jest bardzo trudno, ponieważ jest on niezwykle obfity i urozmaicony. Daje on tylko podstawę, na której próbowano pozostałe stanowiska z tego okresu na obszarze Litwy dokładniej chronologizować, co jest bardzo ważne, ponieważ dotychczas nie trzymano się jednej zasady przy próbach chronologizacji podobnych stanowisk. Jak wiadomo, periodyzacja epoki kamiennej na Litwie jest w praktyce bardzo trudna do ustalenia. Pierwszy

Ryc. 5. Zalioji, okr. Wilno. Naczynie o kreskowanej powierzchni

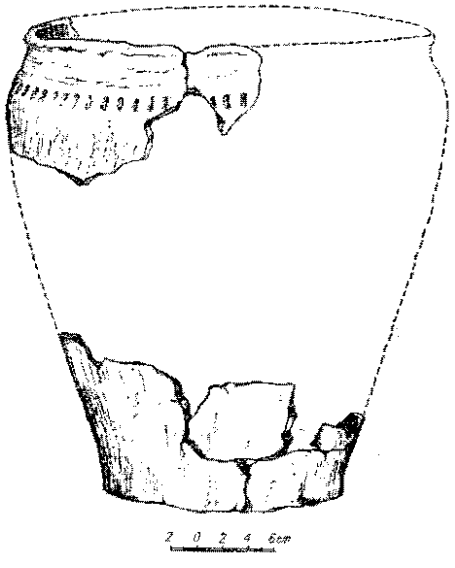

Ryc. 6. Aukštadvaris, okr. Jieznas. Południowy kraj majdanu grodziska. Ogólny widok warstwy kulturowej oraz późne bruki kamienne

Ryc. 7. A u k š t a d v a r i s, okr. Jieznas. Fragmenty ceramiki

próbował tego dokonać Wł. Antoniewicz[1]. Jednak cała jego periodyzacja była oparta na periodyzacji archeologii polskiej, gdyż włączył on do niej tylko oddzielne znaleziska litewskie, a nie kompleksy stanowisk występujących na Litwie. Za najwcześniejszą kulturę uważał on kulturę świderską późnego paleolitu; w końcu Ancylusu ukazała się kultura kun-

Ryc. 8. Aukštadvaris, okr. Jieznas. Naczynie o kreskowanej powierzchni

dajska i wdarła się kultura tardenoaska, a w okresie litorina przybyli nosiciele kultury kampińskiej. Kulturę neolityczną podzielił on na cztery okresy „nordyckie", opierając się na rozwoju siekier krzemiennych i włączając do nich kulturę tak zwanych „śmietnisk muszlowych", megalityczną i kulturę ceramiki sznurowej. Trzeba przyznać, że sam Wł. Antoniewicz z takiego podziału nie był zadowolony, lecz wówczas nie było innych danych, które pozwoliłyby na klasyfikację epoki kamienia

[1] Wł. Antoniewicz, Najdawniejsze kultury epoki kamienia na Litwie, „Sprawozdanie PAU" nr 9 (1932), str. 30—36; Tenże, Les plus anciens restiges de l'homme du nord-est et en Lithuanie, „Proceedings of the I Inter. Congres of Prehistor. and Protohistor. Sciences", London-Oxford 1934, str. 88 i n.; Tenże, Drlewniejszije ostatki czełowieka w siewiero-wostocznoj Polsze i Litwie, „Trudy II Miežđunarodnoj Konfierencji Assocjacji izucz, czetwiert. Jewropy", Leningrad 1936, t. V, str. 28—44, 12 tabl. z mapą. Bardziej ogólnie patrz: Wł. Antoniewicz, Czasy prehistoryczne i wczesnodziejowe ziemi wileńskiej, odb. „Wilno i ziemia wileńska", 1928, odb. str. 23 + 23 fig. w tekście.

na Litwie, ponieważ nie osiągnięto z badanych stanowisk dodatkowych wskaźników chronologicznych. Obecnie dane ze stanowisk neolitycznych Litwy pozwalają na klasyfikację dokładniejszą, opartą na metodach nauk przyrodniczych, a szczególnie na badaniach stratygraficznych i klimatologicznych lub na podstawie obserwacji uzyskanych przy badaniach stanowisk archeologicznych. Występujące na Litwie ślady neolitu możemy podzielić na stanowiska bez ceramiki i stanowiska z ceramiką. Stanowiska bez ceramiki dzieli się według różnych typologicznych kryteriów narzędzi, a zwłaszcza grocików do łuku; stanowiska z ceramiką — według znajdywanych form i kształtów naczyń. Taki podział pomaga włączyć badane stanowiska w pewne ramy chronologiczne. Na przykład stanowiska bez ceramiki, które mają w swych inwentarzach wąskie lub szerokie groty strzał, mogą być zaliczane do końca paleolitu (Pypliai) lub mezolitu (Eiguliai Šilelis, Vilnius, Raudondvaris, Kapitoniškės, Drąseikiai ryc. 3). Stanowiska z inwentarzem mikrolitowym i makrolitowym zaliczamy do neolitu (Paštuva, Lampėdžiai). Stanowiska z ceramiką śmietniskową lub sznurową zalicza się do końca neolitu i okresu brązu, a stanowiska z ceramiką „sztrychowaną" zaliczane są do końca okresu brązu i do okresu wczesnego żelaza (ryc. 3, 4, 5). Ze stanowisk badanych w latach 1955—1961 osiągnięto dokładne dane, które pozwalają ustalić i rozwiązać zagadnienie najstarszego osadnictwa terytorium Litwy, zagadnienia kulturowe w związku z najstarszymi gromadami ludzkimi sąsiednich krajów oraz zagadnienie etnogenezy. Dane te muszą być dokładniej sprawdzone w drodze dalszych systematycznych badań, żeby we wspomnianych kwestiach można było otrzymać wniosek ostateczny. Jednym z zagadnień, które wymaga wyjaśnienia przez systematyczne badania, jest problem kultury świderskiej. Ostatecznie jeszcze nie wyjaśniono daty ukazania się najwcześniejszej fazy kultury świderskiej i okresu jej trwania. Musimy także odpowiedzieć na pytanie, jaką rolę odegrała kultura świderska w składzie etnicznym mieszkańców epoki kamienia i czy miała ona jakikolwiek bezpośredni związek z formowaniem się plemion prabałtyckich. Nie wyjaśniona jest rola kultury ahrensburskiej oraz kultury ceramiki dołkowo-grzebykowej. Czy obszar Litwy należy do typowej kultury ceramiki dołkowo-grzebykowej, do której zaliczył Litwę J. Jaanits[2], czy do grupy naddnieprzańsko-łabiańskiej, do której proponuje zaliczać ją A. Gardawski[3]. Zagadnienie to jest jeszcze sporne. Dużo jeszcze nie wyjaśnionych zagadnień wiąże się z rolą kultury fatjanowskiej i problematyką kultury ceramiki sztrychowa-

[2] „Woprosy etniczeskoj istorii estonskogo naroda, Tallin 1956, str. 132—158 i in.

[3] A. Gardawski, Zagadnienie kultury „ceramiki grzebykowej" w Polsce, „Wiadomości Archeologiczne", t. XXV (1958), z. 4, str. 289.

nej. Wierzymy, że dalsze badania osiedli okresu brązu i kamienia wniosą dużo ważnych i potrzebnych danych do zagadnień nie tylko tutaj wspomnianych, lecz także do większości innych problemów.

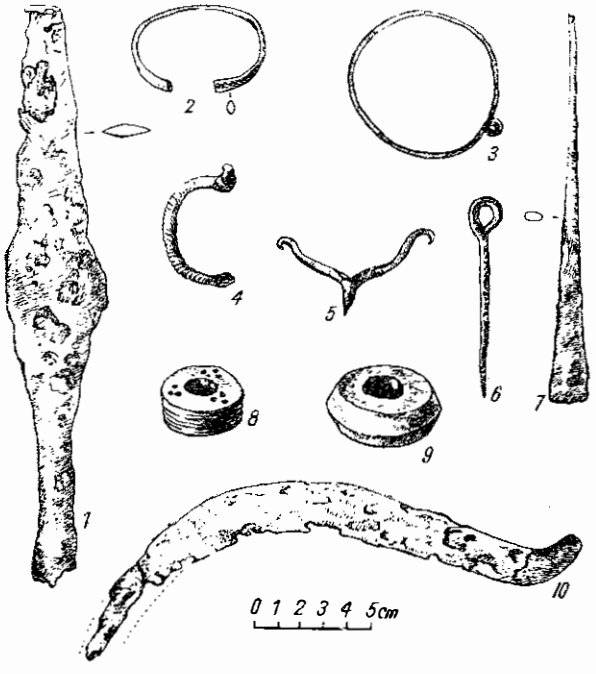
2. Badanie grodzisk oraz związanych z nimi osad

Mając na względzie dotychczas jeszcze nie rozwiązane problemy natury gospodarczo-społecznej i zgadnienia historyczne, możemy przypuszczać, że dużo danych dla ich wyjaśnienia wniosą badania litewskich grodzisk i związanych z nimi osad. Na Litwie burżuazyjnej badaniom grodzisk nie poświęcano większej uwagi. Od 1935 r. do wznowienia władzy radzieckiej na Litwie nie było badane ani jedno grodzisko, nie była również zbadana żadna osada położona koło grodziska. Prócz tego badacze okresu burżuazyjnego, tak jak i badacze okresu wcześniejszego, nie uważali za stosowne zbadać taki obiekt całkowicie. W większości ograniczali się oni do zbierania danych o zewnętrznym wyglądzie grodziska oraz zebrania występujących na jej powierzchni zabytków wraz z interpretacją historyczną danego obiektu, o ile występował on w źródłach pisanych. Wszystko, co do okresu radzieckiego było wiadome o naszych grodziskach, było raczej tworem romantyzmu i fantazji niż rzeczywistością historyczną. Obecne wysiłki, zmierzające do ustalenia chronologii powstania grodzisk, klasyfikacji ich podstawowych typów lub funkcji oraz ich wyglądu zewnętrznego, starano się powiązać z danymi dotyczącymi konkretnych społeczeństw, które je budowały, z ich etnogenezą, z zagadnieniem etapów zasiedlenia terytorium Litwy itd.

W latach 1955—1956 zbadano 11 grodzisk. Duże znaczenie miały badania grodzisk w Aukštadvaris, Migonis, Bačkininkėliai, Dovainonis, Punia i innych. Nasze grodziska zachowały dużo materiałów ruchomych typu archeologicznego. Wydobywając je na światło dzienne możemy z nich odczytać nie tylko dzieje zasiedlenia tych obiektów, ale także rozwój i wzrost stosunków wytwórczych i rozwój sił wytwórczych.

Obecnie jest już wiadomo, że litewskie grodziska powstały bardzo dawno, że były budowane różnorodnie i wykorzystywane do różnych celów. Wiadomo także, że jedne z nich egzystowały stosunkowo niedługo, inne zaś były używane jeszcze w XIV—XV w. albo nawet i w czasach późniejszych. Na podstawie rezultatów badań ustalono następujące etapy powstania zasiedlania i upadku grodzisk litewskich.

Niektóre grodziska zaczęto budować i zasiedlać już w II—I tysiącleciu przed naszą erą. Na takie grodziska dobierano oddzielne, naturalne wzgórza, najczęściej blisko wody, na których budowano osady, ogrodzone jedną albo kilkoma drewnianymi ogrodzeniami (Dūkštas, Vorinai, Vozgėliai, Velykuškis). W takich grodziskach w warstwie kulturowej za-

Ryc. 9. Aukštadvaris, okr. Jieznas. Różne przedmioty odkryte w warstwie kulturowej

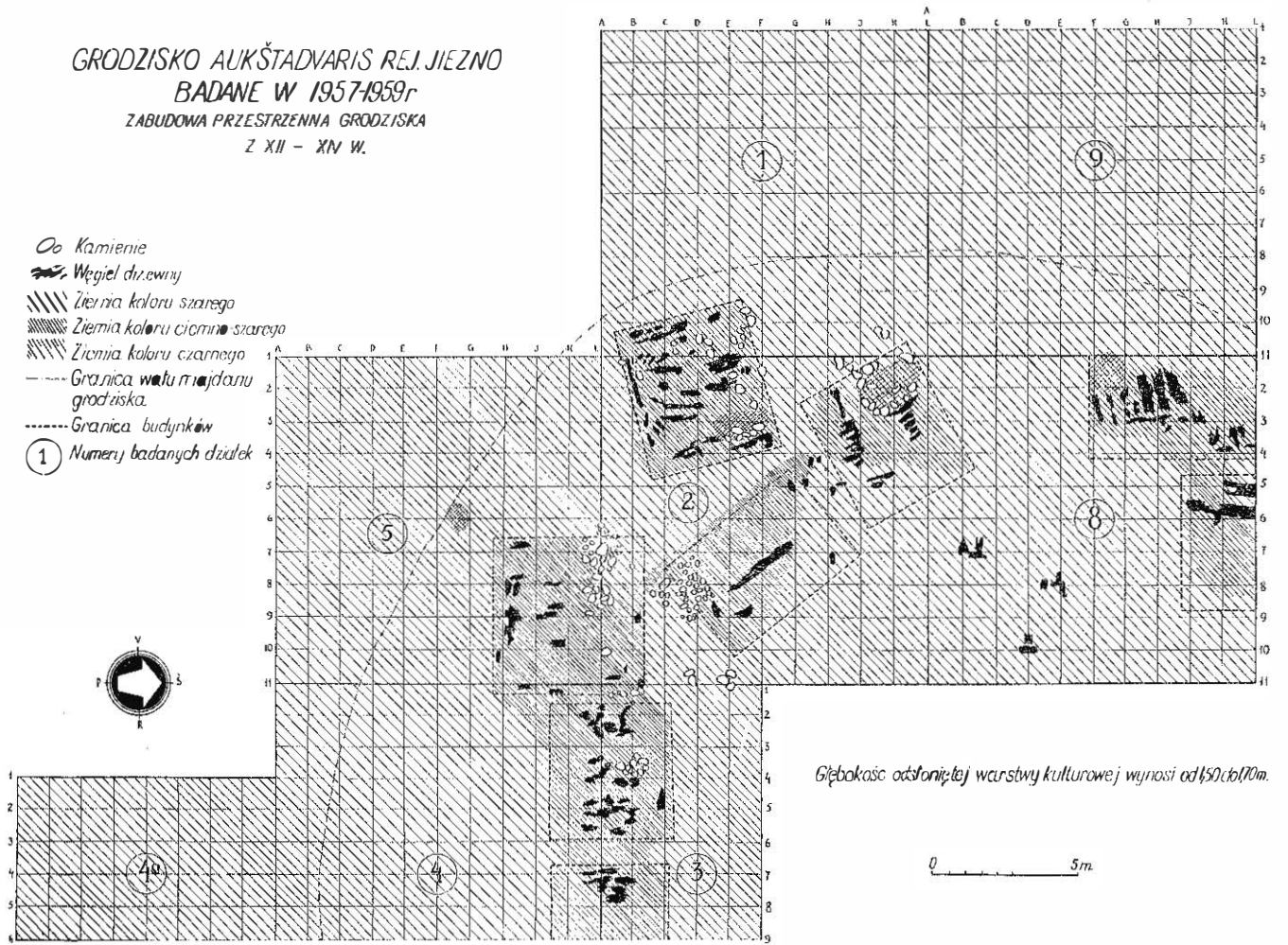
chowały się bardzo wczesne wytwory ręki ludzkiej. W warstwach tych grodzisk znajdujemy mnóstwo wyrobów z kości, siekierek kamiennych i ich czopów, glinianych przęślików i ciężarków, ceramikę sztrychowaną i grubościenną, mnóstwo kości zwierząt domowych i leśnych, rozcieracze do żarn, pozostałości palenisk itd. Na grodziskach z tego okresu wyroby metalowe nie występują (Dūkštas) lub znajdujemy ich bardzo mało (Petrašiūnai). Znaleziono w nielicznych wypadkach żelazne haczyki do ryb, wygięte żelazne noże i sierpy oraz żelazne szpile pastorałowate (Petrašiūnai, Moškėnai, Nemenčinė, Aukštadvaris). Wszystkie te wczesne grodziska nazywamy osiedlami obronnymi lub grodziskami wspólnoty pierwotnej. Dotychczas takie wczesne grodziska znane są w części wschodniej Litewskiej SRR (w rejonach Zarasai, Švenčionys, Vilnius i innych). Część z nich była opuszczona przez ludność jeszcze przed naszą erą (Juodžeminis, Dūkštas, Petrašiūnai), inne były wykorzystywane jeszcze w pierwszym tysiącleciu naszej ery i jeszcze później, posiadały jednak dodatkowe umocnienia z wałów i rowów, dobudowane później (Velykuškis, Moškėnai, Nemenčinė, Aukštadvaris). Badania wczesnych grodzisk litewskich wykazały, że teoria L. Krzywickiego o reliktach kultury neolitycznej na Litwie jest błędna. W czasie badań grodziska w rejonie

kowieńskiej hydroelektrowni w latach 1955—1961 rozeznano dotychczas niejasny na Litwie typ grodziska miniaturowego. Grodziska takie budowano nad brzegami niedużych rzeczek albo koło jezior; mają one bardzo strome zbocza, nieduże majdany i potężne wały lub inne umocnienia. Warstwa kulturowa utworzyła się w nich dość znaczna. U ich podnóża tworzyły się nieliczne osady. Dla tego typu grodzisk charakterystyczna jest ceramika sztrychowana i ceramika o ściankach grubościennych i gładkościennych. W połowie pierwszego tysiąclecia lub w drugiej połowie naszej ery niektóre takie grodziska zostały opuszczone (Migonys, Bačkininkėliai, Dovainonys), inne zaś umocniono i wykorzystywano nadal (Nemenčinė, Aukštadvaris). Takie miniaturowe grodziska uważa się za obiekty schronieniowe dla okolicznej ludności i ich powstanie łączy się z początkiem rozkładu wspólnoty pierwotnej [4]. Dotychczas grodziska miniaturowe badano w rejonach: Kowno, Jieznas i Prienai. Jest ich dużo w łuku środkowego Niemna i w innych rejonach Litwy, lecz nie były jeszcze badane. Część tych grodzisk już od pierwszych stuleci naszej ery była dokładniej umacniana i powiększana, zwłaszcza przy końcu i w drugiej połowie pierwszego tysiąclecia. Wyrosły one na silne twierdze, które miały dość duże majdany, a umocnione były wałami i rowami. Koło takich grodzisk zachowały się także ogromne osiedla. Większość takich grodzisk znamy ze źródeł pisanych, jak Viliuona, Ipiltis, Apuolė, Medvėgalis i inne. Warstwa kulturowa na takich grodziskach jest bardzo gruba; miejscami sięga ona do 2—3 m. Znajdują się w niej nie tylko różne znaleziska, lecz i pozostałości różnych budowli i umocnień (Nemenčinė, Aukštadvaris, Punia). Grodziska takie uważa się za centra pewnego terytorium plemiennego, a niektóre z nich były prawdopodobnie siedzibami oddzielnych feudałów. Ich wykrycie umożliwiło zbadanie etapów tworzenia się społeczeństwa klasowego i początków feudalizmu [5] na Litwie. Większość grodzisk została opuszczona w wiekach XIV—XV, jednak niektóre z nich były użytkowane jeszcze w czasach późniejszych. Stawiano na nich murowane umocnienia, a wewnątrz umocnień — budynki mieszkalne i gospodarcze. Takie grodziska zamieniały się w zamki i stawały się rezydencjami książąt lub litewskich magnatów (Vilnius, Aukštadvaris, Punia), z których korzystano jeszcze w wiekach XVII—XVIII. Jednym z takich charakterystycznych późnych grodzisk jest badane grodzisko w Punia [6]. Grodziska datowane na pierwsze tysiąclecie naszej ery i na

[4] R. Volkaitė-Kulikauskienė, Miniatiūrinių paminklų Lietuvoje klausimu, „Iš lietuvių kultūros istorijos", t. II (1959), str. 125—128.

[5] „Lietuvos Archeologijos Bruožai", Vilnius 1961, str. 115, 144, 209, 361 i in.

[6] R. Volkaitė-Kulikauskienė, Punios piliakalnio (Jezno raj.) 1958—1959 m tyrinėjimų rezultatai, „Iš lietuvių kultūros istorijos", t. III (1961), str. 41—65 i nast.; V. Daugudis, Aukštadvario piliakalnio stuirtinimai ir partatai, „Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai", Serija A, 1 (13), 1962 (w druku).

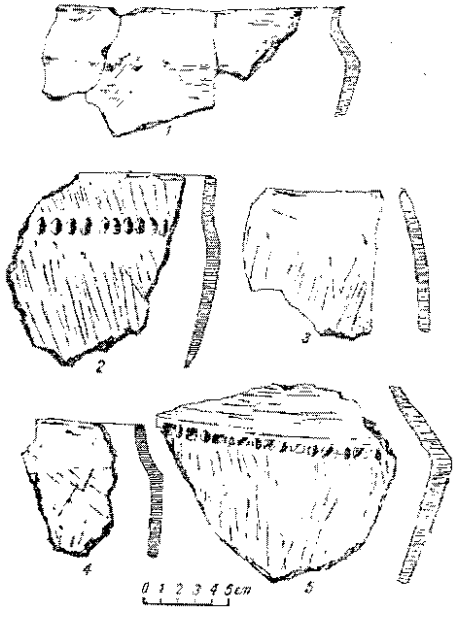
Ryc. 10. Aukštadvaris, okr. Jieznas. Zabudowa przestrzenna grodziska w XII—XIV wieku

początek drugiego były badane w różnych miejscowościach obszaru Litwy. Dotychczas jeszcze nie badane grodziska centralnej części Litwy zaczęto badać dopiero w 1961 r. Wykopaliska próbne przeprowadzono we wsi Piliakalnis w rejonie Kalwarija (patrz aneks nr 21). W roku 1962 badania grodzisk zaniemeńskich prowadzono w dalszym ciągu. W najbliższej przyszłości przewidziane jest zbadanie grodzisk: Rudamina, Elviryškiai, Kaukai, Bambininkai, Šakališkiai oraz Paveisninkai.

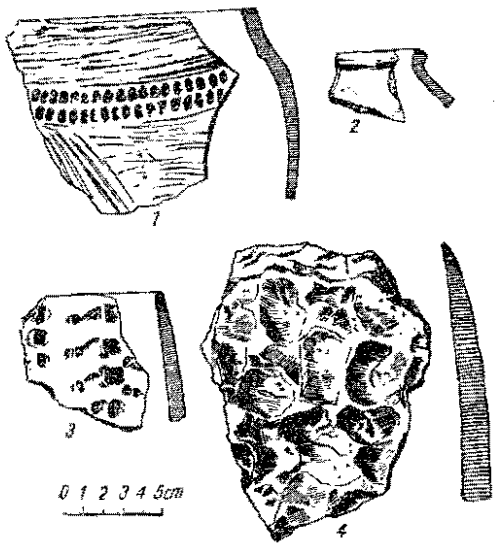
Podejmując badania grodzisk zwracano uwagę na konieczność inwentaryzacji innych archeologicznych obiektów, znajdujących się w okolicy lub w sąsiedztwie. Szczególnie interesującym obiektem było grodzisko Migonis, gdzie zachowały się osiedle i cmentarzysko kurhanowe z tego samego okresu. Najwięcej jednak uwagi zwrócono na badanie pozostałych osiedli u podnóża grodzisk. Takie osady badano koło grodzisk: Aukštadvaris, Piliuona-Guogai, Bačkininkėliai, Migonys i Juodonys. Podjęte badania osiedla we wsi Piliakalnis w rejonie Kalvarija pokazały, że już w pierwszych wiekach n.e. osady grupowały się koło umocnionych osiedli obronnych. Zauważano także istnienie otwartych osiedli, które nie miały grodzisk w najbliższej odległości. Takie osiedla badano w Balkasodis, rej. Alytus [7] i w Galaliai rej. Utena [8]. W czasie badań tych osiedli udało się natrafić na pozostałości zabudowań, w których napotkano paleniska, szczątki pieców, doły gospodarcze, tygielki do obróbki metali i inne. Napotkane części budynków świadczą, że Litwini od dawien dawna żyli w drewnianych chatach, ulokowanych na powierzchni ziemi. Najczęściej były to chaty konstrukcji palowej, których ściany oblepiano gliną. Początkowo były w nich otwarte ogniska, a później zaczęto je zastępować piecami. Takie piece znaleziono podczas badań grodziska w Niemenczynie i w osiedlu Migonys. Więcej takich pozostałości pieców dały wykopaliska grodziska w Aukštadvaris. Jednak te fakty kulturowe, jakimi są piece na stanowiskach osadniczych, należy łączyć z okresem feudalnym. Za najstarszy typ domu mieszkalnego na Litwie trzeba uważać budynek z otwartym ogniskiem, nazywanym „numas", który był znany w źródłach pisanych już w wieku XVI i był uważany za charakterystyczny tylko dla Żmudzinów. Archeolodzy są jednak zdania, że dom z otwartym ogniskiem był rozpowszechniony na całym obszarze Litwy już w pierwszym wieku naszej ery, a być może i wcześniej.

Przeprowadzone w roku 1955—1961 badania grodzisk i zachowanych koło nich osiedli otwartych wykazały, że problem zasięgu kultury ceramiki „sztrychowanej" pozostał w dalszym ciągu nie wyjaśniony. Dotychczas było wiadomo, że grodziska ceramiki „sztrychowanej" są charakte-

[7] Materiały w Muzeum Krajoznawczym w Olicie.
[8] Materiały w Muzeum Krajoznawczym w Utėnie.

Ryc. 11. Migonys, okr. Jieznas. Ceramika znaleziona w osadzie

Ryc. 12. Migonys, okr. Jieznas. Ceramika znaleziona w osadzie

rystyczne tylko dla wschodniej i południowej części Litwy [3]. Obecnie dane wskazują, że ceramika chropowata jest rozpowszechniona w południowej części łuku środkowego Niemna, a także i na Żmudzi. Należy wspomnieć osiedle Paplinijys w rej. Telšiai, którego eksploracja wykryła ceramikę chropowaconą, a znalezione w 1961 r. przedmioty pozwalają zaliczyć ją do I tysiąclecia przed n. e. i do okresów późniejszych. Należy podkreślić, że ceramika chropowacona i ciężarki typu „djakowskiego" napotkano na Żmudzi tutaj po raz pierwszy (por. aneks nr 30).

W czasie badania grodzisk i osiedli otwartych zebrano obfite materiały do poznania warunków bytu starożytnych mieszkańców tych form osadniczych. Obfite znaleziska wskazują na rozwój rzemiosł, hodowli i rolnictwa i pozwalają mówić o kulturze i warunkach bytu ówczesnych mieszkańców. Prócz tego podczas prowadzonych badań grodzisk i osiedli nagromadziły się obfite znaleziska, które niezwykle wzbogaciły zbiory naszych muzeów. Zasobu takich materiałów i takich zbiorów zabytków do czasu istnienia władzy radzieckiej nie miało żadne muzeum. Sądzimy, że musimy tylko dążyć, aby badania naszych grodzisk i osiedli były jeszcze bardziej intensywne i żeby objęły całe terytorium i różnorodne typy grodzisk, aby uzyskać możliwie szeroką bazę wskaźników zarówno chronologicznych, jak i terytorialnych.

[3] „Lietuvos Archeologijos Bruožai" Vilnius 1961, str. 170.

3. *Badania średniowiecznych zamków i miast*

Mówiąc o badaniach archeologicznych na radzieckiej Litwie oddzielnie musimy wspomnieć o badaniach zamków i miast. W historii badań archeologicznych na Litwie jest to dziedzina zupełnie nowa. Chociaż badania te są zaledwie rozpoczęte, jednakże już osiągnięto ważne rezultaty. Eksploracja wspomnianych zabytków wniosła dużo światła do poznania architektury zamków i miast oraz warunków bytu ich mieszkańców. Olbrzymie znaczenie naukowe ma odsłonięcie w Wilnie szczątków spalonego budynku [10] mieszkalnego i gospodarczego, na podstawie którego możemy ustalić, że w wieku XIV—XV mieszkańcy Wilna budowali niewielkie drewniane chałupy z podłogą z ciosanych desek i z piecem w kącie. Budynki gospodarcze były stawiane obok, lecz i oddzielnie. Takimi chatami był wówczas zabudowany prawie cały obszar Krzywego Zamku, góry Trzech Krzyży i góry Szarej. Badania te obalają wiadomości niektórych autorów z XV—XVI w., o tym, że Litwini w owym czasie mieszkali w chatach razem z bydłem i że chaty były małe i brudne.

Bardzo ciekawe są badania archeologiczne [11] góry Giedymina, które udowodniły, że góra Giedymina w strożytności była zwykłym grodziskiem. Była ona wykorzystywana jako osada w pierwszej połowie I tysiąclecia n.e., a następnie wyrosła na potężny murowany zamek, którego nie zdołały zdobyć doborowe siły Zakonu krzyżackiego. Niemało danych otrzymano po wojnie w trakcie badań terytorium byłego dolnego zamku wileńskiego u północno-zachodniego podnóża Góry Giedymina. Badania trwają od jesieni 1955 r. i dotychczas znaleziono tu części dwóch murowanych kościołów z XV—XVI w. i dwa domy z drugiej połowy XVI i pierwszej połowy XVII w. Odkopano także budowaną w XVI w. murowaną ścianę 40-metrowej długości, wzmacniającą Górę Giedymina. Następnie odkopano części budynków drewnianych z XIII—XIV w., cmentarz grzebalny z XV—XVI wieku i drogę brukowaną kamieniami i wykładaną drzewem. Oprócz pozostałości budynków znajdowały się tutaj różne znaleziska. Między innymi duże znaczenie dla badań nad sztuką mają zdobione kafle, ceramika, znalezione wyroby skórzane i inne przedmioty.

Dużo ciekawych danych dały badania zamku trockiego i samego mia-

---

[10] A. Tautavičius, w „Iš lietuvių kultūros istorijos", t. I (1958), str. 94—103.

[11] A. Tautavičius, Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai, Serija A, 1 (4), str. 91—110, (1958); Tenże, t. I (6), str. 115—133 (1959); Tenże, „Iš lietuvių kultūros istorijos", t. II (1959), str. 21—29; Tenże, „Mokslas ir Gyvenimas", nr 1 (1960), str. 28—32 i następne.

Ryc. 13. Pilikalniai, okr. Kalwarja. Ogólny widok na grodzisko od strony północnej

sta [12]. W Trokach odkopano dwa budynki murowane z XVI i XVIII w. W zamku na wyspie odsłonięto ściany otaczające cały zamek, część budynku gospodarczego, północno-zachodnią basztę, studnię oraz podwórze zamkowe. Obecnie bada się duże podwórze zamkowe, nie odsłonięte budynki gospodarcze oraz główny korpus budowlany zamku i otaczające go z drugiej strony podwórko. Dane uzyskane z badań, zebrany materiał ikonograficzny i dane ze źródeł piśmiennych pozwoliły odbudować całkowicie korpus budowlany zamku, obecnie istniejący na wyspie, w którym urządzono trockie muzeum krajoznawcze. Trzeba podkreślić, że zebrane dotychczas materiały wykopaliskowe uzupełnia podobny materiał znaleziony w Wilnie, co pozwala na ścisłe datowanie obu zespołów. Prócz tego w roku 1961 zaczęto badać również zamek półwyspu trockiego. W 1961 r. oczyszczono baszty południowo-wschodnie i południowo-zachodnie i zbadano ich układ morfologiczny. Jest rzeczą ciekawą, że technika budowlana była identyczna i analogiczna do techniki zastosowanej przy budowie baszty zamku na wyspie Jeziora Trockiego. Za nowe odkrycie możemy uważać napotkanie zewnętrznej ściany i jej przedłużenia naprzeciw baszty południowo-zachodniej. Badania zamku na półwyspie Jez. Trockiego będą prowadzone w szerszym zakresie nadal w okresie najbliższych kilku lat. Przewidziano zbadanie możliwie jak najdokładniej całego obszaru zajętego przez zamek.

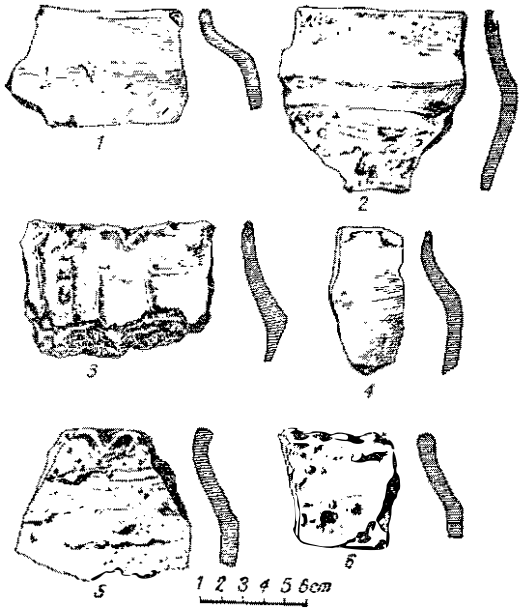
Jesienią 1961 r. rozpoczęto badanie zamku w Medininkai, lecz więk-

[12] Sprawozdanie złożone w aktach Instytutu Historii Akademii Nauk LSRR, materiały w Muzeum Krajoznawczym w Trokach.

szych rezultatów one nie dały, ponieważ były bardzo ograniczone i związane z konserwacją ścian i baszt zamkowych. Niektóre badania przeprowadzono w zamkach późniejszego okresu, jak np. w Birżai, Panemunė (Gelgaudai) i Raudonė.

Bardzo dużo ciekawych i ważnych danych otrzymano w czasie badań archeologicznych na obszarze zamku kowieńskiego [13]. Poszukiwano tam pierwotnego poziomu dziedzińca kowieńskiego i przy tym na głębokości 3—5 m odkryto najstarszą warstwę kulturową, sięgającą IV—V w. n.e. Dowodzi ona, że do XII—XIII w. miejsce to było zasiedlone bez przerwy. Powstałe przed półtora tysiącem laty osady w widłach rzek Wilii i Niemna możemy uważać za zalążek miasta Kowna, które znane już było pod tą nazwą geografowi arabskiemu Ibn Idrisiemu w 1140 r. Badania zamku kowieńskiego dostarczyły nowych danych o umocnieniach tego obiektu, które istniały przed wiekami. Między innymi odkrytej 2-metrowej grubości warstwy glinianej polepy na obszarze zamkowego podwórca nie należy uważać za szczątki zamku drewnianego, jak przypuszczano wcześniej, lecz za szczątki pieców do wytapiania metali. Wielkie znaczenie ma także znalezienie murowanych pozostałości zamku zburzonego przez Krzyżaków w 1362 r. W rezultacie badań okazało się, że zburzony w 1362 r. zamek kowieński miał dwie murowane ściany, przy czym wysokość ściany podzamcza musiała sięgać 10—11 m, a wysokość ścian podwórzowych dochodziła do 12—13 m. Ściany podwórza i ściany podzamcza były budowane nie w jednym czasie. Ściana zewnętrzna była budowana około połowy XIII w. i możemy ją uważać za najstarszy pomnik ceglanej i kamiennej architektury na Litwie. W końcu XIV w., tzn. około roku 1376, odbudowane po zniszczeniach ściany zamku miały w rogach baszty. Zamek kowieński już wtedy był klasycznym typem kasztelu, który nie stracił znaczenia fortyfikacyjnego jeszcze w wieku XVI, na co wskazuje niespodzianie odkryty element fortyfikacyjny — barbakan kowieński, który otacza łukiem basztę południowo-wschodnią. Zamek kowieński miał złożone z wielkich gabarytów urządzenie przystosowane do walki za pomocą broni palnej. Barbakan tworzy potężną 5 m. gruba i 12—13 m wysoka ściana fundamentowa z otworami strzelniczymi i podziemnym przejściem, połączonym poprzez basztę z podwórkiem zamkowym. Był on budowany w latach 1560—1580. W świetle tych danych można twierdzić, że rola zamku kowieńskiego nie skończyła się po bitwie grunwaldzkiej, lecz w wieku XVI—XVII. Obecnie zamek w Kownie możemy śmiało zaliczać do najstarszego zabytku architektury ceglano-kamiennej na Litwie. Miejmy także nadzieję, że w przyszłości, po rozszerzeniu badań naszych miast

[13] K. Mekas, „Mokslas ir Gyvenimas", nr 4. Vilnius 1960, str. 28—32.

Ryc. 14. Piliakalniai, okr. Kalwarja. Fragmenty ceramiki znalezione na osadzie lepione w ręku

Ryc. 15. Piliakalniai, okr. Kalwarja. Fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej znalezione na grodzisku

i zamków, uzyskamy dużo jeszcze ciekawszego materiału, który bardziej rozszerzy naszą wiedzę o rozwoju architektury i historii budownictwa miast i zamków na Litwie.

4. Badania cmentarzysk i inne prace naukowo-badawcze z dziedziny archeologii

W latach 1955—1961 były badane różne typy cmentarzysk i miejsc grzebalnych. Wśród nich zbadano 20 cmentarzysk płaskich i 9 cmentarzysk kurhanowych. Ten rodzaj zabytków na Litwie jest najlepiej znany, ponieważ badania cmentarzysk prowadzone są od połowy XIX w. Mimo że badania różnych miejsc grzebalnych na Litwie w latach 1955—1961 w większości wiążą się z pracami ratowniczymi, jednak badanie również tego rodzaju źródeł materialnych wniosło wiele nowych danych do poznania kultury Litwy. Podstawowe prace badawcze cmentarzysk płaskich prowadzono w części zachodniej obszaru Litwy, najwięcej zaś w rej. Kretinga i Telšiai. Zasługują na uwagę takie cmentarzyska płaskie, jak: Pryšmančiai, Lazdininkai, Rėketė, Laiviai, a szczególnie Palanga. Każde z tych stanowisk wniosło coś nowego do nauki (por. aneks nr 37,50), co pozwala jeszcze bardziej sprecyzować oblicze

kulturowe i etnograficzne tego okresu oraz wyjaśnić warunki bytu i rozwoju społecznego pochowanej na danym cmentarzysku ludności. Badane cmentarzyska kurhanowe znajdują się w części wschodniej terytorium Litwy, a szczególnie w rejonie Wilna, Trok i Święcian. Zarówno cmentarzyska kurhanowe, jak i płaskie dały cenne dane (por. aneks nr 57—65) litewskiej archeologii, szczególnie co do budowy wewnętrznej kurhanów oraz obrządku pogrzebowego. Godne uwagi jest to, że w okresie radzieckim badane i uważane za późne takie cmentarzyska, jak Radikiai, Rumšiškės i Mozūrai w rejonie Kowna, Pušalotas w rejonie Molėtai, Eržvilkas w rejonie Skaudvilė i inne ujawniły, że tradycje starodawnego grzebania na Litwie zachowały się nawet do XVII w. Podczas badań na obiektach grzebalnych nagromadzono bardzo dużo niezwykle ciekawych materiałów do poznania obrządku pogrzebowego Litwinów oraz ich zwyczajów pogrzebowych i sposobów grzebania. Część tych faktów kulturowych możemy powiązać z wiadomościami ze źródeł pisanych, które potwierdzają dostarczone obecnie przez archeologię dane i wiadomości. Podejmując badania obiektów grzebalnych zbieramy jednocześnie materiał do badań antropologicznych, medycyny ludowej i religii. Na tych stanowiskach znajdujemy bardzo dużo ozdób, broni, mniej natomiast narzędzi pracy i części zachowanej odzieży. Otrzymane dane pomagają nam poznać rozwój stosunków społecznych oraz pozwalają ustalić wzajemne związki rodowe między poszczególnymi grupami społecznymi, ich wzajemne stosunki produkcji, handel i stosunki z sąsiednimi plemionami.

Oprócz badań terenowych archeologowie litewscy przygotowali i wydrukowali wiele prac dotyczących poszczególnych zagadnień archeologicznych Litwy. W jednej z tych prac ogłosili dane z ważniejszych badań, w innych rozpatrywali różne aktualne problemy archeologii litewskiej. Część prac popularnonaukowych naszych archeologów opublikowano w prasie związkowej, inne — litewskich czasopismach naukowych. Cztery artykuły z tematyki archeologicznej Litwy były wydrukowane jeszcze w 1952 r. w centralnym wydawnictwie Instytutu Archeologii Akademii Nauk ZSRR pt. „Kratkije Soobszczenija Instituta Materialnoj Kultury". Kilkanaście artykułów wydrukowano w czasopiśmie „Sowietskaja archeołogija" i w wydawnictwach Instytutu Etnografii Akademii Nauk ZSRR („Kratkije Soobszczenija Instituta Etnografii im. N. N. Mikłucho-Makłaja" i „Sowietskaja etnografija").

Oddzielnie trzeba wymienić prowadzone przez Instytut Etnografii Akademii Nauk ZSRR badania kompleksowe tak zwanej „Ekspedycji Nadbałtyckiej", w której publikacjach prócz artykułów etnograficznych i antropologicznych są także i artykuły dotyczące problematyki archeologii litewskiej. Jedno z ostatnich wydawnictw Instytutu Etnografii

Ryc. 16. P u n i a, okr. Jieznas. Naczynie znalezione na wale

ma szczególnie duże znaczenie dla archeologii Litwy. Są to „Woprosy etniczeskoj istorii narodow Pribałtiki" oraz „Etniczeskaja antropołogija wostocznoj Pribałtiki"; oba te tomy wyszły w Moskwie 1959 r. W najbliższej przyszłości przewiduje się wydanie jeszcze kilku tomów badań „Ekspedycji Nadbałtyckiej", w których szczególną uwagę poświęci się architekturze ludowej, ubiorom, narzędziom rolniczym i innym tematom, żywo interesującym zarówno etnografów, jak i archeologów. Zrozumiałym jest, że większość prac z archeologii Litwy wyszła w języku litewskim. Z wcześniejszych wydań zasługują na uwagę „Lietuvos Istorijos Instituto Darbai", które ukazały się w 1951 r. w Wilnie. Ogłoszono w nich obszerne artykuły o cmentarzyskach płaskich w Linksmučiai i Kurmaičiai. Najwięcej jednak artykułów dotyczących archeologii ogłoszono w „Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai", Seria A, których dotychczas wyszło 13 tomów. W każdym tomie mieszczą się po 2 lub 3 artykuły poświęcone archeologii Litwy. W wydaniu Instytutu Historii „Is lietuvių kulturos istorijos", których do 1964 r. wyszły 4 tomy, znajduje się większość prac i przyczynków dotyczących najstarszej przeszłości Litwy w świetle badań archeologicznych.

Zasługują także na uwagę artykuły umieszczone w „Pracach Fakultetu Historii Filologii Wileńskiego Państwowego Uniwersytetu im. W. Kapsukasa, w wydawnictwie Instytutu Architektury i Budownictwa A. N. Litewskiej SRR „Lietuvos TSR architektūros istorijos", a także w wydaniu Państwowego Komitetu do Spraw Architektury i Bu-

downictwa Litewskiej SRR, „Valstybinis L.T.S.R. Architektūros Paminklų Apsaugos Inspekcijos Metraštis", tomy I i II. Oprócz oddzielnych artykułów napisano wiele prac o charakterze popularnym. Z nich można wymienić rozdziały o ustroju wspólnoty pierwotnej na Litwie i jej rozpadzie, wydrukowane w tomie I „Historii Litwy" i w „Krótkim kursie historii litewskiej SRR". Należy również wspomnieć takie wydanie, jak „Lietuvių Liaudies menas" tom VI. „Papuošalai" i pracę R. Volkaitė-Kulikauskienė „Lietuvos archeologiniai paminklai ir jų tyrinėjimai". Aby zapoznać społeczeństwo z problemami archeologii Litwy została opublikowana praca zbiorowa pt. „Lietuvos archeologijos bruožai", która wyszła z druku w 1961 r. i jest pierwszą popularną syntezą archeologii Litwy. Godne uwagi są także prace zmarłego niedawno P. Tarasenki, popularyzujące archeologię Litwy, jak „Užburti lobiai", „Lietuvos piliakalniai", „Didžiųjų Tyrulių paslaptys" i inne. Trzeba zaznaczyć, że większość wspomnianych prac była szeroko omawiana w obszernych recenzjach archeologów polskich, wydrukowanych w wydawnictwach „Rocznik Olsztyński" t. I—III (1958—1960), „Rocznik Białostocki" t. I—IV (1961—1963), „Archeologia Polski" t. V, z. 2, „Polska Sztuka Ludowa" nr 4 z 1961 r. i innych. Ogłoszenie tego artykułu w polskim periodyku naukowym, jakim są „Acta Baltico-Slavica", będzie miało dodatnie znaczenie dla umocnienia związków z polską archeologią, która się zajmuje problematyką Bałtów. Miejmy nadzieję, że ścisła współpraca między członkami Kompleksowej Ekspedycji Jaćwieskiej Białostockiego Towarzystwa Naukowego a nami jeszcze bardziej pomoże rozwiązać nam ogólne problemy historyczne, naświetlić prawidłowo rozwój stosunków wytwórczych i sił wytwórczych od czasów najdawniejszych do XIII—XIV w. włącznie.

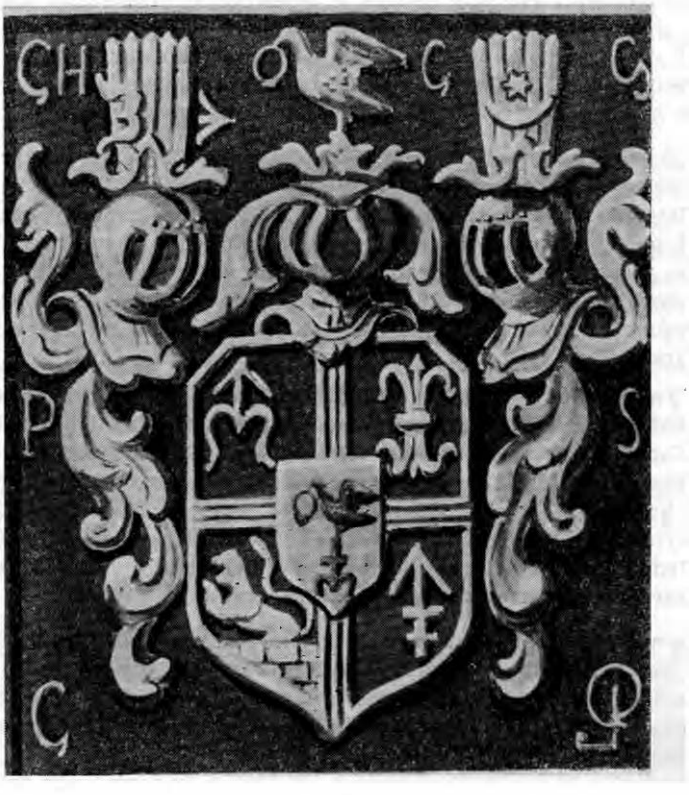
I Stanowiska okresu kamienia, brązu i wczesnego żelaza

1. Dubičiai, rej. Varėna. Stanowisko znajdujące się na prawym brzegu rzeki Uły, w miejscowości nazwanej „Salaitė". Badania w 1959 r. prowadził Instytut Historii AN LSRR [14]. Badała Bernotaitė. Materiał znajduje się w wileńskim Muzeum Historyczno-Etnograficznym [15]. Stanowisko to było badane tylko sondażowo-rozpoznawczo. Zbadano obszar wielkości 18 × 6 m, na którym stwierdzono warstwę kulturową dwóch okresów. Górna warstwa kulturowa, datowana na XII—XIV w., a dolna na II—III tysiąclecia przed n.e. W górnej warstwie kulturowej znaleziono ślady spalonej osady, żelazne noże, krzesiwa, ciężarki, sieci, skorupy naczyń z ornamentyką falistą i z równolegle biegnącymi łukami. W dolnej warstwie kulturowej znaleziono dużo rylców krzemiennych (skrobaczy), no-

[14] Dalej skrót IHAN (Instytut Historii Akademii Nauk Litewskiej SRR).
[15] Dalej skrót Muzeum Historyczno-Etnograficzne w Wilnie.

żyków, wiórów, grotów strzał krzemiennych, siekierek, mnóstwo krzemiennych odłamków i skorupek naczyń. Znaleziono tutaj także ceramikę dołkowo-grzebykową, ceramikę sznurową i chropowatą. Stanowisko to rokuje duże nadzieje co do ustalenia wzajemnych związków różnych kultur. Planuje się dalsze badania w tym miejscu.

2. Eigulial, rej. Kaunas. Stanowisko znajduje się na lewym brzegu rzeki Wilii na drugim tarasie. Badane w 1957 r. stanowisko zostało zaznaczone literą D. Badania przeprowadzało Państwowe Muzeum Sztuki im. M. M. Čiurlonisa [16].

Ryc. 17. Punia, okr. Jieznas. Fragmenty kafla z herbem

Badała R. Rimantienė. Materiał znajduje się w Państwowym Muzeum Historycznym w Kownie [17]. W 1957 r. na stanowisku D był zbadany obszar około 60 m², w którym napotkano warstwę kulturową rozmaitej miąższości. Na głębokości 20—25 cm od powierzchni ziemi była warstwa humusu leśnego i darni, pod nią 10—12 cm zalegała piaszczysta warstwa kulturowa o kolorze jasnym, pod nią zaś szła warstwa piasku orsztynowatego. W tej najniższej warstwie (piasku orsztynowatego) znaleziono dwa paleniska, kawałki krzemienia, wyroby krzemienne, groty strzał świ-

16 Dalej skrót Państw. Muzeum Sztuki im. Čiurlonisa w Kownie.
17 Dalej skrót Państw. Muzeum Historyczne w Kownie.

derskich, wąskie długie skrobacze, odłupki i dużo innych wyrobów zaliczonych do okresu Yoldia (ryc. 3). W warstwie kulturowej koloru szarego znaleziono jedno palenisko, ceramikę o powierzchni gładkościennej i chropowaconej oraz wyroby krzemienne, zaliczone do epoki brązu.

3. Klangiai, rej. Vilkija. Stanowisko zostało znalezione na prawym brzegu Niemna na pierwszym tarasie, na którym piaśnica zajmuje około 70 m długości i 30 m szerokości. W 1961 r. badało I. H. A. N. i R. Rimantienė. Zabytki znajdują się w wileńskim Muzeum Historyczno-Etnograficznym. Zbadano obszar 25 m szerokości i 30 m długości, w którym zachowało się duże palenisko, jamy, wyroby krzemienne i skorupy naczyń o powierzchni nieznacznie chropowatej. Na stanowisku Klangiai natrafiono na jamy średnicy 180 i 240 cm i 80—105 cm głębokości. W jamach tych znaleziono dużo węgla, skorupy naczyń i krzemienie. Według uzasadnionej hipotezy, takie jamy uważa się za zagłębienia ofiarne w świętych gajach. Stanowisko zaliczone do końca okresu brązu (VII w. przed n.e.).

4. Lampėdžiai, rej. Kaunas. Stanowisko znajduje się na prawym brzegu Niemna, nad samą wodą na wyspie. Badał I. H. A. N. w 1960 r. i R. Rimantienė. Materiał znajduje się w M. H. i E. w Wilnie. Zbadany obszar stanowiska wynosi 177 m². Na stanowisku stwierdzono tylko jedną warstwę kulturową. Była to warstwa piasku orsztynowatego, w którym znaleziono wyroby z krzemienia, dużo ułamków krzemiennych, 10 palenisk i jedną dużą jamę o kształcie lejkowatym. Średnica jamy 4 m. Stanowisko to jest zaliczane do IV tysiąclecia przed naszą erą (ryc. 4).

5. Lapainė, rej. Jieznas. Stanowisko znajduje się na prawym brzegu Niemna, na drugim tarasie, przy zbiegu rzek Niemna i Palapainio. Badano w 1958 r. (KPMK). Kopała R. Rimantienė. Materiał znajduje się w Muzeum Historycznym w Kownie. W czasie prac wykopaliskowych zbadano obszar o powierzchni 78 m², na którym zachowała się tylko jedna warstwa kulturowa. Znaleziono tu niewiele wyrobów z krzemienia i skorupek naczyń o powierzchni równej i chropowatej. Jeden fragment naczynia był ornamentowany. Stanowisko jest datowane na okres do I tysiąclecia przed naszą erą.

6. Laumėnai, rej. Kaunas. Stanowiska rozmieszczone są na piaszczystych wzgórzach po lewej stronie Niemna, naprzeciwko Pažaislis. Obecnie na tej przestrzeni znajduje się wielki zalew, tak zwane „Morze Kowieńskie". Było badane w 1957 r. przez IHAN. Kopała R. Rimantienė. Materiał znajduje się w Muzeum Historycznym w Kownie.

W Laumėnai było około 14 stanowisk. W 1957 r. badano tylko stanowisko nr 5 i 9. Na stanowisku nr 5 warstwa kulturowa była niewielka, znaleziono w niej odłamki wyrobów krzemiennych, paleniska i fragmenty naczyń o nierównej powierzchni. Jest datowane na okres brązu. Natomiast stanowisko nr 9 dostarczyło trochę wyrobów neolitycznych.

(Literatura: Lietuvos TSR Archeologiniai paminklai, Kauno HES archeologiniai paminklai, Lietuvių Istorijos Institute, 1960; str. 12—13 i inne).

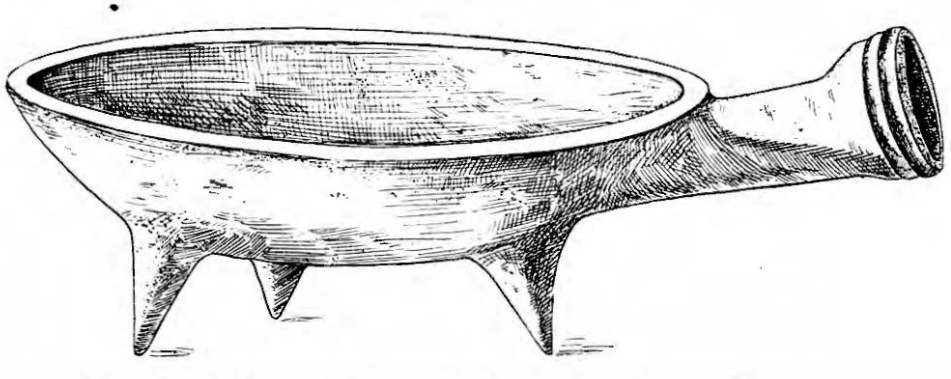
7. Paštuva, rej. Vilkija. Stanowisko znajduje się na tarasie zalewowym po prawej stronie Niemna. Badano w 1961 r. przez IHAN. Kopała R. Rimantienė. Materiał znajduje się w M. H. i E. w Wilnie. w 1961 r. był zbadany obszar 176 m², na którym stwierdzono 3 warstwy różnego zabarwienia. W dolnej warstwie piasku orsztynowatego, który był 20—25 cm grubości, znaleziono bardzo dużo wyrobów typowo mikrolitowych i makrolitowych, zaliczanych do IV tysiąc-

lecia przed naszą erą. Nad nią w warstwie wcześniejszej znajdowała się warstwa z późnego neolitu, w której napotkano jamy grobowe. W jednej z nich znaleziono części czaszki ludzkiej. W najwyższej warstwie znaleziono ceramikę chropowatą, zaliczoną do wczesnego okresu żelaza.

8. Radikiai, rej. Kaunas. Stanowiska znajdują się na prawym brzegu Wilii, na dość wysokich wydmach. Stwierdzono tutaj 6 skupisk z zabytkami, z których badano tylko najlepiej zachowane. Badane skupisko zaznaczone literą Č, które eksplorowano w 1959 r. Badała R. Rimantienė. Materiał znajduje się w Muzeum Historycznym w Kownie. Na warstwę kulturową natrafiono na głębokości 30—50 cm. Była koloru szarawego, grubości 15—20 cm. W niej znaleziono palenisko długości 80 cm i 60 cm szerokości. Fgramenty naczyń o ornamencie jodełkowym i o powierzchni chropowatej. Napotkano również krzemienne ostrza strzał, małe skrobacze i fragmenty wyrobów gładzonych. Stanowisko zalicza się do II tysiąclecia przed n.e.

9. Raudondvaris, rej. Kaunas. Stanowisko znajduje się na prawym brzegu Niemna, na jego trzecim tarasie. Wykopaliska prowadziło w 1959 r. Muzeum Historyczne w Kownie. Wykopaliskami kierowała R. Rimantienė. Materiał znajduje się tamże. Badano zaledwie 37 m². Zetknięto się z resztkami warstwy kulturowej, w której znaleziono wyroby kultury świderskiej. Wyroby koncentrowały się na głębokości około 80—100 cm pod warstwą białego piasku orsztynowatego. W warstwie piasku orsztynowatego znaleziono warstwę wyłożoną kamieniami, w rzucie poziomym okrągłą; jeden jej brzeg był zniszczony. W tej warstwie kamiennej oraz w piasku orsztynowatym znaleziono fragmenty naczyń o nierównej, grubościennej powierzchni. Niższa warstwa kulturowa datuje się na okres mezolitu, zaś górna zaliczona jest do okresu wczesnego żelaza.

10. Rudmena, rej. Kaunas. Stanowisko znajduje się na prawym brzegu Niemna, między Niemnem i starą szosą Kaunas-Rumšiškis. Obecnie na tym miej-

Ryc. 18. Punia, okr. Jieznas. Naczynie w kształcie patelni z gliny

scu rozciąga się zalew tak zwanego „Morza Kowieńskiego". Badano w 1958 r. z ramienia IHAN. Wykopaliska prowadziła R. Rimantienė. Materiał znajduje się w Muzeum Historycznym w Kownie. Stanowisko miało około 100 m długości i 50 m szerokości i znajdowało się na wzgórzu, które po zbadaniu okazało się rozległą

osadą z I tysiąclecia przed n.e. Znaleziono odłamki krzemienia i ceramikę chropowatą oraz o ściankach grubościennych.

(Literatura: A. Bernotaitė, Versminio upelio I (Varėnos rej.) akmens amžiaus stovykla, „Iš Lietuvių Kultūros istorijos", t. I, Vilnius 1958, str. 5—19).

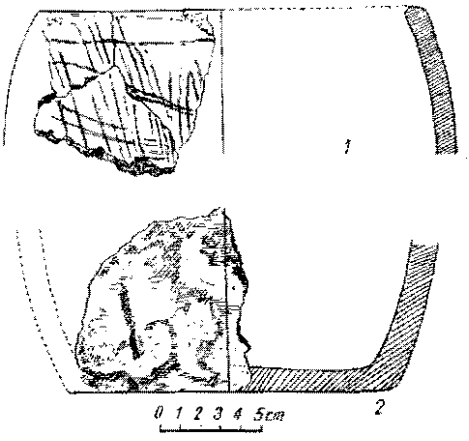
11. Šilelis, rej. Kaunas. Obiekt ten znajduje się na prawym brzegu Niemna, na jego pierwszym tarasie. Badało to stanowisko w 1958 r. Muzeum im. Čiurlonisa. Wykopaliska prowadziła R. Rimantienė. Materiał znajduje się w Muzeum Historycznym w Kownie. Warstwa kulturowa znikoma. Zbadano obszar zaledwie 24 m², w którym znaleziono paleniska, drobne wyroby krzemienne, fragmenty cienkościennych naczyń o powierzchni chropowatej. Stanowisko to datuje się na epokę brązu.

12. Versminis, rej. Varėna. Obiekt ten znajduje się nad rzeczką Versminis, około 5 km na północ od Marcinkonys, po prawej stronie drogi Marcinkonys-Mardasawa. Badał go w latach 1954—1959 IHAN. Badania prowadziła A. Bernotaitė. Materiał znajduje się w Muzeum Historyczno-Etnograficznym w Wilnie. Na piaszczystym obszarze występuje warstwa kulturowa około 300 m², z której zbadano 116 m². W stanowisku stwierdzono 3 warstwy humusu leśnego, pod nią ciemną ziemię ze śladami spalenizny i znaleziskami oraz warstwę piasku orsztynowatego z zawartością kulturową. W warstwie ciemnej ziemi oprócz wyrobów krzemiennych znaleziono także jedno palenisko. W warstwie piasku orsztynowatego znaleziono dużo wyrobów krzemiennych, odłamków krzemienia, 9 palenisk i resztki jednej zabudowy. Ogółem w stanowisku Versminis znaleziono 520 wyrobów krzemiennych, 380 odłamków naczyń i mnóstwo odłamków krzemienia. Fragmenty naczyń o różnym wyglądzie, niektóre zdobione ornamentem stempelkowym oraz wciskanymi rzędami dołków i sztrychami. Napotkano także fragmenty o powierzchni gładkościennej. Natrafione paleniska mają zaokrąglone brzegi oraz jamy ze śladami zaciemnień i zwężające się dna, których przekrój wynosi 40—50 cm i 30—40 cm głębokości. Szczątki odkrytego zabudowania rozpoznano z zachowanych w kątach ciemnych plam ziemi o przekroju 30 cm, w miejscach na pale, mniejszych pali, zachowanych palenisk i znaleziska polepy glinianej. Budynek miał wymiary 4 × 4 m. Stanowisko można datować na III—II tysiąclecie p.n.e.

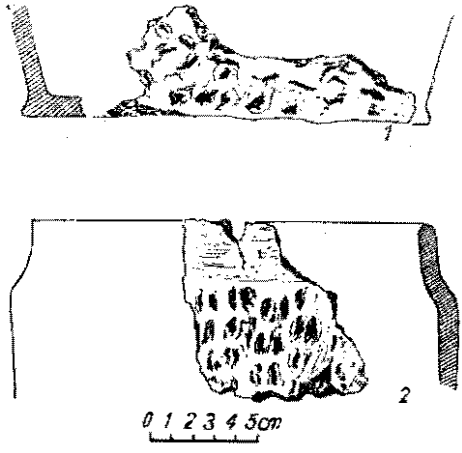
(Literatura: Lietuvos TSR Archeologiniai paminklai, Kauno HES, archeologiniai paminklai, ir jų tyrinėjimai, Vilnius 1958, str. 17—79).

13. Žalioji, rej. wileński. Stanowisko znajduje się w lesie, 8 km na zachód od Maišiogala, koło obecnie zarośniętego jeziora, które się znajdowało obok tej piaśnicy. Badano z ramienia Muzeum im. Čiurlonisa w Kownie w 1959 r. Wykopaliska prowadziła R. Rimantienė. Część materiału znajduje się w Muzeum Kowieńskim, a druga część — w Muzeum Historyczno-Etnograficznym w Wilnie. Obszar piaśnicy zajmuje około 5 ha ziemi; widzi się na niej dużo skupisk, gdzie obficie znajdowały się fragmenty naczyń grubościennych. Zbadano 11 takich skupisk. Były to miejsca zniszczonych budynków, na środku ich znajdowały się otwarte paleniska. Budynki miały kształt owalny i okrągły, o średnicy 4—6 m. Obok palenisk znaleziono doły gospodarcze i dużo fragmentów naczyń o powierzchni nieznacznie chropowatej. Fragmenty naczyń były słabo wypalone i grubościenne z dużą domieszką żwiru. Naczynia były bardzo duże, słabo profilowane, w kształcie lejka. Prócz tego znaleziono niedużo wyrobów krzemiennych oraz krzemienne siekierki w ułamkach. Osadę tę należy datować na epokę brązu (ryc. 4).

(Literatura: R. Volkaitė — Kulikauskienė, Lietuvos archeologiniai paminklai ir jų tyrinėjimai, Vilnius 1958, str. 17—79).

Ryc. 19. Paplinijys, okr. Telsze. Naczynie o kreskowanej powierzchni

Ryc. 20. Paplinijys, okr. Telsze. Fragmenty naczyń z zaszczypywaniami na powierzchni

14. Žemutinieji Kaniūkai, rej. Kowno. Stanowisko to odkryto w zlewisku Niemna-Niewiaży na północ od szosy Kaunas-Raudondvaris, na wysokich tarasach Niemna. Badano go w 1959 r. z ramienia Muzeum im. Čiurlonisa. Wykopaliska prowadziła R. Rimantienė. Materiał znajduje się w Muzeum Historycznym w Kownie.

W miejscowości powyższej stwierdzono trzy stanowiska. Pierwsze stanowisko znajduje się w piaszczystej kotlinie; zbadano w niej obszar 214 m². Wyróżniono tu trzy podstawowe warstwy, które wydzielały się w terenie kolorytem oraz natrafiono na jamy zawierające różny pod względem chronologicznym inwentarz. W dolnej warstwie kulturowej znaleziono wyroby krzemienne oraz węgiel drzewny. Warstwę tę zaliczamy do końca IV tysiąclecia i początku III tysiąclecia przed n.e.

W środkowej warstwie prócz śladów spalenizny i wyrobów krzemiennych znaleziono ceramikę chropowaconą. Warstwa ta datuje się na okres do II tysiąclecia p.n.e. Wydzielona górna warstwa kulturowa była w kolorycie szara i dostarczyła wyrobów z I tysiąclecia p.n.e. Stanowisko to dostarczyło dużo wyrobów krzemiennych; wykryto w sumie 41 palenisk.

(Literatura: R. Rimantienė, Z. Kaniūkų IV—I tūkstantmečio pr.m.e. gyvenvietės tyrinėjimai, Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai, Serija A, I(14), 1963 (w rękopisie).

II Grodziska oraz osiedla otwarte w ich otoczeniu

15. Aukštadvaris, rej. Jezno. Grodzisko to znajduje się na lewym brzegu rzeki Verknė, tuż około miasteczka Aukštadvaris. Badało ten obiekt IHAN w 1957—1960 r. Wykopaliska prowadził tu V. Daugudis, zaś osiedle Bernotaitė. Materiał znajduje się w Muzeum Historyczno-Etnograficznym w Wilnie. Grodzisko położone było na wzgórzu ulokowanym nad rzeką; ma ono

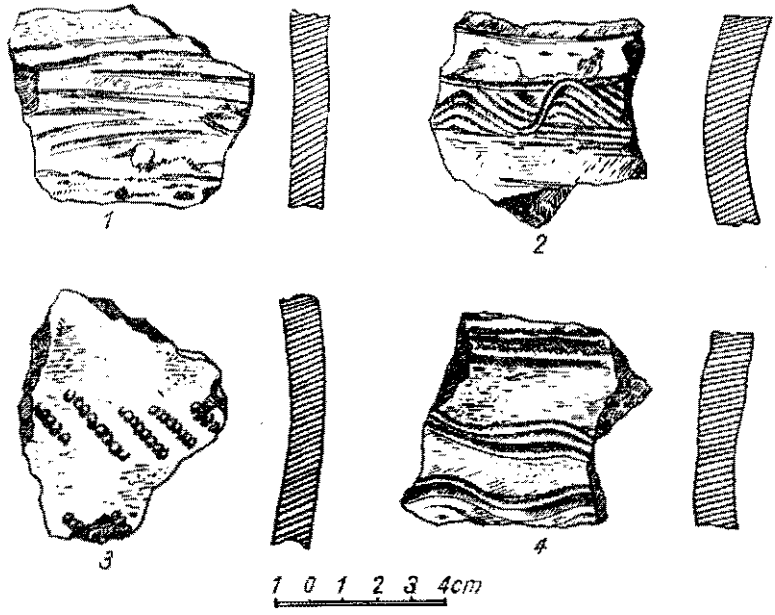
strome, wysokie zbocza i równy majdan długości 80 m i szerokości 50 m, który na południowo-zachodnim i zachodnim krańcu jest otoczony niewysokim wałem. W południowo-wschodniej, południowej i zachodniej części podnóża grodziska znajdowało się olbrzymie osiedle, którego część zniszczono podczas orki i przy prowadzeniu robót drogowych. Osiedle obronne od osiedla otwartego oddzielone było dość głębokim rowem, który obecnie jest zasypany; wykryto go w czasie badań. W latach 1957—1960 badano część zachodnią majdanu grodziskowego; zbadano około 956 m² jego powierzchni (ryc. 6); zbadano również około 2400 m² osiedla.

W części badanego majdanu grodu warstwa kulturowa jest dosyć gruba i pochodzi z różnego czasu. Znaleziono w niej umocnienia obronne, części budynków gospodarczych i mieszkalnych, mnóstwo różnorakich znalezisk z metalu, szczątki lub resztki kości, gliny, fragmentów naczyń, kości zwierząt, żaren, resztek ziarna, urządzenie do wytopu metali i inne. We wcześniejszej warstwie kulturowej charakterystyczne są siekierki kamienne, ich czopy, wyroby z kości, żelazne szpile z główką kolistą, noże żelazne wczesnego kształtu, ceramika sztrychowana, ceramika chropowacona grubościenna i ceramika gładkościenna (ryc. 6, 7, 8, 9, 10). Warstwa zaliczana jest do II—I stulecia przed n.e. i do pierwszych stuleci naszej ery. Druga grupa znalezisk ceramicznych i przedmiotów należy do V—VIII w., zaś górna późniejsza warstwa kulturowa należy już do X—XIV w. W niej wykryto 3 budynki gospodarcze oraz 6 budynków mieszkalnych, których wymiary wynosiły 4 × 4 m (ryc. 10), fragmenty naczyń glinianych o ornamencie linii równoległych i falistych, żelazne groty strzał ze skrzydełkami, brązowe i żelazne klucze, części glinianych przęślików i inne (ryc. 6—9). Prócz tego w XVI—XVII w. na majdanie grodziska były budynki murowane, z których zachowały się cegły z ornamentem palcowym, kafle i inne przedmioty. Grodzisko w okresie wcześniejszym było osiedlem obronnym z wszystkimi charakterystycznymi dla niego funkcjami, lecz około IV—V w. naszej ery zostało przebudowane, a część mieszkańców przeniosła się do podnóża. W czasie badań tego osiedla szczególnie dużo znaleziono ceramiki grubościennej, chociaż nieduży procent stanowiła także ceramika chropowacona i ceramika późna, lepiona w ręku. Na obszarze osiedla znaleziono bardzo dużo fragmentów naczyń, kości zwierząt, glinianych przęślików, jam gospodarczych, miejsca ognisk i inne. Prócz tego trafiono na fragment budynku i żarna obrotowe Ogółem na obiekcie tym znaleziono dużo wyrobów metalowych i kamiennych. około 2000 fragmentów, — 19 000, naczyń — 600, kafli i liczne kości zwierząt. W przyszłości planuje się dalsze badania grodziska i osiedla otwartego.

(Literatura: V. Daugudis, Aukštadvario piliakalnio sutoirtinimai ir pastatai, „Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai", Serija A, t. 1(13), Vilnius 1962, str. 43—59).

16. Bačkininkėliai, rej. Prienai. Grodzisko w tej miejscowości znajduje się na lewym brzegu Niemna i położone jest na oddzielnym wzgórzu górnego tarasu. Obiekt ten i u jego podnóża istniejącą osadę badał w latach 1956—1957 IHAN. Badania prowadziła O. Kuncienė i E. Butėnienė. Materiał znajduje się w Muzeum Historyczno-Etnograficznym w Wilnie.

Majdan grodziska był równy, niewielki, o wymiarach 20 × 15 m. Zbadana została cała powierzchnia grodziska. Jego warstwa kulturowa miała 120—125 cm grubości. Na grodzisku znaleziono budynek słupowy okrągłej konstrukcji, który stał na środku majdanu. Znaleziono kamienny dojazd, spaleniznę, polepę glinianą, szydło żelazne, fragmenty naczyń o powierzchni sztrychowanej i chropowaconej i grubościennych oraz gładkościennych. a także kości zwierzęce. W świetle

Ryc. 21. Paplinijys, okr. Telsze. Różne fragmenty naczyń

odkrytej zawartości kulturowej było ono biedne. Podobne znaleziska napotkano badając osiedle, na którego części natrafiono u południowego i południowowschodniego podnóża grodziska. Obszar osiedla był zbadany na 650 m². Warstwa kulturowa w osiedlu sięgała także do 110 cm grubości. W niej znaleziono 22 jamy gospodarcze, ulicę zbudowaną z otoczaków polnych, szydło żelazne, dłuta żelazne, dwa gliniane przęśliki — jeden w kształcie dysku i drugi w kształcie stożka podwójnie ściętego, fragmenty ceramiki sztrychowanej i chropowaconej oraz kości zwierząt i inne. Grodzisko należy zaliczyć do obiektów miniaturowych, datowanych na pierwszą połowę I tysiąclecia n.e.

(Literatura: 1) P. Tarasenka, Lietuvos piliakalniai, Vilnius 1966, str. 48; 2) O. Navickaitė, Bačkininkėlių piliakalnis, „Iš lietuvių kultūros istorijos", t. II, Vilnius 1959, scr. 103—118).

17. Dovainonys, rej. Kaišiadorys. Grodzisko znajduje się na prawym brzegu Niemna i jest podmywane przez rzekę. Badane było w 1957 r. Badało IHAN, badania prowadziły O. Kuncienė i E. Butėnienė. Materiał znajduje się w Muzeum Historyczno-Etnograficznym w Wilnie. Niewielki majdan grodziska był otoczony wałem, przy czym zachował się obszar płaszczyzny grodziska, o wymiarach 4 × 6 m, resztę zniszczył Niemen. Od strony zachodniej, wschodniej i północnej majdan otoczony był wałem.

Grodzisko założone było w miejscu bardzo bezpiecznym i trudno dostępnym. W wyniku badań stwierdzono miejsce wyłożone kamieniami, kości zwierzęce i fragmenty naczyń, spalonych konstrukcji obronnych i inne. Dokonano cięcia poprzez wał grodziska i wyjaśniono, że miał on cztery fazy budowy i zniszczeń. Jak wynika z tych badań, wał miał drewniane zapory i był podwyższony nadsypywaną ziemią. Obiekt ten został zaliczony do grodzisk obronnych. Znaleziono ceramikę sztrycho-

waną i chropowaconą, grubościenną i gładkościenną. Obiekt ten należy datować na pierwszą połowę I tysiąclecia n.e.

(Literatura: R. Volkaitė-Kulikauskienė, Miniatiūrinių piliakalnių Lietuvoje klausimu, „Iš lietuvių kultūros istorijos", t. II, Vilnius 1959, str. 131—134).

18. Guogai, rej. Kaunas. Grodzisko i olbrzymie osiedle u jego podnóża znajduje się na lewym brzegu Niemna. Badano przez IHAN w latach 1955—1956. Badali T. Tautavičius i O. Kuncienė. Materiał znajduje się w Muzeum Historyczno-Etnograficznym w Wilnie.

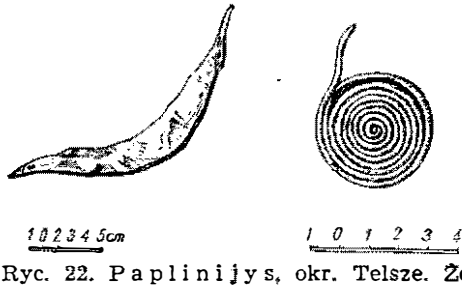
Obiekt ten założony został na wysokim wzgórzu, prawie zupełnie podmytym przez Niemen. Zachowało się jedynie północne zbocze i część majdanu, które zostały zbadane. Prócz tego zbadano obszar osiedla o powierzchni 600 m². Napotkano tylko nieliczne znaleziska, jak gliniane przęśliki, łańcuszki brązowe, żużel i ceramikę ręcznie lepioną z powierzchnią chropowaconą oraz fragmenty naczyń o ornamencie falistym, a także kości zwierząt. Grodzisko to należy datować na I tysiąclecie n.e. i początek II tysiąclecia n.e.

(Literatura: O. Navickaitė, Guogų-Pilkuonos piliakalnis, Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai, Serija A, 1(18), Vilnius 1959, str. 89—101).

19. Lavariškės, rej. Jieznas. Grodzisko znajdowało się na jednym z okolicznych wzgórzy, na otwartym miejscu. Grodzisko badał IHAN. Badania prowadził A. Tautavičius. Nieduży majdan grodziska ma około 60 m² powierzchni. Był on ze wschodu, północny i zachodu otoczony wałem, dlatego robi wrażenie grodziska wklęsłego. Nasyp wału ze zboczem ma około 13 m wysokości. Na majdanie natrafiono na bruki z kamieni polnych i fragmenty naczyń ozdobionych ornamentami falistymi, a w dolnej — ceramikę sztrychowaną i ceramikę z powierzchnią chropowaconą. Grodzisko ma charakter obronny, podobnie jak i grodzisko Migonis. U zachodniego podnóża grodziska natrafiono na ślady osady, której badania nie dały żadnych wyników. Była ona bardzo silnie zniszczona przez orkę. Obiekt ten należy datować na środek I tysiąclecia n.e. oraz na XIII i XIV wiek.

(Literatura: R. Volkaitė-Kulikauskienė, Miniatiūrinių piliakalnių Lietuvoje klausimu, „Iš lietuvių kultūros istorijos", t. II, Vilnius 1959, str. 130—131).

20. Migonis, rej. Jieznas. Grodzisko położone było na cyplu, na lewym brzegu rzeczki Kruonė, w pewnej od niej odległości. Grodzisko i znajdujące się u jego podnóża osiedle oraz istniejące w lesie kurhany badała Katedra Etnografii i Archeologii Uniwersytetu im. W. Kapsukasa razem z Instytutem Historycznym Akademii Nauk Litewskiej SRR w latach 1954—1955. Badania prowadziła docent R. Volkaitė-Kulikauskienė. Nieduży majdan grodziska miał zaledwie 100 m² powierzchni; z południowej strony otoczony był potężnym wałem. Warstwa kulturowa na majdanie miała od 2,6 do 2,8 m grubości. Na końcu majdanu natrafiono na szczątki spalonej konstrukcji obronnej, miejsce wyłożone kamieniami oraz palenisko. Obok niego znaleziono kości zwierząt, fragmenty naczyń i przęśliki. Przeważała ceramika o po-

Ryc. 22. Paplinijys, okr. Telsze. Żelazny nóż sierpikowaty i brązowa spirala do szpili

wierzchni chropowaconej, jednak znaleziono fragmenty naczyń o powierzchni sztrychowanej i gładkiej. Wał grodziska miał 4 m wysokości i 14 m długości.

Stwierdzono 4 fazy budowy wału. W wewnętrznej połowie wału znajdowała się wzmocniona zagroda z dębowych kloców. Eksplorując nasyp wału znaleziono między innymi żelazną siekierkę z tulejką. Olbrzymie, znajdujące się u podnóża grodziska osiedle zbadano w nieznacznej części. Odsłonięto tylko obszar około 500 m². Znaleziono jamy gospodarcze, paleniska wykładane kamieniami, mnóstwo fragmentów naczyń grubościennych, kości zwierząt, fragment grzebienia kościanego, przęśliki, szydło żelazne i inne przedmioty. Znaleziono także ceramikę o powierzchni chropowatej i gładkościennej (ryc. 11, 12). Prócz osady zbadano jeszcze 9 kurhanów należących do tego zespołu (por. rozdział: „Cmentarzyska").

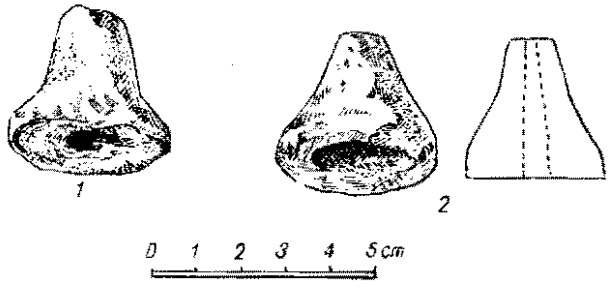
(Literatura: 1) R. Volkaitė — Kulikauskienė, Migonių (Jezno raj.) archeologiniai paminklai, „Iš lietuvių kultūros istorijos", t. I, Vilnius 1958, str. 44—64; 2) R. Volkaitė-Kulikauskienė, Miniatiūrinių piliakalnių Lietuvoje klausimu, „Iš lietuvių kultūros istorijos", t. II, Vilnius 1959, str. 125—128).

21. Piliakalnis (wieś), rej. Kalwarija. Grodzisko i osiedle znajduje się na lewym brzegu rzeczki Aista. Obiekt zbadany przez IHAN w 1961 r. Prowadzącym badania był P. Kulikauskas. Grodzisko zostało założone na wzgórzu, na lewym brzegu rzeczki Aista. Ma ono niewielki majdan o powierzchni 35 × 55 m, otoczony z zachodniej części potężnym wałem (ryc. 13). W czasie badań zbadano północną część majdanu; w jego południowej części koło wału u podnóża południowego jego krańca wykonano przekop o charakterze zwiadowczym. Warstwa kulturowa w środku majdanu nie wystąpiła. Znalazła się ona natomiast przy zachodnim krańcu majdanu, u podnóża wału. Stwierdzono tu fragmenty zabudowań, z których zachowały się tylko kawałki polepy glinianej, spalenizna i bruk z nieregularnych kamieni. Znaleziono również kilka glinianych przęślików, różne przedmioty metalowe, kości zwierzęce i ceramikę lepioną w ręku i toczoną na kole. Przeważają fragmenty naczyń z ornamentem falistym i bruzdowym, nie bardzo głębokim (ryc. 15). Grodzisko należy datować na XII—XV w. Wał nasypu usypany z ziemi i gliny. Część zewnętrzna była wyłożona kamieniami.

U zachodniego podnóża grodziska na obszarze 1,5 — 2 ha zachowały się ślady osadnictwa. Osiedle otoczone było 2 m wysokim wałem, zbudowanym z materiału kamienno-ziemnego. Warstwa kulturowa na osiedlu sięga 60—70 cm głębokości. Przeważa tu ceramika z powierzchnią chropowaconą (ryc. 14). Razem z nią w górnej części warstwy kulturowej znaleziono fragmenty naczyń z ornamentem falistym oraz zdobione paralelnymi bruzdami. Podczas badań poprzecznych wałów osiedla znaleziono gwóźdź od podkowy i fibulę z XIII w. n.e.

22. Punia, rej. Jieznas. Grodzisko znajduje się na prawym brzegu Niemna, u zbiegu Niemna i rzeczki Punelė. Badano go w latach 1958—1959 i w 1961 r. Badania prowadziła Katedra Etnografii i Archeologii Uniwersytetu im. E. Kapsukasa w Wilnie. Wykopaliska prowadziła R. Volkaitė-Kulikauskienė. Grodzisko położone było na wzgórzu, tworząc potężny masyw Majdan był obszerny i o równej powierzchni, od wschodniej części zabezpieczony wałem 75 m długości, 34 m szerokości i 6 m wysokości. Długość majdanu około 155 m i szerokość 84 m. U wschodniego podnóża grodziska znajduje się olbrzymi rów, a za nim obszar osiedla otwartego. Przekopano wał oraz badano zachodnią i południową część majdanu. W środku wałowego nasypu znaleziono części umocnień i zabudowy murowanej. Umocnienia robione były z bitej gliny i drewnianych kloców i układane izbicowo. Konstrukcję tę należy datować na XIII—XIV w. Zabudowa

murowana była najprawdopodobniej z XVI w. W południowej części majdanu natrafiono na zachowane części budynków drewnianych z bogatą zawartością. Znaleziono tutaj mnóstwo kości zwierząt, fragmentów naczyń i parę wyrobów metalowych. W zachodniej części majdanu natrafiono na murowane fundamenty zabu-

Ryc. 23. Paplinijys, okr. Telsze. Tzw. ciężarki bałtyjskie typu djakowskiego

dowy drewnianego budynku i fundamenty innej murowanej zabudowy, już z XIII—XIV i XVI w. W czasie badań znaleziono dużo fragmentów naczyń ceramiki późnej, kości zwierząt, okuć okiennych, kluczy, kłódek i inne wyroby (ryc. 16, 17, 18). Na szczególną uwagę zasługują znalezione tu kafle. Grodzisko było uważane za rezydencję feudała i jako takie było wspomniane nawet w źródłach pisanych.

(Literatura: R. Volkaitė-Kulikauskienė, Puniės piliakalnio (Jiezno raj.) 1958—1959 m. tyrinėjimų rezultatai, „Iš lietuvių kultūros istorijos", t. III, Vilnius 1961, str. 41—65).

23. Rumšiškės, rej. Kaišiadorys. Grodzisko znajduje się na prawym brzegu Niemna, tuż przy byłej szosie Kaunas-Rumšiškės, u zbiegu Niemna i rzeki Praviena. Obiekt ten badał IHAN w 1957 r. Wykopaliska prowadziła O. Kuncienė. Materiał znajduje się w Muzeum Historyczno-Etnograficznym w Wilnie.

Grodzisko założone było na oddzielnym wzgórzu, lecz jest ono prawie zupełnie zniszczone. Zachowało się jedynie jego zbocze północne i u jego podnóża ślady osady. W związku z tym badane było tylko pozostałe zbocze. Zrobiony został przekop od wierzchołka do podnóża zbocza, w którym zetknięto się z polepą, z fragmentami naczyń o powierzchni chropowaconej i gładkościennej oraz z kośćmi zwierząt. Grodzisko datuje się na okres do połowy I tysiąclecia n.e. W części południowej grodziska znajduje się osada, która obecnie jest zalana wodami tak zwanego „Morza Kowieńskiego".

(Literatura: Kauno HES archeologiniai paminklai, Rankraštis Istorijos Institute, Vilnius 1960).

24. Žiegždriai, rej. Kaunas. Grodzisko znajduje się na lewym brzegu Niemna, ułożone na niewielkim, dość wysokim wzgórzu. Grodzisko badała w 1956 r. Katedra Etnografii i Archeologii Uniwersytetu im. V. Kapsukasa w Wilnie. Badania prowadziła R. Volkaitė-Kulikauskienė. Materiał znajduje się w Muzeum Historycznym w Wilnie.

Majdan grodziska był nieduży, zaledwie 110—125 m², nieco podłużnego kształtu. Był on prawie całkowicie zbadany. Warstwa kulturowa sięgała na nim do 2 m w środku majdanu i do 60—80 cm na jego krańcach. Badając obszar majdanu zetknięto się z niewielkimi drogami kamiennymi, spalenizną, z pozostałościami stojących budynków i innymi faktami. Prócz tego znaleziono kawałki polepy, kości zwierząt, fragmenty naczyń o powierzchni chropowatej i o ściankach gru-

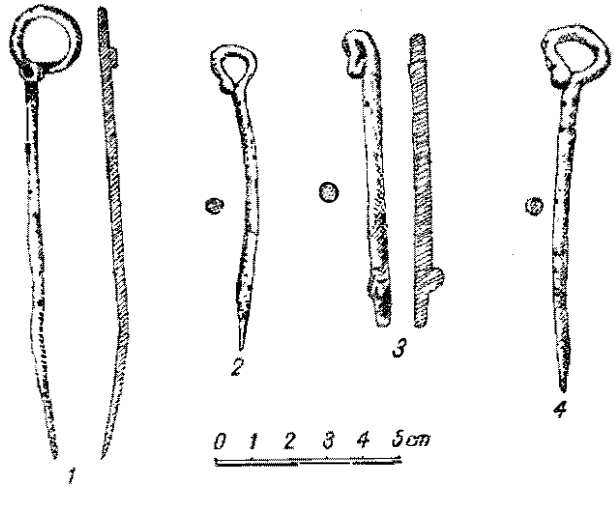
bościennych i gładkościennych. Obiekt ten należy zaliczyć do wczesnych grodzisk miniaturowych i datować go na pierwszy wiek n.e.

(Literatura: D. Petrauskaitė, Žiegždrių piliakalnis, „Iš lietuvių kultūros istorijos", t. II, Vilnius 1959, str. 119—124).

25. Góra Žvelgaičiai, rej. Żagarė. Grodzisko to położone jest na lewym brzegu rzeczki Raktuvė, przy końcu długiego pasma wzgórz. Badanie prowadziło w 1956 r. Muzeum Etnograficzno-Historyczne w Szawlach. Wykopaliska prowadził J. Naudužas. Materiał znajduje się w Szawlach. W dosyć intensywnej warstwie kulturowej grodziska znaleziono dużo przedmiotów z X—XIV w. Między innymi były szpile, pierścienie, wyroby żelazne i pozostałości po budynkach drewnianych. Natrafiono także na pozostałości po budynkach murowanych z XVI—XVII w. Wyżej wymieniony obiekt jest wymieniany w źródłach pisanych i uważany za miejsce zamku Rakté. Zbadano niedużą część majdanu grodziska.

III. Osiedla

26. Balkasodis, rej. Alytus. Osiedle to odkryto przypadkowo po zniszczeniu podczas powodzi górnej warstwy tej osady. Badało w 1958 r. Muzeum Krajoznawcze w Alytus. Wykopaliska prowadziła E. Butenienė, współpracownik naukowy Instytutu Historii AN w Wilnie. Materiał znajduje się w Muzeum Krajoznawczym w Alytus.

Ryc. 24. Papilnijys, okr. Telsze. Różne typy szpil

Osiedle znajduje się na lewym brzegu Niemna, około 40—50 m od jego koryta. Warstwa kulturowa miała miąższość do 60—80 cm. Zachowały się w niej jamy gospodarcze, ślady słupów, polepa, kości zwierząt, fragmenty naczyń i pojedyncze wyroby. Na powierzchni osady znaleziono sporo łupanego krzemienia. Podczas badań znaleziono 9 jam gospodarczych, w których zalegało dużo fragmentów naczyń i kości zwierząt. Do zabytków godnych uwagi należy grot żelazny o krótkim

wierzchołku, kilka glinianych przęślików z podwójnie ściętymi wierzchołkami, przęślik zrobiony z rogu, żelazny nożyk i dużo fragmentów naczyń o powierzchni sztrychowanej i chropowaconej i o ściankach grubościennych. Przeważa jednak ceramika z powierzchnią chropowaconą. Osiedle należy datować na środek i pierwszą połowę I tysiąclecia n.e.

27. Galaliai, rej. Utena. Obiekt powyższy znajdował się na południowym brzegu jeziora Lukna. Badania o charakterze sondażowym wykonano w 1958 r. Badało IHAN i Muzeum Krajoznawcze w Utena. Wykopaliska prowadził naukowy współpracownik Instytutu A. Bernotaitė i pracownicy Muzeum w Utena B. Valuckyte i K. Keras.

Osiedle znajduje się w miejscu nazwanym „Sala". Jest ono otoczone bagnami i tworzy niewysokie wzgórze. Obszar tego stanowiska był intensywnie orany. Zbadany obszar wynosi 200 m². Warstwa kulturowa sięga 60—80 cm grubości. Znaleziono dużo łupanego krzemienia, polepy, kości zwierząt, fragmenty naczyń o powierzchni sztrychowanej i chropowaconej, ciężarek do sieci, osełkę, żużel i fragmenty wyrobów żelaznych. Między innymi żelazny sierp i wygięty nóż ze złamanym końcem. Osiedle należy datować na I wiek n.e. Należy przypuszczać, że osiedle było zamieszkiwane także wcześniej.

28. Juodonis, rej. Rokiškis. Osiedle znajduje się u stóp północnego i wschodniego podnóża grodziska Juodonis, między grodziskiem i traktem Kamajai-Svedasai. Badał je w roku 1958—1959 IHAN wspólnie z Muzeum Krajoznawczym

Ryc. 25. Kowno-Zamek, Ogólny widok barbakanu od strony wschodniej

w Rokiškis. Wykopaliska prowadzili współpracownicy Instytutu Historii L. Nakaitė i E. Butėnienė. Materiał znajduje się w Muzeum Krajoznawczym w Rokiškis. W czasie badań został odsłonięty obszar 220 m², na którym warstwa kulturowa sięgała od 32 cm do 3 m grubości. Taka duża różnica objaśnia się skło-

nem terenu w stronę drogi. Znaleziono miejsce wyłożone polepą i zbitą, nie wypaloną gliną, odciski polepy uszczelniającej, rozrzucony bruk kamienny, spaleniznę i pozostałości po zabudowaniach. Wielkości budynków nie ustalono. Jeden z budynków miał palenisko otwarte. Znaleziono także piecyk do wytopu metali i różne wyroby, mnóstwo fragmentów naczyń, kości zwierząt, kościane szpile, kościane grzebienie, noże i szpile żelazne, żelazny topór, gliniane przęśliki i inne rzeczy. Zasługuje na uwagę przedmiot wykonany z rogu, ozdoba brązowa wykonana z trójkątnych wisiorków i spirali. W warstwie kulturowej przeważają fragmenty naczyń o nierównej powierzchni, natrafiono także na ceramikę lepioną w ręku. Osiedle zaliczone do I tysiąclecia i początku II tysiąclecia n.e.

(Literatura: L. Nakaitė, Juodonių gyvenvietės (Rokiškio raj.) archeologinių tyrinėmijų duomenys, „Iš lietuvių kultūros istorijos", t. II, Vilnius 1959, str. 138—150).

29. Palanga. Osiedle znajduje się nad rzeczką Ronžės przy ul. Daukantasa. Badano go w 1958 r. Badały IHAN i Muzeum Krajoznawcze w Kretindze. Wykopaliska prowadziła O. Kuncienė. Materiał znajduje się w Muzeum Krajoznawczym w Kretindze. Na stanowisko to natrafiono regulując brzegi koryta rzeczki Ronžės. W warstwie kulturowej natrafiono na różne znaleziska na głębokości od

Ryc. 26. Kowno - Zamek, Wnętrze barbakanu

50—130 cm. Do głębokości 50 cm znajdowała się warstwa współczesna, natomiast na głębokości 50 cm była warstwa torfu, grubości 25—30 cm, w której znajdowano różne zabytki. Eksplorując tę warstwę natrafiono na mnóstwo kości zwierzęcych, wyrobów z kości i rogów, siekierę, groty strzał, niedokończone narzędzia kościane, oprawioną siekierkę kamienną, ułamki bursztynu, obrobione kloce drewniane. Pod opisaną warstwą torfu znaleziono pomost kamienny, który miał 70 cm grubości, zaś ponad nim wystąpiły kości zwierzęce. Stanowisko zaliczono do końca neolitu i początku okresu brązu.

(Literatura: P. Kulikauskas, Naujai patikta akmens — žalvario amžių gyvenvietė Palangoje, „Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai", Serija A, 2(7), Vilnius 1959, str. 33—41).

30. Paplinijys, rej. Telšiai. Osada znajduje się na północnym brzegu rzeki Minija. Badało ją w roku 1959—1961 Muzeum Krajoznawcze w Telszach. Wykopaliska prowadził V. Valatka. Materiał znajduje się w Muzeum Krajoznawczym w Telszach. Obszar osady był bardzo zniszczony przez kopanie jam na kartofle i dlatego zbadano tylko 300 m² powierzchni nie naruszonej. Zalegająca warstwa kulturowa ma dużą miąższość i ciekawą zawartość kulturową. Znaleziony w niej materiał

Ryc. 27. Troki, Ogólny widok wschodniej części podzamcza

można zaliczyć do okresu od 500 lat przed n.e. do XII w. naszej ery (ryc. 19—24). Do takiego wczesnego okresu pozwala go zaliczyć znaleziona spirala szpili brązowej (ryc. 20), podobna do znalezionej w Kurmaičiai, oraz wczesna ceramika sztrychowana (ryc. 19). Prócz tego znaleziono ciężarki typu Djakowa (ryc. 23), dużo płaskich ciężarków, glinianych przęślików, kawałki bursztynu, szpile żelazne o główce okrągłej (ryc. 24), żelazne siekierki, noże, zapinki i inne. Oprócz ceramiki chropowaconej znaleziono dużo ceramiki o ściankach chropowaconych. Dla późniejszego okresu charakterystyczne są brązowe szpile, podkowiaki i fragmenty naczyń z ornamentem falistym. Jest to pierwsze stanowisko, które dostarczyło na tym terytorium ceramikę chropowatą i ciężarki typu Djakowa. Badania tej osady będą nadal kontynuowane.

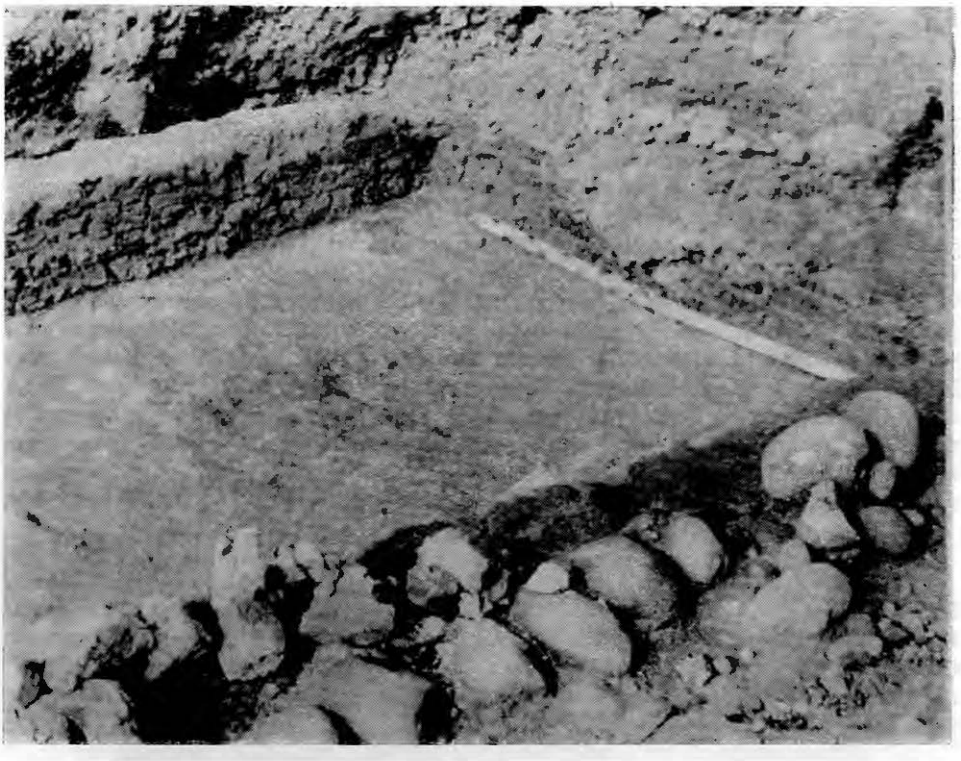
IV. Miasta i zamki

31. Zamek kowieński (Kaunas). Zamek kowieński znajduje się u ujścia Wilii do Niemna. W związku z pracami konserwacyjno-restauracyjnymi resztek zamku w 1954—1961 r. badania na tym obiekcie prowadziła Pracownia Naukowa Konserwacji przy Komitecie do Spraw Architektury i Budownictwa Litewskiej SRR. Wykopaliska prowadził K. Mekas. Materiał znajduje się w Muzeum Historycznym w Kownie. Podjęte zostały badania baszty wschodniej i zachodniej koło ściany południowej oraz fosa w części wschodniej i południowej. W czasie badań wyjaśniono chronologię zabudowy zamku. Między innymi odsłonięto barbakan budowany w XVI w.; przed wschodnią basztą (ryc. 25—27) odnaleziono zewnętrzną ścianę obronną z XIII—XIV w. i pozostałości warstwy kulturowej z ceramiką o powierzchni chropowaconej. Na podwórku zamkowym koło wschodniej baszty znaleziono pozostałości drewnianych budowli gospodarczych, a także różne ziarna zbóż. Oprócz tego na podwórku koło południowej ściany ze strony wewnętrznej znaleziono fragmenty nie zachowanych pieców do obróbki metali i mnóstwo rozmaitego żużlu. Badając ten obiekt znaleziono także mnóstwo kafli, fragmenty naczyń, kości zwierząt, grotów strzał (od kuszy) i fragmenty innych znalezisk.

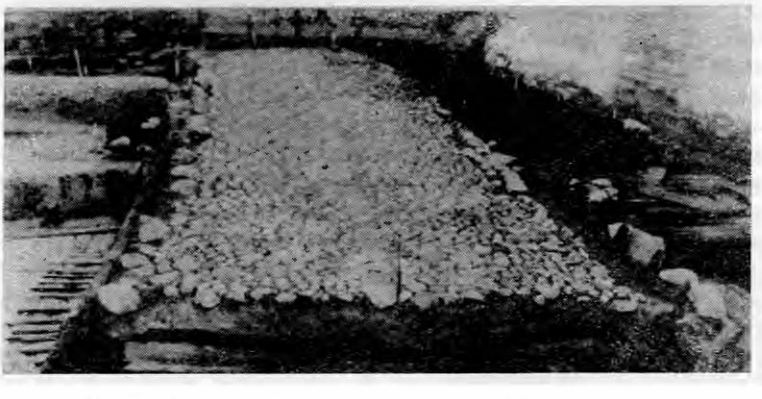
(Literatura: K. Mekas, Kauno pilis, „Mokslas ir gyvenimas", nr 4, 1960, str. 28—72).

32. Zamek Medininkai. Znajduje się on koło szosy Vilnius-Mińsk. Badania rozpoczęła Pracowania Naukowa Konserwacji. Wykopaliska prowadził K. Mekas. Badania rozpoczęto w związku z konserwacją pozostałości zamku. Odkopano fundamenty baszty. Dokonano próbnych badań koło ściany wschodniej i północnej. Natrafiono na ciekawe cegły czterokanciaste oraz inne nieliczne znaleziska, które zaliczono do XIII—XV w.

33. Badania na obszarze m. Troki (Trakai). Podczas budowy powojennej miasta Troki przy kopaniu fundamentów natrafiono w tym mieście na szczątki rozmaitych starych budowli, z których najciekawsze były odkryte za fosą w ogrodach na północo-zachód od półwyspu zamkowego. Wykopaliska prowadził w roku 1958—1959 Instytut Historii AN SRR i Trockie Muzeum Krajoznawcze. Badania prowadziły E. Radzvilovaitė i J. Čekanauskaitė. Materiał znajduje się w Muzeum Trockim. Na zbadanym obszarze 600 m² powierzchni były odsłonięte fundamenty dwóch murowanych budynków i nieznaczna część ścian. Jeden budynek jednoizbowy o wymiarach 9,1 m × 10,3 m murowany z cegieł rozmaitej wielkości. Koło niego stała nieduża drewniana przybudówka, w której znaleziono dużo fragmentów naczyń, talerzy, kubeczków itd. W odległości 8 m na północo-wschód od tego budynku znaleziono fundamenty drugiego, większego budynku. Budynek był budowany z czerwonych cegieł. Miał 22 m długości i 12,6 m szerokości, zawierał 4 izby przegrodzone długim korytarzem i fasadą z portykiem, zwróconą w kierunku jeziora Galvė, podtrzymywaną przez 4 kolumny. Przypuszcza się, że budynek ten był dwupiętrowy. Prócz tego do budynku nr 2 była dobudowana nieduża przybudówka. We wschodniej połowie budynku znaleziono 3 owalne koła kamienne, których jeden koniec szedł na zewnątrz budynku, a drugi przechodził pod fundamentami tej budowli. Funkcji tych kamiennych skupisk nie wyjaśniono. Znaleziono prócz tego dużo ceramiki, talerzy, naczyń, kafli, a także różnych wyrobów metalowych. Należy przypuszczać, że budynki należały do starego klasztoru dominikanów lub do trockiego wojewody Marcina Ogińskiego. Budynki datują się na XVI—XVII w.

Ryc. 28. Troki, Piec znaleziony na podzamczu służący do wypalania wapna

Ryc. 29. Wilno, Dolny Zamek. Bruk kamienny czwartej warstwy

34. Zamek trocki na wyspie. Badania archeologiczne zamku trockiego, położonego na wyspie, prowadzone były w latach 1951—1961 w związku z pracami restauracyjnymi i konserwacyjnymi. Prowadzone one będą nadal w roku 1962. Wykopaliska prowadził Instytut Historii AN w Wilnie i Pracownia Naukowa Konserwacji Min. Kultury Litewskiej SRR. Badali O. Kuncienė, F. Radzvilovaitė oraz A. Tautavičius, J. Naudužas i pracownicy Pracowni B. Paškevičius, B. Kruminis, J. Jučienė, J. Raulinaitis i inni. Badane było podwórko pałacu, podwórko wewnętrzne pałacu i podwórce przedzamkowe. Podczas kopania podwórza koło pałacu odkopano studnię, znaleziono grób i części starego zamku. W wewnętrznym podwórku pałacu odsłonięto fundament i jezdnię podwórza. Były pałac książąt odbudowano i urządzono w nim Muzeum Krajoznawcze w Trokach. W fosie znaleziono słupy byłego mostu. Na przedzamczu odkopano budynki, które istniały koło wewnętrznych ścian przedzamcza. Na samym podwórzu znaleziono szczątki 4 drewnianych budynków oraz olbrzymi piec do wypalania wapna (ryc. 28). Ustalono charakter budynków gospodarczych, ich architekturę, wyjaśniono podstawowe etapy formowania się podwórza i powierzchni wyspy. Odbudowano basztę. Znaleziono dużo cegieł profilowanych, różnych kafli, kawałki szkła, naczynia gliniane, talerze, patelnię, okucia żelazne, klucze, zamków, kościane figury szachowe, najstarsze monety i inne. Znaleziska znajdują się w Trockim Muzeum Krajoznawczym w Trokach.

(Literatura: O. Navickaitė, Archeologiniai tyrinėjimai Trakų salos pilyje, „Valstybinės LTSR Architektūros paminklų apsaugos Inspekcijos Metraštis", t. II, Vilnius 1960, str. 69—80).

35. Zamek Dolny w Wilnie (Vilnius). Prowadzono badania u północno-zachodniego podnóża Góry Zamkowej Giedymina. Badał IHAN w latach 1955—1961. Wykopaliska prowadził A. Tautavičius. Materiał znajduje się w Muzeum Historyczno-Etnograficznym w Wilnie oraz w Muzeum Krajoznawczym w Wilnie. W czasie badania na odsłanianym obszarze odkopano ścianę z XVI w. około 40 m długości, zbudowaną dla wzmocnienia Góry Giedymina, fundament kościoła św. Anny, fundamenty kościołów św. Barbary i św. Anny, cmentarz, część pałacu młodej królowej, część budynku drewnianego z XIV—XVII w., drogę wykładaną 5 drewnianymi pokładami i 4 kamiennymi brukami, mnóstwo najrozmaitszych znalezisk z XIV—XVIII w., między innymi mnóstwo kafli, talerzy, fragmenty naczyń, beczek, koryt, drabin, wyrobów skórzanych, jak np. butów, surowca skórzanego i innych (ryc. 29, 30, 31, 32, 33).

(Literatura: A. Tautavičius, Vilniaus pilies teritorijos archeologiniai kasinėjimai, „Valstybinės LTSR Architektūros paminklų apsaugos Inspekcijos Metraštis", t. II, Vilnius 1960, str. 3—48, čia pat nurodyta gausi kita literatūra).

36. Wilno — „Dolina Wieszczów" (Vilnius). Prowadzono badania na północ od „Łysej Góry" (Plikasis), między nią a górami Bekesza i Stołowa. Badania prowadził w 1956 r. IHAN. Wykopaliskami kierował A. Tautavičius. Materiał znajduje się w Muzeum Historyczno-Etnograficznym w Wilnie. Podczas prowadzonych robót ziemnych odsłonięto pozostałości po zabudowaniach. Stwierdzono, że dolina od strony rzeki Wilii z północnego i zachodniego kierunku była ochraniana wałem. U podstawy wału znaleziono jezdnię kamienną długości 11 m, szerokości 2 m. Między „Łysą Górą" (Pilkasis) i osadą był wykopany rów. Około 45 m od nasypu w kierunku południowym znajdowała się zagroda, która składała się z chaty, sieni, obory i ogródka. Chata była drewniana wielkości 4,7 × 4,8 m. Miała ona podłogę z ciosanych desek i piec z ubijanej gliny. Koło ściany południowo-zachodniej znaleziono piwniczkę wielkości 1,1 × 0,95 m i około 95 cm głębokości. W południowym

rogu chaty stwierdzono pozostałości obory, w której znaleziono spalone zwierzę. Koło zachodniego rogu chaty znajdowały się ślady budynku gospodarczego. Badając zagrodę znaleziono rozmaite znaleziska w postaci kości, fragmenty naczyń, żelazne no-

Ryc. 30. Wilno, Dolny Zamek. Pozostałości I i II warstwy budynków

że, kłódki cylindryczne, jajko kościane, żelazną ostrogę, owalne krzesiwo, fragmenty naczyń brązowych i inne. Datowanie tej zagrody można odnieść na XIV w.n.e.

(Literatura: A. Tautavičius, Iš XIV a. Vilniaus gyventojų buities, „Iš lietuvių kultūros istorijos", t. I, Vilnius 1958, str. 94—103).

V. Cmentarzyska płaskie

37. Diržiai, rej. Linkuva. Cmentarzysko znajduje się nad rzeką Berštelis na gruntach kołchozu im. Karola Požely. Badał IHAN w 1957 r. Wykopaliska prowadziła Kunciėnė. Materiał znajduje się w Muzeum Historyczno-Etnograficznym w Wilnie. Podjęto badania 6 rowami o wymiarach 10 m długości i 4 m szerokości. Natrafiono na 9 ludzkich grobów szkieletowych, z których tylko dwa zawierały dary grobowe. Były to pochówki szkieletowe; natrafiono na nie na

głębokości zaledwie 30—40 cm od powierzchni ziemi. Inne groby zostały zniszczone przy prowadzeniu prac ziemnych i budowlanych. Wystąpiły tutaj ozdoby z brązu z III—IV w. i VIII—X w. (ryc. 34), a także narzędzia pracy i broń. Cmentarzysko należy zaliczyć do grupy cmentarzysk płaskich środkowo-północnej części Litwy.

(Literatura: 1) O. Navickaitė, Diržių kapinynas, „Iš lietuvių kultūros istorijos", t. II, Vilnius 1959, str. 151—168; 2) O. Navickaitė, Plokštinių kapinynų tyrinėjimai Lietuvoje 1948—1958 m, „Iš lietuvių kultūros istorijos", t. III, Vilnius 1961, str. 95—97).

38. Eržvilkas, rej. Skaudvilė Cmentarzysko znajduje się w samym miasteczku, na prawym brzegu rzeczki Eržvilkas. Ludność miejscowa nazwała to miejsce „grobami francuskimi". Badał IHAN w 1958 r. Wykopaliska prowadził P. Kulikauskas. Zzadano 7 grobów z XVII—XVIII w. z monetami Jana Kazimierza i Krystyny szwedzkiej.

39. Juodsodis (pole Gargždas), rej. Telšiai. Cmentarzysko znajduje się w odległości 400 m na północ od Tausalas i rzeczki Mastupis, na niedużym wzniesieniu. Badane było w 1958 r. Badania przeprowadziło Muzeum Krajoznawcze

Ryc. 31. Wilno, Dolny Zamek. Droga moszczona drzewem i bruk kamienny

w Telszach. Wykopaliska badał V. Valatka. Materiały znajdują się w Muzeum Krajoznawczym w Telszach. Obiekt ten kopał w 1898 r. M. Brensztein, który zbadał 3 groby. W roku 1958 Muzeum Krajoznawcze w Telszach na krawędzi żwirowiska zbadało 16 grobów. Były to pochówki szkieletowe, zalegające w dosyć wielkich jamach, położonych na głębokości od 30 do 60 cm. Długość jam grobowych wynosiła 190—200 cm, grobów dziecinnych 75—125 cm, szerokość ich wynosiła 110—120 cm. Kierunek grobów był różny: północno-wschodni, północny i południowo-wschodni. W warstwie kulturowej jam znaleziono duże węgle. W grobach tych wystąpiły rozmaite dary grobowe, najwięcej zaś ozdób.

Znalazły się tutaj charakterystyczne pierścieniowate szpile ze zgrubiałymi główkami, wiele różnych naszyjników, zapinki podkowiaste i inne przedmioty. Cmentarzysko datuje się na VII—XI w. Znaleziono tutaj także wcześniejsze wyroby.

(Literatura: O. Navickaitė, Plokštinių kapinynų tyrinėjimai Lietuvoje 1948—1958, „Iš lietuvių kultūros istorijos", t. III, Vilnius 1961, str. 84—85).

40. Kriemala, rej. Vilkija. Cmentarzysko znajduje się w odległości 3 km na północ od Vilkija, na prawym brzegu Niemna. Badane przez IHAN. Wykopaliska prowadziła B. Tautavičienė. Na pierwszym tarasie na prawym brzegu Niemna zbadany został obszar 1355 m², na którym znaleziono 28 grobów ze szkieletami ludzkimi i 23 groby ze szkieletami końskimi. Prócz tego na tym samym cmentarzysku znaleziono 8 grobów ludzkich ciałopalnych. Szkielety i ciałopalne groby ludzkie znajdywano w różnych miejscach cmentarzyska, groby końskie natomiast były znajdowane w północno-zachodniej części cmentarzyska. Część grobów szkieletowych należy do II—IV w., inna do V—VI w. i XII—XV w. Groby ciałopalne należy datować na XII—XV w. Znaleziono je powyżej szkieletów ludzkich lub końskich, przeważnie w nogach tych osobników, bardziej na powierzchni. Spalone kości grobów ciałopalnych sypano wprost do wykopanych w ziemi jam bez darów grobowych. Groby końskie były bogato wyposażone. Zwracają uwagę ozdobne ogłowia końskie oraz ich części w postaci uzd, musztuków itd.

41. Krikštonys, rej. Lazdijai. Cmentarzysko znajdowało się na lewym brzegu Niemna i na lewym brzegu rzeczki Margotis, w miejscu gdzie Margotis wpada no Niemna. Badał IHAN. Wykopaliska prowadził P. Kulikauskas. Materiał znajduje się w Muzeum Historyczno-Etnograficznym w Wilnie. Do roku 1958 cmentarzysko to było nie znane, a zostało przypadkowo odkryte po podmyciu przez Niemen wierzchołków wzniesienia. W miejscu tym natrafiono na kręgi kamienne i szkielety, a na obszarze podmytym przez wodę znaleziono dużo fragmentów naczyń. W roku 1958 były badane zbocza tego wzniesienia. Ustalono, że znajdowały się tu groby szkieletowe, obłożone kręgami kamieni. W jamach grobów ciałopalnych i kurhanów znaleziono przepalone dary grobowe, a na powierzchni zebrano również fragmenty naczyń o powierzchni sztrychowanej i chropowaconej. Odsłonięte groby należy datować na V—VII w.

(Literatura: P. Kulikauskas, Naujas archeologinis paminklas Užnemunėje, „Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai", Serija A, t. 1(6), Vilnius 1959, str. 71—88).

42. Laiviai, rej. Kretinga. Cmentarzysko leży niedaleko grodziska, na prawym brzegu rzeczki Bubinas, którą koło grodziska wpada do Salantas. Badano go w 1956 r. Badania prowadziło Muzeum Historyczno-Etnograficzne w Szawlach. Wykopaliska prowadził J. Nauduž as.

Cmentarzysko Laiviai zajmuje dosyć duży obszar, z którego jeszcze przed wojną był brany żwir. Obiekt był badany także jeszcze w latach 1940, 1948, 1949—1951. Ostatnio w 1956 r. Muzeum w Szawlach zbadało dodatkowo 22 groby. Materiał z badań w 1940 r. znajduje się w Muzeum Historycznym w Kownie. Materiał badań z lat 1948—1951 znajduje się w Muzeum Historyczno-Etnograficznym w Wilnie, a materiał z roku 1956 jest w Muzeum w Szawlach. Prócz tego materiał z pojedynczych znalezisk znajduje się w Muzeum Krajoznawczym w Kretyndze i Telszach. Na cmentarzysku ogółem zbadano 372 groby, między którymi było 268 grobów szkieletowych i 104 ciałopalnych. W 1956 r. zbadano 22 groby szkieletowe. W grobach znaleziono niezwykle piękny i ciekawy materiał archeologiczny, który pozwala zaliczyć cmentarzysko do V i XIII w. Cmentarzysko to doczekało się opracowania monograficznego.

(Literatura: O. Navickaitė, Plokštinių kapinynų tyrinėjimai Lietuvoje 1948—1958, „Iš lietuvių kultūros istorijos", t. III, Vilnius 1961, str. 72—84).

43. Latveliai, rej. Pandelis. W 1960 r. Muzeum Krajoznawcze w Rokiškis zbadało 38 grobów szkieletowych, które zaliczono do XVI—XVII w. Badał S. Juodelis. W grobach znaleziono noże żelazne w pochwach skórzanych,

Ryc. 32. Wilno, Dolny Zamek. Naczynie

mieszki okute brązem, monety Zygmunta Wazy i Jana Kazimierza i inne. Prócz tego w jednym z grobów kobiecych znaleziono 200 małych korali szklanych i między nimi kilka brązowych. Materiał znajduje się w Muzeum Krajoznawczym w Rokiszkach (Rokiškis).

44. Lazdininkai, rej. Kretinga. Cmentarzysko znajduje się na terenie zagrody kołchoźnika A. Baužasa. Było badane w 1958 r. przez Muzeum Historyczne w Kownie. Wykopaliska prowadziła K. Gabriūnaitė. Materiał znajduje się w Muzeum Historycznym w Kownie. Ludność miejscowa miejsce cmentarzyska nazywała „Górskie Pola". Cmentarzysko rozmieszczone jest na obszarze 3 ha. Część jego w 1940 r. badało byłe Muzeum Kultury w Kownie, które odkryło 41 grobów z różnymi znaleziskami z III—XII w. W 1958 r. był zbadany obszar o powierzchni 182 m², na którym natrafiono na 33 groby. Wszystkie groby obłożone 1—2 rzędami kręgów z kamieni, które były pokryte zaledwie 20—35 centymetrami ziemi. Groby znaleziono na głębokości 40—90 cm. Wielkość kręgów ze strony wewnętrznej 210 × 70 cm, a ze strony zewnętrznej 366 × 185 cm. Zmarli chowani byli w dębowych wydrążonych trumnach, których kontury o owalnych kątach ukazywały się na głębokości 54—86—90 cm i zajmowały 113—300 cm długości i 42—125 cm szerokości. Szkielety były słabo zachowane. Część darów grobowych

zacnowała się w bardzo złym stanie. Narzędzia pracy, jak kosy, szydła, wrzeciona, gliniane kubki, siekiery, noże, groty i osełki były umieszczone nad głowami zmarłych, ozdoby zaś na miejscu przeznaczenia w układzie prawidłowym. Ogółem znaleziono 170 rozmaitych wyrobów datowanych na V—VI w.

45. Mozūrai, rej. Kowno. Cmentarzysko znajduje się na lewym brzegu Niemna na pierwszym tarasie, w miejscu nieco wzniesionym. Badania prowadziła w 1956 r. Katedra Etnografii i Archeologii Uniwersytetu im. V. Kapsukasa w Wilnie. Wykopaliska badała R. Kulikauskienė.

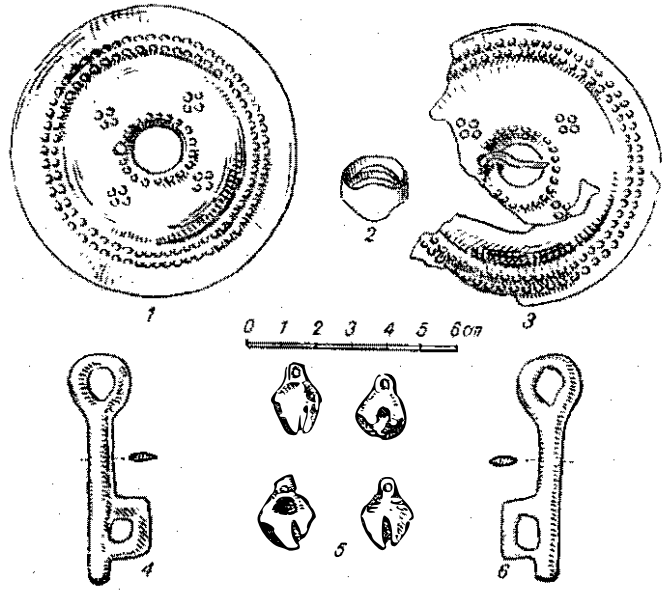
Ryc. 33. Wilno, Kafel z ornamentyką figuralną z XVI wieku

Zmarli byli chowani w trumnach, darów grobowych prawie nie było. Zbadano 13 grobów. W niektórych grobach znaleziono zwykłe rzemienie, zapinki, żelazne noże, brązowy pierścionek i brązowy łańcuszek. Cmentarzysko datowane na XVII—XVIII w.

46. Palanga, rej. Kretinga. Cmentarzysko znajduje się obecnie w południowo-wschodniej części miasta. W jego części południowej przechodzi ulica Dariaus i Girėnas, zaś ul. Komsomolska dzieli ją na część północną i południową.

Cmentarzysko było badane w 1961 r. przez IHAN. Wykopaliska prowadził A. Tautavičius. W 1961 r. była zbadana część cmentarzyska o powierzchni 900 m². Na zbadanym obszarze znaleziono 169 grobów, z których 144 było szkieletowych oraz 25 ciałopalnych. Te ostatnie są rozmieszczone między grobami szkieletowymi. Większość grobów ciałopalnych znajdowała się na niedużej głębokości, powyżej grobów szkieletowych. Spalone kości zasypywano do niedużych dołków, najczęściej bez darów grobowych. Kilkanaście grobów ciałopalnych znaleziono w jamie charakterystycznej dla grobu szkieletowego i w charakterystycznym dla

grobu szkieletowego układzie i rozmieszczeniu darów grobowych (groby nr 33, 34, 65). Groby szkieletowe były rozmieszczone rzędami. Zmarli grzebani głowami na północo-zachód. Groby znajdowały się w jamach na głębokości od 10—15 i 120—130 cm. Szkielety były źle zachowane. Ręce zmarłych ułożone były wzdłuż tułowia. W grobach mężczyzn znajdowano małe kosy, toporki, wędzidła, groty oszczepów, osełki, które składano obok głowy lub ramienia. W 12 grobach znaleziono miecze jednosieczne, położone przy lewym boku bliżej ramion. W grobach męskich znaleziono naszyjniki i korale bursztynowe. W grobach kobiecych znaleziono naj-

Ryc. 34. D i r ž i a i, Okr. Linkuva. Zabytki średniowieczne z grobu nr 2

więcej bransoletek, wspaniałych szpil z główką ozdobną oraz dużo szpil platerowanych srebrem i inkrustowanych oczkami szkła niebieskiego. Niezwykłe były tutaj przęśliki bursztynowe i ich bursztynowe wrzeciona w formie miniaturowej. Oprócz tego znaleziono na tym stanowisku monety arabskie z VIII—IX w. W oddzielnych grobach znaleziono szczątki ubrań. Cmentarzysko jest datowane na VIII—XII w.n.e.

47. P a p i l ė, rej. Akmenė. Cmentarzysko znajduje się na prawym brzegu Wenty w samym miasteczku Papilė, przed grodziskiem, w końcu ul. Młynowej. Cmentarzysko badało w 1955 r. Muzeum Historyczno-Etnograficzne w Szawlach. Wykopaliska prowadził J. N a u d u ž a s. Materiał znajduje się w tymże muzeum.

Cmentarzysko odkryte przypadkowo w 1954 r. podczas pobierania żwiru. W roku 1955 przeprowadzone prace o charakterze ratowniczym. Rozkopywano krawędź żwirowiska w kilku miejscach, lecz najwięcej nie zniszczonych grobów znaleziono na wschodnim krańcu żwirowiska. Na obszarze 20 m długości i 3 m szerokości znaleziono 16 grobów. Zmarłych grzebano nie palonych w zwykłych jamach, których głębokość sięgała od 55—82 cm. Przy szkieletach znaleziono du-

żo darów grobowych, najwięcej zaś broni i ozdób. Dosyć interesujące są dużych rozmiarów groty oszczepów. Dla cmentarzyska w Papilė charakterystyczne są krótkie miecze, czasem jeszcze nazywane nożami bojowymi. Cmentarzysko to typowe jest dla północno-zachodnich płaskich cmentarzysk Litwy i datowane na VII—X w.n.e.

(Literatura: O. Navickaitė, Plokštinių kapinynų tyrinėjimai Lietuvoje 1945—1958, „Iš Lietuvių kultūros istorijos", t. III. Vilnius 1961, str. 96, 97).

48. Piliuona, rej. kowieński (Kaunas). Cmentarzysko położone jest na piaszczystym wzgórzu na prawym brzegu Niemna. Ludność miejscowa miejsce to nazywa „Grobami Francuskimi". Badał je w 1956 r. IHAN, w czasie kiedy było kopane grodzisko Guogai-Piliuona i osiedle położone koło niego. Materiał znajduje się w Muzeum Historyczno-Etnograficznym w Wilnie. W 1956 r. na tym zniszczonym cmentarzysku odkryto 18 grobów szkieletowych. Zmarli grzebani byli w trumnach z bardzo ubogimi darami grobowymi. W grobach znaleziono ryskie solidy i srebrne monety Gustawa-Adolfa, Krystyny i Zygmunta Wazy. Monety leżały koło ramienia zmarłych. Pochówki te datowane są na XVI—XVII w.

49. Pryšmančiai, rej. Kretinga. Cmentarzysko znajduje się na terenie kołchozu koło rzeczki Tenže. Badania prowadził w roku 1958 IHAN i Muzeum Krajoznawcze w Kretyndze. Wykopaliska prowadziły O. Kuncienė i V. Vaitkūnskaitė. Materiał znajduje się w Muzeum Krajoznawczym w Kretyndze. Cmentarzysko założono na skraju łąki na niedużym wzgórzu, którego zbadano część południową i południowo-zachodnią. Na zbadanym obszarze 140 m² znaleziono 6 grobów szkieletowych ludzkich i grób koński. Groby ludzkie znaleziono na głębokości 50—80 cm. Zmarli grzebani w jamach, których wielkość wynosiła 180 × 70 cm. Dary grobowe najczęściej ulokowane były koło głowy. Znaleziono żelazne siekiery, dość duże groty z wypukłym żeberkiem w środku, profilowane brązowe zapinki różnego kształtu, w tym także kuszowate, naszyjniki o zakończeniach stożkowatych, duże noże i inne przedmioty. Razem z darami grobowymi w grobach nr 2, 3, 4 znaleziono 8 monet rzymskich. Trzy monety rzymskie znaleziono luźno; były to denary Marka Aureliusa, Faustyny Młodszej, Komoda, Trajana i Antonina Piusa. Cmentarzysko datowane jest na II—IV w. n.e.

(Literatura: O. Navickaitė, Pryšmančių, Kretingos rej. II—IV amžių plokštinio kapinyno tyrinėjimai, „Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai", Serija A, 2(7), 1959, str. 43—55; „Iš lietuvių kultūros istorijos", t. III, Vilnius 1961, str. 85—86).

50. Pušalotas, rej. Molėtai. Cmentarzysko znajduje się na terenie kołchozu Ambražiskis i założone zostało na oddzielnym wzgórzu na skraju bagna; obecnie wzgórze bardzo zniszczone przez wykopane piwnice na kartofle. Badało to stanowisko w 1959 r. Muzeum Krajoznawcze w Utėna. Wykopaliska prowadziła O. Kuncienė. Materiał znajduje się w Muzeum w Utėna. W 1959 r. w czasie prowadzenia prac wykopaliskowych o charakterze rozpoznawczym zbadano 6 grobów szkieletowych. Zmarli byli grzebani w jamach. Przy szkieletach znaleziono brązowe pierścienie, kluczyki, zawieszki, zapinki, krosna, siekiery o szerokich ostrzach, żelazną ostrogę, groty oszczepów i inne przedmioty. Cmentarzysko datowane jest na XIII—XIV w. n.e.

(Literatura: O. Navickaitė, Pušalotas XIII—XIV a. kapinynas. Rękopis znajduje się w Instytucie Historii Akademii Nauk Litewskiej SRR).

Ryc. 35. K r i k š t o n y s, okr. Łoździeje. Zawartość grobu ciałopalnego z okresu wędrówek ludów

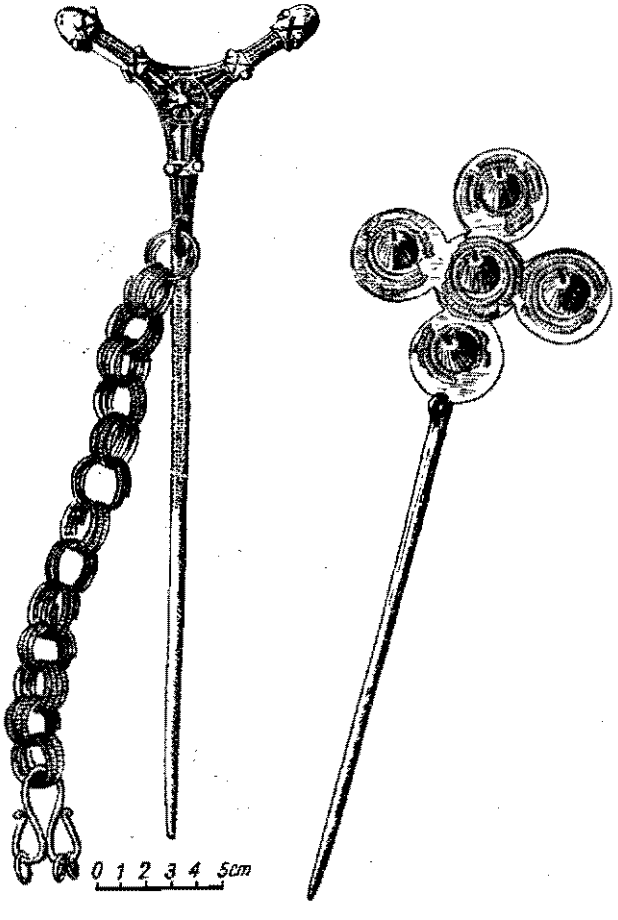
51. R a d i k i a i, rej. Kaunas. Cmentarzysko znajduje się na północ od Wilii, na jej prawym brzegu. Badane było w 1959 r. Badania prowadziło Muzeum Historyczne w Kownie. Wykopaliska prowadziła K. G a b r i ū n a i t e. Materiał znajduje się w Muzeum Historycznym w Kownie. W części badanej cmentarzyska zostały znalezione 73 groby szkieletowe. W 24 grobach darów grobowych nie znaleziono, natomiast w reszcie, tzn. w 27 grobach, znaleziono różnorodne dary grobowe, na które składały się noże żelazne, siekiery o szerokich ostrzach, krzesiwa, brązowe pierścionki i kolczyki, brązowe okrągłe zapinki blaszane, srebrne monety, nazywane monetami Witolda, i inne przedmioty. Cmentarzysko datowane jest na XIV—XVI w. n.e.

52. R u m š i š k ė s, rej. Koszedary (Kaišiadorys). Cmentarzysko położone było koło byłego miasteczka Rumšiškės. Obecnie na jego miejscu znajduje się tak zwane „Morze Kowieńskie". Na polach koło miasteczka, na niedużym wzgórzu było cmentarzysko. Badane w 1961 r. Badał IHAN. Wykopaliska prowadził A. T a u t a v i č i u s. Materiał znajduje się w Muzeum Historyczno-Etnograficznym w Wilnie.

Na wzgórzu tym, podmywanym przez wody Niemna, znaleziono groby szkieletowe. W 1961 r. był zbadany obszar zaledwie 26 m², na którym znaleziono 10 grobów z siekierami o szerokich ostrzach i sprzączkami od pasów, nożami i glinianymi garnkami, położonymi niedaleko nóg. Cmentarzysko zaliczone do XIV—XVI w. Prócz tego znaleziono tu także wcześniej groby ciałopalne z XIII—XIV w.

(Literatura: Lietuvos TSR Archeologiniai paminklai, Kauno HES tyrinėtieji archeologiniai paminklai (Rękopis znajduje się w Instytucie Historii Akademii Nauk Litewskiej SRR).

53. Reketė, rej. Kretinga. Cmentarzysko znajduje się na polu kołchozu „Reketė", koło rzeczki Blendžia i drogi Salantai-Šateikiai. Badał w 1958 r. IHAN wspólnie z Muzeum Krajoznawczym w Kretyndze. Wykopalisko prowadziła O. Kuncienė. Cmentarzysko odkryto jeszcze przed II wojną światową i pierw-

Ryc. 36. Połonga, Szpile

szy raz było badane w 1940 r. W 1958 r. znaleziono dodatkowo 7 grobów szkieletowych. Zmarłych grzebano bezpośrednio w płytkich jamach. Groby znajdowano na głębokości 30—50 cm od powierzchni ziemi. Dla cmentarzyska w Reketė są charakterystyczne pojedynczo-podwójne lub pojedyncze groby razem z chowanymi końmi. Inwentarz grobów bardzo bogaty i różnorodny. Odsłonięto poszczególne groby nawet z ozdabami srebrnymi. Cmentarzysko zaliczone do V—VI w. n.e.

(Literatura: O. Navickaitė, Plokštinių kapinynų tyrinėjimai Lituvoje 1948—1958, „Iš lietuvių kultūros istorijos", t. III, Vilnius 1961, str. 72—73).

54. Seliūnai, rej. Loździeje (Lazdijai). Podczas brania żwiru w 1957 r. ze żwirowiska istniejącego we wsi odkryto dużo pięknych przedmiotów z III—IV w. n.e. Stanowisko to było położone na polach kołchozu „Pergalė", na górce leżącej na południowym brzegu bagnistej łąki. Wykopaliska o charakterze rozpoznawczym były prowadzone w 1957 r. Badał IHAN. Wykopaliska prowadził P. Kulikauskas. Materiał znajduje się w Muzeum Historyczno-Etnograficznym w Wilnie. Rozkopano południowy kraniec żwirowiska i część północną wzniesienia. Podczas prowadzenia prac wykopaliskowych nic nie znaleziono. Na podstawie wcześniejszych badań ustalono, że tutaj znajdowało się cmentarzysko szkieletowe z nielicznymi grobami. Swego czasu podczas dobywania żwiru znaleziono szkielety i brązowy naszyjnik o zakończeniu łyżkowatym, dwie bransolety mankietowe, dwie pierścieniowe zausznice o zachylonych końcach, żelazny szczyt tarczy itd. Znaleziska są datowane na III—IV w.

(Literatura: I. Sadauskaitė, Plokštiniai griautiniai IV a. kapai, „Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai", Serija A, t. 1(6), Vilnius 1959, str. 59—70).

55. Siraičiai, rej. Telsze (Telšiai). Cmentarzysko znajduje się na niewielkim wzniesieniu koło grodziska Džiugas, między drogą Telšiai-Alsėdžiai i rzeczką Durbinis. Badania prowadziły w latach 1956—1957 Muzeum Krajoznawcze w Telszach i IHAN. Kierowała nimi E. Butėnienė. Materiał znajduje się w Muzeum Krajoznawczym w Telszach. Zbadany obszar wynosi około 400 m², na którym znaleziono 20 grobów i dużo luźnych znalezisk, pochodzących ze zniszczonych grobów. Na badanym wzgórzu groby koncentrowały się na zboczu południowo-zachodnim i rozmieszczone były nieregularnie. W części zbadanego cmentarzyska znaleziono tylko groby ciałopalne. Wśród nich był tylko jeden grób szkieletowy. Zalegały one pod górną warstwą ziemi grubości 20—30 cm, gdzie znajdowano pojedyncze przedmioty i stosy ciałopalne. Wyraźniejsze kontury grobów zarysowały się dopiero na głębokości 50—80 cm i bywały dosyć dużych wymiarów. Groby ciałopalne miały charakterystyczne jamy, typowe dla grobów szkieletowych, których długość wahała się od 220 do 320 cm, a szerokość 80 do 180 cm. Najczęstsza głębokość jamy grobu wynosiła 1 m. Spalone kości i dary grobowe spotykano w różnych miejscach w warstwie kulturowej tej jamy grobowej. Część darów grobowych jest przepalona w ogniu stosu ciałopalnego, a część specjalnie zniszczona, inna część zaś zupełnie spalona. Zetknięto się z ozdobami głowy, szyi, piersi i z wyrobami charakterystycznymi dla X—XII w. n.e. Cmentarzysko należy do grupy cmentarzysk płaskich zachodniej części Litwy.

(Literatura: 1) M. Brensztein, Skarb brązowy znaleziony we wsi Syrajcie w powiecie i parafii telszewskiej na Żmudzi, „Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne", t. VI, tabl. XVI—XVIII, Kraków 1903, str. 45—50; 2) Butėnienė Širaičiu X—XII w. senkapis, „Iš lietuvių kultūros istorijos", t. II, Vilnius 1959, str. 159—176; 3) O. Navickaitė, Plokštinių kapinynų tyrinėjimai Lietuvoje 1948—1958, „Iš lietuvių kultūros istorijos", t. III, Vilnius 1961, str. 87—88).

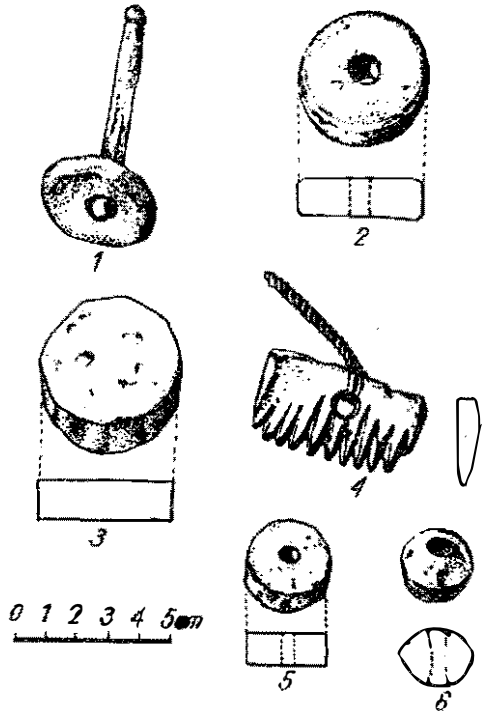
56. Valdomai, rej. Šiauliai. Cmentarzysko znajduje się 7 km na wschód od miasteczka Gruzdžiai, po prawej stronie drogi Gruzdžiai-Meškuičiai, na terenie miejscowego kołchozu. Było ono założone na niewysokim wzgórzu i odkryte podczas brania żwiru. Przedtem miejsce cmentarzyska było nie znane. W 1955 r. Muzeum Historyczno-Etnograficzne w Szawlach zbadało tu jeden grób i zebrało kilkanaście wyrobów, znalezionych w odsłoniętej jamie grobowej. Ustalono, że zmarli chowani byli nie paleni, z dostatecznie bogatymi podarkami grobowymi z VIII—X w. Do muzeum trafiły 4 groty oszczepów, sierp, 3 szpile pierścieniowate,

zapinki poprzeczne, 2 brązowe obrączki, 2 brązowe naszyjniki z profilowanymi bokami, które kończą się pętlą i guzem, miecz o szerokim ostrzu i inne przedmioty.

VI. Cmentarzyska kurhanowe

57. Bildai, rej. Švenčionys. W roku 1958 Muzeum Krajoznawcze w Święcianach zbadało 3 kurhany, w których stwierdzono groby ciałopalne z IX—XII w. Materiał znajduje się w Muzeum Krajoznawczym w Święcianach.

58. Darsūniškis, rej. Jieznas. Cmentarzysko kurhanowe znajduje się w lesie na północo-wschód od miasteczka Darsūniškis, koło drogi wiodącej do wsi Sebioniai. Badane było w 1957 r. przez IHAN. Wykopaliska prowadziła O. Kuncienė. Materiał znajduje się w Muzeum Historyczno-Etnograficznym w Wilnie.

Ryc. 37. Połonga. Wytwory bursztynowe

Kurhanowe cmentarzysko mieści się po prawej stronie drogi między Niemnem i drogą Darsūniškis-Sekionys. Zachowało się tutaj 176 kurhanów. W roku 1957 zbadano tylko 3 kurhany z grobami ciałopalnymi i szkieletowymi grobami końskimi. Kurhany były średnicy 7—9 m, około 1 m wysokości. U podstawy nasypu kurhanowego były rowy. Konie chowane były w olbrzymich dołach pod nasypem kurhanowym na głębokości od 140—150 cm. Kurhany zaliczono do IX—XII w. n.e.

(Literatura: Lietuvos Archeologiniai paminklai Kauno HES tvinkčiai archeologiniai paminklai. (Rękopis znajduje się w Instytucie Historii, 1960, str. 135—138).

59. Kunigiškiai-Grigiškės, rej. Trocki (Trakai). Cmentarzysko kurhanowe znajduje się w lesie na lewym brzegu Wilii przy fabryce papieru w Grigiškės, około 600 m na wschód od fabryki. Było badane w 1956 r. przez Muzeum Krajoznawcze w Trokach. Badała N. Kovriginaitė. Materiał znajduje się w Muzeum Krajoznawczym w Trokach. Na cmentarzysku kurhanowym zachowało się około 18 kurhanów. Część ich zniszczyli i rozkopali amatorzy. W 1956 r. zbadano 5 kurhanów. Przekrój kurhanów 8—9 m, wysokość 1—1,3 m. Kurhany usypano tylko z piasku. W nasypie kurhanów znaleziono popioły i węgielki. U podstawy kurhanu znajdowała się warstewka popiołu i drobnych kamieni, grubości do 20 cm. Groby były ciałopalne, zaś kości i szczątki paleniska były rozsypane na dnie kurhanu.

W niektórych kurhanach chowano osobników z końmi, pochowanymi szkieletowo. W kurhanie nr 1 w samym środku, na głębokości 50 cm od poziomu grobu ludzkiego, znaleziono szkielet konia zalegający u podstawy kurhanu. Koń leżał na prawym boku z żelaznym wędzidłem w zębach. W kurhanie nr 3 znaleziono żelazny sierp z ząbkowatym ostrzem. Pochówki te datują się na X—XII w. n.e.

60. Lavariškes, rej. Jieznas. Kurhany w tej miejscowości znajdują się w odległości 1 km na południowy zachód od badanego tutaj grodziska (por. grodzisko Lavariškės). Od południowo-zachodu cmentarzysko otaczają łąki, od strony północnej uprawne pola, a od południa i południowego wschodu — las.

Cmentarzysko to badano w 1955 r. Badał IHAN, wykopaliska prowadził A. Tautavičius. Na cmentarzysku tym zachowało się 9 kurhanów, które były okrągłe i miały średnicę 6—10 m. Wysokość kurhanów 60—70 cm. W środku cmentarzyska kurhanowego znajdował się jeden większy kurhan, dookoła którego jak gdyby kołem rozmieściła się reszta nasypów. U podnóża kurhanów są poukładane kręgi kamienne, z góry kurhany były obłożone kamieniami. Część kurhanów u podnóża miała rowy lub jamy. W 1955 r. były badane 4 kurhany. Natrafiono tu na groby ciałopalne bez darów grobowych. Tylko w kurhanie nr 3 znaleziono nóżkę szpili brązowej. Kurhany datować należy na połowę I tysiąclecia n.e.

61. Maišinka, rej. trocki (Trakai). Kurhany znajdują się w odległości 22 km na północo-zachód od Maišinka, po prawej stronie szosy Vilnius-Kaunas. Cmentarzysko to badano w 1955 r. Badania prowadziło Muzeum Krajoznawcze w Trokach. Wykopaliska badała N. Kovriginaitė. Materiał znajduje się obecnie w Muzeum Krajoznawczym w Trokach. Kurhany były okrągłe o przekroju od 11—17 m i 60—110 cm wysokości. Były one otoczone rowami do 40 cm głębokimi. Zachowała się ich dosyć duża grupa; w 1955 r. zbadano 3 kurhany. Kurhany usypane były z piasku. Zawartość ich ujawniła groby ciałopalne. W każdym kurhanie znaleziono 1—3 groby; palone kości ludzkie składano w postaci małych skupisk. Znaleziono noże żelazne, okucia pasów, siekiery o wąskim ostrzu, gliniane przęśliki, groty i inne przedmioty. Kurhany datują się na VIII—IX w. n.e.

62. Migonys, rej. Jieznas. Kurhany znajdują się po prawej stronie rzeki Kruonė, na północo-wschód od grodziska, na skraju lasu. Badane były w latach 1954, 1955 i 1957. Badania przeprowadziła Katedra Etnografii i Archeologii Uniwersytetu im. V. Kapsukasa w Wilnie. Wykopaliska prowadziła R. Kulikauskienė. Materiał znajduje się w Muzeum Historyczno-Etnograficznym w Wilnie.

Cmentarzysko kurhanowe ulokowane było na skraju lasu. Kilka kurhanów było też na uprawnym polu. W swoim czasie znajdowało się tutaj olbrzymie cmentarzysko kurhanowe, obecnie pozostało ich około 36. Obecnie zbadano 8 kurhanów. Budowa kurhanów była następująca: u podstawy kurhany obłożone dosyć luźno 1—2 kręgami kamieni. Kręgi kamienne tworzyło czasem kilka rzędów jeden na drugim leżących kamieni. Były one przykryte warstwą ziemi grubości 20—30 cm. Przekrój kurhanów wynosił 6—8—12 m. Wysokość kurhanów była od 50 do 100 cm. Nasypy kurhanowe składały się z żółtego piasku, pod którym było trochę gliny i żwiru. Zmarłych grzebano w jamach szkieletowo. Szkielety zalegały na głębokości 1,5—1,7 m od powierzchni. Darów grobowych znaleziono przy szkieletach niewiele. Kurhany należy datować na IV—V w. n.e.

(Literatura: R. Volkaitė-Kulikauskienė, Mūgonių (Jieznо raj.) archeologiniai paminklai, „Iš lietuvių kultūros istorijos", t. I, Vilnius 1958, str. 44—46).

63. Popai, rej. Troki (Trakai). Kurhany znajdują się w lesie sosnowym na lewym brzegu Wilii (Neris), około 500 m na południe od osiedla Popai. W 1955 r. kurhany badało Muzeum Krajoznawcze w Trokach. Wykopaliska prowadziła N. Kovriginaitė. Materiał znajduje się w Muzeum Krajoznawczym w Trokach. Do dnia dzisiejszego zachowało się jeszcze 18 kurhanów. Kurhany są w rzucie poziomym okrągłe, zarośnięte sosnami, mają w przekroju 9—14 m i są około 0,6—1 m wysokości. W 1955 r. zbadano 4 kurhany. Budowa kurhanów była następująca: podstawy nasypów miały kręgi kamienne, nasyp zaś był z piasku. U podstawy poszczególnych kurhanów stwierdzono warstwę popiołu. Zmarłych grzebano palonych. Spalone kości usypano w stożkowy kopczyk, który czasem okładano kamieniami. W grobach znaleziono siekierę o wąskim ostrzu, zakończenie grotu, oszczepu i nóż. Kurhany są datowane na V—VII w. n.e.

64. Las Skrebė, rej. Jieznas. Cmentarzysko kurhanowe znajduje się w lesie Skrebė w odległości około 1,5 km na wschód od miasteczka Aukštadvaris, po lewej stronie drogi wiodącej z Aukštadvaris do Trok (Trakai). Badano w 1957 r. Badał IHAN, wykopaliska prowadził V. Daugudis.

W 1957 r. podczas badań grodziska w Aukštadvaris został zbadany także jeden kurhan w lesie Skrebė. Kurhany były rozmieszczone w trzech niedużych grupach. Obok cmentarzyska kurhanowego znajduje się nieduże grodzisko nazwane „Górą Kozaków". Kurhany są okrągłe, wysokości od 0,5 do 1,8 m i przekroju od 4—5 m do 10—12 m. Były obłożone dwurzędowymi wiankami z kamieni. Usypisko kurhanowe było także obłożone kamieniami. Zbadany kurhan miał kształt owalny, o przekroju 8,5 m i 1,2 m wysokości. U podnóża kurhanu ułożony był okrągły, dwupiętrowy wieniec kamienny. Wierzchołek kurhanu wyłożony był także kamieniami. Znaleziono w nim 2 pochówki ciałopalne pod niedużym brukiem kamiennym, bez żadnych znalezisk. Badany kurhan jest datowany na VIII w. n.e.

65. Veikūnai-Pašumenė, rej Švencionys. W roku 1958 podczas badań powierzchniowych, prowadzonych przez ekspedycję Instytutu Historii AN LSRR, zbadano jeden kurhan z ciałopalnymi grobami, datowanymi na VI—VII w. n.e. Znalezisko znajduje się w Muzeum Historyczno-Etnograficznym w Wilnie.

Z języka litewskiego przełożyli:

J. Antoniewicz i M. Kmita

SUMMARY

In his article the author presents a survey of archaeological excavations carried out in Lithuania in the years 1955—1961. It was the Historical Institute of the Soviet Academy of Sciences which was the chief organisation centre of those excavations. They were also carried out by the Chair of Ethnography and Archaeology of W. Kapsukas State Universtity in Vilna (Vilnius), the State Committee for Architecture (the scientific laboratory for conservation) by the State Museum of Arts in Kovno (Kaunas) and by several provinsional museums. In the post-war period altogether 130 archaeological sites have been excavated, chiefly in the eastern and western parts of Lithuania and in the middle Nemunas basin (out of them 65 sites were excavated in the years 1955—1961). Moreover surface investigations were carried out on a large scale. As a result over 700 archaeological sites were discovered. Fourteen archeological sites in the regions of Kovno, Vilkiya and Varena were excavated in the years 1955—1961. They were situated chiefly on river terraces, on lake-shores or near swamps. Some of them are dating from the Mesolithic, the remaining ones from the Neolithic, the Bronze Age, and even from the early Iron Age (represented by the so-called "Binsenschtrichkeramik"). Finds from the oldest sites give evidence of the fact that hunting and fishing were the basic occupations of the population of those times. Many flint work-shops were discovered at several sites, for example at Versminis. Remains of houses which must have been supported by posts were revealed too. The materials found give precision to the chronological classification and according to it the Stone Age sites in Lithuania should be divided into those without pottery, as Pypliai (the end of the Palaeolithic), Eiguliai, Šilelis, Vilnius (Vilna), Kapitoniškis and others (the Mesolithic), Paštuva, Lampedžiai (the Neolithic) (Neolithic) and sites with the corded pottery or with the pottery of the so-called Kitchen Middens. The latter should be assigned to the end of the Neolithic or to the Bronze Age.

Eleven earthworks, among others at Aukštadvaris, Migonis and at Punia were excavated in the years 1955—1961. Those excavations have been of great importance as in previous periods not many archaeological sites were excavated in Lithuania and as there are many social and economic problems still unsolved. From the materials obtained we learn the history of occupation of earthworks and how the productive relations increased and the productive forces developed there. Some earthworks in East Lithuania were built in the 2nd—1st millenium before our era. They were situated on isolated hills surrounded by wooden fences (Dukštas, Vorinai and others). The "Binsenschtrichkeramik", stone celts, animal bones and a few metal objects (Petrašiunai) were found at those earthworks. Among not numerous iron objects, there were represented fishing hooks, sickles knives for grass cutting and crosier-like pins (Nemenčine, Aukštadvaris and others). Some of those earthworks were in use to the first centuries before our era (Dukštas, Petrašiunai), the others — even in the first millenium of our era). The latter had additional ramparts and fosses (Nemencine, Aukštadvaris). On the basis of these excavations we may say that L. Krzywicki's opinion on relics of the neolithic cultures in Lithuania was been wrong. These excavations have also provided information concerning the so-called miniature earthworks with small unoccupied squares inside and strong ramparts with steep slopes as well as with the considerable thick culture-bearing layer (Migonis). Traces of settlements occur in their neighbourhood. The thick-walled "Binsenschtrichkeramik" with a smooth surface is characteristic of these earthworks. They are regarded as places of refuge of the population living

in their vicinity (the period of the initial phase of the decline of the primitive communal ownership). Some of these earthworks were in use at the end of the Ist and at the beginning of the 2nd millenium of our era; in that period the fortifications were strengthened and the unoccupied squares enlarged (Aukštadvaris). These strongholds, being the centres of tribal territories and afterwards the seats of feudal lords, were surrounded by vast settlements. Some of those early castles of earth and timber were mentioned in written sources (Veliuona, Ipiltis, Apuolė and others). Most of them were abandoned in the 14th—15th century. On some of them, castles — residences of princes and magnates were erected (for example Vilnius, Aukštadvaris, Punia).

In some cases, sites situated near the earthworks (chiefly settlements) were excavated (Aukstadvaris, Guogai, Migonis). Single settlements were also excavated for example at Balkasodis and Gabaliai. The excavations have shown that houses with posts and open hearths were built on the surface of the ground. In the course of time the open hearths were replaced by owens. The latter have been ascertained among others at Migonis and particularly at Aukštadvaris. The oldest type was represented by the house with an open hearth, called "numas", which at the beginning of the Ist millenium of our era was in common use on the whole territory of Lithuania. The excavations did not elucidate the problem of the spread of the Binsenschtrichkeramik; so far it has been believed that it occurred only in eastern and southern parts of Lithuania. The "rough pottery" has been ascertained in the part of Lithuania situated on the right bank of the Nemunas (Niemen) and in Samogitia, where weights of the Dyakovo type were also found (the Paplinilys settlement, the region of Telsiai). At the same time excavations in towns and in castles were carried out, as a kind of novelty in Lithuania. They provided much information concerning architecture and conditions of life of the mediaeval population. Discoveries of relics of wooden structures of the 14th—15th century "Bent Castle", of those on the Three Crosses Mountain and on the Gray Mountain in Vilnius (Vilna) are of great importance. On their basis we may draw a picture of Lithuanian dwelling buildings quite different from descriptions of those buildings which were written by certain 15th—16th century authors. Excavations on Gedymin's Mountain have shown that an early castle of earth and timber dating from the first half of the first millenium of our era and afterwards a mediaeval castle were situated on it. Wooden and brick buildings for some farming purposes from the 16th and the beginning of the 17th century, remains of St. Anna's and St. Barbara's churches and a cemetery were revealed at the footing of that castle on the area of the so-called lower castle. Interesting results were obtained while excavating castles at Troki and at Kovno (among others a 13th century wall and a 16th century barbican at Kovno). Traces of 4th—5th century settlements were also discovered at Kovno, therefore we may assert that the place, at which the castle was standing, had been occupied before.

Cemeteries represent the last group of archaeological sites excavated in the years 1955—1961. Chiefly salvage excavations were carried out on 20 flat cemeteries and on 9 cemeteries consisting of barrows but the results obtained are of interest. They give us a cultural and "ethnical" picture of that period and explain the conditions of life and social development of that population. Attention should be called to excavations of flat cemeteries at Pryžmančiai, Lazdininkai, Reketė, Laiviai, Palanga with inhumation and cremation graves. Their burial rite and inventory are characteristic to western Lithuania. Excavations of cemeteries of late date for

example in the region of Kovno (Kaunas) have shown that relics of the old Lithuanian burial-rite survived to the 17th century.

Numerous articles published in Lithuanian and general Soviet publications and concerning various problems of Lithuanian archaeology as well as discussing the results of more important excavations give evidence of the activities of Lithuanian archaeologists. A collective work on the outline of Lithuanian archaeology was also published. At the end the author presents a catalogue of the sites excavated in the years 1955—1961: items 1—14 — the neolithic, Bronze Age and the early Iron Age sites, items 15—25 — earthworks, items 26—30 — settlements, items 31—36 — towns and castles, items 37—56 — flat cemeteries, items 57—65 — barrows.

K. Paaver i P. Kulikauskas

Tartu—Wilno

ZNALEZISKA KOŚCI ZWIERZĘCYCH Z GRODZISK I OSAD Z OKRESU WCZESNOŻELAZNEGO I RZYMSKIEGO NA LITWIE

Animal Bones from Lithuanian Earthworks and Settlements of the Early Iron Age and of the Roman period

1. Charakterystyka archeologiczna stanowisk litewskich i datowanie odkrytego materiału osteologicznego

W ostatnim dziesiątku lat wykopaliska archeologiczne w Litewskiej SRR dostarczyły bogatych materiałów osteologicznych, które pozwalają głębiej poznać rolę hodowli bydła i łowiectwa w gospodarce mieszkańców starożytnej Litwy oraz dokładniej określić ważniejsze etapy rozwoju tej gospodarki. Najwcześniejsze spośród tych materiałów odnoszą się do końca I tysiąclecia przed n.e. i do pierwszej połowy I tysiąclecia n.e. Są to szczątki kostne z grodzisk i osad: Aukštadvaris (warstwy dolnej), Migonis, Bačkinkėliai oraz grodziska Nemenčinė (warstwa dolna).

Grodzisko i osada Aukštadvaris położone jest około 60 km na południowy zachód od Wilna, w pobliżu miasteczka Auštadvaris, na lewym brzegu rzeki Verknė. W otoczeniu grodziska od strony wschodniej zachowały się ślady dawnej osady. Teren grodziska jest prawie równy i ma formę owalną. Długość powierzchni wynosi 88 m, szerokość 50 m. Wykopaliska na grodzisku i osadzie prowadził Instytut Historii Akademii Nauk Litewskiej SRR w latach 1957—1961. Wszystkie materiały przechowywane są w Muzeum Historyczno-Etnograficznym Akademii Nauk Litwy w Wilnie. Prace wykopaliskowe w grodzisku prowadził W. Daugudis, na osadzie — A. Bernotaitė[1].

Badaniom poddano południowo-zachodnią i zachodnią część terenu grodziska oraz wał. Odsłonięto powierzchnię około 2400 m². Warstwa kulturowa w grodzisku ma grubość: na powierzchni grodziska 40—80 cm, na wałach — 4—5 m. W osadzie warstwa kulturowa jest nierównomierna. W miejscach równiejszych grubość jej dochodzi do 40—80 cm, a na zbo-

[1] V. Daugudis, Aukštadvaris piliakalnio ištyrinimai ir pastatai, „Lietuvos TSR Mokslų Akad. Darbai", S. A. 1 (12), 1962, str. 43—69.

czach niewielkich wzgórków — 2—2,5 m. Badania warstwy kulturowej grodziska wykazały, że była ona użytkowana przez bardzo długi okres czasu. Na podstawie znalezisk można przypuszczać, że od II—I w. przed n.e. mniej więcej do połowy pierwszego tysiąclecia n.e. grodzisko było zamieszkałe jako osiedle obronne. W V—VIII w.n.e. grodzisko zostało nieco powiększone i umocnione wałem i rowem. W tym okresie służyło ono jako czasowe schronienie dla ludności, której zabudowania leżały u podnóża grodziska. W IX—XII w. grodzisko zostało powiększone i umocnione potężnym wałem, przekształcając się w gród feudalny, który utracił znaczenie dopiero w XIV—XV w. W wieku XV—XVII u podnóża grodziska istniała osada, z której wyrosło obecne miasteczko Aukštadvaris. W samym grodzie w XVI—XVII w. wznosiły się kamienne budowle miejscowych feudałów.

W grodzisku i osadzie odkryto różnoraki i obfity materiał (jak siekierki kamienne, różne wyroby z kości, żelaza, brązu, gliny i in.). Szczególnie dużo znaleziono fragmentów ceramiki oraz szczątków kości zwierzęcych. We wczesnych warstwach grodziska przeważała ceramika „sztrychowana", której towarzyszyła, potem ją zastępując, ceramika o powierzchni nierówno schropowaconej. Charakterystyczna dla wczesnego okresu jest również ceramika jakościowo lepsza, w kolorze ciemnym, o powierzchni gładkiej. Dla późniejszego okresu grodziska charakterystyczna jest ceramika wyrabiana na kole garncarskim, z falistym ornamentem i liniami, wyciśniętymi równolegle wokół szyjki naczynia. W osadzie znaleziono bardzo mało ceramiki „sztrychowanej". Przeważała tutaj ceramika o powierzchni schropowaconej oraz ceramika garncarska. Razem w grodzisku i osadzie zebrano około 19 000 fragmentów naczyń.

Przeprowadzone w grodzisku badania archeologiczne dostarczyły interesujących materiałów do rozstrzygnięcia wielu zagadnień z życia starożytnych plemion litewskich. Na wydobytym materiale można doskonale obserwować rolę oraz rozwój uprawy ziemi i hodowli bydła jako podstawowych zajęć dawnych mieszkańców grodziska. Odkryte zarówno w grodzisku, jak i w osadzie kości zwierzęce podzielono na pięć zespołów: 1) II—I w. I tysiąclecia przed n.e.; 2) I—IV w.; 3) V—VIII w.; 4) XII—XIV w.; 5) XV—XVIII w. W niniejszym artykule omawiane są tylko dwa pierwsze zespoły. Kości zachowały się w nich w stanie dobrym.

Grodzisko Nemenčine położone jest w odległości 23 km na północ od Wilna, obok wsi Piliakalnis, na prawym brzegu rzeczki Nemenčinelė. Wykopaliska prowadził Instytut Historii Akademii Nauk Litewskiej SRR w latach 1952—1954. Roboty wykopaliskowe prowadził P. Kulikauskas. Wszystkie materiały znajdują się w Muzeum Historyczno-Etnograficznym Akademii Nauk w Wilnie. Teren grodziska jest równy, prawie trójkątny, długość jego wynosi 90 m, szerokość części północnej

(obok wału) — 45 m. W czasie robót wykopaliskowych przekopano obszar grodziska, wał, rów, zbocza i podnóże grodziska. W osadzie, której ślady odkryto na polach, leżących na południowy zachód od grodziska, robót wykopaliskowych nie prowadzono. Warstwa kulturowa grodziska jest dość znaczna i miejscami dochodzi do 2 m grubości. Ustalono dwa zasadnicze poziomy warstwy kulturowej: wczesny — z pierwszych stuleci n.e. i późniejszy — z IX—XIII w.

We wczesnym okresie zaludniona była jedynie południowa część obecnego grodziska, gdzie znaleziono dość dużo śladów rozmaitych zabudowań i szczątków ognisk. Wokół tych ostatnich gromadziły się skorupy, kości zwierzęce, a nawet żarna i rozmaite przedmioty. Charakterystyczne dla wczesnej (dolnej) warstwy kulturowej są następujące przedmioty: ceramika cienkościenna „sztrychowana", dobrze wypalona, ceramika cienkościenna (w niewielkiej ilości), ciężarki typu bałtyckiego (diakowskiego), spiralne i płaskie kabłączki z brązu, noże żelazne, sierpy, żarna i inne przedmioty z II i IV w. n.e. W tym czasie grodzisko było mocno zaludnione.

W okresie późniejszym — stulecia IX—XIII — grodzisko zostało poważnie przebudowane, powiększone i umocnione. W tym czasie dobudowano jego część północną. W tej samej warstwie odkryto mnóstwo ceramiki zrobionej na kółku, kości zwierzęce, żarna, prząśliki z łupku, harpuny żelazne, noże, sierpy i inne przedmioty. Dla górnej warstwy kulturowej charakterystyczna jest ceramika, wykonana na kole garncarskim z ornamentem falistym i liniami równoległymi [2].

W czasie poszukiwań w grodzisku Nemenčine znaleziono łącznie około 4000 fragmentów naczyń i 202 różne przedmioty, 14 żaren oraz 2 kamienie do żaren. Znalezione przedmioty dowodzą, że mieszkańcy grodziska już w pierwszych stuleciach naszej ery zajmowali się uprawą ziemi i hodowlą bydła. Na równi z tymi zajęciami w ich życiu gospodarczym znaczną rolę odgrywało łowiectwo, rybołówstwo, wytwórczość rzemieślnicza, a także handel. Materiały archeologiczne z grodziska Nemenčine zajmują poważne miejsce w nauce, gdyż pozwalają pogłębić wiedzę o odległej przeszłości starożytnych Litwinów. Materiał kostny z tego grodziska zachował się w stanie średnim.

Grodzisko i osada Migonis. Zespół zabytków archeologicznych (grodzisko, osada i kurhany) w miejscowości Migonys, rejon Jiezno, położony tuż nad rzeczką Kruonė, badała Katedra Archeologii i Etnografii Uniwersytetu im. W. Kapsukasa w Wilnie w latach 1954—1955 i w roku 1957. Roboty wykopaliskowe prowadziła doc. R. Kulikaus-

[2] P. Kulikauskas, Nemenčines piliakalnis, Iš lietuvių kultūros istorijos, t. I, Vilnius 1958, str. 20—43.

Tablica 1

Skład gatunkowy szczątków kostnych z stanowisk Litwy z II i I w. przed n.e. — I — IV w. n.e.
(isk — ilość szczątków kostnych; mio — minimalna ilość okazów)

Gatunki i grupy	Ilość materiału na różnych stanowiskach																	
	Aukštadvaris						Migonys				Nemenčinė		Bačkinkėliai				Razem we wszystkich zabytkach	
	grodzisko				osada		grodzisko		osada		grodzisko		grodzisko		osada			
	II — I w. przed n. e.		I — IV w. n. e.															
	isk	mio	isk	mio	isk	mio	isk	mio	isk	mio	isk	mio	isk	mio	isk	mio	isk	mio
SSAKI																		
Domowe																		
1. Bydło rogate (*Bos taurus L.*)	26	2	305	19	125	15	75	5	99	4	157	23	—	—	10	3	797	71
2. Świnia domowa (*Sus domesticus L.*)	9	2	129	20	38	10	34	4	18	3	103	21	2	1	9	2	342	63
3. Rogacizna drobna (*Ovis aries L., Capra hircus L.*)	25	2	179	20	19	12	22	5	24	6	49	13	3	1	—	—	321	59
4. Koń (*Equus caballus L.*)	11	2	71	11	16	8	2	1	4	11	12	4	—	—	2	1	118	28
5. Pies (*Canis familiaris L.*)	—	—	4	1	—	—	1	1	—	—	—	—	1	1	—	—	6	3
Dzikie																		
6. Jeleń szlachetny (*Cervus elaphus L.*)	13	1	81	10	16	6	8	1	10	2	89	18	2	2	4	2	223	42

Gatunki i grupy	Ilość materiału na różnych stanowiskach																	
	Aukštadvaris						Migonys				Nemenčinė		Bačkinkėliai				Razem we wszystkich zabytkach	
	grodzisko				osada		grodzisko		osada		grodzisko		grodzisko		osada			
	II — I w. przed n. e.		I — IV w. n. e.															
	isk	mio	isk	mio	isk	mio	isk	mio	isk	mio	isk	mio	isk	mio	isk	mio	isk	mio
7. Dzik (*Sus scrofa L.*)	15	2	103	17	5	4	5	2	7	2	1	1	—	—	4	2	140	30
8. Bóbr (*Castor fiber L.*)	9	1	60	10	4	4	4	2	12	2	15	7	—	—	—	—	104	26
9. Sarna (*Capreolus capreolus L.*)	1	1	13	6	1	1	12	2	9	3	—	—	—	—	4	4	40	16
10. Łoś (*Alces alces L.*)	—	—	10	6	3	2	—	—	2	1	12	5	1	1	—	—	28	15
11. Żubr (i tur?) (*Bison europaeus L.*) (*Bos primigenius Boj.?*)	1	1	7	1	5	2	2	1	1	1	10	7	1	1	1	1	28	15
12. Zając (*Lepus sp.*)	—	—	1	1	2	1	—	—	—	—	3	3	—	—	1	1	7	6
13. Niedźwiedź (*Ursus arctos L.*)	—	—	1	1	—	—	—	—	1	1	2	2	—	—	—	—	4	4
14. Borsuk (*Meles meles L.*)	—	—	1	1	1	1	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	3	3
15. Wilk (*Canis lupus L.*)	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
16. Kuna (*Martes sp.*)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	1	1
Razem	110	14	965	124	235	66	166	25	137	25	454	105	11	8	35	16	2163	383
Ptaki	3	—	4	—	—	—	1	—	2	—	11	—	—	—	1	—	22	—
Ryby	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	2	—

kienė. Wszystkie materiały przechowywane są w Muzeum Historyczno-Etnograficznym Akademii Nauk Litewskiej SRR w Wilnie. Grodzisko i osada leży na lewym brzegu rzeczki, a grupa kurhanów, w skład której wchodzi 36 kurhanów — w lesie na prawym brzegu rzeczki, około 300—400 metrów od niej.

Grodzisko Migonys jest obiektem bardzo małym (o powierzchni poniżej 100 m²) i zalicza się do grupy tak zwanych grodzisk miniaturowych. Posiadało ono nader strome zbocza i dość mocny wał, który wznosił się stopniowo. Podczas prac wykopaliskowych odsłonięto obszar grodziska. Odkryta została gruba warstwa kulturowa, dochodząca miejscami do 2,60—2,80 m. Na skraju terenu na głębokości 1,40 m odkryto mur kamienny, na głębokości zaś 1,60 i 2,00 m — zwęglone bierwiona. Osada rozciągała się wokół podnóża grodziska. Zbadano około 500 m² jej obszaru. Odkryto jamy gospodarcze oraz dwa otwarte ogniska, a niedaleko od nich — nagromadzoną ceramikę.

W grodzisku i w osadzie natrafiono na mnóstwo ceramiki i na znaczną ilość kości zwierzęcych. Innych wyrobów znaleziono bardzo mało. Zarówno dla grodziska, jak i dla osady charakterystyczna jest swoista, grubościenna lepiona ceramika schropowacona o niepospolitych wzorach. Znacznie mniej natomiast znaleziono ceramiki „sztrychowanej" i gładkościennej ceramiki koloru ciemnego. Na podstawie znalezisk zarówno grodzisko, jak i osadę należy datować na III—IV w., a właściwie na połowę pierwszego tysiąclecia n.e. Grodzisko służyło jako schronienie dla miejscowej ludności w czasie napadów łupieskich. Jest ono typowym umocnieniem mieszkańców wschodniej Litwy w owych czasach [3].

Jeśli chodzi o znalezione w grodzisku i w osadzie kości, to zachowały się one w stanie gorszym, aniżeli zazwyczaj się to obserwuje na stanowiskach wschodniobałtyjskich.

Grodzisko i osada Bačkininkėliai, rejon Prenai, położone jest o 18 km na północny zachód od miasta Prenai, na lewym brzegu rzeki Niemena. Grodzisko należy do tzw. miniaturowych grodzisk Litwy. Było ono badane w związku z budową kowieńskiego GES-u (Elektrownia Hydroelektryczna) w latach 1956—1957. Roboty wykopaliskowe prowadziła współpracowniczka Instytutu Historii Akademii Nauk Litewskiej SRR — O. Navickaite-Kuncene. Równocześnie z grodziskiem zbadano część osady, której szczątki zachowały się u podnóża grodziska. Wydobyte materiały przechowywane są w Muzeum Historyczno-Etnograficznym Akademii Nauk.

[3] R. Volkaitė-Kulikauskienė, Migonių (Jiezno raj.) archeologiniai paminklai, „Iš lietuvių kultūros istorijos", t. I, Vilnius 1958, str. 44—64; także. Miniatiūrinių piliakalnių Lietuvoje klausimu, „Iš lietuvių kultūros istorijos", t. II Vilnius 1959, str. 125—128.

Grodzisko i osada powstały w jednym czasie i są datowane na pierwszą połowę I tysiąclecia n.e. Grodzisko było wykorzystywane jako schronienie i — być może — służyło też do celów kultowych. W warstwie kulturowej grodziska zachowały się mocno zniszczone, zbudowane z kamieni ogniska, a także półokrągła budowla o konstrukcji słupowej i wymiarach 6 × 4 m. W osadzie odsłonięty został teren o powierzchni około 650 m². Tutaj odkryto kładki kamienne, jamy gospodarcze (w liczbie 22) oraz otwory po słupach. Zarówno w grodzisku, jak i w osadzie znaleziono niewielką ilość kości zwierzęcych i fragmenty lepionych naczyń glinianych. Bardzo mało przedmiotów udało się odkryć w Bačkininkėliai[4]. Niewiele tu znaleziono ceramiki „sztrychowanej" i ceramiki o powierzchni gładkiej. Naczynia ceramiki „sztrychowanej" miały cienkie ścianki, były dobrze wypalone, ozdobione dołeczkami oraz były o kształcie donicowatym. Z powodu małej ilości materiałów kostnych zarówno z grodziska, jak i z osady statystyczne ich zestawienia nie pozwalają na wyciągnięcie żadnych wniosków.

Materiały osteologiczne wszystkich wymienionych wyżej zabytków oznaczył kierownik Sekcji Zoologii Instytutu Zoologii i Botaniki Akademii Nauk Estońskiej SRR, K. Paaver. On też zredagował część zoologiczną niniejszego artykułu. Charakterystykę archeologiczną zabytków napisał b. kierownik Sekcji Archeologii Instytutu Historii Akademii Nauk Litewskiej SRR, P. Kulikauskas. Zestawienie fauny pod względem gatunków, ilość oznaczonych szczątków kostnych oraz minimalna liczba okazów według gatunków ssaków podana jest na tablicy 1. Dane osteometryczne i rezultaty oznaczenia kości ptaków nie są w niniejszym artykule podane, ponieważ ich opracowanie trwa nadal.

2. Skład oznaczonego materiału

W omawianych grodziskach i osiedlach stwierdzono istnienie łącznie 17 gatunków ssaków, a wśród nich 6 gatunków zwierząt domowych (tabl. 1). Stosunkowo bogatszym składem odznacza się teriofauna grodziska Aukštadvaris, w której stwierdzono istnienie 15 gatunków. W materiale wszystkich stanowisk przeważają szczątki kostne zwierząt domowych, które stanowią przeciętnie 73% ogólnej ilości szczątków kostnych zwierząt ssących i 58% minimalnej ilości ich okazów (tabl. 2). W materiale przedstawione są wszystkie spotykane zazwyczaj w krajach wschodniobałtyckich zwierzęta domowe (oprócz kota domowego).

Na wszystkich stanowiskach wśród oznaczonych szczątków na pierwszym miejscu znajduje się bydło rogate, którego kości stanowią prze-

[4] Navickaitė, Bačkininkėlių piliakalnis, „Iš lietuvių kultūros istorijos", t. II, Vilnius 1959, str. 103—118.

ciętnie 50% wszystkich szczątków i 32% minimalnej ilości okazów zwierząt domowych (tabl. 3). Spotyka się większość elementów szkieletu, najliczniejsze są kości dolnych części kończyn, zęby i fragmenty szczęk. Na tablicy 4 podano rozdział szczątków kostnych zwierząt ssących według elementów każdego szkieletu w materiale z grodziska Aukštadvaris.

Tablica 2

Stosunek ilościowy szczątków kostnych domowych i dzikich ssaków

	Ilość szczątków kostnych			Minimalna ilość okazów		
	Ogólna ilość szczątków kostnych	% szczątków kostnych		Minimalna ilość okazów ssaków	% minimalnej ilości okazów	
		zwierzęta domowe	zwierzęta łowne		zwierzęta domowe	zwierzęta łowne
Aukštadvaris (grodzisko)						
warstwa II—I w. przed n.e.	110	64,5	35,5	14	57,1	42,9
warstwa I—IV w. n.e.	965	71,2	28,8	124	58,8	41,2
Aukštadvaris (osada)						
warstwa I—IV w.n.e.	235	84,3	15,7	72	62,5	37,5
Nemenčinė (grodzisko)	454	70,7	29,3	105	58,1	41,9
Migonys (grodzisko)	166	80,7	19,3	25	64,0	36,0
Migonys (osada)	187	77,5	22,5	25	56,0	44.0
Bačkininkėliai (grodzisko)	11	54,5	45,5	8	37,5	62,5
Bačkininkėliai (osiedle)	35	60,0	40,0	16	37,5	62,5
Razem na wszystkich stanowiskach	2163	73,2	26,8	389	58,2	41,8

Jest on analogiczny również w innych stanowiskach litewskich danego okresu. Najmniejszy procent kości bydła rogatego stwierdzono w dolnej warstwie grodziska Aukštadvaris (tabl. 3) [5]. W warstwach późniejszych grodziska Aukštadvaris zwiększa się ciężar właściwy szczątków bydła rogatego. Jeżeli w zespole z końca I tysiąclecia przed n.e. wynosi on 37%, a w początkach I tysiąclecia n.e. — 44%, to w warstwach późniejszych dochodzi do 55%.

Względna obfitość kości bydła rogatego na stanowiskach Łotwy i Estonii z I tysiąclecia przed n.e. występuje również w miejscowościach: Mukukalns (dorzecze rzeki Daugawy, wykopaliska A. Graudonisa w 1959—1960 r.) — 38; Asva (wyspa Saaremaa, wykopaliska A. Wassara w 1948—1949 r., oznaczenia W. I. Całkina) — 37; Ridala

[5] Nie uwzględniając danych co do Bačkininkėliai, nie nadających się do analizy ilościowej.

Tablica 3

Wykaz gatunków zwierząt domowych według ilości szczątków kostnych

Stanowisko i warstwa	Ogólna ilość szczątków kostnych zwierząt domowych	Procent szczątków kostnych					Minimalna ilość okazów zwierząt domowych	Procent minimalnej ilości okazów				
		Bydło rogate	Rogacizna drobna	Świnie domowe	Konie	Psy		Bydło rogate	Rogacizna drobna	Świnie domowe	Konie	Psy
Aukštadvaris (grodzisko)												
warstwa II—I w. przed n.e.	71	36,6	35,2	12,7	15,5	—	8	25,0	25,0	25,0	25,0	—
warstwa I—IV w.n.e.	688	44,3	26,0	18,8	10,3	0,6	68	27,9	29,4	25,0	16,2	1,5
Aukštadvaris (osada)												
warstwa I—IV w.n.e.	198	63,1	9,6	19,3	8,0	—	45	33,3	26,7	22,2	17,8	—
Nemenčinė (grodzisko)	321	48,9	15,3	32,1	3,7	—	61	37,7	21,3	34,4	6,6	—
Migonys (grodzisko)	134	55,9	16,4	25,4	1,5	0,8	16	31,3	31,3	25,0	6,2	6,2
Migonys (osada)	145	68,3	16,5	12,4	2,8	—	14	28,6	42,8	21,5	7,1	—
Bačkininkėliai (grodzisko)	6	—	50,0	33,3	—	16,7	3	—	33,3	33,3	—	33,3
Bačkininkėliai (osada)	21	47,6	—	42,8	9,8	—	6	50,0	—	33,3	16,7	—
Przeciętna ilość wszystkich zabytków	1584	50,3	20,3	21,6	7,4	0,4	221	32,1	26,7	27,1	12,7	1,4

(wyspa Saaremaa, wykopaliska A. Gustina w 1961 r.) — 26; Asote (dolny poziom), dorzecze rzeki Daugawy, wykopaliska E. Šnore w 1951—1954 r., oznaczenia W. I. Całkina) — 41 i Tervete (dolny poziom), Łotwa południowa, wykopaliska F. Zagorskisa w 1960 r.) — 43%. Na stanowiskach średniowiecznych Łotwy i Estonii ilość kości bydła rogatego jest większa.

Względna obfitość kości drobnej rogacizny (owce domowe i kozy) występuje najwyraźniej we wczesnej warstwie grodziska Aukštadvaris, gdzie kości te stanowią 35% wszystkich kości zwierząt domowych (to jest znaleziono kości owcy i kozy prawie tyle samo, co i kości bydła rogatego), W warstwie z I—IV w. w grodzisku Aukštadvaris oraz w innych stanowiskach Litwy z pierwszej połowy I tysiąclecia n.e., a przede wszystkim na średniowiecznych stanowiskach szczątki drobnej rogacizny są znacznie liczniejsze. Przeciętnie na wszystkich omawianych stanowiskach na udział drobnej rogacizny przypada 20% kości i 26% minimalnej ilości okazów zwierząt domowych. Zbliżone do ustalonych w dolnej warstwie grodziska Aukštadvaris wskaźniki wartości właściwych bydła rogatego, uzyskane dla niektórych zabytków Łotwy i Estonii z I tysiąclecia n.e., wynoszą: w Tervete — 24%, Asva — 37% i Ridala — 33%. Jednakże w materiale z m. Mukukalns oraz dolnego poziomu grodziska Asote szczątki kostne drobnej rogacizny stanowią zaledwie 17% wszystkich kości zwierząt domowych. Skład anatomiczny szczątków drobnej rogacizny w porównaniu ze szczątkami bydła rogatego jest inny: stosunkowo więcej tu fragmentów szczęk dolnych, kości barkowych, promieniowych i piszczelowych, a także pojedynczych zębów. Kości dolnych części kończyn, szczególnie zaś paliczkowych oraz kości nadgarstka, jest bardzo mało. Te ostatnie kości owcy i kozy, jako gatunków drobniejszych, łatwiej ulegają zniszczeniu, a także najwidoczniej pozostają nie zauważone przy zbieraniu materiałów. Jest to tym bardziej zrozumiałe, że materiał osteologiczny tych gatunków składa się w znacznej części ze stosunkowo grubych kości okazów młodszych.

Świnię domową reprezentuje stosunkowo niewielka ilość szczątków. Przeciętny procent szczątków świni spośród wszystkich kości zwierząt domowych na omawianych stanowiskach wynosi 21,6 (procent minimalnej ilości okazów 27). Jedynie w grodzisku Nemenčine jej wartość właściwa dochodzi do 32%, w pozostałych natomiast stanowiskach procent ten jest znacznie niższy. Jest rzeczą znamienną, że we wczesnym materiale z grodziska Aukštadvaris (materiały datowane na koniec I tysiąclecia przed n.e.) świnia — jeśli chodzi o względną liczebność kości — zajmuje wśród zwierząt domowych dopiero trzecie miejsce. W następnych warstwach rola jej jest nieco wydatniejsza, gdyż ilość szczątków osiąga 40%. W innych wschodnio-nadbałtyckich materiałach kostnych

z I tysiąclecia przed n.e. względna obfitość kości świni domowej również charakteryzuje się niskimi wskaźnikami (Mukukalns — 24%, Asote — 20%, Tervete — 16%, Asva — 14% i Ridala — 22%). W I tysiącleciu n.e. rola świni domowej w paleofaunie zabytków archeologicznych wschodniobałtyckich wzrasta i wśród zabytków drugiej połowy I tysiąclecia n.e. kości jej stanowią już 50% wszystkich szczątków zwierząt domowych. Wysokich wartości właściwych świni, tak charakterystycznych dla późniejszych zabytków Litwy i Łotwy, nie podobna zaobserwować na żadnym z omawianych stanowisk. Podział szczątków świni według elementów szkieletu jest częściowo analogiczny do rozdziału kości drobnej rogacizny: kości dolnych części kończyn są u świni nieliczne, przeważają natomiast fragmenty szczęk i nasad kości długich.

W przeważającej części zabytków Europy wschodniej z I tysiąclecia przed n.e., a w tym również krajów wschodniobałtyckich, szczątki kostne k o n i a są stosunkowo obfite. W materiale z m. Mukukalns na udział konia przypada na przykład do 22% szczątków zwierząt domowych. Analogicznie przedstawia się jego wartość właściwa również w materiale wielu innych zabytków Łotwy i Estonii z tego okresu. W I tysiącleciu n.e. względna obfitość kości konia spada, ale w niektórych zabytkach nawet z drugiej połowy I tysiąclecia obserwuje się jeszcze dość znaczną względną liczebność szczątków konia: na przykład, w grodziskach Kenteskalns (Łotwa środkowa) — 11% i Ryuge (Estonia południowa) — 27%. W licznych materiałach z II tysiąclecia n.e. ilość kości konia jest już wszędzie niewielka i wynosi zazwyczaj mniej niż 5%, a jedynie w pojedynczych wypadkach, jak na przykład w grodzisku Talsi (Łotwa północno-zachodnia), przekracza 10%. W świetle tych danych względna ilość kości konia w omawianych porównawczo wczesnych materiałach wydaje się niewielka. Przeciętnie dochodzi ona do 7% ilości kości i 13% minimalnej ilości okazów zwierząt domowych. Osobno trzeba zaznaczyć, że najwyższy procent kości konia (15,5) stwierdzono właśnie w najwcześniejszym materiale z dolnej warstwy grodziska Aukštadvaris.

Znalezione kości konia pochodzą z różnych partii szkieletu. Wśród nich jest stosunkowo mniej niż pochodzących od innych gatunków zwierząt domowych fragmentów czaszki, spotyka się natomiast więcej pojedynczych zębów i paliczków. Fragmenty łopatek i nasady kości długich spotyka się dość często. Rozdrobnienie kości konia oraz ich zabarwienie jest takie samo, jak i kości bydła rogatego lub większych gatunków zwierząt hodowlanych. Pozwala to przypuszczać, że większość znalezionych kości są to odpadki kuchenne, co świadczy o używaniu koniny jako pokarmu przez ludność Litwy danego okresu. Jak wykazał W. J. C a ł k i n, obfitość szczątków kostnych konia w wielu stanowiskach Europy wschodniej z I tysiąclecia n.e. dowodzi, że mięso końskie stanowiło je-

Tablica 4

Podział oznaczonych szczątków kostnych według elementów szkieletu w materiale ostelogicznym z wykopalisk grodziska Aukštadvaris w 1961 r. (II—I w. przed n.e. — I—IV w. n.e.)

Nr poz.	Gatunek	Odrostki rogowe	Czerep	Szczęka dolna	Zęby	Kość podjęzykowa	Kręgi	Krzyż	Żebra	Łopatka	Kość barkowa	Kość promieniowa	Kość łokciowa	Kość przedrącza	Kość śródręcza	Kość miednicowa	Kość udowa	Wielka kość piszczelowa	Mała kość piszczelowa	Kości piąty	Kości śródstopia	I paliczek	II paliczek	III paliczek	Razem
1.	Bydło rogate	5	11	12	20	1	3	5	2	5	8	11	2	1	14	8	5	12	—	25	10	11	15	5	191
2.	Drobna rogacizna	5	8	17	36	—	3	2	4	4	10	21	2	—	6	7	2	19	—	4	5	2	1	—	158
3.	Świnia domowa	—	9	8	12	—	1	—	—	6	11	2	3	1	2	5	1	5	—	1	9	—	1	1	78
4.	Dzik	—	13	—	6	—	—	—	—	1	4	2	3	—	6	1	2	3	2	9	10	4	5	—	71
5.	Jeleń szlachetny	9	—	4	—	—	—	2	1	2	1	2	—	2	1	—	1	3	—	2	5	18	12	4	69
6.	Koń	—	—	2	13	—	—	1	—	2	4	3	2	3	—	2	2	—	—	2	2	4	4	4	50
7.	Bóbr	—	1	7	8	—	—	1	1	—	3	3	6	—	—	3	6	7	—	—	—	1	—	—	47
8.	Sarna	—	1	3	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	2	1	—	—	—	—	—	1	—	—	9
9.	Żubr (i tur?)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2	7
10.	Łoś	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	1	5
11.	Pies	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4
12.	Niedźwiedź	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1

[121]

den z zasadniczych produktów w wyżywieniu dawnej ludności omawianego terenu [6].

Dla materiału kostnego zabytków litewskich z okresu od drugiej połowy I tysiąclecia przed n.e. do pierwszej połowy I tysiąclecia n.e. — w porównaniu z materiałami osteologicznymi z grodzisk i osad okresów późniejszych — charakterystyczna jest obfitość szczątków zwierząt łownych. Stanowią one przeciętnie 27% wszystkich kości i 42% obliczonych okazów (tablica 2).

Tablica 5

Stosunek ilościowy szczątków kostnych rozmaitych gatunków zwierząt dzikich

Stanowiska i warstwy kostne	Ogólna ilość szczątków zwierząt dzikich	Procent szczątków kostnych rozmaitych gatunków				
		Dzik	Sarna	Jeleń szlachetny	Łoś	Żubr i (tur?)
Aukštadvaris (grodzisko)						
II—I w. przed n.e.	30	50,0	3,3	43,3	—	3,3
I—IV w. n.e.	214	48,1	6,1	37,8	4,7	3,3
Aukštadvaris (osada)	30	16,7	3,3	53,3	10,0	16,7
Migonys (grodzisko)	27	18,5	44,4	29,6	—	7,5
Migonys (osada)	29	24,1	31,0	34,5	6,9	3,5
Nemenčinė (grodzisko)	112	0,9	79,5	10,7	—	8,9
Bačkininkėliai (grodzisko)	4	—	—	50,0	25,0	25,0
Bačkininkėliai (osada)	13	30,8	30,8	30,8	—	7,6
Ogółem we wszystkich zabytkach	459	30,6	8,7	48,5	6,1	6,1

Względna obfitość zwierząt występuje przede wszystkim (36%) w dolnej warstwie grodziska Aukštadvaris. Mniej więcej taka sama jest względna obfitość kości zwierząt łownych również na wielu innych stanowiskach wschodniobałtyckich, datowanych na I tysiąclecie przed n.e.: w umocnionym osiedlu Mukukalns — 43%; w dolnym poziomie grodziska Asote — 28%; w umocnionym osiedlu Ridala — 21%. W dolnej warstwie grodziska Tervete wynosi ona jednak zaledwie 8%. Wysoce znamienna jest zmiana stosunku ilościowego szczątków domowych i dzikich gatunków zwierząt w następujących warstwach grodziska Aukštadvaris. W warstwie z I—IV w. n.e. kości dzikich zwierząt stanowią 29%, w warstwie z V—VIII w — 6%, w późniejszych zaś — zaledwie

[6] W. J. Całkin, Materiały dla istorii skotowodstwa i ochoty w driewniej Rusi, „Matier. i issled. po archeołogii SSSR, nr 51, Moskwa-Leningrad 1956.

Tablica 6

Względna ilość kości bobra w materiale osteologicznym zwierząt łownych

L.p.	Zabytki i warstwy	Ogólna ilość szczątków kostnych zwierząt łownych		Względna wartość bobra	
		Ilość szczątków kostnych	Minimalna ilość okazów	Według ilości szczątków kostnych	Według minimalnej ilości okazów
1.	Aukštadvaris (grodzisko) II—I w. przed n.e.	39	6	23,7	16,7
2.	I—IV w. n.e.	277	53	21,7	18,9
3.	Aukštadvaris (osada)	37	21	10,8	19,0
4.	Migonys (grodzisko)	32	9	12,5	22,2
5.	Migonys (osada)	42	11	25,6	18,2
6.	Nemenčinė (grodzisko)	133	44	11,3	15,9
7.	Bačkininkėliai (grodzisko)	5	5	—	—
8.	Bačkininkėliai (osada)	14	10	—	—
	Ogółem we wszystkich zabytkach	579	159	17,9	16,3

kilka procent. Stopniowy spadek ilości zwierząt łownych w I tysiącleciu n.e. daje się zaobserwować wśród znacznej części innych stanowisk krajów wschodniobałtyckich. Jednakże w niektórych stanowiskach, nawet z drugiej połowy I tysiąclecia n.e., jak na przykład w grodzisku Ryuge, względna obfitość kości zwierząt łownych wciąż jeszcze osiąga ponad 20%.

Zasadnicza ilość szczątków kostnych zwierząt łownych należy do pięciu gatunków zwierząt dzikich. Ilość ich dochodzi do 79% wszystkich kości i 63% minimalnej ilości okazów.

Według N. J. Całkina[7] rola zwierząt dzikich była nader poważna również jako zdobyczy myśliwskiej wśród innych plemion zachodnich Europy wschodniej. Najważniejszym zwierzęciem łownym Litwy w omawianym okresie był jeleń szlachetny, którego kości stanowią przeciętnie 37% wszystkich kości zwierząt łownych i 49% kości zwierząt kopytnych (tabl. 5). W obfitości występują w materiale (stanowiąc przeciętnie odpowiednio 24 i 31%) także szczątki dzików. W grodzisku

[7] W. J. Całkin, Żiwotnowodstwo i ochota w lesnoj połosie Wostocznoj Jewropy w ranniem żeleznom wiekie, „Matier. i issledow. po archeol. SSSR, nr 107, 1962, str. 5—96.

Aukštadvaris przewyższają one pod względem liczebności nawet materiał kostny innych gatunków. Stosunkowo słabo występuje dzik jedynie w grodzisku Nemenčinė. Kości łosia i sarny spotykają się bardzo często w takich późnych zabytkach Litwy, jak Wilno, Punia i Troki, atoli w omawianych materiałach są one nader nieliczne.

Na wszystkich stanowiskach stwierdzono kości potężnego byka, żubra lub tura. W epoce neolitu ten ostatni gatunek znacznie przeważał w krajach nadbałtyckich, jednakże w I—II tysiącleciu n.e. liczniejszym i bardziej rozpowszechnionym gatunkiem był żubr. Przynależności gatunkowej przeważnej części znalezionych na stanowiskach archeologicznych kości potężnego byka nie podobna definitywnie określić, ponieważ trudno rozróżnić kości żubra i tura w mocno rozdrobnionych „odpadkach kuchennych". Można przypuszczać, że kości te w zasadzie należą do żubra, albowiem w materiałach z I tysiąclecia n.e., znalezionych na sąsiadujących z Litwą terenach, przeważają kości tego właśnie gatunku.

Jeśli uwzględnimy ogromne rozpowszechnienie dzikiego konia na terenach wschodniobałtyckich w epoce neolitu[8] oraz liczne wskazówki co do tego, iż żył on na Białorusi Zachodniej, na Litwie i w Polsce jeszcze w czasach historycznych, nie podobna wykluczyć możliwości, iż wśród kości konia można również natrafić na pojedyncze kości dzikiej odmiany tego gatunku. W chwili obecnej gatunkowa osteologia porównawcza konia nie jest jeszcze dostatecznie opracowana, wskutek czego w podanym materiale nie da się rozróżnić szczątków kości konia domowego i dzikiego. Polowano na zwierzęta dzikie przede wszystkim dla mięsa, wszelako i inne ich części (skóry, rogi, jelita, niektóre kości itd.) niewątpliwie były wykorzystywane w gospodarstwie.

Spośród znalezionych gatunków zwierząt futerkowych należy osobno wymienić bobra, którego kości (po części dzięki temu, że mięso bobra używano na pokarm) są dość liczne prawie na wszystkich stanowiskach (tabl. 6). Do zwierząt futerkowych należały także inne gatunki drapieżników i gryzoni, które stawały się zdobyczą mieszkańców grodzisk i osad. Również na takie gatunki, jak zając i niedźwiedź, najwidoczniej polowano dla mięsa, a wilk i niedźwiedź były tępione ponadto jako szkodniki w hodowli bydła. Polowanie na zwierzęta futerkowe było najwidoczniej bardziej rozwinięte, aniżeli to wynika z analizy osteologicznego składu materiału, możliwe jest bowiem, że kości zwierząt futerkowych znaleziono niewiele (szczególnie takich, jak na przykład kuna, wydra czy wiewiórka), gdyż całe sztuki nie przynoszono na badane stanowisko, lecz pozostawiano w miejscu polowania.

[8] K. L. Paaver, O nachodkach kostnych ostatków dikoj łaszadi w Wostocznoj Pribałtikie, „Woprosy gołocena", Vilnius 1961, str. 341—357.

3. Ogólna charakterystyka fauny ze stanowisk archeologicznych wczesnego żelaza

Stwierdzone stosunki ilościowe szczątków kostnych rozmaitych gatunków zwierząt domowych odzwierciedlają w pewnej mierze rolę tych gatunków w stadiach rozwojowych danego okresu. Dzięki temu można wyrobić sobie zdanie o ich znaczeniu gospodarczym, a także scharakteryzować zmiany tego znaczenia. Stosunek ilościowy szczątków kostnych zwierząt domowych na omawianych stanowiskach różni się nieco w osiedlach i grodziskach staropruskich z końca wieku brązu i początku wieku wczesnego żelaza (miejscowość Jeziorko, powiat Giżycko, gdzie przeprowadził badania J. Antoniewicz, a oznaczał kości — K. Krysiak)[9]. Kości drobnej rogacizny i konia okazały się na tym ostatnim stanowisku znacznie obfitsze aniżeli w omawianych grodziskach i osadach litewskich. Różnice te dadzą się objaśnić przede wszystkim nieco wcześniejszym wiekiem materiałów pruskich. Spośród stanowisk litewskich najbardziej zbliżone do wymienionego stanowiska w Prusach pod względem fauny jest grodzisko i osada Aukštadvaris (warstwy z końca I tysiąclecia przed n.e. — początku n.e.). W materiale osteologicznym innych stanowisk ujawniają się cechy, które zbliżają je do stanowisk pruskich wczesnego średniowiecza. Ogólna tendencja zmiany ilościowego składu materiału w obu porównywanych rejonach pozostaje atoli jednakowa: w I tysiącleciu widzimy, że zwiększa się ilość szczątków świni domowej i bydła rogatego, równocześnie spada ilość szczątków konia i drobnej rogacizny.

K. Krysiak[10], podkreślając liczebną przewagę owcy i konia nad świnią i bydłem rogatym w Prusach w epoce wczesnego żelaza, przypuszcza, iż wskazuje to na przeważnie hodowlany charakter gospodarki tych czasów. Natomiast przewagę kości bydła rogatego i świni domowej na stanowiskach wczesnego średniowiecza można wyjaśnić stopniowym rozwojem rolnictwa.

Zmiany w właściwej ilości znajdywanych szczątków kostnych rozmaitych gatunków zwierząt domowych na stanowiskach Litwy w tymże okresie dadzą się uzasadnić tymi samymi przyczynami, przede wszystkim zaś rozwojem rolnictwa i zwiększeniem jego roli w gospodarce. Szczególnie znamienne pod tym względem wydają się różnice ilościowe szczątków kostnych zwierząt domowych w rozmaitych warstwach grodziska Aukštadvaris.

[9] K. Krysiak, Charakterystyka materiału zwierzęcego ze stanowiska w Jeziorku pow. Giżycko, „Materiały Starożytne", t. III, Warszawa 1958, str. 71—74.

[10] K. Krysiak, Charakterystyka materiału..., o.c.

W. J. Całkin łączy zmniejszenie się ilości szczątków konia w materiale osteologicznym grodzisk i osad Europy wschodniej z przejściem tamtejszej ludności od rolnictwa motykowego do ornego [11] i wzrostem w związku z tym znaczenia konia jako zwierzęcia pociągowego i transportowego. Znaczenie gospodarcze konia — poczynając od tego okresu, kiedy jego rola jako pokarmu zaczęła się zmniejszać — nie znajduje dość wyraźnego odbicia w materiale osteologicznym. Niewielka ilość szczątków konia, znalezionych w warstwie kulturowej grodzisk i osad Litwy z pierwszej połowy I tysiąclecia n.e., da się wytłumaczyć, zgodnie z takim traktowaniem sprawy, zmianą charakteru gospodarki rolnej.

Wyjaśnienie różnic geograficznych w prymitywnej hodowli bydła w epoce brązu i wczesnego żelaza na obszarach nadbałtyckich oraz ich związek z warunkami ekonomicznymi i naturalnymi jest niemożliwy bez uwzględnienia wyników badań materiału kostnego na terenach sąsiednich. Dane uzyskane z innych krajów nadbałtyckich, na przykład ze Szwecji [12], dowodzą, że właściwości terenu i klimatu miały wyraźny wpływ na stan rozwoju hodowli bydła, skład stada i hodowli poszczególnych gatunków zwierząt domowych. Mimo niewielkiej ilości danych archeologicznych i zoologicznych co do hodowli bydła na Litwie w tym okresie, można przypuszczać, że hodowla ta — podobnie jak w starożytnych Prusach i w południowej Szwecji — polegała przeważnie na utrzymywaniu stad.

Obfitość znalezionych kości zwierząt dzikich dowodzi istotnego i wszechstronnego znaczenia myśliwstwa w gospodarstwie mieszkańców omawianych stanowisk. Z biegiem czasu rola łowiectwa nieco się zmniejsza. Jednakże żadne widoczne zmiany w składzie gatunkowym szczątków kostnych zwierząt hodowlanych nie dadzą się zauważyć. Natomiast dość wyraźnie występują w zbadanym materiale różnice w składzie zwierząt łownych Litwy w porównaniu z leżącymi bardziej na północ terenami nadbałtyckimi. Na stanowiskach Łotwy, a szczególnie Estonii, z epoki wczesnego żelaza wśród kości zwierząt łownych przeważają kości łosia; na Łotwie znaleziono w nich także stosunkowo dużo kości dzika. Wszelako kości jelenia szlachetnego znaleziono mało bądź też nie ma ich tam zupełnie. Te różnice wynikają chyba z miejscowych warunków naturalnych. W północnych rejonach wschodniobałtyckich,

[11] W. J. Całkin, Żiwotnowodstwo i ochota w lesnoj połosie Wostocznoj Jewropy w ranniem żeleznom wiekie, „Matier. i issled. po arch. SSSR", nr 107, 1902, str. 5—96.

[12] J. Lepiksaar, Die vor- und frühgeschichtlichen Haustiere Südschwedens, „Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie", t. 77, zesz. 1 (1962), str. 115—123.

gdzie warunki klimatyczne i paszowe były mniej sprzyjające gatunkom pochodzenia południowego (głębsza i dłużej trwająca pokrywa śnieżna, mniej roślin szerokolistnych w składzie upraw), w faunie łownych zwierząt dzikich przeważał łoś, w bardziej zaś południowych rejonach — liczniejszy był jeleń szlachetny i dzik.

Wskaźniki względnego znaczenia rozmaitych gatunków mogą się wahać bardzo wyraźnie w rozmaitych stanowiskach tego samego nawet okresu i rejonu zależnie od obfitości materiału, warunków jego gromadzenia i przechowywania, typu stanowisk oraz innych przyczyn lokalnych, a niekiedy i przypadkowych. Aby uniknąć fałszywych wniosków, należy uwzględnić (wraz z krytycznym podejściem do wyprowadzonych wskaźników, „statystyki osteologicznej") dane z całego zespołu współczesnych sobie stanowisk danego rejonu, zachodzące w ciągu całej epoki zmiany oraz specyficzny charakter fauny występującej na różnych typach stanowisk (szczególnie z grodzisk lub osad), dotychczas bardzo mało zbadanych. Posiadane materiały kostne do szerszych uogólnień są do tego celu jeszcze nie dość obfite. Bardziej szczegółowa analiza poruszonych zagadnień, zmiany składu paleofauny stanowisk archeologicznych Litwy z epoki wczesnego żelaza i rozwoju hodowli bydła w tym regionie będzie możliwa dopiero po zebraniu większego materiału porównawczego.

SUMMARY

In his article the authors discuss animal bone remains discovered during excavations of seven earthworks and settlements in Lithuania, dated to the period from the end of the Ist millenium before our era to the middle of the Ist millenium of our era. Besides a brief archaeological characteristic and the dating of these sites, a description of bone materials is given in this article. Seventeen species of mammals were ascertained, six of them belonged to domesticated animals.

Vaccine bones preponderated numerically over those of pigs, sheep and goats at all those sites. Bones of horses occur chiefly as kitchen remnants and make 7 per cent of the whole bone material.

The quantity of wild animal bones is considerable, particularly among the materials from the earlier sites. They make 27 per cent of the whole material and 42 per cent of the individual of mammals and that gives evidence of the important role of hunting in the economy of those times. Most bones of wild animals (79 per cent) are those of hoofed species. Bones of wild boar and of stag preponderate numerically, contrary to materials of the same time from Lettland and Estonia. Out of fur animals, the beaver is represented most frequently, just as among animal bone materials from other countries situated on the eastern Baltic shores.

The quantitative composition of the material from the Lithuanian sites of the early Iron Age is, generally speaking, similar to data of the same time from other regions of the eastern Baltic shores. However bones of horses are not so numerous at Lithuanian sites.

At the same time the analysis of these materials shows that the quantity of wild animal bones among the materials from the sites dated to the Ist millenium of our era is smaller when compared with that from sites of the preceding period. A decrease of the role of the horse and of the sheep (or goat) and the increase of the role of the cow and of the pig have been also acertained. These observations are analogous to K. Krysiak's ones made on the basis of materials from the Jeziorko site on the territory of ancient Prussia. They must have been due to similar reasons (changes in economy, the increase of the role of agriculture). Following W. I. Całkin's opinion on the changing role of the horse in economy of East Europe in the early Iron Age, we may explain the quick decrease of the quantity of horses' bones in the Lithuanian materials, dating from the first half of the first millenium of our era, by changes in farming.

While discussing the animal bone remains from East Europe and the reasons for which their quantitative and qualitative composition was changing, we should take into consideration not only economic conditions but also those of nature as well as the specific features of the sites they come from.

Marian Pokropek
Warszawa

MUZEUM ŁOTEWSKIEJ KULTURY LUDOWEJ W RYDZE*

Museum of the Latvian Folk-culture in Riga

„Latvijas Etnografiskais Brivdabas Muzejs" lub „Latvijas Lauku Dzives Valsts Muzejs" to nazwy określające Muzeum Etnograficzne na wolnym powietrzu w Rydze. W Muzeum tym zgromadzone są przede wszystkim zabytki budownictwa ludowego wraz z podstawowym wyposażeniem wnętrz w meble, sprzęty domowe i gospodarcze, narzędzia pracy rolników, rzemieślników wiejskich, rybaków itp. Dzięki temu Muzeum to daje prawie pełny obraz tradycyjnej materialnej kultury ludowej Łotwy z okresu od końca XVII do początku XX w. Poza tym w Muzeum zgromadzone są wybrane eksponaty z architektury sakralnej, przemysłowej, eksponaty o znaczeniu historycznym i wreszcie eksponaty związane z kulturą społeczną.

Brivdabas Muzejs nie jest jedynym Muzeum etnograficznym w Rydze. Zbiory etnograficzne znajdują się także w Muzeum Historycznym Łotwy i obejmują zbiór eksponatów znacznie bogatszy od Brivdabas Muzejs, gdyż uwzględniają oprócz kultury materialnej także kulturę duchową i społeczną, szczególnie zaś bogaty jest zbiór wytworów sztuki ludowej. Na uwagę zasługuje fakt, że Muzem Historyczne powstało znacznie wcześniej od Brivdabas Muzejs, bo w siedemdziesiątych latach ubiegłego stulecia, natomiast Muzeum na wolnym powietrzu założono dopiero w 1924 r. Właściwe prace nad założeniem Muzeum rozpoczęły się w roku 1928, w chwili gdy przewieziono na teren Muzeum pierwsze eksponaty.

* Artykuł niniejszy został napisany w 1964 roku z okazji czterdziestolecia Muzeum łotewskiej kultury ludowej w Rydze, które powstało w 1924 r. Obchodząc razem z łotewską etnografią tę rocznicę — redakcja czasopisma „Acta Baltico-Slavica" pragnie zwrócić uwagę czytelników na niektóre wspólne formy kultury materialnej ludu łotewskiego i kultury ludowej Słowian północnych i zachodnich. Por. także w związku z jubileuszem artykuł H. Strods'a pt.: „Latvijas etnografiskais brivdabas muzejs četrdesmit gados (1924—1964), pomieszczony w „Latvijas PSR zinātnu akadēmijas vēstis", Nr 6 (203), 1964, str. 13—24 (przypisek redakcji).

W 1932 r. nastąpiło otwarcie Muzeum, w którym było wtedy 6 ustawionych budynków. Obecnie ilość ich zwiększyła się do około 50. Jednocześnie znacznie powiększyły się zbiory przedmiotów: sprzętów i narzędzi, które są uzupełniającym wyposażeniem poszczególnych budynków. Liczba ich sięga ponad 4100 sztuk. Brivdabas Muzejs zlokalizowany jest 12 km od centrum Rygi, nad brzegiem jeziora Juglas i zajmuje obecnie około 90 ha powierzchni zalesionej lasem sosnowym z domieszką drzew liściastych (brzozy). Teren Muzeum, piaszczysty i nieco pofałdowany, stanowi niezależnie od zgromadzonych zabytków budownictwa ludowego atrakcyjny punkt jako naturalny park z kąpieliskiem.

Zabytki etnograficzne zgrupowane są w 4 grupy, odpowiadające 4 regionom etnograficzno-geograficznym, na jakie dzieli się Łotwa. Są to: Kurzeme, Zemgale, Latgale i Vidzeme. Region Kurzeme obejmuje zachodnią część Łotwy nad wybrzeżem Morza Bałtyckiego i pokrywa się w zasadzie z granicami historycznej dzielnicy Kurlandii. Zemgale obejmuje południową część Łotwy pomiędzy rzeką Dźwiną a północną granicą Litwy. Również i ten region etnograficzny wyodrębnił się z dzielnicy historycznej Semigalii. Zarówno Kurlandia, jak i Semigalia do końca XVIII w. były ziemiami lennymi Rzeczypospolitej. Trzeci region, Latgale, zajmuje wschodnią część Łotwy. Obszar tego regionu pokrywa się z obszarem dawnych Inflant Polskich, które po I rozbiorze w 1772 r. odpadły od Rzeczypospolitej na korzyść Rosji. Północną część kraju, graniczącą z Estonią, zajmuje region Vidzeme. Powstał on w wyniku zmieszania dawnych plemion łotewskich Latgalów ze złotyszynizowanymi Liwami i Estami.

Różne warunki historyczne, w jakich znalazły się wymienione terytoria, ukształtowały na tych obszarach odmienną kulturę ludową. Szczególnie wyraźnie zaznaczają się różnice w budownictwie i w osadnictwie. Na terenie Łotwy na przełomie XIX i XX w. występowały dwie zasadnicze formy osadnictwa. Było to osadnictwo rozproszone, jednodworczne, tzw. chutorskie, oraz osadnictwo zwarte, wiejskie. Chutory i małe osady, złożone z kilku gospodarstw, były typową formą osadnictwa dla Vidzeme, Zemgale i Kurzeme. Natomiast w Latgale oraz na pobrzeżach Morza Bałtyckiego w Kurzeme i w rozproszeniu na terenie Zemgale występowały wsie zwarte, które — jeśli chodzi o ich zabudowę — zaliczyć można do wsi-ulicówek. Jednakże te zwarte wsie, które istniały powszechnie w Latgale do końca XIX wieku, w wyniku przeprowadzonej reformy rolnej w okresie międzywojennym przebudowywano także na chutory, w rezultacie czego na całym nieomal terenie Łotwy tuż przed II wojną światową panującą formą osadnictwa stało się osadnictwo rozproszone, jednodworczne. Na uwagę zasługuje fakt, że osadnictwo jednodworczne

w pozostałych regionach, czyli w Vidzeme, Zemgale i Kurzeme, wykształciło się bardzo wcześnie, bo już w XV w.

W Brivdabas Muzejs starano się przedstawić takie formy osadnictwa wiejskiego, jakie występowały w poszczególnych regionach w XIX i na początku XX w. Zabytki budownictwa Zemgale, Vidzeme i Kurzeme zgrupowane są w pojedynczych chutorach, natomiast budynki z Latgale ustawiane są wzdłuż drogi na kształt regularnej, zwartej zabudowy wsi-ulicówki.

Pierwszym regionem przedstawionym w Brivdabas Muzejs jest Kurzeme. Znajduje się tu 13 budynków, ustawionych w kilku grupach. Pierwszą i centralną grupę stanowi chutor bogatego gospodarza, złożony z domu, zabudowań gospodarczych, spichrza i łaźni. Drugą grupę stanowi chutor biednego gospodarza, złożony tylko z dwóch budynków, oraz izba biedniaka. Do trzeciej zaliczyć należy chatę rybaka, szopę na sieci, skład portowy oraz kuźnię i smolarnię. W czwartej znajduje się budownictwo sakralne: kościół luterański oraz kapliczka przydrożna. Wszystkie domy mieszkalne zgrupowane w regionie Kurzeme mają podobny układ wewnętrzny, charakterystyczny dla południowo-zachodniej Łotwy. Polega on na tym, że budynek jest trójdzielny. Część centralną zajmuje w nim sień z ogniskiem, czyli późniejsza czarna kuchnia, a po obu jej stronach znajdują się nie ogrzewana komora i izby, z których jedne są ogrzewane, drugie zimne, zamieszkiwane tylko latem i stąd zwane izbami letnimi. Przykładem domu o dość rozwiniętym rozplanowaniu wewnętrznym jest dom ustawiony w chutorze bogatego gospodarza. Dom ten, pobudowany w I połowie XIX w. w pow. Lepajs, ma sień z ogniskiem, piecem i kominem. Z sieni na lewo wchodzi się do dwóch dużych izb, ogrzewanych zimą za pomocą pieca, połączonego systemem przewodów z piecem w sieni, na prawo zaś — do izby letniej, czyli nie ogrzewanej, i do komory. W izbach ogrzewanych mieszkali gospodarze i służba, latem zaś izbę letnią zajmowały dzieci gospodarza lub służba. Mniej rozwinięty układ wewnętrzny ma dom biednego gospodarza i dom rybaka, który dzięki temu, że przetrwał od 1730 r. do chwili obecnej w nie zmienionej formie, jest niezmiernie interesującym przykładem starego budownictwa łotewskiego. Dom rybaka składa się z dużej sieni z ogniskiem oraz jednej wielkiej izby i komory. Podobny trójdzielny układ z systemem ogniowym zlokalizowanym w sieni występuje także w budownictwie regionu Zemgale. Oba te regiony wyraźnie różnią się od Vidzeme i Latgale. W Vidzeme powszechną formą były tak zwane rygi mieszkalne, w Latgale zaś domy (aczkolwiek także trójdzielne, a więc złożone z izby, sieni i komory) o zupełnie innym systemie ogrzewania, opartym na tak zwanym ruskim piecu.

Do ciekawszych form osadnictwa regionu Kurzeme zaliczyć należy osadnictwo żołnierskie. Osadnictwo to rozwinęło się w XIX w. w wyniku nadawania małych kawałków ziemi byłym żołnierzom armii carskiej. Przykładem tego osadnictwa może być chutor biednego gospodarza, w którym znajdują się dwa budynki: dom mieszkalny, połączony wspólnym dachem ze spichrzem, i chlew z szopą. Jeśli chodzi o przedstawiony w Muzeum chutor bogatego gospodarza, to ma on rozplanowanie dość typowe dla osad jednodworcznych, występujących na terenie Łotwy. Zagroda ta składa się z domu stojącego samodzielnie i oddzielonego od pozostałych budynków dwoma podwórzami. Jedno gospodarcze przed chlewami i szopami, drugie, czyste, przed spichrzem. Budynki gospodarcze, czyli chlewy, stajnie i szopy, zabudowane są w kształcie litery U i połączone wspólnym dachem. Poza tym przestrzeń pomiędzy budynkami gospodarczymi zagrodzona jest dodatkowo płotem, dzięki czemu całość ma kształt jak gdyby zamkniętego czworoboku. Na uwagę zasługuje fakt, że podobny układ siedliska występuje także w regionie zemgalskim. Pod względem konstrukcji w budownictwie regionu Kurzeme dominuje zrąb łączony na rogach za pomocą zacięć na tak zwany „rybi" lub „jaskółczy ogon". Taką konstrukcję mają prawie wszystkie budynki, z tym że dom mieszkalny w chutorze bogatego gospodarza dodatkowo oszalowany jest deskami, zaś dom rybaka odylowany pionowo ustawionymi okrąglakami. W budynkach gospodarczych zastosowane są także łątki, czyli pazowane pionowo słupy, w które wpasowywane są poziome belki, a w szopie na sieci łączenie półokrągłych belek „na obłab". Dachy przeważnie czterospadowe, kryte słomą, oparte na krokwiach, rzadziej dwuspadowe, kryte długą dranią lub gontami. W konstrukcji budynków w Kurzeme doskonałą formę osiąga spichrz z podcieniem, opartym na pięciu profilowanych słupkach z wysokimi zrębowymi ścianami w szczytach, które przypominają konstrukcję slegową.

Do budownictwa z Kurzeme zbliżone jest pod względem rozplanowania i konstrukcji budownictwo zemgalskie. W regionie Zemgale znajdują się cztery rodzaje budynków: mieszkalne, gospodarcze, przemysłowo-handlowe i sakralne. Do pierwszej grupy należy dom, do drugiej spichrz, dwie łaźnie, budynki dla zwierząt, stodoła (rija, ryga), do trzeciej wiatrak oraz karczma-zajazd, do czwartej kościół. Budynki te rozrzucone są po terenie Muzeum dość dowolnie. Na przykład karczma stoi tuż przy wejściu do Muzem, wiatrak zaś w bliskim sąsiedztwie budynków z regionu Kurzeme i Vidzeme. Jest to spowodowane tym, że w różnym czasie przenoszono te budynki na teren Muzeum. Dom mieszkalny z Zemgale podzielony jest na trzy części. Część środkową zajmuje sień z urządzeniem ogniowym, z lewej strony sieni znajdują się dwie komory, z których jedna służy jako skład, druga jako spichrz na pro-

dukty żywnościowe, przede wszystkim na mąkę i kaszę. Z prawej strony sieni znajduje się część mieszkalna z jedną dużą izbą. Dość typowe dla Zemgale jest budowanie domu mieszkalnego z dwoma komorami, przy czym jednocześnie w zagrodzie są oddzielne budynki, przeznaczone do przechowywania odzieży i żywności. Niejednokrotnie w rozbudowanych zagrodach zamożnych gospodarzy widzi się dwa spichrze, z których jeden, pobudowany bliżej domu, przeznaczony jest na skład produktów częściej potrzebnych w gospodarstwie, drugi, większy, leżący bliżej stodoły, służy natomiast do przechowywania ziarna. Spichrz znajdujący się w Muzeum jest tak zwanym spichrzem małym. Stoi on w ogrodzie w pobliżu domu i służy do przechowywania mąki, kasz, tłuszczu, a także ubrania i odzieży. Spichrz ten pobudowany w 1755 r., ma zrąb łączony „na obłab", narożny podcień, dach dwuspadowy z małym daszkiem przyzbowym i szczyty z ułożonych poziomo belek-okrąglaków, wpasowywanych w dwie pary krokiew. Budynek ma jedne drzwi oraz małe wycięcia w belkach, zastępujące okna. Oprócz spichrza w grupie budynków gospodarczych interesującym budynkiem jest stodoła, zwana rygą (riją), pochodząca z połowy XVIII w. Składa się z dwóch klepisk, do których prowadzą dwie pary wrót, oraz z sąsieka, w którym znajduje się duży piec z wgłębionym paleniskiem. Piec ten służy do suszenia zbóż.

Do grupy budynków przemysłowo-handlowych należą karczma i wiatrak. Są to dość typowe i rozpowszechnione na obszarze Łotwy budynki. Karczmy rozlokowane przy głównych traktach lub w zwartych punktach osadniczych, zazwyczaj przy kościele, młynie, folwarku itp., były ośrodkami życia handlowego i towarzyskiego. Karczma miała kilka pomieszczeń, z których najważniejsze były: mieszkanie karczmarza, pokoje dla gości, ogólna sala ze sklepem i z bufetem, przy którym sprzedawano głównie piwo, a także dwa pomieszczenia, rodzaj szop i stajni, w którym znajdowały schronienie konie łącznie z wozami lub zimą z saniami. Karczma była miejscem spotkań towarzyskich, ogólnych zabaw, a także miejscem, gdzie godzono robotników do sezonowych, a nawet stałych prac w polu i przy gospodarstwie. Budynki karczm, które miały tak wielorakie zastosowanie, musiały być duże. Taką typową karczmą łotewską jest karczma przewieziona do Muzeum z powiatu bauskiego, a pobudowana tam w osiemdziesiątych latach XVIII w. przy trakcie wiodącym do Rygi.

Na terenie Łotwy znane są dwa podstawowe typy wiatraków. Są to wiatraki „holenderskie" oraz „koźlaki". Pierwsze charakteryzują się tym, że mają stały korpus, do którego u góry umocowana jest ruchoma część, tak zwana „czapka" ze skrzydłami, służąca do nastawiania skrzydeł pod odpowiedni wiatr. Wiatrak „koźlak" osadzony jest na jednym pionowym

słupie, wpasowanym u dołu w krzyżak, dzięki czemu cały korpus budynku wraz ze skrzydłami może się obracać wokół swojej osi. Ten typ wiatraka — „koźlaka" znajduje się w Muzeum. Pochodzi on z powiatu elgawskiego, gdzie pobudowany był w 1814 r.

Najstarszym budynkiem w Brivdabas Muzejs jest kościół, pochodzący z 1537 r. Początkowo był to kościół katolicki i dopiero w połowie XVIII w. zamieniono go na kościół luterański w związku z silnym oddziaływaniem napływowego elementu niemieckiego. Należy zwrócić przy tym uwagę, że Łotwa dzieli się pod względem wyznań religijnych na dwie części. Katolikami są mieszkańcy Latgale, protestantyzm, w tym i luteranizm, był religią dominującą w pozostałych regionach. W Muzeum znajduje się jeszcze jeden kościół, który przewieziono znad jeziora Usma i zlokalizowano w Muzeum w grupie budynków regionu korzemskiego. Pochodzi on z 1764 r. i aczkolwiek pod względem konstrukcji nie jest tak interesującym obiektem, jak wspomniany kościół z 1537 r., w którym zrąb wykonany jest tylko za pomocą topora, to jednak pod względem wystroju i urządzenia wnętrza jest bardzo bogaty i ozdobny. W kościele ustawione są ławki przeznaczone oddzielnie dla mężczyzn i oddzielnie dla kobiet oraz wydzielona specjalnie loża dla niemieckiego barona, właściciela majątku, w którym stał kościół. Ołtarze i ambona ozdobione barokowymi rzeźbami w drzewie, sufit zaś i część ścian pokrywają olejne malatury, na których w ornamenty roślinne wkomponowane są sceny figuralne. Do bardzo ciekawych sprzętów wyposażeniowych kościoła z 1537 r. należą sanie. Służyły one w czasie pogrzebów do transportu trumny z kościoła na cmentarz i to bez względu na porę roku. Powszechne stosowanie do transportu sań i wszelkiego rodzaju włóków — ma świadczyć zdaniem wielu etnografów — o późnym zastosowaniu wozów na terenie północno-wschodniej Europy, m. in. także na Łotwie. Hipotezę tę potwierdzałby wspomniany wyżej reliktowy zwyczaj przewożenia nieboszczyków na saniach.

Najbardziej rozbudowanym regionem w Brivdabas Muzejs jest region Vidzeme. Znajduje się tu 15 budynków: chata, chlew, trzy spichrze, letnia kuchnia, stodoła, czyli ryga (rija), budynek-szopa na siano, łaźnia, druga łaźnia z letnią kuchnią, dom zebrań, ryga mieszkalna-szkoła, ryga mieszkalna, skład na owoce, a także spichrz na zboże, w którym jednocześnie przerabiano ziarno na mąkę i kasze. Centralną część zajmuje zagroda średniozamożnego gospodarza, złożona z 9 eksponatów. Są to chata, chlew, letnia kuchnia, stodoła, łaźnia i kilka małych budynków, które służyły jako spichrze i składy na zboże i siano. Wszystkie te budynki, rozrzucone dość swobodnie, nie są związane określonym planem zabudowy siedliska. Te dwie cechy, tzn. duża ilość budynków i ich dowolne usytuowanie w zagrodzie, odróżniają widzemskie chutory od chutorów innych regio-

nów Łotwy. Osobliwością budownictwa widzemskiego są letnie kuchnie. Mogą one być pod wspólnym dachem z łaźniami lub w oddzielnych budynkach. Zarówno jeden, jak i drugi typ znajduje się w Muzeum. Jedna z letnich kuchni zbudowana jest z okrągłych żerdek, ustawionych pionowo w kształcie stożka. W letnich kuchniach nie tylko gotowano, lecz często także spożywano posiłki, poza tym prano tam bieliznę, warzono piwo, suszono owoce itp.

W regionie Vidzeme występują dwa rodzaje stodół, tak zwanych ryg (rij). O jednym z nich, czyli o rydze mieszkalnej, już wspomniałem. Niezależnie od ryg mieszkalnych były stodoły przeznaczone tylko do suszenia i przechowywania zboża. Występowały one oczywiście tylko w takich zagrodach, gdzie był oddzielny budynek mieszkalny. Ryga, która znajduje się w Muzeum, pochodzi z 1730 r. z pow. madońskiego. Budynek ten różni się od innych budynków tego typu znacznymi rozmiarami zrębu, a przede wszystkim dużym, czterospadowym dachem, opartym na sochach. Słomiany dach opada prawie do 1 m nad ziemię, dzięki temu, że do właściwego zrębu ze wszystkich stron dobudowane są szopy, które służą do przechowywania słomy i plew, a także składy-wozownie, w których znajdują się wozy i narzędzia gospodarcze. Zrąb stodoły łączony jest „na obłab", we wzdłużnych ścianach zastosowane są także łątki. Wnętrze stodoły podzielone jest na dwie części. W jednej znajduje się piec do suszenia zboża i skład na słomę, w drugiej — właściwe klepisko wyłożone gliną, na którym młócono oraz czyszczono zboże. Z obu stron klepiska były wrota, przez które można było wjechać do wnętrza rygi wozem załadowanym snopami zboża. Ryga mieszkalna różniła się od wyżej opisanej zwykłej stodoły tym, że pod jednym dachem mieściły się nie tylko pomieszczenia z piecem do suszenia zboża i klepisko, ale także mieszkania dla ludzi, a niekiedy i dobudowywane do rygi pomieszczenia dla zwierząt. W Brivdabas Muzejs znajdują się dwie rygi mieszkalne. W jednej z nich, starszej, pochodzącej z XVII w., w latach 1693—1747 była szkoła, jedna z pierwszych szkół elementarnych w Vidzeme. Szkoła zajmowała właściwie tylko jedną małą izbę. Całe jej umeblowanie stanowiły długi stół na krzyżakach i ławy oraz czarna deska, która służyła jako tablica do pisania. Innym wartościowym historycznym zabytkiem Łotwy jest tak zwany spichrz Auseklisa. Budynek ten przewieziono do Muzeum z zagrody, w której w 1850 r. urodził się i wyrósł poeta Mikelis K r o g z e m i s (Auseklis). W spichrzu tym w późniejszych latach A u s e k l i s często mieszkał, pisząc tam wiersze. Należy zwrócić uwagę na fakt, że spichrz Auseklisa przeniesiono do Muzeum w latach 1953—1955. Również w pięćdziesiątych latach naszego stulecia przeniesiono łaźnię I. S u d m a l i s a. Są to dwa budynki, które włączono do Muzeum nie tyle ze względu na ich wartość konstrukcyjno-plastyczną

jako typowy obiekt budownictwa wiejskiego, ile na wartość historyczną. O ile ze spichrzem związana jest tradycja łotewskiego poety, to z łaźnią — tradycja bohatera narodowego z okresu II wojny światowej, I. Sudmalisa.

Budynki z regionu Latgale ustawione są wzdłuż ulicy, po obu jej stronach. Są one zaczątkiem zwartej wsi, tworzonej na wzór wsi-ulicówki, które były najpowszechniejszą formą osadnictwa wschodniej części Łotwy. W skład „wsi latgalskiej" wchodzi zagroda średniozamożnego gospodarza, dymna chałupa biedniaka, zagroda biednego gospodarza i dom garncarza. Opodal tych budynków stoi spichrz dworski. Zagroda latgalska składa się z domu, spichrzu oraz jednego długiego budynku gospodarczego, w którym znajdują się: chlew, obora, stajnia, szopa i drwalnia. Dom i budynek gospodarczy stoją szczytami do drogi naprzeciw siebie, oddzielone podwórzem. Naprzeciw wjazdu, czyli frontem do drogi, stoi spichrz. Całość tworzy kształt regularnego prostokąta, podkreślony dookolnym ogrodzeniem z wysoką bramą wjazdową.

Budynek mieszkalny w zagrodzie latgalskiej składa się z trzech pomieszczeń — centralnej sieni i dwóch izb. System ogniowy w formie jednego dużego pieca, zwanego ruskim piecem, znajduje się w jednej z izb. Druga izba, do niedawna nie ogrzewana była jak gdyby pomieszczeniem świątecznym, różniącym się od izby z piecem tym, że miała podłogi z desek i lepsze meble. W izbie tej mieszkano przeważnie latem, ponadto przechowywano tam świąteczną odzież; tu także stały warsztaty tkackie itp. Na przełomie XIX i XX stulecia w izbach tych zaczęto powszechnie budować piece, dzięki czemu stawały się one izbami zamieszkałymi przez cały rok. Zrąb chaty, podobnie jak i pozostałych budynków w zagrodzie, wykonany jest z okrągławych belek, łączonych „na obłab", i różni się od innych budynków jedynie większą starannością wykończenia. Dodane są bowiem na rogach listwy zabezpieczające węgły zrębu, a nad i pod oknami — wycięte z desek ozdoby o geometrycznych i zoomorficzno-roślinnych motywach. Drugim staranniej wykończonym budynkiem w zagrodzie latgalskiej jest spichrz. Znajdujący się w Muzeum spichrz, pobudowany w 1830 r. w pow. Daugawpils, ma cztery ładnie profilowane słupki, które podpierają wzdłużny podcień. Wejście znajduje się w ścianie podłużnej, a prowadzą do niego 6-stopniowe schodki. Spichrz pobudowany jest na czterech słupkach, dzięki czemu zrąb budynku nie opiera się bezpośrednio na ziemi. Spichrze, które budowano na słupach, miały lepiej zabezpieczać przechowywane we wnętrzu ziarno od wilgoci i od gryzoni. Z regionu Latgale na teren Muzeum przewieziono drugi spichrz. Jest to spichrz dworski z pow. Łudza, pobudowany w 1757 r. Stanowi on niezmiernie interesujący zabytek drewnianego budownictwa łotewskiego. Składa się z dwóch części: dolnej, która służyła do przechowywania zboża

BUDOWNICTWO KURZEME

1. Budynek mieszkalny z początku XIX w. 2. Fragment zabudowań gospodarczych. 3. Spichrz z 1767 r. 4. Dymna chałupa rybacka z 1730 r. 5. Szopa do przechowywania sieci. 6. Kościół luterański z 1704 r.

TABLICA II

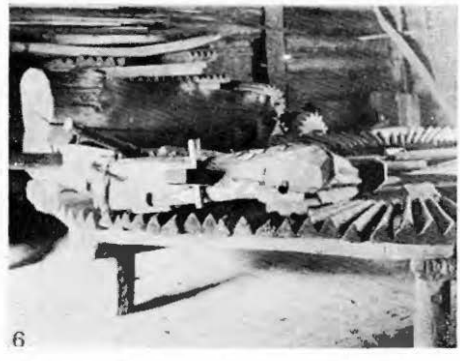

1

2

3

4

5

6

BUDOWNICTWO WIDZEME

1. Mieszkalna ryga — szkoła z II poł. XVII w. 2. Dom zebrań. 3. Budynek mieszkalny. 4. Ryga (stodoła) z 1730 r. 5. Piec do suszenia zboża we wnętrzu rygi. 6. Urządzenie do łamania łodyg lnu i konopi.

BUDOWNICTWO WIDZEME

1. Spichrz. 2. Spichrz z 1850 r. 3. Dymna izba z łaźnią. 4. Łaźnia z letnią kuchnią z 1840 r. 5. Fragment konstrukcji ściany zrębowej i dachu slegowego. 6. Studnia z żurawiem. 7. Letnia kuchnia.

TABLICA IV

1

2

3

4

5

6

7

BUDOWNICTWO ZEMGALE

1. Karczma. 2. Zabudowania gospodarcze. 3. Spichrz podcieniowy z 1755 r. 4. Łaźnia. 5. Ryga (stodoła) z 1750 r. 6. Wiatrak z 1814 r. 7. Kapliczka przydrożna.

BUDOWNICTWO LATGALE

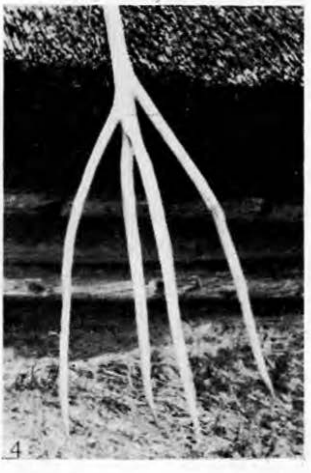
1. Ogólny widok zagrody. 2. Zabudowania gospodarcze. 3. Chałupa biednego chłopa. 4. Płot żerdziowy-ukośnicowy. 5. Śpichrz z 1830 r. 6. Śpichrz dworski z 1757 r.

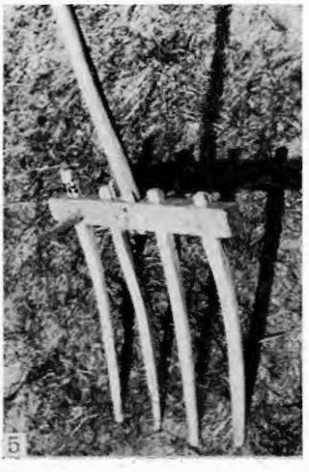
TABLICA VI

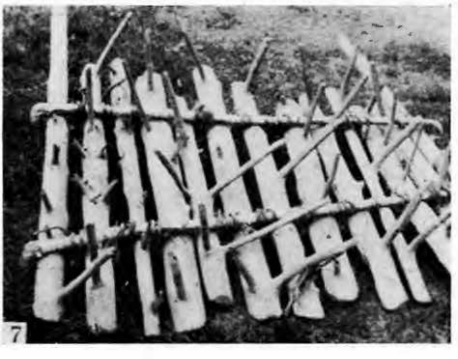

NARZĘDZIA ROLNICZE

1. Socha łapatkowa. 2. Radło krzywogrządzielowe. 3. Radło rylcowe. 4. Widły do siana. 5. Widły. 6. Pług drewniany, krótkogrządzielowy z żelaznym lemieszem i odkładnicą. 7. Brona smykowa.

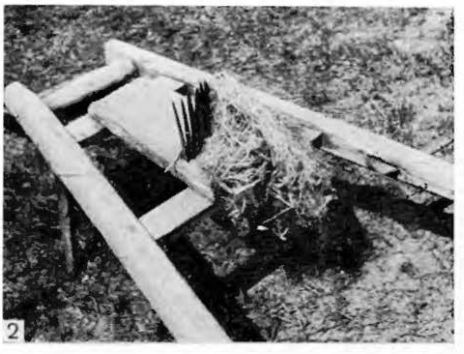

NARZĘDZIA ROLNICZE

1. Drewniana łopata z żelaznym okuciem. 2. Szufle do wiania zboża. 3. Cepy typu pętlicowego. 4. Półkoski. 5. Rzeszoto do czyszczenia grochu. 6. Stępa kielichowata ze stępowem w kształcie tłoka. 7. Słomiany kosz do zboża. Drewniany kadłubek do zboża.

TABLICA VIII

1

2

3

4

5

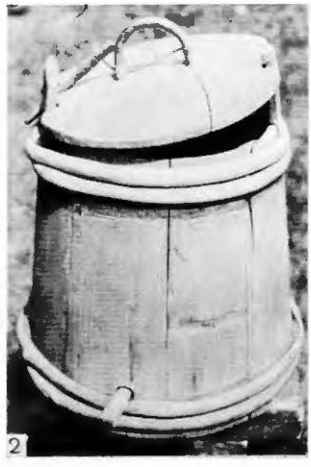

6

7

NARZĘDZIA TKACKIE

1. Grzebień do oddzielania nasion lnu od łodyg. 2. Grzebień do oczyszczania włókna lnianego. 3. Mieczyk do obijania włókna lnu. 4. Kołowrotek. 5. Widełki stosowane przy wiązaniu sieci rybackich. 6. Wijatki. 7. Kołowrotek z prześlicą łopatkową.

SPRZĘTY I NACZYNIA DOMOWE

1. Zydel. 2. Ceber. 3. Wiadro. 4. Dzban. 5. Dzban. 6. Wiadro do wody. 7. Naczynia gliniane oplatane łykiem z lipy.

TABLICA X

1

2

3

4

5

6

SPRZĘTY I NARZĘDZIA RYBACKIE I GOSPODARCZE

1. Kłonia czerpakowata. 2. Czerpak do wylewania wody z czółna. 3 .Wóz. 4. Naczynie służące do wyrobu świec. 5. Słomiany kosz do zboża. 6. Słomiany kosz do zboża.

i innych produktów, i górnej, gdzie suszono sery i niekiedy także bieliznę. Część górna oddzielona jest od dolnej galeryjką, opartą na wystających belkach zrębu, tak zwanych rysiach, ze wszystkich 4 stron. Występ obudowany jest deskami i słupkami, które dodatkowo podpierają czterospadowy dach, kryty gontem. Wejście na górne piętro znajduje się od strony zewnętrznej. Służą do tego celu schody, które można było odstawiać, przez co utrudniony był dostęp do górnej części spichrza. Być może, że z tym faktem wiązać należy tradycję o obronnym charakterze tego rodzaju budynków.

Dachy spichrzy są przeważnie dwuspadowe, kryte słomą lub dranicami, choć spotyka się również dachy czterospadowe. W konstrukcji dachów niektórych spichrzy, a także innych budynków, np. smolarni, zachowała się stara i bardzo interesująca konstrukcja, nawiązująca do konstrukcji slegowej. Prawdopodobnie powstała ona w wyniku zetknięcia się konstrukcji slegowej z konstrukcją krokwiową. Z konstrukcji slegowej zachowały się zrębowe szczyty, haki zwane kakśi oraz pokrycie dachu z dranic — ułożonych w jeden szar, przytrzymanych deską okapową — i z szachownicowo ułożonych na wierzchu poprzecznych i podłużnych beleczek. Z konstrukcji krokwionej przejęto właściwe krokwie oraz łaty, czyli poprzecznie do krokiew przybite długie żerdki, na które dopiero nakładano pokrycie dachu. Należy zaznaczyć, że w konstrukcji tej nie ma sleg, czyli okrągłych belek, umocowanych w zrębach szczytowych. Belki zrębów szczytowych umocowane są między dwie krokwie. Krokwie zewnętrzne i wszystkie następne opierają się u dołu na ostatnich belkach ścian podłużnych, u góry związane są na nakładkę lub na czopy. Do krokiew przymocowane są wspomniane hakowato zagięte żerdki, na których opierają się deski lub beleczki, stanowiące rodzaj okapu. Dopiero o ten okap opierają się dranice ułożone na łatach w jeden szar (szereg). Na wierzch dranic, aby je lepiej umocować, nakłada się rodzaj jarzemka złożonego z grubych klocków, w które wpasowane są poprzecznie biegnące cieńsze żerdki. Niejednokrotnie w konstrukcji takiej brak umocowanych do krokiew hakowato zagiętych drążków. Wówczas zastępują je same krokwie, które muszą być dłuższe i na końcach odpowiednio zakrzywione.

We wszystkich zagrodach znajdują się osobne budynki — łaźnie. Są one usytuowane w znacznej odległości od pozostałych budynków, podobnie, jak w rzeczywistych zagrodach, w których łaźnie budowano nad wodami i z dala od domu i budynków gospodarczych, aby uchronić te budynki od pożaru, który łatwo mógł powstać od prymitywnego pieca łaziebnego. Znajdujące się w Muzeum łaźnie są to budynki niewielkich rozmiarów o kwadratowym lub prostokątnym planie, stawiane na zrąb z okrągławych bali, łączonych na rogach „na obłab". Niektóre z nich

mają przedsionek lub podcień, jak np. mała łaźnia z regionu latgalskiego. Z regionu Vidzeme przeniesiono budynek, w którym pod jednym dachem znajduje się łaźnia z letnią kuchnią. Łaźnie mają tylko drzwi i maleńkie okienka, wycięte w dwóch belkach. We wnętrzu znajduje się duży piec, ułożony z kamieni polnych z otwartym paleniskiem, oraz wydzielone miejsce na ławę i konwie z wodą. W łaźni z regionu zemgalskiego do pieca dobudowany jest komin. Jest to jednak nabytek późniejszy; pochodzi on z okresu, w którym powszechnie zamieniano dymne piece w izbach na piece z kominami. Łaźnie służyły nie tylko do kąpieli, ale również do suszenia lnu, wędzenia słoniny, pędzenia piwa, a niekiedy także w łaźni „babki" leczyły chorych za pomocą ziół i traw oraz przyjmowały porody.

Uzupełniającym elementem w zagrodach wiejskich były płoty i bramy wjazdowe. W Brivdabas Muzejs właściwie są wszystkie rodzaje płotów, jakie spotyka się na terenie Łotwy. Są to płoty laskowe, żerdziowe, ukośne oraz sztachetowe. Najbardziej rozpowszechnione jest grodzenie zagród w rejonie Latgale. Wiąże się ono z systemem zwartej i regularnej zabudowy wewnątrz wsi-ulicówki. W zagrodach latgalskich zgrodzone są nie tylko podwórza, ale także ogrody leżące w bliskim sąsiedztwie zabudowań gospodarczych. W Latgale powszechne są także duże bramy i furtki wejściowe, nad którymi znajdują się ozdobne daszki. Luźna i dowolna zabudowa budynków w osadnictwie jednodworcznym nie wymagała tak licznych ogrodzeń, jak w Latgale, dlatego też chutory zemlaskie, vidzemskie i kurzemskie mają niewiele płotów. Są to przeważnie prymitywne płoty żerdziowe lub laskowe.

Przedstawiając pobieżnie najważniejsze typy budynków, jakie zgrupowano w Brivdabas Muzejs, chcę dodatkowo omówić zasadę, według której eksponaty te zostały zgromadzone. Przede wszystkim przewieziono do Muzeum zabytki najstarsze i najbardziej charakterystyczne dla poszczególnych regionów. Przenoszono jednak pojedyncze eksponaty, a dopiero w Muzeum łączono je w grupy i w ten sposób tworzono nowe chutory lub zagrody, które miały stanowić typ charakterystyczny. Przy rozbudowywaniu Muzeum zwrócono uwagę na społeczną stronę budownictwa. Przejawiło się to w przenoszeniu do Muzeum budynków średnio zamożnych i biednych gospodarzy oraz budynków rzemieślników wiejskich. W ostatnim okresie przeniesiono także budynki związane jedynie tradycją z osobami, które odegrały znaczną rolę w nowej historii Łotwy.

We wnętrzach domów i budynków gospodarczych zgromadzone są meble, sprzęty i różnego rodzaju narzędzia pracy. Zgromadzone w Muzeum sprzęty i meble pochodzą z okresów późniejszych niż same budynki. Wyjątkiem jest jedynie dom rybaka z XVIII w. Znajdujące się w nim

niektóre stare urządzenia i meble są tak dawne, jak sam dom. Meble i sprzęty pochodzą przeważnie z połowy XIX wieku, czyli z okresu, w którym rozpowszechniały się one na wsi łotewskiej wypierając wcześniejsze, samorodne i prymitywne formy. Z tych ostatnich dochowały się i zostały przeniesione do Muzeum np. takie, jak samorodne stołki, a nawet całe ławy zbudowane z przepołowionych okrąglaków, różnego rodzaju wieszaki ostrzewkowe lub hakowate do wieszania ubrań, stojące kadłuby wypalane z pnia drzewa, które służyły nie tylko do przechowywania zboża, kasz i mąk, ale także do przechowywania ubrań, itp.

Z wnętrz domów najbardziej umeblowane są zimne, czyli białe izby w domu kurzemskim i latgalskim. Najważniejszymi meblami są stół, który stoi nie na środku, ale bliżej okien, w rogu izby, ławy z przekładanymi oparciami i wysuwanymi skrzyniami do spania, krzesła, zydle, skrzynie posażne, szafa, łóżka oraz inne drobne przedmioty, jak np. świeczniki itp. W izbach tych znajdują się także przyrządy tkackie, przeważnie prześlice, kołowrotki i wijaczki oraz inne, np. maglownice, kijanki itp. W izbie latgalskiej jest też tak zwany „święty kąt", urządzony po przeciwległej stronie pieca między dwoma oknami. W kącie tym na ścianach wiszą obrazy świętych, ozdobione długimi lnianymi ręcznikami, z czerwonym krzyżykowanym haftem.

Charakterystyczną cechą kultury ludowej, szczególnie północnowschodniej Europy, a w tym i Łotwy, jest powszechne używanie drewnianych sprzętów i naczyń. W Muzeum znajduje się duża ilość takich naczyń, a więc niecek, dłubanych i klepkowych konwi, beczułek, wiader, cebrzyków, dzież, szufli, czerpaków itp. Uzupełnieniem tych naczyń są naczynia wyplatane z kory, korzeni i ze słomy, a także naczynia gliniane, charakterystycznie oplatane łykiem drzew w celu ich wzmocnienia. Oprócz sprzętów i naczyń bezpośrednio związanych z wyposażeniem każdego mieszkania we wnętrzach domów spotyka się również inny sprzęt oraz narzędzia pracy. Do takich zabytków należą domy rybaka i garncarza, w których znajdują się typowe dla tych zawodów narzędzia pracy. W domu rybaka widzimy wielozębne ości, różnego rodzaju samołówki, wiersze, więcierze, kłonie czerpakowate, sieci zastawne, a także przyrządy do wyrobu i reperacji sieci, szufla do wylewania wody z czółen i łódek itp.

O rozpowszechnionym na wsi łotewskiej tkactwie świadczą liczne we wszystkich budynkach przyrządy tkackie. Są to wymieniane już prześlice łopatkowe, nożne kółka do przędzenia o skośnym stołku, wijaczki, a także warsztaty tkackie, szczotki i grzebienie do czesania lnu i konopi, mieczyki do obijania lnu, międlice, cierlice i inne. Szczególną uwagę zwraca specjalna „maszyna" do gniecenia łodyg lnu i konopi, która znajduje się w rydze mieszkalnej z regionu widzemskiego. Zaj-

muje ona jeden sąsiek, jest to bowiem duże koło, zbudowane z kilkudziesięciu kawałków grubych desek długości około 1 m. Deski te mają wzdłużne wyżłobienia, dzięki którym przypominają one zębatą część maglownicy. Całość nie leży bezpośrednio na ziemi, ale umocowana jest na słupkach, wysokich nie więcej niż 40 cm. Na to faliste koło nałożone są trzy zębate walce, przyciśnięte od góry grubymi kłodami drzewa. Zębate walce, połączone z ruchomą pionową osią, mogą obracać się po „kolistej maglownicy". Len lub konopie układa się w poprzek karbów desek, na których przy zetknięciu się z zębatymi walcami następuje zgniatanie łodyg.

W izbie zemgalskiej zgromadzone są ponadto narzędzia ciesielskie, stolarskie i rymarskie, z których najważniejszymi i najbardziej interesującymi są cieślice, skoblice, topory i siekiery, dłuta, cyrkle itp. Na uwagę zasługuje fakt, że te i tym podobne narzędzia bardzo często są analogiczne w kształcie do narzędzi występujących na terenach sąsiednich, przede wszystkim na terenie Litwy i północno-wschodniej Polski.

Osobną grupę stanowią narzędzia i przedmioty przechowywane w budynkach gospodarczych. Przede wszystkim są to narzędzia rolnicze do uprawy ziemi, do sprzętu oraz do obróbki zboża, przedmioty do przechowywania produktów żywnościowych. Ponadto w szopach lub specjalnych wozowniach wbudowanych w budynki gospodarcze znajdują się sanie, wozy i inne środki transportu. W grupie narzędzi rolniczych najbardziej typowym dla Łotwy narzędziem jest socha łopatkowa (spilu lub arkls). Ma ona dwie hołoble, zakończone poprzecznym drążkiem. Drążek ten służy jako uchwyt, a do niego przymocowany jest rozdwojony rylec; na końce rylca nabite są dwa żelazne sośniki. Rylec dodatkowo przymocowany jest do grządzieli związanym na krzyż powrozem; na wysokości węzła umieszczona jest łopatka do odwalania ziemi na prawą lub lewą stronę. Na terenie Łotwy nie ma zasadniczych różnic w budowie soch łopatkowych. Do połowy XIX stulecia sochy łopatkowe były prawie wyłącznie używanym narzędziem do orki. Należy zaznaczyć, że soch tych używa się do dziś, przede wszystkim przy uprawie działek przyzagrodowych i ogrodów, nawet w organizacji kołchozowej.

W drugiej połowie XIX w. rozpowszechniają się pługi. Pierwsze pługi, jakie pojawiły się na Łotwie, mają już formy rozwinięte. Są to pługi krótkogrządzielowe, bezkoleśne, o ramowatej drewnianej konstrukcji, do której przymocowane są odlewane w fabrykach lub wykonane przez kowali wiejskich żelazne lemiesze i odkładnice. W Brivdabas Muzejs znajdują się dwa rodzaje radeł. Radło z Kurzeme zbudowane jest na takiej samej zasadzie, jak socha łopatkowa. Jedynie w miejscu rozdwojonego rylca z łopatką wbudowany jest pojedynczy rylec z dużą łopat-

kową radlicą. Radło to prawdopodobnie rozwinęło się z sochy stosunkowo niedawno, w związku z uprawą ziemniaków. Natomiast drugie radło z regionu Vidzeme wydaje się być typem starszym. Jest to radło krzywogrządzielowe z drewnianym rylcem, okutym na brzegach cienką blachą.

Na przełomie XIX i XX w. na terenie Łotwy stosowano trzy rodzaje bron. Najstarszą formą jest niewątpliwie brona smykowa, zbudowana z przepołowionych młodych świerków ze skróconymi gałęziami w ten sposób, że gładkie przecięcie obracane do góry, dzięki czemu odstające skrócone gałęzie pełniły funkcję zębów. Kilka takich połówek łączono ze sobą za pomocą czterech drążków i wici lub powrozu. Brony smykowe były rozpowszechnione w regionach Vidzeme, Zemgale i w części regionu latgalskiego. Drugim znanym w Łotwie typem bron były brony laskowe. Zasięg ich był mniejszy i obejmował południowo-wschodnią część Latgale oraz Zemgale i Kurzeme. W końcu XIX w. wraz z pługami rozpowszechniły się także brony beleczkowe. Obok narzędzi rolniczych eksponowane są drewniane widły, okute blachą, widły o dwóch lub więcej zębach do rozrzucania nawozu oraz widły o naturalnych rozwidleniach do nakładania zboża i siana. Z narzędzi do sprzętu zboża zgrupowane są w Brivdabas Muzejs sierpy ząbkowane, półkoski i kosy. Narzędzi tych prawie do końca XIX w. używano na określonych zwartych terenach. Centralna część Łotwy, czyli Vidzeme i Zemgale, używała półkosków; kosy rozpowszechnione były w Kurzeme, zaś w Latgale — sierpy. W ostatnim stuleciu półkoski rozpowszechniły się także na terenach sąsiednich, by z kolei ustąpić miejsca fabrycznym dużym kosom. Pod względem kształtu i rozprzestrzenienia się terytorialnego różnych form interesującym narzędziem są cepy. Najbardziej typową i powszechną formą cepów we wszystkich regionach Łotwy były cepy ogniwkowe oraz pętlicowe, które miały kilka odmian w kształtach bijaków, zacięć oraz sposobów umocowania długiego rzemienia lub powrozu, łączącego bijak z dzierżakiem. Równolegle jednak z cepami ogniwkowymi i pętlicowymi w regionie Zemgale znajdowały się cepy typu kapicowego, w Vidzeme zaś cepy o krótkiej pętlicy, przez co swym kształtem przypominały typ cepu gązewkowego. Z narzędzi do czyszczenia zboża w dwóch rygach zgromadzono dużą ilość różnych sit, z których wyróżniają się sita bardzo duże, o średnicy około 1,5 m. Tworzy je owalna rama i wyplecione z łozy dno. Sita te w czasie pracy zawieszano na belkach nad klepiskiem. Do czyszczenia zboża służyły także drewniane szufle, widły o 4 płaskich i długich zębach oraz grabie. W grupie narzędzi do obróbki zboża należy wymienić dwa podstawowe narzędzia: żarna i stępy. Narzędzia te znajdowały się w komorach lub w spichrzach, czasem także w specjalnych budynkach. W Brivdabas Muzejs

znajdują się żarna rotacyjne, obudowane prostokątną skrzynią, oraz ręczne stępy kielichowate ze stęporami w kształcie walca ściętego na końcach. Do przechowywania zboża służyły wydzielone w spichrzach sąsieki, a także drewniane beczki oraz słomianki (w Latgale).

W Muzeum znajduje się kilka eksponatów związanych z transportem. Przede wszystkim są to różnego rodzaju sanie — od prostych roboczych do ozdobnie i starannie wykonanych, które służyły tylko do wyjazdów okolicznościowych. W zagrodzie latgalskiej i widzemskiej znajdują się wozy o bardzo prymitywnej konstrukcji. Mają one drewniane osie oraz bose koła (bez obręczy żelaznych). Koła te nie są jednak obodowe, lecz wykonane z pięciu dzwon. Ponieważ podstawowym zwierzęciem pociągowym na terenie Łotwy był koń, nie spotyka się prawie zupełnie jarzem. Widzi się natomiast duhy, niektóre o ładnej ornamentyce, wycinanej lub malowanej. Równolegle z zaprzęgiem w duhę występuje zaprzęg w szleje.

Omówione powyżej eksponaty w Brivdabas Muzejs ilustrują niektóre tylko dziedziny kultury ludowej Łotwy. Są to wprawdzie dziedziny podstawowe, niemniej jednak brakuje tu innych działów, które nie zawsze są reprezentowane w zbiorach Muzeum lub są w tak małej ilości, że na ich podstawie trudno charakteryzować całą kulturę ludową i uogólniać ją na cały obszar Łotwy. Do takich działów niedostatecznie eksponowanych należy przede wszystkim strój i wyroby tkackie, sztuka ludowa, obrzędowość itp. Wprawdzie gromadzenie takich zbiorów nie jest bezpośrednim celem Brivdabas Muzejs, tym bardziej, że w Rydze istnieje równolegle drugie muzeum etnograficzne.

Na zakończenie należy zaznaczyć, że Brivdabas Muzejs to nie tylko Muzeum, którego wyłącznym celem jest gromadzenie i konserwacja zabytków, lecz jest to także placówka naukowa. Skupia ona kilkunastu etnografów i prowadzi samodzielne badania naukowe. Wreszcie należy wspomnieć o dążeniach etnografów innych republik, przede wszystkim litewskiej i estońskiej, do stworzenia w swoich państwach muzeów na wolnym powietrzu, podobnych do Muzeum ryskiego. Latem 1962 r. odbyła się w Rydze poświęcona tym problemom konferencja etnografów.

SUMMARY

The Ethnographical Museum in the open air in Riga, the so-called Skansen, celebrated its 40th anniversary in 1964. It was founded in 1924 and nowadays, in result of constant development, presents a full picture of the traditional material istic folk-culture of Latvia at the time from the end of the eighteenth century

to the beginning of the twentieth century. This museum also houses exhibits of sacral and industrial architecture, exhibits of historic significance as well as exhibits connected with social culture. The number of historic buildings of the museum reaches fifty, and the number of exhibited objects and tools which the single buildings are equipped with reaches over four thousand items. It should be emphasized that the Riga Museum is not only in charge of collecting and renovating historic exhibits; it is a scientific center as well where several ethnographers are carrying out independent scientific research work.

IV. POLEMIKI I DYSKUSJE

Николай Н. Воронин и Павел А. Раппопорт
Ленинград

О ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОМ СЛОВАРЕ ДРЕВНЕРУССКОГО СТРОИТЕЛЬНОГО ДЕЛА *

On Terminological Dictionary of Old-Russian Building Tenth to Fifteenth Century

Пятьдесят лет тому назад, в 1913 г., был закончен монументальный труд академика И. И. Срезневского „Материалы для словаря древнерусского языка". Огромная работа, вложенная в составление этого словаря и занявшая почти четверть века, великолепная эрудиция и исследовательское чутье автора обеспечили „Словарю" Срезневского непререкаемый авторитет и популярность среди исследователей в области древнерусской истории, культуры и искусства. „Словарь" и сейчас является настольной книгой каждого исследователя проблем средневековья; недаром он был дважды за последние годы переиздан. Значительным вкладом в изучение древнерусской терминологии явился изданный в 1937 г. коллективный труд объединенный Е. Г. Кочиным „Материалы для терминологического словаря древней России". Подобно „Словарю" Срезневского „Словарь" Кочина стал необходимым пособием при изучении разных сторон истории и истории культуры древней Руси.

Теперь, после издания этих общих терминологических словарей, необходимо было перейти к составлению частных, специальных толковых словарей, сводящих и подробно комментирующих термины, связанные с каким-либо одним разделом древнерусской жизни и культуры. Составление подобных тематических словарей необычайно трудоемко и кропотливо; оно требует очень большой предварительной черновой работы, часто никак не отражаемой в самом издании. Проще говоря, для автора это неблагодарная работа, своего рода подвиг. Тем большей признательности заслуживают исследователи, ко-

* A. Poppe, Materiały do słownika terminów budownictwa staroruskiego X — XV w. Wrocław-Warszawa-Kraków 1962, s. XXIV + 95. Wyd. Ossolineum.

торые берутся за такую работу и успешно доводят ее до конца. Именно таким, успешно завершенным трудом является рецензируемая работа А. Поппэ, посвященная древнерусским терминам строительного дела X — XV вв.

Конечно, при наличии „Словарей" Срезневского и Кочина, автору не пришлось начинать всю работу с начала, однако он не только продолжил труд своих предшественников, но развил и детализировал его. Более того, — специфический подбор терминов, использование новых, ранее неизданных письменных источников и, наконец, просто иной, более высокий уровень науки не раз требовали от автора нового просмотра и тщательного анализа источников. Таким образом составление „Словаря" неминуемо превращалось порой в исследовательскую источниковедческую работу. Следом такой работы автора, не нашедшим явного отражения в самом „Словаре" является, например, образцовое исследование жития Михаила Клопского (А. Поппэ. Порядная запись 1420 г. на постройку церкви св. Троицы на Клопске. „Проблемы источниковедения", т. IX, 1961, стр. 386—407). Этот исследовательский подход автора читатель заметит не раз в самом выборе цитируемых текстов, в сносках на сходные термины, приведенные в других местах „Словаря", наконец в кратких расшифровках-переводах термина.

Первостепенное значение для успешного составления „Словаря" имела также тщательная разработка его плана, определение его рамок, привлекаемых категорий источников и пр. А. Поппэ предварительно опубликовал свои предложения о структуре „Словаря" и вынес их на публичное обсуждение (A. P o p p e, Materiały do słownika terminów budownictwa staroruskiego. „Kwartalnik historii kultury materialnej". № 3/4, 1957, стр. 583—605; 715—717). Это принесло пользу, так как опубликованный „Словарь" отличается, прежде всего по своей структуре, от первоначального замысла автора. Так, полностью отброшены археологические параллели, которые первоначально предполагалось использовать в толковании терминов. Автор также резонно отказался от иллюстративного материала. Ведь задача „Словаря" заключается в совершенно объективном освещении словесного материала, а привлечение археологических источников и изображений реалий в древних миниатюрах или иконах неизбежно толкали бы автора на путь многочисленных частных исследований. В ряде случаев эти исследования могли привести к очень интересным выводам, но вместе с тем они внесли бы в „Словарь" элемент спорности и субъективности в понимании отдельных терминов, что сделало бы „Словарь" гораздо менее надежным справочником. Вместе с тем включение автором в „Словарь", в качестве вспомогательного материала,

примеров из переводной литературы совершенно резонно, так как эти примеры часто дают такое освещение строительных терминов, которое отсутствует в оригинальных русских источниках.

Таким образом ни структура „Словаря", ни его хронологические и смысловые рамки не вызывают сомнений. „Словарь" сделан тщательно и будет полезным пособием для всех, изучающих древнерусскую материальную культуру и архитектуру.

Почему же такой „Словарь" составлен польским ученым и почему он опубликован в Польше, а не в России? Ведь, как отмечает и сам А. Поппэ, прямые сведения о древнем польском строительстве в русских источниках крайне редки и, следовательно, значение „Словаря" не в этих прямых сведениях. Во введении к „Словарю", а еще подробнее в предварительной публикации А. Поппе дает на этот вопрос точный ответ. Значение „Словаря" древнерусских строительных терминов прежде всего в том, что из всех славянских стран только на Руси сохранилось значительное количество письменных источников эпохи раннего Средневековья, написанных на славянском, т. е. древнерусском языке. Источники эти имеют огромное значение для истории культуры всех славянских народов. Ведь в Польше все письменные источники этого времени латинские. Во многих случаях полное раскрытие терминов этих источников возможно только с помощью древнерусских; за латинскими терминами в действительности скрывается такое же как и на Руси обилие своих славянских, т. е. древне-польских терминов, которые видимо были очень близки древнерусским. Эта близость терминологии может быть доказана хотя бы тем, что в более поздних польских источниках (XVI—XVII вв.) распространены строительные термины близкие, а иногда даже родственные древнерусским. Более того, в польском языке XVI—XVII вв. иногда сохранялись термины, которые известны по более ранним древнерусским источникам, но в позднее время уже перестали употребляться в русском языке. Таким образом несомненно, что изучение древнерусской строительной терминологии может дать очень много для объяснения не только вопросов древнерусского строительства, но и строительства древних славян в целом. В этом значение книги А. Поппе не только для русской, но и особенно для польской исторической науки. Автор прав, скромно считая задачей своего „Словаря" „подготовку почвы" для комплексных исследований по древнему зодчеству. Уже сама специальная выборка строительных терминов, сделанная автором, их концентрация и перекрестная увязка с аналогичными терминами или сноски на иной контекст данного термина — уже сейчас, на стадии „Словаря", зовут исследовательскую мысль на серию ин-

тереснейших штудий. В частности на очереди работа по сравнительному изучению древнерусских терминов строительного дела с их аналогиями в других славянских языках.

Конкретные замечания по книге, имеющей характер словаря, делать всегда очень трудно, тем более, что „Словарь" А. Поппэ выполнен чрезвычайно добросовестно, с глубоким знанием языка источников, и каких либо существенных ошибок в книге нет. Возможны лишь некоторые дополнения или уточнения. Приведем их.

Толкование некоторых терминов порой несколько сужено и (редко) спорно. Так в о р чаще значит ограждение веревкой или цепью. В е т р и л о правильнее толковать как флюгер, а иногда акротер. В с у ц е п ы ж е л е з н ы е — это несомненно железные связи, сменившие обычные до той поры деревянные, что и подчеркивает приводимый текст. В этой связи можно было точнее определить и т и р ю ж е л е з н у ю.

В с х о д н и ц а — скорее всего открытая площадка входной лестницы, но никак не внутреннее помещение. Г о л б е ц (в приведенных текстах) — явно кладовые помещения в углах храмовых хор. Более широко, чем в комментарии, значение термина д о м. З у б ц ы — не только зубчатый брустверь в „Устюжском летописном своде" з у б ц о м видимо называются угловые „остатки" при рубке в обло. Вызывает сомнение истолкование термина к о ж у х как деревянной (срубной) конструкции, заполненной землей, вероятнее значение к о ж у х а как дополнительной (параллельной крепостной) стены перед входом в крепость, образовавшей обороняемый „коридор". К о л ь ц о в приведенном тексте несомненно „парусное кольцо" в основании барабана главы, а не ее купола. К о м а р е стоило добавить значение погребального „аркосолия" (отличное от „криптьі"). К о м н а т а требовала сопоставления с термином „kaminata". Л а в и ц а (главным образом в Пскове) это не „лавка" в смысле торгового помещения, но „лавы", „мостки" через грязь и заболоченные участки. М р а м о р — в приведенных цитатах — не порода камня, а образное название цветных поливных плиток, которыми настилали полы. Н ы р — не только „башня-вежа-столп", но и „развалины" (в форме н ы р и щ е; см. Слово Даниила Заточника). О б о д в е р и е можно было пояснить точнее, как портал, обрамление входа, дверей. П е р е г о р о д а — в большинстве случаев — алтарная преграда. П е ч ь — стоило бы указать, что в приведенных цитатах печь специфической характерной формы с топкой „по черному". П о г р е б — по приведенным цитатам может быть истолкован и как церковный подклет, и как усыпальница в нем. П о д п о р а — иногда контрфорс. П р и с т у п, п р и с т у п н а я с т е н а — это как правило напольная часть кре-

пости, т. е. со стороны наибольшей опасности штурма. Ронити — лучше пояснить как „сечь лес". Рыло — не просто „лопата", но деревянная лопата с железной оковкой, какая именно и изображена на Суздальских вратах (и известна многократно археологически). Светлица — главное значение — помещение с большими светлыми окнами. Сенник — не обязательно „подсенье", но главным образом „сеновал", часто над „клетью" (ср. „быша суси яко сено на клетех", „Словарь", стр. 28, под словом клеть). Тайник — не обязательно подземный. Таран — в приведенной цитате не таран (баран, овен), а камнеметательная машина. Угол никак не форма кровли типа „шатра"; в приведенной цитате — 25 углов обозначение сложного многоугольного плана рубленного храма. Чертог — требовал толкования и как „чердак", т. е. помещение на верху хором.

Отметим необходимость дополнительных перекрестных ссылок, связующих серию терминов и расширяющих их понимание. Так, банн требует отсылки к избе (истобке) и обратно, заделати — к заложити, погреб — в числе других значений — к подклету, подошва взаимно с термином коренье. Полстницу следует связать с ложницей и может быть одриной (возможна связь со словом полсть — войлок). Помост в цитате о выносе тела Владимира I — это переход между клетями второго этажа, здесь уместна отсылка к термину переход, а также взаимно к слову сени. Перекрестной ссылкой следовало связать слова доска и тес.

Стоило бы включить в „Словарь" такие слова, как болонье (градостроительный термин), зáмок (в отличие от замóк); договор 1392 г.). Было бы очень полезно включение терминов мер длины, имеющих прямое отношение к строительству.

Приведенные мелкие замечания ни в какой степени не умаляют достоинств труда А. Поппэ, его высокой оценки и научной актуальности, тем более, что часть наших замечаний опирается как раз на данные археологических или историко-архитектурных исследований, которые автор „Словаря" сознательно не учитывал. Но отход от этого принципа в толковании ряда указанных терминов не был бы поставлен автору в вину.

Aleksy Deruga
Warszawa

Z PROBLEMATYKI NARODZIN BURŻUAZYJNEJ REPUBLIKI LITEWSKIEJ

Some Creation Problems of the Bourgeois Lithuanian Republic

Monografia Alfreda Ericha Senna* zasługuje na obszerną, wyczerpującą recenzję z trzech zasadniczych powodów: 1) w literaturze anglosaskiej i w ogóle zachodniej jest to najlepsze, a dokładniej biorąc jedyne opracowanie tematu narodzin współczesnego, burżuazyjnego państwa litewskiego; 2) książka stanowi wartościowy przyczynek do historii dyplomatycznej Europy wschodniej, a zwłaszcza krajów nadbałtyckich; 3) w naszych uwagach uzasadnimy wniosek, że na przykładzie recenzowanej monografii można się przekonać, jak autorzy amerykańscy starają się pozyskać sobie czytelnika wszelkimi akcesoriami rzetelnego i rozległego aparatu erudycyjnego po to, aby przez umiejętną selekcję materiału źródłowego uzasadnić tezy niesłuszne, podyktowane przez specjalne względy polityczne i sentymenty, jakie w danym wypadku żywi autor w stosunku do Litwy i Niemiec oraz (w mniejszym stopniu) do USA i Wielkiej Brytanii.

Autor ukończył studia i gromadził materiały dzięki stypendium fundacji Forda. Na liście podziękowań w przedmowie znajdują się m.in. dyrekcje bibliotek Uniwersyteckiej i Narodowej w Warszawie. Monografia dra Senna została napisana na zamówienie Instytutu Rosyjskiego Uniwersytetu Columbia, utworzonego tam w 1946 r. Ukazała się dzięki subwencji fundancji Rockefellera. W serii prac ogłoszonych drukiem przez Instytut Rosyjski jest to książka osiemnasta z rzędu.

W bazie archiwalnej, na której oparł się A. E. Senn, zasługują na uwagę: materiały dotyczące Paryskiej Konferencji Pokojowej w tak zwanym Archiwum Hoovera (Hoover Library on War, Revolution and Peace, Stanford University, California) — w tym właśnie archiwum autor wyzyskał po raz pierwszy papiery delegacji litewskiej w Paryżu

* A. E. Senn, The Emergence of Modern Lithuania, New York 1959, str. 272 (Książka z serii: *Studies of the Russian Institute Columbia University*).

oraz materiały należące do Wasyla Makłakowa; archiwum znanego dyplomaty litewskiego Jurgisa Šaulysa, które się znajduje w dziale rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Filadelfii; dokumentacja dyplomatyczna w National Archives w Waszyngtonie (m.in. raporty z Warszawy, Kowna i Rygi). Autor wykorzystał obszerną literaturę w różnych językach. Dobre na ogół jest wykorzystanie prac radzieckich, litewskich i polskich do najnowszych włącznie. Do książki dodana jest obszerna bibliografia oraz przejrzyście opracowany indeks osobowo-rzeczowy.

Rozdz. I (str. 1—27) zawiera bardzo zwięzły zarys dziejów litewskiego nacjonalizmu, czyli odrodzenia narodowego w okresie od powstania styczniowego do końca pierwszej wojny światowej. Autor dał dobry zestaw informacji w zakresie geografii historycznej oraz burżuazyjnych ruchów narodowych. Geograficznie mamy „Litwę Wielką" i „Litwę Małą". Konsekwencją tragicznych losów narodu litewskiego było to, iż znalazł się on w czterech jednostkach administracyjnych: 1) tak zwana Litwa Wielka, czyli rosyjska, to przede wszystkim gubernia kowieńska — jeśli się weźmie pod uwagę całość — mająca charakter litewski. Nie należy jednak zapominać, iż na tym obszarze istniały mniejsze i większe enklawy polskie; oprócz tego Litwini stanowili znaczną mniejszość w gub. wileńskiej (miała ona dużą ilość ludności białoruskiej). Te dwie gubernie (wileńska i kowieńska) należały w carskiej Rosji do Kraju Północno-Zachodniego (Siewiero-Zapadnyj Kraj); 2) Litewska większość stanowiła specyficzną cechę gub. suwalskiej, aczkolwiek gubernia ta należała do Królestwa Kongresowego. Polski charakter etnograficzny miała Suwalszczyzna południowa. Na północy granice guberni suwalskiej sięgały aż po Niemen (lewy brzeg od przedmieść Kowna aż do granicy Prus Wschodnich); 3) Litwa w tym okresie była pozbawiona dostępu do morza, gdyż rząd carski włączył do gub. kurlandzkiej skrawek Litwy północno-zachodniej (rejon Połągi, tzn. między krajem kłajpedzkim a Kurlandią właściwą, czyli Latgalią); 4) „Mała Litwa" była to część Prus Wschodnich w rejonie Tylży i Kłajpedy, zamieszkana przez 200 000 Litwinów. Te dwie „Litwy", oddzielone od siebie w ciągu wielu stuleci, były całkiem do siebie niepodobne. Poważnym ośrodkiem kultury litewskiej od czasu pierwszej rewolucji rosyjskiej stało się Wilno, gdzie w 1907 r. dr Basanavičius założył Lietuvių Mokslų Draugija (Litewskie Towarzystwo Naukowe).

Jeśli chodzi o Litwinów pruskich, można się zgodzić z autorem, gdy na marginesie faktu, iż nie dążyli oni ani do oderwania się od Prus Wschodnich, ani też do uzyskania autonomii, pisze (str. 15): „Nie jest rzeczą jasną, czy zostało to spowodowane przez rzeczywiste zadowole-

nie ze swego losu w państwie pruskim, czy też tylko przez słabo rozbudzoną świadomość narodową".

Senn zamieścił też w tym pierwszym rozdziale garść informacji o życiu społeczno-politycznym i kulturalnym Litwinów amerykańskich. Charakterystyczna jest duża rozbieżność w danych statystycznych, gdy mowa o Litwinach w USA. Szacuje się ich liczebność na 800 000—2 000 000. Amerykanie litewskiego pochodzenia odegrali — jak to wynika z recenzowanej monografii — poważną rolę w tworzeniu współczesnego państwa litewskiego oraz jego dyplomacji.

Niemcy utworzyli Militär-Verwaltung Litauen (Zarząd Okręgu Wojskowego Litwy). Ta jednostka terytorialna wojskowo-okupacyjna obejmowała gubernie suwalską i kowieńską oraz zachodnią część gub. wileńskiej łącznie z miastem Wilnem. Autor podkreśla (str. 21), że w związku z utworzeniem przez państwa centralne w roku 1916 Królestwa Polskiego Niemcy stanęli w obliczu problemu, jak uregulować sprawę granic na wschodzie tego tworu państwowego, gdyż ze spisów dokonanych przez niemieckie władze okupacyjne wynikała obecność na tych ziemiach dość silnego elementu polskiego.

Dane o aktywności politycznej różnych litewskich działaczy w Europie są znane z licznych opracowań polskich i Senn niewiele wnosi nowego. Interesujące są natomiast informacje o planach Litwinów amerykańskich, którzy projektowali: autonomię dla Litwy w granicach Rosji, przyłączenie „Małej Litwy" oraz federację z Łotwą (str. 22). Głównym działaczem wśród tych Litwinów-katolików w USA jest Jonas Šlupas. W Szwajcarii najbardziej aktywny był Juozas Gabrys (Senn nie podaje jego prawdziwego nazwiska — Paršaitis; brak też bardziej dobitnej charakterystyki tego spekulanta politycznego i finansowego w jednej osobie).

Rozdział II ma jako ramy chronologiczne: wrzesień 1917 — listopad 1918. Jego tytuł („A Permanent and Firm Alliance") zapożyczony jest z tekstu uchwały Taryby z dnia 11 grudnia 1917 r., kiedy Taryba — z inicjatywy rządu niemieckiego — uchwaliła, iż państwo litewskie (ze stolicą w Wilnie) zwróci się do Cestarstwa Niemieckiego z prośbą o poparcie w formie „stałego i niewzruszonego sojuszu".

Po wycofaniu się armii rosyjskiej w 1915 r. na wschód niemieckie władze okupacyjne utworzyły Militär-Verwaltung Litauen (Zarząd Okręgu Wojskowego Litwy). Ta jednostka terytorialna wojskowo-okupacyjna obejmowała gubernie suwalską i kowieńską oraz zachodnią część gub. wileńskiej łącznie z miastem Wilnem. Oprócz tego Niemcy zorganizowali odrębny okręg „Militär-Verwaltung Grodno-Białystok" (w 1918 r. występuje on również pod nazwą „Militär-Verwaltung Litauen-Süd"). W przedstawieniu stosunków litewsko-niemieckich autor raczej tylko

rejestruje wydarzenia, nie dając swych własnych wniosków i uogólnień. 23 marca 1918 r. rząd niemiecki uznał formalnie niepodległość Litwy na podstawie deklaracji Taryby z 11.XII. 1917 r.

Autor słusznie podkreśla (str. 43), że najważniejszą podstawą roszczeń polityków polskich była statystyka spisu ludności Wilna, dokonana w 1916 r. przez niemieckie władze okupacyjne: 50,1% Polaków i tylko 2,6% Litwinów; w powiecie wileńskim analogiczne liczby: 89,8% i 4,3%. „Główna nadzieja Litwinów polegała na pozyskaniu poparcia dwóch pozostałych narodowości na tym terytorium, Białorusinów i Żydów". Autor cytuje (str. 45) ciekawy niemiecki dokument archiwalny (memoriał datowany: Berlin, 2 maja 1919 r.): „Zainteresowanie Niemiec w istnieniu państwa litewskiego wypływa z dwóch źródeł, politycznego i geograficznego. Litwa tworzy przeciwwagę przeciw Polsce oraz pomost między Niemcami i Rosją". Niestety, Senn ani tu, ani gdzie indziej nie rozszyfrował treści tego terminu „pomost". Według propagandy polskiej w 1919 r. chodziło tu rzekomo o sojusz niemiecko-bolszewicki. W rzeczywistości znaczenie Litwy dla Niemiec jako „pomostu" można sprowadzić do dwóch punktów zasadniczych: 1) poprzez Litwę można było utrzymywać stosunki handlowe z Rosją Radziecką, miało to istotne znaczenie dla Niemiec i dla Rosji, gdyż Ententa stosowała wobec obu tych państw system blokady; 2) Rząd niemiecki z pobudek klasowych był zainteresowany w utrzymaniu swych pozycji w Łotwie. Właśnie Łotwa posiadała wielką własność licznych niemieckich baronów, z drugiej strony była główną pozycją udziału militarystów niemieckich w interwencji zbrojnej przeciwko republikom radzieckim.

Rozdział III (str. 47—73) obejmuje krótki okres od połowy listopada 1918 r. do wyzwolenia Wilna przez Armię Czerwoną 5 stycznia 1919 r. Główni organizatorzy marionetkowego „rządu" litewskiego: Smetona (jako prezes Taryby) oraz Augustyn Voldemaras (jako premier i minister spraw zagranicznych) zdawali sobie sprawę ze słabości i nietrwałości podejmowanych przez siebie państwowotwórczych wysiłków. Taryba była skompromitowana w oczach społeczeństwa litewskiego kolaboracją z niemieckimi okupantami. Autor traktuje wszystkie wydarzenia całkiem serio. Wydaje nam się wszakże, że nieodzowne byłoby częste używanie słów: „marionetka" i „marionetkowy". „Viceministrem spraw wojskowych" i „dowódcą armii litewskiej" został mianowany Rosjanin, gen. Kondratowicz. Nie potrafił on sformować nawet jednego pułku i naraził się litewskim nacjonalistom, gdyż wobec zbliżania się do Wilna Armii Czerwonej wystąpił z wnioskiem, aby „rząd" litewski przeniósł się nie do Kowna, lecz do Grodna. Autor nie wyjaśnia należycie, jakie motywy spowodowały taki właśnie wniosek. Chodzi o to, że w Grodnie był silny ośrodek rosyjskich białogwardzistów, wiadomo

było również, iż Niemcy ze względów strategicznych zechcą zatrzymać w swym ręku jak najdłużej twierdzę grodzieńską.

Senn cytuje raport wydziału informacyjnego delegacji USA na Paryskiej Konferencji Pokojowej z 21 stycznia 1919 r. Okazuje się, że eksperci amerykańscy nie chcieli rozpatrywać litewskiego problemu „samego w sobie". Uważali, że kwestia litewska stanowi część bądź problematyki polskiej, bądź też „kwestii rosyjskiej" (str. 57).

W nocy z 21 na 22 grudnia 1918 r. główni leaderzy nacjonalistów litewskich: Smetona, Yčas i Voldemaras opuścili potajemnie Wilno udając się na zachód, gdzie w Berlinie i Kopenhadze rozpoczęli starania o pożyczkę dla Litwy w wysokości 100 mln marek[1]. Autor chwali (str. 68) nowego marionetkowego „premiera" (został nim jeden z przywódców liaudininków — ludowców Mykolas Sleževičius za to, że odrzucił ideę „władzy dyktatorskiej" i sformował nowy „rząd" 26 grudnia 1918 r.

Z dość drobiazgowego opisu wydarzeń pozostają niejasne niektóre szczegóły: dlaczego zniknął z horyzontu politycznego litewskiego Antanas Smetona, który aż do kwietnia 1919 r. przebywał głównie w Stockholmie, gdzie ponoć „werbował ochotników"; dlaczego Voldemaras w kilka tygodni później w Paryżu twierdził, że nadal jest „premierem". Pierwsza niejasność nie daje się usunąć, gdyż brakuje odpowiednich źródeł. Natomiast druga sprawa jest bardziej prosta. W kraju pozostał M. Sleževičius jako marionetka w ręku pełnomocnika rządu niemieckiego dr L. Zimmerle. Voldemaras zapewne słusznie uważał, że dla Ententy bardziej „strawny" mógłby być raczej on, Voldemaras, b. docent uniwersytetu w Permie. Zresztą dwaj marionetkowi premierzy mogli zrobić na razie to i owo tylko przy pomocy Niemców: Voldemaras zaciągnął w Berlinie pożyczkę w wysokości 100 mln marek. Pożyczka ta stała się na parę miesięcy główną bazą finansową dla istnienia i działalności rządu kowieńskiego. Główna funkcja Sleževičiusa polegała na organizowaniu przy pomocy Niemców terroru wewnątrz kraju w celu zdławienia ruchu robotniczego oraz tworzeniu pierwszych pułków bur-

[1] Poczuwamy się do obowiązku dorzucić pewną istotną informację. Owe 100 mln. marek zostały pożyczone Voldemarasowi przez „Darlehnskasse Ost" (grudzień 1918 r.). W ciągu kilku lat w kopenhaskim Handelsbanken znajdował się na nazwisko Waldemarasa depozyt, który dopiero 1.VII.1923 r. został na mocy wyroku sądowego przyznany rządowi Litwy. Sprawa nabrała rozgłosu, gdyż rząd litewski zaskarżył b. premiera przed sądem duńskim. W tej sprawie zob.: Odpis raportu posła R.P. w Kopenhadze Dzieduszyckiego do centrali MSZ z dnia 2.VII.1923, AMSZ, Poselstwo R.P. w Berlinie, w 77, t. VI, „Państwa kresowe 1921—1923". Dzieduszycki pisał m.in.: „...wyrok powyższy jest oficjalnym stwierdzeniem faktu, że państwo litewskie powstało w 1918 r. za sprawą i za pieniądze Niemiec".

żuazyjnej armii litewskiej, która miała wystąpić przeciwko Litewsko-Białoruskiej Republice Radzieckiej.

O tych sprawach mówi autor w rozdziale następnym, nadając wszakże opisowi wydarzeń swe własne, subiektywne zabarwienie, oparte głównie na oficjalnych źródłach litewskich oraz pamiętnikach o dość wyraźnie apologetycznej treści. Przykładem takiej właśnie książki jest „Mykolas Sleževičius" (wyd. Chicago 1954). W książce specjalnie wyeksponowano informacje tego typu, iż następca Voldemarasa „też" orientował się na Ententę, że walczył o uzyskanie niepodległości itd.

Rozdział IV (str. 74—104) ma tytuł: „Standing room back against the wall" i obejmuje okres do wyprawy wileńskiej Piłsudskiego. Słowa powyższe zaczerpnięte są z dokumentu archiwalnego, mianowicie listu ks. Olšauskasa do sekretarza stanu Lansinga z 23 stycznia 1919 r. Wybór takiego właśnie dokumentu (str. 92—93) jest poniekąd trafny, gdyż przybyły do Paryża wcześniej niż Voldemaras, nieoficjalny agent dyplomatyczny, ks. Olšauskas, rzeczywiście bardzo pokornie dopraszał się łaski Ententy, aby pozwolono delegatom litewskim uzyskać na konferencji jakieś „stałe miejsce stojące w oparciu plecami o ścianę" i w takiej pozycji doczekać się chwili, „kiedy będzie decydowane zagadnienie naszych losów". Należy mieć wątpliwość, czy autor dokonał fortunnego wyboru, poświęcając uwagę działalności w styczniu 1919 r. tego prałata, który najpierw wyróżniał się serwilizmem wobec caratu, następnie zaś jeszcze niedawno był nader aktywny w rozmowach delegatów Taryby z Wilhelmem II.

Charakterystyczne są dość daleko idące analogie w działalności leaderów litewskiej i polskiej burżuazji. Tak samo jak Dmowski, Sleževičius zabiegał wobec Ententy, aby wojska niemieckie na wschodzie pozostały jak najdłużej jako „wał przeciwko bolszewizmowi". Tenże polityk poprzez swego agenta dyplomatycznego w Berlinie, Šaulysa, rozwinął ożywioną działalność w celu wzmocnienia kontrrewolucyjnych sił zbrojnych niemieckich. Odbywała się swoista rotacja. Żołnierze niemieccy z Heeres-Gruppe Kiev oraz Ober-Ost, czyli z Ukrainy, Białorusi i Litwy, ewakuowali się „nach Vaterland". Na ich miejsce napływali ochotnicy (przeważnie z Saksonii i Bawarii jako krajów katolickich). Tym ochotnikom rząd Sleževičiusa płacił 4 mk żołdu dziennie. Pieniądze pochodziły z pożyczki zaciągniętej przez Voldemarasa w Berlinie. W ten sposób zaplanowano realizację planu, który przewidywał korzyści zarówno reakcji niemieckiej, jak i litewskiej. Ochotnicy udawali się na Suwalszczyznę i Żmudź, aby „bronić granic Prus Wschodnich". Rząd wyłoniony przez Tarybę, opierając się na tych „saskich ochotnikach", od połowy stycznia wzmocnił represje przeciwko radom delegatów ro-

botniczych oraz powstrzymał posuwanie się na zachód Armii Czerwonej, która nie mogła i nie chciała narażać się na konflikt zbrojny z Niemcami.

W tym rozdziale autor zajmuje się na przemian tym, co się dzieje w Wilnie, Kownie i Paryżu. Słusznie podkreślony jest (str. 79) koalicyjny charakter drugiego z kolei rządu Litewskiej Republiki Radzieckiej (22.I.—27.II.1919 r.), w którym zasiadali trzej przedstawiciele Litewskich Socjal-Demokratów: Wacław B i r ž i š k a (oświata), Władysław P o ž e l a (kontrola państwowa) i Wacław B i e l s k i (rolnictwo). Autor podaje (str. 84) kilka mało znanych szczegółów o dalszej akcji formowania kontrrewolucyjnych litewskich sił zbrojnych. Ochotnikom przyrzeczono żołd w wysokości 100 mk miesięcznie oraz dodatki rodzinne. Poza tym mieli oni otrzymać nadział ziemi. Litewska armia w kwietniu 1919 r. liczyła około 3000 żołnierzy i dla Niemców była to quantité negligeable.

Zastanawiające, ale niekompletne informacje podaje autor (str. 88) o działalności J. Gabrysa w Paryżu. Z archiwalnego dokumentu amerykańskiego wynika, że 5 lutego Gabrys zjawił się na posiedzeniu Komisji N o u l e n s a i oświadczył, że już zawarł porozumienie ekonomiczne i wojskowe z pełnomocnikiem Polski. Tekstu owego tajemniczego „porozumienia" Senn nie odnalazł. O co chodzi? Najprawdopodobniej Gabrys (był on tylko szefem litewskiego biura prasowego w Szwajcarii) miał na myśli rozmowy delegatów litewskich w Paryżu z delegatami naczelnika państwa, tzn. z D ł u s k i m i S o k o l n i c k i m. Ten ostatni zanotował w swym dzienniku w końcu stycznia fakt rozmów, ale zaznaczył zarazem, że były one zupełnie bezowocne. Polskie źródło drukowane, nie wykorzystane przez Senna, zawiera interesujące dane. W dniu 25.I.1919 r. Michał Sokolnicki przeprowadził rozmowę z Litwinami: J. Gabrysem, propagatorem orientacji profrancuskiej, ks. K. Olšauskasem, który występował w charakterze nieoficjalnego agenta oraz Balysem M a s t a u s k a s e m (tzn. Mostowskim), przedstawicielem Litwinów amerykańskich. Uczestnikami rozmowy byli ponadto: Dominik S i e m a s z k o, członek Taryby (Białorusin) i Szymon R o z e n b a u m, adwokat żydowski z Wilna, używający tytułu „podsekretarza stanu dla spraw żydowskich". W toku wymiany zdań zarysowały się trzy stanowiska: Sokolnicki — unia całej Litwy historycznej z Polską; Gabrys — tylko traktat w sojuszu z Polską; Siemaszko — Białoruś połączona federacyjnie z Litwą. Rozmowa nie dała konkretnego wyniku [2].

Opis ruchliwej działalności różnych pseudo-dyplomatów litewskich w Paryżu (str. 88—98) zawiera kilka ciekawych szczegółów. Delegacja

[2] M. S o k o l n i c k i, W służbie Komendanta, „Kultura", Paryż 1953, nr 12/74, str. 97.

litewska z Voldemarasem na czele utrzymywała się z funduszów Litwinów amerykańskich. Jeden z leaderów tych Litwinów, Balys Mastauskas, zapoznał Voldemarasa (prezentując go jako „premiera") z członkami delegacji USA. Propagowaniem sprawy litewskiej w Paryżu zajmowali się gorliwie: poeta francuski litewskiego pochodzenia O. W. Lubicz-Miłosz oraz wydawca „Revue Parlementaire" Henri de Chambon (wydana przez niego książka „La Lithuanie pendant la Conférence de la Paix" stanowi jedną z najbardziej podstawowych publikacji, gdyż autor gromadził wszystkie dokumenty dotyczące spraw litewskich).

Ważnym wydarzeniem było przybycie do Kowna 19 marca francuskiej misji wojskowej pod przewodnictwem ppłk. Reboule. Misji tej towarzyszył Juozas Gabrys, który poinformował niemieckie Ministerstwo Spraw Zagranicznych, iż rzeczywistym celem wyprawy Reboule'a jest zbadanie możliwości unii między Polską a Litwą.

Tytuł rozdz. V (str. 105—130) „Z jej stolicą w Wilnie" — kwiecień — czerwiec 1919 r. — został zapożyczony z listu Sleževičiusa (Kowno), dat. 7 maja 1919 r., do przebywającego w Warszawie z misją nadzwyczajną Šaulysa. Z tego archiwalnego dokumentu dowiadujemy się, iż premier rządu tarybowskiego domagał się uznania przez Polskę niepodległości Litwy ze stolicą w Wilnie. „Jeżeli to nie zostanie spełnione, mowy być nie może o porozumieniu z Polakami" (str. 112). Wtedy kiedy Piłsudski utworzył już Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich (z Jerzym Osmołowskim na czele), zaś wojska polskie zajęły Lidę, Wilno, Baranowicze i Nowogródek — akcja dyplomatyczna, wszczęta przez Voldemarasa w Paryżu i przez Šaulysa w Warszawie, nie rokowała widoków na powodzenie. Autor podał ciekawe, a nawet poniekąd rewelacyjne informacje o przebiegu rozmów Šaulysa z Paderewskim w maju (poczynając od 13 maja; z Piłsudskim Šaulys rozmawiał 21 maja). Obraz tych rozmów dają: amerykański chargé militaire płk. Dawley 20 maja w raporcie dla rządu USA i Šaulys w sprawozdaniu dla rządu z 31 maja. Paderewski oświadczył, iż kwestię granic rozstrzygnie konferencja pokojowa, ale Litwini mogą spodziewać się dla siebie korzystnego uregulowania tej kwestii, o ile zgodzą się na federację z Polską. Federacja taka byłaby oparta na unii w dziedzinie kolei, poczty, telegrafu, finansów, sił zbrojnych i polityki zagranicznej. Paderewski wyłożył taki program nazajutrz po rozmowie z Piłsudskim. Słuszna jest uwaga Senna: „Wszystko to, oczywiście, pozostaje w sprzeczności z polityką, którą rząd polski propagował publicznie" (str. 113). Autor ma na myśli omówione poprzednio przemówienia przedstawicieli różnych stronnictw politycznych w sejmie w duchu aneksjonistycznym. Rzeczywiście faktem jest, że Paderewski nie występował na forum sejmowym w charakterze federalisty.

Piłsudski poczynił Šaulysowi identyczne co premier RP propozycje w rozmowie w dniu 21 maja. Zdaniem Paderewskiego plebiscyt nie jest konieczny, ale rozmowy o nim stanowią konieczną koncesję dla hałasujących w Polsce polityków. Šaulys w raporcie dla swego rządu przytoczył dosłownie to, co powiedział Paderewski: „...dawka niezbędna dla naszych krzykaczy" (str. 115). Na notę Šaulysa z 22 maja rząd polski odpowiedział dopiero 24 czerwca. Odpowiedź ta zawierała pewne kapitalne sformułowanie, którego A. E. Senn nie rozwinął: rząd polski mógłby uznać rząd Litwy, ale pod warunkiem wycofania okupacyjnych wojsk niemieckich (str. 119).

Dobrze na ogół wypadła charakterystyka działalności alianckich dyplomatów i oficerów w Paryżu, Warszawie i Kownie. Jest też informacja o tym, jak w okresie od 6 do 18 czerwca 1919 r. uformowała się pierwsza z kolei, na razie prowizoryczna, ale już zaaprobowana przez płk. Reboule'a polsko-litewska linia demarkacyjna.

W rozdz. VI (str. 131—151) autor zajął się „wielką polityką konferencji" w okresie czerwiec-sierpień 1919 r. Położenie akcentu w tytule na konferencje nie zupełnie odpowiada treści tego rozdziału o bardzo niejednolitej tematyce. Właściwie mówiąc, mamy cztery wątki tematyczne: 1) Spór polityczny i nawet zatarg zbrojny polsko-litewski o Sejny na tle nieuznawania przez Litwę decyzji Rady Najwyższej Ententy w sprawie linii demarkacyjnej (tak zwanej linii Focha). Autor podkreśla, iż rozgraniczenie dokonane wtedy na terenie powiatu sejneńskiego stanowi obecnie granicę między Polską a Litewską Socjalistyczną Republiką Radziecką. 2) Ciekawe są uwagi autora (str. 138—143) na temat unijnego, czyli federacyjnego rozwiązania kwestii litewskiej. Senn na podstawie obszernej dokumentacji drukowanej dochodzi do wniosku, że idee tego rodzaju pochodziły raczej z zewnątrz Litwy, zwłaszcza z kół politycznych Wielkiej Brytanii. Wśród samych Litwinów najwięcej było zdecydowanych zwolenników unii z Łotwą lub w ogóle federacji państw bałtyckich. 3) Autor bardzo porządnie przestudiował protokoły posiedzeń obradującej pod przewodnictwem Esme Howarda Komisji do Spraw Bałtyckich. Formułuje on taką oto tezę: „Faktycznie o unii z Rosją mało dyskutowano w Litwie, lecz to był punkt końcowy mocarstw zachodnich w snuciu planów wobec Litwy" (str. 140). Na tym tle Senn daje prawidłową analizę stanowiska i taktyki Ententy wobec głośnej awantury politycznej, jaką było okupowanie znacznej części Litwy przez Bermondta-Awałowa i utworzenie tak zwanej Litwy Kołczakowskiej. Poza ogólnie znaną dokumentacją autor wykorzystał również pamiętnik Birontasa pt. „Bermontininkams Lietuvą užpuolus" (Gdy bermontowcy zaatakowali Litwę). Opis najazdu „koł-

czakowców" na Litwę Senn umieścił w dwóch rozdziałach (str. 114—146 i 158—166), przez co utrudnił zrozumienie tej zawiłej sprawy [3].

4) Czwartym głównym tematem tego rozdziału są stosunki polsko-litewskie. Z jednej strony były to wzajemne represje i dyskryminacje: masowe areszty wśród działaczy POW, dokonane przez władze litewskie, nacjonalistyczny terror antylitewski na Wileńszczyźnie oraz incydenty na linii demarkacyjnej. Nie brak też ze strony rządu litewskiego, świadomego swej słabości, gestów ugodowych, takich jak: rozmowy z przybyłym do Kowna Wasilewskim, poufne pertraktacje Voldemarasa i Michała Biržyszki z politykami polskimi itp. Nie mając możności wykorzystania archiwów polskich, autor zbyt pobieżnie potraktował opis prób zamachu stanu, który polscy agenci usiłowali zrealizować w Kownie, ale całkiem niefortunnie.

Następnemu rozdziałowi VII (str. 152—174) autor nadał tytuł: „Sowiecki wąż kusiciel" (sierpień—październik 1919 r.). Słowa w tytule zaczerpnięte są z artykułu wstępnego w „Izwiestiach" z dn. 19 września 1919 r. Tak Stiekłow scharakteryzował alegorycznie zachowanie się Ewy (tzn. Estonii) w związku z przybyciem do Pękowa delegatów estońskich na rokowania pokojowe z przedstawicielami rządu RSFRR. Ogólnie rozdział VII można by nazwać „najbardziej bałtyckim" rozdziałem z całej monografii. Autor z natury rzeczy zajął się problemem polityki wobec Federacji Rosyjskiej nie tylko Litwy, ale również Łotwy, Estonii i Finlandii oraz Polski. Ostry konflikt polsko-litewski był najsłabszym ogniwem w całości machinacji antyradzieckich. Na podstawie źródeł drukowanych amerykańskich, brytyjskich i polskich oraz na ogół rzetelnie wykorzystanych „Prawdy" i „Izwiestii" A. E. Senn scharakteryzował przebieg i uchwały takich konferencji, jak: zjazd w połowie września 1919 r. premierów i ministrów spraw zagranicznych Łotwy, Estonii, Litwy i Finlandii; rokowania w Pskowie przedstawicieli rządu RSFRR (Krasina, Litwinowa i Bogolepowa) z Estończykami; posiedzenia Rady Najwyższej Ententy, poświęcone sprawie wycofania z krajów nadbałtyckich wojsk niemieckich, których obecność była główną przeszkodą do uznania de iure państw bałtyckich; uznanie de facto rządu Litwy przez lorda Curzona 23 września.

Tytuł rozdz. VIII „Splendid Isolation" (październik 1919 — styczeń 1920) zaczerpnięty jest z listu Smetony do J. Šaulysa z 12.I.1920 r. Smetona pisał sarkastycznie, iż pozycję Litwy „wśród nowo powstałych

[3] O rozległości geopolitycznej tych spraw w Europie wschodniej świadczy cytowana przez autora depesza przedstawiciela Kołczaka w Londynie, Sablina, do Sazonowa, Paryż 15.IX.1919 r.; ofensywa Denikina na Ukrainie popchnęła państwa bałtyckie do rozpoczęcia rozmów z bolszewikami w celu zawarcia pokoju (str. 160, przyp. 45, na podstawie archiwum Makłakowa).

państw można by nazwać świetnym odosobnieniem" (str. 197). Na ogół rozdział ten nie zawiera nowych wątków tematycznych. Autor uformował go drębnie z uwagi na wydarzenie, któremu przypisuje dużą wagę z punktu widzenia polityki wewnętrznej. W pierwszej połowie października 1919 r. został utworzony nowy gabinet, na czele którego jako premier i minister finansów stanął Ernest Galvanauskas, b. sekretarz delegacji litewskiej na Paryskiej Konferencji Pokojowej. Nowy premier był Litwinem, od wielu lat przebywającym na emigracji, miał dużo kontaktów we Francji i mógł sprawniej poprowadzić naprzód zabiegi o uznanie Litwy przez Ententę. Poważną rolę odgrywał nieoficjalny agent dyplomatyczny Litwy w Wielkiej Brytanii, hr. Alfred Tyszkiewicz. Został on w Londynie „Litwinem" z uwagi na swój duży majątek w Republice Litewskiej, a nie mniej i z tego powodu, iż akurat przed wojną był sekretarzem carskiej ambasady w Londynie. Był to istotny szczegół, gdyż trzeba było przeciwdziałać akcji kołczakowskiego agenta Sablina, który z upoważnienia Conference Politique Russe nie uznawał niepodległości państw bałtyckich.

Litwa stawała się stopniowo półkolonią angielskiego kapitału finansowego. Świadczy o tym uzyskanie przez rząd litewski pożyczki w wysokości 100 000 funtów szterlingów, ale w zamian za to grupa banków londyńskich uzyskała monopol na eksport lnu z Litwy (str. 177). W następnym rozdziale autor informuje o rokowaniach Galvanauskasa w Londynie (luty—marzec 1920 r.). W wyniku tych pertraktacji Litwa uzyskała pożyczkę w złocie w zamian za oddanie kapitalistom angielskim w eksploatację na lat 15 wszystkich lasów litewskich (str. 204—205) [4].

Rozdział o „świetnym odosobnieniu" zawiera szereg informacji opartych na znanych już dawniej źródłach, a więc o takich wydarzeniach, jak: misja do Kowna i Rygi gen. Niessela, koniec „awantury z Bermondtem", wycofanie wojsk niemieckich z Litwy (grudzień 1919 r.), odwołanie z Kowna dr Zimmerle (styczeń 1920 r.). Następca Zimmerlego występuje już z tytułem nie „pełnomocnika", lecz jako „Diploma-

[4] Autor przytacza w tym rozdziale kilka bardzo ciekawych danych o wpływie rosyjskich polityków białogwardyjskich na kształtowanie się sytuacji nad Bałtykiem. W Departamencie Stanu żywiono obawę, iż uznanie przez USA zasady oderwania od Rosji państw bałtyckich mogłoby stanowić dla Japonii zachętę, aby zaanektowała część Syberii (str. 180). Na podstawie materiałów z archiwum Makłakowa autor przytacza memoriał Borysa Sawinkowa z 23.XII.1919 r. dla Conférence Politique Russe. Sawinkow doradzał poprowadzenie z każdym z narodów bałtyckich odrębnych rokowań, aby zapobiec utworzeniu się bloku przeciw Rosjanom (tzn. przeciw białogwardzistom). Warunkiem wstępnym musi być uznanie Polski i Finlandii, co powinno utorować drogę do rozmów z Ukraińcami i krajami nadbałtyckimi. Sawinkow sugerował, iż Łotwa, Litwa i Estonia zaakceptują status szerokiej autonomii (str. 183).

tischer Vertreter". Zakończenie okupacji niemieckiej na Litwie jest nader poważnym ewenementem w dziejach stopniowego przekształcania się burżuazyjnej Litwy w państwo suwerenne. Nie ustają też pod auspicjami Ententy knowania antyradzieckie. Dowodem tego jest konferencja, która rozpoczęła się w Tartu 9 listopada 1919 r. z udziałem delegacji Estonii, Łotwy i Litwy i przy współudziale nieoficjalnych obserwatorów z Polski, Białorusi i Ukrainy (brak bliższych danych, o jakie tu chodzi marionetki, kiedy mowa o „rządach" Łastowskiego w Kownie i Mazepy w Kamieńcu Podolskim). Senn daje też krótką informację o rozmowach Maksyma Litwinowa w Tartu 17 i 18 listopada.

Autor podaje kilka ciekawych szczegółów (str. 196—197) o bezowocnych próbach sformowania w USA 10-tysięcznego korpusu litewskiego lub przynajmniej brygady. Próby zrealizowania tej idei podjęli: J. Bielskis i płk Swarthood-Juododis.

Rozdział IX ma tytuł „Niepodległe państwo litewskie"; w podtytule autor podaje ramy chronologiczne: styczeń—maj 1920 r. Faktycznie omówiono wydarzenia do lipca tego roku włącznie. Przewodniczący Taryby Antanas Smetona 12 stycznia 1920 r. zapowiedział, że wybory do pierwszego sejmu konstytucyjnego Republiki Litewskiej odbędą się 14 i 15 kwietnia tego roku. Litwa była nadal państwem bardzo słabym pod względem militarnym. Na forum międzynarodowym pewne znaczenie pozytywne miał tylko fakt uznania rządu kowieńskiego de facto przez Wielką Brytanię. O słabości burżuazji litewskiej świadczy wymownie fakt antyrządowego powstania garnizonu kowieńskiego 22 lutego 1920 r. Zbuntowani żołnierze uzyskali podwyżkę żołdu oraz prawo do udziału w wyborach do sejmu (str. 200—201).

W rozdziale tym autor kontynuuje dawne wątki tematyczne: nadal omawia konferencje państw bałtyckich, na których podejmowano bezskuteczne wysiłki sklecenia bloku antyradzieckiego (na przykład, konferencja w Helsinkach 20—23 stycznia 1920 r. z udziałem delegatów Finlandii, Estonii, Łotwy, Litwy i Polski). Mówi również o posuwających się naprzód rokowaniach RSFRR z Estonią, zakończonych ważnym wydarzeniem, jakim było podpisanie 2 lutego 1920 r. traktatu pokojowego z tym państwem. Żadnego wyniku pozytywnego nie dały wysiłki specjalnego delegata J. Vileišisa, który udał się do USA, aby wyjednać u Lansinga uznanie rządu Litwy. Charakterystyczne jest wyznanie A. E. Senna, że Estonia zawarła traktat pokojowy z Rosją Radziecką „na bardzo korzystnych warunkach" (str. 203).

Autor przestrzega zasady chronologicznej kolejności i dlatego stosunki litewsko-radzieckie rozpatruje dwukrotnie: na str. 212—213 (rokowania od 31 marca do połowy maja 1920 r.) i na str. 216—220 (traktat

pokojowy z 12 lipca 1920 r. i jego skutki). Delegacja litewska zgłosiła roszczenia do dużego terytorium etnograficznie białoruskiego, m.in. do rejonu Grodna. Joffe oświadczył, iż Litwa stanie się korytarzem dla Rosji w jej kontaktach z Zachodem. Rząd litewski włączył do delegacji Białorusina Dominika Siemaszko i wysuwał argument, że Grodno w rękach litewskich stanowić będzie bufor między Rosją i Polską. Joffe odrzucił ten argument twierdząc, że jeśli to miasto nie zostanie przyznane Litwie, to powinno by należeć do Federacji Rosyjskiej, a nie do Polski.

Autor na str. 217 zamieszcza rejestr posunięć o uznaniu rządu Litwy de facto: 11 maja przez Francję i 4 lipca przez Polskę. Jeśli chodzi o Stany Zjednoczone, to sekretarz stanu B. Colby dn. 10 sierpnia 1920 r. stwierdził, że rząd USA z uwagi na „lojalną przyjaźń" do Rosji (burżuazyjnej) czuje się zmuszony odmówić uznania rządów państw kresowych z wyjątkiem Polski, Armenii i Finlandii. Sądzimy, że A. Senn powinien był naświetlić osobno politykę Francji i Polski. Rząd francuski uznał rząd Galvanauskasa w konsekwencji tego, iż w połowie kwietnia odbyły się na Litwie wybory do konstytuanty. Całkiem inaczej było z Polską. Ówczesny premier Wł. Grabski ugiął się pod naciskiem Lloyda George'a. Rząd polski nie tylko uznał rząd kowieński, ale stało się coś, o czym autor zdaje się nie wiedzieć: polski sztab generalny podjął gorączkowe starania, aby zawrzeć konwencję wojskową z Litwą. A. E. Senn w zakończeniu tego rozdziału (str. 220) powtarza starą kłamliwą tezę historiografii burżuazyjnej, iż „cud nad Wisłą" w sierpniu 1920 r."... stał się punktem zwrotnym w umocnieniu niepodległości Litwy".

Rozdział ostatni pt. „Litwa jako państwo narodowe" stanowi próbę zwięzłego podsumowania treści całej monografii. Pożytek tego rozdziału polega przede wszystkim na tym, że można tu znaleźć zestawienie podstawowych tez propagandowych, ujętych tendencyjnie i z mniejszą sugestywnością, gdyż autor tym razem nie odsyła czytelnika do dokumentów, lecz robi wykład pod kątem widzenia „racji stanu" polityków, występujących pod flagą antykomunizmu. Oto parę próbek. Armia niemiecka na wschodzie zaczyna coraz bardziej się rozkładać i dlatego na miejsce wycofujących się Niemców Armia Czerwona objęła w swe posiadanie pewne terytoria. Oddziały niemieckie myślały rzekomo przede wszystkim o obronie własnych granic. Autor przytacza znamienną wypowiedź angielskiego generała Gougha (luty 1920 r.): bolszewicy nigdy nie zagrażali narodom bałtyckim i dlatego nie należało usuwać Niemców z tych terytoriów po listopadzie 1918 r. Generał wystąpił w duchu angielskich liberałów, bo w ten sposób zaakcentował „obiektywny" stosunek do Rosji Radzieckiej, a równocześnie uzasadnił

w przewrotny sposób pożytek z Niemców jako żandarmów Europy wschodniej.

Autor na str. 225 w dość zawiłej formie stara się raz jeszcze obronić swoją tezę o świadczonych na rzecz Litwy dobrodziejstwach Niemiec. Pisze on: „Można powiedzieć, że Niemcy były jedynym państwem, które konsekwentnie udzielało poparcia niepodległości Litwy, poczynając od listopada 1918 r., lecz taka konstatacja nie powinna by oznaczać, że jest to konstrukcja oparta na przyjęciu tez polskich, iż Litwa stanowi wynalazek Niemców". Równocześnie Senn zastrzega się, iż nacjonaliści litewscy nie zamierzali bynajmniej godzić się z wyznaczoną im rolą „państwa-klienta", państwa-wasala.

W drugiej części tego ostatniego rozdziału autor dość dużo miejsca poświęcił polityce Polski wobec Litwy, nie formułując żadnych nowych wniosków w stosunku do tego, co zostało już powiedziane wyżej. Zasługuje może tylko na podkreślenie dosadna teza, charakteryzująca clou propagandy polskiej burżuazji: Litwa nie jest państwem niepodległym, bo jest okupowana przez Niemców. Usuńcie niemiecką kontrolę i wnet Litwini oświadczą, iż pragną zjednoczenia z Polską (str. 227—228). Istotnie, taka właśnie argumentacja stanowiła kwintesencję propagandy zarówno „unionistów" spod znaku Dmowskiego, jak też federalistów w obozie belwederskim. Okazało się, że w gruncie rzeczy społeczeństwo litewskie ma całkiem inne zapatrywania. Znamienne jest również, iż autor w ostatnich dwóch rozdziałach starannie zamazał bardzo ważny fakt historyczny: Rosja Radziecka była p i e r w s z y m państwem, które uznało prawo narodu litewskiego do niepodległości. Na podstawie zasady pokojowego współistnienia rząd radziecki pierwszy uznał rząd burżuazyjnej Litwy nie tylko de facto, ale i de iure, a co więcej — zaakcentował też poszanowanie dla prawa Litwinów do Wilna jako stolicy państwa.

*

Autor recenzowanej monografii postawił sobie za zadanie scharakteryzować narodziny i uformowanie się nowożytnego, niepodległego państwa litewskiego. Nie zacieśnił bynajmniej tematu tylko do burżuazyjnej Litwy. Starał się zachować równowagę w proporcjach, jakiej wymaga problematyka polityki wewnętrznej i zagranicznej. Dał zarys historii burżuazyjnej Republiki Litewskiej (szczegółowo) oraz Litewsko-Białoruskiej Republiki Radzieckiej (pobieżnie). Analizując przyczyny upadku władzy radzieckiej na Litwie, specjalnie wyeksponował znaczenie błędnej polityki agrarnej (tworzenie wielkich gospodarstw państwowych, brak podziału ziemi obszarniczej). Starannie pomniejszył kontrrewolucyjną doniosłość współdziałania niemieckich i litewskich

sił zbrojnych. Nieproporcjonalnie dużo miejsca poświęcił działalności litewskich „dyplomatów", choć byli to raczej emisariusze i nieoficjalni agenci. Aż do ostatniego rozdziału nawraca wciąż ten sam wątek tematyczny: rząd wyłoniony przez Tarybę „walczy" na forum międzynarodowym o uznanie Litwy przez wielkie mocarstwa. Odnosi się ogólne wrażenie, że przeciętny czytelnik będzie miał nie lada trudności, aby zrozumieć na podstawie recenzowanej monografii, dlaczego tak długo nie następowało owo uznanie rządu kowieńskiego, choćby de facto. Dlaczego nie mogło do tego dojść, skoro rząd Sleževičiusa miał już za granicą własnych „przedstawicieli dyplomatycznych", w kraju formowała się i rosła armia litewska, Litwa zaś figurowała w planach Ententy jako jedno z wielu państw potrzebnych do antyradzieckiej interwencji zbrojnej.

Otóż sedno rzeczy — jak się nam wydaje — tkwi w tym, że Senn zbytnio uprościł problematykę, zacieśniając ją do istnienia i działania dwóch republik litewskich: burżuazyjnej i radzieckiej. Sprawa litewska była problemem międzynarodowym bardzo złożonym i bynajmniej nie najważniejsze jest prześledzenie, co robili w Paryżu: ks. Olšauskas, B. Mastauskas, Voldemaras i inni. Nie ulega wątpliwości, iż podstawowym czynnikiem państwowotwórczym było pragnienie litewskich mas pracujących posiadania własnego państwa narodowego. Jednakże uformowanie się suwerennego państwa litewskiego dopiero w ciągu 2—3 lat i z dużymi trudnościami było funkcją „kwestii rosyjskiej" oraz polityki Polski w powiązaniu z kontrrewolucyjną reakcyjną polityką Niemiec i Ententy oraz w konsekwencji rewolucyjnej polityki zagranicznej RSFRR.

Masy ludowe (proletariackie i nie-proletariackie) walczyły zarówno przeciwko okupacji niemieckiej (ucisk narodowy), jak też i przeciw jarzmu socjalnemu polskich obszarników i polskiej szlachty. Nacjonaliści litewscy występowali na zewnątrz z pięknymi planami. Świadczy o tym kilkakrotnie wysuwany postulat odebrania Prusom Kłajpedy, Tylży i Ragnety. Ale plan zjednoczenia narodowego okazał się nierealny, gdyż burżuazja litewska uprawiała antynarodową politykę i z jednaką gorliwością wysługiwała się najpierw caratowi, potem Wilhelmowi II, a od listopada 1918 r. lawirowała, żebrząc o pomoc bądź u rządu Scheidemanna-Noskego, bądź u imperialistów Ententy i USA. Alianci zdecydowali się na uznanie faktu istnienia państwa litewskiego dopiero wtedy, gdy zawiodły, gdy skończyły się fiaskiem wszystkie inne koncepcje, wymyślone i uzasadnione przez polityków burżuazyjnych.

Wśród niezliczonych projektów — oficjalnych, nieoficjalnych i poufnych, a także prób ich realizacji środkami dyplomatycznymi i militarnymi, wśród powodzi not dyplomatycznych, memoriałów politycznych, przemówień w parlamentach, broszur publicystyczno-propagandowych

i artykułów w prasie, inspirowanych przez stronnictwa polityczne, które znamy ze źródeł archiwalnych i drukowanych w roku 1919 — da się wyodrębnić ogółem jedenaście rozwiązań kwestii litewskiej w takim lub innym powiązaniu z polityką Ententy oraz z polityką sąsiadów Litwy, czyli w łączności ze sprawami Polski, Rosji, Niemiec, Białorusi i Łotwy. Jedenaście tych rozwiązań (taki rejestr proponujemy), z których żadne nie doczekało się w 1919 r. całkowitej i trwałej realizacji, ale każde z nich wpłynęło na rozwój stosunków międzynarodowych w latach 1918—1920 — tak wygląda:

1. Utworzenie dwóch odrębnych republik radzieckich, tzn. Litewskiej Republiki Radzieckiej oraz Białoruskiej Republiki Radzieckiej z zamierzoną in spe (i rzeczywiście zapowiadaną) późniejszą federacją z Rosyjską Socjalistyczną Federacyjną Republiką Radziecką.

2. Utworzenie Litewsko-Białoruskiej Republiki Radzieckiej, obejmującej całość ziem etnograficznie litewskich i białoruskich w granicach od kraju kłajpedzkiego i Tylży na północy do Mohylewa i Witebska na wschodzie oraz Brześcia i Pińska na południu (nader liczne przyczyny spowodowały powstanie takiej właśnie republiki w granicach znacznie węższych).

3. Utworzenie federacji Litewsko-Białoruskiej Republiki Radzieckiej i Polskiej Republiki Rad w wypadku zwycięstwa w Polsce rewolucji proletariackiej; o takiej możliwości pisali komuniści polscy w Wilnie, twierdząc, że nie są oni przeciwnikami każdej federacji, zwalczają natomiast federacyjne zamysły obozu belwederskiego.

4. Uformowanie się Litwy, ukazanie się jej na mapie Europy, owo wynurzenie się z potopu klęsk rozbiorowych jako państwa burżuazyjnego, rzeczywiście niepodległego, uznanego de iure przez Polskę i państwa Ententy (przez cały rok 1919 — jak wiemy — Litwie z Tarybą na czele brakowało podstawowych elementów państwa suwerennego; była to najpierw półkolonia niemiecka, a potem angielska).

5. Utworzenie Republiki Litewskiej, połączonej węzłami federacji z Polską burżuazyjną, czyli utworzenie — zgodnie z koncepcjami obozu belwederskiego — państwa polsko-litewskiego (z dużymi znakami zapytania, jeśli chodzi o Białoruś Zachodnią, czyli Grodzieńszczyznę w powiązaniu z losami Białostocczyzny i południowej Suwalszczyzny); w koncepcjach tych uderza chwiejny, nie sprecyzowany stosunek do zagadnienia granic zachodnich i wschodnich.

6. Szóste rozwiązanie stanowiła koncepcja zamaskowanego panowania Polski nad Litwą pod parawanem patriotycznych frazesów — które były naśladowaniem haseł z epoki Sejmu Czteroletniego — nad Litwą etnograficzną, co sprowadzało się u endeków do różnych wariantów; wśród tych wariantów występuje zawsze aneksja przez Polskę

Grodna, Wilna i Wileńszczyzny, ale poza tym propagowano wariant unii, a mówiąc dosadnie stanowiło to karykaturę pojęcia prawno-państwowego, gdyż Litwę wyobrażano sobie jako autonomiczną prowincję polską (występowały też sporadycznie pomysły mandatów Ligi Narodów dla Polski bądź nad Litwą, bądź nad Białorusią).

7. Siódma solucja pochodziła od polityków burżuazyjnej Litwy (szczególnie była to idea Litwinów amerykańskich), którzy — świadomi swej słabości, a w nawiązaniu do ideologii Wilsona — wysuwali koncepcję federacji Litwy z Łotwą z uwagi na znane pokrewieństwo językowe obu narodów oraz wspólnotę ekonomiczną; należy zauważyć, że ta koncepcja — z odmiennych zresztą pobudek — znalazła poparcie Leona Wasilewskiego oraz (nieoficjalnie) dyplomacji angielskiej (idea ta była zdecydowanie sprzeczna z planami imperialistów niemieckich nad Bałtykiem).

8. Ósma z kolei koncepcja rozwiązania kwestii litewskiej powstała jako pomysł autonomiczny PPS (Feliks Perl) w ramach ideologii obozu belwederskiego. Polegała ona na przekształceniu Litwy historycznej (b. W. Księstwa Litewskiego, ewentualnie bez ziem na wschód od Dźwiny i Dniepru) w państwo złożone z czterech kantonów: a) kowieńskiego (czyli „litewskiego" według założeń projektodawców w sensie etnograficznym); b) wileńsko-grodzieńskiego wraz z Białostocczyzną („kanton polski" vel „polsko-białoruski" ze stolicą w Wilnie, c) mińskiego (tzn. białoruskiego) z prawosławną ludnością białoruską i wreszcie d) kanton pod nazwą „Litwa niemiecka" (inaczej zwana „Małą Litwą"), czyli rejon Prus Wschodnich z takimi miastami, jak Tylża, Gumbinai (Gąbin), Stalupai, Kłajpeda (dwie uwagi w nawiasie: a) wydawało się to realne w trakcie opracowywania traktatu wersalskiego; b) do takiej koncepcji kantonalnej skłaniał się też Paderewski w powiązaniu z projektem utworzenia Republiki Królewieckiej).

9. Rozważano również koncepcję utworzenia Litwy jako litewskiej republiki burżuazyjnej, sfederowanej z Rosją. Koncepcję tę popierały pewne koła dyplomatyczne Ententy przez krótki stosunkowo okres czasu, dopóki nie wyjaśniło się, że proces tak zwanego „demokratyzowania Kołczaka" nie może posunąć się tak daleko, aby rosyjscy monarchiści (a nawet republikanie) zechcieli uznać istnienie nad Bałtykiem czegoś więcej niż „grup narodowych", posiadających odrębność tylko językową (istotną rolę odgrywali tu baronowie — „ostziejskije barony" — tego typu co „uczony profesor" Andrzej Mandelstam);

10. W dziesiątym wariancie planów przewidywano dzięki inspiracji Conférence Politique Russe, że Litwa mogłaby w trybie przemian demokratycznych pozostać przy Rosji burżuazyjnej jako autonomiczna prowincja państwa rosyjskiego, które będzie wtedy graniczyć z Niemcami

(podkreślamy: była to koncepcja większości dyplomatów państw Ententy; niektórzy rzeczoznawcy komisji Noulensa i komisji Cambona skłonni byli w ramach tego projektu oddać większą część Wileńszczyzny Polsce. Uderzający jest fakt, że członkowie komisji Cambona i podkomisji gen. Le Ronda z reguły uważali, że Grodno będzie należało do Rosji. Żadna komisja w Paryżu nie zajmowała się rozstrzygnięciem kwestii, do kogo ma należeć np. takie miasto, jak Sejny. Tak zwana „linia Focha" była to wojskowa linia demarkacyjna, którą później musieli zaakceptować dyplomaci).

11. Istniała wreszcie ostatnia „arcypolska" i arcyreakcyjna koncepcja, znana pod nazwą „idei jagiellońskiej". Ideę tę niekiedy współcześnie (J. Lewandowski) zalicza się w sposób uproszczony do kategorii planów obozu belwederskiego, do grupy koncepcji federalistycznych. Chodzi nam o koncepcję odbudowania w granicach tak zwanej „Wielkiej Polski" byłego W. Ks. Litewskiego jako państwa polsko-litewsko-ruskiego z granicami na Dźwinie i Dnieprze. Były to plany działaczy z różnych ugrupowań politycznych, którzy z reguły byli powiązani z konserwatystami i ugrupowaniami tak zwanych „żubrów kresowych" (wymienić należy przykładowo: prof. Witold Kamieniecki, poseł z ramienia Polskiego Zjednoczenia Ludowego; prof. Oskar Halecki, sekretarz naukowy Biura Prac Kongresowych w Paryżu; gen. Tadeusz Rozwadowski, szef polskiej Misji Wojskowej w Paryżu; Wincenty Lutosławski, autor broszury propagującej tezę, że granice „wolnej Europy" leżą na Dnieprze). Fantastyczność tych koncepcji opierała się na nieuznawaniu nieodwracalności procesu historycznego; pozorna realność wiązała się z pozytywnym stosunkiem do takiej idei (na przełomie lat 1919—1920) Józefa Piłsudskiego, który chętnie skłaniał się do każdego planu, opartego na zasadzie: najpierw podbój (czyli tak zwane „wyzwolenie"), potem dyskusja na tematy „demokratyczne" (i „nawet" wybory do miejscowego sejmu na okupowanym terytorium [5]).

Wypada wyjaśnić i podkreślić zarazem, że powyższych jedenastu teoretycznych rozwiązań sprawy Litwy jako problemu międzynarodowego nie należy traktować w sensie planów mających jednakowy ciężar gatunkowy. Nie jest to jakiś pełny „katalog problemów" (tak np. politycy białoruscy na żołdzie rządu litewskiego w Kownie lansowali projekt maksymalnego włączenia ziem białoruskich wraz z Białymstokiem, Bielskiem i Grodnem do Litwy burżuazyjnej, ale domagali się autonomii). Tylko

[5] Nieco szerzej niektórymi z tych koncepcji od strony Polski (zwłaszcza programem konserwatystów, czyli koncepcją jedenastą, a także problematyką litewsko-białoruską) zająłem się w artykule pt. „O federalizmie i polityce wschodniej obozu belwederskiego". Zob. „Przegląd Historyczny" t. LV, z. 2, Warszawa 1964, str. 317—330. Tamże w przypisach wiele informacji źródłoznawczych.

niektóre z tych koncepcji miały sporą szansę na zrealizowanie, zwłaszcza gdy ich autorzy uważali za rzecz absolutnie niewątpliwą, iż Ententa skieruje do Europy wschodniej znaczne siły zbrojne w celu obalenia rządów radzieckich. Plany forsowane przez polityków polskich zawierały z reguły jeden warunek wstępny: okupację tych ziem przez armię polską i zaprowadzenie „ładu i porządku".

Nacjonaliści litewscy stale odrzucali wszelkie pomysły i sugestie, o ile elementem składowym ich realizacji miał być plebiscyt. Dyskredytowało to ich znaczenie w oczach szermierzy tak zwanej ideologii wilsonowskiej. Stany Zjednoczone i państwa Ententy popierały koncepcję Litwy jako prowincji przyszłego burżuazyjnego państwa rosyjskiego po uprzednim obaleniu władzy rad. Z drugiej strony trzeba też zauważyć, iż takie pomysły z dziedziny doktryn politycznych, jak federacja Litwy i Łotwy (jako państw burżuazyjnych) lub autonomia niektórych (tzn. katolickich) ziem białoruskich w ramach „Wielkiej Litwy" stanowiły przykład doktrynerskich rozmyślań i osobistych pragnień niektórych polityków tak długo, dopóki nie przekonali się oni o ich nierealności po zapoznaniu się z poglądami francuskich dyplomatów lub polskich generałów bądź też w konsekwencji działalności tych ostatnich.

Gdyby Alfred Erich Senn przeanalizował większość omówionych wyżej jedenastu koncepcji rozwiązania kwestii litewskiej, czytelnik miałby znacznie ułatwione zadanie w uzyskiwaniu odpowiedzi na dwa bardzo istotne pytania: 1) dlaczego rządy burżuazyjnej Litwy musiały całe cztery lata (1918—1922) zabiegać, prosić i błagać państwa Ententy i USA o uznanie de iure burżuazyjnego państwa litewskiego? 2) Dlaczego burżuazyjna Litwa powstała jako państwo w takich, a nie innych granicach, państwo, które stanowiło najsłabsze ogniwo w systemacie wersalskim, stworzonym w Europie wschodniej? Co więcej, niezbyt jasna jest w świetle recenzowanej monografii jeszcze jedna kwestia: jak to się stało, że uzbrojona po zęby, militarystyczna, obszarniczo-burżuazyjna Polska nie połknęła małej i słabej Litwy, a nawet musiała czekać na uznanie przez Radę Ambasadorów swych praw do Wilna aż do 14 marca 1923 r.? Oczywiście, na to pytanie autor nie jest w stanie odpowiedzieć i najprawdopodobniej takiego pytania sobie nie zadawał.

*

Przechodzimy do uwag szczegółowych, które pozwolą na zorientowanie się, jak wykorzystał autor dostępne sobie źródła, co z wykorzystanej przez siebie dokumentacji pominął, do czego nie dotarł i co wreszcie naświetlił w sposób jednostronny i niesłuszny. Na str. 65. A. E. Senn na podstawie artykułów M i c k i e w i c z a - K a p s u k a s a i prasy komunistycznej omówił powstanie w Wilnie 8 grudnia 1918 r. — na razie taj-

nego — Tymczasowego Rządu Robotniczo-Włościańskiego Litwy, po czym konkluduje: „Celem utworzenia tego rządu było po prostu utorowanie drogi dla Armii Czerwonej". Senn uważa, iż powstanie rewkomów i stworzenie zaczątków rządu komunistycznego potrzebne było tylko po to, aby na dane terytorium mogła legalnie wkroczyć Armia Czerwona. Na podstawie znanych sobie źródeł autor mógłby z łatwością stwierdzić co innego: faktyczne granice Litewsko-Białoruskiej Republiki Radzieckiej sięgały na zachód i na północ od terenów zajętych przez oddziały armii radzieckiej. Władza radziecka w wielu miejscowościach powstawała i działała dzięki energii rewolucyjnej mas pracujących, bez pomocy zbrojnej z zewnątrz. Przez cały grudzień 1918 r. i styczeń 1919 r. posuwanie się oddziałów Armii Czerwonej na ziemiach litewskich było przede wszystkim uzewnętrznieniem się procesu wyzwalania tych ziem spod okupacji niemieckiej. Była to akcja wyzwolicielska podwójnie: po pierwsze — wyzwolenie narodowe, usunięcie znienawidzonych przez ludność okupantów niemieckich; po drugie — na wieść o zbliżaniu się bolszewików znaczna część polskich obszarników uciekała najpierw do Wilna, a potem do Warszawy, co było wstępem do żywiołowej rewolucji agrarnej i wyzwalania białoruskich, litewskich i polskich mas pracujących spod ucisku społecznego. Weźmy parę konkretnych przykładów. W mieście Mażeikai (Litwa północna) władza radziecka istniała od 29 grudnia 1918 r. Przez cały styczeń na terenie między Łotwą a krajem kłajpedzkim nie było oddziałów Armii Czerwonej. Władza radziecka zwyciężyła i działała w wielu takich miejscowościach Litwy, do których w 1919 r. nie wkroczyli czerwonoarmiści. Dotyczy to szczególnie miast północnej Suwalszczyzny, jak Kalvarija, Ludvinas, Kazlų Ruda itd. Dotyczy to również samego miasta Kaunas, w którym w wyborach grudniowych do Rady Miejskiej komuniści zdobyli większość mandatów. Oddziały Armii Czerwonej wkroczyły do miast Telsze i Możejki w okresie od 2 do 5 lutego 1919 r. W ten sposób rozszerzył się znacznie styk graniczny dwóch bratnich republik radzieckich Litewskiej i Łotewskiej, nad których stolicami od pierwszej dekady stycznia powiewały czerwone sztandary.

Na str. 74—82 autor podał w pobieżnym zarysie dzieje rewolucji i kontrrewolucji na Litwie do marca 1919 r. Mamy informacje o działalności rządu Mickiewicza-Kapsukasa i o głównych przejawach istnienia młodego tworu państwowego, Litewskiej Republiki Radzieckiej, która w lutym 1919 r. połączyła się z Białoruską SRR w jedno państwo pod nazwą Litewsko-Białoruska Republika Radziecka. Autor zamieścił szkicową mapkę wraz z objaśnieniem, które zawiera błąd. „Memelland", czyli kraj kłajpedzki, Hitler zaanektował nie w roku 1938, lecz w 1939. „Zasięg władzy bolszewickiej", czym się zajmuje autor kilkakrotnie, nie da się zrekonstruować w jakimś jasnym obrazie terytorialnym, gdy

się oprzemy tylko na danych A. E. Senna. Autor nie zadał sobie trudu, aby zestawić dane, które zawarte są w znanych mu pracach Kapsukasa o litewskim ruchu rewolucyjnym. W dniu 31.I.1919 r. w Wilnie odbył się zjazd delegatów powiatowych komitetów rewolucyjnych (rewkomów). Na zjazd przybyli delegaci następujących miast: Święciany (Švenčionys), Podbrodzie (Pabradė), Niemenczyn (Nemenčinas), Uciana (Utena), Kupiškis, Szawle (Šiauliai), Biržai, Szyrwinty (Širvintai), Jeziorosy (Zarasai), Molety (Moletai), Wiłkomierz (Ukmergė), Szałduciszki (Saldutiškis), Troki (Trakai) i Poniewież (Ponevežys). Pierwszy zjazd rad Litwy, obradujący w Wilnie od 18 lutego 1919 r., uchwalił podział Litewsko-Białoruskiej Republiki Radzieckiej na osiem okręgów („rejonów"): Wilno (Vilnius), Kowno (Kaunas), Szawle, Poniewież, Wilejka, Mińsk, Baranowicze i Grodno (Gardinas). Trzeba zaznaczyć, że w Grodnie i Kownie w owym czasie nie było władzy radzieckiej. W dniach od 10 do 15.I.1919 r. na prośbę rządu Sleževičiusa kontrrewolucyjni żołdacy niemieccy (znani na Litwie pod nazwą „Saksų savanorių dalys" — oddziały ochotników z Saksonii) rozpędzili rady delegatów robotniczych w Kownie, Kretyndze, Kalwarii, Wiłkowiszkach i innych miastach, zamknęli redakcje dzienników robotniczych i dokonali aresztowań wśród działaczy komunistycznych. Jest to garść faktów, o których Senn wolał nie pisać [6].

Na str. 81—82 autor scharakteryzował porównawczo działalność dwóch rządów: wileńskiego (tzn. radzieckiego lit.-biał.) i kowieńskiego (Taryby, na której czele stał baron Stasys Schilling) w dziedzinie polityki agrarnej. Senn doszedł do wniosku, że polityka rządu nacjonalistycznego mogła się wykazać większymi sukcesami w pozyskiwaniu pozytywnej opinii chłopstwa. Na poparcie swej tezy autor powołuje się na deklaracje partii liaudininków i chrześcijańskich demokratów w sprawie reformy rolnej. Senn nie może się jednak powołać na to, że na tery-

[6] A. E. Senn nie miał fizycznej możliwości, aby wykorzystać przy pisaniu swej monografii zbioru dokumentów pt. Lietuvos TSR istorijos šaltiniai, III tomas, 1917—1919 m. Vilnius 1958. Uczynić wszakże trzeba dwie uwagi: a) w wyżej wymienionym wydawnictwie znaczną część dokumentów stanowią przedruki ze znanej Sennowi prasy litewskiej i rosyjskiej, b) Z przytoczonymi przez nas faktami autor mógł się zapoznać w pracy D. Feinhausa, Kontrrevoliucijos jegų puolimas prieš Tarybų valdžią Vilniuje ir Vilniaus krašte 1918—1919 m. Vilniaus Universiteto Istorijos-filologijos mokslų serija, t. III, Vilnius 1957, str. 5—20 (szereg istotnych szczegółów na podstawie archiwów wileńskich). Ważne — po raz pierwszy ogłoszone drukiem — są dokumenty pt. „K istorii bor'by Kommunisticzeskoj Partii za ustanowlenije sowietskoj własti w Litwie i Biełorussii (1918—1920), Dokumienty Instituta marksizma-leninizma pri CK KPSS, „Istoriczeskij Archiv" nr 6, 1957. Wiele tendencyjnych informacji A. E. Senn czerpie z apologetycznego opracowania pamiętników drugiego z kolei premiera Litwy: „Mykolas Sleževičius", Chicago 1954 (opracowali: J. Butenas i M. Mackevicius).

torium Litwy tarybowskiej rozpoczęła się akcja reformy rolnej. W rzeczywistości — jak wiadomo — wielka własność polskich obszarników na Litwie (1919) pozostała nietknięta. Obszarnicy polscy zajęli niejednolitą postawę. Na przykład, Aleksander, Walerian i Szymon Meysztowiczowie, hr. Wawrzyniec Puttkamer i Władysław Wielhorski wyemigrowali do Warszawy, natomiast hr. Alfred Tyszkiewicz, Stanisław Narutowicz, Michał Romer i inni zadeklarowali się jako aktywni i lojalni obywatele litewscy. Nie doznali oni żadnego uszczerbku w swoich prawach majątkowych.

Na str. 103—104, 124—125, 147—148, autor zajmuje określone tendencyjne pozycje, ilekroć wypada mu charakteryzować politykę Niemiec wobec Litwy. Dowiadujemy się więc, że w końcu marca wojska niemieckie na Litwie otrzymały rozkaz wstrzymania ofensywy przeciwko oddziałom radzieckim, że w maju Vileišisowi nie udało się w Berlinie uzyskać nowej pożyczki, gdyż rząd litewski nie chciał zrezygnować z roszczeń do części Prus Wschodnich, że dzięki polskiej propagandzie prasa francuska pisała o możliwości unii polsko-litewskiej, byleby zostały usunięte z Litwy okupacyjne wojska niemieckie. Przy lekturze recenzowanej monografii czytelnik odnosi wrażenie, iż wyprawa wileńska Piłsudskiego zlikwidowała Litewsko-Białoruską Republikę Radziecką i że „ochotnicze" kontrrewolucyjne oddziały niemieckie nie wzięły udziału w interwencji zbrojnej. Jak to się stało? Otóż A. E. Senn w sposób minimalny i zapewne świadomy wykorzystał znane sobie źródło drukowane: Schröder und Heygendorff, Die sächsischen Freiwilligen-Truppen in Litauen (Dresden 1933). Nie bez kozery powierzchownie wyzyskana jest też litewska i rosyjska prasa komunistyczna. Spróbujmy przyjrzeć się niektórym ważniejszym pominiętym w pracy Senna faktom.

Wojska niemieckie i litewskie zaatakowały terytorium[68] od północnego zachodu i zachodu (kierunek: Jewie, Żośle i Orany) za kilku nawrotami w marcu 1919 r. Antyradziecka kontrofensywa rozwinęła się też w rejonie między krajem kłajpedzkim a Łotwą (np. Możejki zostały zajęte 4 marca, duże zaś miasto Szawle — 10 marca). W końcu kwietnia przybył do Kowna osławiony minister spraw wojskowych Noske. Przez cały maj oddziały ochotników niemieckich oraz nacjonalistyczne pułki litewskie brały udział w systematycznej akcji zbrojnej. 10 maja 1919 r. w prasie komunistycznej ukazał się rozkaz komisarza obrony Lit-beł Unszlichta w sprawie mobilizacji roczników 1895—1898. Mobilizacja ta na północy objęła powiaty: Wiłkomierz (Ukmergė), Poniewież (Panevežys), Jeziorosy, nazwa rosyjska: Nowo-Aleksandrowsk, nazwa litewska: Zarasai i Uciany (Utena). Te cztery powiaty stanowią li-

[68] Lit. Biał. SRR.

tewskie terytorium etnograficzne i miały nadal władzę radziecką. Jeszcze w ciągu trzech miesięcy następnych, kiedy w Mińsku działała Rada Obrony Litwy i Białorusi, kiedy od Wiłkomierza i Birż do Dyneburga rozwijały działalność rady delegatów robotniczych — oddziały Armii Czerwonej (złożone z Rosjan, Litwinów, Polaków i Łotyszów) utrzymywały malejący stopniowo stan posiadania władzy radzieckiej w Litwie północno-wschodniej: Birże-Rakiszki-Jeziorossy-Ignalin, czyli na terytorium przylegającym do powiatu iłłukształńskiego oraz pow. Dyneburg. Dowódca wojsk frontu północno-wschodniego gen. St. Szeptycki depeszował do Piłsudskiego: „Niemcy z Litwinami zajęli Wiłkomierz, przez Szyrwinty łączność z nami ustanowili. Poleciłem Śmigłemu posłać do nich łącznikowego oficera i oznajmić im, że jeżeli chcą iść na bolszewików wspólną akcją z nami, to ja nie mam nic przeciwko temu, lecz że trzeba się umówić" [7]. Ostatnia miejscowość należąca do LBSRR (na pograniczu z Łotwą), miasteczko Zarasai (Jeziorossy), zostało zagarnięte przez oddziały niemieckie dopiero w sierpniu (23.VIII.1919 r.). Imperialiści niemieccy obalili władzę radziecką na terytorium znacznie większym niż długi pas Wileńszczyzny, aby ułatwić sobie interwencję zbrojną w Łotwie. 22 maja 1919 r. wojska niemieckie opanowały Rygę, w której wycięto w pień tysiące robotników i zapewniono triumf kontrrewolucji.

Na str. 129 pracy Senna znajduje się wzmianka o litewsko-polskich (bezowocnych) rozmowach wojskowych w Wilnie w dniach 20 i 21 maja. Autor ogranicza się do frazesu o Wilnie jako o „jabłku niezgody". Rzeczywistość była bardziej złożona. Ententa chętnie by powitała zawarcie litewsko-polskiej konwencji wojskowej. Obie strony (polska i litewska) starały się stworzyć pozory, że się coś w tym kierunku robi. Faktycznie wojska tarybowskie realizowały plany kontrrewolucyjne tylko przy pomocy „saskich ochotników". Piłsudski musiał na pewien czas wstrzymać ofensywę w kierunku Dźwiny. Senn zdaje się nie wiedzieć, że druga połowa maja i cały czerwiec stanowiły w stosunkach niemiecko-polskich okres „alarmów wojennych" (istniała rzeczywiście groźba, że Niemcy na-

[7] Odpis depeszy St. Szeptyckiego do J. Piłsudskiego z 7.V.1919 r. (przesłany Paderewskiemu do Paryża). Arch. MSZ w Warszawie, Poselstwo RP w Londynie, w. 2, t. II „Temps" w n-rze z 14.V.1919 r. akcentował dwie tezy: 1) Litwini stracili wszelkie znaczenie w planach walki przeciw bolszewikom (6—8 tys. żołnierzy); 2) Należy bezwzględnie usunąć wojska niemieckie z Suwalszczyzny. Voldemaras w nocie skierowanej do Clemenceau 29.IV.1919 r. domagał się, aby Polska zawarła z Litwą konwencję wojskową tak, by polskie operacje wojskowe przeciwko Armii Czerwonej odbywały się za wiedzą rządu kowieńskiego, który wyraża zgodę na polską okupację (ale warunek: administracja będzie litewska). Annexe Nr III („Situation en Lituanie") do protokołu posiedzenia Komisji Cambona 3 maja 1919 r. Commission des affaires polonaises, fasc. 1er, Paris 1924, str. 159—160.

padną na Polskę). Polskie Naczelne Dowództwo musiało w tym czasie uruchomić nad Narwią antyniemiecki front „mazowiecki". Rzecz znamienna, że wojska polskie i litewskie znalazły się nad Dźwiną w tym samym czasie. Równocześnie reakcyjna armia niemiecka umacniała swe pozycje na Łotwie. Dnia 4 czerwca wojska niemieckie opanowały Poniewież (Panevežys). Latem 1919 r. oddziały niemieckie i bałogwardyjskie rosyjskie (Bermondta-Awałowa) opanowały linie kolejowe Szawle-Taurogi, Tylża-Szawle i Możejki-Mitawa. Główna kwatera znajdowała się w Szawlach. Litwa północna przybrała obraz kraju krzyżackiego. Oddziały Eiserne Division miały na czapkach odznakę w kształcie trupiej czaszki. Żołdacy z Baltische Landwehr na rękawie lewej ręki mieli umocowaną odznakę czarnego krzyża na białej tarczy. Oddziały rosyjskie (tak zwanych kołczakowców) ozdabiały swe mundury krzyżem prawosławnym ze srebrnych pasków [8]. Rząd Sleževičiusa stał się jeszcze bardziej nic nie znaczącą marionetką, aczkolwiek Senn podkreśla znaczenie brytyjskiego protektoratu po uznaniu de facto rządu kowieńskiego. Ogólnie biorąc występuje zjawisko równoczesnego działania przeciwko republikom radzieckim: Niemców, nacjonalistów litewskich, „kołczakowców" i wojsk Piłsudskiego. Nie ma istotnego znaczenia to, że nie było — tak sądzimy na podstawie znanych nam dokumentów — konwencji wojskowych litewsko-polskiej lub niemiecko-litewskiej. Pominięcie tych spraw przez A. E. Senna wypaczyło rzetelność obrazu historycznego.

Na str. 59, 142—143 i 164—165 na ogół lepiej wypadła charakterystyka wpływu Wielkiej Brytanii na ukształtowanie się litewskiej państwowości burżuazyjnej. Senn dał szczególnie wyczerpującą analizę działalności Komisji Bałtyckiej pod przewodnictwem sir Esme Howarda. Jednakże w niej również są luki i niedociągnięcia na skutek niewykorzystania ważnej, a dostępnej dla wszystkich historyków dokumentacji drukowanej. Sir Esme Howard, któremu Piłsudski poświęcił z niezłym wynikiem sporo propagandowych wysiłków [9], na posiedzeniu Komisji Międzyalianckiej Noulensa w Paryżu dnia 8 kwietnia wystąpił z dwoma projektami:

Pierwszy projekt dotyczył terytoriów, których przekazanie Polsce nie powinno nastręczać wątpliwości i nie wymaga dłuższej dyskusji (Limites minima considerées comme ne pouvant être contestées). Zgod-

[8] Cenne materiały o tych sprawach znajdują się w Archiwum Leona Wasilewskiego, Dział rękopisów Biblioteki Narodowej w Warszawie, sygn. 4757.

[9] „Podczas pobytu tutaj przedstawicieli Ententy tylem nakładł w uszy przedstawicielowi Anglii o sprawach litewskich, że o ile on będzie miał wpływ na te sprawy, to będzie to wpływ dla nas korzystny i nie sprzeciwiający się oswobodzeniu naszych kresów od bolszewików". Piłsudski do L. Wasilewskiego 8.IV.1919 r. L. Wasilewski, Piłsudski jakim go znałem, Warszawa 1935, str. 176.

nie z zaleceniami Komisji Cambona (raport nr 1) oddawano Polsce na północy oba brzegi Wisły (pozostawiając wszakże Malborg po stronie Niemiec), przyznawano Kwidzyń i Olsztyn. Poza tym „linia Howarda" przekazywała Polsce nie tylko większą część Suwalszczyzny z ludnością polską, ale nawet część litewskiego obszaru etnograficznego aż po Alytus (Olita); dalej na wschodzie granica biegła nieco na zachód od Grodna oraz na wschód od Brześcia i Przemyśla. Rzecz charakterystyczna, że w maju Piłsudski będzie się domagał od Litwinów tychże terytoriów do Olity włącznie. Przedyskutowano następnie drugi projekt „zacnego Sir Howarda" (wyrażenie Piłsudskiego). Projekt ten był w wielu punktach zgodny z planem Noulensa, który oddawał Polsce Grodno i Wilno oraz znaczną część Białorusi. Według projektu Howarda „nr 2" („Frontière considerée par sir Esme Howard comme pouvant faire l'objet de negociations") na podstawie założeń strategicznych Polska miała otrzymać: Wileńszczyznę zachodnią (bez Nowych Święcian, Brasławia i przyległego rejonu [10].

Minister spraw zagranicznych Wielkiej Brytanii James Balfour na posiedzeniu Rady Czterech 16 kwietnia 1919 r. zwrócił uwagę na fakt, że Niemcy przeszkadzają w tworzeniu armii litewskiej i łotewskiej. Oprócz tego domagają się zaakceptowania przez Ententę faktycznego stanu rzeczy, kiedy z Niemiec do Łotwy i Litwy udają się uzupełniające kontygenty wojsk. Powstał dylemat, jaką politykę zastosować wobec tych wojskowych posunięć rządu niemieckiego w krajach nadbałtyckich [11].

O tym, czym była Litwa jako półkolonia imperializmu niemieckiego, świadczy taki oto szczegół: W połowie listopada 1919 r. rząd litewski eksploatował 570 km kolei, zaś Niemcy — 439 km, co ułatwiało im eksploatację Litwy. Na czele 42-osobowej misji w Kownie stał nadal dr Zimmerle, używający tytułu „pełnomocnika rządu Rzeszy". Wobec misji Niessela przedstawiciele Niemiec zachowywali się butnie i z dużymi oporami godzili się na opuszczenie okupowanego kraju, który pod ich rządami uległ ogromnej dewastacji [12].

*

Alfred Erich Senn w swoisty sposób potraktował najrozmaitsze problemy, które stały na zawadzie, gdy trzeba było należycie uargumento-

[10] Protokoł posiedzenia Komisji Noulensa w dniu 8 kwietnia 1919 r. w gmachu Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Paryżu. Commission intéralliée de Pologne, Paris 1919, str. 167—173. Wydawnictwa tego Senn nie wykorzystał.

[11] P. Mantoux, Délibérations du Conseil de Quatre, vol. I, Paris 1955, str. 257. Również tego ważnego wydawnictwa Senn nie wykorzystał.

[12] H. Niessel, L'evacuation des pays baltiques par les Allemands, Paris-Limoges 1935, str. 80—84. W tejże książce zasługuje na uwagę końcowe sprawozdanie Niessela, dat. Paryż, 2.II.1920 r.

wać takie np. tezy, że głównym czynnikiem twórczym w państwie była litewska inteligencja burżuazyjna i że Niemcy znacznie dopomogły w budowie niepodległego państwa litewskiego.

Weźmy kilka wymownych przykładów, ilustrujących metodę autora. W rozdziale II i w tytule, i w treści został specjalnie wyeksponowany temat: „sojusz niemiecko-litewski". Autor nie dał żadnych informacji, jakich metod bezwzględnej grabieży, eksploatacji i ucisku używali okupanci niemieccy na terytorium Militär-Verwaltung Litauen. Nie wypełnionym przez autora obowiązkiem było zapoznanie czytelników z tym wszystkim, co czynili imperialiści niemieccy, przekształcając Litwę w swoją kolonię, w tak zwany Nebenland Rzeszy. Istnieje na ten temat niezła monografia w języku litewskim [13]. Dopiero na str. 138 (lipiec 1919 r.) autor wspomina, że pośród najrozmaitszych wariantów unii Litwy z różnymi sąsiednimi państwami nie było mowy o unii Litwy z Niemcami. Dlaczego? Bo było to nierealne „zarówno z punktu widzenia antyniemieckich uczuć wśród mas ludności, jak też i z punktu widzenia uzyskania uznania Ententy". W rozdz. III A. E. Senn podkreśla specjalnie znaczenie formowania armii litewskiej, chociaż znany mu jest fakt, że główną siłą kontrrewolucyjną i interwencyjną były w Litwie oddziały niemieckie.

Autor nie pokazał — bo zapewne nie mógł pokazać — stosunku szerokich mas ludowych do nacjonalistycznego rządu litewskiego zarówno na terytorium etnograficznie litewskim, jak też na terenach mieszanych. Weźmy parę przykładów. Działalność klasy robotniczej na ziemiach Litewsko-Białoruskiej Republiki Radzieckiej Senn sprowadza do działalności tylko rządu złożonego z komunistów. Kilkakrotnie wspomina, że rząd Sleževičiusa usiłował oprzeć się również na mniejszościach narodowych. W związku z tym występują na widowni Dominik Siemaszko i Szymon Rozenbaum. Ale przecież istniał jeszcze i działał w Grodnie i Kownie tak zwany „podsekretarz stanu do spraw białoruskich" Jazep Waronko oraz płk. Konstanty Jezowitow, organizator pułku białoruskiego. Nacjonaliści białoruscy i białogwardziści rosyjscy popierali budowę litewskiego państwa burżuazyjnego, o ile działali np. w Grodnie. A przecież o pretensjach Taryby do Grodna autor wspomina kilkanaście razy.

Wielu rosyjskich obszarników i ex-carskich dygnitarzy (np. b. gubernator Wieriowkin został wiceministrem spraw wewnętrznych) zaciągnęło się na służbę nacjonalistów litewskich. Miało to istotne zna-

[13] M. Urbšienė, Vokiečių okupacijos ukis Lietuvoje, Kaunas 1939. Poza tym ukazały się różne artykuły i wydawnictwa w czterdziestą rocznicę Rewolucji Październikowej. Książek z datą „Vilnius 1958" Senn nie mógł — rzecz jasna — wykorzystać. Zresztą o metodach okupacji niemieckiej informują też książki niemieckie.

czenie dla spraw litewskich w Paryżu, gdzie dyplomaci i rzeczoznawcy Ententy rozpatrywali Litwę przede wszystkim jako prowincję rosyjską. Rząd litewski starał się ułatwić sobie pozycję przez kontakty z burżuazją niemiecką. Na specjalne przestudiowanie zasługuje postać Stanisława Schillinga (występującego jako Stasys Šilingas). Dopóki Smetona nie wrócił ze Sztokholmu (czyli do kwietnia 1919 r.), stał on na czele Taryby. Był to obszarnik z Łotwy, posiadający też majątek na Kowieńszczyźnie, niewątpliwie persona grata dla imperialistów niemieckich. Głucho jest o tych wszystkich sprawach w monografii A. E. Senna. Nie ma też żadnych konkretnych danych o pozycjach ekonomicznych burżuazji polskiej i polskich obszarników na terytorium Litwy, a przecież autor w każdym rozdziale mówi o tym, jak polscy politycy utrudniali budowę litewskiej państwowości. Senn dał — jak to widzieliśmy wyżej — niezłą i ciekawą relację o tym, co robił Šaulys w Warszawie i co zdziałał Staniszewski w Kownie. Ale pominięto milczeniem stosunek chłopów litewskich do perspektywy powrotu na Litwę różnych imperialistów-obszarników. Nie ma nic o działalności organizatorów dywizji litewsko-białoruskiej, o Komisji Litewskiej w Warszawie i w Paryżu itp. To wszystko zaważyło przecież w niemałej mierze na treści i formie załatwienia kwestii litewskiej przez Ententę [14].

Mimo wielu krytycznych uwag, recenzowana monografia stanowi poważną i wartościową pozycję w literaturze naukowej, poświęconej najnowszym dziejom Litwy. Jest niezłą próbą zbilansowania i uogólnienia dotychczasowych prac i artykułów na temat narodzin burżuazyjnej Litewskiej Republiki Demokratycznej [15]. Jej wartość polega na ujawnieniu wielu nowych szczegółów, uzyskanych w archiwach amerykańskich. Obszernie wykorzystał Senn prasę w kilku językach. Ciekawe, że autor — inaczej niż najnowsi autorzy polskich prac historycznych — wie, że dziennikiem zbliżonym do polskiego MSZ był „Kurier Polski". A. E. Senn dysponuje rozległym aparatem erudycyjnym oraz znajomością wielu ję-

[14] Wykorzystanie literatury polskiej jest na ogół na dobrym poziomie. Jednakże autor nie wyzyskał podstawowych pozycji dotyczących działalności delegatów naczelnika państwa w Paryżu (wspomnienia K. Dłuskiego i dziennik M. Sokolnickiego). Na str. 192 Senn zamieścił niejasną wzmiankę o podróży (listopad 1919 r.) do Kowna „grupy polskich demokratów z Wilna". Należało rozszyfrować to pojęcie. Chodzi tu o grupę tak zwanych „krajowców" (pod taką nazwą występowali wileńscy federaliści), działających pod kierunkiem Witolda Abramowicza, który w grudniu 1918 r. otrzymał nominację na prezesa Tymczasowej Komisji Rządzącej w Wilnie; w kwietniu 1919 r. Piłsudski projektował postawić go na czele rządu w Wilnie.

[15] Rząd Litwy (premier Kazys Grinius i minister spraw zagranicznych Juozas Purickis) używa tej nazwy w traktacie pokoju zawartym w Moskwie 12.VII.1920 r. Zob. Dokumienty wnieszniej politiki SSSR, t. III, Moskwa 1959

zyków. Mimo to książka reprezentuje szereg omówionych wyżej fałszywych tendencji, które są wynikiem określonego klimatu politycznego. Szczególnie ma na celu „pokrzepienie serc" przebywających na emigracji nacjonalistów litewskich.

SUMMARY

A. E. Senn presents the diplomatic history of appearance of the bourgeois Lithuanian State giving a minimal consideration to the activities of the Lithuanian-White Russian Soviet Republic. The power which had most effectively influenced the initial development of the Lithuanian State was Germany. Lithuania played the role of a bridge enabling the Germans to maintain business relations with the Soviet Union. The Lithuanian territory also served Germany for stationing their occupational forces known by the name of "Saxon Volunteers" till the end of December 1919. The official coverword was the defense of "Eastern Prussia", in fact, however, Lithuania was a crossing track for the German forces aiming at protecting the interests of great German landowners in Latvia.

Contrary to the views of Anglosaxon historiographers historic sources prove that German imperialism kept blocking the rise of the Lithuanian State. The main factor in the struggle for Lithuania's independence were the working masses and not the Lithuanian bourgeois diplomats who were then acting in vain in Paris, London and Berlin. Lithuania was recognized in fact in the fall 1919 by the British Government and became both politicaly and economically dependent from Great Britain. The military intervention played a significant role in the history of the bourgeois Lithuanian State. Due to the revolutionary zeal of the working class there were Working Delegates' Councils organized in the greater part of the Lithuanian ethnographic area. The actual frontier of the Lithuanian-Whiterussian Soviet Republic extended further toward the West and North from the area which was liberated by the Red Army.

In spring and in summer 1919 a simultaneous activity against the Soviet Republics was started in the Baltic countries by the Germans, the Lithuanian nationals, Russian Kolczak followers and Polish armed forces commanded by Pilsudski. The problems of Lithuania became a very complicated international issue. Entente diplomats and experts in Paris kept on supporting the concept of making Lithuania either an autonomic province subordinate to Russia or a bourgeois Lithuanian Republic federated with Russia. However, all the Russian monarchists wished to exist in the Baltic area were "national groups" with only a linguistic distinction. A strong political and military factor setting back the rise of the bourgeois Lithuanian State was Poland of those times. The Polish National Demo-

str. 28—40. Tamże (str. 41—42) ogłoszone drukiem po raz pierwszy w ZSRR tajne aneksy do artykułów II i V traktatu. Umowę pokojową, która po raz pierwszy uznawała rząd litewski de iure, podpisali następujący pełnomocnicy rządu Griniusa: Tomasz Naruszewicz, Petras Klimas, Szymon Rozenbaum, Juozas Vailokaitis i Vytautas Račkauskas. Jeśli weźmiemy pod uwagę politykę wobec Rosji Radzieckiej, stosunek do mniejszości narodowych i skład osobowy dyplomacji, burżuazyjna Litwa była niewątpliwie bardziej demokratyczna niż ówczesna Polska.

cratic Party planned to make Lithuania (except the city of Vilna and the Vilna region) an autonomic Polish province. The leaders of the Polish Socialist Party suggested organization of three cantons: a) Kovno Canton (Lithuania with a very small group of national minorities included), b) Vilna-Grodno Canton (Białystok region included), and c) Minsk Canton (White-Russian region). Polish conservatives insisted on annexation by Poland of the entire area of former Grand Duchy of Lithuania at least up to Berezyna and Dniepr rivers. The Soviet Union was the first state not only to recognize de iure the Lithuanian Government of Kovno (Kaunas) but also to guarantee the right of the Lithuanian nation to possess their capital in Vilna. The thesis of the Polish bourgeois historiography maintaining that the "Miracle on the Vistula River" in August 1920, and the result of the Polish-Soviet war became "the turning point in the establishment of Lithuania's independence" is not correct. It was only after the Second World War that the possibility turned up to outline the just frontiers of the Lithuanian Republic as a socialist state, suiting the needs of the nations.

V RECENZJE I OMÓWIENIA

BIBLIOGRAFIE

L. I. Zbralewicz, S. W. Fiedułowa: *Bibliografija biełorusskoj sowietskoj bibliografii 1922—1961*, Minsk 1963, 16°, str. 268.

W ostatnich latach można zauważyć w radzieckich republikach ogromny wzrost zainteresowania bibliografiami i produkcją bibliograficzną. W powodzi tych bibliografii w chwili obecnej rozeznać się można i korzystać z nich tylko przy pomocy specjalnych „kluczy" — retrospektywnych uniwersalnych bibliografii drugiego stopnia (bibliografii bibliografii), które uwzględniają zarówno bibliograficzne informatory, wszelkie materiały opublikowane na terytorium danej republiki, jak i poświęcone jej, ale wydawane poza jej granicami. Tego typu bibliografie specjalnego znaczenia nabierają obecnie — w dobie wielkiej dezintegracji nauki i życia. Są one jedynymi wskazówkami w gąszczu rwącego potoku wydarzeń naukowych. Autorki omawianej pracy spróbowały dokonać właśnie takiego dzieła — podsumować pewne zjawiska rozwoju bibliografii białoruskiej i zebrać najbardziej istotne i pełne wydawnictwa wykazów bibliograficznych i materiałów, wydanych na terytorium Białorusi w okresie władzy radzieckiej, a więc za okres przeszło 40-letni. Dobrano przy tym tylko takie materiały, które jeszcze nie straciły swego znaczenia, a wykluczono na przykład wydawnictwa akcyjne, poświęcone jednej akcji (kampaniom wyborczym do rad czy też uczczenia jakiejś rocznicy itp.).

Bibliografia dotycząca życia Białorusi do 1917 r. została przedstawiona już w ogólnych i specjalnych bibliografiach rosyjskich. Jest ona jednak niewielka, a poza tym ogranicza się do niewielu tylko zagadnień. W dodatku jej zasadniczym brakiem jest pominięcie materiałów rejestrujących artykuły w czasopiśmiennictwie białoruskim. Dopiero w 1922 r. specjalne zarządzenie Rady Komisarzy Ludowych Białoruskiej SRR „O powstaniu Białoruskiej Biblioteki Państwowej i obowiązkowej rejestracji wszystkich druków i zawartości czasopism wydawanych w granicach BSRR" położyło kamień węgielny pod organizację służby bibliograficznej. Jej centrum staje się teraz właśnie Biblioteka BSRR i Książna Pałata BSRR. Na łamach czasopisma „Aswiata" (1924 r.), a następnie w specjalnych wydawnictwach „Letopis biełorusskoj pieczati (1925—1931) i Lietopisa pieczati BSRR" (od 1931 r.) ukazują się już regularnie bibliografie zawartości czasopism. Ponadto wydano szereg bibliografii retrospektywnych.

Omawiana książka, niewielka objętościowo, zawiera bibliografię wszystkich bibliograficznych wykazów i spisów, opublikowanych w okresie 1922—1961 na Białorusi, zachowujących swoją naukową i praktyczną wartość. W skład

książki weszły: 1) bibliografie drukowane jako oddzielne pozycje, wykazy i spisy opublikowane w czasopismach w wydawnictwach ciągłych i seryjnych; 2) bibliografie podawane w poszczególnych książkach i artykułach; 3) sprawozdania z działalności instytucji naukowych, zawierające bibliografie; 4) katalogi i spisy bibliotek. W książce nie zamieszczono natomiast materiałów wydanych za granicami Republiki oraz materiałów przestarzałych, które nie mają naukowego ni praktycznego znaczenia, tak jak plany wydawnictw, wykazy zawartości czasopism za poszczególne kwartały czy za rok i podręczniki dla szkół.

Opisanie i systematyzację materiałów opracowano według ogólnie przyjętych dla „Bibliografii sowietskoj bibliografii" zasad, wydanych dla „Wsiesojuznoj kniżnoj pałaty". Materiały o Białorusi w poszczególnych rozdziałach w miarę możności zgrupowano razem. W poszczególnych rozdziałach na pierwszym miejscu umieszczono samoistne pozycje bibliograficzne, następnie największe bibliografie w monografiach, przeglądy działalności instytucji naukowych. Wszystkie pozostałe materiały w obrębie rozdziałów ułożono według alfabetu autorów czy tytułów. Opisy pozycji sporządzono w języku oryginału, adnotacje natomiast — po rosyjsku.

M. Lech

Lietuvių Kalbotyra 1944—1960. Bibliografinė rodyklė. Sudarė: A. Bielinis ir E. Stanevičienė. Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Centrinė biblioteka ir Lietuvių kalbos ir literatūros institutas. Wilno 1963, str. 280.

Ilość publikacji lituanistycznych wzrasta z każdym rokiem. Wskazuje to na stały rozwój kadry językoznawczej oraz instytucji naukowych Litwy. Dowodem tego jest m.in. „Lietuvių kalbotyra", wydana staraniem dwóch składowych jednostek Akademii Nauk, a to Biblioteki Głównej oraz Instytutu Języka Litewskiego i Literatury. Zawiera ona wykaz publikacji o języku litewskim, wydanych w Litwie lub w republikach radzieckich, oraz prac językoznawczych nielituanistycznych autorów litewskich. Nie ma tu prac wydanych przed rokiem 1944 ani tych, które ukazały się w innych krajach, choć niektóre z nich zostały zasygnalizowane w recenzjach.

„Lietuvių kalbotyra" zawiera wstęp (str. 5—11) w języku litewskim i rosyjskim, dziewięć rozdziałów językoznawczych (str. 13—185), dodatek dotyczący metodyki nauczania języka litewskiego i języków obcych (str. 186—268) oraz skorowidz nazwisk autorów (str. 270—280). Do każdej pozycji dodana jest transkrypcja nazwiska autora i przekład tytułu publikacji na język rosyjski, co umożliwia korzystanie z bibliografii osobom nie znającym języka litewskiego. Tytuły rosyjskie nie są tłumaczone na język litewski. Każdy rozdział ułożono według nazwisk autorów w porządku alfabetycznym, dzieląc go na dwie części: pierwsza obejmuje publikacje książkowe, druga — artykuły i recenzje. Poszczególne pozycje mają numerację ciągłą.

W rozdziale pierwszym (str. 13—27) umieszczono artykuły o treści mieszanej w wydaniu jednorazowym lub periodycznym. Przy każdym tomie podano spis artykułów. Należy zaznaczyć, że są to przeważnie czasopisma czysto językoznawcze lub filologiczne, ukazujące się obecnie sukcesywnie. Wyjątek stanowią dwie pozycje, a mianowicie „Mokslo darbai" (Vilniaus valstybinis pedagoginis institutas) i „Kalbotyra" (Vilniaus valstybinis V. Kapsuko vardo universitetas), które od III tomu z roku 1961 wychodzą jako jedno czasopismo pt. „Kalbotyra" (Lietuvos TSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai).

Rozdział II (str. 27—37) obejmuje pozycje z zakresu językoznawstwa bałtyckiego i indoeuropejskiego. W rozdziale III (str. 37—63), dotyczącym historii języka litewskiego, wydzielono: zagadnienia ogólne, gramatykę historyczną, leksykologię historyczną i historię litewskiego języka literackiego. Rozdział IV (str. 63—75) poświęcono dialektologii, a V (str. 75—81) — onomastyce.

Dane o litewskim języku literackim znajdujemy w rozdziale VI (str. 81—142), w którym wydzielono: zagadnienia ogólne, gramatykę z podgrupą morfologii i składni, stylistykę, leksykę i terminologię, pisownię i transkrypcję oraz kulturę mowy. Rozdział VII (str. 143—153) obejmuje leksykografię i wiadomości o słownikach. Rozdział VIII (str. 153—170) podaje wspomnienia z życia językoznawców lub ich biografie, a rozdział IX (str. 171—185) — materiały z życia naukowego.

Niewątpliwie zamiarem wydawców było zebranie prac autorów litewskich z zakresu językoznawstwa, a nie prac z zakresu lituanistyki w ogóle. Wskazują na to z jednej strony cytowane prace Litwinów nie tylko z lituanistyki, a z drugiej strony brak na ogół prac z lituanistyki, wydanych poza Litwą. Przeprowadzenie jednak tej zasady w praktyce okazało się rzeczą niemożliwą, zresztą sam wyraz w tytule „Lietuvių" może mieć dwa znaczenia. Tak np. z „Lingva Posnaniensis" są cytowane tylko niektóre artykuły lituanistyczne, a pewne prace nie-Litwinów są wymienione nie tylko w recenzjach.

Materiał został zebrany starannie, a system klasyfikacyjny jest przejrzysty, ułatwiający korzystanie. Wątpliwości i usterki mogą dotyczyć tylko drobnych szczegółów. Na przykład pod nr 354 (str. 81) w zagadnieniach ogólnych, dotyczących współczesnego litewskiego języka literackiego, znajduje się pozycja: Grigas N. ir Lyberis A. Rašyba — Skyryba — Kirčiavimas K., 1956, którą — zdaje się — należałoby przenieść do podrozdziału Rašyba, Transkripcija na str. 132, a przynajmniej ją tam powtórzyć. Czy autoreferaty prac kandydackich Laigonaite A. Vietininkai dabartinėje Lietuvių kalboje, V, 1956 i Ulvydas K. Dabartinės Lietuvių kalbos prieveiksmis, V, 1955 pod nr 410 i 412 (str. 90) należało jeszcze raz powtarzać pod nr 414 i 416 (str. 91) tylko dlatego, że są to równoległe wydania w języku rosyjskim? Zresztą przy autoreferacie K. Ulvydasa (nr 416) nie podano roku wydania. Niecelowe wydaje się powtórzenie autoreferatów A. Valeckienė i J. Paulauskas nr 413 i 415 na str. 113.

Przy recenzjach niektórych prac nie podaje się wszystkich danych, np.: Biblia litewska Chylińskiego. Nowy Testament. t. II, Poznań 1958 (nr 202, str. 56—57) brak wydawców i wydawnictwa lub E. Fraenkel, Litauisches etymologische Wörterbuch. Heidelberg 1955 (nr 805, str. 152) brak wydawnictwa. Ważne to jest z tych względów, że są to wydania nie zakończone.

Do przeoczeń należy niewątpliwie opuszczenie wyrazu „Jazyk" w rosyjskim tytule rozdziału VI (str. 81).

„Lietuvių kalbotyra" w dużej mierze wypełnia lukę, która istnieje w lituanistyce, bo nie ma bibliografii, która by dawała całość dotychczasowego dorobku[1]. Ułamkowe dane można było znaleźć w opracowaniach monograficznych, w bibliografiach ogólnych ewentualnie w czasopismach. Wyszukanie jednak żądanej pozycji wymagało dużo czasu i dlatego lituaniści będą wdzięczni autorom omawianego wydania.

Michał Hasiuk

1 Pracownik Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego mgr Weronika Kubicka ma gotową introspektywną bibliografię języków bałtyckich, ale do chwili ukazania się jej drukiem upłynie jeszcze sporo czasu.

Lithuania and Lithuanians. A selected bibliography compiled by Jonas Balys. Published for the „Lithuanian Research Institute" by F. A. Praeger, New York 1961, str. 190.

Nowa bibliografia litewska Jonasa Balysa, wydana w Stanach Zjednoczonych z inspiracji Litewskiego Instytutu Naukowego w Nowym Jorku, zarówno ze względu na swe stosunkowo niewielkie rozmiary, jak i z powodu rozległości tematycznej, sięgającej właściwie we wszystkie dziedziny życia — nie może być uważana za dzieło wyczerpujące. Warto przypomnieć, że już i przedtem istniały dość liczne litewskie prace bibliograficzne. Prym wśród nich dzierży najstarsza bibliografia Baltramajtisa, wydana jeszcze w Petersburgu w 1904 r. Zawiera ona wykaz druków litewskich od czasów najdawniejszych aż po rok 1903. Sporo zdziałał na polu bibliografistyki litewskiej także Wacław Biržyška, autor szeregu prac z tej dziedziny, wydanych zarówno w okresie międzywojennym, jak i w latach ostatnich na emigracji, a także inni autorzy. Pamiętając poza tym o różnego typu informatorach bibliograficznych, wydawanych systematycznie w Litewskiej SRR, dojść można do wniosku, iż ta dziedzina nie jest w nauce litewskiej zaniedbana.

Zdawał sobie z tego sprawę także Jonas Balys. Jak podkreśla on we wstępie, zamiarem jego było przede wszystkim dostarczenie informacji bibliograficznej czytelnikowi amerykańskiemu, który interesuje się problematyką litewską, lecz nie zna języka litewskiego. Dlatego też autor bibliografii świadomie preferował prace wydane w języku angielskim, francuskim i niemieckim w porównaniu z książkami i artykułami pisanymi po polsku, po rosyjsku, a nawet i po litewsku. Takie postawienie sprawy pociągnęło jednak określone konsekwencje natury nie tylko formalnej, lecz i merytorycznej, doprowadziło do wyraźnego wykrzywienia obrazu wielu problemów. W niektórych działach szczególnie odczuwa się przewagę prac niemieckich, co nie odpowiada faktycznemu stanowi literatury i tendencyjnie kształtuje wyobrażenie czytelnika o tych zagadnieniach.

O ile w danym wypadku autor może próbować tłumaczyć się chęcią dostarczenia zagranicznemu czytelnikowi literatury w językach łatwiej dla niego dostępnych, to tendencyjność jego pracy wychodzi na jaw z innego jeszcze powodu. Jonas Balys jest autorem emigracyjnym. Nic więc dziwnego, że uwzględnił on w swej bibliografii liczne pozycje wydane na emigracji, z wyraźną predylekcją traktując wszelkie książki i artykuły w taki lub inny sposób atakujące Litwę Radziecką. Natomiast jest rzeczą zupełnie niedopuszczalną w naukowej bibliografii, nie spotykaną w gdziekolwiek wydawanych pracach tego typu, iż autor niektóre z książek opublikowanych na Litwie Radzieckiej opatruje własnym nieprzychylnym komentarzem miast tylko informować o danej pozycji.

Balys zgromadził w swej bibliografii około 1200 pozycji, dzieląc je na dwanaście działów problemowych. Te zaś z kolei rozbił jeszcze na drobniejsze poddziały. Zaczyna od działu wprowadzającego, wymieniając prace typu ogólnego i pomoce naukowe. Znaleźć w nim można dość pełną listę bibliografii, encyklopedii i prac biograficznych. Wymienionych jest 35 różnego rodzaju słowników i 10 prac statystycznych. Wreszcie wskazanych jest 16 periodyków dotyczących Litwy i krajów bałtyckich. Z wyjątkiem organu Instytutu Bałtyckiego w Gdyni są to wszystko wydawnictwa emigracyjne.

Drugi dział mówi o geografii i geologii oraz florze i faunie Litwy. Zebranych tu jest 45 pozycji, które pozwalają na ogół dość dokładnie zorientować się w tej problematyce.

Znacznie szerzej potraktowany został dział trzeci, który mówi o ludności. Dotyczy to szczególnie etnografii i folkloru, odnośnie do których Balys zgromadził aż 98 pozycji, w większości drobnych przyczynków i artykułów. Jest to najprawdopodobniej rezultatem jego osobistych zainteresowań, gdyż wymienia on tutaj także 14 własnych prac o ludowych litewskich pieśniach, obrzędach, przysłowiach itp. Natomiast już na kwestię narodowościową na Litwie autor przeznaczył tylko 36 pozycji, choć literatura w tej sprawie jest bardzo bogata. W tym dziale jaskrawo wychodzą wyniki preferencji prac w języku niemieckim. Otrzymujemy taki rezultat, iż o mniejszości niemieckiej na Litwie mówi ok. 10 spośród wymienionych prac, natomiast o liczniejszej mniejszości polskiej ani jedna. Na końcu działu trzeciego wyodrębnione zostały 32 pozycje, które mówią o Litwinach mieszkających poza krajem.

Dział czwarty, poświęcony historii Litwy, Balys podzielił także na kilka części. Na początku wymienia on (28 poz.) prace syntetyczne, podręczniki, główne periodyki historyczne itp., następnie zaś prace dotyczące czasów pierwotnych (16 pozycji). Potem następuje większy poddział (61 poz.), który autor określa jako czasy historyczne i doprowadza do początków XX w. Taka periodyzacja wydaje się sztuczna; należało raczej okres ten zamknąć rokiem 1864. W drugiej połowie XIX w. powstaje przecież narodowy ruch litewski, rozpoczyna się nowa karta w dziejach kraju. Również i dobór wymienionych prac nie wydaje się najszczęśliwszy. Mało jest pozycji polskich, które dla poznania dziejów Litwy aż do powstania styczniowego włącznie mają podstawowe znaczenie. Na historię XX w. autor przeznacza 83 pozycje. Z tego większość, 52 tytuły, to literatura bardzo jednostronna — różne publikacje emigracyjne i zachodnie, skierowane przeciwko Litwie Radzieckiej. Dział zamykają historie lokalne (16 prac) oraz wykaz podstawowych zbiorów źródeł (23 pozycje), odnoszących się przeważnie do czasów dawniejszych.

W osobnym dziale ujęte zostały problemy religii. O wierzeniach dawnych Litwinów i ich mitologii pogańskiej mówi 26 tytułów, zaś o czasach chrześcijańskich 47 pozycji. Wśród tych ostatnich znaleźć można, przemieszane ze sobą, zarówno prace z historii religii, jak i wybrane rozprawy teologiczne oraz zabytki piśmiennictwa religijnego.

Dział szósty, dotyczący problemów prawa, nie jest zbyt obszerny. 10 pozycji dotyczy konstytucji, 21 — są to najróżniejsze zbiory praw, kodeksy i komentarze prawnicze. Prawo międzynarodowe reprezentowane jest przez 9 pozycji.

Bardziej rozbudowany został natomiast dział siódmy, który Balys nazwał: Rządy i polityka. Składa się on z sześciu części. W pierwszej, zatytułowanej „administracja", wymieniony został m.in. oficjalny monitor rządowy „Vyriausybės Žinios", przy czym autor podaje, iż wychodził on w latach 1918—1940. Nie jest to ścisłe. W latach 1918—1926 pismo to ukazywało się pod nieco innym tytułem, bo „Laikinosios Vyriausybės Žinios". Dalej w dziale tym przedstawione są polityka wewnętrzna i stosunki zagraniczne Litwy (razem 37 pozycji), kwestia wileńska i sprawa Kłajpedy (47 pozycji) oraz zagadnienia wojskowe (15 pozycji).

Dość szczegółowe informacje zawiera także bibliografia literatury, dotyczącej zagadnień ekonomicznych (dział VIII). Przeważają tutaj prace czysto fachowe, dotyczące między innymi rolnictwa i leśnictwa, finansów, transportu i komunikacji (ogółem 50 pozycji). Uderza natomiast bardzo mała ilość tytułów mówiących o sprawach przemysłu (4 pozycje), przy czym chyba przez nieporozumienie zamieszczona została tutaj jedna praca o gospodarce wodnej, a druga dotycząca rybołówstwa. O sprawach handlu mówi 18 tytułów.

Zagadnienia społeczne (dział IX) reprezentowane są zaledwie przez 7 pozycji, które mówią głównie o ustawodawstwie pracy. Dalsze dwa działy dotyczą spraw sztuki (dz. X) oraz oświaty i nauki (dz. XI). Znajdujemy więc tutaj wyodrębnione problemy sztuki ludowej, plastyki i architektury, muzyki i teatru (razem 72 pozycje), następnie zaś szkolnictwa — są to po części wydawnictwa oficjalne Ministerstwa Oświaty. Potem przedstawione zostały zagadnienia szkół wyższych, akademii, instytutów naukowych, wreszcie prace bardziej ogólne, dotyczące kultury i cywilizacji (razem 57 pozycji).

Książkę zamyka dział XII: język i literatura. Bardzo obszernie potraktowane zostały tu problemy językoznawstwa (107 pozycji), przy czym wymienione zostały dzieła naukowe (w ich liczbie dwie prace prof. Jana Otrębskiego z Poznania), jak i prace zupełnie popularne. Literaturę (53 pozycje) reprezentują zarówno teksty oryginalne, np. prace Donelaitisa i Kudirki, jak i opracowania krytyczne, literaturoznawcze, w tym także podręczniki literatury wydane w ostatnich latach w Wilnie. Dział kończą informacje bibliograficzne dotyczące prasy litewskiej.

Jak więc widać, Balys chciał zawrzeć w swej bibliografii całość problemów Litwy. Siłą rzeczy musiał on dokonać selekcji. Że wybór ten nie zawsze był szczęśliwy, wykazano już powyżej. Mimo to bibliografia Balysa ma niewątpliwie określoną wartość dla każdego badacza, interesującego się sprawami Litwy. Wynika ona z tego przede wszystkim faktu, iż inne bibliografie litewskie są na ogół, szczególnie poza granicami Litwy, trudno dostępne. Poza tym Balys znacznie je zaktualizował, doprowadzając do roku 1960. O ile czegoś w bibliografii Balysa znaleźć bezpośrednio nie można, umożliwia on uzyskanie tych informacji drogą pośrednią i w ten sposób dotarcia do źródła. Przy korzystaniu z omówionej bibliografii pamiętać jednakże należy o zachowaniu pewnej ostrożności ze względu na jej tendencyjność.

Piotr Łossowski

V. Milus, *Lietuvių tarybines etnografijos 1945—1961 metu bibliografija*, Wilno 1963.

W litewskiej literaturze etnograficznej ukazało się pierwsze opracowanie bibliograficzne, które obejmuje całość piśmiennictwa etnograficznego, wydanego w okresie powojennym, tzn. w latach 1945—1961. Bibliografia zatytułowana: „Lietuvių tarybines etnografijos 1945—1961 metu bibliografija" zamieszczona jest w IV tomie Prac Naukowych, poświęconych Historii, a wydanym w 1963 r. w Wilnie przez Litewską Akademię Nauk (Lietuvos TSR Aukstuju Mokyklu Mokslo Darbai, Istorija). Autorem tego cennego zestawienia jest V. Milus, pracownik naukowy Sekcji etnograficznej Instytutu Historii Litewskiej Akademii Nauk.

Bibliografia litewskiej literatury etnograficznej uwzględnia większe prace etnograficzne wydane w formie osobnych pozycji oraz opracowania, artykuły i sprawozdania zamieszczone w naukowych wydawnictwach periodycznych. Niektóre pozycje uzupełnione są notkami bibliograficznymi o recenzjach. Bibliografia nie uwzględnia natomiast popularnych artykułów zamieszczanych w gazetach i popularnych czasopismach oraz streszczeń referatów i wykładów, wygłaszanych na zjazdach naukowych, a następnie opublikowanych w specjalnych wydawnictwach.

Bibliografia podzielona jest na cztery działy. W dziale pierwszym znajdują się oddzielne wydania takie, jak „Iš Lietuvių kulturos istorijos", t. I—III (Z historii kultury narodu litewskiego), Lietuvių liaudies menas", t. I—II (Litewska sztuka ludowa) lub poszczególne rozdziały poświęcone kulturze ludowej Litwy, zamieszczone w większych opraco-

waniach, jak np. S. A. Tokariew, Etnografia Narodów ZSRR, rozdział Litwini. W dziale tym zgromadzono 33 pozycje. Najbogatszy jest dział drugi, obejmujący artykuły. Liczy on ogółem 99 pozycji. Podzielony jest na dwie części. W części pierwszej, liczącej 64 pozycje, zamieszczone są artykuły w języku litewskim, w części drugiej (35 pozycji) — artykuły w języku rosyjskim. Dział trzeci, złożony z 7 pozycji, obejmuje autoreferaty prac kandydackich wydane w języku rosyjskim, dział czwarty natomiast (9 pozycji bibliograficznych) — programy, ankiety oraz kwestionariusze używane w etnograficznych badaniach terenowych. Ogółem bibliografia V. Milusa obejmuje 151 pozycji, z tym, że nie numerowane są recenzje, których jest około 25. Układ bibliografii jest alfabetyczny. Bibliografię poprzedza krótkie omówienie w języku litewskim oraz objaśnienie skrótów, zaś po bibliografii znajduje się wykaz nazwisk i streszczenie w języku rosyjskim. Przy każdej pozycji pisanej w języku litewskim podano tłumaczenie rosyjskie lub zaznaczono, że znajduje się streszczenie w języku rosyjskim. Znakomicie ułatwia korzystanie z bibliografii jej dwujęzyczność.

Na dorobek litewskiej literatury etnograficznej i literatury rosyjskiej o kulturze ludowej Litwy złożyły się prace, prowadzone głównie w Dziale Etnograficznym Instytutu Historii Litewskiej Akademii Nauk, który stanowi najważniejszą placówkę badawczą na terenie Litwy, następnie w Muzeum historyczno-etnograficznym w Wileńskim Państwowym Uniwersytecie im. W. Kapsukasa, w Instytucie Budownictwa i Architektury Litewskiej Akademii Nauk oraz w innych instytucjach i regionalnych muzeach historyczno-etnograficznych. Ze strony rosyjskiej badania nad kulturą ludową Litwy prowadzą etnografowie z Instytutu Etnografii im. Mikłucho-Makłaja AN ASRR w Moskwie oraz z Państwowego Muzeum Etnografii Narodów ZSRR w Leningradzie. Większość prac opublikowana została we wspomnianym 3-tomowym wydawnictwie „Iš lietuvių kulturos istorijos", pomyślanym jako wydawnictwo ciągłe, zastępujące czasopismo naukowe. Ze względu na to, że „Iš lietuvių kulturos istorijos" jest wydawnictwem Instytutu Historii, dlatego też obok artykułów etnograficznych znajdują się prace archeologiczne, historyczne, z historii sztuki itp. Niezależnie od wydawnictw Akademii również Wydział Historyczno-Filologiczny Uniwersytetu w Wilnie wydaje co roku serię Prac Naukowych, w których między innymi zamieszczane są opracowania etnograficzne. Spośród nich wymienić należy prace P. Dundulienė, dotyczące rolnictwa i historii narzędzi rolniczych na terenie Litwy. Wiele artykułów poświęconych budownictwu ludowemu zamieściły roczniki wydawane przez Komitet Ochrony Zabytków i Architektury Litewskiej SSR (Metraštis, Valstybinės LTSR Architekturos Paminklų Apsaugos Inspekcijos, Wilno, t. I. (1958); t. II (1960). Z innych pism i wydawnictw ciągłych bibliografia wymienia Sowiecką Etnografię, Kratkije Soobszczenija Instituta Etnografii oraz Trudy Instituta Etnografii im. Mikłucho-Makłaja w Moskwie. Spośród nich na uwagę zasługują szczególnie Materiały Bałtijskoi Etnografo-Antropołogiczeskoj Ekspedicii.

Z powyższego zestawienia wydawnictw wynika, że etnografowie litewscy nie mają obecnie swojego organu, ale mimo to ich działalność naukowa jest żywa i interesująca. Świadczą o tym poszczególne pozycje bibliograficzne. Uszeregowanie ich w działy tematyczne daje nam obraz zainteresowań powojennych. Na czoło wysuwają się prace z zakresu kultury materialnej, a przede wszystkim z architektury i budownictwa ludowego. Z tej dziedziny ukazało się ponad 25 prac oraz 3 prace kandydackie. Badacze — zarówno etnografowie, jak i historycy oraz architekci — interesowali

się głównie budownictwem mieszkalnym i gospodarczym z końca XIX i XX wieku (prace Butkevičiusa, Tradiciniai lietuvių valstieciu gyvenamieji namai (Litewskie tradycyjne chałupy), Lietuvių valstieciu ukiniai pastatai (Chłopskie budownictwo gospodarcze na Litwie) i inne. Są jednak opracowania, które próbują sięgnąć do materiałów wcześniejszych i wyjaśnić genezę poszczególnych typów budownictwa ludowego (prace K. Cerbulenasa, Lietuvių liaudies tradiciniu gyvenamuju pastatu genezes klausimu (O genezie tradycyjnego budownictwa ludowego na Litwie). Rolnictwem i narzędziami rolniczymi interesują się głównie P. Dunduliene i J. Jurginis. P. Dunduliene w swoich pracach nad rolnictwem wykorzystywała głównie materiał z XIX i XX w., by dopiero na podstawie niego próbować rekonstruować obraz rolnictwa epok wcześniejszych. (Ziemledielje w Litwie w epochu fieodalizma, Arimo irankiai Lietuvoje feodalizmo laikotarpyje — Narzędzia rolnicze w Litwie w okresie feudalizmu i inne). J. Jurginis wykorzystuje materiały historyczne (Ziemledielje i tiechnika sielskogo choziajstwa Litwy w XIII—XV wiekach). Pomiędzy tymi dwoma badaczami rozgorzała naukowa polemika na temat pochodzenia soch, radeł i pługów oraz czasu wprowadzenia trójpolówki na terenie Litwy.

Z innych tematów kultury materialnej etnografowie litewscy wiele miejsca poświęcili pożywieniu (prace V. Miliusa, Lietuvių valstieciu maistas XIX a. antrojoje puseje-XX a. pradžioje — Pożywienie chłopów litewskich w drugiej połowie XIX w. i w początkach XX w., Piszcz i domaszriaja utwar' litowskich krestjan w XIX i naczale XX w. i inne). Tkactwu poświęcili swoje prace M. Glemžaite (Linu ir vilnu naminis apdirbimas Lietuvoje XIX a. — XX a. pradžioje — Obróbka lnu i wełny na Litwie w XIX i XX w., Verpimo ir sudimo tradicijos Lietuvoje — Tradycja przędzenia i tkania na Litwie) i J. Balčikonis (Audiniu raštai — Wzory tkanin i inne). Odzieżą interesował się M. Mastonyte (Dzukijos moteru drauziai XIX a. antrojoje puseje — XX a. pradžioje — Żeński strój dżukijanek w drugiej połowie XIX i w XX w. Rzemiosłu poświęcone są prace V. Miliusa (Kaimo amatu etnografinio tyriejimo klausimu — O etnograficznych badaniach ludowych rzemiosł) i V. Žilenasa (Dailides ir ju darbo irankiai — Cieśle i ich narzędzia). Transport jest głównym tematem prac S. Bernotiene (Valstieciu sausumos susisekimo priemones XIX—XX a. — Środki transportu lądowego na Litwie; Kinkomojo transporto priemoniu gamyba — Wyrób wozów i sań). Mniejszym zainteresowaniem badaczy cieszyły się łowiectwo, rybołówstwo i bartnictwo (K. Balevicius, Senovine medžiokle — Tradycyjne łowiectwo, Senovinis žvejybos ukis — Rybołówstwo tradycyjne). Osobną pozycję stanowią prace z zakresu sztuki ludowej. Wśród nich przeważają ilustrowane wydawnictwa albumowe (J. Balčikonis, M. Glemžaite, H. Kairiuksyte-Jaciniene, A. Mikenaite, Lietuvių liaudies menas. Audiniai — Litewska sztuka ludowa. Tkactwo; P. Galaune, Lietuvių liaudies menas. Keramika. Medžio dirbinai — Litewska sztuka ludowa. Ceramika, Wyroby z drzewa) i nieliczne opracowania ludowej ceramiki oraz mebli (J. Matiukaite, E. Manceviciute, Lietuvių liaudies baldu polichromija — Polichromia litewskich mebli ludowych.

Na tle całego dorobku literatury etnograficznej ukazało się stosunkowo mało prac na temat obrzędowości, zwyczajów, literatury i muzyki ludowej (prace A. Vysniauskaite, Dabartines lietuvių valstieciu vestuves — Współczesne wesele chłopskie; Laidotuviu paprociai Lietuvoje XIX a. — XX a. pirmaisiais desimtmeciais — Obrzędowość pogrzebowa na Litwie w XIX i XX wieku; J. Lingys, Lietuvių liaudies šokiai — Litewskie tańce ludowe; Lie-

tuvių liaudies žaidimai — Litewskie zabawy ludowe; S. Paliulis. Lietuvių liaudies instrumentine muzika. Puciamieji instrumentai — Litewska ludowa muzyka instrumentalna. Instrumenty dęte) i kilka innych. Rodzinie poświęcono 6 prac. Jedna z nich omawia rodzinę z XIII—XIX w. (J. Jurginis, Lietuvių seima XII—XIV amziais), inne — z okresu końca XIX i XX wieku ze szczególnym akcentem na okres ostatni, w którym dokonują się istotne zmiany w wyniku zmian ustrojowo-ekonomicznych (prace A. Vysniauskaite, Lietuvių kolukieciu seimos struktura ir organizacija — Struktura i organizacja litewskiej rodziny kołchozowej — Litowskaja krestjanskaja siemja w proszłom i nastojaszczem i inne). Współczesną problematyką klasy robotniczej zajmuje się J. Dobrovolskas (Naujosios Akmenes cemento gamyklos darbininku buitis ir kultura — Kultura i życie codzienne robotników cementowni Naujosios Akmenes).

Osobną kategorię stanowią prace poświęcone etnogenezie narodu litewskiego. Problemem tym zajmowali się głównie etnografowie rosyjscy Czeboksarow i Tierientieva (Niekotoryje woprosy etnogeneza narodow Pribałtiki, Niekotoryje woprosy etniczeskoj istorii narodow sowietskoj Pribałtiki w swietie etnograficzeskich i antropołogiczeskich dannych i inne).

Muzealnictwu etnograficznemu nie poświęca zbyt wielu prac — dwa katalogi z wystaw oraz dwa artykuły sprawozdawcze.

Byłoby rzeczą pożądaną, by bibliografia V. Miliusa obok układu alfabetycznego według nazwisk autorów zawierała także układ rzeczowy, który próbowano przedstawić w niniejszej recenzji. Układ tematyczny mógłby być podany w formie samych tylko numerów pozycji bibliograficznych do poszczególnych zagadnień. Przy ilości 151 pozycji wyszukanie interesującej pracy nie nastręcza zbyt wielu trudności, jednakże wraz ze zwiększeniem się ilości prac korzystanie z tak ułożonej bibliografii stanie się uciążliwe, gdyż właściwie trzeba przeglądać wszystkie pozycje. Poza tym wartość bibliografii byłaby znacznie większa, gdyby najważniejsze pozycje były odnotowywane. Wówczas taka bibliografia rozumowana mogłaby spełniać rolę zarysu stanu badań nad kulturą ludową Litwy. Należy oczekiwać, że następna bibliografia uwzględni także prace dotyczące kultury ludowej Litwy, wydane w innych krajach, np. w Polsce, Szwecji, w Stanach Zjednoczonych itp.

Autor bibliografii w zakończeniu rozdziału wstępnego wyraża pragnienie, by również etnografowie Łotwy, Estonii oraz Białorusi wydali podobną bibliografię. Jest to życzenie jak najbardziej godne poparcia.

M. Pokropek

ARCHEOLOGIA

Prace ogólne

I. Wspólnota bałtosłowiańska

T. Lehr-Spławiński, *Tło archeologiczne wspólnoty bałto-słowiańskiej*, „Slavia Antiqua", t. VII (1960), str. 1—10.

W ostatnich latach daje się zauważyć rozwijanie się zarówno wśród językoznawców, jak i archeologów ożywionej dyskusji na temat wspólnoty bałtosłowiańskiej oraz dociekań dat jej powstania i istnienia w odległej przeszłości. Największe bodaj nasilenie tej dyskusji przypada na rok 1958, kiedy problemem tym zajął się Międzynarodowy Zjazd Slawistów w Moskwie[1]. Ze stro-

[1] W polskiej literaturze problem wspólnoty bałto-słowiańskiej na marginesie dyskusji, która toczyła się w Moskwie, poruszył prof. dr K. O. Falk na łamach „Rocznika Ol-

ny archeologii polskiej od 1946 roku przeciwnikiem koncepcji wspólnoty bałto-słowiańskiej jest wybitny polski archeolog J. Kostrzewski, który już w 1946 r. skłaniał się do poglądu, że „...istotnego okresu wspólnoty bałto-słowiańskiej nigdy nie było i że zbieżności i pokrewieństwa obu grup językowych tłumaczą się jedynie wielowiekowym bliskim współżyciem sąsiedzkim" [2]. Konsekwentniej uzasadnił to swoje stanowisko tenże autor w 1956 r. w osobnej pracy [3], w której stara się ocenić prawdopodobieństwo takiej wspólnoty z punktu widzenia danych archeologicznych. W rozważaniach swoich wychodzi J. Kostrzewski z założenia, że gdyby istotnie ludy prasłowiańskie i prabałtyckie przeżyły okres wspólnoty językowej, to musiałaby istnieć jakaś kultura, wyodrębniona namacalnie spośród innych kultur, która rozprzestrzeniałaby się na ogromnych terytoriach zasiedlonych przez Słowian i Bałtów w przeszłości. Rozumowanie swe kończy J. Kostrzewski stwierdzeniem, które formułuje we wniosek, że „...niemożliwość wyszukania domniemanej wspólnoty językowej bałto-słowiańskiej stanowi zasadniczy szkopuł w przyjęciu tej wspólnoty i stawia istnienie jej pod znakiem zapytania" [4]. Nadmienić przy tym muszę, że innego zdania jest inny polski archeolog W. Hensel, który jeszcze przed ukazaniem się obecnie recenzowanej pracy Lehra-Spławińskiego w zbiorze prac przygotowanych na moskiewski Kongres Slawistów w 1958 r. wypowiedział się wbrew Kostrzewskiemu, że „...źródła archeologiczne nie sprzeciwiają się istnieniu wspólnoty bałto-słowiańskiej" [5]. Jednocześnie W. Hensel zakończył swą wypowiedź dość pesymistycznym twierdzeniem, że jego zdaniem na tym wyczerpują się możliwości udzielenia pomocy lingwistom przez archeologię. „Rozstrzygający głos w kwestii, czy wspólnota bałto-słowiańska istniała, należy się językoznawcom" formułuje W. Hensel [6], publikując jednocześnie w swym referacie mapkę, przedstawiającą jądro domniemanej wspólnoty bałto-słowiańskiej [7].

Omawiana w niniejszej recenzji praca T. Lehra-Spławińskiego jest dalszym głosem krytycznym w stosunku do stanowiska J. Kostrzewskiego. Wybitny slawista wysuwa w tej pracy wielorakie zastrzeżenia co do poglądu nestora archeologów polskich zarówno z punktu widzenia metodycznego, jak i rzeczowego [8]. Argumentacja autora omawianej tutaj pracy idzie w paru dość przekonujących kierunkach. Lehr-Spławiński zadaje J. Kostrzewskiemu pytanie, „...czy można na podstawie faktów archeologicznych wysuwać wnioski negatywne w zagadnieniach językoznawczych i to takich, które opierają się na materiale obfitszym i lepiej naukowo zanalizowanym niż dane kulturowe, które się odnośnym wnioskom przeciwstawia" [9]. Sądzi on dalej, że „...zachodzi konieczność rozważania i rozstrzygania zagadnień językoznawczych wyłącznie na podstawie

sztyńskiego". Por. K. O. Falk. Z dyskusji nad problemem bałto-słowiańskiej wspólnoty językowej, „Rocznik Olsztyński", t. III (1960), str. 237—246.

[2] J. Kostrzewski, Bałtosłowianie i początki Słowian, „Przegląd Zachodni". 1946, str. 170 i 171.

[3] J. Kostrzewski, Stosunki między kulturą łużycką a bałtyjską a zagadnienie wspólnoty językowej bałto-słowiańskiej, „Slavia Antiqua", t. V (1956), str. 1—73, 47 ryc. w tekście.

[4] J. Kostrzewski, Stosunki..., o.c., str. 72.

[5] W. Hensel, O tzw. bałto-słowiańskiej wspólnocie kulturowej, „Z polskich studiów slawistycznych", t. I (1958), str. 149—158. Podobne stanowisko zająłem także w 1958 r. rozciągając jeszcze dalej obszar macierzysty domniemanej wspólnoty bałto-słowiańskiej, niż to uczynił W. Hensel. Por. J. Antoniewicz. Polskie badania nad Bałtami, „Rocznik Olsztyński", t. I (1958), str. 301.

[6] W. Hensel, op. cit., str. 150 i nn.

[7] Mapka ta była powtórzona po raz drugi przez K. O. Falka w pracy: Z dyskusji nad problemem..., o. c., str. 245 (mapa).

[8] T. Lehr-Spławiński, Tło archeologiczne..., o. c., str. 2 i n.

[9] Tenże, str. 2.

faktów językowych, odrębnie od zagadnień archeologicznych, naświetlanych i rozstrzyganych jedynie w oparciu o zjawiska z okresu kultury materialnej. Dopiero wyniki uzyskane drogą takiego odrębnego badania można z pożytkiem zestawić i porównać dla wysnuwania stąd wniosków co do istnienia lub braku związków między procesami rozwojowymi w obu badanych dziedzinach". Lehr-Spławiński sądzi dalej, że „...stwierdzony na takiej drodze — w odniesieniu do badanych zjawisk językowych i kulturowych — paralelizm rozwojowy między zespołami faktów z obu tych dziedzin pozwala dopiero na wysnuwanie pewnych wniosków syntetycznych, wyjaśniających a nie wprost ustalających etniczno-społeczne podłoże językowej i kulturowej ewolucji, związanej z tym samym społecznym środowiskiem (podkreślenie J. A.). „Na odwrót jednak, brak dającego się stwierdzić paralelizmu między rozwojem językowym i kulturowym lub brak uchwytnych między nimi punktów stycznych nie może burzyć koncepcji dotyczących jednej i drugiej z tych dziedzin, a opartych na właściwym jej i zgodnie z jej metodami zbadanym materiale...".

W dalszym ciągu swego wywodu autor powołuje się na przykład z dziedziny etnografii, przytaczając fakt, że zanikają tradycyjne formy kultury materialnej górali tatrzańskich, a jednak w dalszym ciągu używają oni swej charakterystycznej gwary. Zasięg używania od święta tzw. „stroju góralskiego" zauważa Lehr-Spławiński — nie może być brany pod uwagę przy wyznaczaniu stosunków językowych tego terenu, ponieważ wielu Podhalan nosi się już z miejska, wyzbywając się charakterystycznej gwary, wielu z nich jednak w dalszym ciągu używa tej gwary, a są i tacy, liczni przybysze, którzy wcale jej nie znają". Autor słusznie zaznacza, że nie można więc na podstawie używania stroju góralskiego, tzn. elementów kultury materialnej tej grupy społecznej, „...wnioskować o dzisiejszym zakresie użytkowania gwary bez głębszego wniknięcia we wzajemne ustosunkowanie się tych zjawisk w rozwoju historycznym... Przerzucając tok rozumowania — pisze Lehr-Spławiński — na przeszłość przedhistoryczną, nie można na podstawie zjawisk z dziedziny kultury materialnej korygować czy nawet przekreślać wniosków dotyczących stosunków językowych, i to opartych na podstawie prawidłowo zanalizowanych faktów z tego okresu, jak to czyni prof. J. Kostrzewski w odniesieniu do zagadnień wspólnoty językowej bałto-słowiańskiej" (str. 3).

Przytaczając te niewątpliwie słuszne sformułowania autora niniejszej pracy nie można jednak nie mieć wątpliwości innego rodzaju. Wydaje się nam bowiem, że odrębność metod badawczych poszczególnych specjalności pracujących nad tym samym problemem nie wyklucza potrzebę konfrontacji wyników badań tych różnych specjalności już od samego początku, w procesie budowania wniosków uogólniających, a nie — jak chce autor — dopiero w okresie już gotowej syntezy językowej czy archeologicznej poprzez wyniki „...uzyskane drogą takiego odrębnego badania" (str. 2). Wydaje się nam dalej, że konfrontacja wyników badań różnych specjalności w procesie budowania syntezy historycznej (w tym także syntezy językoznawczej) wydaje się najpoprawniejszą metodologicznie drogą, zbliżającą do zbudowania jej na trwałych fundamentach. Przecież synteza taka powstaje z wypośrodkowania i trzeźwej oceny dialektycznych wzajemnych związków i przeciwieństw, zachodzących między stwierdzonymi faktami naukowymi, zdobytymi przez różne pokrewne sobie, współpracujące dyscypliny naukowe, pracujące nad jakimś problemem ogólnym. Właśnie taką pracą, która zawierała wszystkie ówczesne dostępne nam dane, była synteza autora o praojczyźnie Słowian[10]. Zosta-

[10] T. Lehr-Spławiński, O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian, Poznań 19[illegible]

ła ona zbudowana, jak się zdaje, nie w drodze „odrębnego badania językoznawcy", ale w drodze korelacji źródeł archeologicznych z językoznawczymi i na tym przede wszystkim polegała jej nowatorskość w dotychczasowych doświadczeniach metodologicznych, wynikających ze współpracy różnych pokrewnych sobie specjalności.

Drugie zastrzeżenie natury metodycznej wysunięte przez autora w stosunku do oponenta dotyczy istnienia wspólnoty bałto-słowiańskiej i słusznej, naszym zdaniem, krytyki oceniania jej według zasady: jedność kulturowa równa się jedności języka. Jak wiemy, nie zawsze jedność kulturowa odpowiada jedności językowej — co słusznie podkreśla Lehr-Spławiński w omawianej pracy — jakkolwiek nie można wykluczać istnienia takiego szczęśliwego wypadku, na co mamy wiele przykładów z dziejów różnych zespołów etnicznych i narodowościowych Europy czy Azji. Rozwijając dalej i głębiej tok rozumowania autora można zauważyć, że np. język rumuński należy do grupy języków romańskich, ale tło kulturowe, na którym się kształtował w ciągu wieków, stosunkowo niewiele miało do czynienia z kulturą ludów romańskich (tylko okupacja Dacji przez Rzym). A jednak głównym motorem jego rozwoju na obszarze, na którym dziś panuje, nie był ścisły związek z cywilizacją rzymską, która ogarnęła wtenczas tylko wąską grupę społeczną mieszkańców Dacji. Podstawowa masa plemienna tego obszaru, gdzie powstawały pierwocizny języka rumuńskiego, żyła tradycjami kultury plemion dackich i te właśnie tradycje kształtowały język oraz wyraźnie zaciążyły na obliczu kulturowym tego obszaru w przeszłości. Przykład ten dowodzi, jak trudną i zawiłą drogę przechodzi nieraz język, oderwany od swego macierzystego etnosu, współżyjąc z elementami etnicznymi i kulturowymi zupełnie sobie obcymi przyjmując na przestrzeni dziejów najbardziej potrzebne życiowo izoglosy obce. Co więcej, właśnie język rumuński na skutek jego izolacji jest świadectwem nacierania na jego spoistość różnych, zupełnie obcych nawarstwień etniczno-kulturowych, gdyż w przeszłości przez terytorium Rumunii przepływały różne zespoły etniczne, pochodzące genetycznie zarówno ze Wschodu, jak i z Zachodu.

Dlatego przytoczony przez nas przykład można by zamknąć ogólnym stwierdzeniem, że nie tylko w obrębie już wykształconej kultury prasłowiańskiej (tzn. „łużyckiej") i prabałtyjskiej należy szukać archeologicznego odpowiednika wspólnoty bałto-słowiańskiej, gdyż obie te zespoły zastajemy już ustabilizowane etnicznie i terytorialnie na obszarach, na których rozwijają się aż do doby współczesnej. Jest rzeczą metodycznie pewną, że główne próby jej rozszyfrowania trzeba przesunąć na czasy neolitu i — ewentualnie — początków brązu, co też robiło wiele autorów [11]. Patrząc natomiast na to z perspektywy czasu widzimy jasno, że cenne skądinąd spostrzeżenia J. Kostrzewskiego, opublikowane w pracy o stosunkach między kulturą łużycką a bałtyjską, nie zostały właściwie należycie przez autora wykorzystane we wnioskach uogólniających. Doszukiwanie się wspólnoty bałto-słowiańskiej w bliższym związku z kulturą „łużycką" przyniosły prof. J. Kostrzewskiemu na przestrzeni bez mała 40 lat tylko rozczarowania, z czego zdaje sobie sprawę, i stąd jego pesymistyczny pogląd na istnienie tej wspólnoty [12]. Doświadczenie to wykazuje, że nie tędy droga do rozwiązania tego problemu, jakkolwiek twierdzenia J. Kostrzewskiego o późniejszych wzajemnych oddziaływaniach kultury łużyckiej i bałtyjskiej w dziedzinie kultury materialnej odbić się musiały także i na sferze języka. Ten wniosek nestora archeologów polskich niewątpliwie będzie miał trwałą wartość w nau-

[11] Por. J. Kostrzewski, Stosunki..., o. c., str. 63—72, gdzie przedstawiono historię dotychczasowych poglądów na ten temat.

[12] Tenże, o. c., str. 71—72.

ce [13]. Wydaje się natomiast, że na występowanie wpływów kultury łużyckiej właśnie na obszarach etnicznych Bałtów i zachodnich Finów można spoglądać jeszcze nieco inaczej niż czynił to dotychczas przeciwnik istnienia wspólnoty bałto-słowiańskiej.

Wydaje się, że to właśnie przeżywanie się elementów „łużyckich" w obcym środowisku etnicznym nie jest chyba niczym innym, jak przetrwaniem w tych zespołach (tzn. bałtyjskim i zachodniofińskim) starych tradycji z czasów wspólnoty bałto-słowiańskiej. Znajduje ona swe odbicie w kulturze materialnej tych ludów w okresie szczytowych i przełomowych osiągnięć ekonomicznych i społecznych, jakie przeżywają te ludy w okresie halsztacko-lateńskim zarówno na Warmii i Mazurach, jak i obszarze kurońskim Litwy [14] i Łotwy [15] oraz w Estonii [16] i Finlandii [17]. Nie można bowiem tylko pewnych cech kultury łużyckiej stwierdzonych na tych terytoriach, upatrywać tylko w kontaktach z macierzystym obszarem kultury łużyckiej przy uwzględnieniu ich lokalnego zabarwienia, gdyż w takiej postaci te tylko p e w n e e l e m e n t y nie mogły chyba być przyniesione z zewnątrz. Ich cząstkowość, a także lokalna barwa, inna w każdym miejscu (w Kuronii litewskiej i łotewskiej, a także w Estonii i Finlandii), wyklucza chyba możliwość filiacji, zapożyczeń lub wpływów. Najprawdopodobniej ich występowanie n i e na obszarach pogranicznych z kulturą łużycką (np. w Estonii i Finlandii) jest wynikiem istnienia prawa konwergencji, wynikiem przebiegania na tych obszarach analogicznego procesu rozwojowego, który doprowadza do zapotrzebowania społecznego na formy analogiczne do tych, jakie występują na obszarach macierzystych kultury łużyckiej. Odbywa się to, oczywiście, nie bez dziedzictwa przeszłości. Tą wspólną podstawą do wytworzenia się tu i tam analogicznych form musiał być renesans starych tradycji z czasów wspólnoty bałto-słowiańskiej z doby neolitu i wczesnego brązu, gdyż wiadomo, że każdy szczytowy okres danego etapu dziejów kultury poszczególnych społeczeństw przetwarza intensywnie na swoją modłę tradycje przeszłości, dostosowane jednak w sposób nowy i oryginalny do obecnego poziomu sił wytwórczych i istniejących stosunków produkcji. Dlatego wydaje się, że tak jak niektóre wytwory kultury materialnej słowiańskiej ludności wiejskiej były analogiczne do niedawna na rozległych terytoriach wschodniej Europy — gdyż rozwijały się na wspólnym podłożu, przybierając wszędzie te same formy w obrębie poszczególnych grup społecznych — stojących mniej więcej na jednym poziomie kultury materialnej — tak samo wydaje się, że nagłe „odbicie się" elementów „łużyckich" w obcym im środowisku etnicznym na obszarach zachodnio i wschodnio-bałtyckich jest świadectwem analogicznego procesu rozwojowego, sięgającego wszędzie korzeniami do wspólnego źródła, jakim była wspólnota bałto-słowiańska.

Oczywiście, odnalezienie jej w formie jednej kultury na ogromnych terytoriach między Odrą a Dźwiną byłoby

[13] Podkreśla to także T. L e h r - S p ł a w i ń s k i w pracy obecnie recenzowanej (str. 10). Analogiczne stanowisko w tej sprawie zająłem także w 1958 r. odnosząc się pozytywnie do wyników osiągniętych w pracy tej przez J. K o s t r z e w s k i e g o o stosunkach między kulturą łużycką a bałtyjską. Por. „Rocznik Olsztyński", t. I (1959), str. 391.

[14] J. P u z i n a s, Aukstyvojo geležies amžiaus kapas surastas Kurmaičiuose, „Vyt. Didž. Kultūros Muziejus Metraštis", t. I (1941), str. 13, a zwłaszcza str. 25—27.

[15] F. B a l o d i s, Det äldsta Lettland, Uppsala 1940, str. 65 oraz J. G r a u d o n i s, Pozdnij bronzowyj i rannij żeleznyj wieka na territorii Łatwijskoj SSR. Ryga 1961 (Awtoreferat dissertacii).

[16] R. I n d r e k o, Asva Linnus-asula w pracy zbiorowej pt. „Muistse Eesti linnused", Tartu 1939, oraz A. K. V a s s a r, Ukrepolonnoje poselenije Asva na ostrowie Saaremaa, „Muistsed asuland ja linnused", Tallin 1965, str. 107.

[17] C. F. M e i n a n d e r, Die Bronzezeit in Finland, Helsinki 1954, str. 79, 160, 177 i n. oraz str. 202.

schematycznym potraktowaniem tego zagadnienia. Nie przekonuje również pesymistyczne, cytowane powyżej stanowisko W. Hensla. Myślę, że będziemy najbliżej prawdy, gdy zagadnienie to będziemy rozpatrywać na szerokiej płaszczyźnie przemian kulturowych, jakie nastąpiły w Europie wschodniej po zasymilowaniu dawnych elementów etniczno-kulturowych przez ludy ceramiki „sznurowej", która nawarstwiła się na dawnym podłożu wielkiej grupy ludów prafińskich ceramiki grzebykowej, zgodnie z tezami różnych autorów, a także poprzednie i obecne sformułowania, zawarte w omawianej tu pracy T. Lehra-Spławińskiego. Oczywiście, tezy tego ostatniego autora określają tylko ogólny przebieg tego procesu, bez szczegółowego wnikania w istotę i treść istniejących faktów kulturowych, które chciałbym pokrótce omówić, traktując je tutaj wstępnie i odkładając szersze ich interpretowanie do osobnej pracy.

Podstawą do tych rozważań będą dane stratygraficzne z Ostrowa (dawny: Zedmar), pow. Węgorzewo na Mazurach, zaobserwowane przez H. Grossa[18] oraz dane zebrane przez L. Jaanitsa[19] w Estonii. Pewnym uzupełnieniem będą ostatnio opublikowane prace H. Moory[20], J. Kostrzewskiego[21] oraz A. Gardawskiego[22]. Brak miejsca nie zezwala mi na omówienie wielu ubocznych kwestii poruszonych przez tych autorów. Ograniczę się jedynie do głównego zagadnienia, a mianowicie do sfery kontaktów bałto-słowiańskich, stanowiących oś zainteresowań omawianej tutaj pracy. Przede wszystkim trzeba z naciskiem podkreślić— co słusznie zauważył w 1958 r. H. Moora — że konkretnych wysiłków językoznawstwa oraz archeologii i antropologii nie trzeba kierować w jeden nurt poprzez ścisłe porównywanie związków językowych z danymi kulturami archeologicznymi i typami antropologicznymi konkretnych ras ludzkich, jak się dotychczas nierzadko czyniło. Trzeba przede wszystkim doprowadzić do wyjaśnienia i ustalenia naukowego tych konkretnych komponentów, które uczestniczyły w formowaniu się tej albo innej językowej, archeologicznej czy antropologicznej grupy. Dopiero po dokonaniu tych czynności wstępnych można zadać pytanie, jakie związki etniczne, kulturowe i językowe miały między sobą poszczególne grupy, rozpatrywane na jednej płaszczyźnie[23]. Aby prawidłowo odpowiedzieć na to pytanie, trzeba — oczywiście — zgromadzić możliwie najszerszy materiał. Obracanie się przy rozpatrywaniu tego zagadnienia w sferze peryferyjnych zjawisk kultury łużyckiej na Warmii i Mazurach jest chyba zbyt wąską podstawą źródłową[24]. Z drugiej strony dla nikogo nie jest tajemnicą, że np. obszar półn. Białorusi w zakresie kultur późno neolitycznych i epoki brązu jest ogromną białą plamą i wielką niewiadomą. A przecież jest to strefa szerokich kontaktów Prabałtów i Prasłowian wykształcających się ze wspólnego pnia i tu, a nie gdzie indziej rozgrywały się zasadnicze procesy dziejowe interesującego nas obszaru. Dlatego skoro nie posiadamy tych danych, musimy się ograniczyć do materiałów, które są do

[18] H. Gross, Moorgeologische Untersuchungen der vorgeschichtlichen Dörfer im Zedmar-Bruch, „Prussia", t. 33 (1939), str. 100 i n.

[19] L. Jaanits, Pasielenija epochi neolita i ranniego mietalla w priustje r. Emajõgi, Tallin 1959.

[20] H. Moora, Zur etnischen Geschichte der ostseefinnischen Stämme, „SMA", Helsinki 1958, 3—39 + 7 ryc.

[21] J. Kostrzewski, The Nord-Europeatic Pottery in Poland, „Paleologia", Osaka 1954, str. 195—204.

[22] A. Gardawski, Zagadnienie kultury „ceramiki grzebykowej" w Polsce, „Wiadomości Archeologiczne", t. XXV (1958), str. 237 i n.

[23] H. Moora, O mietodikie izuczenija etniczeskoj istorii niekotorych wostocznych i zapadnych rajonow Jewropiejskoj czasti SSSR, „Sowietskaja Archieologija" 2/1958, str. 22.

[24] Zacząłem zdawać sobie z tego sprawę już dawniej. Por. J. Kostrzewski, Stosunki..., o. c., str. 19, przyp. 81. (gdzie moja ustna wypowiedź w tej sprawie).

naszej dyspozycji. Z jednej strony musimy zwrócić uwagę na tzw. „kulturę nadłabsko-naddnieprzańską" (wg propozycji A. Gardawskiego), z drugiej strony — na macierzysty obszar „czystych" elementów bałtyjskich, istniejących nieprzerwanie od czasów wyodrębnienia się ich ze wspólnoty bałto-słowiańskiej. Trzeba także przy rozpatrywaniu tych zagadnień mieć na uwadze jedno: obszar niziny środkowoeuropejskiej z uwagi na to, że w neolicie i wczesnym brązie przepływały przez nią różne kultury, nie jest terytorium wygodnym do śledzenia tych procesów z uwagi na ogromną mozaikę kultur, z których każda wycisnęła swe piętno i wywarła wpływ na późniejsze przemiany kulturowo-etniczne i językowe. W innej sytuacji jest niewątpliwie obszar wschodnio-bałtycki i równina północnorosyjska. Tam nie docierały ani kultura amfor kulistych, ani kultura pucharów lejkowatych, ani cykl kultur wstęgowych. Jest to obszar jasny i nieskomplikowany pod względem swego dawniejszego substratu kulturowego i etnicznego. Dlatego też rozpatrywanie wszystkich istniejących tam zjawisk jest mniej złożone niż na obszarach Polski i Niemiec.

Mamy tam jaśniejszy obraz przemian etnicznych i kulturowych. Być może, dlatego nasze dotychczasowe wyniki badań nad problematyką istnienia wspólnoty bałto-słowiańskiej zawodzą lub też nie osiągają rzeczywistych efektów, również w zakresie badań kultury „łużyckiej", której związek z prakolebką Słowian wydaje się być peryferyjny, jak tego dowodzą trzeźwo głosy, które się mnożą z każdym rokiem.

Wróćmy jednak do zasadniczego w tej chwili zagadnienia. Jest rzeczą interesującą, że mimo lokalnych różnic i specjalnego charakteru poszczególnych obszarów wszędzie, gdzie pojawia się kultura ceramiki sznurowej — co następuje na początku II tys. p.n.e. — rozpoczyna się wyodrębnienie się zarówno komponentów przyszłych kultur prasłowiańskich, jak i prabałtyjskich. Nie powstają one jednocześnie i równomiernie na ogromnym obszarze od morza bałtyckiego aż po Okę, ale z pewnymi zahamowaniami lub przyśpieszaniami, w zależności od lokalnego charakteru tamtejszych starych nawarstwień kulturowych. Jednak można z dużą dozą pewności przyjąć, że na obszarze Litwy i Łotwy, a trochę później w południowej Estonii, około połowy II tys. p.n.e. wyodrębniają się już wyraźnie Bałtowie, gdy jeszcze między końcem III a początkiem II tys. p.n.e., przed inwazją kultur „sznurowych", istniały tu niewątpliwie elementy etniczne i kulturowe ludów grzebykowo-dołkowych [25]. Natomiast na obszarze międzyrzecza Oki i górnej Wołgi część kultury z grodziskami typu „djakowskiego" przechodzi prawdopodobnie do grupy plemion bałtyjskich, reszta natomiast należy chyba w dalszym ciągu do kręgu plemion grupy fińskiej [26]. Przypuszczalnie jest to wynikiem innego podłoża i nawarstwień kulturowych zachodniej i południowo-zachodniej części terytorium opanowanego później przez kulturę typu „djakowskiego". Jej realnym odbiciem są nazwy pochodzenia bałtyjskiego, występujące do dziś na obrzeżeniach terytorium zajętego później przez kulturę grodzisk typu Djakowo [27].

[25] Doskonale ilustruje te przemiany materiał opublikowany ostatnio z smentarzyska późnoneolitycznego w Krejči w Letgalii na Łotwie. Por. F. Zagorskis, Kreiču neolita kapulauks, „Archeologija un etnografija", t. III (Ryga 1961), str. 3 i n.

[26] H. Moora, O dziewniej terytorii..., o.c., str. 23.

[27] K. Buga, Die Vorgeschichte der aistischen (baltischen) Stämme im Lichte der Ornamentforschung, Lipsk 1924, str. 22 i n.; M. Vasmer, Die Ostgrenze der baltischen Stämme, Berlin 1932, str. 637 i n.; T. Lehr-Spławiński, O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian, Poznań 1946, str. 65 i n.; V. Polak, Slovanska praviast s hlediska jazykoveho, „Vznik a počatky Slovanů", t. I (1956), str. 21 oraz mapa na str. 22. Połączenie danych językoznawczych z archeologicznymi najlepiej zestawił dotychczas H. Moora, O dziewniej terytorii..., o.c. (ryc. 1 — mapa).

Analogiczny proces dokonuje się na przyszłym obszarze prasłowiańskim. Na stare elementy prafińskie i kulturę amfor kulistych i pucharów lejkowatych nawarstwia się lud z ceramiką „sznurową", z którego wytwarza się z czasem kultura trzciniecka, która jest odpowiednikiem wyodrębniających się Prasłowian. Formy kultury trzcinieckiej nawiązują wyraźnie do elementów „sznurowych" nie tylko na ziemiach polskich, ale także w świetle obserwacji estońskiego badacza L. Jaanitsa późne formy ceramiki „sznurowej" występujące w Estonii przypominają żywo kulturę trzciniecką[28]. Jest to nie tylko dowód wzajemnych styków kulturowych, ale — analogicznie do tego, jak to było w czasach późniejszych z kulturą łużycką, o czym pisaliśmy wyżej — jakichś procesów zachodzących w sferze etnicznej i językowej, wywołanych wywodzeniem się ze wspólnego pnia etnicznego. Można się także domyślać, że zwłaszcza północna Białoruś — *terra incognita*, jeśli chodzi o późny neolit i wczesne etapy brązu — emanowała na północ, tworząc szeroki front penetracji komponentów południowych, odżywających dzięki impulsom zewnętrznym w okresach wydzielającej się już wówczas w dwa zespoły wspólnoty bałtosłowiańskiej. Jest przy tym rzeczą uderzającą, że dawne obserwacje K. Jażdżewskiego[29] na materiale polskim stwierdzają podobne drogi rozwojowe przetwarzania się kulturowego także i na Ukrainie, gdzie późna ceramika „grzebykowa" (prafińska) przekształca się w grupę przejściową, dla której następnym etapem była kultura trzciniecka[30]. Działo się to mniej więcej w tym samym czasie zarówno na północy (Estonia), jak i południu. (Polska). Jeśli do tego dodam, że w czasie mojej podróży naukowej w 1957 r. w zbiorach kowieńskich na Litwie udało mi się zauważyć trochę fragmentów naczyń podobnych do ceramiki trzcinieckiej, przemieszanej z ceramiką prafińską staje się jasne, że obecność trzcinieckich elementów na Litwie jest tam prawdopodobna i Mierzeja Kurońska nie może być jej ostatnim ogniwem, jak to formułowało paru badaczy. W związku z tymi faktami zachodzi potrzeba prześledzenia i wykrycia elementów wczesnobrązowych na całej Białorusi, Litwie i części Łotwy oraz ewentualnych dalszych śladów tej kultury, a tym samym wykrycia wczesnych form tych elementów kulturowych, które były dalszym następstwem asymilacji kultury prafińskiej przez „sznurowców". Wydaje się, że dopiero w środkowym lub późnym brązie wyodrębniają się tutaj Prabałtowie, przedstawiciele tzw. kultury ceramiki „kreskowanej" (sztrychowanej)[31], tak jak z podłoża trzciniecko-przedłużyckiego na późniejszych ziemiach słowiańskich między dolnym Dnieprem a Wisłą wykształcają się Prasłowianie.

*

Supozycje powyższe zbudowane są na dość chwiejnych dowodach typu archeologicznego i wymagają dalszych badań. Wydaje się jednak, że zasadniczy

[28] L. Jaanits, Posielenija epochi neolita i ranniego mietałła..., o. c., str. 163 oraz tabl. XXVII. Na fakt ten zwrócił mi uwagę kol. dr J. Kowalczyk (Warszawa), za co mu bardzo dziękuję.

[29] K. Jażdżewski, Związek kultury trzcinieckiej z kulturą prafińską i kulturą łużycką, Poznań 1935, str. 7.

[30] A. Gardawski, Zagadnienie kultury „ceramiki grzebykowej", str. 306—309 oraz tabl. XLVIII. Tenże, Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce, „Materiały Starożytne", t. V (1939), str. 162.

[31] R. Jablonskite - Rimantiene, O driewniejszych kulturnych obłastiach na territorii Litwy, „Sowietskaja Etnografia", 1955, nr 3, str. 4. Trudno tu się zgodzić z autorką, że od II tys. p.n.e. istniała na Litwie tylko ceramika „kreskowana", a nie było między nią a elementami „sznurowymi" jakichś faz przejściowych, gdyż znane mi formy ceramiki „kreskowanej" z wcześniejszej fazy mają wszystkie cechy typowej ceramiki wczesnożelaznej, występującej w różnych kręgach kulturowych Europy wschodniej.

trzon ich o tyle się utrzyma, że wiąże datę i przyczyny rozdzielenia się wspólnoty bałto-słowiańskiej za pośrednictwem różnych komponentów kulturowych i etnicznych Europy wschodniej. Etapami milowymi rozbijania się tej wspólnoty bałto-słowiańskiej na dwa zespoły były niewątpliwie dwa zasadnicze czynniki. Ludy z ceramiką „sznurową" oraz ludy z ceramiką „trzciniecką". Oba te zespoły przyczyniły się do ostatecznego ukształtowania się Prasłowian i Prabałtów w ich dawnych i obecnych granicach kulturowych i etnicznych.

Warszawa 1961

Jerzy Antoniewicz

E. Šturms, *Die baltisch-slavischen Beziehungen in vorgeschichtlichen Sicht.* (w:) „In Honorem Endzelini", Chicago 1960, str. 149—155.

Niewątpliwie do bardziej kontrowersyjnych zagadnień od lat podejmowanych przez naukę, należy problem bliskości językowej Bałtów i Słowian. Złożoność problematyki, komplikująca jej rozwikłanie, sprzyjała powstawaniu różnych koncepcji, które tłumaczą związki językowe Bałtów i Słowian bądź istnieniem w przeszłości wspólnoty językowej bałto-słowiańskiej, bądź też negują taką możliwość i sprowadzają kwestię do płaszczyzny sąsiedztwa terytorialnego i wynikających z tego tytułu zbieżności językowych. Ponadto odmienność poglądów pogłębia się także na skutek rozbieżności zdań wśród językoznawców co do miejsca, czasu i poniekąd przyczyn rozpadu owej wspólnoty. Warto przypomnieć, że pewnego podsumowania dyskusji, która toczy się ostatnio wśród lingwistów na ten temat, dokonał na łamach III tomu „Rocznika Olsztyńskiego" znany slawista szwedzki prof. K. O. Falk.

Podejmowane niedawno próby wyzyskania materiałów archeologicznych do powyższych ustaleń w interesującym nas przedmiocie [1] wzbogaciły się o niepokaźną objętościowo, lecz treściwą przez swą syntetyczność pracę zmarłego przed kilkoma laty archeologa łotewskiego E. Šturmsa, pomieszczoną w księdze poświęconej wybitnemu językoznawcy łotewskiemu Endzelinowi. Bezpośrednią przyczyną tego artykułu było — jak się wydaje — obok wspomnianych wyżej rozbieżności zdań na gruncie lingwistyki także negatywna ocena J. Kostrzewskiego, zawarta w jednej z niedawnych jego publikacji [2]. Na podstawie danych z archeologii J. Kostrzewski twierdzi, że brak podstaw do ustalenia wspólnej kultury bałto-słowiańskiej w epoce brązu, co wg niego wyklucza możliwość istnienia językowej wspólnoty bałto-słowiańskiej w ogóle. Szukając rozwiązania tego problemu na podstawie źródeł archeologicznych Šturms widzi konieczność, teoretycznie uzasadnioną szukania wspólnej grupy kulturowej bałto-słowiańskiej we wcześniejszej chronologicznie epoce, tj. w neolicie.

Rozważania swe autor opiera na założeniach wyjściowych, które rozwijał już w innych swoich pracach, a mianowicie, że praojczyzny Indoeuropejczyków nie należy umiejscawiać w północnej i środkowej Europie i że ludności kultury ceramiki sznurowej (toporów bojowych) nie można uważać za jedynego odpowiednika Indoeuropejczyków, gdyż nie wyjaśniałoby to etnogenezy np. Greków, Tocharów czy Hetytów. Autor przyjmuje także indoeuropejski charakter ludności innych jeszcze kultur archeologicznych Euroazji, przy czym jed-

[1] H. A. Moora, Woprosy složenija estonskowo naroda i niekotoryeh sosiednich narodow w switle dannych archeologii, w: „Woprosy etniczeskoj istorii estonskowo naroda", Tallin 1956, str. 49—140; tenże, O drewniej territorii rassielenija baltijskich plemien. „Sowietskaja Archeologija" nr 2 (1958), str. 9—33.

[2] J. Kostrzewski, Stosunki między kulturą łużycką i bałtycką a zagadnienie wspólnoty językowej bałto-słowiańskiej, „Slavia Antiqua", t. V, Poznań 1956, str. 64—72.

ną z nich na obszarach środkowej i północnej Europy byłaby kultura pucharów lejkowatych. W odniesieniu do tej ostatniej autor przyjmuje jej pochodzenie południowo-wschodnie, nie autochtoniczne, czym różni się od twierdzeń polskiej archeologii. Ponadto Šturms wydziela spośród indoeuropejskich kultur Europy środkowej dwa kręgi kulturowe, z których zachodni, z kulturą rolniczą, reprezentowany był przez kulturę pucharów lejkowatych oraz wschodni — ludności pasterskiej, kultury ceramiki sznurowej (toporów bojowych), przybyłej również z południowego wschodu około 2200 r. Wg autora podział ten w ogólnym zarysie odpowiadałby podziałowi filologicznemu języków indoeuropejskich na odłam zachodni i wschodni. Wypada wreszcie zaznaczyć, że kultura ceramiki sznurowej wg Šturmsa w swych kilku głównych wariantach terytorialnych wykazuje związek genetyczny z kulturą macierzystą, czyli kulturą tak zwanych grobów jamowych, która występuje w stepowym pasie na północ od brzegów Morza Czarnego i Kaspijskiego.

Podejmując problem bałto-słowiański autor zajmuje krytyczne stanowisko wobec poglądów niemieckiego archeologa K i l i a n a [3] i radzieckiego H. M o o r y [4], którzy różnie interpretują kwestię pochodzenia kultury bałtyjskiej. Uznając za taką kulturę rzucewską Kilian widzi jej genezę w zjawiskach, które biorą początek w środkowych Niemczech, zgodnie zresztą z dawniejszymi poglądami o pochodzeniu kultury ceramiki sznurowej. H. Moora uzasadnia natomiast koncepcję wschodniego jej pochodzenia, uznając za decydujące oddziaływanie obszarów naddnieprzańskich na proces wykształcenia się kultury bałtyjskiej. Zarówno Kilian, jak i Moora są zgodni jednak co do identyfikowania jako kultury bałtyjskiej nie tylko intensywnego stosunkowo osadnictwa w pasie przybrzeżnym Zalewu Wiślanego i zachodniej Litwy, lecz i sporadycznych stanowisk z głębi lądu na obszarze dawnych Prus Wschodnich (Kilian) i na szerszej arenie od Wisły i Bałtyku począwszy po obszary nad Oką i Wołgą (Moora). Ludność kultury ceramiki sznurowej, przybyła tu z zachodu, wg Kiliana nawarstwiła się na dawniejszą ludność prafińską, asymilując ją w połaciach położonych bardziej na zachód, w części wschodniej zaś przyswajając tylko niektóre jej składniki. W konsekwencji miało to być przyczyną podziału ludów bałtyjskich na odłamy wschodnie i zachodnie.

Inne stanowisko w tych kwestiach formułuje autor omawianej pracy. Podłożem, na które nasunęła się ok. r. 2200 kultura ceramiki sznurowej (toporów bojowych), była pierwotnie na południowych połaciach wschodniego pobrzeża Bałtyku kultura pucharów lejkowatych — przeradzająca się w kulturę rzucewską na wybrzeżu Zalewu Wiślanego oraz ugrofińska kultura ceramiki grzebykowej, rozprzestrzeniona dalej na północ. Nasunięcie się nowych elementów dało w efekcie początek Bałtom, zróżnicowanym na wschodnich i zachodnich z uwagi na różnice podłoża (kultura rzucewska na zachodzie), na północy zaś wyodrębnili się Finowie nadbałtyccy. Proces ten przebiegał wg autora — bez wyraźniejszych (decydujących wg Moory), wpływów obszarów naddnieprzańskich. Istotna jest bowiem dla Šturmsa niejednolitość kulturowa, widoczna na przykładzie ceramiki na terytorium występowania toporów bojowych. Wyszczególniając trzy ugrupowania terytorialne, zwane: grupą Odry na zachodzie, naddnieprzańską na wschodzie i południową — gorodecką, Šturms stwierdza, że jedna z nich stanowiłaby alternatywne rozwiązanie problemu zasięgu Słowian w owym czasie. Żadna z tych grup nie wykazuje jednak w oczach autora widocznej jedności kul-

[3] L. K i l i a n, Haffküstenkultur und Ursprung der Balten, Bonn 1955.

[4] H. A. M o o r a, O driewniej territorii..., o. c., str. 16, 19 i nast.

turowej bałto-słowiańskiej, wszystkie natomiast oraz inne jeszcze wywodzą się z jednej, wspólnej kultury, tworząc odłamy jednego kręgu kulturowego — wschodniego. Mówiąc o wspólnej kulturze macierzystej autor — nawiązuje do wcześniej wyrażonego poglądu, że była nią kultura grobów jamowych w stepowym pasie nadczarnomorskim i nadkaspijskim, w czym jest bliski poglądom Sulimirskiego w kwestii kolebki Indoeuropejczyków[5]. Z kultury tej miały wziąć początek zarówno kultury bałtyjskie, jak i nie zidentyfikowane słowiańskie kultury neolityczne. W konkluzji autor zakłada istnienie daleko idącej wspólnoty kulturowej Indoeuropejczyków, dla której należy przyjąć istnienie wspólnego prajęzyka, rozczłonkowanego w dialektach. W takim ujęciu odłączanie się poszczególnych grup na skutek migracji, osiedlanie się na nowych terenach, łączenie się wreszcie z miejscowymi komponentami, w tym także z ludnością kręgu zachodniego (tj. kultury pucharów lejkowatych) tłumaczyłoby pokrewieństwo między Germanami, Bałtami i Słowianami. Kwestia więc pokrewieństwa językowego Bałtów i Słowian wg Šturmsa nie sprowadza się do istnienia wspólnoty bałto-słowiańskiej, lecz jedynie do sprawy pochodzenia z dwóch różnych grup jednego ludu kultury grobów jamowych, które uległy zmieszaniu z blisko spokrewnionymi elementami kręgu zachodniego.

Podsumowując powyższe rozważania należy stwierdzić, że omawiana praca stanowi nader interesującą i wartościową próbę rozwiązania interesującego nas zagadnienia na gruncie archeologii. Niektóre sformułowania autora są niewątpliwie kontrowersyjne, jak na przykład kwestia genezy kultury rzucewskiej, odmienna od dotychczas przyjmowanych w nauce rozwiązań, czy też genezy i południowo-wschodniego pochodzenia kultury pucharów lejkowatych[6], jak wreszcie daleko idące uproszczenia w terminologii stosowanej na oznaczenie zjawisk natury etnicznej. Także nie dość przekonujące wydają się zastrzeżenia autora co do powiązań kulturowych obszarów nadbałtyckich z terenami naddnieprzańskimi. Przy rozpatrywaniu materiałów archeologicznych nie można zapominać bowiem i o walorach toponomastycznych, a te właśnie dostarczyły interesujących wskazówek na obszarach wschodnich. Zbyt schematycznie potraktowane jest zróżnicowanie form gospodarki kultur neolitycznych w obrębie wyróżnionych przez autora kręgów. Z innych spraw — już o podstawowym znaczeniu dla koncepcji Šturmsa — więź genetyczna zjawisk kulturowych środkowej i wschodniej Europy z kulturą grobów jamowych strefy stepowej wymaga pogłębienia badań, zwłaszcza nad ostatnią. Istotna jest wszakże końcowa konkluzja autora, negująca w świetle archeologii istnienie wspólnoty bałto-słowiańskiej także i w młodszej epoce kamiennej. Warto jednak pamiętać o specyficzności źródeł archeologicznych przy wyjaśnianiu lingwistycznej i etnogenetycznej strony problemu. W odniesieniu zwłaszcza do tej pierwszej wspólnota językowa, jak się obecnie przyjmuje, nie musi mieć odpowiednika w wydzielonej archeologicznie kulturze prahistorycznej. Toteż rozstrzygający głos w interesującej nas kwestii istnienia wspólnoty językowej bałto-słowiańskiej mają nadal przede wszystkim językoznawcy[7].

J. Jaskanis

[5] T. Sulimirski, Polska przedhistoryczna, cz. I, Londyn 1965 str. 154—159.

[6] W. Hensel, Poznań w zaraniu dziejów, Poznań 1956, str. 38.

[7] K. O. Falk, Z dyskusji nad problemami bałto-słowiańskiej wspólnoty językowej, „Rocznik Olsztyński", t. III, Olsztyn 1961, str. 244, 245 i tam cytowane uwagi W. Hensla, o tak zwanej bałto-słowiańskiej wspólnocie kulturowej, w: „Z polskich studiów slawistycznych. Prace językoznawcze i etnogenetyczne na IV Międzynarodowy Kongres Slawistów w Moskwie w 1958 r.", t. I, Warszawa 1958, str. 149—158.

II. Opracowania większych obszarów plemion bałtyjskich

W. W. Siedow, *Gidronimika i archieołogija sredniej połosy wostocznoj Jewropy*, „Tiezisy dokł. na zasied. poswiaszcz. itogam polewych issledow. 1962 g.", Moskwa 1963, str. 27—31.

Autor twierdzi, że hydronimia jest ważnym źródłem do wyjaśnienia zagadnień stosunków etnicznych w leśnej części wschodniej Europy. Materiały zdobyte w wyniku badań językoznawczych jasno dowodzą, że przedsłowiańskimi osadnikami na Białorusi, na obszarach górnego Dniepru i na zachodnich obszarach międzyrzecza Wołga-Oka były plemiona należące do bałtyjskiej grupy językowej. Twierdzi on, że nie zagłębiając się w dalsze okresy, archeologię Bałtów można badać na tym terytorium gdzieś od VII—V w. przed n.e. Problemu etnicznej przynależności grodzisk wczesnego wieku żelaznego na obszarze górnego dorzecza Dniepru i Białorusi nie potrzeba już rozstrzygać. Wszystkie kultury tego obszaru (grodziska z ceramiką kreskowaną, zachodnio-dźwińskie, górnodnieprowskie, górnookskie, juchnowskie a może i miłogradzkie) badacze rozpatrują jako bałtyjskie. Nowsze badania hydronimii tych obszarów, a także nowsze badania archeologiczne pozwoliły — pisze autor — stwierdzić i przekonać nawet tych archeologów, którzy sądzili, że część tych grodzisk (a zwłaszcza miłogradzkich i juchnowskich) trzeba przydzielić do grupy słowiańskiej lub bałto-słowiańskiej.

Jednym z ważniejszych zagadnień badawczych etnicznej historii starożytnych Bałtów jest określenie jej dialektowego i plemiennego rozczłonkowania. Na podstawie analizy materiałów hydronimicznych i danych archeologii obecnie wydzielają się — zdaniem autora — trzy większe grupy plemienne Bałtów. Jedna z nich zdaniem W. W. Siedowa zajmuje północno-wschodnią część starego bałtyckiego terytorium (średnia część zachodniodźwińskiej kultury oraz górny obszar dorzecza Dniepru w rejonie Smoleńska z przylegającymi do nich rejonami międzyrzecza Wołgi i Oki). Izogłosy hydronimiczne tego terytorium pokrywają się prawie z granicami kultur archeologicznych. Siedow trafnie łączy te grupy kulturowe Bałtów z plemionami Goliad ze źródeł pisanych.

Druga grupa plemion bałtyjskich zajmowała prawobrzeżną część górnego Dniepru oraz dorzecze górnego i średniego Niemna. Jest to grupa grodzisk, w której żyły plemiona z tak zwaną ceramiką „kreskowaną". W skład tej grupy wchodziły wszystkie plemiona wschodnio-litewskie. Następną grupą wydzieloną przez W. W. Siedowa był zespół plemion, które mieszkały w zachodnich rejonach Białorusi oraz w okręgu Suwałk. Obszar ten charakteryzuje się hydronimią z nazwami posiadającymi końcówki -da. Jest to grupa plemion zachodniobałtyckich (w danym wypadku jaćwieska). Siedow podkreśla, że dla areału osiedlenia się grupy jaćwieskiej charakterystyczne są kamienne kurhany, które jakoby nie mają analogii ani u Słowian, ani w budowlach grobowych litewskich i innych wschodniobałtyjskich plemion. Autor także podkreśla, że w części dorzecza Niemna jaćwieska hydronimia nakłada się na hydronimię terytorium wschodniolitewskiego, co świadczy nie tylko o sąsiedztwie tych dwóch grup, ale także o częściowym osiedleniu się Jaćwingów na obszarze dawniej zajmowanym przez plemiona wschodniobałtyckie.

W dalszym ciągu swojej pracy Siedow mówi, że przynależności plemion południowo-wschodnich rejonów dawnego bałtyjskiego obszaru (kultura miłogradzka i juchnowska) nie da się określić dokładnie, gdyż jest to związane z rzadszym występowaniem zachowa-

nych nazw rzek pochodzenia bałtyjskiego. Dalej autor omawia granice między Bałtami a Finami oraz podkreśla kontakty słowiańsko-irańskie i bałtyjsko-irańskie.

Ciekawy jest pogląd W. W. Siedowa na kulturę „zarubiniecką" i jej związki ze Słowiańszczyzną. Sądzi on, że jest to problem trudny do rozwiązania, ponieważ kultura „zarubiniecka" nie ma powiązań chronologicznych z elementami słowiańskimi II połowy I tysiąclecia n.e. Sądzi on także, że to, co w międzyrzeczu Dniepru i Desny uważa się za przejaw ekspansji nosicieli kultury „zarubinieckiej", było w rzeczywistości nie słowiańskie, lecz z a s y m i l o w a n e przez Bałtów elementy słowiańskie. W związku z tym wśród hydronimii dorzecza Dniepru nie udało się ujawnić nazw wód, które mogłyby określić bliżej przynależność etniczną kultury „zarubinieckiej".

Przedstawiliśmy główne momenty wywodów W. W. Siedowa, pomieszczone w druku w tak wielkim skrócie w formie tez. Należy żałować, że ciekawy referat autora nie został dotychczas opublikowany. Przyczyniłby się on do dyskusji na temat wielu niejasnych jeszcze stron pogranicza bałto-słowiańskiego od V w. przed n.e. do V—VI wieku n.e.

J. Antoniewicz

P. D u n d u l i e n ė, *Žemdirbyste Lietuvoje*, Vilnius 1963, str. 11—35 (rozdział dot. rolnictwa w okresie wspólnoty pierwotnej oprac. na podstawie materiałów archeologicznych).

Pierwszy rozdział książki „Rolnictwo na Litwie w okresie wspólnoty pierwotnej", str. 11—35, jest poświęcony początkom rolnictwa i jego najstarszym formom. Dotychczas nikt nie badał początków i rozwoju rolnictwa na obszarach zamieszkanych przez plemiona litewskie. Te sprawy rozpatrywano pobieżnie przy omawianiu zajęć mieszkańców i ich kultury materialnej danego okresu. Zdawało się, że autorka, chcąc dać szerokie studium o rolnictwie od czasów najdawniejszych, w pierwszym jego rozdziale rozpatrzy zagadnienie początków rolnictwa, przejrzy materiał archeologiczny powiązany z rolnictwem, narzędzia pracy, pozostałości produktów rolnictwa i opierając się na tym podstawowym materiale, określi technikę rolnictwa oraz jego poziom w jednym lub drugim okresie. Lecz P. D u n d u l i e n ė omawia zagadnienie początków rolnictwa zaledwie w kilku zdaniach, nie wypowiada się na temat początkowej daty powstania rolnictwa, ogranicza się do powiedzeń „w końcu neolitu", „kończąc się z neolitem". Nie wspomina nawet faktu, że początek rolnictwa nauka kojarzy z ukazaniem się na Litwie ceramiki sznurowej.

Następnie, o ile można wywnioskować z niezbyt czasem wyraźnie formułowanych dowodów, P. Dundulienė uważa, że najstarszą formą rolnictwa było rolnictwo motykowe — na gruntach wykarczowanych, które panowało od końca neolitu do mniej więcej IV w.n.e., jak tak można sądzić z opisów narzędzi przydzielonych do tej formy rolnictwa (str. 21—26). Następnym etapem było rolnictwo leśno-odłogowe, które powstało jeszcze w I tysiącleciu przed n.e. i panowało do IX w.n.e., aż je zamieniła trójpolówka (patrz str. 40).

Omawiając jedną i drugą formę rolnictwa, Dundulienė nie trzyma się kolejności. Na początku autorka omawia rolnictwo na gruntach wykarczowanych (str. 12—21), opierając się prawie wyłącznie na danych z XVI—XIX w., wziętych z Litwy i okolicznych terenów, a potem (str. 21—26) omawia narzędzia przydzielone do okresu rolnictwa na tych gruntach. Tymczasem materiał o rolnictwie leśno-odłogowym jest podany w formie odwrotnej, najpierw są omawiane narzędzia orne i inne (str. 27—32), a potem — już na podstawie źródeł — scharakteryzowane jest samo rolnictwo (str. 32—35).

Z dostarczonego materiału nie wynika jasno, gdzie jest granica między jedną a drugą formą rolnictwa i na ja-

kich zasadach te dwie formy się odróżnia.

Zupełnie w tym rozdziale nie poruszono problemu roli rolnictwa i jego poziomu w ówczesnym życiu gospodarczym ludzi. Ponieważ materiał omówiony jest bez planu, nie wynika z treści pracy, że mamy niewiele danych, dotyczących rolnictwa z II i I tysiąclecia p.n.e. Prawie nie ma sierpów, bardzo mało mamy śladów ziarna, bardzo rzadko spotyka się żarna. Tymczasem od początków naszej ery obserwujemy wzrastanie znaczenia rolnictwa. Jest to połączone z masowym rozpowszechnieniem się narzędzi żelaznych, szczególnie żelaznego topora. Prawda, że Dundulienė na str. 14 cytuje twierdzenie Engelsa o roli żelaza w rozwoju rolnictwa, szczególnie o roli żelaznego topora, lecz to twierdzenie nie zostało udowodnione konkretnym materiałem z Litwy.

Tymczasem tylko z początku n.e. po masowym rozpowszechnieniu się żelaznego topora pomnażają się i zwiększają gatunki sianych zbóż. Już od początków n.e. w grodziskach Gabrieliszek, Niemenczyna i innych znajdowano ziarna różnych zbóż. Dowodem wzrostu poziomu rolnictwa są żarna. W czasie badań grodziska Aukštadvaris (okr. trocki) w warstwach do początków n.e. znaleziono zaledwie parę rozcieraczy a z warstw od I do V w.n.e. jest kilkanaście żaren. W warstwach grodziska niemenczyńskiego (okr. wileński) z I—V w.n.e. znaleziono 16 rozcierających żaren. Dlatego można twierdzić, że od początku n.e. rolnictwo stało się niewątpliwie podstawowym zajęciem ludności. Prawdopodobnie ze wzrostem znaczenia rolnictwa kojarzy się zwyczaj, rozpowszechniony na całej Litwie, wkładania do grobowców mężczyzn żelaznych toporów, a od II w. w okolicach Kowna (grobowce Veršvai i Sargenai) zaczęto wkładać mężczyznom i kobietom do grobów nieduże noże z zagiętym trzonem — sierpiki. Z pracy Dundulienė nie można się zorientować, dlaczego w połowie pierwszego tysiąclecia n.e. miało się utrwalić udoskonalone rolnictwo leśno-odłogowe.

Na str. 27 autorka twierdzi, że w tym czasie nikną wspólne pochówki, a rozpowszechniają się indywidualne, charakterystyczne dla północnej części Litwy. W części wschodniej i centralnej Litwy Radzieckiej wspólnych pochówków nie zanotowano w ogóle ani w I—IV w., ani w późniejszym okresie.

Głównym dowodem postępu w dziedzinie rolnictwa w części centralnej i wschodniej Litewskiej SRR jest rozpowszechnienie się mniej więcej w IV w. większego i bardziej udoskonalonego sierpa. Wówczas sierpy zaczęto wkładać tylko do grobów kobiet. Innym bezpośrednim dowodem rozwoju rolnictwa był ciągły wzrost liczby ludności, widoczny z ciągłego zwiększania się zabytków archeologicznych, szczególnie zaś z powiększania się terenów cmentarzysk. Można zgodzić się z autorką, że następny etap rozwoju rolnictwa zaczyna się w IX w. W tym okresie (ok. IX w.) zaczęto używać większego sierpa z ząbkami, przypominającego z materiałów etnograficznych znane powszechnie sierpy, prawie zupełnie znikł zwyczaj wkładania toporów do grobów (rozpowszechnione w tym czasie topory z szerokimi ostrzami znajdowano w grobach bardzo rzadko). Około X w. rozpowszechniły się żarna obrotowe i bardziej zaczęło się rozwijać rzemiosło. Rozwój rzemiosł i ich wyodrębnienie miało wpływ na poziom rolnictwa. Prawdopodobnie w tym czasie rozpowszechniło się bardziej udoskonalone narzędzie orne, które podniosło urodzajność gleb i produktywność pracy, co z kolei zwiększyło ilość produktów rolnych. Trudno jest uwierzyć, że już w tym czasie zaczęto użyźniać ziemię nawozem, o czym mówi się na str. 40.

Autorka omawiając niektóre zagadnienia, w kilku miejscach nieprawidłowo je określa, wprowadzając w błąd czytelnika. Na przykład: na str. 20 udo-

wadnia, że w zachodniej i wschodniej Litwie badano kurhany z I—IV w. ze wspólnymi pochówkami. Właściwie we wschodniej Litwie kurhany były znane od IV w., i też tylko z pojedynczymi grobami, a w zachodniej Litwie zwyczaj grzebania zmarłych w kurhanach znikł jeszcze przed początkiem n.e. Na str. 21 autorka mówi, że nieprawidłowo jest określać początek epoki brązu na XVI w. p.n.e., gdyż wyroby z brązu znane są na Litwie od 1.800 p.n.e. Faktów, którymi można by było udowodnić te twierdzenia, Dundulienė nie podaje, dlatego nie ma sensu sprzeczać się na temat daty powstania jednego czy drugiego wyrobu. Należy tylko przypomnieć, że najstarsze wyroby metalowe z epoki brązu dostały się z Polski albo przez Polskę. Epoka brązu w Polsce jest datowana na rok 1600 przed n.e. (patrz „Historia Polski", t. I, cz. 1 pod red. H. Łowmiańskiego, 1957, str. 40—41). Również i na Litwie wyroby brązowe nie mogły pokazać się wcześniej aniżeli w 1.600 p.n.e. Nieprawidłowe jest przydzielenie toporów z brzegami typu wschodniopruskiego na początek epoki brązu; należą one do II i III okresu epoki brązu. Nieprawidłowo również (str. 21) przydziela się brązowe topory z brzegami na późniejszy okres w epoce brązu. W ogóle autorka myli terminy toporów „z brzegami" i „wsuwane", ponieważ twierdzi, że żelazne topory były wytwarzane w naśladownictwie brązowych toporów z brzegami typu wschodniopruskiego. Tymczasem ani na Litwie, ani na obszarze wschodniobałtyckim nie ma żelaznych toporów z brzegami (z uchwytami).

Na str. 22 autorka omawia noże z zagiętym wierzchołkiem. Przy omawianiu noży z I—IV w. podane są ilustracje (ryc. 2) z VIII—IX w. O ile te noże kojarzy się z przygotowaniem karczowisk, to będzie ich najwięcej z VIII—XII w. Wówczas w północnej części Litewskiej SRR wiek VIII—XII byłby szczytowym okresem rozwoju rolnictwa na gruntach wykarczowanych. Noże znajdowano również w grobach kobiet. Były one nieduże i nie odznaczały się masywnością, dlatego trudno twierdzić, że można było wycinać nimi krzaki czy wyciągać korzenie drzew (!) (por. str. 22). W tym wypadku należałoby przypomnieć, że Erich C. G. Oxenstierna kojarzy podobne narzędzia z przygotowaniem paszy z trzcin i drobnych gałązek drzew liściastych. (Por. Die Urheimat der Goten, 1948). Charakterystyczne jest to, że na Litwie takie noże były rozpowszechnione tam, gdzie było mniej łąk. Na str. 25 autorka mówi nawet o łopatach, chociaż wiadomo z materiałów archeologicznych, że są one z VIII w.n.e. Czyż prawidłowo jest omawiać łopaty sprzed IV w. na podstawie łopat drewnianych z XIX w.?

Na str. 26 wśród sierpów z epoki brązu autorka wspomina znaleziony sierp brązowy w Gracziowce (okr. kaliningradzki, były Craam), którego kształt w zasadzie różni się od sierpów z epoki brązu, chociaż znaleziono go razem z przęślikiem z łupku i innymi przedmiotami z XI—XIII w., nie można go zaliczyć do epoki brązu tylko dlatego, że jest zrobiony z tego metalu.

Na str. 26 dwa przedostatnie akapity poświęcone są omówieniu żelaznych sierpów z I—IX w. Autorka twierdzi, że początkowo sierpy były podobne do noży z zagiętymi wierzchołkami. W gruncie rzeczy mówi o tych samych nożach, które na str. 22 uważane są za narzędzia używane do przygotowywania karczowisk. Jest ich niedużo — znaleziono kilka w grobach mężczyzn i kobiet z II—III w., na cmentarzyskach Veršvai i Sargenai z III—IV w., w grobowcach Seredży i Upity również, lecz tylko pojedyncze egzemplarze.

Może rzeczywiście lepiej przydzielać do sierpów noże z nieznacznie pochylonym trzonkiem, znalezione na tych samych cmentarzyskach i w niektórych kurhanach Litwy wschodniej (Por. Lietuvos archeologijos bruožai, przykł. 113: 2—4, 114:5). Około IV w. w centralnej i wschodniej części Litewskiej SRR rozpowszechniają się większe sierpy, z bar-

dziej udoskonalonym kształtem (por. „Lietuvos archeologijos bruožai" Wilno 1961, str. 111: 5—6), które utrzymały się do VIII—IX w., kiedy je zamieniły większe sierpy z ząbkami (por. Liet. archeol. bruožai, str. 282:1). Sierpy z całego I tysiąclecia n.e. znane są tylko z centralnej i wschodniej części cmentarzysk i kurhanów Litewskiej SRR. Nie znaleziono ich w cmentarzyskach zachodniej Litwy. Dlatego bezpodstawnie Dundulienė oskarża Daniłaite i etnografa łotewskiego Dumpe o niesłuszne twierdzenie, że na Litwie zachodniej sierpy nie istniały (patrz str. 31, odnośnik 2). Dundulienė twierdzi, że w zachodniej Litwie w VI—VII w. sierpów używano powszechnie, lecz na potwierdzenie tego spostrzeżenia nie wspomina o żadnym zabytku Litwy zachodniej z VI—VIII w. czy wieków późniejszych, w którym znaleziono sierpy. Na cmentarzyskach Laiviai, Łazdininkiai, Reketė, Rudičai, Tubaušai, Kiauleikiai i innych, nie znaleziono ani jednego sierpa. W grobach mężczyzn znajdowano kosy, w grobach kobiet — tylko noże. Nawet po zbadaniu w Połondze 120 grobów kobiet z VIII—XIII w. nie znaleziono ani jednego sierpa, tymczasem w grobie mężczyzny znaleziono (w grobie nr 71) miniaturową kosę i parę kos normalnej wielkości. Należy zgodzić się z faktem, że na Litwie zachodniej nie było w zwyczaju wkładać sierpy do grobów kobiet. O kształtach sierpów znalezionych na cmentarzyskach na terenach zachodnich nic nie wiemy i dlatego nic o nich nie możemy powiedzieć. Należy poczekać, kiedy będą lepiej zbadane kurhany na tych terenach.

Zdaje się, że nie powinno się traktować jednakowo całego terytorium Litewskiej SRR i mówić o jednakowym rozwoju rolnictwa na tym terenie. Taki fakt, że w jednych okolicach do grobów były wkładane narzędzia, w innych okolicach inne, wskazywałby na to, że poziom rolnictwa, a więc najprawdopodobniej także i zwyczaje związane z rolnictwem nie były wszędzie zupełnie jednakowe w I tysiącleciu n.e. W przyszłości w pracy poświęconej rolnictwu należałoby bardziej podkreślić lokalne właściwości w rozwoju rolnictwa i atrybutów związanych z tą sferą działalności ludzkiej.

Ostatnie zagadnienie, przy którym należałoby się zatrzymać, dotyczy powstania narzędzi ornych, omawianych w tym rozdziale. Zagadnienie jest bardzo ważne, lecz dotychczas można je było rozpatrywać tylko hipotetycznie, gdyż z terytorium Litewskiej SRR ani z I tysiąclecia p.n.e., ani z I tysiąclecia n.e. nie mamy żadnych pozostałości narzędzi ornych. Również niejasna była i jest data ich powstania i zagadnienie ich kształtów. Dundulienė proponuje początek powstania narzędzi ornych na Litwie przenieść do epoki krzemienia (str. 28), lecz żadnych faktów konkretnych na poparcie tego twierdzenia nie podaje. Za najstarsze narzędzie orne powszechnie uważa się radło. Ten pogląd częściowo można oprzeć na znalezionym przez J. Antoniewicza w kurhanie w Szwajcarii z II—III w. radłem z pozostałościami żelaznej radlicy. Dalszym etapem rozwoju narzędzi ornych było rozpowszechnienie się sochy. Kiedy to nastąpiło? Gdzie najpierw w Europie wschodniej i północnej ukazała się socha — do dzisiaj jeszcze nie wyjaśniono i na ten temat mówić jeszcze za wcześnie, ponieważ nie ma na to dowodów. Dlatego niepotrzebnie autorka zatrzymuje się nad zagadnieniem, czy socha powstała z radła (str. 30, odnośnik 3), a już na str. 31, dyskutując z P. N. Tretjakowem tłumaczy, że socha powstała z dwuradlicowej motyki.

Ogólnie można powiedzieć, że Dundulienė ani do zagadnień powstania narzędzi ornych, ani do sprawy ich najstarszych kształtów i rozwoju nic nowego nie wnosi.

A. Tautavičius
Wilno — Litewska SRR

Przekład: G. Janik

K. Przewoźna, *Zagadnienie osiedli obronnych w okresie rzymskim*, „Slavia Antiqua", t. XI (1964), str. 351—358 + 2 ryc. w tekście.

Autorka tego krótkiego artykułu poruszyła arcyważne zagadnienie występowania osiedli obronnych w okresie rzymskim na ziemiach polskich. Jakkolwiek ich istnienie na obszarze słowiańskim Polski jest prawdopodobne — to jednak, jak dotąd, śladów takich osiedli nie znaleziono. Istnieją one jednak dowodnie na obszarze bałtyjskim i jest zasługą autorki, że opisała nam jeszcze jedno takie osiedle z opublikowanych badań W. Heyma, który jednak nie potrafił je właściwie i trafnie zinterpretować. Opis i funkcja tego umocnienia obronnego podana przez autorkę zasługuje na wiarę i jest wnikliwa i napisana z pasją badawczą. Również uwaga odnośnie najwcześniejszej konstrukcji obronnej z Łęczycy, datowanej rzekomo na IV—V wiek jest przekonywająca, choć wyciąganie wniosków z tak kruchych przesłanek odnośnie tego obiektu budzić musi zastrzeżenia natury metodycznej, co autorka słusznie zauważa. Podwójna palisada w Łęczycy może być rzeczywiście tak wczesna — ale dowody archeologiczne na jej istnienie w tym czasie na razie są jeszcze bardzo niepewne. Analogicznie sytuacja wygląda w cytowanym przez autorkę Starym Dzierzgoniu, pow. Morąg, którego majdan grodziska posiadał niewątpliwą warstwę z okresu rzymskiego — ale czy obiekt ten posiadał konstrukcje obronne z okresu rzymskiego zbudowane na ruinach osiedla obronnego z okresu halsztacko-lateńskiego — odpowiedzieć wiążąco w chwili obecnej jest bardzo trudno. Dokumentacja niemiecka — wbrew K. Przewoźnej[1] — sugeruje taką ewentualność — ale przesłanki za istnieniem tu systemu obronnego w okresie rzymskim są niestety mało przekonywające i zbyt mało wyraziste.

[1] K. Przewoźna, Zagadnienie osiedli obronnych..., str. 352 oraz Przypis nr 8.

Trzeba tu przyznać, że przy całym starannym przygotowaniu się autorki i pewnym oczytaniu w literaturze przedmiotu dot. problematyki bałtyjskiej — czytelnik czytając ten przyczynek odnosi wrażenie pewnego niedosytu. Po pierwsze autorka w zupełności nie wykorzystała opublikowanych wyników badań nauki radzieckiej na Sambii i przez to sięganie od razu do analogii litewskich nie jest metodycznie uzasadnione mając na uwadze fakt, że istnieją bliższe analogie formalno-przestrzenne z badań F. D. Guriewicz z Sambii dość poprawnie opublikowane[2]. Po drugie analogiom litewskim w tym kontekście, podanym przez autorkę, brak szerszego oddechu. Dobrze przecież wiadomo, że przytoczone przez P. analogie litewskie z okresu rzymskiego są małym tylko ogniwem — szerokiego łańcucha osiedli obronnych z tzw. ceramiką „kreskowaną" na obszarze Litwy, Łotwy i Białorusi datowanych na okres rzymski. Te z kolei znowu są tylko małym wycinkiem na mapie wschodniej Europy tylko w obrębie etnosu bałtyjskiego — jeśli pominiemy z naszych rozważań obszar fiński. Dlatego też należy zauważyć, że zjawisko osiedla obronnego w Nicponiach, datowanego na okres rzymski, nie zostało przez autorkę rozwinięte na szerokim tle porównawczym na podstawie licznych zbadanych obiektów z tego samego okresu czasu na obszarze bałtyjskim — mimo jej prób wyjścia z tradycyjnych opłotków zjawisk podobnego typu znanych na obszarze słowiańskim i małego wypadu na nieznany jej obszar archeologii bałtyjskiej przykładowo nie szczególnie wybrany, gdyż tylko bardzo wyrywkowo. A przecież doniesienie to prosiło się o dogłębną analizę porównawczą na szerokim tle podobnych zjawisk odkrytych na całym obszarze bałtyjskim od dolnej Wisły aż po górny Dniepr skończywszy

[2] F. D. Guriewicz, Iz istorii jugo-wostocznoj Pribałtiki w I tys. n.e., Moskwa 1956 oraz „Rocznik Olsztyński", t. II (1959), str. 209 i nn.

na podstawie dotąd opublikowanej literatury przedmiotu. Mimo tych uwag krytycznych trzeba raz jeszcze podkreślić zasługę autorki, jaką oddała ona archeologii bałtyjskiej.

j. ant.

F. D. Guriewicz, *Iz istorii jugo-wostocznoj Pribałtiki w I tysiaczeletii n.e.* (po materiałam Kaliningradskoj obłasti), w: Drewnosti siewiero-zapadnych obłastiej RSFSR w pierwom tysiaczeletii n.e., „Materiały i Issledowanija po Archeołogii SSSR", t. 76, Moskwa-Leningrad 1960, str. 328—451.

Ziemie historycznej Sambii oraz częściowo Natangii i Nadrowii wchodzą obecnie w obręb okręgu kaliningradzkiego. Region ten charakteryzuje się nie spotykaną gdzie indziej obfitością śladów dawnego osadnictwa, wymownie świadczących o jego intensywności, zwłaszcza w I i początkach II tysiąclecia n.e. Wcześnie też przyciągnął uwagę archeologów i amatorów starożytności. Działalność regionalnych towarzystw naukowych, ożywiona zwłaszcza w drugiej połowie XIX w. i początkach XX w., przyniosła liczny materiał archeologiczny, który postawił oba muzea królewieckie w rzędzie najbogatszych w zasoby.

Przedmiotem szczególnego zainteresowania były cmentarzyska, głównie okresów późniejszych. Wynikało to z różnych przyczyn, między którymi niepoślednią rolę odgrywała możliwość uzyskania efektownych eksponatów, ozdób i broni, które wchodziły w skład wyposażenia grobowego pochówków okresu rzymskiego i późniejszych. Kolekcjonerskie zamiłowania — tak charakterystyczne dla tej epoki, kształtującej podstawy naukowe archeologii w dzisiejszym pojęciu — widoczne są na przykładzie ówczesnych publikacji materiałowych, które się zajmowały głównie efektownymi przedmiotami, przede wszystkim ozdobami z metali szlachetnych i kolorowych. Mniej zaś uwagi poświęcały mało okazałym wyrobom ceramicznym, żelaznym itp. Obecność z kolei wielkiej ilości ozdób ułatwiała wypracowywanie chronologii, w czym wielkie zasługi przypadają O. Tischlerowi, pierwszemu archeologowi, który dokonał podsumowania wstępnego okresu badań stanowisk z pierwszych kilku wieków I tysiąclecia n.e. na terenach mazurskich [1].

Inicjatywa badawcza i duża ruchliwość archeologów wschodniopruskich, którzy działali do pierwszej wojny światowej, w nader nieznacznej mierze dotyczyła prac wykopaliskowych na nie mniej licznych osadach i grodziskach. Podobna sytuacja w odniesieniu do terenu byłych Prus Wschodnich panowała aż do ostatniej wojny, kiedy znacznie osłabła działalność badawcza w ogóle.

Osadami, a zwłaszcza grodziskami, zajmowano się w ramach naukowej inwentaryzacji; badania wykopaliskowe — na ogół na niewielką skalę należały do rzadkości. Stworzyło to wielką lukę, która nie pozwala należycie ocenić procesu historycznego u schyłku starożytności i we wczesnym średniowieczu wśród plemion zamieszkujących Sambię i odgrywających pierwszoplanową rolę w kompieksie plemion staropruskich. Badania grodzisk i osad należy uznać dlatego terytorium za bezwzględną konieczność. Zadanie to podjęła w dość szerokim zakresie nauka radziecka. W latach 1949—1951 pod kierownictwem znanego archeologa, która specjalizuje się w archeologii Bałtów i pogranicza bałtyjsko-słowiańskiego, Frydy Guriewicz, przeprowadzono prace archeologiczne na wielu stanowiskach. Badaniami objęto notowane już wcześniej w literaturze przedmiotu grodziska i osady w Graczewce (d. Graam), Pioniersku (d. Neukuhren), Jantarnoje (d. Palmnicken), Russkoje (d. Germau), Kostrowie

[1] O. Tischler, Ostpreussische Gräberfelder, „Schriften der physikalisch-ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg", t. XIX (1877).

(d. Blumau), Łogwinowie I i II (d. Gross Medenau), Drużnoje (d. Mednicken), Zaozierie (d. Rodmanshoffen), w Ziegenberg, Bereżnikach, Kumaczewie (d. Kumehnen), Romanowie I i II (d. Robethen), Marino (d. Arnau), Wielikołukskoje (d. Warginen) oraz wały koło wsi Krugłowo (d. Polehnen) i Żukowskoje (d. Margen). W sumie badaniom poddano 24 obiekty, na których stwierdzono występowanie śladów osadnictwa od późnej epoki brązu po wczesne średniowieczne włącznie. Badania te jednak nierównomiernie objęły wymienione obiekty. Na szerszą skalę przeprowadzono je tylko na grodzisku w Graczowce i grodzisku stan. I w Łogwinowie; na pozostałych dokonano penetracji powierzchniowej oraz badań sondażowych. Wyniki tych badań oraz dalsza problematyka, przedstawiona w interesującej nas pracy, znalazły już wcześniej wyraz w kilku drobniejszych artykułach, ogłoszonych przez wspomnianą badaczkę w periodykach rosyjskich i polskich [2].

Omawiana praca jest obszerną rozprawą, która składa się z dwóch zasadniczych części. W pierwszej autorka zamieściła krótką historię badań regionu, zanalizowała kolejno materiały z osad i grodzisk, głównie na podstawie własnych badań, a następnie omówiła — opierając się na publikacjach — materiały z cmentarzysk. W końcowym rozdziale, który ma charakter podsumowujący, autorka rozpatrzyła zagadnienia społeczno-ekonomiczne oraz kwestię przynależności etnicznej mieszkańców Sambii i ziem przyległych.

W drugiej części autorka stara się przedstawić przebieg badań i uzyskane rezultaty prac na poszczególnych obiektach. Część materiałową uzupełnia opracowanie szczątków roślinnych z Graczowki i Russkoje stan. II oraz wykaz nowych i starych (niemieckich) nazw miejscowości, wymienionych w pracy. Tekstowi towarzyszy znaczna ilość odpowiednich ilustracji oraz kartograficzne opracowanie grodzisk i cmentarzysk, plany grodzisk i wykopów, rysunki i fotografie typowych zabytków, wreszcie zbiorcza tablica przewodnich typów inwentarza grobowego.

W rozdziale analizującym materiały pochodzące z badań grodzisk dużo uwagi autorka poświęciła systematyce tych obiektów pod względem ich lokalizacji terenowej i ich walorów obronnych. Zarówno wśród grupy grodzisk zaliczonych do wcześniejszych (tj. z początku pierwszego tysiąclecia n.e.), jak i późniejszych wyróżniła ona cyplowe i wyżynne, założone na wzgórzach wyodrębnionych spośród otaczającego terenu. Spośród grodzisk z początku pierwszego tysiąclecia n.e. niektóre użytkowane były w dobie późniejszej (exemplum — Graczowka). Obiekty powstałe w końcu pierwszego tysiąclecia n.e. miały niejednakowo rozwinięte założenia obronne. Do najprostszych autorka zalicza grodziska cyplowe z wałem poprzecznym u nasady półwyspu, z pozostałych stron chronione naturalnymi walorami obronnymi (grodziska w Pionierskiu i w Kulikowie) oraz grodziska wyżynne bez obwałowań. Rozbudowany system obronny reprezentują obiekty, położone jak poprzednie na cyplach, do których dostępu bronią dwie lub trzy linie wałów wysokości do 6 m przedzielonych rowami głębokości ca. 2 m (grodziska w Łagwinowie stan. I i w Romanowie). Zaliczono też do tego typu grodzisko wyżynne z wałem pierścieniowym w Dunajewce oraz grodzisko z dwoma pierścieniowatymi wałami w Ziegenberg.

[2] F. D. Gurdewicz, Drewnije posielenija kaliningradskoj oblasti, „Kratkije Soobszczenija IIKM, nr XXXVIII (1951) ,str. 91; ta sama, Archeołogiczeskije raboty w kaliningradskoj oblasti w 1950 g., „Kratkije Soobszczenija IIKM", nr XLVII (1952), str. 93—100; ta sama, Raskopki na gorodiszcze Gracziowka, „Kratkije Soobszczenija IIKM", nr 52 (1953), str. 80—86; ta sama, K'istorii driewnich Prussow w I tys.n.e., „Kratkije Soobszczenija IIKM", nr 70 (1667), str. 44—47; ta sama, Niektóre dane o osadach i grodziskach Sambii, „Rocznik Olsztyński" t. II (1950), str. 205—220.

Najbardziej złożoną formę obronną reprezentuje, według F. Guriewicz, grodzisko cyplowe w Gracziowce, składające się z dwóch majdanów, rozmieszczonych wzdłuż cypla, odgrodzonych od siebie i osady wałami poprzecznymi i rowami. Nieco odmienne założenie, lecz także dwudzielne, stwierdzono na grodzisku we wsi Wielikołuskoje. Reasumując, autorka stwierdza, że grodziska są niewielkie. Powierzchnia ich majdanów waha się od 1000—1300 m², wyjątkowo 2000 m² wśród grupy wcześniejszych chronologicznie. Niewiele większe wymiary osiągają majdany w grupie grodzisk wczesnośredniowiecznych, jeśli chodzi o typ grodzisk lokalizowanych na cyplach. Obiekty wczesnośredniowieczne o położeniu wyżynnym są z reguły rozleglejsze i powierzchnie ich majdanów dochodzą do 8000 m². Osadom obronnym i późniejszym grodom towarzyszą osady otwarte. We wczesnym średniowieczu występowały one w pobliżu grodzisk poza wałami i nasadą cypla. Nadal jednak nikły jeszcze zasób materiałów źródłowych uniemożliwia ustalenie relacji obu tych form osadniczych do siebie oraz ich funkcji. Stąd też wynikają ograniczone możliwości interpretacyjne autorki. Według jej przypuszczeń warstwa kulturowa daje podstawy do mniemania, że grodziska odgrywały nie tylko rolę refugiów, ale też miejsc stałego bytowania. Co się tyczy różnicy między grodziskami cyplowymi z przyległymi doń osadami a grodziskami (pagórkowatymi, na których osadnictwo skupione było wyłącznie w obrębie wałów), to w tych ostatnich autorka skłonna byłaby widzieć formę zalążkową późniejszych zamków. Te bardzo ogólne sformułowania nie mogą jeszcze zadowolić. Precyzowanie wniosków w poruszonej wyżej kwestii możliwe będzie po latach dalszych badań i ustaleniu dokładniejszej chronologii obiektów. Problem ten bowiem niewątpliwie należy ujmować dynamicznie, a nie statycznie, co mimo woli uczyniła autorka. Odnosi się to również do zagadnienia jakości systemu obronnego wyróżnionych przez autorkę grodzisk silniej i słabiej umocnionych.

Prowadząc badania grodzisk mało stosunkowo uwagi poświęcono konstrukcjom obronnym. Znalazło to swój wyraz w omówionej pracy, która przyjmując prymitywność konstrukcji, w zasadzie pozostawia sprawę otwartą — tak w zakresie stosowanych sposobów wznoszenia okazałych przecież obwarowań wałowych, jak i możliwości wydzielenia pewnych różnic konstrukcyjnych w zależności od chronologii obiektu. Niejasno w ujęciu autorki przedstawia się sprawa umocnień obiektów wcześniejszych, lokalizowanych na cyplach. Brak bezspornych danych w tym zakresie zmusza autorkę jedynie do wyrażenia przypuszczenia o ich istnieniu. Mimo powyższych mankamentów, powodowanych stanem badań, twierdzenia autorki w zakresie poruszonych zagadnień należy uznać za cenne uzupełnienie wcześniejszych opisów inwentaryzacyjnych grodzisk, opublikowanych przez naukę niemiecką [3].

Analizę zawartości eksplorowanych warstw kulturowych autorka przeprowadza w zasadzie na podstawie dwóch badanych obiektów z Gracziowki i Łogwinowa, stan. I. Szczupły materiał pozostałych stanowisk posłużył siłą rzeczy jako tło porównawcze, podobnie zresztą, jak i cytowane w pracy dane z badań dawniejszych. Do charakterystyki wcześniejszego okresu wykorzystano w zasadzie dolny poziom osadniczy z grodziska w Gracziowce, zaś okresu wczesnośredniowiecznego — także grodziska w Łogwinowie. W obu poziomach stwierdzono występowanie resztek budynków naziemnych, zapewne konstrukcji słupowej, z paleniskami mieszczącymi się wewnątrz. Miejsca tych budynków wyznaczają zalegające na obwodzie prostokąta kamienie polne, tak zwane „kładki". Pozostałości te są analogiczne do spotykanych na grodziskach z innych terenów

[3] H. Crome, „Prussia", t. 32—34, „Altpreussen". 1937/II; C. Engel, „Altpreussen", 1939/IV.

bałtyjskich od północno-zachodniej Białorusi po Litwę i Łotwę. Widoczna jest tu zatem wspólna cecha kulturowa zarówno osadnictwa zachodnio-, jak i wschodniobałtyjskiego. Wypada dodać, że obecność identycznych w zasadzie mieszkalnych założeń przestrzennych w III—V w. oraz z końca pierwszego tysiąclecia n.e. stanowi słusznie wysunięte przez autorkę potwierdzenie trwałości składu etnicznego ludności zamieszkującej Sambię.

Zwraca natomiast uwagę brak jam magazynowych, tak licznych i charakterystycznych dla osad bałtyjskich z Pojezierza Suwalsko-Augustowskiego [4].

Intensywność i nasycenie warstw kulturowych nie były wielkie. Z inwentarza ruchomego najliczniejsza była ceramika. W warstwie wcześniejszej z reguły ręcznie lepiona, wśród której uwagę zwracają naczynia grubej roboty, duże — zasobowe i mniejsze — stołowe, o powierzchni chropowatej lub dołem obmazywanej gliną. Naczynia zasobowe zdobione były na krawędzi odciskami palców, a na brzuścu — listwami z kreskowaniem i ornamentacją palcową. Wystąpiła również ceramika gładkościenna z ornamentacją linearną. Ceramice tej towarzyszą nieliczne przedmioty brązowe: dwie szpile, fragment zawieszki, surowiec bursztynowy i paciorki, bryłki żużla żelaznego oraz nieokreślone fragmenty przedmiotów żelaznych. Bogatszy zestaw dostarczył wczesnośredniowieczny poziom osadniczy, w którym wystąpiła ceramika ręcznej roboty, częściowo i całkowicie obtaczana, i dość liczne przedmioty żelazne, jak: piła, topór, narzędzia rybackie, sierp i radlica. W Graczowce odkryto ponadto przęśliki z łupku, odważnik brązowy, brązową bransoletę i pierścień z witą częścią przednią.

Wywody analityczne autorki, które prowadzą do wyróżnienia typów — zwłaszcza ceramiki — oraz ustalenia chronologii, należy uznać za wystarczająco przejrzyste w opisie i dostatecznie udokumentowane ilustracjami. Autorka szukając analogii nie ograniczyła się jedynie do obszaru dawnych Prus. Powołując się na materiały z terenów mazurskich i Pojezierza Suwalsko-Augustowskiego, sięgnęła również na tereny Łotwy oraz w inne rejony Polski. Oczywiście, za jeden z głównych punktów porównawczych posłużyły materiały z cmentarzysk, głównie sambijskich. W konkluzji swych wywodów autorka twierdzi, że w materiale z dolnego poziomu osadniczego występują zabytki z połowy pierwszego tysiąclecia p.n.e. oraz z III—V w. n.e. Rozróżnieniu temu nie towarzyszą jednak udokumentowane dane stratygraficzne, co stanowi istotny minus. Ślady starszego osadnictwa stwierdzono zatem dopiero na podstawie analizy ceramiki, bowiem przy opisie uwarstwienia grodziska w Graczowce wyróżniono tylko dwa poziomy osadnicze: wcześniejszy (III—V w. n.e.) i wczesnośredniowieczny. Datowanie większości znalezisk z warstwy starszej na III—V w. nie nasuwa merytorycznych zastrzeżeń. Ramy te przyjąć należy w sposób umowny, możliwe wydają się bowiem pewne odchylenia poza dolną granicę III w. i górną V w. Tę ostatnią autorka przeprowadza chyba zbyt sztywno, także i w stosunku do zjawisk notowanych na cmentarzyskach.

Zarówno naczynia baniaste, dołem schropowacone, jak i duże naczynia zasobowe nawiązują kształtem, zdobieniem i ornamentacją do ceramiki grobowej. Jeśli jednak te pierwsze nawiązują do naczyń okresu wczesnorzymskiego, to te ostatnie — o wyraźnym podobieństwie do popielnic typu „Grebieten" oraz paciorki bursztynowe ze żłobkami typu basońskiego — pochodzą z okresu C/D

4 J. Okulicz, Sprawozdanie z badań przeprowadzonych w 1958 r. na osadzie pod „Zamczyskiem" w miejsc. Osinki pow. Suwałki, „Wiadomości Archeologiczne", t. XXVII (1961), str. 82—88; tenże, Sprawozdania z badań przeprowadzonych w 1959 r. na osadzie i grodzisku w Osinkach pow. Suwałki, „Wiadomości Archeologiczne", t. XXIV z. 2 (1963), str. 193—209.

i D według starej terminologii. Tak przynajmniej należałoby określić datę tych zespołów grobowych z cmentarzyska w Dollkeim, do których odwołuje się autorka [5]. Należałoby tylko dodać, że paciorki bursztynowe wspomnianego typu wystąpiły na cytowanym przez autorkę cmentarzysku w Grebieten nie tylko w zespołach z III—IV w., ale także i późniejszych, np. z V w. n.e. z grobu nr 43 [6]. Zastrzeżenia natomiast wywołuje zbyt dowolne w paru miejscach traktowanie kwestii analogii. W odniesieniu do szpil brązowych z Gracziowki nie stanowią one z typologicznego punktu widzenia odpowiedników do cytowanych okazów z powiatu mrągowskiego [7]. Również omawiane przez autorkę naczynie gładkościenne (ryc. 17—1) z Gracziowki nie wykazuje pełnego podobieństwa do analogii podanej z cmentarzyska w Greibau.

Dużą również rozpiętość w czasie sygnalizują materiały z wczesnośredniowiecznego poziomu osadniczego. Znaleziska autorka datuje na okres od końca pierwszego tysiąclecia n.e. (IX—X w.) po XII w., przy czym jednowarstwowe grodzisko w Łogwinowie, na którym występowała głównie ceramika obtaczana, pochodzi raczej z XI—XII w. Wśród materiałów obserwujemy interesujące zjawisko występowania ceramiki ręcznej roboty oraz obtaczanej. Ilościowo ta pierwsza, grubej roboty, wykazuje nawiązania do ceramiki okresów poprzednich, a więc trwanie miejscowych staropruskich form, to naczynia wykonywane przy użyciu koła garncarskiego reprezentują cechy stylowe ceramiki słowiańskiej — jak pisze autorka — północnopolskiej. Problem podobieństwa ceramiki polskiej i pruskiej, a bardziej ogólnie słowiańskiej i bałtyjskiej, ma już swą pokaźną literaturę, ujmującą go raczej w płaszczyźnie jednokierunkowych oddziaływań kulturowych idących z obszarów polskich i słowiańskich na ziemie bałtyjskie. Ostatnio dał temu wyraz J. Kostrzewski w ślad za swoimi wcześniejszymi sformułowaniami stwierdzając, że: „Na ceramice polskiej wzorowały się też wyroby garncarskie ludów bałtyjskich" [8]. Szerzej tę kwestię ujmuje J. Antoniewicz, który aczkolwiek nie neguje wagi wpływów kulturowych oddziaływających na Prusów, zakwestionował przecenianie ich roli. Zdaniem tego badacza pruska twórczość ceramiczna rozwijała się pod wpływem własnych impulsów, postępując własnymi drogami rozwojowymi, niezależnie od tych czy innych zapożyczeń w zakresie techniki i zdobienia [9].

Inne stanowisko zajmuje autorka omawianej pracy. Uważa ona, że na terenach pruskich i północno-polskich ceramika obtaczana pojawia się jednocześnie, przy czym na przełomie IX i X w. na obu pobliskich obszarach wykształcają się podobne formy. Pogląd ten przeceniający znaczenie konwergencyjności zjawisk, nie uwzględnia jednak znamiennego faktu, na który zwrócił uwagę K. Jażdżewski w nie znanej — jak się wydaje — F. Guriewicz pracy o chronologii ceramiki zachodnio-słowiańskiej. Stwierdza on mianowicie, że na tereny pruskie „Nagle od IX w. począwszy wkracza (tu) ceramika obtaczana o formach już dość rozwiniętych, nie nawiązująca zupełnie do dawniejszych rodzimych form pruskich, a natomiast żywcem przejęta z zasobu form słowiań-

[5] O. Tischler, H. Kemke, Ostpreussische Altertümer, Królewiec 1882, tabl. 28; F. Guriewicz na str. 353 mylnie powołuje się na tabl. XVII, na której nie figuruje ceramika odpowiadająca opisowi zawartemu w tekście jej artykułu.

[6] „Prussia", t. XIII (1888/87), str. 240, tabl. VIII.

[7] W. Gaerte, Urgeschichte Ostpreussens, Królewiec 1929, str. 236, ryc. 171.

[8] J. Kostrzewski, Kultura prapolska, wyd. III, Warszawa 1962, str. 244.

[9] J. Antoniewicz, Prispevek u problemu vlivu zapadnich Slovanu briciistvi Prusu, „Vznik a počátki Slovanů", t. II, Praha 1958 oraz zebrana tam literatura; J. Antoniewicz, Prusowie we wczesnym średniowieczu i zarys ich kultury materialnej (w:), „Szkice z dziejów Pomorza, t. 1, Pomorze średniowieczne", Warszawa 1958, str. 155—157.

skich. Ta nowa ceramika to naczynia z II i III okresu wczesnośredniowiecznego... brak natomiast zupełnie form z faz starszych. Widać, że ekspansja ceramiki słowiańskiej na teren bałtyjski nastąpiła w momencie, gdy jej przewaga techniczna, manifestująca się w ulepszonym obtaczaniu naczyń, była już na tyle duża, że Bałtowie porzucili swą dotychczasową, zupełnie odmienną co do kształtu, ornamentu i techniki ceramikę i przyjęli wraz z nową techniką nowe formy i ornamenty słowiańskie"[10]. Powołując się na F. Balodisa, K. Jażdżewski analogiczną sytuację stwierdza na terenie Łotwy. Wypada dodać, że wywody autorki na temat ceramiki z ziem północnych Polski i jej chronologii oparte są na dawniejszych sformułowaniach nauki polskiej. Nowsze badania w tym zakresie twierdzą, że pojawienie się ceramiki obtaczanej w Polsce północnej należałoby przesunąć nieco w dół poza granicę IX—X w., wyznaczoną przez F. Guriewicz. Przytoczone wyżej uwagi K. Jażdżewskiego, które przesądzają na razie omawiany problem, wymagają jednak równoległych studiów nad ceramiką staropruską. Możliwe to będzie dopiero wtedy, kiedy uzyska się odpowiednią podstawę materiałową. Badania przeprowadzone przez autorkę traktować można jako początek usiłowań w tym kierunku.

Kolejna część omawianej pracy, poświęcona cmentarzyskom, jest innego charakteru niż poprzednia. Nie ma tu analizy oryginalnych badań. Autorka wykorzystała jedynie nader obfite materiały opublikowane przez naukę niemiecką. Nierówna wartość tych opracowań, pozbawionych często ilustracji, opisów grobów i inwentarza, szczegółów obrządku pogrzebowego, a także nieraz omawiających jedynie wybrane zespoły, siłą rzeczy poważnie ograniczała możliwości interpretacyjne autorki. Obfitość materiału, który potrzebuje usystematyzowania w ramach współczesnych wymogów naukowych, wymagała od autorki wiele wysiłku i rzetelnej znajomości problematyki. W rezultacie otrzymaliśmy przejrzysty przegląd materiałów grobowych, ilustrowanych dość licznymi rycinami, wzbogacony o próbę interpretacji zjawisk natury społecznej i z zakresu obrządku pogrzebowego.

Przyjmując założenia chronologiczne, wypracowane ongiś przez naukę niemiecką, autorka zastosowała jednak nowy podział periodyzacyjny rozpatrywanych przez siebie zjawisk. Zamiast tradycyjnego podziału na okresy B (I—II w. n.e.), C (III—IV w.), D (V—VI w.), E (VII—VIII w.) i późniejsze — wyróżnione zostały jedynie trzy: 1 połowa I tysiąclecia n.e. (I—III i III—V w.), a następnie VI—VIII oraz IX—XI w. Odnosi się wrażenie, że próba ta — wykorzystując częściowo kryteria dawnych rozróżnień — w odniesieniu do stanowisk z dorzecza Pregoły daje bardziej elastyczny podział, związany nie tylko z obrazem kultury materialnej, ale i procesami osadniczymi. W obrębie każdego z podrozdziałów pracy autorka dokonała ogólnej charakterystyki cmentarzysk danego okresu, zwracając uwagę na czas ich trwania, lokalizację, formy grobów i obrządku pogrzebowego oraz przegląd typowego wyposażenia grobowego.

W odniesieniu do pochówków z I—III w. n.e. autorka słusznie nawiązała do form obrządku pogrzebowego, stosowanego w dorzeczu Pregoły w okresie poprzednim. W obrazie nakreślonym przez autorkę widoczne są jednak pewne luki — np. nie dość wyeksponowany wydaje się problem genezy grobów szkieletowych, współwystępującej na Sambii w okresie wczesnorzymskim wraz

[10] K. Jażdżewski, Uwagi o chronologii ceramiki zachodniosłowiańskiej z wczesnego średniowiecza, „Przegląd Archeologiczny", t. X (1954—1956/1958), str. 170—172. Np. na terenie Galindii we wczesnym średniowieczu daje się zauważać przeżywanie się w ceramice form i ornamentyki z okresu wędrówek ludów. Por. C. Engel, Das jüngste heidnische Zeitalter in Masuren, „Prussia", t. XXXIII (1939), str. 51.

z ciałopalną formy pochówka. Zjawisko to, rozpatrywane jedynie przez pryzmat interpretacji etnicznej, omówione zostało dopiero w końcowej części pracy. Byłaby to swego rodzaju niekonsekwencja w sposobie ujęcia problematyki, bowiem dla podawanych przez siebie danych autorka zazwyczaj szuka analogii na sąsiednich obszarach, dając tym szersze tło omawianym zjawiskom kulturowym. Interesujący nas problem pojawienia się grobów szkieletowych na Sambii wiąże się z pewnymi procesami w zakresie wierzeń, które znalazły swe odbicie i na innych terenach, m. in. słowiańskich (ziemie polskie). Na ziemiach bałtyjskich zanotowane pojawienie się tej formy pochówka nie tylko na Sambii, ale i na Litwie oraz pośród grupy plemion sudawskich, głównie na Suwalszczyźnie. Uwagę przy tym zwraca fakt występowania pochówków szkieletowych na Sambii właśnie w okresie wczesnorzymskim, gdy tymczasem na ziemiach bałtyjskich położonych dalej na wschód, m. in. w grupie plemion sudawskich, notujemy nieco później, bo dopiero w następnym okresie [11].

Jeśli chodzi o czas trwania cmentarzysk, autorka słusznie zauważa, że część stanowisk, które powstały we wczesnym okresie rzymskim, istniała nadal poprzez następny okres po V w., jednocześnie cytuje przykłady przetrwania cmentarzysk od wczesnej epoki żelaza. Podkreślone są zatem te momenty, które wskazywałyby na ciągłość osadnictwa. Autorka, operując danymi w obrębie wyznaczonego okresu między I a III w., specjalnie poświęca uwagę formom inwentarza z II—III w. Świadczyłoby to, że zjawiska I w. przedstawiają jeszcze problem osobny. W istocie aktualna chyba po dziś dzień analiza materiałów wczesnorzymskich Sambii, dokonana przed laty przez J a n k u h n a, wykazała, że niewiele jest takich zespołów grobowych, które można by datować pewnie na I w., i że początek tych zjawisk, które pojawiają się tu wraz z okresem umownie zwanym rzymskim, przypadają na schyłek I w. i początek II w. [12]. Koniec I w. ewentualnie przełom I i II w. wyznacza wyraźna cezura rozwojowa kultury bałtyjskiej na Sambii. Choć — jak wynika z omawianej pracy — autorka dostrzega ten problem, ale nie poświęca mu należytej uwagi. Wiąże się to zresztą z nie dość uwzględnioną problematyką okresu wczesnożelaznego.

Omawiając pochówki z III—V w. autorka zwraca uwagę na szereg cech nowych, które pojawiają się w tym czasie, jak popielnice typu „Grebieten", monety rzymskie, nowe typy ozdób, importy itp. Wypada zaznaczyć, że na przykładzie popielnic typu „Grebieten" obserwujemy interesujący przejaw obrządku pogrzebowego, wyrażający się częstym stosowaniem dużych naczyń jako popielnic w skrajnych wypadkach dochodzących do 71 cm wysokości (np. późnorzymski grób nr 177 na cmentarzysku w Grebieten), przy stosunkowo nikłej ilości znajdujących się w nich szczątków palonych kości [13]. Żałować należy, że autorka temu zjawisku nie poświęciła należytej uwagi, pomijając również i inne elementy składowe obrządku pogrzebowego, jak np. występowanie szczątków stosu w jamach grobowych. Skutkiem tego analiza form obrządku pogrzebowego przytłoczona jest przeglądem charakterystycznych przedmiotów inwentarza grobowego.

Sporo miejsca zajmuje omówienie materiałów z terenów leżących u ujścia Niemna i w zachodniej Litwie wzdłuż Bałtyku, wyróżnianym dawniej jako kłajpedzki krąg kulturowy. Cha-

[11] J. A n t o n i e w i c z, Polskie badania archeologiczne nad Bałtami w okresie powojennym (1945—1957), „Rocznik Olsztyński", t. I (1958), str. 306—311.

[12] H. J a n k u h n, Gürtelgarnituren der älteren römischen Kaiserzeit im Samlande, „Prussia", t. XXX (1933), str. 167—225; H. J a n k u h n, Zur räumlichen Gliederung der älteren Kaiserzeit in Ostpreussen, „Archeologia Geographica", 1950, z. 4, str. 54.

[13] „Prussia", t. XIII (1886/87—1888), str. 224, tabl. V-1, 2.

rakteryzuje się on występowaniem płaskich cmentarzysk z trwającym od okresu rzymskiego po wczesne średniowiecze obrządkiem grzebalnym oraz specyficznymi formami niektórych przedmiotów inwentarza grobowego, zwłaszcza ozdób. Słusznie autorka zauważyła zbieżność ogólnego obrazu kulturowego w pierwszej połowie pierwszego tysiąclecia n.e. z terenami dorzecza Pregoły. Niektóre sformułowania odnośnie do cmentarzysk mazurskich wymagają natomiast z naszej strony pewnego komentarza krytycznego. Jeżeli charakterystyka dla cmentarzysk zachodniomazurskich, podkreślająca ogólnie bliskie pokrewieństwo do znalezisk sambijsko-natangijskich, jest zgodna z dawniejszymi sformułowaniami nauki niemieckiej [14], to w odniesieniu do grupy cmentarzysk wschodniomazurskich uderza brak znajomości materiałów z badanych od 1955 r. cmentarzysk suwalskich. Wygląda na to, że autorka w ślad za autorami niemieckimi zjawiska wschodniomazurskie traktuje ona jedynie w obrębie granic dawnych Prus Wschodnich.

Nie całkiem precyzyjne wydaje się określenie pochówków kurhanowych jako zbiorowych, występujących w ciągu pierwszej połowy pierwszego tysiąclecia n.e. Wbrew ogólnemu mniemaniu sytuacja w zakresie obrządku pogrzebowego na typowych cmentarzyskach w Grunajkach i Boćwinkach, użytkowanych od II—III w. po VI w., nie jest jednolita i wykazuje różnice powodowane przemianami obrządku w miarę upływu czasu. Jeśli kurhany z wcześniejszej fazy użytkowania cmentarzyska zawierały częściej pochówki pojedyncze bądź też parzyste [15], to zwyczaj gromadnego występowania popielnic w kurhanach jest bardziej charakterystyczny dla późniejszego etapu [16], zbieżnego w czasie z funkcjonowaniem cmentarzyska w Czerwonym Dworze pow. Gołdap [17]. Zbliżona sytuacja istniała w suwalskiej grupie cmentarzysk kurhanowych, gdzie dla II—IV w. typowe są pochówki pojedyncze, zaś od V w. pojawiają się cmentarzyska z kurhanami rodzinnymi, analogicznymi do gołdapskich (typ Prudziszki) [18]. Innym momentem, różniącym obie grupy cmentarzysk kurhanowych, byłoby występowanie w początkowym okresie po V w. grobów przeważnie bezpopielnicowych na Suwalszczyźnie i popielnicowych w basenie Gołdapy. Ujednolicenie w tym zakresie między obu tymi regionami nastąpiło około przełomu V i VI w. n.e. Wypada jednak zaznaczyć pewne nawiązania w zakresie obrządku pogrzebowego cmentarzyska ze zniszczonymi kurhanami w Romintach do pochówków wczesnych faz wspomnianych cmentarzysk kurhanowych.

Charakterystyka obrządku pogrzebowego i przegląd typowych form inwentarzy grobowych cmentarzysk sambijskich z VI—VII w. nie wywołuje zastrzeżeń. Autorka słusznie podkreśla zmniejszenie się ilości obiektów sepulkralnych w porównaniu z okresem poprzednim oraz ubożenie inwentarzy grobowych, na których tle wyróżniają się nieliczne bogatsze zespoły. W zakresie obrządku autorka odnotowuje zanikanie popiel-

[14] C. Engel, W. La Baume, Kulturen u. Völker der Frühzeit im Preussenlande, Królewiec 1937, str. 146.

[15] Np. O. Tischler, Ostpreussische Gräberfelder, o.c., str. 253—254 i 256 (Grunajki-kurhan 2, 7, 8 Nowa Boćwinka — kurhan nr 1 i 2).

[16] Np. K. Stadie, Gräberfeld bei Gruneiken kr. Darkehmen, „Prussia", t. XXIII, cz. 2, 1919, str. 409—411 (Grunajki — kurhan nr 13); K. Stadie, Gräberfeld bei Neu-Bodschwingken kr. Goldap, str. 417—419 (Nowa Boćwinka — kurhan A) oraz O. Tischler, Ostpreussische Gräberfelder o.c., str. 257, kurhan nr 4.

[17] G. Bujack, Das Gräberfeld zu Rothebude Kr. Goldap, „Prussia", t. X (1883—1884), str. 20—29, „Prussia", t. XI (1884—1885), str. 107.

[18] Jako typowy przykład można podać tu cmentarzysko w Prudziszkach, O. Kleemann, Ein völkerwanderungszeitliches Gräberfeld in Sudauen, „Altpreussen", t. VII (1942), str. 21—26; M. Kaczyński, Dwa cmentarzyska kurhanowe z V—VI w. we wsi Prudziszki pod Suwałkami, „Materiały Starożytne", t. III (1958).

nicowej formy pochówka i upowszechnianie się grobów bezpopielnicowych. W swoim sformułowaniu zgodna jest z uwagami archeologów niemieckich okresu międzywojennego. Nie wywołuje również zastrzeżeń charakterystyka sąsiednich regionów kulturowych na obszarze kłajpedzkim i mazurskim. Prawidłowy obraz grupy mazurskiej, zgodny z uwagami Sturmsa[19] co do tak zwanej kultury mazursko-germańskiej, autorka nakreśliła podkreślając istnienie cech, które nawiązuje do okresu poprzedniego. Problematyka wschodniomazurska tego czasu została natomiast skromniej uwzględniona, co już wyżej mieliśmy możność zauważyć. Rozdział zamyka omówienie cmentarzysk wczesnośredniowiecznych z IX—XI w. Autorka wyróżnia w obrębie tego czasu dwie fazy: wcześniejszą; słabiej zaznaczoną w materiale, która przypada na IX—X wiek, oraz późniejszą — od X w. — reprezentowaną już daleko liczniej. Za kryteria takiego podziału autorka przyjęła ceramikę ręcznej roboty: krótkie miecze bez jelca i późne typy zapinek kuszowatych, które są charakterystyczne dla fazy pierwszej, dla drugiej zaś — ceramikę obtaczaną, długie miecze frankońskie i zapinki podkowiaste. Słusznie natomiast autorka konstatuje w odniesieniu do obrządku pogrzebowego stopniowe zwiększanie się ilości pochówków z końmi oraz przedmiotów wyposażenia grobowego.

Przegląd materiałów z dorzecza Pregoły oraz — jako tła dopełniającego z obszaru kłajpedzkiego i Mazur autorka zamyka krótkim podsumowaniem całości, które sprowadzić można do stwierdzenia ciągłości osadnictwa z pewnym osłabieniem jego intensywności w VI—VIII w., co zbieżne jest w czasie z prymatem terenów zachodniomazurskich. Stwierdzając regionalne różnice autorka zalicza cmentarzyska dorzecza Pregoły oraz mazurskie do grupy zachodniej, nadbałtycki zaś teren zachodniej Litwy — do wschodniej. Do problemu ciągłości kulturowej i etnicznej autorka wróciła w końcowym rozdziale artykułu, podkreślając jednolity obraz kulturowy dorzecza Pregoły i terenów przyległych w pierwszym tysiącleciu n.e. Przy interpretacji etnicznej osadnictwa wykorzystane zostały zarówno odpowiednie źródła pisane wczesnego średniowiecza, które mówią o Prusach i wymieniają nazwy poszczególnych plemion oraz wzmianki autorów doby wcześniejszej o Estiach. Tych ostatnich autorka zgodnie z wymową źródeł archeologicznych i pisanych uważa za przodków plemion staropruskich z początku II tysiąclecia n.e. Sporo miejsca zajmuje także krytyka dawniejszych koncepcji nacjonalistycznych niektórych archeologów niemieckich, związanych głównie ze szkołą Kossinny. W tym miejscu rozpatrywana jest kwestia grobów szkieletowych, które pojawiły się na Sambii we wczesnym okresie rzymskim, oraz zagadnienie tak zwanych „mazursko-germańskiej" kultury w zachodniej części Mazur. Rozpatrując pierwszy z tych problemów autorka nie neguje możliwości, że groby szkieletowe Sambii związane są z imigracją gocko-wenedzką, konkludując na stronie 411 że jeśli w pochówkach szkieletowych dopatrywać się można Gotów „... to byli to Goci... którzy roztopili się w środowisku pruskim..." po uprzednim zmieszaniu się z ludnością wenedzką. Śladem więc dawniejszych sformułowań obserwujemy interpretowanie pochówka szkieletowego jedynie według kryteriów etnicznych, tradycyjnie wiążących się z Gotami[20],

[19] E. Šturms, Die etnische Deutung der „masurgermanischen" Kultur, Pinneberg 1947; tenże, Zur etnischen Deutung der „masurgermanischen" Kultur, „Archeologia Geographica", 1950, t. I.

[20] H. Jankuhn, poddał krytyce gocką interpretację grobów szkieletowych na Sambii — Zur Besiedlung d. Samlandes in der älteren römischen Kaiserzeit, „Prussia", t. XXX/1 (1933), str. 212—219; por. J. Kmieciński, Zagadnienie tak zwanej kultury gocko-gepidzkiej na Pomorzu wschodnim

pomijając względy natury wierzeniowej, na co już zwróciliśmy uwagę w niniejszej recenzji. Pojawienie się bowiem u schyłku I tysiąclecia n.e. i w pierwszych wiekach n.e. pochówków szkieletowych jako zjawiska o charakterze interregionalnym obserwuje się na szerszej arenie Europy środkowej jako wynik szerzenia się pojęć i wierzeń związanych z oddziaływaniem ideologii celtyckiej [21]. Sama zaś kwestia pewnych nawiązań w kulturze materialnej Sambii do obszaru Pomorza wschodniego nie ma tu istotnego znaczenia, skoro nie sposób jest na podstawie materiału archeologicznego wyodrębnić tych składników, które byłyby charakterystyczne dla kultury gockiej.

Sprawa kontaktów, łączących Sambię z Pomorzem, powinna być traktowana w aspekcie obustronnych oddziaływań kulturowych. Pewne przecenianie roli imigracji daje się odczuć również przy ocenie drugiego z kolei interesującego problemu, mianowicie galindzkiej grupy kulturowej w zachodniej części Mazur w VI—VIII w. Autorka wprawdzie za Šturmšem odrzuca tendencyjne interpretacje „mazursko-germańskiej" kultury, nie wyklucza jednak, że „... w wyniku wędrówki ludów na terytorium Galindów mogła się pojawić ludność posługująca się popielnicami z otworami (tj. okienkami). Ludność ta jednak uległa zmieszaniu z Galindami". Nasuwa się jednak pytanie, jakie były przyczyny rozwoju osadnictwa w tym rejonie oraz rozkwitu kultury materialnej z rozlicznymi nawiązaniami do innych obszarów. Z wyrażonych w literaturze przedmiotu przypuszczeń należy sądzić, że wiązało się to z rozległymi kontaktami handlowymi na skutek eksploatacji miejscowych złóż bursztynu. Wypada dodać, że w tym czasie bursztynonośna Sambia utraciła na znaczeniu, a ośrodkiem przewodnim na ziemiach pruskich stały się właśnie tereny mazurskie. Kwestię występowania popielnic okienkowych uważalibyśmy więc raczej za wynik oddziaływań innych regionów i obszarów, także w zakresie niektórych elementów obrządku pogrzebowego, a nie tylko w wyraźnie zaznaczonej sferze kultury materialnej.

Sprawa migracji ludności pruskiej pojawia się raz jeszcze, kiedy autorka zastanawiając się nad losami plemion galindzkich i sudowskich w końcu I i na początku II tysiąclecia n.e., dopuszcza możliwość, że część tej ludności opuściła dotychczasowe siedziby i przesunęła się na wschód, w miejsce gdzie w XI w. notowane jest w ruskich latopisach występowanie Golędzinów — Goliadi. Wydaje się to oczywistym nieporozumieniem, spowodowanym podobieństwem nazw plemiennych, które powstały na tej samej zasadzie co np. Polan Wielkopolskich i naddnieprzańskich. Brak natomiast analizy stwierdzonego przez autorkę osłabienia procesu osadniczego na Sambii i w dorzeczu Pregoły w okresie między VI a VIII w. Właśnie tu obserwujemy udział plemion z dorzecza Pregoły w europejskiej „wędrówce ludów", kolonizujących od V wieku obszary w dorzeczu Pasłęki i przy ujściu Wisły, które do tego czasu zajmowała ludność kultury oksywskiej i przeworskiej [22]. Sprzeciw może budzić również sposób sformułowania na str. 413 przyczyn ponownego ożywienia osadnictwa na Sambii od IX w., spowodowanego „...ponownym zasiedleniem... przez część Prusów obszaru nadmorskiego (tj. Sambii), opuszczonego przez nią w poprzednich wiekach". Takie ujęcie sugerowałoby, że nie względy natury społeczno-ekonomicznej i nie krystalizowanie się stosunków wczesnofeudalnych odegrały tu rolę naczelną — co jest w oczywistej sprzeczności z lekturą dalszej części arty-

w okresie wczesnorzymskim, Łódź 1962, str. 78—82.

21 J. Kmieciński, jw., str. 87—92.

22 K. Jażdżewski, Bałtyjskie elementy w kulturze słowiańskiej, „Słownik Starożytności Słowiańskich", t. I, cz. 1 (1961), str. 81.

kułu, która omawia zagadnienia gospodarcze. Z problemem tym wiąże się zresztą kwestia istnienia emporium handlowego w IX i X w. w Wiskiautach, kolonii kupieckiej Skandynawów, poświadczonej odkryciami na cmentarzysku w lesie Kaup w tej miejscowości. Wskazują one wymownie na rolę, którą zaczęła odgrywać wczesnośredniowieczna Sambia jako realny partner w rozwijających się stosunkach społeczno-ekonomicznych.

W końcowej części pracy autorka rozważa zagadnienia produkcji oraz stosunków społecznych. Daje więc charakterystykę wytwórczości miejscowej, m. in. w zakresie obróbki metali i produkcji ceramicznej, nieco uwagi poświęca również gospodarce rolnej i hodowlanej oraz wymianie handlowej. Z zakresu stosunków społecznych autorka podkreśla daleko posunięty proces rozkładu ustroju rodowego już w okresie rzymskim, widoczny m. in. na przykładzie zróżnicowania grobów w zakresie wyposażenia, przejściu od pochówków zbiorowych do pojedynczych itp. Natomiast występowanie kurhanów z pochówkami rodzinnymi we wschodniej części Mazur do VI w. włącznie autorka przypisywałaby pewnemu opóźnieniu rozwojowemu tego regionu w stosunku do pozostałych w obrębie pruskiego terytorium. Wypadałoby jednak dodać w nawiązaniu do tego, co mieliśmy już okazje wyżej zasygnalizować, że w kurhanach z doliny Gołdapy i dorzecza Czarnej Hańczy dokonywał się odmienny proces, aniżeli np. na Sambii czy środkowej i północnej Litwie. Rozpadowi wspólnoty rodowej i kształtowaniu się form wspólnoty terytorialnej w dziedzinie obrządku pogrzebowego towarzyszyło pojawienie się około połowy I tysiąclecia n. ery kurhanów rodzinnych w miejsce dotychczasowych pochówków pojedynczych. Tradycyjna interpretacja tego zjawiska, powtarzająca za starszymi poglądami tezę o konserwatywnych cechach kręgu „wschodniomazurskiego"[23], nie wytrzymuje próby czasu, zwłaszcza w świetle wyników ostatnich badań, prowadzonych przez archeologów polskich.

Interesującym twierdzeniem tej części omawianej pracy jest konkluzja, że schyłkowy okres ustroju wspólnoty pierwotnej u Prusów, przechodząc różne stadia rozwojowe, trwał bez mała przez całe I tysiąclecia n. ery. Dopiero początki II tys. rozpoczynają okres ugruntowywujących się stosunków feudalnych, a więc nieco później niż na sąsiednich obszarach słowieńskich.

Zamykając nasze uwagi o omawianej pracy trzeba pozytywnie ocenić trud autorki. Mimo pewnych usterek, które częściowo wynikają z nieznajomości nowszej literatury, ogólnie rzecz biorąc przedstawiła ona prawidłowy obraz kultury i dziejów plemion pruskich. Praca F. Guriewicz dzięki pracowitemu usystematyzowaniu materiału źródłowego ma duże znaczenie dla dalszych badań nad problematyką zachodnich Bałtów. Kontynuacji wymagają zwłaszcza badania osad i grodzisk, bowiem mimo wstępnych prac na tym polu w latach 1949—1951 Sambia — „kraj wielu grodów" według zapisku Wulfstana — jest nadal regionem nie rozpoznanym.

Jan Jaskanis

F. D. Guriewicz, *Drewnosti Biełorusskogo Poniemańja*, Moskwa-Leningrad 1962, str. 220 i 143 ryciny w tekście.

Praca F. D. Guriewicz jest pierwszym obszernym ujęciem najdawniejszej historii Białorusi Zachodniej, znanej pod nazwą Czarnej Rusi. Jest ona wynikiem wieloletnich robót wykopaliskowych, badań terenowych i żmudnych studiów autorki, prowadzonych w muzeach i bibliotekach Związku Radzieckiego. Celem jej jest przedstawienie hi-

[23] C. Engel, Die kaiserzeitlichen kulturgruppen zwischen Weichsel und finnischen Meerbusen und ihr Verhältnis zueinander, „Prussia", t. XXX, cz. 1 (1933), str. 276—277.

storycznych losów tego kraju, jego kultury i składu etnicznego, poczynając od najdawniejszej przeszłości aż po XIV w. Niniejszą pracę autorki poprzedził artykuł, w którym omawia ona etniczny skład ziem nad górnym biegiem Niemna w drugiej połowie I tysiąclecia n.e.[1]. Tezy zawarte w tym artykule powtarza autorka także w omawianej pracy. Ponieważ artykuł ten doczekał się już omówienia na łamach literatury archeologicznej[2], tym samym tej części wywodów autorki poświęcę najmniej uwagi.

Najpierw należy omówić budowę książki. Autorka podzieliła ją na dwie części. Pierwsza z nich, obszerna i bogato ilustrowana, zawiera właściwe wywody, poparte mapami osadnictwa w poszczególnych, wydzielonych okresach. Druga, mniejsza objętościowo, stanowi alfabetyczny, ilustrowany spis stanowisk podzielonych na cztery wyróżnione przez autorkę okresy. Dodany na zakończenie alfabetyczny spis wszystkich stanowisk, spełnia rolę skorowidza, zawierającego numer, pod którym występuje stanowisko, jego ramy chronologiczne i rodzaj.

Autorka dzieje Czarnej Rusi dzieli na cztery okresy i każdemu z nich poświęca osobny rozdział. Te z niewielkich zrazu, jeżeli chodzi o najdawniejsze czasy, rozrastają się objętościowo coraz bardziej. Równocześnie na mapach ilustrujących osadnictwo w wyróżnionych okresach przybywa coraz więcej punktów. F. D. Guriewicz wyróżnia następujące okresy: 1 — od mezolitu po drugą połowę I tysiąclecia przed n.e.; 2 — ostatnie wieki przed n.e. i pierwsza połowa I tysiąclecia n.e.; 3 — połowa i druga połowa I tysiąclecia n.e.; 4 — XI—XIV w. Dwa pierwsze okresy z powodu małej ilości materiałów autorka omawia krótko, a w głównej mierze poświęca pracę dwom dalszym okresom, tj. od połowy I tysiąclecia n.e. aż po XIV w. Po skrótowo potraktowanym mezolicie i neolicie F. D. Guriewicz nieco więcej uwagi poświęca omówieniu stanowisk z ostatnich wieków sprzed n.e. i z pierwszej połowy I tysiąclecia n.e. Autorka wyróżnia w tym okresie na omawianym obszarze trzy elementy etniczne. Pierwszy z nich stanowi ludność ceramiki kreskowej, tak zwanej „sztrychowanej", po której pozostały grodziska i otwarte osady. F. D. Guriewicz w ludności tej widzi Bałtów. Drugim elementem etnicznym jest ludność tak zwanych wschodniolitewskich kurhanów, która przybyła na tereny nadniemeńskie z północnego zachodu. Ludność ta starła się z ludnością ceramiki „sztrychowanej", o czym mówią warstwy pożarów na grodziskach i ich opuszczenie. Wreszcie trzeci element etniczny stanowiła ludność, która pozostawiła po sobie kamienne mogiły z popielnicami, często przykrytymi drugim naczyniem. Autorka ludność tej kultury wiąże z południowymi i południowo-zachodnimi ziemiami i podkreśla jej związek z panującą w Polsce kulturą tak zwanych grobów podkloszowych. Kontakty z południowymi i południowo-zachodnimi ziemiami szły — jej zdaniem — wzdłuż Wisły, szlakami handlowymi, które łączyły prowincje rzymskie z bursztynowymi brzegami Bałtyku. W rozdziale trzecim, omawiającym dzieje Zachodniej Białorusi w połowie i drugiej połowie I tysiąclecia n.e., wyróżnia F. D. Guriewicz — także na podstawie rodzajów stanowisk — trzy elementy etniczne. Pierwsza z grup — etniczny odpowiednik Litwinów, zajmuje teren z kurhanami tak zwanymi wschodniolitewskimi, drugą stanowią Słowianie, którzy dokumentowali swoje istnienie długimi i wydłużonymi mogiłami; trzecia grupa, najpobieżniej przez autorkę omówiona, z kurhanami koncentrującymi się nad Czarną Hańczą, odpowiada Jać-

[1] F. D. Guriewicz, Etniczeskij sostaw naselenija wierchniego Poniemanija po archeologiczeskim dannym wtoroj połowiny I tysiaczeletija n.e., „Issledowanija po archeologii S.S.S.R". Sbornik Statiej w czest' professora M. I. Artamonowa, Leningrad 1961, str. 174—181.

[2] Recenzja: W. Szymański, „Rocznik Białostocki", t. IV, (1964), str. 473—477.

wingom. Ponadto autorka przyjmuje, że na omawianym terenie istniały resztki ludności z ceramiką „sztrychowaną", ludność ta asymilowała się zarówno z Litwinami, jak i ze Słowianami. Zarówno jednej, jak i drugiej ludności odpowiadały grodziska i otwarte osady. Kurhany wschodniolitewskie koncentrują się głównie w górnym biegu Wilii i nawiązują do kurhanów poprzedniego okresu. F. D. Guriewicz przypisuje ich powstanie związkowi plemion litewskich, za czym przemawia pewne zróżnicowanie form pochówków. Wszystkie jednak wykazują tendencję do przechodzenia od starszych form szkieletowych do młodszych ciałopalnych. Chronologicznie wyróżnia autorka trzy ich fazy, które przypadają na: IV—V, V—VIII i od VIII do początku drugiego tysiąclecia n.e.

Drugą grupę, którą charakteryzują długie i wydłużone kurhany — zdaniem autorki, stanowili Słowianie. Długie i wydłużone kurhany na terenie Czarnej Rusi spotyka się, gdzie nie występują kurhany wschodniolitewskie. F. D. Guriewicz poświęca wiele miejsca ich omówieniu i określeniu granic ich, jak i obszaru występowania. Nas interesują najbardziej wywody autorki dotyczące południowego zasięgu omawianych kurhanów. Na podstawie mylnej interpretacji owalnych kurhanów, które występują sporadycznie na terenie Polski, lub kurhanów przyjętych przez autorkę za owalne, choć takimi pierwotnie nie były, autorka przesuwa daleko południową granicę zasięgu omawianych kurhanów, poprzez Lubelszczyznę (Lipsko, Husynne) aż do wschodniej Małopolski (Dachnów). Krytyką tego stanowiska zajmować się nie będę, gdyż uczynił to już W. Szymański[3] we wspomnianej wyżej recenzji. Należy tylko nadmienić, że autorka południowy zasięg Polski rozszerzyła znacznie w stosunku do swoich pierwotnych koncepcji, gdyż ich zasięgiem zrazu obejmowała tylko nadbużańskie Podlasie[4]. Mylna interpretacja polskich owalnych kurhanów doprowadziła autorkę do wniosków, że: „...zgodność kurhanów jest bezsporna" i że są one „...pozostałością wielkiej grupy ludnościowej, etnicznie i kulturalnie jednorodnej". Te ostatnie twierdzenia autorki pozostawiam bez komentarzy. Co do etnicznej przynależności długich i wydłużonych kurhanów F. D. Gruiewicz przypisuje je Krywiczom, jednak — zwłaszcza na terenach pogranicznych — widzi w nich silne bałtyjskie elementy kulturowe. Na podstawie występowania nad Niemnem długich i wydłużonych kurhanów autorka pojawienie się Słowian na tych terenach przesuwa na czas około VI w. i odrzuca przybycie ich tu w XI w., jak się to utarło powszechnie. Osadami odpowiadającymi długim i wydłużonym kurhanom są — według F. D. Guriewicz — osady z ceramiką podobną do ceramiki z grodziska Chotomel[5]. Osady te zwie autorka osadami „typu romeńskiego". Tymczasem pomiędzy tak zwanymi osadami romeńskimi a nadniemeńskimi poza pewnymi podobieństwami zachodzą różnice zarówno w budowie domostw oraz rozplanowaniu, jak i w ceramice. Przez porównanie osad, które odpowiadają zespołowi z Chotomla, z „romeńskimi", rozprzestrzenionymi nad środkowym biegiem Dniepru i w dorzeczu jego dopływów Desny, Sejny i Suły, autorka chce widzieć powiązania tej etnicznej grupy z południem.

Ostatni duży rozdział poświęciła autorka omówieniu historii osadnictwa w okresie od XI do XIV w. Omawia więc tu ona grody-miasta, mniejsze ogródki i otwarte osady. Najwięcej jednak uwagi poświęca cmentarzyskom, które dostarczają materiałów do poznania etnicz-

[3] Tamże.

[4] F. D. Guriewicz, O dłannych i udlinnannych kurganach w Zapadnoj Biełorussii, „Kratkije Soobszczenija Instituta Istorii Matieriałnoj Kultury", t. 72 (1958), str. 54—68.

[5] J. W. Kucharienka, Raskopki na gorodiszcze i siedliszcze Chotomiel, „Kratkije Soobszczenija Instituta Istorii Matieriałnoj Kultury", t. 68 (1959), str. 90—97.

nego składu ludności. F. D. Guriewicz wyróżnia więc następujące grupy cmentarzyska: cmentarzyska kurhanowe wschodniolitewskie, kurhanowe słowiańskie i kamienne mogiły ze szkieletowymi pochówkami w jamach. Wschodniolitewskie kurhany nawiązują do takich samych kurhanów z wcześniejszego okresu. Występują one na tym terenie, gdzie nie sięgają kurhany słowiańskie. Słowiańskie kurhany dzieli autorka na: ciałopalne z X—XI w. i szkieletowe z XI—XII w. Inwentarz tych kurhanów jest podobny do kurhanowego inwentarza znad Prypeci, międzyrzecza Niemna i zachodniej Dźwiny. Kurhany te autorka przypisuje Dregowiczom, częściowo także Krywiczom, a w osadach otwartych, które im odpowiadają, tak jak i w poprzednim okresie, widzi wpływy idące z południa. Najciekawsze są jednak cmentarzyska trzeciego rodzaju i tym chciałabym poświęcić nieco więcej uwagi.

Cmentarzyska z kamiennymi mogiłami o pochówkach szkieletowych w jamach pojawiają się na terenie Czarnej Rusi późno, bo w XIII—XIV w. i ciągną się dalej poza wiek XIV. W młodszych grobach w głowie zmarłego pojawiają się ustawione prostopadle kamienie. Występuje w nich orientacja szkieletów według stron świata, identyczna jak w kamiennych grobach na Mazowszu. Inwentarz grobowy, a zwłaszcza liczne zdobione pochewki skórzane do noży, zbliżają je do inwentarza grobów Mazowsza. Kabłączki skroniowe z trzema dętkami i proste kółka z zachodzącymi na siebie końcami — do kamiennych grobów Podlasia. Omawiane kamienne mogiły na terenach nadniemeńskich nie występują — zdaniem autorki — obok kurhanów słowiańskich, lecz pojawiają się na ich miejsce wtedy, gdy kurhany zanikają. Autorka poświęca dużo miejsca w swych rozważaniach etnicznemu składowi ludności, która pozostawiła omówione groby kamienne. Rozpatrując inwentarz mogił, widzi w jego składzie elementy, które w XI—XII w. charakterystyczne były dla kurhanów słowiańskich, a także pewne rysy kultury Bałtów. F. D. Guriewicz uważa, że możliwe jest przejście w obrębie jednego etnicznie ludu od pochówku w mogiłach kurhanowych do pochówku w grobach kamiennych. Co do kształtu tych ostatnich mogił tak zupełnie obcego dla terenów nadniemeńskich, wysuwa autorka hipotezę, że wywarł na nie wpływ kamiennych grobów znad środkowego Bugu. Fakt ten dokonał się w XIII w., gdy część ludności znad Bugu przeniosła się na tereny nadniemeńskie, uchodząc przed Zakonem. Ludność ta przyniosła ze sobą na nowe tereny zamieszkania nowy typ grobów. Autorka uważa zresztą Czarną Ruś w tym czasie za teren spokojny, dokąd uciekała — głównie przed Zakonem Krzyżowym — ludność z Mazowsza, Jaćwingowie i Litwini. Wreszcie widoczne w kulturze wpływy południa tłumaczy zbiegostwem rzemieślników. Razem więc z Dregowiczami, którzy tworzyli trzon osadnictwa, można tu było spotkać różną etnicznie ludność. Kamienne mogiły, zdaniem autorki, dobrze oddają mieszany skład osadnictwa, które wsiąkało w Czarną Ruś XIII—XIV w. Osadnicy obcy szybko się asymilowali, zlewając się z miejscowym osadnictwem i uczestniczyli w tworzeniu się jednej, swoistej kultury.

Wywody F. D. Guriewicz co do mogił kamiennych są bardzo interesujące i zapewne autorka ma w tym wiele racji. Niemniej jednak należy zwrócić uwagę na fakt, nie poruszony przez autorkę, że identyczne groby, jak przez nią opisane, istnieją na terenie Białostoczyzny (powiaty Sokółka i Białystok)[8]. Groby te są tu późniejsze od zna-

[8] A. Kamiński, Materiały do bibliografii archeologicznej Jaćwieży od I do XIII w., „Materiały Starożytne", t. I, Warszawa 1956, str. 193—273, wymienia następujące stanowiska: Bieniowce pow. Sokółka (str. 207), Jaćwież Mała pow. Białystok (str. 220), Kościuki pow. Białystok (str. 225), Kruszyniany pow. Sokółka (str. 226), Plebanowce pow. Sokółka (str. 241) i Zabiele pow. Sokółka (str.

nych nam z Podlasia grobów z kamiennymi obstawami. Ich związek z tymi ostatnimi jest raczej bezsprzeczny, choć pojawiają się one na tym terenie, na którym mogiły w obstawach nie występują. Na niektórych z grobów, na kamieniach ustawionych prostopadle do głowy zmarłego pojawiają się wyryte małe krzyżyki. Ludność miejscowa groby te zwie „stare mogiłki". Szkoda, że autorka omawiając cmentarzyska z kamiennymi mogiłami nie zwróciła uwagi na identyczne groby z terenu Polski. Drugim faktem, na który należy zwrócić uwagę, jest wyprowadzanie przez autorkę kamiennych grobów ze słowiańskich kurhanów i traktowanie ich jako dalszej formy rozwojowej kurhanów. Związku grobów znad Niemna z takimi samymi grobami z terenu Polski nie da się pominąć. Tak więc — jeśli będziemy szli za myślą autorki — część ludności nie wywędrowałaby nad Niemen, lecz pozostała na Białostocczyźnie, gdzie pozostawiła groby kamienne. Wędrówka ludności musiałaby więc odbywać się z gotowymi już, wykrystalizowanymi formami grobów. Nad Niemnem osiadałaby przybyła z południowego zachodu ludność z gotowymi formami grobów, część zaś Słowian tu zamieszkałych zmieniałaby pod ich wpływem budowę grobów, porzucając pochówki kurhanowe, a przejmując nowe groby kamienne. Dowodzenie autorki po takim postawieniu sprawy wydaje się sztuczne. Czy jednak raczej nie mamy tu do czynienia z jakąś osobną grupą ludności, etnicznie bezprzecznie słowiańską, która w XIII—XIV w. obejmuje swym osadnictwem tereny biegnące poprzez Słonim, Szczuczyn, Lidę i Wilno? Występowanie grobów kamiennych w okolicy Sokółki i Białegostoku terytorialnie jest zupełnie zrozumiałe. Jakie przedmioty wchodzą w skład kamiennych grobów z terenu Polski — nie można powiedzieć, gdyż ani jeden z tych grobów nie został zbadany. Musimy się liczyć, z tym, serwowaliśmy już w grobach o kamieniże prawdopodobnie i w nich spotkamy zmieszane elementy kulturowe, co obnych obstawach z wcześniejszego nieco okresu na Podlasiu. Wydaje się więc, że hipotezy autorki, stawiające znak równości pomiędzy słowiańskimi kurhanami a grobami kamiennymi, w miarę dalszych badań ulegną zmianie.

W omawianej pracy F. D. Guriewicz dała pierwszą próbę podsumowania wiadomości o grobach kamiennych i pierwszą próbę ich interpretacji, za co należą się autorce słowa podziękowania. Praca F. D. Guriewicz — choć w niektórych punktach trudno się z autorką zgodzić, jest pozycją ze wszech miar godną uwagi, ciekawą i odkrywczą.

Krystyna Musianowicz

Ju. K u c h a r i e n k o, *Polesje w drievnosti*, „Munera Archaeologica J. Kostrzewski", Poznań 1963, str. 57—62.

W swym krótkim artykule autor, znany badacz Polesia, omawia poszczególne kultury, które występują na tym obszarze, od młodszego paleolitu aż po VI w. n.e. Ilustracją tych jego wywodów są dwie schematycznie potraktowane mapki z naniesionymi punktami różnych wymienionych przez niego kultur. Należy jednak żałować, że autor nie podał wyjaśnień do tych mapek w formie załącznika. Dla nas bardzo ważna jest mapka pierwsza, na której pomieszczono między innymi punkty dotychczasowego występowania ceramiki prafińskiej na terenie Polesia. Żałować jednak należy, że autor nie wyjaśnia nam w tekście, czy stanowiska na północ od dorzecza Prypeci mają związki z nadbałtycką grupą ceramiki prafińskiej (Prusy, Litwa, Łotwa itp.), czy tylko z wyróżnioną przez A. G a r d a w s k i e g o grupą „naddnieprzańsko-nadłabską". Dla nas bałtologów byłoby ważne, gdyby Ju. Ku-

25i). Być może, że groby te sięgają także na teren powiatu Wysokie Maz., ale zbyt pobieżne opisy nie pozwalają na zaliczenie niektórych cmentarzysk tego powiatu do tego rodzaju stanowisk.

charience udało się wydzielić granicę zasięgu tych dwóch grup na Polesiu czy na obszarach zachodniej Białorusi, położonych bardziej na północ. Opublikowana mapka Ju. Kucharienki zdaje się wskazywać, że w dorzeczu Polesia, po obu stronach Prypeci, mamy do czynienia z grupą „naddnieprzańsko-nadłabską".

Na tejże mapce Ju. Kucharienko naniósł znane mu wszystkie stanowiska kultury „trzcinieckiej". Jest ich przeszło 30. Twierdzenie to ma ogromne znaczenie. Jest to ważne uzupełnienie dotychczas opublikowanych przez Gardawskiego danych. Można nawet iść dalej i twierdzić, że w świetle opublikowanych kartowań dokonanych przez Kucharienkę nie może ulegać wątpliwości, iż kultura „trzciniecka" obejmuje swym zasięgiem całe Polesie, co ma ważne znaczenie dla wyjaśnienia genezy i etnicznej przynależności kultury miłogradzkiej. Jak wiadomo, ta ostatnia kultura była — jak się wydaje recenzentowi — niesłusznie przez wielu badaczy uznawana za bałtyjską. Wyświetlenie istnienia północnego zasięgu kultury „trzcinieckiej" aż do dorzecza Prypeci, jak sądzę, ostatecznie obala ten mylny pogląd i sprawia, że należy ją widzieć jako kontynuatorkę elementów „trzciniecko-komarowskich". Trzeba jednak podkreślić jeden moment. Większość naczyń kultury miłogradzkiej ma okrągłe dna, która to forma jest w okresie wczesnożelaznym typowym elementem ceramiki obszaru pruskiego. Jaka jest jednak zależność tych dwóch oddalonych od siebie centrów, na razie nie wiadomo. Być może gra tu swą rolę prawo konwergencji.

Ważne również jest twierdzenie autora, że w okresie żelaznym Polesie dzieliło się pod względem kulturowym na dwa zespoły: zachodni i wschodni. Granicą tych dwóch podziałów na prawym brzegu Prypeci był Horyń, dla lewego — rzeka Słucz. Tylko kultura zarubiniecka na przełomie dwóch er nie dzieliła Polesia na dwie krainy kulturowe. Inaczej było z innymi kulturami i okresami. Zachodni obszar Polesia był opanowany przez kulturę łużycką oraz pomorską. We wschodniej połowie Polesia występowały inne zjawiska, a zwłaszcza kurhany z ciałopaleniem, na północy ich osadnictwo z ceramiką „sztrychowaną". W końcu artykułu autor wraca do swej ulubionej tezy o wzajemnych związkach między kulturą pomorską (kloszową) a zarubiniecką. Teza ta ze strony polskiej jeszcze nie doczekała się krytyki, na jaką zasługuje.

Kończąc recenzję sprawozdawczą tej ciekawej i ważnej dla archeologii pracy jeszcze raz trzeba wyrazić żal w stosunku do autora, że nie starał się opublikować razem z mapkami aneksów, które by miały ważne znaczenie przy korzystaniu z tej pracy. Dokonał tego wprawdzie autor w osobnym dwutomowym albumie, ale oczywiście — dane tutaj zamieszczone uczyniłyby tę publikację bardziej przejrzystą i wartościową.

J. Antoniewicz

R. Rimantienė, *Pieriodizacija i topografija posielenij kamiennogo i bronzowogo wiekow w Litwie* (Po dannym posielenij centralnoj Litwy), Awtoriefierat dyssertacji, Vilnius 1962, str. 1—17.

W roku 1962 ukazał się pod powyższym tytułem autoreferat pracy kandydackiej autorki. Ze względu na znaczenie znajomości kultur epoki kamiennej i brązowej Litwy dla naszych pradziejów prezentujemy go poniżej wraz z uwagami krytycznymi. Na wstępie autorka formułuje cel swej pracy. Pisze, że dąży do scharakteryzowania poszczególnych etapów rozwoju pradziejów Litewskiej SRR w powiązaniu z prahistorią obszarów leśnych ZSRR. Praca dotyczy terenów dorzeczy Niemna i Wilii i opiera się głównie na materiałach uzyskanych przez autorkę z wykopalisk

w latach 1948—1961 oraz na materiałach powierzchniowych, przechowywanych w muzeach. Teren ten ma wg autorki cechy terenu wydzielonego zarówno pod względem geograficznym, jak i częściowo kulturowym. Nie wydaje się to nam całkowicie uzasadnione, jeśli zważymy, że teren Litwy nie wydziela się zbytnio w krajobrazie Niżu Europejskiego, a kultury na nim odkryte nie są charakterystyczne wyłącznie dla Litwy.

Rimantiene podkreśla następnie pionierskość swego opracowania, mimo że zna przecież polskie prace dotyczące pradziejów tych obszarów (np. opracowania W. Antoniewicza). Na koniec dowiadujemy się, że materiały litewskie będą porównane z materiałami krajów sąsiednich w celu wyjaśnienia niektórych kwestii chronologicznych i innych. Budzi to tym większy niepokój, że dalej autorka odżegna się od „burżuazyjnego" i „mechanicznego" sposobu zapożyczeń schematów obcokrajowych dla przedwojennych opracowań litewskich, by w końcu jednak takie zapożyczenia (zresztą źle dobrane) zastosować.

Rozdział I — Wstęp. W tej części pracy autorka charakteryzuje cel i metodę periodyzacji, krótko omawiając periodyzację pradziejów terytorium ZSRR i nawiązując do niej schemat chronologiczny Litwy. W dalszych wywodach dowiadujemy się o znaczeniu zespołów czystych dla syntezy i rozważań nad pradziejami oraz o znaczeniu topografii terenu dla rozważań nad chronologią poszczególnych stanowisk. Topografię stanowisk archeologicznych uzależnia autorka od następujących faktów: warunki geologiczne, rozwój sieci rzecznej i zmiany poziomu morza, zmiany klimatu, wreszcie zmiany gospodarcze. Tym aż nadto oczywistym prawdom nie da się zaprzeczyć, niemniej jednak niektóre inwentarze stanowisk opracowywanych przez Rimantiene przeczą zasadzie „czystości", a mimo to — niestety — są podstawą wniosków naukowych autorki.

Rozdział II — Paleolit i mezolit. Już na wstępie dowiadujemy się, że wprawdzie „granica między paleolitem i mezolitem jest słabo wyrażona", jednak można ją uchwycić na podstawie sposobu życia ludzi, sposobu polowania, inwentarza krzemiennego, wreszcie na podstawie danych geologicznych i klimatycznych. Trudno tu coś dodać, może tylko to, że już przecież sam inwentarz krzemienny stosunkowo łatwo pozwala na uchwycenie tej granicy. Dalej autorka wypowiada się na temat schyłku mezolitu, a więc i zakresu (końcowego) tego rozdziału. Koniec mezolitu określa ona na czas „pojawienia się ceramiki", nie zastanawiając się w ogóle nad tym, że przecież nie ceramika jeszcze decyduje o „neolityczności" jakiegoś zespołu. Przecież kultura Ertebölle mimo posiadania ceramiki nie może być jeszcze uznana za typowo neolityczną, a jej mezolityczny charakter wydaje się bardziej prawdopodobny. Autorka poza tym — sądząc z wypowiedzi w autoreferacie — traktuje „mezolit" jako określenie chronologiczne, a nie kulturowe, nie zastanawiając się nad możliwością przetrwania kultur typowo mezolitycznych (bez ceramiki) aż poza początek II okresu neolitu. A przecież takie zespoły istnieją choćby w Polsce czy NRD i nie widzimy powodów, by nie było ich na Litwie.

Dalej dowiadujemy się o dwóch grupach (kulturach?) paleolitycznych, które autorka wydzieliła na swoim terenie. Grupy te są to: 1) grupa typu Eiguliai oraz 2) grupa wileńska. W dalszych wywodach autorka twierdzi, że grupa pierwsza „formowała się pod wpływem kultury solutrejskiej" (!). To oczywisty błąd! Właśnie tutaj zdaje się autorka źle nawiązała do „burżuazyjnych" schematów. O kulturze solutrejskiej nie może tu być mowy, ewentualnie (choć też z dużym znakiem zapytania) nawiązać by można niektóre elementy tej grupy do płaszczy typu jerzmanowskiego. Sama grupa Eiguliai przedstawia się na-

stępująco: w najstarszych zespołach (Eiguliai-A, W, D-II taras Niemna) znaleziono liściaki, smukłe drapacze, rylce klinowate oraz rdzenie dwupiętowe. Zespoły młodsze (Eiguliai 1^{c}, Raudondwaris-III taras Niemna) zawierały „niektóre późniejsze cechy" (jakie?).

Wreszcie najmłodsze zespoły (Skaruljai, Jaksztonis-taras I i wyższe) zawierały liściaki gwoździowate, drapacze w przewadze krępe, a nieraz i bardzo krótkie, rylce węgłowe (więcej niż klinowatych) oraz rdzenie dwupiętowe. Rimantiene wiąże przedstawione zespoły z kulturą świderską w Polsce i Białorusi, tą z „końca paleolitu i początku mezolitu".

Znając tylko pobieżnie materiały (rysunki) możemy jedynie twierdzić, że niektóre zespoły świderskie Litwy mogą wprawdzie teoretycznie pochodzić z holocenu (przez Litwę świderczycy wywędrowali na północny wschód?), ale ponieważ autorka nie ma oryginalnych podstaw chronologicznych (kryterium rozmieszczenia na tarasach nie przemawia do przekonania), nie ma więc prawa datować zespołów świderskich z Litwy na wczesny mezolit (co to zresztą jest ten „wczesny mezolit"?). Tym bardziej nie ma ona racji, że wiążąc starsze zespoły grupy Eiguliai z wczesnoświderskimi, a młodsze ze świderskimi II i III, sama opowiada się za ich pleistoceńskim wiekiem.

Inną sprawą jest porównywanie zespołów grupy Eiguliai z naszymi zespołami świderskimi. Z przykrością musimy zaprzeczyć autorce w punkcie nawiązującym stare zespoły grupy Eiguliai z naszymi zespołami wczesnoświderskimi. Pomijając fakt, że czyste zespoły staroświderskie są u nas bardzo nieliczne (w zasadzie jeden) — skąd więc na Litwie ich tak dużo?, stwierdzić musimy, że ż a d n e z publikowanych przez nią stanowisk nie ma tak zwanego I kompleksu liściaków (wg R. S c h i l d a), a być może, że i II kompleks nie występuje tam często. Wszystkie zespoły grupy Eiguliai należałoby datować nie wcześniej, ale i nie później niż na młodszy Dryas (świadczą o tym również drapacze i rylce).

Grupa wileńska — charakteryzować się ma szerokimi grotami bez łuskania spodniego (często z wnęką), drapaczami krótkimi (zdwojonymi i okrągłymi), rylcami, głównie węgłowymi, mikrolitami wreszcie rdzeniami dwupiętowymi. Grupa ta ma swój rozwój a zespoły poszczególnych faz układają się na tarasach rzek podobnie jak zespoły grupy Eiguliai (najstarsze-II taras, średnie III taras, najmłodsze taras I i wyższe). Grupę wileńską autorka usiłuje wiązać z kulturą ahrensburską i datować na Alleröd i młodszy Dryas. Wspomina ona wreszcie o związkach tej grupy z późnym paleolitem Białorusi i Ukrainy.

Wydaje nam się, że wiązanie grupy wileńskiej z kulturą północno-niemiecką jest nieporozumieniem. Najbardziej na wschód kultura ahrensburska sięga do Wielkopolski i na Pomorze, a jej pojedyncze elementy (liściaki) spotykamy w Polsce środkowej i koło Bydgoszczy. Natomiast od zachodu do terytorium Litwy przylegają Mazury i Podlasie, gdzie panuje kultura świderska (Ełk, Stańkowicze), a elementy ahrensburskie są rzadkością. Tak więc nie widzimy połączenia terytorialnego między grupą wileńską a kulturą ahrensburską. Niektóre natomiast publikowane materiały tej grupy zdają się nawiązywać do białoruskiej kultury grieńskiej. Również transzety znane z grupy wileńskiej znane są z kultury grieńskiej (Piesocznyj Row).

Dalej Rimantiene wspomina o grupie mieszanej ejguliajsko-wileńskiej, która ma być współczesna świderskiemu III i pochodzić z Ancylusu. O chronologii wypowiedzieliśmy się wyżej, tutaj zwrócimy jedynie uwagę na nienajpewniejszą czystość tych „mieszanych" zespołów (?).

Mezolit (w sensie kulturowym) Rimantiene omawia krótko i ogólnikowo,

podkreślając różnorodność materiału. Wyróżnia tu tak zwaną „kulturę mikrolityczno-makrolityczną" (początek V tys. p.n.e.).

Wyróżnia ona cztery grupy zbrojników. Wydaje się nam, że podział ten jest zbyt mało rozbudowany i zbyt schematyczny. Chronologia oparta jest tu na typologii i przedstawia się następująco: najstarsze mają być zespoły z dużymi i szerokimi drapaczami, młodsze natomiast z drapaczami (i skrobaczami?) małymi i drobnymi. Wśród rylców przeważać mają formy węgłowe. Najmłodsze zespoły natomiast mają pochodzić z IV tys. p.n.e. i mają nawiązywać (częściowo) do kultury Ertebölle oraz bielawskiej kultury znad Desny. Dodatkowo Rimantiene twierdzi, że nie ma mowy o tak zwanych kulturach „kampińskiej" i „tardenuaskiej" na Litwie, bowiem miejscowy mezolit wiąże się z miejscowym paleolitem.

Absolutnie nie można się z tym ostatnim zgodzić, jeśli zważymy, że zmiany sposobu polowania i klimatu (elementy uznane przez autorkę za decydujące nie tylko o topografii stanowiska, ale i o obrazie kultury) były tak wielkie między schyłkiem pleistocenu a holocenem, iż kultura świderska musiała wywędrować na północny wschód (np. Olienieostrowskij Mogilnik).

Również znane mi z autopsji materiały Szukiewicza potwierdzają całkowitą odrębność materiałów mezolitycznych od paleolitycznych na Litwie (co nie oznacza, że są to materiały tardenuaskie).

Rozdział III — Neolit. Autorka rozpoczyna rozważania o tym okresie twierdząc, że wprawdzie brak na Litwie najstarszej ceramiki (Ertebölle), ale mogła ona istnieć. To żaden dowód i przypuszczenie niczym nie podbudowane. Z kultur neolitycznych autorka wymienia na Litwie kulturę grzebykowo-dołkową oraz kulturę ceramiki sznurowej (i „sztrychowanej" — kreskowanej). Pierwsza z nich nawiązywać ma do ceramiki dnieprzańsko-donieckiej i należeć do tego samego kręgu kulturowego, co miejscowa (mezolityczna) kultura „mikrolityczno-makrolityczna". Kultura ceramiki sznurowej nawiązuje natomiast najbardziej do kultury rzucewskiej w Polsce, a jej inwentarz krzemienny ma pewne „stare cechy", nawiązujące również do inwentarzy mezolitycznych (?). Inwentarz ten zawiera groty sercowate, transzety, drobne drapacze i skrobacze. Brak w nim rylców. Wiele zespołów tej kultury nie ma ceramiki.

Spośród większych narzędzi kamiennych autorka wymienia charakterystyczne dla wczesnego neolitu siekierki o przekroju soczewkowatym, które pojawiły się (?) już w kulturze „mikrolityczno-makrolitycznej", oraz młodsze siekierki z 4-ściennym obuchem, wreszcie topory czółenkowate. Z neolitu autorka zna poza tym ślady słupów i ognisk na osadach (nie układające się w logiczne kształty) oraz tylko jeden grób ze skurczonym szkieletem (Paštuwa).

Rozdział IV — Epoka brązu. Na początku tej epoki trwają jeszcze zespoły kultury sznurowej, które wyparła i zastąpiła w połowie II tysiąclecia p.n.e. kultura ceramiki kreskowanej („sztrychowana"). Zmieniają się formy naczyń, zaczynają dominować naczynia lejkowate i beczułkowate, później (w końcu epoki brązu) i te formy giną, ustępując cienkościennej ceramice, „sztrychowanej" (typ Klangiai), która ma wąskie dna i szerokie wylewy. Kultura ceramiki kreskowanej nawiązuje w swej początkowej fazie do ceramiki grobskiej, by później rozwijać się samoistnie. W omawianej kulturze nie występują narzędzia metalowe; występują tu ciągle tylko narzędzia krzemienne, m.in. groty liściowate (tak zwane „swidierska kultura russkoi rawniny"? — Jelin Bor-Griemiaczeje?).

Rozdział V — Dalszy rozwój. Autorka rysuje dalsze pradzieje Litwy, wspominając o nawiązaniach kultur epoki że-

laza i do tradycji epoki brązu. Podkreśla jednak, że pojawiają się tu takie nowe elementy kulturowe, np. ceramika typu Raudondvaris. W tym okresie na Litwie żelazo nie było jeszcze znane.

Rozdział VI — Wnioski. W rozdziale tym, stanowiącym podsumowanie całej pracy, autorka przede wszystkim przedstawia prześledzony przez nią związek chronologii stanowisk z ich topografią. Dalej powtarza twierdzenia z poprzednich rozdziałów, dochodząc w konkluzji do stwierdzenia ciągłości kulturowej na Litwie, przynajmniej od tak zwanej kultury „mikrolityczno-makrolitycznej" (mezolit). W związku z powyższym stwierdzeniem Rimantiene idzie jeszcze dalej, widząc już w kulturze mezolitycznej „początek formowania etnicznej grupy Bałtów". Dalej autorka twierdzi, że w kulturze ceramiki sznurowej (nazwanej przez nią pomorską! (?). Są „...jasno wyrażone niektóre elementy kulturowe, wg których można wydzielić przybliżone terytoria plemion bałtyjskich" (Prusów, Litwinów i Łotyszów).

Wszystkie przytoczone twierdzenia należy uznać za chybione. Już sama próba przeprowadzenia dowodu ciągłości kulturowej na podstawie materiału przedstawionego przez autorkę narażona jest na fiasko. Nie widzimy możliwości nawiązań np. między kulturą (lub kulturami) mezolitu a neolitycznymi zespołami kultury sznurowej (pozorne podobieństwa inwentarzy krzemiennych wynikają zapewne ze słabego rozpoznania i mechanicznego zmieszania materiałów neolitycznych i starszych). Również i ciągłość kulturowa w epoce brązu nie jest udowodniona, a nawiązywanie ceramiki „sztrychowanej" do ceramiki sznurowej jest pomysłem chybionym. Jeśli więc nie możemy się zgodzić z ciągłością kulturową na Litwie od mezolitu, to — oczywiście — tym bardziej nie przyjmiemy „początku formowania grupy Bałtów" na okres mezolitu.

Stefan Karol Kozłowski

M. Gimbutas, *A Survey of the bronze age culture in the Southeastern Baltic area*, „Swiatowit", t. XXIII (1960), str. 389—433, 39 ryc.

Praca ta ma za zadanie przedstawić ogólną charakterystykę i układ chronologiczny kultur w epoce brązu na terenie tak zwanej „południowo-wschodniej Przybałtyki", tzn. na obszarze północno-wschodniej Polski, obwodu kaliningradzkiego RSRR, Litewskiej SRR i południowej części Łotewskiej SRR. Przedstawienie tak dużego obszaru, w zasadzie nieco sztucznie wykrojonego, szczególnie jeżeli chodzi o tereny lewobrzeżnej Wisły, nie jest ani proste, ani łatwe. Jak w prawie każdej tego rodzaju pracy, która ma w ujęciu syntetycznym przedstawić całość najważniejszych zjawisk, nie sposób uchronić się od tez dyskusyjnych i kontrowersyjnych. Również i w omawianej pracy znajdziemy ich sporo, szczególnie w tych wypadkach kiedy autorka oparła się na starszej literaturze. Poważne niedostatki wykazuje zarówno opracowanie tematu, jak i dobór literatury, jak to wykazała szczegółowa recenzja J. Dąbrowskiego[1]. Pracy M. Gimbutas nie możemy więc uznać za najnowsze opracowanie epoki brązu na terenach bałtyjskich, lecz jedynie za kolejny etap prób przedstawienia ogólnej charakterystyki tej epoki.

W części wstępnej pracy autorka omawia środowisko geograficzne terenu z próbą rekonstrukcji szaty roślinnej, klimatu itp. w epoce brązu. W kolejności autorka omawia publikowane źródła. W krótkim rozdziale wstępnym podsumowuje również ogólną charakterystykę całej epoki brązu na terenach bałtyjskich, podkreślając znamienny rys, że wyroby metalowe mają ścisły związek z kręgami kulturowymi kultury unietyckiej i kultury łużyckiej. Podkreśla również istotną rolę handlu w upowszechnieniu tych wyrobów w zamian za bursztyn bałtycki. Omawia również

[1] J. Dąbrowski, „Archeologia Polski", t. VII., z. 2, (1962), str. 375—380.

luki w materiałach archeologicznych, które nie pozwalają na omówienie wielu istotnych zjawisk kulturowych, jak gospodarka, osiedla, budownictwo itp. Dowiadujemy się na przykład, że kamień jako surowiec do produkcji narzędzi i broni przetrwał na tych terenach prawie aż do wczesnej epoki żelaza. Na omawianym terenie autorka wyróżnie następujący układ chronologiczny: I — wczesna bałtyjska epoka brązu (1600—1300 p.n.e.), odpowiadająca I okresowi według podziału M o n t e l i u s a; II — klasyczna bałtyjska epoka brązu (1300—1100 p.n.e.), odpowiadająca II i III okresowi Monteliusa; III — późna bałtyjska epoka brązu (1100—525 p.n.e.), odpowiadająca IV, V, VI okresowi Monteliusa.

Autorka konfrontuje zresztą ten podział z chronologią Grecji, dając na końcu pracy odpowiednią tabelę korelacyjną. Według dokonanego podziału chronologicznego i w obrębie okresów Monteliusa autorka przedstawia zasadnicze elementy kulturowe epoki brązu. Podkreśla, że najstarsze zabytki wczesnej epoki brązu na omawianym terenie związane są z kręgiem kultury unietyckiej. Dopiero pod sam koniec omawianego okresu można mówić o lokalnych wyrobach brązowych, które powstały jednak pod wpływem bodźców, idących z południa i południowego zachodu. Swoiste dla terenów południowych i wschodnich pobrzeży Bałtyku są również formy grobów kurhanowych z charakterystycznymi kręgami kamiennymi, rozwijających się w swojej formie i treści samoistnie poprzez całą epokę brązu, wchłaniały jednak różne bodźce z zewnątrz.

Na podstawie zwodniczych zazwyczaj analogii w ceramice autorka łączy wielkopolską kulturę iwieńską z kręgiem bałtyjskim. W klasycznej bałtyjskiej epoce brązu najistotniejszym rysem kultury na tym terenie było ukształtowanie się lokalnych ośrodków produkcji metalurgicznej, które w tym okresie przeżywały swój największy rozkwit, a równocześnie nie wykluczały napływania w dalszym ciągu charakterystycznych przedmiotów brązowych z obszaru kultury łużyckiej. Od niej też, ale dopiero w następnym okresie, tj. w późnej bałtyjskiej epoce brązu, przyszła zapewne idea nowego obrządku pogrzebowego — ciałopalenia. Ciekawe, że w tym wypadku nadała ona swoje lokalne charakterystyczne piętno. W połowie tej epoki notujemy również wpływy idące znad Morza Czarnego, widoczne przede wszystkim w podobnych formach wyrobów brązowych. Również w tym okresie (okres V, 850—700 p.n.e.) pojawiają się pierwsze ślady żelaza na omawianym terenie. Żelazo upowszechniło się dopiero z końcem VI wieku p.n.e. W końcu późnej epoki brązu notujemy również intensywne kontakty handlowe tego terenu z Italią, Skandynawią i północnymi Niemcami.

Omawiając epokę brązu autorka większość podstawowych tez bądź to z zakresu chronologii, bądź też z zakresu stosunków handlowych, importów, związków kulturowych itd. ilustruje każdorazowo wybranym zespołem materiałów archeologicznych. Ze względu na wytknięte już we wspomnianej recenzji J. Dąbrowskiego usterki (dosyć istotne) pracy M. G i m b u t a s (m.in. nie wykorzystana nowa literatura, pominięcie problemu cmentarzysk płaskich typu łużyckiego na omawianym terenie, pominięcie sprawy osiedli obronnych, które pojawiły się w VI okresie epoki brązu, pomyłki w datowaniu poszczególnych stanowisk i zespołów) nie można uznać za wyczerpującą, lecz jedynie za podsumowanie pewnego etapu badań, ale podsumowanie, które się zatrzymało na poziomie ujęć dawnych, bez uwzględnienia nowych tez i poglądów na epokę brązu, wypracowanych w ostatnich latach w Polsce i krajach sąsiednich. Oczywiście jest to wynikiem luk w literaturze przedmiotu istniejących najprawdopodobniej w bibliotece Muzeum

Archeologicznego w Cambridge (USA) i innych fachowych bibliotekach amerykańskich.

Romuald Odoj

O. N. Mielnikowskaja, *O wzaimoswiazi miłogradskoj i zarubinieckoj kultur w jużnoj Bielorussii*, „Sowietskaja Archeołogija" nr 1, Moskwa 1963, str. 32—42, ryc. 1—6.

Niewątpliwie do bardziej interesujących i słabo poznanych jeszcze zjawisk w prahistorii Białorusi należy zanik kultury miłogradzkiej, poprzedzony pewnym okresem jej współegzystencji z kulturą zarubinięcką. Jak wiadomo, stosunkowo niedawno wyróżniona wczesnożelazna kultura miłogradzka, zwana też w południowej części rozprzestrzenienia podgórcewską — zajmowała od około połowy I tysiąclecia po ostatnie wieki p.n.e. obszar położony w basenie środkowego i dolnego biegu Prypeci, obejmując również rejon naddnieprzański na odcinku od ujścia Berezyny i dalej na południe po dolny bieg Soży i Sejnu włącznie[1]. W ostatnich wiekach p.n.e. na wielu — choć nie wszystkich — grodziskach i osadach tej kultury pojawiły się elementy kultury zarubinieckiej występując równocześnie ze składnikami kultury miłogradzkiej. Znamienną jest przy tym rzeczą, iż na obiektach tych nie sposób wyróżnić poziomy osadnicze, właściwe dla tych różnych chronologicznie kultur — wcześniejszej miłogradzkiej i późniejszej zarubinieckiej — ponieważ nie zróżnicowana warstwa kulturowa wykazuje tylko stopniowy zanik elementów charakterystycznych dla kultury miłogradzkiej. Sytuacja ta sprawiła, że niektórzy badacze radzieccy wypowiedzieli się za więzią genetyczną osadnictwa obu kultur[2]. Zagadnieniu temu poświęcony jest także omawiany artykuł O. Mielnikowskiej, która się specjalizuje w badaniu kultury miłogradzkiej[3]. Na przykładzie materiału z grodziska w Miłogradzie, pochodzącego zwłaszcza z wypełniska kolistego w planie budynku mieszkalnego z wykopu IV, przy wykorzystaniu szerszego tła porównawczego autorka starała się udowodnić brak bezpośredniego związku genetycznego w materiałach obu kultur. Materiał ceramiczny ze wspomnianego budynku, datowany ozdobami brązowymi na dwa pierwsze wieki n.ery, wykazuje w części charakter miłogradzki, częściowo zarubiniecki. Ceramika też posłużyła autorce za podstawę w argumentacji. Przeciwstawiając przewodnim formom naczyń kultury miłogradzkiej z dnami zaokrąglonymi — płaskodenne, ostrzej profilowane naczynia kultury zarubinieckiej, często o wygładzonej powierzchni, omówiono w artykule różnice stylu, a następnie podkreślono brak elementów przejściowych. Brak tych ostatnich na cmentarzyskach, na których ponadto nie odkryto dotychczas zespołów o mieszanym charakterze inwentarza, ma według autorki decydujące znaczenie w ustaleniu stosunku obu tych kultur do siebie. Tylko bowiem obecność elementów kulturowych o cechach przechodnich mogłaby wg autorki dowieść więzi genetycznej. Wydaje się, że wywody Mielnikowskiej trafnie oddzielają od siebie elementy obu interesujących nas kultur. Wypada tylko pamiętać, że oprócz braku elementów przechodnich ewentualnej więzi genetycznej przeczy także współwystępowanie w obrębie jednego zespołu ceramiki końcowej fazy kultury miłogradzkiej z ceramiką zarubinięcką, co dowodzi, że w pewnym

[1] P. N. Tretiakow, Lokalnyje gruppy wierchniednieprowskich gorodiszcz i zarubinieckaja kultura, „Sowietskaja Archeologija", nr 1 (1960), str. 38—40.

[2] W. N. Danilenko, Pamiatniki ranniej pory żelaznogo wieka w jużnoj czasti Polesja USSR, „Doklady VI naucznoj konferencji I. A.", Kijów 1953, str. 197—208.

[3] O. N. Mielnikowskaja, Pamiatniki rannego żelaznogo wieka jugo-wostocznoj Bielorussii (Miłogradskaja kultura), „Kratkije Soobszczenija I. A.", nr 94, Moskwa 1963, str. 9—18.

okresie używano przedmiotów kulturowo różnych. Niestety, ten równie ważny i interesujący problem poruszony został w artykule marginesowo. Wprawdzie problem współegzystencji wymaga dalszych badań i osobnego studium, wydaje się jednak, że treść artykułu Mielnikowskiej nie dość wiernie odpowiada sformułowaniu zawartemu w tytule. Niemniej jednak negatywna ocena poglądów wiążących genetycznie kulturę zarubiniecką z miłogradzką, co stanowi główny akcent artykułu, jest istotnym postępem w wyjaśnieniu charakteru związków zachodzących pomiędzy tymi kompleksami kulturowymi.

J. Jaskanis

W. W. Siedow, *Dregowiczi*, „Sowietskaja Archeołogija", 1963, nr 3, Moskwa 1963, str. 112—125, 6 ryc. w tekście.

Drehowiczanie występują na stronach Letopisu jako samodzielne wschodniosłowiańskie plemię, które zajmuje określone terytorium, żyje własnym życiem i do czasu wejścia w skład Kijowskiej Rusi ma swoją własną organizację polityczną. Takich właśnie Drehowiczan — z kolei po Krywiczanach — wziął W. W. Siedow na swój naukowy warsztat. Przystępując do nakreślenia etnicznej historii Drehowiczan, przede wszystkim zajął się on dokładnym określeniem ich granic w XI—XII w. Granice te określił na podstawie stanowisk z metalowymi paciorkami z granulacją, które uważa za najbardziej charakterystyczny składnik ich kultury materialnej. Kabłączki skroniowe, które stanowią etniczną cechę kultury Wiatyczan, Radymiczan czy Krywiczan, zawodzą w odniesieniu do Drehowiczan. Granic ich nie wyznaczają także kurhany z pewnymi odrębnościami w budowie ani pochówki w kurhanach. Tak więc granice osadnictwa drehowickiego ustalił autor tylko na podstawie skartografowanych stanowisk z wyżej wymienionymi paciorkami (mapka 1). Poza zwartym terenem drehowickiego osadnictwa (Prypeć i jej lewobrzeżne dopływy, dopływy środkowego biegu Dniepru) autor wyróżnia takie tereny, na których drehowickie osadnictwo miesza się z radymickim, jak nad środkowym Dnieprem, lub z krzywickim na północy. Nas jednak w kreśleniu zasięgu terytorium drehowickiego najbardziej interesują wywody autora w odniesieniu do ich zachodniej granicy. Otóż W. W. Siedow wyklucza istnienie Drehowiczan na terenie zachodniej Białorusi i na Podlasiu. Lokowanie tu Drehowiczan nazywa autor „stanowiskiem tradycyjnym" i zapowiada zajęcie się etniczną historią tych terenów. Na poparcie swoich twierdzeń przytacza budowę kurhanów (wieńce kamienne u podstawy) i inwentarz grobowy, zupełnie różny od drehowickiego. Nawet półtorazwojowe kabłączki skroniowe, które występują często na Podlasiu i Zachodniej Białorusi, uważa za różniące się od Drehowickich. Tymczasem na podstawie ilustracji, podanych przez poszczególnych autorów przy opracowaniach stanowisk „drehowickich" z interesujących nas terenów, jakichś specjalnie uderzających różnic w kształtach tych kabłączków nie da się zauważyć. Wiemy natomiast, że kabłączki skroniowe w obrębie ziem zamieszkanych przez jeden i ten sam etnicznie element ludnościowy zmieniają w pewnym stopniu swe kształty w zależności od chronologii lub centrów produkcyjnych. Dziś jednak trudno wypowiadać sądy na ten temat wobec marginesowo tylko zasygnalizowanego w pracy Siedowa zagadnienia. Ze stanowisk położonych nad Niemnem tylko Płatowo w b. powiecie Nowogródek uważa autor za czysto drehowickie. Natomiast występowanie na Litewskiej Białorusi długich i wydłużonych kurhanów jest jego zdaniem argumentem przemawiającym za istnieniem innego osadnictwa nie drehowickiego.

W połowie i drugiej połowie I ty-

siąclecia n.e. F. D. Gurewicz[1] na terenie między Grodnem, Wilnem, Mińskiem i linią idącą od Słucka ku zachodowi wyróżnia 125 stanowisk, z których tylko około 20 przypada na kurhany długie i wydłużone. Te zresztą głównie lokują się na północ od Wilna. Na pozostałym obszarze mamy groby innego rodzaju. W XI—XII w. kurhany wydłużone i długie zanikają. Tak więc autor dla swoich rozważań o ziemi drehowickiej w XI—XII w. używa w tym wypadku argumentu chronologicznie niewspółczesnego. Na podstawie różnic w pogrzebowym rytuale dzieli W. W. Siedow terytorium Drehowiczan na dwie części: północną i południową. Kurhany części południowej zajmują zdaniem autora teren objęty ongiś zasięgiem osad z kreskową, tak zwaną „sztrychowaną ceramiką", bezspornie bałtyjską, oraz nazwami wód o bałtyjskim pochodzeniu (mapka 2). Grupę północną cechują, tak jak i Połoczan, smoleńskich Krywiczan i Radymiczan, ogniska u podstawy kurhanu, co autor wiąże z możliwością występowania tego zwyczaju pogrzebowego wśród bałtyjskich plemion znad górnego Dniepru i Dźwiny, choć zastrzega, że cecha ta w pogrzebowym obrządku Bałtów do dziś nie jest znana. Tak więc autor jako argument na poparcie swoich twierdzeń przyjmuje cechę nie istniejącą obecnie. Jako dalsze argumenty, przemawiające za słowiańszczyzną północnej części terytorium drehowickiego, świadczą zdaniem autora także cechy antropologiczne, które dzielą teren Drehowiczan na dwie różne pod względem składu antropologicznego części (mapka 3). Znowu Drehowiczanie północnej części mają powiązania z etnicznie bałtyjskimi grupami ludności, gdy tymczasem Drehowiczanie południowi mają odpowiedniki wśród pozostałych grup wschodniosłowiańskich. Zasięg antropologicznej grupy północnej pokrywa się zdaniem autora z zasięgiem osad z ceramiką „sztrychowaną". Granica ta przebiega nieco na północ od Prypeci. Na poparcie swoich twierdzeń autor bierze także pod uwagę używanie bałtyjskiego terminu „kopce" na określenie kurhanów. Fakt ten występuje na ziemiach północnych, tj. tam, gdzie razem z kolonizacją słowiańską postępuje asymilacja ludności bałtyjskiej.

Zajmując się z kolei południową grupą Drehowiczan autor bierze pod uwagę zasięg osad z VI—VII w. z ceramiką tak zwaną typu „praskiego" (mapki 4 i 5). Ceramika typu praskiego jest zdaniem autora charakterystyczna także dla Wołynian i Drewlan; uważa on ją za poprzedniczkę ceramiki staroruskiej, która się w drodze ewolucji wywodzi z typu praskiego. Zajmijmy się bliżej tym członem dowodzeń autora. Zachodzi pytanie, czy odnośnie do Słowiańszczyzny wschodniej nie należałoby raczej określać omawianej ceramiki nazw „typ żytomierski", a nie praski, gdyż ceramika ta tworzy lokalny wariant typów praskich. Zagadnienie jej nazwy jest jednak rzeczą raczej drugorzędną. Sprawą znacznie większej wagi jest stanowisko autora, który uważa, że ceramika staroruska wywodzi się ewolucyjnie z typu praskiego. Autor oparł się na twierdzeniu archeologów zachodniosłowiańskich[2] (I. Borkovsky, J. Poulik). Na ich dowodzeniach opiera swoje wywody J. W. Kucharienko[3]. Tymczasem po wielokroć już stwierdzono, że ceramika typu praskiego nie jest jedyną podstawą kształtowania się ceramiki słowiańskiej (np. ceramika późnego okresu rzymskiego, górą obtaczana itp.). Zreferowane stanowisko autora pociąga za sobą dalsze konsekwencje,

[1] F. D. Gurewicz, Driewnosti Biełorusskogo Poniemanija, Moskwa—Leningrad 1962, ryc. 28 (mapa).

[2] I. Borkovsky, Staroslovanska keramika ve stredni Europe, Praha 1940; J. Poulik, Staroslovanska Morava, Praha 1948, str. 15—19.

[3] J. W. Kucharienko, Pamiatki prażskogo tipa na territorii Prieniaprowja, „Slavia Antiqua", t. VII, Warszawa—Wrocław 1960, str. 111—124.

a mianowicie: że kolebką Drehowiczan był teren objęty zasięgiem stanowisk z ceramiką typu praskiego, gdy na północ od Prypeci żyły w tym czasie plemiona bałtyjskie, i że skolonizowanie północnych ziem wyszło z południa. Jako dowód na to ostatnie twierdzenie przytacza on nazwy rzek, które świadczą nie tylko o kierunku kolonizacji, ale mówią także, że na wyludniające się skutkiem odpływu ludności na północ Polesie turowskie, kolebkę Drehowiczan, przybywały grupy osadników z Wołynia (mapka 6).

Tak w dużym skrócie przedstawia się ciekawy artykuł W. W. Siedowa. Artykuł ten poza sprawami bezsprzecznie spornymi porusza ważką kwestię dwóch różnych części terytorium drehowickiego. Na poparcie tego zagadnienia należy przytoczyć fakt geograficznego podziału Polesia na dwie części: północną, zwaną Polesiem Litewskim i część południową zwaną, Polesiem Wołyńskim. Autor genezę tego podziału stara się udowodnić sięgając w głąb historii Drehowiczan.

Na zakończenie naszych rozważań warto przypomnieć o stanowisku H. Łowmiańskiego[4], który ostatnio wysunął hipotezę, że Drehowiczanie w swojej kolonizacji posuwali się prawym brzegiem Dniepru od Prypeci w stronę Dźwiny i że skolonizowali błotniste dorzecze Prypeci, kiedy w suchsze okolice Niemna przenikało osadnictwo krywickie. Artykuł W. W. Siedowa należy potraktować jako próbę rozwiązania etnicznej historii Drehowiczan. Zapoczątkuje on dyskusję nad najdawniejszymi dziejami nie tylko Drehowiczan, jak można sądzić, ale i innych plemion Słowiańszczyzny wschodniej.

Krystyna Musianowicz

III Opracowania szczegółowe

W. D. Budz'ko, *Ab adnasnaj starażytnaści i gieałagicznym uzroście pomnikau świderskai kultury u Biełarusi*, „Wiesci Akademii BSSR", nr 3 (1962), str. 91—95

Niedawno ukazała się praca W. Bud'ki, w której autor poruszył zagadnienia późnego paleolitu Białorusi, charakteryzując w niej niektóre problemy związane z badaniami nad tym okresem. Kontynuując badania K. M. Polikarpowicza przeprowadził on w latach 1959—1960 prace o charakterze archeologiczno-geologicznym na odkrytym przez siebie stanowisku Podłuże III i znanym już wcześniej stanowisku Grieńsk.

Stanowisko Podłuże III leży na skłonie pierwszego nadzalewowego tarasu rzeki Soż. Poziom kulturowy zalegał tu 1—1,2 m poniżej powierzchni tarasu w stropie alluwiów rzecznych i spągu piasków eluwialno-deluwialnych, pokrywających taras. Zabytki zalegały skupieniami. Odkryty zespół przedstawiał się następująco: Grupę podstawową stanowiły ostrza z trzonkiem, wśród których dominowały jednozadziorce ze stromym tylcem, niekiedy łuskane od spodu. Łuskanie to występowało głównie na trzonku, choć niektóre okazy miały je również przy ostrzu. Nieco zbliżone ostrza (choć bardziej archaiczne) autor zna z madleńskich zespołów zachodniej i środkowej Europy oraz z Borszewa I i Gagarina. Jednozadziorcom towarzyszyły dwukątowe liściaki ze spodnim łuskaniem trzonka, a nieraz i ostrza. Podobne okazy autor zna z wczesnoświderskich zespołów Polski oraz z madleńskich zespołów Europy zachodniej, wreszcie z Grieńska i Łatki (Białoruś).

Ilościowo ostrza z trzonkiem ustępują grupie drapaczy, najliczniejszej grupie typologicznej omawianego zespołu. Wśród drapaczy wystąpiły formy zarówno wiórowe, jak i odłupkowe. Wszystkie one były duże i miały szerokie drapiska. Podobne drapacze autor

[4] H. Łowmiański, Początki Polski, t. II, Warszawa 1963, str. 96—98.

podaje z górnopaleolitycznych stanowisk Białorusi (Berdyż, Jurewiczi, Jelisiejewiczi i inne). W grupie rylców przeważają okazy z ostrzem bocznym, znane są również rylce węgłowe i środkowe (klinowate?-SKK). Są to duże okazy, nie różniące się zasadniczo od rylców z Jelisiejewicz. Następną grupę narzędziową stanowią przekłuwacze, zarówno wiórowe, jak i odłupkowe. Techniką wykonania zbliżają się one do przekłuwaczy z Miezina. Autor zna również podobne okazy z wczesnoświderskich zespołów w Polsce oraz z madlenu Europy zachodniej i środkowej. Zespół uzupełniają wióry, odłupki i rdzenie typu madleńskiego.

Stanowisko Grieńsk, odkryte w 1927 r. przez Polikarpowicza, przebadano ponownie w latach 1959—1960. Leży ono na powierzchni stańca pierwszego, nadzalewowego tarasu Soża, pod grubą warstwą piasków wydmowych. Zespół jest liczny i przedstawia się następująco:

Wśród ostrzy z trzonkiem dominują jednozadziorce z tylcem, w tym wiele egzemplarzy ze spodnim łuskaniem. Autor widzi analogie dla tych ostrzy w zespołach wczesnoświderskich, w madlenie zachodnio- i środkowoeuropejskim, wreszcie w zespołach kultury kostienkowsko-awdiejewskiej. Jednozadziorcom towarzyszą typowe świderskie liściaki (dwukątowe — SKK), które mają dokładne analogie w Świdrach Wielkich I. Okazy te mają spodnie łuskanie (nieraz i ostrza), a nieraz są zaopatrzone w półtylce. Autor powołuje się również na analogie madleńskie oraz jerzmanowsko-telmańskie. Drapacze, najliczniejsza grupa narzędzi, wykonywane są na wiórach i odłupkach. Okazy zdwojone nawiązują wg Budźko do tak zwanego „madlenu" Europy wschodniej (Jelisiejewiczi, Czułatowa II i in.). Wśród dość licznych rylców dominują formy boczne. Przekłuwacze są niemal identyczne z przekłuwaczami z Miezina. Znaje poza tym autor z madlenu zachodniego oraz zespołów Jelisiejewiczi i Berdyż.

Grupą nie znaną zespołowi z Podłuża III są noże tylcowe, nawiązujące nieraz do ostrzy szatelperońskich. Analogii poza tym dostarczyły stanowiska w Borszewie (I), Jelisiejewiczach i Miezinie. Grupę następną stanowią ciosaki, formowane wg autora z rdzeni krzemiennych odbiciami bocznymi. Wymienić wreszcie trzeba pojedyncze łuszczniе, wióry i odłupki łuskane, na koniec półsurowiec wiórowy i odłupkowy.

Autor nawiązuje omówione inwentarze do górnopaleolitycznych zespołów Podnieprza i basenu Desny. Łączy on grieńskie jednozadziorce z tradycją kostienkowsko-awdiejewską, a liściaki świderskie z tradycjami jerzmanowsko-talmańskimi. Opierając się na badaniach geologicznych datuje on oba zespoły na schyłek pleistocenu, nie później jednak niż na oscylację Bölling (IV—V madlen we Francji). Ostatnia wreszcie część pracy dotyczy ogólnych rozważań na temat bytowania grup zamieszkujących omówione stanowiska u schyłku paleolitu.

Przechodząc do krótkiego krytycznego omówienia pracy Budźko, podkreślić należy znaczenie znajomości schyłkowopaleolitycznych kultur Białorusi dla badań nad kulturą świderską. Kultura grieńska, do której należą oba opisane zespoły, jest wschodnim sąsiadem naszej kultury świderskiej i kontaktuje się z nią. Pierwszy wykazał to R. Schild. Wzajemne wpływy obu kultur przejawiają się w obecności w zespołach grieńskich liściaków świderskich, a w kulturze świderskiej — jednozadziorców grieńskich. Poza wymienionymi przez R. Schilda[1] okazami ze Stańkowiczów III i Zawadów, pow. Grójec, znamy podobne okazy z Małopolski

[1] R. Schild, Cykl mazowszański [w] „Materiały po prehistorii ziem polskich". Część I — Paleolit i mezolit (powielone), Warszawa 1964, str. 178—183.

(!), mianowicie z Ossówki i Nowej Wsi (zbiory E. Majewskiego). Dla bliższego poznania strefy przemieszania kulturowego obu kultur niezmiernie pilnym zadaniem staje się opracowanie bogatych zespołów paleolitycznych z Nobla (Polesie), w których należałoby się spodziewać obecności elementów grieńskich. Wydaje się poza tym, że elementy świderskie zmieszane z grieńskimi sięgają bardziej na wschód, mianowicie nad Desnę (stanowisko Piesocznyj Row).

Patrząc z punktu widzenia naszej znajomości schyłku paleolitu w Polsce, a nie znając oryginalnych zespołów grieńskich (autor ich nie ilustruje), nie możemy się zgodzić z datowaniem obu zespołów. Sądząc z opisu i z powołanych przez autora analogii, w obu zespołach wystąpiły obok nie znanych w Polsce elementów kulturowych typowe elementy świderskie — liściaki dwukątowe. Już ten fakt każe nam ostrożnie patrzeć na sformułowanie chronologii, brzmiące „nie później niż Bölling". Najstarsze znane nam zabytki świderskie, jak to wykazał ostatnio R. Schild, nie są starsze od oscylacji Alleröd, a co za tym idzie — również i w zespołach grieńskich nie mogą być starsze od Alleröd. Wiąże się to z drugą kwestią, to znaczy z próbą nawiązania liściaków świderskich do płoszczy jerzmanowsko-tełmańskich. Sprawa ta, wysuwana kilkakrotnie w polskiej literaturze naukowej, nie została jeszcze rozwiązana, trudno więc obecnie, kiedy nie znamy domniemanych elementów pośrednich między kulturą jerzmanowicką a świderską, wiązać te dwa zjawiska. Na koniec warto zaznaczyć, że opisy rylców oraz ich klasyfikacja odbiega w pracy Budźki od wzorów stosowanych w Polsce, co powoduje pewne niejasności przy czytaniu opisów. W sumie jednak praca Budźko jest cennym przyczynkiem do poznania kontaktów kultury świderskiej z terenami Białorusi.

Stefan Karol Kozłowski

R. Jablonskyte-Rimantienė, *Stojanki kamiennogo wieka Eiguliai*, „Woprosy etniczeskoj istorii narodow Pribałtiki", Moskwa 1959, str. 11—23 oraz VIII tablic.

Praca R. Jablonskyte-Rimantienė jest publikacją materiałów trzech pobliskich stanowisk w miejscowości Eiguliai nad rzeką Wilia (Neris) w pobliżu Kowna. Publikowane materiały pochodzą z eksploracji wykopaliskowych ratowniczych i zbiorów powierzchniowych autorki oraz ze zbiorów prof. K. Jablonskisa. Wszystkie opracowywane stanowiska mają leżeć na drugim tarasie rzeki Wilii o wysokości względnej 6—8 m (?)

Stanowisko A. Stanowisko to leży na skłonie drugiego tarasu Neris. Materiały zalegały w poziomie rudawca (? r. s.), który się znajdował poniżej „sypkiego piasku wydmowego", i warstwy gleby — o łącznej miąższości od 32 do 190 cm (grubiejące w kierunku przeciwnym skłonowi). Niżej znajdował się piasek z pochylonymi warstewkami wytrąceń żelazistych, a na głębokości 3 m wystąpiły żwiry tarasu. Znaczną część stanowiska zniszczono przy wydobywaniu piasku, a powierzchnia nasycona artefaktami w eksploracjach autorki wynosiła jedynie 3 × 2 m. Inwentarz stanowiska przedstawia się następująco (charakterystyka R. S.). Rdzenie: wyłącznie dwupiętowe, wiórowe i wiórowoodłupkowe z piętami przeciwstawnymi i zaprawą tyłu. Drapacze, występują w następujących odmianach: a) smukłe, średnie o drapiskach mało i średnio zakolonych, wyjątkowo zdarzają się silnie zakolone z bokami surowymi i niekiedy mikrołuskane na jednym z boków lub z fragmentarycznym łuskaniem na obu; b) krępe, średnie o drapiskach średnio i silnie zakolonych, niekiedy słabo ostrołukowych (w jednym wypadku ?), lekko ukośnych, poza tym występuje jeden krępy wachlarzowiec. Łuskanie boków w paru okazach konsekwentne, obejmujące jeden lub

oba boki, niekiedy zwrotne, większość okazów ma boki surowe; c) dwa krótkie wachlarzowce odłupkowe. Rylce: większość rylców to rylce klinowe środkowe, krótkawe, krępe i smukłe, wiórowe i odłupkowe. Odłupkowe, krępe i krótkawe klinowce środkowe są na ogół szerokokątowe, lecz zdaje się średnio szerokowierzchołkowe. W inwentarzu znajduje się również co najmniej jeden smukławy wiórowy rylec klinowy boczny, ostrokątowy i średnio szerokowierzchołkowy. Rylce węgłowe są reprezentowane przez jeden okaz bardzo małego, pierwotnie smukłego rylca węgłowego bocznego o łuskowisku silnie ukośnym. Liściaki: Wyłącznie dwukątowe w następujących odmianach: 2 smukłe, zapewne surowe, łuskane płasko, stosunkowo bogato na stronę spodnią (jeden z nich bez łuskania na stronę wierzchnią); jeden krępy odłupkowy liściak dwukątowy, łuskany u nasady na stronę spodnią i na części boku na stronę wierzchnią, łuskanie zdaje się półstrome; jeden liściak(?) z półtylcem i ułamaną częścią nasady; jeden bardzo oryginalny liściak (?) dwukątowy, krępawy, łuskany dookolnie wyłącznie na stronę spodnią łuskaniem półstromym.

Poza wymienionymi formami znaleziono wiertnik ostrokątowy tępowierzchołkowy, pierwotnie zdaje się smukły; 1 dwojak dwukońcowy krępego drapacza z rylcem klinowym środkowym szerokowierzchołkowym i szerokokątowym oraz kilka wiórów fragmentarycznie łuskanych. Unikatem jest łupkowy spory głazik narzutowy z podłużnymi rysami, dość długimi, równoległymi i krzyżującymi się pod różnymi kątami.

Stanowisko B. Stanowisko to leży na niskim wzgórzu na S-W od stanowiska A. W 1953 r. autorka prowadziła tu badania wykopaliskowe, które objęły obszar o powierzchni 111 m². Stosunki stratygraficzne są następujące: pod darnią i grubą od kilku do kilkunastu cm warstwą współczesnego eolium piaskowego leży warstwa węgla i popiołu, utworzona wskutek pożaru lasu, poniżej spoczywa „warstwa przejściowa" i pod nią „warstwa ciemnoszarej ziemi z popiołem i węglelkami". Warstwa ta zawierała ceramikę i krzemienie. Niżej zalegał „żółty piasek", w którym 10—20 cm poniżej jego stropu wystąpiły krzemienie („stanowisko mezolityczne"). Autorka jest zdania, że tak zwane „stanowisko mezolityczne" zajmowało obszar większy od 1 ha. Publikowana planigrafia wykazuje wielki rozrzut krzemieni i tak zwany układ bezkrzemienicowy.

Warstwa kulturowa zalegająca powyżej „żółtego piasku" ma być, zdaniem autorki, warstwą kulturową późnego neolitu z ceramiką sznurową i sercowatymi grocikami.

Krzemienie zalegające w partii stropowej „żółtego piasku" to kilka liściaków, smukłych, dwukątowych i trzpieniowatych, nieco smukłych drapaczy i 2 krótkie, bardzo nieliczne rylce krępe i smukłe, klinowe boczne-wąskokątowe i wąskowierzchołkowe, klinowe środkowe-szerokokątowe i szerokowierzchołkowe, węgłowe boczne o łuskowiskach poprzecznych prawie prostych, kilka półtylczaków zaczątkowych rylców węgłowych oraz rdzenie wyłącznie dwupiętowe wiórowe. W materiale niewątpliwie znajdują się domieszki neolityczne (tabl. IV, rys. 13 (?), 14, 17).

Stanowisko C. Stanowisko to leży na E od stanowiska A, nieco wyżej od tego ostatniego. Dostarczyło z powierzchni nielicznych wyrobów z krzemienia, w tym 1 liściak dwukątny, 2 smukłe rylce węgłowe środkowe o łuskowiskach bardzo silnie pochylonych, 1 rylec klinowy środkowy, wąskokątowy i wąskowierzchołkowy, i 1 drapacz o drapisku słabo zakolonym.

Opis materiałów autorka kończy słowami: „Wszystkie trzy mezolityczne stanowiska Eiguliai A, B, C, odnoszą się do typu świderskiego. Według danych geograficznych nie mogą być starsze niż 6—8 tysiąclecie p.n.e. Opierając się na

typach znalezisk możemy twierdzić, że najstarszym ze stanowisk kompleksu jest stanowisko A, a najmłodszym C".

Pomimo schematycznego opisu, często błędnych określeń typologicznych (np. niektóre wióry fragmentarycznie łuskane określane są jako liściaki: tabl. I, rys. 4, tabl. VIII, rys. 2—5), braku wypracowanej terminologii typologicznej, wreszcie braku zestawień ilościowych praca jest ogromnie pożyteczna dla czytelników zajmujących się późnym paleolitem górnym i schyłkiem paleolitu [1]. Przede wszystkim dlatego, iż daje dotychczas najpełniejszą publikację materiałów stanowiska Eiguliai A, w chwili obecnej najciekawszego stanowiska mazowszańskiego Litwy. Stanowisko Eiguliai jest zapewne jedynym lub jednym z dwu czystych litewskich stanowisk mazowszańskich (drugie Driaskiaikiai?). Pozostałe stanowiska Eiguliai są stanowiskami mieszanymi z neolitem (B), powierzchniowymi całkowicie (C) bądź o planigrafii dopuszczającej istnienie domieszek i nie pozwalającej stwierdzić, iż materiały pochodzą z jednego przemysłu (B).

Przemysł stanowiska Eiguliai A mimo niewątpliwej przynależności do cyklu mazowszańskiego ma wyraźne typologiczne odrębności. Pozwalają one mówić o materiałach tego stanowiska jako o odrębnym przemyśle cyklu mazowszańskiego. Odrębności te wynikają z istnienia specjalnej formy liściaka (?) dwukątowego, dookolnie łuskanego, półstromo na stronę spodnią z miażdżącej przewagi rylców klinowych środkowych nad pozostałymi, z prawie całkowitym brakiem rylców węgłowych.

Szukając chronologicznego miejsca tego przemysłu w cyklu mazowszańskim musimy zwrócić uwagę na brak liściaków gwoździowatych i bardzo niewielką liczbę form tarnowiańskich wśród drapaczy (wyłącznie dwa krótkie odłupkowe wachlarzowce) oraz równie niewielką liczbę drapaczy odłupkowych. Te cechy powinny stawiać ten przemysł gdzieś w pobliżu hipotetycznego dla Polski przemysłu płudzkiego starszego lub właściwego płudzkiego środkowego (Świdry Wielkie II, Płudy A). Nie może ulegać kwestii, że przemysł stanowiska Eiguliai A jest w chwili obecnej najstarszym znanym przemysłem mazowszańskim Litwy (znanym ze stanowiska czystego). Wypada podkreślić, iż istnieją trudności w porównywaniu stanowiska Eiguliai A z przemysłami mazowszańskimi Polski. Wynika to m. in. z braku możliwości jakichkolwiek porównań statystycznych.

Romuald Schild

[1] Kwestia, czy tzw. stanowiska „świderskie" (cyklu mazowszańskiego) Litwy są stanowiskami mezolitu, jak tego chce autorka, była omówiona na innym miejscu przy okazji recenzji z pracy tejże autorki pt. „Mezolit Litwy" Por. „Rocznik Olsztyński" t. III (1960), str. 282—285.

M. M. Czarniauski, *Staražytnyja szachty pa zdabyczy kremieniu*, „Wieści Akademii Nawuk Biełaruskaj SSR", nr 3, 1963, str. 66—70 + 3 ryc. Serja gramadskich nawuk.

Neolityczne wyrobiska górnicze nad rzeką Roś na Białorusi we wsi Krasne Sioło, pow. Wołkowysk, znane są nauce od czasu odkrycia przez polskiego geologa Rydzewskiego oraz paru powiadomień w druku ich pierwszego badacza Z. Szmita (1925). Więcej dowiadujemy się z pracy M. Czarniawskiego.

Sześć pasm złoża kredowego w Krasnym Siole ulega kolejnej eksploatacji dla celów przemysłu. Wedle słów miejscowych robotników wszędzie natrafiano na starożytne wyrobiska i narzędzia górnicze. Na powierzchni zaś znajdowano liczne pracownie krzemieniarskie. W latach 1955—1956 W. Tarasienko i inni zebrali trochę narzędzi górniczych, odłupków krzemiennych i ceramikę oraz opisali pobieżnie wyrobiska. W roku 1961 przeprowadziła obserwacje N. N. Gurina z Instytutu Archeologii AN w Lenin-

gradzie. W roku 1962 skromną, ale cenną penetrację przeprowadził M. Czarniawski z Instytutu Archeologii AN w Mińsku. Jego sprawozdanie naukowe zawiera materiał o pierwszorzędnym znaczeniu dla nauki. M. Czarniawski odgruzował sześć wyrobisk na profilu przeciętym zębami koparki mechanicznej, opisał i sporządził dokumentację.

Eksploatacja odbywała się w starożytności następująco. Najpierw drążono szybik do głębokości około 6 m. Następnie poszerzano wyrobisko w spągu, tworząc chodniki od 3 do 5 m od podszybia i wydobywano konkrecje krzemienia oraz gruz kredowy. Jako drabina służył pień drzewa z krótko przedętymi konarami — ostrwia. W podobny sposób kolejno wybierano dwa wyższe piętra żyły krzemienionośnej, lecz gruz zrzucano w opuszczony dół. Ściany wyrobisk zachowały ślady użycia narzędzi rogowych i kamiennych. Podczas wydobycia buła krzemienia była natychmiast pozbawiana występów i guzów. Dalsza obróbka odbywała się na powierzchni kopalni.

Na dnie innego szybu odkryto szkielet, być może, górnika z kopaczką rogową, igłą kościaną i naczyniem wysokim ok. 11 cm, płasko-dennym, o profilu esowatym, z wyrytym pod wylewem ornamentem trójpasmowym w jedlinkę. Naczynie, które ma analogie na obszarze przybałtyckim, łączy autor z pasterzami kultury ceramiki sznurowej z końca neolitu.

Kopalnia w Krasnym Siole jest współczesna Krzemionkom Opatowskim w Polsce i zbadanymi ostatnio przez I. Swiesznikowa (Lwów) wyrobiskami w Połowli na Polesiu i w Gródku na Wołyniu. Wszędzie występują znaczne różnice w technice górniczej, zawsze umiejętnej i celowej eksploatacji, w zależności od budowy złoża krzemienia w kredzie, wapieniu, piasku lub pod nakładem lessu. Kopalnie nad Rosią mają kapitalne znaczenie dla historii postępu górniczego i nadają się do ekspozycji in situ, podobnie jak Krzemionki Opatowskie, gdzie w tym celu wywłaszczono 360 ha i założono rezerwat archeologiczny, który zdobywa sławę w skali światowej.

Tadeusz Żurowski

J. Dąbrowski, *Z problematyki II okresu epoki brązu w północno-wschodniej Polsce*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie", 1963, nr 2 (80), str. 169—180 — 4 ryc.

Niewątpliwą zasługą autora jest podjęcie tematu enigmatycznego występowania kultury „trzcinieckiej" na stanowiskach położonych na Mierzei Kurońskiej. Autorzy niemieccy dotychczas ceramiki podobnej do „trzcinieckiej" nie wydzielali na obszarze pruskim, a ocalonych przeze mnie w 1945 r. kartonów z ceramiką rzekomo tylko rzucewską (gdyż są tam także i inne kultury) z badań końca XIX w. lub początku XX w. ze zbiorów byłego „Prussia-Museum" w Królewcu chyba ostatnio nie analizowali. W każdym razie odnoszę wrażenie, że nie zrobił tego ani autor monografii o kulturze rzucewskiej L. Kilian, ani także J. Dąbrowski, pisząc do druku niniejszy przyczynek. Jak sądzę, powstał on „gabinetowo" na podstawie istniejącej literatury, bez analizowania zbiorów Muzeum Mazurskiego w Olsztynie, na podstawie „żywego materiału" ze znalezisk na Mierzei Kurońskiej. Nie można jednak mieć za złe autorowi polskiemu, który i tak wykazał wnikliwość typologiczno-formalną, starając się wydzielić spośród publikowanego dotychczas materiału pewne cechy wspólne dla kultury trzcinieckiej i rzucewskiej. Sądzę jednak, że przeanalizowanie materiałów ze zbiorów Muzeum w Olsztynie poszerzyłoby podstawę źródłoznawczą jego przyczynku, a pewne kwestie, które mu się wydawały niepewne lub dyskusyjne, nabrałyby wyrazistości i zmusiły do formułowania konkretnych opinii

i wniosków, których w szerszym zakresie jednak autor zdecydowanie unika.

Zakwestionować mi także wypada powtarzanie za A. Gardawskim oczywistego błędu zaszeregowania jednego fragmentu ceramicznego rzekomo z Chłapowa, pow. Puck, jako pochodzącego z II okresu brązu i wydobytego jakoby przez recenzenta. Badane przeze mnie stanowisko fazy wielkowiejskiej kultury pomorskiej nie ujawniło rzekomego fragmentu naczynia przynależnego do kultury trzcinieckiej lub jej podobnej. A Gardawski bez porozumienia się z badaczem zbyt pochopnie opublikował fragment naczynia, który się znalazł przypadkowo razem z materiałem kultury pomorskiej podczas przenosin tego materiału z gmachu Muzeum Narodowego do Arsenału. Badane przeze mnie zespoły grobowe ani w jednym wypadku nie zalegały w powiązaniu z innymi śladami kultur, lecz w czystym, typowo nadmorskim piasku w obstawach kamiennych lub jamach nie zawierających obcych wtrętów. Wiadome mi jest natomiast, że w gmachu Muzeum Narodowego w Warszawie materiał mój stał przez parę lat na półkach magazynowych razem z nie posegregowanym i nie zabezpieczonym materiałem z badań powierzchniowych, które prowadził w okresie międzywojennym St. Roel na Mazowszu i dlatego trafił on do mego materiału podczas przeprowadzki, co z kolei spowodowało wprowadzenie w błąd czytelników przez obu autorów.

Po przeanalizowaniu tych dwóch niedociągnięć przejdźmy do meritum zagadnienia, a mianowicie do omówienia próby wydzielenia przez autora hipotetycznej grupy nadmorsko-pruskiej. Jego zdaniem, grupa ta jest „trzciniecka" albo ma pewne nawiązania „trzcinieckie", których autor nie waży się jednak uznać za należące do tego typu. Ta niewątpliwie słuszna ostrożność jest godna pochwały z wielu względów. Recenzent przypuszcza, że argumentem za zajęciem takiego stanowiska były względy natury metodycznej — choć nie jest tego całkiem pewny ze względu na tok wywodów autora. Trzeba przyznać, że wydzielone przez J. Dąbrowskiego podobieństwa do ceramiki rzucewskiej są nieliczne i co najważniejsze — anemiczne w swej wymowie rzeczowej oraz kulturowej w tym stadium badań. Nie zapominajmy przecież, że obszar omawiany przez autora leży na peryferiach kultury „trzcinieckiej" i na tych peryferiach mamy prawo oczekiwać form zbliżonych do tej grupy kulturowej. Zjawisko takie da się odnieść nie tylko do epoki brązu, z której wiele przykładów istnieje w literaturze przedmiotu, ale także z innych okresów chronologicznych, łącznie z wczesnośredniowiecznym (np. typowo „mazowiecka" ceramika na Mazurach i Warmii itp.). Oczywiście, powoływanie się autora na daleką Estonię nie ma głębszego sensu, gdyż wiemy, że elementów, a nawet odblasków kultury „trzcinieckiej" tam być nie może. Można by jednak ich szukać z pewnym powodzeniem — o czym świadczą np. przykłady znad Prypeci i ujścia Soży do Dniepru — w kręgu kultur bałtyjskich, nie wolno również zapomnieć o tym, że znamy je przecież z obszaru bałtyjskiego z regionu Grodna, co autor zapomniał podkreślić. Autor także — chyba przez skromność — nie podał do druku szerszych wniosków na temat wymowy, jaką by miało wydzielenie na obszarze bałtyjskim nowej grupy kulturowej, związanej z kulturą „trzcinięcką". Przecież łatwo zauważyć, że się ten problem łączy z przesunięciem daty rozpadu wspólnoty bałto-słowiańskiej na dwa odrębne zespoły — słowiański i bałtyjski. Jeśli ocenimy w przyszłości na podstawie zdobytego nowego materiału, że kultura „trzciniecka" istniała na obszarze pruskim i litewsko-białoruskim, naturalną konsekwencją będzie uznanie jej za odpowiednik nie rozbitej jeszcze wspólnoty bałto-słowiańskiej. W innym wypadku cykl „trzciniecki" trzeba będzie uznać w dalszym ciągu za najstarszy odpowiednik Prasłowian, wyodrębniony już ze wspólnoty bałto-słowiańskiej.

Skończyć wypada tę recenzję paroma drobnymi szczegółami związanymi z warsztatem autora. Na opublikowanej w swojej pracy mapie źle umiejscowił on stanowisko Juodkrante, a także źle cytuje nazwisko estońskiego badacza Janits, gdy poprawne brzmienie tego wybitnego estońskiego fachowca od neolitu jest Jaanits.

J. Antoniewicz

J. Dąbrowski, *Zagadnienie genezy pochówków ciałopalnych na Warmii i Mazurach*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie", nr 1 (83), 1964, str. 3—20 + 7 ryc. w tekście.

Artykuł niniejszy jest rozwinięciem tez referowanych na seminarium doktoranckim, na które uczęszcza autor. Nie jest moim zadaniem w tym miejscu referowanie toku myśli autora, które nb. nie wnoszą wiele nowego do usystematyzowanego bardziej lub mniej poprawnie materiału znanego z publikacji niemieckich. Nowością jest natomiast rzutowanie zjawisk obrzędu ciałopalenia i cech rytuału pogrzebowego istniejącego na Warmii i Mazurach na inne grupy kultury łużyckiej, czego dotychczas badacze nie robili w takiej skali, jak to słusznie przedstawił nam Dąbrowski. Wciągnięcie przeto do rozważań opublikowanych po wojnie materiałów dot. kultury „łużyckiej" jest istotnym osiągnięciem tych sformułowań podanych tutaj do druku.

Najistotniejszą sprawą, która, jak nić przewodnia, przewija się przez ten artykuł i która, jak sądzę, powoduje refleksje uważnego czytelnika, jest zagadnienie, czy obserwacja pojawienia się pochówku ciałopalnego na Warmii i Mazurach przyczyni się do rozświetlenia spornych problemów etnicznych tego obszaru. Czyli mówiąc prościej, czy D. swymi rozważaniami podanymi tutaj do druku dorzuci jeszcze jeden argument za fizyczną obecnością etnicznych elementów kultury „łużyckiej" na prabałtyjskim terytorium Warmii i Mazur, czy też wyjaśni nam absurdalność tego stanowiska, któremu hołduje część polskich badaczy. Jak wiadomo, odmienny pogląd od polskiego był akcentowany przez Niemców (W. Gaerte, C. Engel i H. Urbanek) ale właściwie mało przekonywająco — co wynikało, jak sądzę, nie tyle z gruntownego przemyślenia tego zagadnienia — ile z oportunizmu i tendencji politycznych.

Autor w tej arcyważnej kwestii na str. 18 pisze w ten sposób: „W środkowej epoce brązu jednym z wyników kontaktów z ludnością kultury łużyckiej z sąsiadujących obszarów jest powolne przenikanie obrządku ciałopalnego. Jego adoptowanie do istniejących już zwyczajów pogrzebowych (podkreślenie J. A.) świadczy o tym, że jest to przyjmowanie obcego rytuału (podkreślenie J.A.), niż o tym, że jest to ślad po obcych przybyszach, grzebanych według ich własnych zwyczajów. Oczywiście i tej drugiej wersji całkowicie wykluczać nie można, nie jest ona jednak na razie poparta niezbędnym w tym wypadku dowodem, jakim byłby inwentarz grobowy o wyraźnie obcym pochodzeniu"... Należałoby tu dalej spodziewać się dalszego toku rozumowania D. odważnie zapoczątkowanego w tym kierunku. Niestety wyślizguje się On najwyraźniej z postawienia kropki nad literą i oraz zasłania się cytatem z pracy J. Kostrzewskiego, który jest zwolennikiem pierwszej „wersji". Nie można jednak mieć żalu i winić za to autora. Jest rzeczą jasną, że ten sporny problem (który był już akcentowany stanowiskiem recenzenta w 1954 r. w sensie negatywnym co do obecności etnicznych elementów kultury łużyckiej [1]), nie da

[1] J. Antoniewicz, Zagadnienie wczesnożelaznych osiedli obronnych na wschód od dolnej Wisły i w dorzeczu rzeki Pregoły, „Wiad. Archeologiczne", t. XX (1954), str. 336 oraz J. Kostrzewski, Stosunki między kulturą łużycką i bałtycką a zagadnienie wspólnoty językowej bałto-słowiańskiej, „Slavia Antiqua", t. V (1956), str. 19, przyp. 19.

się właściwie uzasadnić na tak skąpej bazie źródłoznawczej, jakim jest obserwacja rytuału pogrzebowego cmentarzysk płaskich i kurhanowych na Warmii i Mazurach. Jak sądzę, problem ten da się rozwiązać poprzez kompleksowe obserwacje genezy „stylu" kultury łużyckiej w oparciu o różnorodny materiał dostarczony nie tylko na podstawie badań cmentarzysk, ale także im współczesnych osad. Nie ulega bowiem także wątpliwości, że dostrzeżone przez D. różnice w rzekomym „przejmowaniu obcego rytuału" przez bałtyjską ludność autochtoniczną są na tym etapie badań, przysłowiowym kijem o dwu końcach. Bo przecież różnice w rytuale pogrzebowym, które autor nam udowadnia, mogą być tylko przecież lokalnymi derywatami peryferycznej grupy kulturowej. Dlatego też aby nie było wieloznacznych aspektów tego jednorodnego wycinka obyczajów plemion bałtyjskich w tym czasie — nieodzowne jest kompleksowe zbadanie tego zagadnienia na możliwie najszerszym materiale porównawczym, nie tylko osiągniętym poprzez analizę źródeł archeologicznych jednej tylko kategorii — jak to czyni autor w podanym do druku opracowaniu, którego założeniem oczywiście jest tylko ten skromny wycinek ogólnego zagadnienia.

j.ant.

R. Odoj, *Podwodne badania archeologiczne w Rybnie, pow. Mrągowo.* „Komunikaty Mazursko-Warmińskie", nr 3 (77), Olsztyn 1962, str. 712—722 + 9 ryc. w tekście.

Jak wiadomo, po tylu latach woj. olsztyńskie doczekało się wreszcie, że naczelna placówka PAN, a mianowicie Instytut Historii Kultury Materialnej w Warszawie skierował tu trochę centralnych środków finansowych i kadrę na badania archeologiczne. Jednak niestety pobudką do zainteresowań badawczych IHKM nie był oczywisty obowiązek uaktywniania tam na tym odcinku nauki polskiej — aby choćby na razie przewartościować z naszej pozycji metodologicznej co pozostawili nam w spadku Niemcy — ale inne względy. Jak pisze uczestnik i współorganizator tych badań R. Odoj, poszukiwania podwodne w Rybnie „miały przede wszystkim na celu wypracowanie odpowiedniej metody badawczej, pozwalającej przeprowadzić normalne prace pod wodą w niczym nie uchybiając wymogom ścisłości, wierności i dokładności" (str. 713). Odnotowujemy te słowa nie bez goryczy, tym bardziej, że i te piękne plany po dwu sezonach badawczych spaliły na panewce, gdyż zwinięto z niewiadomych mi względów żagle i badania te właściwie ograniczyły się do powierzchni 1/2 ara. Dotąd też poza omawianym tutaj doniesieniem nie ukazało się w wydawnictwach IHKM najmniejsze nawet sprawozdanie z badań [1]. Tym cenniejsze jest podanie do druku przez R. Odoja tych relacji o dotychczasowych odkryciach na tym stanowisku.

Mimo tych uwag krytycznych, zawartych we wstępie, a podyktowanych rzetelną i żarliwą troską o rozwój archeologii na ziemiach północno-wschodnich Polski — trzeba bezstronnie przyznać, że zbadanie nawet tak małego obszaru tej osady wniosło naprawdę dużo nowego i ważnego materiału do problematyki osiedli obronnych budowanych w okresie halsztacko-lateńskim na mieliznach jezior mazurskich. Okazuje się, że piszący te słowa, słusznie już przed laty, nie zasugerowany odkryciami na Pałukach, dokonanymi przez zespół Z. Rajewskiego, przesuwał poza okres halsztacki w górę szereg tych osiedli na

Moje krytyczne stanowisko w tej kwestii zostało zauważone także przez naukę obcą. Por. „Acta Baltico-Slavica", t. 1 (1964), str. 31, przyp. 17.

[1] Recenzja powyższa była pisana jesienią 1964 r.

obszarze pruskim[2]. Dzisiaj osiedle w Rybnie badacze starają się datować na 350—200 przed n.e. Jak sądzę, datowanie to jest prawdopodobne, jak już to wyraziłem w druku[3], ale do czasu opublikowania przez nich całego materiału wydobytego na powierzchnię łącznie z ceramiką — ramy tego osiedla należy wstępnie datować na cały okres wczesny i środkowo lateński — traktując tę chronologię jako względną[4]. Dopiero po opublikowaniu tego materiału będziemy mogli pokusić się na próbę chronologizacji bezwzględnej tego obiektu na podstawie wyników badań archeologicznych w korelacji z badaniami innych dyscyplin. Szczególne znaczenie oczywiście tu będą miały wyniki badań palynologicznych, o ile będą wykonane starannie i zasługiwać będzie na zaufanie metoda i warsztat specjalisty w tej dziedzinie, który współpracuje z badaczami w Rybnie. Jak się bowiem wydaje, specyfika warsztatowa tych sprzężonych badań archeologiczno-przyrodniczych jest inna niż to dotąd czyniono tylko dla potrzeb nauk przyrodniczych w Polsce. Jak zdołałem się bowiem zorientować dotychczasowe wyniki tych badań na potrzeby nauk przyrodniczych i wypracowane schematy nie powinny zadawalać krytycznego umysłu archeologa — historyka warunków bytu i rozwoju społeczno-ekonomicznego pierwotnych społeczeństw.

J. Antoniewicz

[2] J. Antoniewicz i J. Okulicz, Sprawozdanie z prac wykopaliskowych, przeprowadzonych w latach 1951—1954 w Jeziorku, pow. Giżycko, „Materiały Starożytne", t. III (1958), str. 40.

[3] J. Antoniewicz, Osiedla obronne okresu wczesnożelaznego w Prusach, „Światowit", t. XXV (1964), str. 158. Por. także cenne sformułowania Z. Rajewskiego opubl. w NRD pt.: Über befestigte Siedlungen der Lausitze Kultur aus der Hallstatt-periode im Gebiet Polens „Arbeits und Forschgsberichte zür sächsischen Bodendenkmalpflege, t. 11/12 (1963), str. 483—518.

[4] J. Antoniewicz, Loc. cit., str. 168 (tabela chronologiczna).

S. N. Orłov, *Gorodiszcze epoki rannego żeleza w nizowjach rieki Łowati*, „Kratkije Soobszczenija", t. 87 (1962), str. 42—45.

Problem północnej granicy grodzisk z ceramiką kreskowaną („sztrychowaną") nie jest dotychczas bardzo jasny. Wiąże się z tym problemem, oczywiście, sprawa strefy kontaktowej bałtyjsko-fińskiej we wczesnym okresie żelaza. W 1881 r. ukazał się artykuł o badanym grodzisku p.n. „Gorodok", napisany przez Jelisiejewa. W latach 1957—1958 ocalałe resztki tego obiektu po raz drugi badał Orłow, który jednocześnie napisał sprawozdanie z tych badań w niniejszym doniesieniu.

Grodzisko „Gorodok" leży w powiecie Stara Ruś w okręgu Nowogród. Jego powierzchnia wynosiła kiedyś 40 × 35 m, obecnie obiekt ten na skutek działania sił przyrody zachował się tylko w połowie. Warstwa kulturowa nawet na tej części grodziska zachowała się tylko na niewielkim obszarze. Autor wyeksplorował w południowej części grodziska tylko 120 m². Na odsłoniętej części grodziska znalazły się piece, odłamki lepionej w ręku ceramiki oraz ułamek żelaznego sierpa i inne przedmioty. Były to pozostałości młodszej fazy osiedla — starszą fazę osiedla stanowiły wyróżnione przez niego jamy. Około 20% ceramiki odkrytej na osiedlu nosi ślady kreskowania, tylko zaś 14 odłamków na ogólną ilość 487 ma ślady odcisków tkaniny. Pozostałe ułamki były gładkościenne bez śladów kreskowania. Około 100 odłamków ceramicznych nosiło takie lub inne ślady ornamentacji w postaci nacięć na krawędzi lub ornament paznokciowy. Wszystkie naczynia były słabo profilowane, dna miały płaskie i szerokie.

Autor sądzi, że na podstawie ceramiki osiedle „Gorodok" można datować na początek n.e. Najbliższą analogią dla tego obiektu będzie grodzisko Podgaj koło Toropca, w górnym biegu Zachodniej Dźwiny, badane przez J. Stankie-

wicz[1]. Zarówno na grodzisku Podgaj, jak i Gorodok występuje ceramika gładkościenna. Ceramika kreskowana i nacinana na krawędziach — również na stanowisku badanym przez J. Stankiewicz — obejmuje tylko 20% całego materiału ceramicznego. Orłow twierdzi, że stanowisko „Gorodok" jest pierwszym tak daleko na północ położonym stanowiskiem z ceramiką kreskowaną, której centrum znajduje się na Białorusi, na obszarach wschodniobałtyjskich Litwy i Łotwy. Zdaniem recenzenta trudno twierdzić, czy w wypadku stanowiska „Gorodok" mamy jeszcze do czynienia z zasięgiem kultury ceramiki kreskowanej, czy też jest to tylko wyraz strefy kontaktowej bałtyjsko-fińskiej we wczesnym okresie żelaza.

j. ant.

L. A. Aleksiejew, *Gorodiszcze „Diewiczja Gora" w Mstisławie*, „Kratkije Soobszczenija", t. 94 (1963), str. 73—79 + 2 tabl.

W 1959 r. autor rozpoczął badania grodziska wczesnośredniowiecznego w Mścisławie, a obok tego dokonał niewielkiego wykopu na sąsiednim obiekcie, zwanym „Góra Dziewicza", którym to badaniom poświęcony jest niniejszy przyczynek. Majdan tego grodziska bez wałów był niewielki, bo wynosił 193 × × 48 m. Wał był na grodzisku dobrze zachowany i miał wysokość 2—2,5 m. W 1960 r. badania kontynuowano. Ogółem odsłonięto 192 m² powierzchni, przy czym głębokość warstwy kulturowej wynosiła 0,4—0,6 m. Najstarsze ślady osadnictwa pochodzą z epoki brązu i należy je zaliczać — być może — do kultury „średniodnieprowskiej", ale ślady jej osadnictwa zostały zniszczone przez osadnictwo z okresu wczesnożelaznego. Autor sądzi, że najstarszą warstwę wczesnożelazną należy datować na drugą połowę I tys. n.e. Warstwa ta należy do analogicznych zjawisk na Smoleńszczyźnie i należy ją łączyć w tak zwaną bałtyjską „grupą grodzisk górno naddnieprzańskich" rejonu Smoleńszczyzny. Aleksiejew synchronizuje tę warstwę z dolną granicą górnej warstwy grodziska Tuszemlja, badanego przez P. N. Tretiakowa (III—II w. przed n.e.). Górna warstwa tego grodziska była szczęśliwie datowana fibulą średniolateńską z I w. n.e. typu „Zarubinieckiego". Wśród innych interesujących przedmiotów odkrytych na majdanie zwraca specjalnie uwagę żelazny koser, którego wymiary oraz miejsce zalegania nie zostały podane przez autora, oraz jego chronologia.

Stanowisko „Góra Dziewicza" w Mścisławie jest jednym z najbardziej na zachód wysuniętych stanowisk grupy „grodzisk górnodnieprowskich" między Sożą a Dnieprem. Autor sygnalizuje także analogiczne osiedla obronne bardziej na zachód od Mścisławia na podstawie badań powierzchniowych. Wyznaczenie granicy zachodniej między grodziskami typu smoleńskiego i określenie miejsca styku między grodziskami z ceramiką kreskowaną („sztrychowaną") będzie miało ważne znaczenie dla nauki.

j. ant.

P. N. Tretiakow, *Pamiatniki zarubinieckoj kultury w wierchniem Podnieprowje*, odbitka z „Munera Archaeologica J. Kostrzewski", Poznań 1963, str. 285—290.

W ciągu ostatnich lat udało się zaobserwować, że obszar rozprzestrzenienia się kultury zarubinieckiej sięga nie tylko dorzecza średniego Dniepru, ale także głębiej na północ — prawie do ujścia Soży i Desny do Dniepru. Oczywiście, obserwacja ta opiera się na razie na dość jednostronnym kryterium, a mianowicie na podobieństwie form kulturowych. Autor uważa, że jeśli na obszarze środkowego Dniepru kultura zarubiniecka prze-

[1] J. Stankiewicz, *Issledowanije pamiatnikow I tys. n.e. w wierchowiach zapadnoi Dwiny za 1949—1951 gg.*, „KSIIMK", t. 52 (1953), str. 61 i n.

stała istnieć w I stuleciu n.e. — to na obszarze Prypeci, południowo-wschodniej Białorusi oraz w dorzeczu Desny występują zarubinieckie zespoły, które można datować na II i III stulecie n.e. Jak wiemy, na terytorium zajętym dawniej przez kulturę zarubiniecką w I w. n.e. pojawiła się kultura czerniachowska, której przynależność etniczna i kulturowa do grupy słowiańskiej jest przedmiotem dyskusji oraz problemem spornym. Warto także zauważyć, że wczesna faza kultury zarubinieckiej nie jest znana na obszarze omawianym przez autora recenzowanej pracy, tzn. pod górnym biegiem Dniepru i Desny. Naszym zdaniem, twierdzenie to powoduje dwa logiczne wnioski, nawzajem się n i e p o k r y w a j ą c e:

1. Kultura zarubiniecka pod wpływem kultur południa, a przede wszystkim kultury czerniachowskiej, przesunęła się na północ ze wszystkimi wynikającymi z tego skutku konsekwencjami etnicznymi, przy czym nie jest wykluczone, że pozostałe grupy ludności „zarubinieckiej" nad środkowym Dnieprem wchłonęła kultura czerniachowska.

2. Występująca na razie nielicznie w górnym biegu Dniepru oraz Desny kultura zarubieniecka nie ma nic wspólnego z ekspansją Słowian ze środkowego Naddnieprza, lecz jest tylko reliktem, modą stylową, którą przejęły plemiona bałtyjskie z południa, z obszaru macierzystego kultury zarubinieckiej. A więc w tym wypadku nie istniałyby żadne konsekwencje etniczne, związane z ewentualnym „pobytem" ludności zarubinieckiej w górnym biegu Dniepru, ale mielibyśmy tutaj do czynienia z tradycyjnymi reliktami w obcym etnicznie otoczeniu jako wyraz oddziaływania w przeszłości kultury słowiańskiej z jej obszarów macierzystych.

Analogiczny fakt kulturowy, jak przytoczone w drugim wypadku, da się zaobserwować także w późnym okresie brązu na obszarze północno-wschodniej Polski. Na obszar etnicznie bałtyjski Warmii i Mazur wdarł się styl „łużycki", a potem „pomorsko-kloszowy", który jednak nie wywołał migracji plemion bałtyjskich, ale wprost przeciwnie — plemiona te przejęły cechy kulturowe plemion „łużyckich". Maniera stylu, widoczna przede wszystkim w ceramice grobowej, a potem także i osadniczej, trwała aż do środkowego okresu lateńskiego włącznie, oczywiście z mniejszą lub większą przymieszką bałtyjskiego oblicza kulturowego.

P. N. T r e t i a k o w nie dopuszcza jednak takiej ewentualności i widzi tylko ekspansję ludności zarubinieckiej na północ. Tym samym pierwsza alternatywa, sformułowana w tej recenzji przez piszącego, ma wg niego szansę udokumentowania realnym materiałem archeologicznym. Twierdzi on jednocześnie, że w tych miejscach, gdzie pojawiły się cmentarzyska zarubinieckie, zamierało życie na sąsiadujących z nimi grodziskach dawnej ludności bałtyjskiej. Zachodzi jednak pytanie, czy tylko ekspansja obcoplemienna była przyczyną opuszczenia grodzisk przez ludność bałtyjską w danym rejonie. Czy czasem nie czynniki gospodarczo-społeczne determinowały opuszczenie grodzisk i doprowadziły do osadnictwa otwartego?. Autor dalej jednak wyjaśnia, że w innych miejscach, gdzie pojawiły się ślady osadnictwa zarubinieckiego, grodziska bałtyjskie trwały w swej tradycyjnej formie prawie do roku siedemsetnego I tysiąclecia n.e. Powstaje pytanie, czy ta obserwacja autora nie jest zbyt pobieżna i czy zmian form osadniczych nie determinowały na obszarach bardziej leżących na południu przemiany gospodarcze, które następowały razem z przejęciem stylu i zwyczajów od plemion słowiańskich, gdy północ była w dalszym ciągu konserwatywniejsza pod wpływem różnych czynników. Recenzent nie może nie zauważyć, że w tak prosty i nieskomplikowany sposób zmiany etniczne całych grup ludności nie mogły

zachodzić, gdyż dotychczas wielu autorów już niejednokrotnie podkreślało, że w ówczesnych warunkach mała liczebność poszczególnych plemion ułatwiała ucieczkę lub inną formę przetrwania w razie najścia przemocy z zewnątrz. Sądzimy przeto, że i w tym wypadku mogły nastąpić analogiczne fakty. Oczywiście, są to tylko domysły recenzenta, gdyż nie wie on, jakimi materiałami dysponuje P. N. Tretiakow, żeby wypowiadać takie uogólnienia, gdy dowodzi, że ludność bałtyjska opuściła swe grodziska na skutek „ekspansji" nosicieli zamarłej w tym czasie kultury zarubinieckiej na jej obszarze macierzystym, tzn. Wołyniu, Polesiu i nad środkowym biegiem Dniepru.

Przeanalizujemy jednak tok dalszego wywodu P. N. Tretiakowa. Autor pisze, że „marszowi zarubińców" na północ przeszkodziła „zagroda", jaką stworzyły plemiona bałtyjskie z ceramiką kreskowaną („sztrychowaną") z obszaru Berezyny i lewego brzegu Dniepru. Zdaniem autora, ekspansja słowiańska miała sobie wtedy „poradzić" i rozpoczęła przenikanie pokojowe na północ wzdłuż biegu innych rzek, a mianowicie Desny i Soży. Trzeba dodać dla czytelnika tej recenzji, że były to dawne terytoria kultury „miłogradzkiej" i „juchnowskiej". Rzut oka na mapę zasięgu kultury z ceramiką kreskowaną pozwala jednak wyraźnie widzieć, że przecież lewy brzeg Dniepru był prawie końcowym zasięgiem tej kultury, nie mógł więc stanowić solidnej „zagrody" dla ekspansji słowiańskiej na zachód [1], jak nieściśle formułuje P. N. Tretiakow. Jest rzeczą oczywistą, że posuwała się ona (jeśli się istotnie posuwała w sensie etnicznym) poprzez terytorium kultury miłogradzkiej i juchnowskiej, które przecież były jej poprzedniczkami na obszarze późniejszego największego rozprzestrzenienia się kultury zarubinieckiej w ostatnich wiekach przed n.e. na terytorium środkowego Dniepru i w dorzeczu Prypeci. Musimy jednak wyraźnie zdawać sobie sprawę, że strefa występowania — zwłaszcza kultury miłogradzkiej — pokrywa się z największym zasięgiem kultury trzcinieckiej, którą musimy uznać za najstarszy substrat Słowiańszczyzny [2]. Pokrywa się to także z wynikami badań nad hydronimią V. N. Toporowa i O. N. Trubačewa [3]. Właśnie na obszarze największego zasięgu kultury trzcinieckiej i miłogradzkiej, w rejonie Polesia wołyńskiego, bałtyjska hydronimia nie jest tak intensywna, jest już wyraźnie peryferyjna. Recenzent jest także zdania, że zarówno kultura „miłogradzka", jak i „juchnowska" były strefami przejściowymi bałto-słowiańskimi już w okresie wczesnożelaznym i nie wolno ich łączyć w jeden etnos z kulturą ceramiki kreskowanej („sztrychowanej"), jak to czynił zupełnie bezwiednie Ju. Kucharienko [4], gdyż zamazuje to istotną treść kulturową tych trzech różnych zespołów.

Recenzentowi wydają się także mało prawdopodobne uwagi P. N. Tretiakowa na temat innego oblicza kulturowego i etnicznego kultury „miłogradzkiej" i „zarubinieckiej", wypowiedziane w innym miejscu [5]. Sądził on, że badania O. N. Mielnikowskiej wyraźnie rozgraniczają te dwie kultury pod

[1] Por. mapę zasięgu kultury kreskowanej, opublikowanej w pracach wielu autorów z P. N. Tretiakowem włącznie: H. Mora, O drewniej territorii rassielenija bałtijskich plemion, S. A. (1956), ryc. 4; F. D. Gurlewicz, Driewnosti biełorusskogo Poniemanja, Moskwa 1962, ryc. 21; P. N. Tretiakow, Driewnije gorodiszcza Smolenszczyny, Moskwa 1963, ryc. 1.

[2] A. Gardawski, Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce, „Materiały Starożytne", t. V (1963), tabl. II.

[3] W. N. Toporow i O. N. Trubačew, Lingwiczeskij analiz gidronimow wierchniego Podnieprowja, Moskwa 1962, mapa 2.

[4] Ju. Kucharienko, Pamiatniki żeleznogo wieka na territorii Polesja, Moskwa 1961, ryc. 6.

[5] Ostatnio w pracy: Finno-ugry, bałty i slawiane w oblasti wierchniego Pieczenija Dniepra i Wołgi, „V Miezdunarodnyj sjezd Slavistov", Moskwa 1963, str. 21.

względem etnicznym na podstawie typu pochówka i innych znamion [6]. Recenzent sądzi, że przykład kultury pomorskiej i jej kontynuatorki — kultury grobów kloszowych z obszarów Polski jest dostatecznym przykładem per analogiam do stosunków na obszarze dorzecza Prypeci oraz Dniepru i Soży poniżej Mohylowa. Właśnie z obszarów ziem polskich — mimo odrębności w formie pochówków kultury pomorskiej i kloszowej — mamy wyraźny przykład kontynuacji kulturowej i etnicznej. Badania O. N. Mielnikowskiej z ostatnich lat udowodniły niewątpliwie różnice między kulturą miłogradzką a jej następczynią, kulturą zarubiniecką, w formach pochówków i w ogólnym obrazie tych kultur. Niestety, nie da się jednak zaprzeczyć, że właśnie kultura miłogradzka ma wiele związków z Wołyniem [7], który od początków epoki brązu leżał w zasięgu Prasłowiańszczyzny. Kultura zarubiniecka także jest słowiańska i wywodzi się z jednego pnia razem z miłogradzką, a więc wszelkie przeciwstawianie sobie obu kultur pod względem etnicznym mija się z celem. Dlatego też wydaje się nam, że pochód „stylu zarubinieckiego" na północ nie musi być dowodem ekspansji słowiańskiej w sensie etnicznym w pierwszych wiekach n.e. na obszarze dorzecza górnego Dniepru. Udowadnia natomiast niewątpliwie posuwanie się tej kultury na obszarze strefy kontaktowej bałto-słowiańskiej już w okresach poprzednich. Dlatego zgromadzone przez autora materiały, które są rzekomym dowodem ekspansji etnicznej kultury zarubinieckiej na północ, są na razie mało przekonujące, tym bardziej, że noszą one charakter mieszany, zarubiniecko-czerniachowsko-bałtyjski [8]. Zawarte przez w tym przyczynku uogólnienia uważamy za przedwczesne i na razie za bardzo daleko idące, bo nie poparte masowym materiałem.

Jerzy Antoniewicz

J. Antoniewicz, *Several imported objects from the Roman and Great Migration Period found on the Sudovian tribal territory*, „Swiatowit", t. 24 (1962), str. 319—334, 7 ryc. Tenże, *O kilku importach prowincjonalno-rzymskich i kultury „wenedzkiej", znalezionych na obszarach plemiennych Jaćwieży*, „Rocznik Białostocki", t. III (1962), str. 183—204, 6 ryc., streszczenia w j. rosyjskim i angielskim.

Pierwsza z tych prac jest dosłownym tłumaczeniem drugiej z pominięciem jedynie opracowania inkrustowanego grotu oszczepu z kurhanu „książęcego" ze Szwajcarii pow. suwalski. Należy również zaznaczyć, że tytuł w języku angielskim, umieszczony w opracowaniu pomieszczonym w „Roczniku Białostockim", nie odpowiada tytułowi polskiemu i w tłumaczeniu brzmi „O kilku importach z okresu rzymskiego, znalezionych na obszarach plemiennych Jaćwieży", myląc tym samym czytelnika obcojęzycznego, gdyż jak to autor podał w tytule angielskiego tłumaczenia w „Swiatowicie", zajmuje się również przedmiotami z okresu wędrówek ludów.

Autor w swoim opracowaniu pragnie zwrócić uwagę na parę zabytków, które są jego zdaniem importami na terytorium plemiennym jaćwieskim. W części wstępnej, nakreślonej nieco za

[6] O. N. Mielnikowskaja, O wzaimoswiazi miłogradskoj i zarubinietskoj kultur w jużnoj Biełarussii, „S. A." (1963), str. 32 i n.

[7] O. N. Mielnikowskaja, Mogilnik miłogradskoj kultury w der. Goroszkow w jużnoj Biełarussii, „S. A." (1962), str. 172.

[8] Przykładem mogą być dane opublikowane przez Ju. Kucharienkę z dorzecza Desny. Por. Ju. Kucharienko, Pamiatniki zarubinietskoj kultury w obłasti wierchniego Podnieprowja, „MIA", t. 70, str. 22 i n. Wszystkie wymienione w tej pracy stanowiska znad Desny jako rzekome zarubinieckie są w rzeczywistości albo niepewne, albo stanowią mieszaninę zarubiniecko-czerniachowską.

obszernie (w stosunku do reszty opracowania), autor przedstawia w ogóle historię badań archeologicznych nad Jaćwieżą. W tej części w wersji polskiej odnośnik do ryc. 1 odnosi się zapewne do mapki, która znajduje się w wersji angielskiej, gdyż w wersji polskiej na ryc. 1 umieszczone są plakietki. Następnie autor szeroko opisuje odkrycie unikatowej plakietki emaliowanej w jednym z kurhanów na cmentarzysku w Szwajcarii pow. suwalski. Przy opisie plakietki słuszniej byłoby posługiwać się terminem „średnica" zamiast „szerokość" do okrągłej tarczki plakietki. Sam opis plakietki jest, niestety, dosyć zawiły i nie pozwala sobie wyobrazić jej wyglądu, jeśli się nie ma jej ryciny przed oczami. Ta zawiłość spotęgowała się oczywiście w tłumaczeniu angielskim. Następnie autor podaje analogie do tej plakietki, ilustrując to mapą znalezisk. Należy żałować, że autor nie pokusił się na przedstawienie nam mapki wszystkich znalezisk tego typu plakietek, lecz ograniczył się tylko do terenów Skandynawii i terenów pruskich. Na zakończenie podaje nam autor chronologię tego typu plakietek oraz plakietki ze Szwajcarii i zespołu, w którym została odkryta. W tymże zespole odkryto miecz żelazny. Przeprowadzone zabiegi konserwacyjne ujawniły na nim, że jego głownia wykonana była ze stali tzw. „dziwerowanej". Po opisie miecza i opisie techniki sporządzania tego typu mieczy autor przytacza również analogie i chronologię mieczy tego typu. Podobnie jak emaliowana plakietka, miecz zapewne pochodzi również z rzymskich prowincji nadreńskich.

Z terenów południowych natomiast pochodzi najprawdopodobniej opisywany przez autora szczyt tarczy, odkryty w Krikštonis na Litwie. Jego jedyna na razie znana analogia pochodzi z Węgier, a pokrewna forma znana jest z cmentarzyska Dobrodzieniu na Górnym Śląsku. Warto zaznaczyć, że polscy badacze cmentarzysk typu dobrodzieńskiego bynajmniej nie łączą ich z pobytem członków drużyn germańskich na terenie Śląska, tak jak to robili prahistorycy niemieccy, wiążąc elementy nadczarnomorskie, znajdywane na tych cmentarzyskach, z etnicznymi nosicielami — Gotami, którzy tą drogą mieli utrzymywać kontakt ze swoją skandynawską kolebką. W opracowaniu tego ostatniego importu autor celowo czy przypadkowo pominął sprawę chronologii, co jest szczególnie rażące przy starannej i wnikliwej analizie chronologicznej poprzednich importów. Pominął do tego stopnia, że nie wspomniał w ogóle, jak datowane jest umbo z Litwy i zabytek z Węgier[1].

W tekście polskim w „Roczniku Białostockim" autor jeszcze podaje opracowanie inkrustowanego srebrem grotu oszczepu, który znaleziono w grobie „książęcym" w Szwajcarii. Podobnie jak przy dwu pierwszych zabytkach z tego cmentarzyska, podaje dosyć szczegółowy zestaw i bibliografię analogii, a także przekonujące wypracowanie chronologii. Terenem jednak, z którego grot był importowany na teren jaćwieski, było środkowe dorzecze Warty.

Należy z dużym uznaniem wyrazić się o omawianej tu publikacji importów, których tak mało na razie mamy z tych terenów. Ich cząstkowa analiza pozwala nam powoli wypełniać luki niewiedzy w zakresie kontaktów Jaćwieży ze światem klasycznym i w wypadku grotu oszczepu — z najbliższym terenem sąsiednim kultury „wenedzkiej". Wypływa z tego wniosek ogólny, że warto się zastanowić, czy słusznie czynimy datując wiele zjawisk kulturowych i zabytków oraz zespołów, w których one występują na terenach jaćwieskich, zawsze na cza-

[1] Zarówno umbo do tarczy z Krikštonis, jak i analogia węgierska zostały szczegółowo omówione w zakresie chronologii zarówno przez autora litewskiego, jak i autorów niemieckich i węgierskich. Autorowi tej pracy chodziło tylko o zwrócenie uwagi na występowanie dwóch analogicznych form umb od tarczy na razie w izolowanych środowiskach kulturowych i odległych od siebie terytoriach, na co nie zwrócił uwagi — autor litewski. (przyp. redakcji).

sy późniejsze niż podobne zjawiska czy zabytki na terenie ziem Prusów i plemion polskich. Wobec stwierdzenia tak dalekosiężnych kontaktów może by warto poddać rewizji niektóre ustalenia chronologiczne dla terenów jaćwieskich leżących na uboczu tych podstawowych przemian w pradziejach środkowej Europy.

Romuald Odoj

Ju. W. Kucharienko, *Mogilnik Brest-Treszczin* (K woprosu o tak nazywajemoj gocko-gepickoj kulturie na territorii Poiesja), „Tezisy dokładow na zasied. poswiaszcz. itogam polewych issledow.", Moskwa 1963, str. 45—47.

W latach 1960—1961 autor prowadził badania na tym stanowisku. W rezultacie odsłonięto 600 m² powierzchni, znaleziono 55 grobów i 8 wielkich jam ze spalenizną i kamieniami. Badana część cmentarzyska stanowiła południową granicę tego stanowiska. Pochówki odkryte na tym obiekcie stanowiły dwie grupy: popielnicowe i jamowe. Prawie we wszystkich pochówkach odkryto dary grobowe różnego rodzaju. Nosiły one ślady przepalenia w ogniu. Broni w pochówkach autor nie znalazł. Znalezione dary grobowe były na ogół podobne do tak zwanej kultury gockiej z obszaru dolnej Wisły. Znalazły się tam także przedmioty typowe dla kultury przeworskiej i czerniachowskiej. Autor datuje tę część cmentarzyska na II—IV wiek n.e.

Ju. Kucharienko stwierdza, że znalezione pochówki pod względem swej wymowy kulturowej nie są jedynymi na obszernym terytorium Polesia i Wołynia. Sądzi on, że wszystkie zbadane dotychczas pochówki dotyczą tego samego czasu i są analogiczne do stanowisk tak zwanych gocko-gepickich z obszaru dolnego Powiśla. Jest on zdania, że pod nazwą kultury gocko-gepickiej należy widzieć nie tylko ludy pochodzenia obcego, ale także i plemiona słowiańskie, które razem z Gotami przesunęły się na obszar Naddnieprza, tworząc na początku III w. n.e. kulturę czerniachowską.

j. ant.

V. Ginters, *Die emailverzierte Fibel von Helgö, Kirchspiel Ekerö, Uppland* „Fornvännen", t. 56 (1961), str. 1—24.

Artykuł omawia ciekawy zabytek, znaleziony podczas prac wykopaliskowych, prowadzonych ostatnio w rejonie jeziora Mälar. Jest to zapinka z brązu, o płaskim łuku z trójkątnym przekrojem, zdobna w nasadzane guzki z emalii. Zabytek ten stanowi okaz silnie profilowanych zapinek z późnego okresu wpływów rzymskich. Ośrodkiem wytwórczości ozdób tego typu był okręg Virumaa w Estońskiej SRR, gdzie pierwsze okazy znaleziono jeszcze w końcu ubiegłego wieku w Tursämae. Do chwili obecnej znane jest 9 takich zapinek, z czego aż 5 pochodzi z okręgu Virumaa, a jedna z Finlandii (Isokylä).

Autor przeprowadza szczegółowy przegląd rozmieszczenia ozdób emaliowanych w Europie wschodniej. Dochodzi on do wniosku, że charakterystyczne nasadzane guzki z emalii, nie występują na ogół poza obszarem Estonii — wyjątek stanowi naszyjnik z brązu, znaleziony w Babiętach powiat mrągowski. Nie wyklucza on jednak możliwości, że guzki, zdobiące podkowiaste zapinki znane z terenu Litewskiej SRR, były również wykonywane podobną techniką.

Zdaniem autora metoda intarsji emaliowych przeniknęła do Bałtów z prowincjonalnych ośrodków rzymskich. Przypuszcza on, że najwcześniej znalazła ona zastosowanie w metalurgii Prusów i plemion zachodnio-litewskich, skąd następnie, około IV—V w. przeniknęła do Liwów i Estów.

W ostatnich latach mnożą się odkrycia ozdób pochodzenia bałtyjskiego i fińskiego w regionie jeziora Mälar, że wymienić okazy z pierwszych wie-

ków n.e. w Darsgärde, Helgö" (1954 r.), Alby na wyspie Ekerö i in. Występowanie tych zabytków na szlakach głównej wymiany zdaje się wskazywać na dość ożywione kontakty wymienne Skandynawów z ich wschodniobałtyckimi sąsiadami już w dobie wędrówek ludów.

K. Slaski

P. Lundström, *Två baltiska armringsuppsättningar från Uppland* „Fornvännen" t. 55 (1960) s. 131—135.

Autor podaje krótkie omówienie dwóch pierścieni od brązowych naramienników, znalezionych w Alby parafia Håbo Tibble w Uppiandii. Należą one do typu naramienników, znanego z północnych dzielnic Łotewskiej SRR i z terenu Estońskiej SRR. Stanowią one niewątpliwie produkt złotnictwa Liwów względnie Estów z IV w. n.e.

K. S.

O. Klindt-Jensen, *Øst og Vest i Bornholms Jernalder* „Nationalmuseets Arbejdsmark" (1961), Kopenhaga 1961, str. 157—163.

Autor przeprowadza analizę nowszych znalezisk archeologicznych z obszaru wyspy Bornholm, w szczególności cmentarzyska w Slusegård na wybrzeżu południowym. Zdaniem jego materiał pochodzący z pierwszych wieków n.e., oprócz importów prowincjonalnorzymskich wykazuje również wyraźne wpływy kultur z zachodu i wschodu. Do elementów wschodnich zalicza autor groby o drewnianych pokrywach, wspartych na 4—6 także drewnianych słupach. Analogiczny typ pochówków znany jest również z okolic Wołgogradu, natomiast nie występuje w sąsiednich krajach europejskich. Niektóre cmentarzyska z tego okresu, np. w Sorte Muld koło Svaneke, wykazywały również obecność kości końskich, przy czym jak się zdaje, czaszki końskie umieszczone były na słupie. Zwyczaj dekorowania mogił końskimi czaszkami spotyka się w późniejszych okresach u ludów nadwołżańskich — wspomina o nim m. in. arabski autor Ibn Fadlan. Autor dopatruje się w tym obyczaju pogrzebowym przenikania na teren Bornholmu wpływów kulturowych z obszarów ZSRR, co zdaniem jego wskazuje na kontakty Duńczyków z tymi terenami w połowie I tysiąclecia n.e., a nawet wcześniej.

Wykopaliska z terenu wyspy przyniosły również wiele zabytków, wskazujących na wpływy kulturowe z Pomorza (np. naczynie z IX w., znalezione w Gamleborg koło Almindingen i in.). Końcową część artykułu poświęca autor analizie dość licznych zabytków związanych z kręgiem kulturowym anglosaskim i irlandzkim.

Kazimierz Slaski

M. Kaczyński, *Materiały z cmentarzyska kurhanowego badanego w 1934 r. w miejsc. Mieżany, pow. Święciany, na Wileńszczyźnie* (LSRR), „Wiadomości Archeologiczne", t. XXIX (1963), str. 119—136 + 31 ryc.

Badany w 1934 r. przez Katedrę Archeologii Polski Uniw. Warszawskiego zespół kurhanów w Mieżanach, pow. Święciany, był kontynuacją badań, które w 1893 r. prowadził F. G. Pokrowskij. W okresie międzywojennym odsłonięto na tym stanowisku 9 kurhanów, jeden zaś był uprzednio rozkopany przez amatora. Ponieważ cały bez mała materiał dokumentacyjny oraz dzienniki obserwacji i plany zaginęły w czasie ostatniej wojny, M. Kaczyński z trudem zrekonstruował całość do druku na podstawie zachowanych zabytków, ocalałych fotografii oraz ustnej relacji uczestników tych badań. Jedyny zachowany dziennik obserwacji z paru kurhanów uczestniczki tych badań dr A. Kietlińskiej posłużył mu do opisu zalegania zabytków w warstwie kulturo-

wej oraz opisowej rekonstrukcji układu warstw w nasypach kurhanowych.

Po dokonaniu opisu poszczególnych pochówków w kurhanach autor zastanawia się nad faktem liczebności pochowanych osobników pod nasypami kurhanowymi lub obok nich. Szczególnie tu zwraca uwagę kurhan nr 2, który zawiera 6 pochówków, z czego jeden co najmniej grób męski oraz 2—3 groby żeńskie. Jest to odstępstwo od reguły, gdyż w świetle dotychczasowych opracowań nauki litewskiej w poszczególnych kurhanach spotyka się jeden lub dwa pochówki, występowanie natomiast trzech grobów należy do rzadkości [1]. Autor — moim zdaniem — wysuwa zbyt daleko idącą ocenę, gdy twierdzi, że „... zwyczaj chowania od kilku do kilkunastu (jak np. w kurhanach typu „Prudziszki" na Suwalszczyźnie) osobników w jednym kurhanie sięga zapewne swymi korzeniami (podkreślenie moje) do obrządku grzebania zmarłych nie spalonych i być może właśnie kurhan nr 2 w Mieżanach ze swymi sześcioma grobami jest takim ogniwem, łączącym dwie odrębne formy zmieniającego się obrządku pogrzebowego" [2]. Tak być mogło, ale nie musiało. W każdym razie przykład stanowiska w Mieżanach — moim zdaniem — nie upoważnia do wydawania takich sądów z uwagi na zbyt małą podstawę źródłoznawczą. Z wdzięcznością natomiast czytelnik przyjmie dalszy wniosek autora na temat bogato lub biednie wyposażonych pochówków w Mieżanach, co autor trafnie ocenia, że nie upoważniają one do wysnuwania wniosków natury socjologicznej z uwagi na zbyt wąską podstawę źródłową.

Omawiając typowy inwentarz znaleziony w Mieżanach autor między innymi zajmuje się małymi nożami sierpikowatymi, które jego zdaniem „... można by było nazwać małymi półkoskami", zaznaczając jednocześnie, że „... trudno jest przypuszczać, że służyły do żęcia zboża" [3]. Omawiając dość nieścisłe ich określenie — spotykane w literaturze przedmiotu zarówno w zakresie nazewnictwa, jak i funkcji — M. Kaczyński w ślad za mną uważa, że dokładna ich topologia nie została dotychczas wypracowana [4]. Autor nie wypowiada się jednak konkretnie, jakiemu celowi służyły owe znalezione noże sierpikowate w Mieżanach. Zdaniem recenzenta nie mogły one być półkoskami ani nawet „małymi półkoskami", jak je niezdecydowanie autor nazywa. Nie jest natomiast prawdą, że jakoby tego typu sierpikowate noże nie były znane na obszarach czarnoziemu, lecz tylko strefie leśnej, jak niesłusznie formułuje autor. Właśnie jest rzeczą zagadkową, że podobne noże sierpikowate z dużymi trzonkami znane są między innymi w kulturze czerniachowskiej [5]. Wielkością partii tnącej odpowiadają one mniej więcej nożom sierpikowatym, które znajdowano na obszarach bałtyjskich i które niesłusznie archeologowie ukraińscy zwą czasem „sierpami", jakkolwiek podkreśla się ich małą przydatność do żęcia zbóż. Recenzent sądzi, że być może na obszarach ukraińskich służyły one do karczowania w stepie lub lasostepie burzanów i innych zarośli.

Mówiąc o znalezionych w Mieżanach krzesiwkach sztabkowatych, autor przytoczył dość odległą analogię z obszaru podmoskiewskiego oraz bliższą z Szwajcarii pod Suwałkami, ale się

[1] A. Tautavičius, Wostocznolitowskije kurhany, „Woprosy etniczeskoj istorii narodow Pribałtiki", Moskwa 1959, str. 130—133.

[2] M. Kaczyński, Materiały z cmentarzyska kurhanowego badanego..., „Wiadomości Archeologiczne", t. XXIX (1963), str. 131.

[3] M. Kaczyński, o. c., str. 133.

[4] J. Antoniewicz, Radlica łopatkowa z okresu rzymskiego z północnej Polski, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", t. X (1962), nr 3—4, str. 593—599.

[5] Je. A. Rikman, Nachodki sielskochazdziastwiennych orudii i ziern złakow na siedliszczach czerniachowskogo tipa „Krakkije Soobszczenija", t. 77 (1959), str. 117, fig. 3 a, b.

bliżej nie zastanowił nad zasięgiem tego typu wytworów na obszarze wschodnio- i zachodniobałtyjskim, do czego obowiązywało autora przytaczanie odległej analogii aż spod Moskwy. Nie starał się on wyjaśnić zadziwiającego faktu, że tego typu narzędzia nie występują na obszarach zachodniej i środkowej Litwy oraz na obszarach łotewskich.

Inne zawarte tam sformułowania i przytoczone analogie na ogół nie budzą zastrzeżeń. Również podana przez autora chronologia tego cmentarzyska jest chyba słuszna. Mimo tych uwag krytycznych trzeba podkreślić ogromne zasługi autora przy porządkowaniu zmieszanego w czasie wojny kompleksu zabytków, niełatwego do wydzielenia w zakresie zespołów, oraz jego udane prace nad systematyką tego materiału. Trzeba uznać także za fakt pozytywny opublikowanie tego zdekompletowanego materiału przez Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie.

Jerzy Antoniewicz

M. Schmiedehelm, *Fibuły s byczaczej gołowkoj pierwoj połowiny I tysiaczeletija n.e. s mazurskogo poozierija*, „Światowit", t. XXIV (1962), str. 335—341, 1 ryc.

Autorka zwróciła uwagę na pewien charakterystyczny rodzaj fibul, które występują sporadycznie na terenie Pojezierza Mazurskiego w II—IV w. n.e. Są to fibule brązowe z ukształtowaną mniej lub bardziej foremnie główką bydła rogatego — główką byka lub wołu. Analizując ich konstrukcję autorka podkreśla, że były one zapewne w normalnym użyciu — podobnie jak inne fibule — w okresie rzymskim. Motyw byczej główki jest jednak obcy kulturze plemion pruskich. Autorka przeprowadza więc analizę, jaką drogą motyw ten dostał się w krąg kulturowy na Pojezierzu Mazurskim. Twierdzi ona, że podobne motywy, występujące na sąsiednich terenach, prof. W. Antoniewicz wiąże z wpływem skandynawskim. Z kolei jednak uczeni skandynawscy ten motyw stylu zwierzęcego uważają za zaczerpnięty z kręgu kulturowego Celtów. Autorka, idąc za uczonymi, którzy opublikowali zoomorficzne fibule z Mazur, uważa, że motyw byczej główki na Pojezierzu Mazurskim znajduje się w bezpośrednim związku z kręgiem celtyckim, eliminując pośrednią drogę przez Skandynawię. Na dowód, że motyw główki bydlęcej znany był powszechnie wśród Celtów, autorka przytacza analogie. Drogę, którą przeszedł ten motyw z terenów celtyckich na Pojezierze Mazurskie, trudno jest wykreślić, ale przeżytków kultury celtyckiej na terenie ziem polskich znajdujemy sporo, np. w broni czy ceramice. Jest więc całkiem prawdopodobne, że i omawiany motyw zoomorficzny w ten sposób się tu znalazł.

Warto zwrócić uwagę, że autorka podniosła w tym krótkim artykule znowu jeden z najciekawszych problemów kształtowania się kultury okresu rzymskiego. Coraz częściej pojawia się to zagadnienie na warsztatach archeologów. W polskiej literaturze przedmiotu problem ten podniosła ostatnio J. Rosen-Przeworska[1], analizując również motyw główki bydła rogatego (str. 102—104). Nieznajomości materiałów z terenów Pojezierza Mazurskiego należy przypisać, że J. Rosen-Przeworska nie uwzględniła w ogóle materiału przedstawionego nam przez M. Schmiedehelm.

Romuald Odoj

H. Moora, *Kład V wieka, najdiennyj w Reola, bliz gor. Tartu*. „Światowit", t. 24, (1962), str. 343—351, 3 ryc.

Autor opisuje odkryty w 1954 r. skarb kilku przedmiotów brązowych z V wieku n.e. Należy podkreślić, że jest to jeden z unikatowych skarbów tego

[1] J. Rosen-Przeworska, Przeżytki celtyckie i celtoscytyjskie na obszarze Polski, „Archeologia Polski", t. VIII (1963), str. 67—124.

okresu, gdyż przeważająca większość znalezisk brązów z tego czasu pochodzi ze znalezisk grobowych.

Autor próbuje na podstawie rozpoznania i konsultacji przyrodników zrekonstruować wygląd doliny zalewiskowej rzeki Konsy około połowy I tysiąclecia n.e. Dochodzi do wniosku, że środowisko, poziom wód gruntowych itd. były zbliżone do obecnego. Skarb został odkryty przypadkowo w czasie kopania torfu na głębokości ok. 1 m, według relacji znalazcy — na styku dwu warstw torfu. Razem z przedmiotami brązowymi znajdować się tam miały ułamki naczynia glinianego, w którym zapewne znajdował się skarb, oraz bliżej nie określony, obrobiony przedmiot kościany. Skorupy oraz kość znalazca wyrzucił. Dla sprawdzenia relacji odkrywcy w pobliżu miejsca odkrycia skarbu zrobiono wykop kontrolny, w którym uzyskano potwierdzenie układu warstw torfu. Równocześnie pobrano próbki do przeprowadzenia analizy pyłkowej. Według diagramu głębokość 1 m odpowiada 3—2 tysiącleciu p.n.e., skarb zaś jest grubo późniejszy, stąd wniosek, że musiał być specjalnie zakopany w torfie. Szkoda, że dla uzyskania dodatkowego potwierdzenia nie dokonano mikroskopowych analiz pyłków, które na pewno zachowały się na powierzchni, w rowkach i załamaniach przedmiotów brązowych.

Autor nie rozstrzyga, czy skarb ma charakter tezauryzacyjny, czy też ze względu na środowisko, w jakim został złożony, jest to skarb kultowy, podobnie jak liczne skarby epoki brązu ze Skandynawii. Skarb składa się z 11 przedmiotów: 3 fibul grzebieniastych, datowanych w Estonii na III—IV w. n.e., ale spotykanych również w znaleziskach z V wieku, oraz 8 bransolet, z tego 7 typowych dla III—IV w. n.e., ale również sporadycznie spotykanych w V w. Ósma bransoleta, masywna, o przekroju trójkątnym, jest najmłodsza w tym zespole. Pojawia się na terenach południowej Łotwy dopiero na początku V w. Rozprzestrzenia się na północnej Łotwie i Estonii dopiero w ciągu V i VI wieku. Tak więc cały skarb datowany najmłodszym przedmiotem można odnieść do V wieku n.e.

Romuald Odoj

J. Dąbrowski, M. Gajewska, J. Kruppe, R. Odoj, Wł. Ziemlińska-Odojowa, L. Okulicz, *Sprawozdania z badań archeologicznych, przeprowadzonych na terenie woj. olsztyńskiego w 1962 r.* „Komunikaty Mazursko-Warmińskie" nr 4 (78) 1962, str. 815—834 + 10 ryc. w tekście.

Opublikowanie w formie kronikarskich danych wyników badań archeologicznych prowadzonych na terenie woj. olsztyńskiego na łamach „Komunikatów" należy powitać jako imprezę udaną i pożyteczną. Wszystkim wiadomo, ile zabiegów różnego typu musi przeprowadzić archeolog nim odda do druku niewielki nawet przyczynek, nie mówiąc już o kompletnym opracowaniu naukowym wykopalisk z paru czy jednego sezonu badawczego. Dlatego te krótkie doniesienia należy uważać za bardzo pożyteczne, gdyż orientują czytelnika o postępie badań archeologicznych danego obszaru. Co one zawierają? A więc Łucja Okulicz pisze o pracach wykopaliskowych przeprowadzonych we wsi Gródki, pow. Działdowo dając relację o zbadaniu 35 kurhanów na stanowisku „Brzezinka" oraz dalszych odkryciach innych stanowisk w tej okolicy z różnych okresów chronologicznych. J. Dąbrowski pisze o badaniach zespołu osadniczego Nakomiady-Godzikowo, pow. Kętrzyn, gdzie badano osiedle obronne z okresu wczesnego żelaza datowane na okres halsztacko-lateński oraz relacjonuje wyniki badań na zniszczonym cmentarzysku z tego okresu. Wł. Ziemlińska-Odojowa omawia wyniki badań kurhanu z okresu lateńskiego w Rybnie, pow. Mrągowo (stan. 2) z jednorazowym licznym pochówkiem oraz mającym do-

datkowe pochówki późniejsze. Szkoda, że autorka nie wymieniła jaką przybliżoną liczbę dorosłych i dzieci stanowił jednorazowy pochówek zbiorowy. Możemy się tylko domyślać, że było ich chyba 26 sztuk sądząc po podanej ilości naczyń. Zdajemy sobie sprawę, że wydzielenie ilości osobników oraz ich wieku i płci należy do antropologa — ale sądzę, że sugestie wstępne autorki podane do druku byłyby też interesujące. Ta sama autorka podaje w skrócie sprawozdanie z badań na cmentarzysku z okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Niedanowie, pow. Nidzica, które były kontynuacją z poprzednich lat podanych także do druku przez autorkę w „Komunikatach M.-W.". W roku sprawozdawczym autorka odkryła dalszych 79 pochówków ciałopalnych i 1 szkieletowy — co daje razem z badaniami lat poprzednich 216 pochówków ciałopalnych, 2 kurhany oraz 3 groby szkieletowe. Na razie brak jest opracowań antropologicznych, które by potwierdzały sugestie z lat poprzednich, że cmentarzysko to zawiera tylko pochówki kobiece.

Wł. Ziemlińska-Odojowa prowadziła takie badania cmentarzyska kurhanowego w Żywej Wodzie, pow. Suwałki w ramach Kompleksowej Ekspedycji Jaćwieskiej, które doprowadziły do odkrycia dalszych 2 zniszczonych kurhanów datowanych na III—IV w. n.e., zaś Romuald Odoj prowadził badania ratownicze na cmentarzysku z okresu rzymskiego w Szczepkowie-Zalesiu, pow. Nidzica, gdzie odsłonięto łącznie 13 grobów ciałopalnych, 2 groby szkieletowe i jedno palenisko, z których niektóre groby ciałopalne były otoczone kręgami kamiennymi. Zespół tych znalezisk R. Odoj datuje na II—III wiek n.e.

Do najbardziej ciekawych relacji należy sprawozdanie z badań wykopaliskowych prowadzonych na grodzisku położonym na przysiółku Ostrów koło Pasymia, pow. Szczytno, które było kiedyś przedmiotem inwentaryzacji i przeprowadzonych pomiarów tachymetrycznych przez J. Antoniewicza w pierwszych latach powojennych. Relacjonowany obecnie wynik badań jest drugim sezonem wykopaliskowym autora. Przypuszcza on, że gród ten nigdy nie posiadał wałów, lecz był broniony różnego typu palisadami, co jest rzeczą bardzo prawdopodobną. Odkryto także w jamach ziarna pszenicy i prosa oraz szczątki zwierząt i ryb. Wyróżniono także kilkanaście jam, które są śladami po słupach, które jednak autorowi nie udało się powiązać w jakieś regularne i logiczne całości. Szereg zabytków metalowych, a także profilowana żelazna ostroga z brązowym bodźcem pozwala datować ten obiekt bardzo wcześnie bo na VI—VII w. n.e. Badacz liczy się także z istnieniem drugiej fazy grodu, którą by można było datować na IX—XI wiek n.e., przy czym jest rzeczą charakterystyczną, że znalazły się tutaj pucharki na pustej nóżce najprawdopodobniej jako filiacja kultury słowiańskiej, których kartograficzne zestawienie dokonałem 1958 roku [1]. Należy pogratulować autorowi wyników dotychczasowych badań na tym obiekcie i życzyć, aby mógł te badania kontynuować. Sądzimy, że opublikowane wyniki tych badań staną się trwałą zdobyczą archeologii bałtyjskiej o nie przemijających wartościach zarówno materiałowych, jak i cenne źródło do uogólnień syntetycznych.

Ostatnim sprawozdaniem tutaj opublikowanym jest relacja z badań we Fromborku w latach 1961—1962 na Wzgórzu Katedralnym, których celem było zorientowanie się w najwcześniejszym rozplanowaniu zachodniej części Wzgórza, układzie stratygraficznym oraz wykryciu ewentualnych reliktów zabudowy przestrzennej tego miejsca. Wyniki tych badań nie potwierdziły istnienia na tym obiekcie grodu staropruskiego, ale

[1] Por. J. Antoniewicz, W dziele zbiorowym „Vznik a počatky Slovanů", t. II (1958), str. 211, ryc. 4.

jedynie różną jego zabudowę przestrzenną w późniejszych czasach, odrębną niż obecnie ona występuje.

j.ant.

A. Merkevičius, *Issledowanija gorodiszcz Zaniemanija*, „Matieriały Konferencji Mołodych Uczonych Biełorussii i Pribałtiki", Mińsk 1963, str. 73—79.

Dla badaczy, którzy zajmują się problematyką Jaćwieży, duże znaczenie mają badania archeologiczne, podejmowane przez naukę radziecką na „zaniemeńskim" obszarze południowo-zachodniej Litwy. Prace historyków dowodzą bowiem, że znaczna część tego obszaru wraz z przyległym doń terenem Polski północno-wschodniej wchodziła we wczesnym średniowieczu w obręb terytorium plemiennego Jaćwieży. Jednakże twierdzeniom opartym na analizie źródeł pisanych i interpretacji danych toponomastycznych nie towarzyszą jeszcze dotychczas — wobec braku szerszej podstawy materiałowej — odpowiednio udokumentowane sformułowania archeologów. Stan badań archeologicznych tak w odniesieniu do północno-wschodniego krańca Polski, jak i przyległych doń terenów Republiki Litewskiej nie należy do zaawansowanych. Szczególnie niedostatecznie poznano materiały wczesnośredniowieczne, choć i prace nad okresami wcześniejszymi znajdują się w stadium początkowym. Sporo danych uzyskano jednak w trakcie badań stanowisk z I tys. n.e. na Suwalszczyźnie, które ujawniły jeden z centrów plemiennych ludności bałtyjskiej, zapewne przodków wczesnośredniowiecznych Jaćwingów. Niemniej daje się jednak odczuć dotkliwy brak odpowiedniego dla tych badań tła kulturowego z obszaru południowo-zachodniej Litwy. Trudno zwłaszcza prześledzić procesy kształtowania się Jaćwieży-Sudowii jako zjawiska określonego etnicznie w źródłach pisanych wczesnego średniowiecza.

Interesujący nas region litewski, położony w łuku środkowego Niemna, podobnie zresztą jak i sąsiednia Suwalszczyzna, przez długi czas pozostawał na uboczu działalności badawczej archeologów, mimo że wcześnie zwrócił swymi grodziskami uwagę uczonych i krajoznawców polskich i litewskich z drugiej połowy XIX i początku XX wieku. Od kilku lat notujemy poprawę. Wypada wspomnieć o odkryciach dokonanych w Krikštonis na cmentarzysku z grobami szkieletowymi i ciałopalnymi z połowy I tys.n.e., które dostarczyły wielu nawiązań do badanych przez nas cmentarzysk grupy suwalskiej, czy też o badaniach cmentarzyska w Siliunai. Z nieco odleglejszych przestrzennie obiektów na uwagę zasługują badania miniaturowych grodzisk z połowy I tys. n.e. w Bačkininkiai i Ziegždriai, nawiązujących z kolei do wschodnich połaci Litwy oraz grodziska w Guogai. Omawiany artykuł Merkevičiusa, mający charakter informacyjny, przynosi wiadomości o pracach archeologów litewskich, przeprowadzonych ostatnio w interesującej nas części republiki. Prace te dotyczyły grodzisk. Przeprowadzona inwentaryzacja tych grodzisk wskazywałaby na rozpoczęcie planowej działalności badawczej tego regionu w szerszym niż, dotychczas zakresie. Z uznaniem należy powitać uwzględnienie w tym także problematyki jaćwieskiej w związku z badaniami podjętymi przez naukę polską.

Interesująca wydaje się informacja Merkevičiusa o zweryfikowaniu około 75 grodzisk spośród 135 do niedawna notowanych przez naukę. Pozwala to krytycznej przyjąć dane dotychczasowej literatury przedmiotu, nawet jeśli działalność inwentaryzacyjna nie objęła całego obszaru „Zaniemeńskiego".

Wśród wspomnianych 75 grodzisk autor wyróżnił mniejsze, typu miniaturowych, jednak o silniejszym systemie obronnym aniżeli podobne, które występowały w pierwszej połowie I tys.n.e. we wschodniej Litwie oraz większe

przestrzennie, również silnie umocnione. Wszystkim grodziskom towarzyszą nieraz bardzo rozległe osady. Autor nie przeprowadził wstępnej klasyfikacji chronologicznej obu grup grodzisk. Podawszy ogólnikowo, że w zebranym z grodzisk materiale ceramicznym występuje ceramika z powierzchnią schropowaconą, z którą we wschodniej połaci współwystępuje ceramika kreskowa („sztrychowana"), autor starał się wyłącznie zasygnalizować elementy, które mogą w przybliżeniu określić charakter kulturowy tego obszaru w I tysiącleciu n.ery. Jednakże takie sformułowanie sugerowałoby zarówno jednoczesność wszystkich grodzisk, w tym obu wyróżnionych ich form, jak i brak grodzisk wczesnośredniowiecznych z ceramiką wykonaną przy użyciu koła garncarskiego — co, oczywiście, byłoby nieporozumieniem. Interesująca uwaga autora o rozmieszczeniu grodzisk na obszarze „zaniemeńskim„ pokrywa się ze spostrzeżeniami P. Tarasenki, udokumentowanymi m.in. kartograficznie („Rocznik Olsztyński" t. II, Olsztyn, 1959 r.). Warto podkreślić, że grodziska występują liczniej w południowej i wschodniej części omawianego obszaru, gdy tymczasem na północy notujemy głównie pojedyncze punkty w postaci obiektów wczesnośredniowiecznych, rozmieszczonych wzdłuż biegu Niemna.

W drugiej części artykułu znajdujemy dość lakoniczne relacje o wynikach prac wykopaliskowych, prowadzonych od 1961 r. na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Piliakalniai, rej. Kalwaria, użytkowanym po wiek XIV, oraz w położonej w jego sąsiedztwie osadzie obronnej z połowy I tysiąclecia n.ery, również ze śladami osadnictwa wczesnośredniowiecznego. Grodzisko zlokalizowane na trudno dostępnym wzniesieniu miało wał konstrukcji kamienno-ziemnej oraz warstwę kulturową miąższości do 0,6 m, zalegającą w części przywałowej majdanu. Natomiast osada znajdująca się u podnóża grodziska z wcześniejszą warstwą, zawierającą ceramikę o powierzchni schropowaconej, otoczona była wałem ziemnym o okładzinie kamiennej wysokości 1,5—2 m; wał ten wykazuje 2 fazy budowy, jednakże chronologii tego wału nie zdołano ustalić. Należy przypuszczać, że pełne opracowanie tych interesujących materiałów ukaże się w najbliższym czasie, zapoczątkowując szersze studia nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym północnej części dawnego obszaru jaćwieskiego.

J. Jaskanis

K. Musianowicz, *Materiały i problematyka lokalnych grup wczesnośredniowiecznej ceramiki Podlasia* „Światowit", t. XXIV, Warszawa 1962, str. 587—609.

Zagadnienie wczesnośredniowiecznego Drohiczyna Nadbużańskiego, poruszane w różnych jego aspektach od wielu dziesiątków lat, wciąż pasjonuje wielu badaczy i zajmuje dużo miejsca w literaturze przedmiotu. W ujęciu sumarycznym najwięcej uwagi poświęcono mu jako ważnemu węzłowi handlowemu i komunikacyjnemu wczesnośredniowiecznej Polski i Rusi. Z tym większym aplauzem należy powitać artykuł K. Musianowicz, który jest analizą jednej z gałęzi produkcyjnej, tak specyficznej dla drohiczyńskiego zespołu osadniczego — wytwórczości ceramicznej. Rozpatruje ją autorka w powiązaniu z odmianami lokalnymi ze stanowisk obszaru Podlasia przedbuskiego, zabuskiego i części wschodniej Mazowsza.

Duże nasycenie warstw kulturowych w samym drohiczyńskim zespole osadniczym daje autorce podstawy do przypuszczenia, że istniało tu kilka pracowni garncarskich, i to żywo działających. Zakładając, że mamy do czynienia z ośrodkiem władzy feudalnej (Góra Zamkowa), osadą zamieszkaną przez wojów i kupców, związaną jak najściślej z ożywioną drogą handlową na Bugu (osada zachodnia) i wreszcie z osadą skupiającą rzemieślników (osada wschodnia), można uznać, iż zespół ten pretenduje z wszech

miar do miana ośrodka miejskiego. Szczególnie, jeśli się jeszcze dodatkowo weźmie pod uwagę ubóstwo form organizacyjnych tego obszaru w porównaniu np. z wczesnośredniowieczną Wielkopolską.

Cechą charakterystyczną ceramiki drohiczyńskiej jest przede wszystkim zadziwiająca konsekwencja w sposobie przygotowywania materiału. Autorka stwierdza bowiem, że ilość i rodzaj domieszek schudzających oraz technika wypalania nie zmieniają się przez cały okres użytkowania ośrodka, tzn. od końca XI w. poprzez wiek XII i XIII trwają niezmiennie w przeciwieństwie do zaobserwowanego wielkiego zróżnicowania w zakresie formy naczyń. Decydującą przewagę mają naczynia o krótkim, lekko wygiętym wylewie i krótkiej, cylindrycznej szyjce, o największej średnicy brzuśca przypadającej na 3/4 wysokości, uznane przez autorkę za typ przewodni. Sporadyczne w warstwach końca XI w., w wieku XIII stają się już formą dominującą. Pozostałe wyróżnione zasadnicze typy są to niskie garnki z uchem, miski o wysokich ściankach, małe czarki, pucharki na pustej nóżce oraz naczynia z szyjką cylindryczną. Rodzaje tych naczyń pozostają w ścisłym związku ze sposobem ich zdobienia gęsto ustawionymi nakłuciami podłużnymi, kwadratowymi lub kątowymi, które tworzą pasy dookolne, rzednące w dolnej partii naczynia, pasmami rytych rowków równoległych do siebie oraz niekiedy karbowaniem krawędzi i brzegu wyodrębnionego dna.

Typ przewodni naczyń zespołu drohiczyńskiego wystąpił stosunkowo licznie na pobliskich dwóch stanowiskach, na osadzie „Sowa" i „Kozarówka", w warstwach XII- i XIII-wiecznych. Naczynia te są identyczne z drohiczyńskimi zarówno pod względem wykonania, jak i tworzywa. W związku z tym autorka problem miejsca ich wyrobu traktuje jako otwarty. Dopuszcza ewentualność produkcji miejscowej, która była pod silnym wpływem warsztatów grodowych, ale nie neguje możliwości nabywania gotowych wyrobów.

Z terenu Podlasia przedbuskiego autorka dysponuje materiałem pochodzącym ze stanowisk systematycznie badanych oraz z badań powierzchniowych, które ilościowo przeważają, ale nie są źródłem pełnowartościowym. Do pierwszej grupy należą cmentarzyska typu mazowieckiego w Łużkach i Niewiadomej pow. Sokołów, datowane na XI i XII w. Według obliczeń statystycznych typ przewodni występuje tu w wypadku pierwszym w 40%, w drugim — w 90%. Różni się on jednak proporcjami, masą ceramiczną oraz dość prymitywną techniką wykonania. Na tej podstawie autorka wysuwa przypuszczenie, że naczynia te były wyrabiane w miejscowych wiejskich ośrodkach garncarskich. Wśród materiału ceramicznego, zebranego dzięki badaniom powierzchniowym, trudno jest ustalić procent występowania naczyń „drohiczyńskich". Na uwagę zasługiwałyby osady w Mogielnicy pow. Łosice i w Brzozowie pow. Siedlce z końca XI i XII w., gdzie fragmenty ceramiki typu przewodniego wystąpiły w znikomej ilości, a więc według kryteriów oceny techniki i surowca reprezentowałyby także wytwórczość miejscową.

Inne formy naczyń typowych dla zespołu osadniczego w Drohiczynie, jak czarki o krawędzi wychylonej i z pasmami rytych ukośnie żłobków czy też szczątkowo zachowane naczynia zdobione pasmami prostymi lub linią falistą, wystąpiły na osadach w m. Bużyska z XII—XIII w., Małożew z XI—XII w., pow. Sokołów i Zabuże pow. Łosice. Większą ilość typów naczyń „drohiczyńskich" spotyka się na cmentarzyskach i osadach Podlasia zabuskiego. Znaczny ich procent w ogólnej masie ceramicznej wystąpił przede wszystkim na cmentarzyskach mazowieckich w m. Niewiarowo-Sochy z XII—XIII w. i Słochy-Ogrodniki z XI—XII w. oraz na trzech stanowiskach we wsi Granne pow. Siemiatycze. Wśród pozostałych autorka wy-

różnia badane przed wojną cmentarzysko mazowieckie z grobami ciałopalnymi w Kuraszewie pow. Hajnówka, uznając je za najbardziej na północ wysunięty punkt z formą naczyń „drohiczyńskich", leżący poza zwartym zasięgiem ich występowania. Ostatnie badania wykopaliskowe w tej samej miejscowości, ale na drugim analogicznym cmentarzysku, odległym ca. 0,5 km od wyżej analizowanego, nie potwierdziły występowania ceramiki typowej dla ośrodka grodowego w Drohiczynie.

Na terenie Mazowsza wschodniego autorka rozpatruje dwa punkty osadnicze: osadę w Kamionce Nadbużnej pow. Ostrów Maz. oraz grodzisko w Dmochach-Rodzonkach pow. Wysokie Maz. W świetle zeszłorocznych badań konserwatorskich na stanowisku w Dmochach-Rodzonkach zagadnienie domniemanego grodziska i jego chronologii wydaje się problematyczne. Wchodzi bowiem ono w skład kompleksu wielkich kurhanów typu „rostołckiego", datowanych na środkowy okres rzymski. Według informacji miejscowej ludności z obrębu tego obiektu, uznanego przez W. Bernata za grodzisko, przez wiele lat wybierano kamienie, co spowodowało powstanie wklęsłego środka i pierścieniowatego obrzeżenia. Badania powierzchniowe też nie potwierdziły występowania ceramiki wczesnośredniowiecznej, wobec czego fakt, że W. Bernat znalazł jeden mały fragment naczynia, jest dość enigmatyczny. Oczywiście, prawidłowe rozwiązanie mogą przynieść dalsze badania wykopaliskowe na tym stanowisku. Stosunkowo duży procent form analogicznych z ceramiką „drohiczyńską" wykazuje materiał z osady z połowy XII w. w Kamionce Nadbużnej. Są to między innymi fragmenty naczyń o wyodrębnionej szyjce, pokrytej ornamentem gęsto ustawionych żłobków i naczynka z uszami. Ciekawym zjawiskiem jest jednak pewne odstępstwo i innowacje wprowadzone w zdobieniu naczyń typu przewodniego, nie znane zupełnie w Drohiczynie, a mianowicie szyje lub styki szyi i brzuśca pokryte są pojedynczą lub podwójną linią falistą.

W dalszym ciągu swego artykułu autorka rozpatruje zagadnienie odrębności ceramiki drohiczyńskiej, a jednocześnie ustala pewne cechy wspólne z naczyniami mazowieckimi oraz ruskimi. Po skartografowaniu punktów osadniczych i analizie materiału ceramicznego dochodzi do wniosku, że jako punkt centralny należy traktować Drohiczyn, pod którego wpływem kształtowała się wytwórczość ośrodków wiejskich. Rodzi się jednak zasadnicze pytanie co do tak sformułowanych postulatów. W jakim konkretnie czasie autorka lokuje okres oddziaływania tych wpływów? Czy zespół osadniczy w Drohiczynie, datowany najwcześniej na koniec XI wieku, w którym ceramika typu przewodniego występuje sporadycznie, a powszechna staje się dopiero w XIII w., mógł tak silnie oddziaływać w zakresie „mody" na wiejskie ośrodki produkcyjne, wydatowano również na XI i XII w.? Trzeba by przecież przyjąć jakieś granice czasu na ugruntowanie się tej specyficznej formy w samym Drohiczynie, a potem na rozprzestrzenianie się jej i na naśladownictwo. Fakt, iż w osadach z XI—XII w. występuje on w stosunkowo małych ilościach, jest chyba nie najważniejszy, gdyż materiał pochodzący głównie z badań powierzchniowych czy ratowniczych nie może dawać podstaw do uogólnień statystycznych. Może należałoby więc uznać jakieś inne centrum na szerszym obszarze, niezależne od Drohiczyna i wcześniejsze od niego, które asymilując pewne cechy ruskie i mazowieckie potrafiło wytworzyć swoisty typ ceramiki. Dlatego też może niezbyt bezpieczne jest sformułowanie K. Musianowicz, iż wobec długiego istnienia niektórych osad „... do porównań należałoby brać tylko ceramikę z tych warstw, które chronologicznie odpowiadają odnośnym warstwom ośrodka osadniczego w Drohiczynie". A może przy więk-

szej ilości badanych systematycznie punktów okazałoby się, że typ ceramiki „drohiczyńskiej" występuje już we wcześniejszych fazach XI w.

Ogromną pomocą byłyby tu niewątpliwie opracowania materiałów z rejonu Grodna i Wołkowyska, które pozwoliłyby dokładniej ustalić zasięg występowania tej formy ceramicznej i jej chronologii. W każdym bądź razie niewątpliwy w świetle dotychczasowych wyników badań pozostaje fakt, że Drohiczyn XII i XIII w. jako niezwykle żywotny ośrodek miejski odgrywał niepoślednią rolę w kształtowaniu się osadnictwa i jego charakteru na okolicznym terenie nadbużańskim. Pewnikiem są również specyficzne cechy produkcji ceramicznej tego obszaru, co jest treścią niniejszego artykułu, ale wciąż nie rozstrzygnięta pozostaje sprawa genezy ceramiki typu „drohiczyńskiego", jej najwcześniejszej chronologii oraz dróg rozprzestrzeniania się. Jeśli bowiem założymy, że powstała w centrum wcześniejszym od Drohiczyna, mogła się w jednym czasie przyjąć i w zespole grodowym, i ośrodkach typu wiejskiego, co potwierdzałoby datowanie. Oczywiście, zrozumiałe jest, że ośrodek miejski, dysponujący kilkoma pracowniami garncarskimi, mający ciągłe kontakty handlowe potrafił szybko nasycić rynek wewnętrzny i zapewnić sobie zbyt ceramiki, która różniła się zasadniczo pod względem jakościowym od chałupniczo wyrabianych na własne potrzeby naczyń w ośrodkach wiejskich.

Ten naprawdę niezwykle ciekawy artykuł zupełnie niepotrzebnie został obarczony dodatkowym balastem w postaci zagadnienia, niejednokrotnie dyskutowanego w literaturze przedmiotu, jakim jest wpływ pojawienia się koła garncarskiego na wytwórczość ceramiczną z punktu widzenia jej formy. Na podstawie ceramiki z Drohiczyna i okolicy autorka pragnie udowodnić, że koło garncarskie nie spowodowało ubóstwa form, wręcz odwrotnie, zwiększyło jej różnorodność. Ten problem przede wszystkim nie znajduje pokrycia w tytule pracy i właściwie poza kilkoma zdaniami we wstępie i zakończeniu w samej treści. Psuje kompozycję pracy i wreszcie stwarza możliwość postawienia zarzutu autorce, że operowała jedynym kryterium, tj. kryterium formy. Wydaje się, że nawet największa różnorodność naczyń zawsze zależała od ich przeznaczenia, od zapotrzebowania, a więc od funkcji, a nie tylko od opanowania techniki i twórczej weny garncarza.

Danuta Jaskanis

F. D. Guriewicz, *K istorii driewniego Nowogrudka*, „Światowit", t. XXIV, Warszawa 1962, str. 557—575, 13 rycin w tekście.

F. D. Guriewicz, która od lat zajmuje się badaniem najstarszych dziejów Czarnej Rusi, w obręb swoich naukowych zainteresowań włączyła także Nowogródek, jeden z ważniejszych grodów tej ziemi. Przed rozpoczęciem planowych robót wykopaliskowych w Nowogródku autorka dokonała penetracji terenu i wstępnych badań, tak w samym mieście, jak i w jego najbliższej okolicy. Ich wyniki podała w artykule drukowanym w XXIV tomie „Światowita". F. D. Guriewicz formułuje w nim swoje zdanie o roli Nowogródka i jego wczesnych dziejach. Poglądy jej stają się tym ciekawsze, kiedy porównamy je z wynikami planowych robót, podawanych w druku w miarę ich postępu. Badaniami objęła autorka resztki dawnego miasta, na które składają się: wzniesienie zwane „Górą Zamkową" i przylegające do niej podgrodzie oraz wzgórze z usytuowaną na nim cerkwią Borysa i Gleba. F. D. Guriewicz omawia po kolei wszystkie stanowiska, wchodzące w skład osadniczego kompleksu Nowogródka. „Góra Zamkowa" jest to wyniosłe wzgórze, na jego wałach wznoszą się resztki pięciu baszt z cegły i kamienia pochodzących z XVI w. Majdan „Góry Zamkowej" za-

chował się we względnie dobrym stanie. Wykorzystując znajdujący się tam dół, autorka oczyściła jego profil i uzyskała wstępne rozpoznanie obiektu. F. D. Guriewicz wyróżniła tu cztery warstwy gruzu ceglanego, leżące na głębokości od 20 do 220 cm. Na głębokości 3 m wystąpiły konstrukcje drewniane. Zbyt małe wymiary wykopu (150 × 180 cm) i występująca woda zmusiły autorkę do przerwania badań. Z szurfu tego ciekawsze przedmioty pochodzą z warstw dolnych, które przypadają na wczesne średniowiecze. Jako wskaźnik chronologiczny pozostałych warstw należy wymienić monetę Złotej Ordy z 1355 r. znalezioną na głębokości 1 m.

Drugim omawianym przez autorkę obiektem jest podgrodzie przylegające do „Góry Zamkowej", które jak wiemy stało się terenem jej późniejszych badań [1]. Na początku F. D. Guriewicz ograniczyła się do obserwacji w wybranym pod wznoszony tu budynek wykopie z osadnictwem wczesnośredniowiecznym. Trzecim obiektem badań było wzgórze z cerkwią Borysa i Gleba. Na wzgórzu tym autorka wykonała niewielki sondaż o wymiarach 3 × 2 m, który prócz ułamków wczesnośredniowiecznej ceramiki dał stosunkowo dużo przedmiotów. Obserwacje, prowadzone na terenie współczesnego miasta, ujawniły także istnienie warstw kulturowych. Autorka, rozpatrzywszy materiały uzyskane z trzech niewielkich wykopów, doszła do wniosku, że w „Górze Zamkowej" i podgrodziu należy widzieć resztki „dietinca", czyli zamku-grodu, i „okolnego grodu", czyli grodu zewnętrznego. Obie te części wspomniane są w Letopisie pod 1274 r. Jeżeli chodzi o chronologię dolnych warstw stanowisk, to autorka w pierwszej fazie swych badań datuje je ogólnie na XI—XIII w., nie precyzując ściślejszych granic czasu. Sygnalizuje tylko występowanie wcześniejszej osady, pochodzącej z X—XI w., co zresztą dalsze badania potwierdziły.

F. D. Guriewicz we wstępnej fazie prac zajęła się także rozpoznaniem osadnictwa najbliższej okolicy Nowogródka. Badała więc ona cmentarzyska kurhanowe i otwarte osady, położone o 1,5—4 km od miasta. Z otwartych osad zbadała F. D. Guriewicz tylko Gorodiłowkę, datowaną na X—XI w. Na podstawie ceramiki i przedmiotów osadę tę uważa autorka za współczesną dolnym warstwom Nowogródka. Tezę tę podtrzymuje i w następnych artykułach [2]. W Gorodiłowce prócz osady istnieją do dziś dwa cmentarzyska kurhanowe. Na drugim z nich z 42 nasypów grobowych autorka zbadała jeden, na pierwszym z 13 zachowanych — dwa. Oba kurhany pierwszego cmentarzyska były ciałopalne i chronologicznie odpowiadały osadzie gorodiłowskiej i dolnym warstwom Nowogródka. Kurhan drugiego cmentarzyska był szkieletowy, bez wyposażenia i znacznie młodszy od dwóch kurhanów pierwszego skupiska. Kurhany innych stanowisk są przeważnie ciałopalne, typu gorodiłowskich. Badania te pozwoliły autorce na twierdzenie, że miasto Nowogródek powstało na terenie objętym przez silne osadnictwo słowiańskie już w X—XI w., i że zarówno kurhany z obrządkiem ciałopalnym, jak i szkieletowym są pozostałością jednego etnicznie osadnictwa, tj. Dregowiczan. Z powodu zbyt fragmentarycznych badań F. D. Guriewicz nie mogła odpowiedzieć na pytanie, czy założenie Nowogródka należy przypisać ludności, po której pozostały wokół miasta otwarte osady i cmentarzyska kurhanowe, czy też miejscowym elementem osadniczym, po których zostały ślady z X—XI w. Zresztą należy sądzić, że i dalsze badania także nie do-

[1] F. D. Guriewicz, Ob okolnom gorodie letopisnogo Nowogrodka X—XIII w., „Sowietskaja Archeologija", 1962, nr 1, Moskwa 1962, str. 241—252; Tamże, Badania archeologiczne w Nowogródku na obszarze BSSR, „Rocznik Białostocki", t. IV, Białystok 1963, str. 341—355.

[2] F. D. Guriewicz, Driewnosti Biełoruskogo Poniemanja, Moskwa—Leningrad 1962, str. 94.

starczą autorce danych do wyjaśnienia tego zagadnienia.

Zreferowany w dużym skrócie artykuł F. D. Guriewicz jest ciekawy, gdyż przedstawia warsztat pracy autorki we wstępnej fazie badań. Autorka poza krótkim rekonesansem na terenie samego miasta przeprowadza rozpoznanie terenu, na którym wyrósł interesujący ją zespół osadniczy. Bada więc otwarte osady i kurhany, poznaje czas ich powstania i kulturę ludności, która je pozostawiła, i zastanawia się nad wzajemnym stosunkiem wszystkich elementów osadniczych. Na podstawie wyników wstępnych rozpoznań tworzy autorka pewien obraz, który będzie rozwijać i uzupełniać w miarę postępowania prowadzonych prac. Ze wstępnych twierdzeń autorki do dziś pozostała bez zmian chronologia najniższej warstwy Nowogródka oraz zidentyfikowanie „Góry Zamkowej" i podgrodzia jako „dietinca" i „okolnego grodu". Chronologię w ramach ogólnych, autorka w miarę postępu badań uściślała.

Krystyna Musianowicz

I. Cimermane, *Zimes uz XI—XIII gs māla traukiem Latvijas PSR teritorija*, „Latvijas PSR vēstures muzeja raksti — arheologija". Ryga 1962, str. 95—104 + + 10 ryc. w tekście.

Praca ta ma poważne znaczenie nie tylko dla archeologii bałtyjskiej, ale także słowiańskiej. Dotyczy ona znaków garncarskich na ceramice wczesnośredniowiecznej, znalezionych zarówno na grodziskach, jak i na cmentarzyskach na obszarze Łotwy. Do chwili podjęcia przez autorkę tej pracy na obszarze łotewskim znane było ponad 170 ułamków ceramiki i całych naczyń ze znakami garncarskimi. Jest przy tym rzeczą charakterystyczną, że naczynia z tymi znakami były znajdywane głównie jak dotąd w strefie Daugavy (Dźwiny), a w jednym tylko wypadku znaleziono naczynie z takim znakiem na cmentarzysku koło Krimuldy w dorzeczu rzeki Gauja, która stanowiła także jak wiadomo strefę drożną z ziemi pskowskiej ku Zatoce Ryskiej. Natomiast zupełnie na uboczu od szlaków handlowych tworzy na ziemi Zemgalów stanowisko Mežotne, gdzie ceramika tak znakowana pojawia się dopiero w XII, a może już w XIII wieku. W podanych tu faktach wydaje mi się, że istniała oczywista jakaś prawidłowość, którą autorka zdaje się nie dostrzegać skoro pisze, że obszar strefy drożnej Daugavy jest na obecnym etapie badań najbardziej nasycony ceramiką z znakami, dlatego, że tu właśnie najwięcej badano duże obiekty. Oczywiście fakt przeprowadzania w rejonie Daugavy w ostatnim półwieczu dużej ilości badań w jakimś stopniu rzutuje na całość naszej znajomości tego faktu kulturowego — ale chyba jest rzeczą jasną, że nie może determinować braku występowania na ceramice znaków garncarskich na obszarze kurskim i liwskim. A przecież stosunkowo dobrze zbadane grodzisko w Talsi na obszarze liwskim nie dostarczyło ani jednego znaku garncarskiego oraz analogicznie ma się z wspomnianym wyżej stanowiskiem w Mežotne, gdzie znaki garncarskie pojawiają się dopiero w XIII wieku, a tylko jeden fragment dna z niepewnym znakiem garncarskim można datować na XII wiek. Przypomnę tu także, że równie ubogi w znaki garncarskie jest obszar plemienny Prusów, a moje 5-letnie badania w Jeziorku, pow. Giżycko nie pozwoliły mi stwierdzić istnienia takcechowanych naczyń na tym stanowisku mimo uzyskania wyraźnych dowodów na istnienie wpływów garncarstwa mazowieckiego w zakresie typologicznym i funkcjonalnym. Sądzę przeto, że fakty zaobserwowane w Jeziorku należy także rzutować na zjawiska łotewskie. Zarówno stanowisko w Talsi jak i Mežotne, a także stanowisko w Jeziorku w Prusach leżały na uboczu od głównych szlaków handlowych. Tam, gdzie były szybsze kontakty ze światem zewnętrznym, jak np. jest to widoczne wzdłuż strefy drożnej Daugavy, tam znaki garncarskie

pojawiają się już w XI wieku — natomiast na obszarach leżących na uboczu — na przykładzie np. Jeziorka w Prusach — znaków na wytworach garncarskich albo nie ma lub są nieliczne, co oczywiście można uogólnić także odnośnie zjawisk łotewskich.

Ważne jest także stwierdzenie autorki odnośnie ilości występowania znaków garncarskich wśród materiału ceramicznego na poszczególnych stanowiskach. I tak na grodzisku w Daugmale znak garncarski występuje na co dziesiątym naczyniu, zaś na grodzisku Asote — na co dwudziestym. Jeszcze mniej było znaków na grodzisku w Olinkalns, mimo że wszystkie leżą na szlaku wodnym Daugavy. Autorka w tej też sprawie nie zajmuje jasnego stanowiska, co jest zrozumiałe, gdyż obiekty te nie były tak gruntownie zbadane, żeby nie było można wykluczyć w tym zakresie przypadkowości takiego, a nie innego nasycenia naczyń znakami garncarskimi na poszczególnych stanowiskach.

Ciekawa jest konkluzja ostateczna autorki co do przyczyn cechowania den naczyń. Ponieważ wśród 170 egzemplarzy naczyń ze znakami garncarskimi badaczka nie zauważyła całkowicie podobnych, a nawet w przybliżeniu podobne różnią się między sobą rozmiarami i plastyką dochodzi ona do wniosku, że każde naczynie zostało wykonane na innej podstawce (kole). Dalszą konsekwencją tego stwierdzenia jest odrzucenie hipotezy, że znaki te są śladem oznaczeń poszczególnych pracowni garncarskich — gdyż w ten sposób nie można przyjąć, że były one tylko w paru egzemplarzach cechowane, a resztę tej wytwórczości ceramicznej z niewiadomych względów tych znaków nie otrzymała — co jest oczywistym nonsensem.

Autorka skłonna jest przypuszczać, że znakami oznaczano dna naczyń wytwarzanych na zamówienie poszczególnych odbiorców — przy czym dla każdego odbiorcy większej ilości tych produktów wykonywano osobny znak na kole garncarskim. Natomiast naczynia, które były przeznaczone do sprzedaży na rynkach lokalnych w okresie targów nie były znaczone — gdyż nie było z góry wiadomo w jakie ręce użytkownika one się dostaną. Cel dawania znaków garncarskich na naczyniach — zdaniem autorki — był analogiczny, jak widzimy to w późniejszym materiale etnograficznym. Chodziło o to, żeby oznaczyć własność poszczególnej rodziny oraz aby ta własność przy czynnościach produkcyjnych nie została ona zamieniona — zwłaszcza przy takich okazjach jak zbiorowe młócenie ziarna, karczowanie lasu itp. Te znaki własnościowe (nasze gmerki) pozwalały poznać narzędzie każdego uczestnika zbiorowych czynności produkcyjnych, wymagających zorganizowanego wysiłku całej wsi czy jej części. Autorka stwierdza także, że podobne znaki własnościowe spotyka się nie tylko na narzędziach rolniczych Łotwy z XIX wieku, ale także wśród wytworów miejskiego garncarstwa Rygi, datowanego na XIII—XVII wiek. Zachodzi jednak pytanie, na które autorka nie daje odpowiedzi — jaki był cel oznaczenia naczyń, gdyż te ostatnie niełatwo mogły ulegać zamianie podczas ich użytkowania w ciasno zabudowanym grodzie i podgrodziu? Otóż wydaje się recenzentowi, że naczynia ze znakami garncarskimi znajdowane w strefie drożnej Daugavy mogły być nie w każdym wypadku wytworem miejscowego środowiska — ale opakowaniem, które przebyło nawet odległą drogę np. z sąsiednich obszarów księstw ruskich. W nich przewożono miód, wosk, sadło lecznicze z określonych centrów produkcji i znaki te wyobrażały określone środowiska produkcyjne lub handlowe, skąd ten towar przychodził. Za powyższym poglądem świadczy dotychczasowy rozrzut naczyń ze znakami garncarskimi w rejonie tej strefy handlowej, a zupełny ich brak w XI wieku na terytoriach plemiennych, leżących w zupełności na uboczu. Oczywiście ten pogląd jest tylko jeszcze jed-

ną z hipotez, których odnośnie materiału zachodniosłowiańskiego ostatnio w polskiej archeologii namnożyło się sporo (J. Kostrzewski, W. Hensel, Z. Kołos-Szafrańska i inni). Hipoteza recenzenta może okazałaby się słuszna, gdyby I. Cimermane podjęła dalsze badania nad znakami garncarskimi na terenie Pskowszczyzny i Połocczyzny i gdyby udało się jej wykryć ceramiczne typologiczne związki między materiałem łotewskim a ruskim, a także ich wzajemną zależność w zakresie znaków. Nie trzeba chyba w tym miejscu podkreślać wagi takich badań, a tym bardziej ewentualnych pozytywnych stwierdzeń w tym zakresie. Miałyby te dane ogromne znaczenie dla wyjaśnienia jeszcze jednej strefy kontaktów między plemionami łotewskimi a słowiańskimi ośrodkami grodowymi tej miary co Psków Połock i inne. Nie jest także wykluczone, że zjawisko występowania tych znaków garncarskich w materiale wczesnośredniowiecznym Łotwy ma bardziej ograniczony zasięg. Wywołane ono zostało potrzebą znakowania opakowań towarów wytworzonych na miejscu i przeznaczonych na rynki lokalne i tą właśnie cechą producent starał się gwarantować odbiorcy na rynku lokalnym dobroć wytworzonego towaru będącego przedmiotem zbytu w zasięgu paru okresowych targów podgrodowych na stosunkowo niewielkiej przestrzeni.

J. Antoniewicz

ETNOGRAFIA

Opracowania ogólne

P. Dundulienė, *Žemdirbystė Lietuvoje*. Nuo seniausių laikų iki 1917 metų, Lietuvos TSR Aukstųjų Mokyklų Mokslo Darbai, Istorija V, Wilno 1963, str. 274, ryc. 136.

Praca P. Dundulienė pt. „Žemdirbyste Lietuvoje" poświęcona jest historii rozwoju rolnictwa na Litwie od czasów najdawniejszych do 1917 r. To obszerne monograficzne opracowanie stanowi podsumowanie wieloletnich badań autorki w zakresie historii, rolnictwa, a przede wszystkim typologii i rozwoju narzędzi rolniczych na Litwie. Pracę tę poprzedziło kilka artykułów, z których wymienić należy: Arimo irankiai Lietuvoje laikotarpyje (1955), Trilaukes Žemdirbystės sistemos atsiradimo ir įsigalejimo Lietuvoje klausimu (1957), Zuobris (Senovinis arimo įrankis Viešurio Lietuvoje 1960), Ziemledielje w Litwie w epochu fieodalizma (1956) i inne.

Monografia „Rolnictwo na Litwie" składa się z trzech podstawowych części: 1) Rolnictwo na Litwie w okresie wspólnoty plemiennej, 2) Rolnictwo na Litwie w epoce feudalnej i w kapitalizmie (do 1917 r.), 3) Narzędzia rolnicze na Litwie w feudalizmie i w kapitalizmie (do 1917 r.) oraz ludowe zwyczaje związane z pracami na roli. Praca poprzedzona jest wstępem, w którym autorka omawia literaturę przedmiotu i źródła, z jakich korzystała, i uzupełniona uwagami końcowymi oraz bibliografią, wykazem muzeów i archiwów, z których autorka czerpała materiały, indeksami nazwisk, nazw geograficznych i indeksem przedmiotowym. Do pracy dołączone jest kilkustronicowe streszczenie w języku rosyjskim. W tekście znajduje się bogaty materiał ilustracyjny — 136 rycin, w tym 3 plany wsi, 3 mapy, przedstawiające zasięgi narzędzi rolniczych na terenie Litwy, oraz jedna tablica przedstawiająca konstrukcję drewnianego maneża wraz z młockarnią. Większość rysunków i fotografii pochodzi z okresu współczesnego i przedstawia materiał etnograficzny z XIX i XX w. Wśród ilustracji znajduje się także kilka przekazów ikonograficznych z wieków wcześniejszych oraz kilka reprodukcji zabytków archeologicznych.

P. Dundulienė do swej pracy wyko-

rzystała bardzo bogaty i różnorodny materiał. Z jednej strony są to dane z gotowych już opracowań archeologicznych i historycznych, z drugiej zaś — materiały zebrane przez autorkę w archiwach, muzeach oraz na drodze bezpośrednich etnograficznych badań terenowych. Autorka zgromadziła głównie material etnograficzny, na podstawie którego próbuje przedstawić historię rozwoju rolnictwa na Litwie, traktując dane archeologiczne i historyczne jako uzupełnienie, jako wyjaśnienie genezy niektórych form i poparcie dla stawianych tez. O dużym znaczeniu materiału etnograficznego świadczy ich ilość, wykorzystana w omawianej pracy. Część trzecia, oparta w całości na materiale współczesnym, obejmuje około 150 stron druku, gdy część pierwsza, poświęcona rolnictwu okresu wspólnoty plemiennej — zaledwie 25 stron.

Przechodząc do omówienia poszczególnych rozdziałów należy zwrócić uwagę na przyjęty w pracy podział chronologiczny. Przede wszystkim wiele zastrzeżeń budzi postawienie daty 1917 r. jako ścisłej cezury czasu, poza którą autorka stara się nie wykraczać i na której kończy epokę kapitalizmu na Litwie. Po pierwsze, 1917 rok nie wniósł istotnych zmian w systemie rolnictwa na Litwie. Okres kapitalizmu przeciągnął się tu do II wojny światowej, czyli do chwili włączenia Litwy do ZSRR i utworzenia Litewskiej Socjalistycznej Republiki. Po drugie, autorka wykorzystuje materiał etnograficzny pochodzący z okresu po 1917 r. W wypadku gdy narzędzie czy zwyczaj ludowy — zanotowany w okresie międzywojennym lub nawet współcześnie — był znany w okresach wcześniejszych, zastrzeżeń być nie może, jednakże wiele wytworów mogło powstać po I wojnie światowej lub przekształcić się w formy doskonalsze. Najlepszy tego przykład stanowią pługi żelazne. Ujęcie P. Dundulienė powoduje w następstwie przesuwanie chronologii wstecz. Skłonność tę można zauważyć wielokrotnie, i to zarówno dla zabytków końca XIX i początków XX wieku, jak i dla epok wcześniejszych (np. zastosowanie rolnictwa sprzężajnego, zastosowanie trójpolówki itp.). Zastrzeżenia tego nie należy uważać za chęć wykazywania opóźnionego rozwoju rolnictwa na Litwie. Zastrzeżenie to oparto na ostatnich wynikach badań archeologicznych oraz na danych etnograficznych, które pochodzą z terenów północno-wschodniej Polski. Proces zmian w rolnictwie na wymienionych terenach był podobny, a zatem w okresie współczesnym największe nasilenie tych zmian nastąpiło nie po uwłaszczeniu, ale po I wojnie światowej. Uwłaszczenie było jedynie aktem prawnym, nie popartym reformami ekonomicznymi. Po upadku powstania styczniowego, które objęło również terytorium Litwy, nastąpił nawet pewien regres, tym bardziej dotkliwy, że rząd Rosji carskiej nie był zbytnio zainteresowany sprawami agrarnymi w zachodnich guberniach swego imperium.

P. Dundulienė omawia sytuację rolnictwa na Litwie w okresie trzech epok: wspólnoty plemiennej, feudalizmu i kapitalizmu. Feudalizm na Litwie — według autorki — należy datować na koniec I tysiąclecia, a koniec — na I połowę XIX wieku, z tym że już w II połowie XVIII w. istnieją zaczątki kapitalizmu. Słabą stroną chronologii przyjętej przez P. Dundulienė jest brak dokładniejszych podziałów na podokresy oraz nie sprecyzowany stosunek do przyjętych w nauce podziałów archeologicznych i historycznych.

Według autorki rolnictwo na Litwie pojawiło się w neolicie, a na przełomie naszej ery stało się ono podstawowym zajęciem Litwinów. Hodowla, rybołówstwo, łowiectwo i bartnictwo miały znaczenie pomocnicze. Panującym sposobem uprawy ziemi był system wypaleniskowo-żarowy, a głównymi narzędziami były topór, motyka, brona sukowatka i sierpy. Początki rolnictwa ornego na Litwie P. Dundulienė przesuwa do połowy

pierwszego tysiąclecia. Podstawowym narzędziem dla tego okresu miało być radło, powstałe prawdopodobnie z jednozębnej motyki. Panującym systemem uprawy ziemi była gospodarka przemienno-odłogowa, polegająca na uprawianiu pól stałych, co pewien czas pozostawianych pod ugór na kilka lub kilkanaście lat. W rezultacie tego już w pierwszych wiekach naszej ery miały pojawić się pola stałe, na których zaczęto siać zboże ozime i jare. Z systemu przemienno-odłogowego powstała trójpolówka. Początkowo była to trójpolówka nieregularna. Jedno gospodarstwo posiadało kilka kawałków ziemi różnej wielkości, chaotycznie rozrzuconych na całej przestrzeni wsi. Taki nieregularny układ był rezultatem stopniowego karczowania kawałków lasu, najbardziej dogodnych do uprawy zbóż. Obok trójpolówki nieregularnej w dalszym ciągu stosowano system przemienno-odłogowy i wypaleniskowo-żarowy.

Na temat przedstawionej przez P. Dundulienė historii rozwoju rolnictwa na terenie Litwy w okresie wspólnoty plemiennej i wczesnego feudalizmu wypowiedzą się bardziej autorytatywnie archeolodzy i historycy, tymczasem pragnę zwrócić uwagę na wspomnianą już tendencję autorki do przesuwania chronologii oraz na ilość i rodzaj materiałów, z których autorka buduje swoje hipotezy. Jest to materiał już opracowany, z którym autorka nie polemizuje i którego nie zestawia krytycznie.

Część druga poświęcona jest rolnictwu na Litwie w feudalizmie i w kapitalizmie (do 1917 r.). W rozdziale pierwszym omawia powstanie i rozwój trójpolówki, szczególnie zaś podkreśla tak zwaną „pomiarę włóczną" (1557) i zmiany, jakich ta ustawa dokonała w systemie gospodarowania i w rozplanowaniu wsi i gruntów wiejskich. Rozdział drugi omawia powstanie i rozwój rolnictwa wielopolowego i płodozmianowego. Wiele uwagi autorka poświęciła przemianom ekonomiczno-społecznym i kulturalnym w końcu XVIII i w XIX wieku, które bezpośrednio oddziaływały na rozwój gospodarki. Pierwszych prób udoskonalenia techniki rolnej dokonali w swoich majątkach wielcy właściciele ziemscy. Porzucając trójpolówkę wprowadzali oni uprawę wielopolową i płodozmian, jednocześnie zaś coraz częściej i na coraz większych obszarach uprawiali rośliny okopowe, motylkowe i trawy nasienne. Do uprawy ziemi zaczęli stosować nowe narzędzia, przede wszystkim żelazne pługi i brony oraz młocarnie, żniwiarki i inne maszyny rolnicze. Dużą rolę w propagowaniu tak zwanego nowego rolnictwa odegrała literatura rolnicza, np. podręczniki M. Oczapowskiego (Zasady gospodarstwa rozumowego, Gospodarstwo wiejskie i inne). Zarówno literatura rolnicza, jak i sama działalność gospodarcza właścicieli wielkich majątków opierała się głównie na wynikach rolnictwa zachodnioeuropejskiego. Z zachodniej Europy sprowadzano pierwsze narzędzia i maszyny rolnicze oraz nowe gatunki roślin i systemy gospodarowania. W krótkim czasie zaczęto podobne narzędzia wyrabiać na terenie Litwy. Zmiany w strukturze ekonomicznej objęły początkowo tylko nielicznych właścicieli ziemskich, drobna szlachta i chłopstwo w dalszym ciągu gospodarowali według starych wzorów. Dopiero zwiększenie produkcji nowych narzędzi i obniżenie ceny przyczyniło się do tego, że drobni rolnicy zaczęli chętnie porzucać sochy na rzecz pługów mimo prób zmierzających do ulepszania samej sochy, zamieniać brony drewniane na żelazne, a cepy na młocarnie. W II połowie XIX w. zaczęto wydawać dla chłopów specjalną literaturę fachową w formie kalendarzy rolniczych i pisemek oświatowych. Rozwój rolnictwa bardziej intensywnie przebiegał w guberni kowieńskiej aniżeli w wileńskiej. Autorka tłumaczy to większą zamożnością chłopów, która wynikała między innymi z tego, że chłop na terenach północno-zachodniej Litwy gospodarował na dużych chutorach. Gospo-

darstwa jednodworczne powstawały na skutek akcji czynszowania włościan, prowadzonej już od pierwszych lat XIX w. Po uwłaszczeniu przechodzenie na chutory stało się bardzo powszechne. Rozpowszechnianiu się stosunków kapitalistycznych towarzyszy pojawienie się na wsi litewskiej nowych warstw społecznych: bogatego chłopstwa, samodzielnie gospodarującego na swojej ziemi, oraz dużej masy wolnej siły roboczej, która zasilała głównie przede wszystkim folwarki. Niektóre uogólnienia autorki w tym rozdziale, aczkolwiek słuszne w generalnych zarysach, wzbudzają pewne zastrzeżenia, jeśli się je ograniczy tylko do terytorium Litwy.

Część trzecia, najbardziej obszerna, zawierająca bogaty i interesujący materiał opisowo-faktograficzny, poświęcona jest narzędziom rolniczym, czynnościom związanym z obróbką ziemi i uprawą roślin oraz zwyczajom stosowanym podczas prac polnych. Jak już wspomniałem, autorka do tej części pracy wykorzystała przede wszystkim materiał etnograficzny. Dużą zasługą P. Bundulienė jest to, że zebrała cały materiał dotyczący narzędzi rolniczych z obszaru Litwy i przeprowadziła klasyfikację z jednoczesną próbą wyjaśnienia genezy niektórych typów i form. Narzędzia rolnicze dzieli autorka na narzędzia służące do obróbki ziemi, do siewu, do sprzętu zbóż oraz do młócenia. Obok narzędzi omówiła także czynności i zwyczaje związane z obróbką (orką) ziemi, siewem, sprzętem zbóż i młocką.

Na terenie Litwy pierwszym narzędziem ornym było radło-arklas. Pomijam chwilowo radła ze skrzydełkami, rozpowszechnione w XIX i XX w. w związku z uprawą roślin okopowych (kartofle, buraki). Obok nich występowały dwie odmiany radeł rylcowych: 1) radła rylcowe, w których rylec osadzony był w grządzieli, od której odchodziły dwie rączki i 2) radła rylcowe, w których rylec osadzony był między dwiema hołoblami i poprzecznie do nich biegnącą rękojeścią. Radła pierwszego typu przypominały sochy dwupolicowe, drugiego natomiast — sochy łopatkowe. W XIX w. radła zaczęto stosować do oborywania ziemniaków i buraków, uzupełniając je dwoma lub trzema skrzydełkami w celu lepszego odwalania ziemi na boki. W tym też czasie skonstruowano albo przejęto radło ramowate z płozem, które także miało dwa skrzydełka. Radła ze skrzydełkami nie stanowią form pierwotnych, pominiemy je zatem w dalszych rozważaniach. Najbardziej powszechnym narzędziem do orki na Litwie aż do XIX wieku była socha — žagre. Występowała ona w dwóch odmianach: dwupolicowej i łopatkowej. Autorka przeprowadza jeszcze dokładniejszą typologizację wewnątrz tych dwóch odmian, zwracając uwagę na formę rylca, sośników, odkładnic i odkładni (łopatki) itp. Załączona mapa ilustruje zasięg sochy łopatkowej (tereny północno-zachodniej Litwy) i dwupolicowej (tereny południowo-wschodniej Litwy w dół od Niemna i Wilii). Słabą stroną tej mapy jest statyczne ujęcie materiału i brak bliższych danych do chronologii zjawiska. Nie oznaczono także terenów, na których występowała socha dwupolicowa żelazna, o której jest wzmianka w tekście. Na obszarach Litwy środkowej na północ od Kowna autorka odkryła nowe narzędzie, zwane žuobris. Budową narzędzie to przypomina radła i sochy łopatkowe. Ma ono jeden rylec osadzony w hołoblach i trzy niezbyt wykształcone skrzydełka, z których środkowe jest ruchome. Autorka na podstawie zbieżności form uważa to narzędzie za przejściowe od radła do sochy. Za tym przypuszczeniem świadczyłby według autorki, także zasięg występowania tego narzędzia. Powstaje pytanie, czy słuszna jest ta interpretacja i czy można tworzyć schemat rozwojowy dla narzędzi litewskich od radła poprzez žuobris do sochy. Gdyby na terenie Litwy występowały tylko radła rylcowe typu drugiego (patrz wyżej) i sochy łopatkowe, wówczas nie byłoby żadnych zastrzeżeń.

Tymczasem na Litwie od dawna występują radła rylcowe typu pierwszego i sochy dwupolicowe. Pozostaje kwestią jeszcze nie wyjaśnioną zależność tych dwóch podstawowych typów radeł i soch.

W wieku XIX rozpowszechniają się pługi. Są to już rozwinięte formy pługów krótkogrządzielowych, bezkoleśnych, początkowo z drewnianymi częściami (grządziel, słupica, płóz, rączki), z czasem całkowicie żelaznych. Na wsi pojawiają się pługi kowalskie, a potem fabryczne. W wyniku zetknięcia się pługów z sochami powstawały formy pośrednie — bądź to sochy żelazne, bądź pługi z rozdwojoną odkładnicą. Do transportu pługów na pole stosowano włóki, drewniane sanki i pojedynczy płóz. Po omówieniu narzędzi autorka opisuje orkę i wylicza szczegółowo rodzaje i nazwy stosowane do orki na ugorach, orki pod jare i ozime zboże itp., a następnie zwyczaje, które określa zwyczajami tak zwanymi pierwszej skiby. Na Litwie zanotowano wiele odmian bron. Istniały brony wykonane z jednego wierzchołka drzewa — sukowatki (a może przyjąć termin spolszczony — sękowatka), brony smykowe, brony podobne do sukowatek, a jednocześnie do smykowych, zwane po litewsku šakarinos, wreszcie brony plecione (laskowe) i wiele odmian bron beleczkowych. Z wyjątkiem trójkątnej formy brony beleczkowej i może brony jarzemkowej wszystkie inne przypominają formy bron laskowych. Przejawia się to w zachowaniu regularnej kraty, złożonej z beleczek i poprzecznie do nich umocowanych listewek. Do rozkruszania ziemi służyły także drewniane wały. Krótką wzmiankę poświęca autorka oczyszczaniu ziemi z kamieni, które wywożono za pomocą drewnianych sanek, podobnych do sań służących do transportu narzędzi w pole. Następne paragrafy omawiają nawożenie ziemi oraz wymieniają zwierzęta używane do zaprzęgu, podaje równocześnie rodzaje zaprzęgów. Na Litwie używano do orki i wszelkich prac w polu wołów i koni. Woły zaprzęgane w jarzma, z których autorka wydziela jarzma przyrożne, kabłąkowe, kulowe oraz jarzma do zaprzęgu pojedynczego. Konie zaprzęgano w szleje albo w duhę z chomątem.

W osobnym rozdziale autorka omawia rodzaje zbóż i roślin okopowych, wysiewanych i sadzonych na Litwie, a następnie opisuje prace przygotowawcze do siewu, sam siew, przyrządy pomocnicze (płachty, fartuchy, plecione koszyki), zwyczaje związane z pierwszym siewem i zwyczaje związane z zakończeniem siewu i poświęcaniem pól. Z narzędzi używanych do sprzętu zbóż autorka opisuje sierpy, półkoski oraz kosy, zwracając uwagę na różne sposoby przymocowywania żelaza do kosiska, na różne kształty rączek (rączki obginane, rączki wdłubywane w kosisko, krótkie i długie) oraz na występowanie części uzupełniających: kabłąków, płacht i grabek, dodawanych podczas koszenia zbóż. W rozdziale poświęconym sprzętowi zbóż wiele miejsca zajmują opisy zwyczajów dożynkowych, tak bardzo popularnych i z pietyzmem pielęgnowanych na Litwie. Poza tym znajduje się tu opis kopienia zbóż, suszenia na przepłotach i w stodołach, zwózki roślin, zbioru roślin jarych i przemysłowych (len, konopie). Autorka opisuje narzędzia w takiej kolejności, w jakiej następują prace rolne. Zatem po sprzęcie zboża opisuje młockę, wianie i czyszczenia ziarna oraz przechowywanie. Do przechowywania zboża służą stodoły (klojimas), w których niekiedy dosuszano ziarno i w których młócono. Narzędziami służącymi do młócenia były cepy oraz walce i w późniejszym okresie (koniec XIX w.) rozpowszechniające się na wsi ręczne, potem mechaniczne młocarnie. Na terenie Litwy autorka zanotowała różnorodne formy cepów: gązewkowe, pętlicowe, ogniwkowe, kapicowe z lokalnymi odmianami (jednokapicowe, w których kapica znajdowała się albo na bijaku, albo na dzierżaku, i cepy z umocowanym na dzierżaku kabłączkiem, do którego przywiązywana była

gązwa bijaka). Walce służące do młocki mają dwie zasadnicze formy: 1) na okrągły walec nabijane są prostokątne kołki i 2) forma przypominająca wydłużony tryb z nabitymi lub wyciosanymi zębami. Z innych pomocniczych narzędzi wymieniono widły, szufle do wiania oraz rzeszota, z których szczególnie zasługują na uwagę wielkie, okrągłe lub owalne rzeszota, zawieszane nad klepiskiem. Zboże przechowywano w stodołach, w domach lub w specjalnych budynkach — spichrzach. Do przechowywania zboża służyły kosze zasobowe, wyplatane ze słomy, toki wydłubywane z jednego pnia drzewa lub skrzynie zbite z desek. Rozdział ten kończy opis zwyczajów związanych z młocką.

Przedstawiony powyżej przegląd treści dostatecznie orientuje o zakresie omawianej pracy. Niewątpliwie, jest to praca bardzo cenna zarówno dla etnografa, jak i dla historyka oraz archeologa, ponieważ zestawia bogaty materiał faktograficzny, daje dokładne i dostatecznie udokumentowane opisy, klasyfikuje wytwory kultury ludowej według przyjętej w nauce terminologii i objaśnia genezę niektórych narzędzi i zwyczajów.

M. Pokropek

Opracowania szczegółowe

Iz. Butkevičius, *Lietuvių valstiečių ūkiniai pastatai*, „Iš lietuvių kulturos istorijos", t. II, Vilnius 1959, str. 237—256, 24 ryc. oraz streszcz. ros.; J. Minkevičius, *Lietuvos kaimo senųjų medinių ūkinių trobesių architektūra*, „Valstybinės LTSR Architektūros Paminklų Apsaugos Inspekcijos Metraštis", t. II, Vilnius 1960, str. 81—101, 37 ryc. oraz ros. streszcz.; J. Baršauskas, *Lietuviškų svirnų architektūra*, „Lietuvos TSR architektūros klausimai", t. I, Kaunas 1960, str. 66—117, 67 ryc. oraz streszcz. ros.; J. Minkevičius, *Kai kurie akmens mūro architektūros ypatumai XVIII—XIX a. Lietuvos ūkiniuose pastatuose*, tamże, str. 118—141, 23 ryc. oraz streszcz. ros.

Od 1958 r. na Litwie ukazało się kilka opracowań etnograficznych. Najwięcej uwagi poświęca się staremu, obecnie szybko zanikającemu budownictwu wiejskiemu. Od wydania w 1958 r. przez Akademię Nauk Lit. SRR I tomu serii „Iš Lietuvių kultūros istorijos" przeszło 15 lat do chwili ukazania się ostatniego numeru „Gimtasai Kraštas" w 1943 r., gdzie były pomieszczane materiały etnograficzne, dotyczące budownictwa ludowego. Jak wiadomo, czasopismo „Gimtasai Kraštas" było wydawnictwem Muzeum Krajoznawczego w Szawlach (LSRR). Od tego czasu naukowcy litewscy przeprowadzili nowe badania etnograficzne, lecz ich rezultaty pozostawały dotychczas nie ogłoszone. Obecnie wyniki nowych badań ukazały się w zbiorze artykułów, wydawanych przez trzy instytucje naukowe i konserwatorskie. Ich wartość naukową nie sposób jednakowo ocenić, gdyż zależy ona od zdolności i przygotowania poszczególnych autorów. Dlatego sądzę, że artykuły te nie mogą zastąpić jeszcze nie wydanej dotychczas ogólnej monografii o starej litewskiej architekturze i budownictwie wiejskim.

Iz. Butkevičius w swoim artykule na podstawie zachowanych przykładów budownictwa z wieku XIX i początku XX dał zwięzły opis spichrza, chlewa, stodoły i łaźni. Tylko przypadkowo i lakonicznie wspomina w nim autor źródła historyczne i literackie, w których zawarte są wiadomości o litewskich budynkach gospodarczych w czasach dawniejszych, np. „Inwentarz dworów litewskich z XVI w.", ponieważ duża ich część jest dostępna w publikacjach z roku 1934, 1941, 1955, redagowanych przez K. Jablonskisa. Iz Butkevičius dzieli spichrze i stodoły na typy żmudzkie i auksztackie. Odnośnie chlewów i łaźni autor nie poddaje ich etnograficznej klasyfikacji regionalnej. Najwięcej uwagi

zwraca autor na ilość pomieszczeń w budynku. Według tego wyciąga on wnioski o stopniu rozwoju założenia przestrzennego budynków. Im więcej pomieszczeń, tym późniejsza forma planu. W gruncie rzeczy ilość pomieszczeń i przegród w spichrzach, chlewach i domach zależy przede wszystkim — jak się wydaje — od wielkości gospodarstwa. Najstarsze spichrze żmudzkie mają po 4 lub 5 pomieszczeń, a całkiem nowy spichrz z obszaru położonego w łuku środkowego Niemna — tylko 2. Czasem autor wyciągał dosyć powierzchowne wnioski z ogólnej bryły budynków. Na przykład, archaiczne masywne stodoły auksztackie zalicza do „zwykłego rzutu", a o analogicznym rozplanowaniu i tylko nieco odmiennej konstrukcji, stodoły żmudzkie zalicza zaś do „bardzo skomplikowanego rzutu" (str. 250). Na ogół autor zadowala się tylko krótkimi uwagami o konstrukcji i architekturze, rozpatrując funkcjonalność budynków i ich pomieszczeń oraz domniemany rozwój planu rozbudowy. Dla ilustracji podane są plany 8 zabudowań i 16 fotografii, które — niestety — nie są wystarczająco wyraźne, żeby można było dopatrzyć się szczegółów dekoracji i konstrukcji. Nie podano ani rzutów pionowych zabudowań, ani detali rysunków technicznych, ani też planu sytuacyjnego, z którego byłoby widoczne lokowanie poszczególnych budynków w zagrodzie. Nie wykorzystał autor także innych materiałów inwentaryzacyjnych, znajdujących się w litewskich archiwach.

Na początku artykułu Iz. Butkevičius omawia cel swojej pracy i ustala podstawowe typy budynków, rozpatruje ich rozmieszczenie oraz przyczyny powstawania. Jeżeli ostatni cel został mniej więcej osiągnięty, to jednak autorowi nie udało się rozwiązać zagadnienia genezy poszczególnych typów budynków, ich dyslokacji geograficznej ani nawet ich klasyfikacji. Co prawda 10 stron tekstu to trochę za mało na tak obszerny temat, gdy jeszcze dużo miejsca zajmują ilustracje.

Recenzja ta nie byłaby rzetelna, gdybyśmy nie wytknęli różnych nieścisłości i błędów, z powodu których ta praca — a są przecież inne, staranniej wykonane — nie powinna była być opublikowana w wydawnictwie Akademii Nauk. Autor niesłusznie twierdzi, że dotychczas w literaturze litewskiej nie było prac o budynkach gospodarczych. W swoich bibliograficznych odsyłaczach autor wcale nie wspomniał o dwóch wybitnych pracach, w których jego koledzy K. Čerbulėnas i V. Žilėnas podali wyczerpujące wiadomości i uzasadnili pochodzenie swoich odkryć dotyczących litewskich obór. Obie te prace były opublikowane w 1958 r., w t. I. zbioru „Iš Lietuvių kultūros istorijos", a więc były dla autora dostępne. Konstrukcje włościańskich zabudowań uzasadnił i dokładnie zilustrował K. Čerbulėnas w wydanym w 1958 r. w tomie I. „LTSR Architekturos Paminklų Apsaugos Inspekcjonis Metraštis", lecz i tę pracę Iz. Butkevičius przemilcza. Nieco wcześniej, bo w latach 1934—1943 ogłoszono kilka artykułów o litewskich wiejskich budynkach gospodarczych w czasopiśmie „Gimtasai Kraštas". Autor dwukrotnie powołuje się na ten periodyk pisząc o łaźni, lecz z niewiadomych powodów nie podaje nazwisk autorów cytowanych artykułów, P. Skardžiusa i I. Mickėvičiusa. Z artykułu znanego filologa Skardžiusa w „Gimtašai Kraštas" z roku 1934 autor dosłownie przepisał kilkanaście zdań, wyjaśniających znaczenie słowa „łaźnia" — pirtis (str. 253). Takie przepisanie bez podania nazwiska autora jest podobne do plagiatu. Chociaż autor omawia niektóre szczegóły architektoniczne, to jednak nie dał do nich materiału ilustracyjnego, np. pieca w łaźni. Autor nie znał także osieci pieca, choć jest to urządzenie bardzo ważne.

Pragnęlibyśmy także mieć ściślejsze wiadomości o przegrodach w spichrzach. Jeśli już poruszamy niektóre aspekty architektoniczne, jak kształt dachu i jego stosunek do wysokości ścian, to byłoby

wskazane zwrócić więcej uwagi na ornament. Na przykład kolumny litewskich krużganków są bogate dzięki swoim plastycznym, różnorodnym kształtom. Nie zamieszczono ani jednej ilustracji, aby to czytelnikowi uzmysłowić. Tylko w jednym zdaniu wspomniano o spichrzu z belkowanym pokryciem, zwanym „valais", a i w tym zdaniu są dwie omyłki. Przede wszystkim takie spichrze spotyka się bowiem nie tylko w południowo-wschodniej Litwie, lecz również są one szeroko rozprzestrzenione w północno-wschodniej części Auksztoty. Po wtóre, przeznaczeniem belkowanych pokryć nie była ochrona przed pożarem, jak twierdzi autor, lecz było to zabezpieczenie od najścia myszy i od sypiących się z góry źdźbeł słomy (co stwierdziła w 1940 r. ekspedycja do Auksztoty muzeum kowieńskiego). W całej pracy autora brak danych, kiedy i kto fotografował i inwentaryzował wspomniane zabudowania. Nie ma też żadnej daty, kiedy budynki te były stawiane. A to mogło być ustalone. W pracy naukowej jest niezbędna dokładna chronologia. Wygląda na to, że Iz. Butkevičius pisząc swój szeroko zakrojony artykuł bardzo się śpieszył i dlatego nie mógł go wykończyć.

Inż. architekt J. Minkevičius na 20 stronach tekstu systematycznie i starannie wyczerpuje ten sam temat, którym poprzednio zajmował się Iz. Butkevičius. Znajdujemy tutaj nowe dane, wyjaśniające konstrukcję zabudowań, co etnografom jest najczęściej mało znane i stanowi dla nich jedynie dziedzinę pomocniczą. J. Minkevičius gruntownie rozpatruje przetrwałe do naszych czasów, a budowane w XIX wieku, najczęściej przez średniozamożnych rolników, obory, stodoły, osiecie, siennice, łaźnie oraz pokrótce mówi o przepłotach (rodzaj drabin do suszenia grochu i wyki itp. — przyp. tłum.) wędzarniach i piwnicach. Niektóre wykorzystane przez niego przykłady pochodzą z XVIII lub początku XX w. Autor rozmyślnie nie podaje w swojej pracy spichrzy na str. 4a, ponieważ były one dosyć wyczerpująco opracowane przez innych autorów, etnografów i architektów. Na podstawie pracy tej mamy pojęcie, jak wyglądał starodawny budynek gospodarski do pieczenia chleba, tak zwany „ubiades" w którym piekło się chleb jeszcze w pierwszej połowie XX w. Autor ilustruje swoją pracę starannie wykonanymi planami, przekrojami fasad i ich detalami. Niestety, tak jak i w poprzednio ogłaszanych pracach, dotyczących budynków litewskich, brak jest i w recenzowanej pracy dat inwentaryzacji tych zabudowań oraz czasu ich budowy. Jeżeli nieraz trudno jest ustalić datę postawienia budynku, należałoby podać przynajmniej datę przybliżoną. Autor przecież musiał znać daty inwentaryzacji, tak ważne również i dla czytelnika, np. czy budynek był sfotografowany niedawno, czy przed 30 laty. Recenzent wie, że wiele wykorzystanych przez J. Minkevičiusa przykładów zinwentaryzowano i sfotografowano w latach 1938—1940, a niektóre z nich całkiem niedawno. Nie wspomina on również, czy wyżej wymienione zabudowania jeszcze istnieją, czy też są już zburzone. Zdaje się, że w niektórych wypadkach autor mógł bez trudu sprawdzić takie fakty. Szczególnie zasługują na uwagę wykonane przez autora 3 tablice z wytypowanymi zabudowaniami: obory, stodoły z osiecią i stodoły lub siennice bez osieci. Jest też w literaturze litewskiej pierwsza próba, poświęcona budownictwu wiejskiemu. Na tych tablicach są przedstawione oddzielnie i równolegle typy aukstockie i żmudzkie razem z planami i schematami fasad. Można by dyskutować, czy liczba wydzielonych typów (we wszystkich tablicach po 4 typy i jeszcze po kilka wariantów) jest optymalna. Chociaż autor konsekwentnie scharakteryzował wszystkie typy wydzielonych budynków gospodarczych, wydaje się, że ta liczba jest nieco przesadzona. Na przykład, typy II i III stodół z osieciami różnią się tylko tym, że typ III ma jesz-

cze drzwi boczne, lecz zasady rzutów poziomych tych obiektów są jednakowe.

J. Minkevičius pracę swoją wzbogacił jeszcze przejrzystym schematem konstrukcji nakrywającej zabudowania z 6 wariantami i tabelką proporcji wysokości × szerokości. We wcześniej publikowanych pracach etnografów brakowało takiego jasnego podejścia architektonicznego i technicznego, jakie dał nam autor-architekt. Jest rzeczą zrozumiałą, że w niewielkim artykule nie sposób rozpatrzeć wszystkich poruszonych problemów tak wyczerpująco, jakby to mogło być opracowane w książce specjalnej. Jednak i w tych trudnych warunkach autor nie unikał poruszania wielu zagadnień etnograficznych, bez których nie byłyby zrozumiałe specyficzne cechy wiejskiej architektury litewskiej. Formy konstrukcji i rzutu poziomego są przede wszystkim uzasadnione potrzebą gospodarską, która oczywiście nie może kolidować z tradycją. Obcym czytelnikom autor może się wydać zbyt wielkim entuzjastą, gdy akcentuje talent architektoniczny majstrów ludowych, którzy rozwiązali zagadnienia charakterystycznego planu zabudowy przestrzennej (str. 97). Autor twierdzi, że na Litwie istnieje zwyczaj grupowania kilku zagród wiejskich blisko siebie, kompozycyjnie ściśle związanych z krajobrazem. Takie wnioski nasuwa autorowi widok stojących rzędem wzdłuż wiejskiej ulicy stodół i domów w Auksztocie. Recenzentowi zaś się wydaje, że te dosyć efektownie przedstawione przez autora plany przestrzenne wsi zrodziły się same, bez żadnego komponowania przestrzennego. Właśnie wąskie, poprzerywane wiejskie działki zagrodowe dyktowały położenie stodół, budowanych na końcu działek, bliżej pól, a dalej od domów. Tak było wygodniej dla gospodarstwa i bezpieczniej w wypadku pożaru. Autor twierdzi, że w XIX w. w Auksztocie (Litwa wschodnia) budowano stodoły bez osieci, a same osiecie do suszenia lnu budowano oddzielnie. Szkoda, że autor nie dał ilustracji zabudowania z taką oddzielną osiecią i nie przytoczył ani jednego konkretnego przykładu. Na zamieszczonych ilustracjach widać osiecie tylko w stodołach. Osiecie jako oddzielne zabudowanie byłyby wielką rzadkością nie tylko w Auksztocie, ale i w innych rejonach Litwy. Wiadomo, że gdy nie było osieci w stodole, len suszono w łaźni. Na stronie 90 autor omawia „ramy" w osieciach do suszenia zboża, tak zwane *gretelemis*. Odpowiedniejszą nazwą i znaną etnografom byłaby „krata" (*ardėlė*) lub „kratka" (*ardkilai*). Litewskie terminy budownictwa ludowego mogłyby — jak się wydaje — wzbogacić nowoczesną terminologię architektoniczną, która jest przestarzała i nie zawsze jasna.

Poruszając problem genezy budynków autor jest ostrożny i żeby temat zmieścić w zakreślonych ramach, ogranicza się tylko do faktów z dziedziny architektury, rzadko kiedy uzupełniając je danymi historycznymi. W takich wypadkach byłoby bardzo pożądane, gdyby czytelnik znalazł tutaj odsyłacze do literatury etnograficznej. Na przykład, o genezie obór siennicowych i ich związku z wybiegami bez dachu rozpatruje V. Žilėnas w swym artykule, opublikowanym w I tomie „Iš Lietuvių kultūros istorijos" (Wilno 1958). J. Minkevičius nie wspomina także nic o starym domu litewskim, który zachował się do początku wieku XX na Żmudzi pod nazwą „numo" i był przebudowany na chlew, a także częściowo pełnił rolę innych zabudowań gospodarczych. W tym miejscu należałoby zwrócić uwagę na pracę K. Čerbulenasa również z 1958 r. o tym właśnie „numo". Kończąc tę krytyczną część recenzji, możemy zauważyć swego rodzaju sprzeczność we wnioskach autora: na początku mówi on, że litewska architektura ludowa nie była konserwatywna, lecz wciąż się zmieniała i doskonaliła. W drugim wniosku już podkreśla się, że w starych wiejskich zabudowaniach gospodarskich najdłużej zachowały się archaiczne formy archi-

tektoniczne i konstrukcyjne. W rzeczywistości jednak w całej wschodniej i środkowej Europie stare budownictwo wiejskie przez długie wieki było konserwatywne w swej tradycyjnej technice obróbki drewna, ponieważ takie były warunki ekonomiczne i kulturalne rolników. Włączenie się J. Minkevičiusa do dość już licznego w ostatnich latach zastępu — litewskich badaczy domostw należy uznać za zdarzenie szczęśliwe. Jego obiektywizm i rzeczowa techniczna metoda będą służyć litewskiej kulturze, jej historii oraz etnografii, będą też chyba mieć wpływ na architekturę nowoczesną.

Praca architekta doc. J. Baršauskasa o spichrzach jest objętościowo dwukrotnie większa od wyżej omówionych opracowań. Ograniczając się w pracy do opisu budynku o jednym tylko przeznaczeniu, mógł autor wyczerpać swój temat całkowicie i z wszystkimi szczegółami. Chociaż i tu przede wszystkim zwraca uwagę na architekturę, lecz ma też na względzie warianty w regionach etnograficznych, ich rozpowszechnienie i dane porównawcze ze spichrzami krajów sąsiedzkich. Jest to wartościowy wkład do litewskiej literatury traktującej o budownictwie wiejskim. Po krótkim wstępie, który autor poświęca etymologii nazwy swirno (*svirnas*) i spichrz (*klėtis*), rozpatruje przeznaczenie tego budynku i jego występowanie w krajach nadbałtyckich i na ziemiach Słowian zachodnich; daje przy tym wyczerpującą analizę usytuowania spichrza w zagrodach litewskich. Autor twierdzi, że w zagrodach żmudzkich i auksztockich spichrze są zawsze blisko domu na schludnym podwórzu. Ilustruje się jego położenie dziesiątkami planów zagród. Spichlerz jest charakterystycznym i zawsze występującym budynkiem w tradycyjnej zagrodzie litewskiego gospodarza. Budowane one były zawsze z drewnianych okrąglaków, tak samo jak i inne zabudowania, z tą tylko różnicą, że podłoga musiała być podniesiona ponad ziemią. W następnej części pracy, obficie ilustrowanej, swoje badania sprowadza autor do schematycznej tablicy, na której — zależnie od planów i fasad — pokazuje 8 typów spichlerzy w 24 wariantach. Pod względem etnograficznym dzieli on jeszcze na typy żmudzkie i wschodniolitewskie, które się różnią między sobą rozplanowaniem i proporcjami. Spichlerz auksztocki ma jeden lub kilka sąsieków, a wszystkie drzwi w jednej ścianie, większe zaś spichlerze na wsi żmudzkiej mają plan bardziej złożony: kilkoro drzwi w dwóch lub trzech ścianach. Oddzielny typ tworzą dwupiętrowe spichrze. Są to spichrze dworskie, lecz o nich autor nie wspomina. Wydaje się, że architekt Baršauskas podzielił spichrze na zbyt wiele różnych, a w istocie rzeczy prawie identycznych typów. Dlatego jego tablice klasyfikacyjne są przeładowane i brak im przejrzystości. W analizie typów i wariantów czasami sam autor plącze się w obfitości podanego materiału. Na przykład na str. 86 pokazana jest na planie obora pod jednym dachem ze spichrzem (wypadek wyjątkowy), a w komentarzu mówi, że to jest szopa obok spichrza. W innym miejscu, analizując III typ spichrza, na tablicy przeznaczonej tylko dla przykładów z Auksztoty zamieszcza fotografię obiektu (ryc. 29) z Taurogów z rejonu żmudzkiego. Nie zwracając jednak uwagi na takie łatwe do poprawienia usterki próby sklasyfikowania spichrzy litewskich, których pozostały jeszcze tysiące (statystyki w artykule nie podano) autor dokonał poważnego zadania i — o ile mi wiadomo — jest to pierwsze w literaturze litewskiej opracowanie budynków tego typu. Klasyfikacji spichrzy litewskich, tylko w mniejszym zakresie, dokonano w Encyklopedii Litewskiej (*Lietuvių Enciklopedija*) w tomie XII (Boston 1957). W tej pracy doc. Baršauskas nie wspomina o rzadko spotykanych, pod względem architektonicznym ciekawych spichlerzach o planie ośmiokątnym z dachami piramidnymi. Jeden taki

spichlerz przewieziono z Trok do muzeum skansenowskiego w Kownie, lecz spalił się on w czasie drugiej wojny światowej. Jego fotografia była zamieszczona w kilku wydawnictwach. Inny tego typu spichlerz recenzent sfotografował w 1937 r. w miejscowości Kernaveje niedaleko Wiłkomierza. Większa część pracy — około 30 stron — jest poświęcona fragmentom architektonicznym spichlerzy, a więc krużgankom, kolumnom, drzwiom, ornamentyce i ich związkom z pierwotną sztuką Bałtów. Autor wykazuje tutaj bystrość umysłu architektonicznego i systematycznie klasyfikuje 30 różnych profili kolumienek na 5 tablicach (właściwie na 3, jak się później okazało). Rozpatrzył on także ich związki formalne i historyczne z analogicznymi formami kultury materialnej Łotyszy, Prusów, Karelów oraz skandynawskiej architektury ludowej. Materiał porównawczy autora mógłby być obfitszy, gdyby on sięgnął po formy kultury materialnej u sąsiadów litewskich na południu. Na przykład, prof. dr P. Kundžins w swojej książce „Zwei bezeichnende Schmuckformen in der frühen Holzarchitektur Nordeuropas (Sztokholm w 1952) przekonująco wykazał, że kolumny spichrzy litewskich często mają charakterystyczne cechy, a mianowicie, biegnący środkiem kolumny ornament, rozmieszczony symetrycznie do jej horyzontalnej osi. Jest to motyw znany już w średniowieczu, a występuje on wszędzie nad Bałtykiem. Chociaż nie wiem, czy książka ta była J. Baršauskasowi dostępna, lecz jego wnioski są analogiczne z tezami P. Kundžinša, ponieważ w obu pracach wykorzystano ten sam materiał porównawczy. Architekt Baršauskas zakończył swoją pracę analizą wielkości i proporcji architektonicznych, wyrażając je liczbami. Chyba niepotrzebnie na ostatnich stronicach swojej pracy autor z obiektywnego wykładu naukowego wpada w styl publicystyczno-sentymentalny. Nieco mglisto brzmią ambitne końcowe twierdzenia autora, że „... twórcza współpraca Bałtów i zachodnich Słowian jest widoczna także w budownictwie Skandynawów i Ugrofinów" (str. 116). Co powiedzieliby na to szwedzcy etnografowie, znani na całym świecie z prac naukowych i swoich skarbów, umieszczonych w Skansenie. Wnioski autora co do wpływów litewskiego *širma* na niektóre formy litewskiej architektury murowanej, jak np. małe okienko (*sandrikai*), recenzentowi nie wydają się odpowiednio uzasadnione i dlatego są chyba zbyt pośpieszne. Przeciwnie, istnieją poważne opinie, że murowana architektura miast i dworów mogła mieć wpływ na drewniane budownictwo ludowe. Wspominając klasyczne formy stylu kolumnowego w krużgankach spichlerzy litewskich, autor częściowo tę ostatnią opinię potwierdził.

Architekt Baršauskas w swojej pracy wykorzystał także literaturę etnograficzną. Oddzielnej bibliografii prac, z których korzystał — nie podał, lecz zadowolił się odsyłaczami w tekście. Spotykamy więc tam kilkanaście rzadkich i trudno dostępnych publikacji. Na przykład wspomina, że B. Klaustiņš w artykule omawiającym epos o wikingu Egilu Skalagrimesonie (artykuł drukowany w łotewskim czasopiśmie „Druba" nr 1 z 1914 r.) jest wzmianką o przyzagrodowym spichrzu starodawnych Kurszów (X w.), który służył do przechowywania sprzętów z gospodarskim pomieszczeniem sypialnym na górze. Baršauskas wspomina także — co wcześniej przytaczał również Iz. Butkevičius — że polski kronikarz z XII w. Wincenty Kadłubek podał wiadomość o spichrzach na zboże ludu Jaćwingów (*Pollexiani et Gethae*). Obydwaj autorzy nie uniknęli jednak błędów w pisowni: Iz. Butkevičius pisze „Jonas Kadlubekas", I. Baršauskas zaś — „Kadbeikas" i nie podaje prócz tego źródła, w którym znalazł tę wiadomość. Ciekawa jest również informacja o malowanych spichlerzykach (czy tylko o drzwiach) Kurszów łotewskich, wzięta z pracy: Jaunzems, Der

Kurische Bauernhof, 40, 1944. Wielka szkoda, że ten przypis bibliograficzny nie jest pełny: brak w nim daty i miejsca wydania tego druku (książki?). W układzie cytowanej bibliografii widzi się wiele błędów i niedokładności, co wynika chyba z niedbalstwa autora. Oto na str. 101 wykorzystano wnioski łotewskiego prof. P. Kundžinša, a w odsyłaczu dano tylko: „Senatne un Maksla", II, 1940. Brakuje nazwy artykułu, nazwanego „Latviešu klets architektura" (Architektura spichrzy łotewskich). Prace obu architektów, P. Kundžinša i J. Baršauskasa są równej objętości. Sam obiekt, — spichrz łotewski — jest bliski architektonicznie spichrzowi litewskiemu. Ujęcie tematu obu autorów też jest podobne. W takim wypadku dokładniejszy wykaz bibliograficzny byłby potrzebny. Wykorzystana książka rosyjska P. I. Kuszˈnera w jednym wypadku ma rok wydania 1958 i 1951 (wyd. w Moskwie). Książkę N. Woronina o starym Grodnie wydano w 1954 r., a na str. 68 w odsyłaczu podano rok 1958. Dalej w tekście J. Baršauskas pisze: „W Karelii tak samo pokrywają spichrze i dzisiaj", a w 15 odsyłaczu podano źródło: „Gubertus, 1622—1683, Strategema oeco nomicum, 92, 1757". Znaczyłoby to, że wiadomość pochodzi z XVIII w. a nie „z dziś". Cytowana z literatury dotyczącej budownictwa domów praca G. Hennenbergera, *Erklärung der Preussischen...* ma podaną datę wydania „Königsberg 1955" (zamiast 1595). Z przytoczonych przykładów widać, że bogatej w treść pracy J. Baršauskasa brakowało starannej redakcji i korekty. Jest to ironia, że odpowiedzialnym redaktorem książki „Lietuvos T. S. R. Architektūros Klausimai" jest ten sam J. Baršauskas, a kolegium redakcyjne tworzą trzej znani kandydaci nauk.

Nie sposób żądać, żeby do niewielkiego artykułu była podana pełna bibliografia. Należało jednak zaznaczyć choćby w jednym zdaniu, że autor przestudiował kilkanaście ważnych prac, lecz o nich nie wspomniał. Należało wymienić prace: Fr. Tetzner, *Klete und Swirne*, „Globus" 79, nr 16, 1901; R. Dethlefsen, *Bauernhäuser und Holzkirchen in Ostpreussen*, Berlin 1911; H. Neumann, *Bauernhaus und Kornhaus in Litauen*, w jego książce „Primitive Gemeinschaftskultur", Jena 1921; Z. Dmochowski, *Studia z poleskiego budownictwa drewnianego*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury", 1933, 1934, 1937; polskie prace o zabytkowych drewnianych spichrzach w różnych nie tylko polskich miejscowościach, Glogera, Mokłowskiego czy Moszyńskiego, już teraz nie pamiętam. W czasopiśmie „Gimtojo Krašto" znajduje się również konkretny materiał opisowy i inwentaryzacyjny o spichrzach litewskich, jednak nigdzie o nim autor nie wspomina, mimo że wykorzystał stamtąd jedną fotografię (str. 88) z nru 30, 1942, nie podając źródła. Na początku pracy są uwagi o spichrzach z czasów pierwotnych, które można było skonkretyzować podając wiadomość, że już w latach 1907—1908 W. A. Karšinski znalazł na kurhanie Mieżulėno w powiecie święciańskim pozostałości drewnianego spichlerza o wymiarach 3,5 × 1,5 m z resztkami spalonego ziarna. Szukając dla spichrzy architektonicznych elementów porównawczych, J. Baršauskas przedrukował 7 ilustracji z innych publikacji (str. 101—102), nie podał jednak ich źródła. Czytelnikowi znającemu przedmowę łatwo byłoby te fotografie zidentyfikować, lecz w wydawnictwie naukowym przyjęte jest podawanie źródeł przedrukowywanych ilustracji. W niejednym wypadku takie przemilczenie wprowadza czytelnika w błąd: np. pod ryc. 48 figuruje podpis, że takie „... spichrze z okolic Kłajpedy spotykane są i w byłych Prusach Wschodnich". Rysunek tego samego spichrza przedrukował P. Gelaunė w „Lietuvių laudies menė" (Litewska świetlica ludowa), Kowno 1930, według fotografii A. Dethlefsena z jego książki wydanej w 1911 r.; fotografia odnosi się nie do rejonu Kłajpedy,

lecz pow. Gąbin po drugiej stronie Niemna. Jedyny przykład z lat dziesiątych XX w. nie wystarcza, aby twierdzić, że podobne spichrze istnieją na obszarze tak zwanej Małej Litwy (północna część b. Prus Wschodnich).

W specjalnym studium o spichlerzach litewskich należało dać więcej opisów spichrzy Małej Litwy, gdyż były one tak charakterystyczne dla zagród litewskich i nie znane w gospodarstwach kolonistów niemieckich. Należało też zbadać, czy takie spichrze jeszcze tam istnieją.

Pomimo wspomnianych braków, które nietrudno będzie poprawić przygotowując monografię o litewskiej architekturze ludowej, praca I. Baršauskasa systematycznie udokumentuje dla potomności ogromny materiał o ginącym już budownictwie. Wartość pracy podnoszą liczne i dobrze opracowane ilustracje z dokonanych inwentaryzacji. Prócz fotografii dano rysunki architektoniczne, plany spichlerzy, przekroje i detale. Tylko chronologia ilustracji nie dopisuje. Brak dat inwentaryzacji i dat wykonania fotografii, nie wskazano również osób czy instytucji, które je wykonały. Porównując tę pracę z innymi ogłoszonymi w ostatnich latach na Litwie pracami o budownictwie wiejskim widzimy pewien postęp, gdyż chociaż ogólnikowo, lecz są podawane daty badań opublikowanych tu budynków (wszystkie z XIX w.). Uważniej czytając tę pracę znajdujemy błędy w nazwach miejscowości. Na przykład, raz wieś nazywa się Pagramantes, innym razem — prawidło-Pagramančio. Wieś Bałteniški błędnie nazywano Bałtrėniški (wg „Lietuvių laudiės menos: Architektura I", Wilno 1957). Powinno być: wieś Lembo, a nie Lemby. Używana jest nowoczesna terminologia architektoniczna, to znów etnograficzna, ludowa, np. detale dachów (przerzutnia, koziołek, pułap i inne). Zamiast międzynarodowego terminu a n t y na określenie bocznych ścian krużganka warto byłoby poszukać litewskiej nazwy ludowej. Wydany przez Litewską Akademię Nauk wielki słownik języka litewskiego termin a n t y nie podaje. Doskonałym pomysłem było zastąpienie często używanych niemieckich nazw dachów — starolitewskimi nazwami „valminio" i „pusvalminio" (dach łamany i dach prosty). Ponieważ autor w kilku wypadkach poruszył problemy etniczne i genezę spichrzy, mamy prawo żądać, żeby poruszył również megaroniczne założenia spichlerzy. Podłużny, prostokątny spichlerz litewski z drzwiami w końcu kolumnowego krużganka jest wyraźnie podobny do odkrytego przez archeologów domu pochodzenia indoeuropejskiego. Widoczny jest również formalny związek z klasycznym przykładem domu z obszaru Morza Śródziemnego, tak zwanym megaronem, lub antyczną świątynią „templum in antis". Rzetelne postawienie tego zagadnienia i jego analiza miałyby duże znaczenie dla nauki zajmującej się genezą domu. Doc. Baršauskas tego problemu zupełnie nie poruszył, chociaż dawniejsi autorzy już go rozpatrywali i Baršauskas miał drogi przetarte. Planowi megaronicznemu i innym problemom genetycznym domu, wychodzącym poza terytorium Litwy, właściwie mogłaby być poświęcona osobna praca, w następnych tomach serii Instytutu Budownictwa i Architektury.

Tematem drugiej pracy I. M i n k e v i č i u s a, opublikowanej także w 1960 r. są zabudowania byłych dworów litewskich. Chociaż nie bezpośrednio, lecz jednak i tutaj autor kilkakrotnie nawiązuje do zabudowy wsi litewskiej. Ta praca inżyniera architekta Minkevičiusa dała udany początek badaniom w dziedzinie dotychczas pomijanej i pozwoliła poznać niedużą, lecz charakterystyczną część dobrze i przystępnie opracowanego materiału.

W artykule tym autor ogranicza się do opisu zachowanych murowanych dworów północnej i wschodniej Litwy, często już przerobionych na budynki gospodarskie. Jak wiadomo, w tych stronach Litwy jest dużo kamieni narzutowych,

które wykorzystywano do wznoszenia murów razem z palonymi i surowymi cegłami. Murowane zamki i budynki miejskie na Litwie znano już w XIII—XIV w., ale zabudowania wiejskie powstały znacznie później, w wieku XVI, kiedy podniosła się produkcja rolna i wzrosło zapotrzebowanie na bardziej pojemne i trwalsze budynki. Autor rozpatruje kolejno obory, spichlerze, stodoły, lodownie, wędzarnie. Dworskie chlewy murowane budowano z sieniami, w planie prostokątne, podobnie jak i drewniane, tylko o wiele większe. Spichlerze najczęściej są dwupiętrowe, bez krużganków. Drewniane dworskie spichrze były również dwupiętrowe i z krużgankami (galeriami lub balkonami). Spichlerze budowano bliżej domów dworskich, podobnie jak i w zagrodach chłopskich. Dlatego też chyba budowano je staranniej niż inne budynki gospodarskie, lecz rzadko spotyka się spichlerze stylowe. W XVIII—XIX w. dwory i pałace były w większości murowane i stylowe. Charakterystyczną konstrukcję mają dworskie murowane stodoły, poprzedzielane ściankami z drewnianych bierwion. Nie zawsze lodownie i wędzarnie urządzono w budynkach przeznaczonych do tego celu; często zadowalano się piwnicami w spichrzach. Lodownie jako oddzielne budynki nie są typowe na Litwie. Oprócz najczęściej spotykanych lodowni w rzucie poziomym kwadratowych ciekawe i efektowne są budynki lodowni basztowych, w okrągłych, uwiecznił je na swoich rysunkach architekt L. Stuokos-Gucevičiaus, który w końcu XVIII w. zrobił projekt i wybudował kamienne murowane lodownie w dworze Cykliszki w pow. święciańskim. Ciekawa jest również fotografia dworu z lodownią z kamieni dolomitowych, zbudowanego przez nieznanego architekta w Norūnai w okr. Kupiski. Rzecz zrozumiała, że murowane dwory zwykle były budowane według jakiegoś projektu architektonicznego, budynki gospodarcze natomiast stawiali miejscowi majstrowie. W murowanych budynkach dworskich i wiejskich widzimy wiele podobieństwa — zarówno w rozplanowaniu, jak i w formach — ze starą, litewską architekturą drewnianą. Wykorzystano jej różnorodność zgodnie z logiką konstruktywną, na skutek czego powstały nowe interesujące szczegóły. Skraje poddaszy są mniej opuszczane na ścianę, przez co ściana wydaje się wyższa. Pod wpływem architektury klasycznej, a także ze względów konstrukcyjnych, ściany są zakończone karniszami. W kompozycji fasad wykorzystywano nie tylko różne materiały budowlane, lecz i dobierano ich kolory: kamienie polne i cegły łupane dolomity, czasami bierwiona. Tynkowane i bielone węgły, okucia drzwi i okien kontrastują z nie zdobioną płaszczyzną murów. Zdarzają się też ornamenty mozaikowe z kamuszków wciśniętych do tynku lub do zaprawy wapiennej. Rzadko spotyka się odrzwia łukowe, były one poziome, tak jak w budynkach drewnianych.

J. Mintevičius słusznie mówi, że dachy opisanych budynków wydają się zrośnięte z litewskim krajobrazem: łamane z okienkiem szczytowym, proste w starych budynkach i podwójnie łamane w nowych. Chociaż stosowanie nad drzwiami i oknami gzymsów trójkątnych (i trapezowych) jest cechą klasyczną, lecz gzymsy te tak jak i dach, bardzo przypominają drewniane wiejskie daszki. Ich przeznaczeniem jest ochrona ścian od opadów. Autor wspomina, że gzymsy zwisające, czyli daszki są charakterystyczne dla całego litewskiego obszaru etnograficznego, a także dla Łotwy, Zachodniej Białorusi i północnej Polski. Do potwierdzenia tych wniosków warto byłoby przeanalizować więcej materiału porównawczego poza granicami Litwy, chociaż temat pracy tego nie wymaga.

Artykuł jest bogato ilustrowany fotografiami wykonanymi przez autora w 1958 r. Przy innych fotografiach daty i źródło podane są dokładnie. Wykresów jest 5, nie ma natomiast planów sytua-

cyjnych, które pokazałyby, jak były rozmieszczone budynki w gospodarstwie dworskim. Fotografie w druku wyszły blado i niewyraźnie, lecz za to odpowiedzialność ponosi wydawca. Trudno ustalić nazwiska majstrów i daty budowy drewnianych budynków wiejskich, jednak architektoniczną metrykę dworów murowanych łatwo chyba byłoby odszukać w archiwach. Dokładniejsza metryka poszczególnych budowli podniosłaby wartość rozpatrywanej pracy dla historii architektury. Toteż po tym pięknym początku spodziewamy się dalszych podobnych prac o dawnych dworach i domach mieszkalnych w różnych częściach Litwy.

Jurgis Gimbutas
Boston — USA

V. Miliu s, *Kaimo amatų etnografinio tyrinėjimo klausimu,* w: „Iš Lietuvių kultūros istorijos", t. III, Wilno 1961, str. 199—214.

Artykuł poświęcony jest wynikom badań etnograficznych nad rzemiosłem wiejskim na Litwie, przeprowadzonych w Sekcji Etnograficznej Instytutu Historii Litewskiej Akademii Nauk w latach 1957—1958. Wyniki badań terenowych są uzupełnione wprawdzie nielicznymi — danymi historycznymi oraz literaturą przedmiotu, z której wykorzystano m. in. prace polskie: W. Hołubowicza, *Garncarstwo wiejskie zachodnich terenów Białorusi* i W. Dynowskiego, *Barwne kufry chłopskie z okolic Wileńszczyzny i Polesia* Literatura i dane historyczne, z których korzystał autor, właściwie nie przyczyniły się do spojrzenia na rzemiosło od strony przemian historycznych na wsi litewskiej w XIX i XX w. na tle ogólnych przeobrażeń polityczno-społecznych i ekonomicznych. Autor poprzestaje na wnioskach opartych na wynikach etnograficznych badań terenowych, przeprowadzonych współcześnie, a zatem na materiałach obejmujących stosunkowo niewielki okres czasu. Wnioski te nie budzą zastrzeżeń, podobnie jak i zrelacjonowane wyniki sumiennie przeprowadzonych badań terenowych. Jednakże w badaniach nad rzemiosłem wiejskim nie można ograniczać się tylko do współczesnych danych, uzyskanych dzięki tradycyjnym metodom badawczym. Należy szerzej niż to uczynił autor, sięgnąć do innych źródeł, a przede wszystkim do wszelkich danych statystycznych, by na ich podstawie móc przeprowadzić porównanie w zakresie zmian w strukturze, organizacji, ilościowym nasileniu lub spadku rzemiosła wiejskiego na przestrzeni ostatniego stulecia, tzn. od uwłaszczenia włościan aż po kolektywizację wsi. Z zaleconych materiałów należałoby wykorzystać m.in. dane historyczne i statystyczne, zawarte np. w dziewiętnastowiecznych opracowaniach rosyjskich, takich, jak „Opisanije Kowienskoj gubernii" D. Afanasjewa, „Opisanije Wilenskoj gubernii" A. Korewy, wydanych w 1861 r. jako „Materiały dla gieografii i statistiki Rossii", zebrane przez oficerów Sztabu Generalnego. Także w „Pamiatnych książkach" i innych wydawnictwach z poszczególnych guberni znajdują się dane historyczne i statystyczne dotyczące rzemiosł ludowych. Obok danych bezpośrednio związanych z rzemiosłem wiejskim należałoby wykorzystać literaturę omawiającą stosunki ekonomiczno-społeczne, tym bardziej, że sam autor podkreśla ścisłą zależność rzemiosła wiejskiego od tła ekonomiczno-społecznego.

Autor zwraca uwagę na rolę rzemiosła w procesie przeobrażania się samowystarczalnej gospodarki chłopskiej w gospodarkę towarowo-pieniężną. Pisze on, że w warunkach naturalnej gospodarki chłopskiej zapotrzebowanie na drewniane narzędzia i przedmioty codziennego użytku, wykonywane bezpośrednio na miejscu, było bardzo duże. Najprostsze przedmioty i narzędzia wykonywał sam gospodarz, jednakże pewna ich ilość wymagała od wykonawcy większych umiejętności oraz posiadania

specjalnych warsztatów i narzędzi, które mógł zdobyć tylko rzemieślnik. Rzemieślnicy wiejscy rekrutowali się przeważnie z bezrolnych lub małorolnych chłopów, rzadziej z rodzin bogatszych, w których gospodarstwo dziedziczył tylko jeden syn, pozostali zaś uczyli się zawodu. Obok rzemiosła wiejskiego występowało rzemiosło małomiasteczkowe. Według etnograficznych danych w XIX i XX wieku najbardziej liczni byli rzemieślnicy związani z obróbką drzewa, jak np. cieśle, stolarze, bednarze, kołodzieje itp. Następnie autor wymienia garncarzy, kowali i inne rzemiosła, jak np. szewców, krawców itp. Rzemieślnikami byli przeważnie mężczyźni, wyjątek stanowi krawiectwo i garncarstwo. Autor zamieszcza fotografię wykonaną w 1951 r., która przedstawia kobietę toczącą na ręcznym kole garncarskim naczynie gliniane. Wynika z tego, że lepienie i toczenie garnków przez kobiety, powszechne jeszcze w XIX w., nie zanikło całkowicie do chwili obecnej.

Autor zajmuje się także sposobami zdobywania umiejętności rzemieślniczych podkreślając to, że większość rzemieślników uczyła się samodzielnie poprzez obserwację, wykonywanie najprostszych prac oraz uczestnictwo w większych pracach pod kierunkiem majstra. Niektóre rzemiosła przechodziły z ojca na syna. Wówczas syn dziedziczył nie tylko warsztat i narzędzia pracy ale również umiejętności. Na terenie Litwy znane były wsie, w których skupiali się rzemieślnicy jednej specjalności. Uzależnione to było przede wszystkim od miejscowych warunków, np. występowanie lasów w rejonie Vevisskim przyczyniło się do popularności zawodu bednarza. Specjalną część artykułu autor poświęcił opisowi narzędzi pracy i pomieszczeń, w których rzemieślnicy pracowali. Narzędzia pracy wykonywał przeważnie sam rzemieślnik z wyjątkiem części żelaznych, pracował natomiast bezpośrednio w izbie mieszkalnej, w wydzielonym kącie chaty lub w specjalnej szopie — warsztacie. Istniały dwie podstawowe formy sprzedaży wyprodukowanego towaru: 1) bezpośrednio klientowi, w wypadku gdy ten dany przedmiot zamówił, 2) na targach i jarmarkach. Na Litwie targi były zjawiskiem bardzo powszechnym. Do dziś np. w Wilnie odbywają się corocznie wielkie jarmarki, tak zwane „Kaziuki", charakterystyczne dzięki temu, że przyjeżdżają na nie rzemieślnicy z całej Litwy z wyrobami drewnianymi; naczyniami, meblami, częściami od wozów i sań, także z całymi wozami i saniami, narzędziami itp. W artykule brak wiadomości o handlu domokrążnym oraz o wędrownych rzemieślnikach i o rzemieślnikach żydowskich, którzy do 1939 r. zamieszkiwali małe miasteczka. Autor artykułu zwraca także uwagę na kulturowe związki i zależności między rzemiosłem litewskim a rzemiosłem sąsiadujących z Litwą narodów.

M. P-K

A. Vyšniauskaitė, *Lopšiai ir kitos vaikų auginimo priemonės*, w: Iš Lietuvių kultūros istorijos, t. II, Wilno 1959, str. 300—309.

W artykule przedstawiona jest próba klasyfikacji ludowych kołysek i wózków dziecinnych oraz urządzeń służących małym dzieciom do nauki chodzenia. Przeprowadzona klasyfikacja posłużyła jednocześnie autorce do wysunięcia ogólniejszych wniosków o podnoszeniu się poziomu kulturalnego i ekonomicznego wsi litewskiej na przestrzeni ostatniego stulecia. Odbiciem tego ma być m. in. większa dbałość o dzieci, o czym świadczy występowanie w ostatnim okresie bardziej rozwiniętych i udoskonalonych form kołysek, wózków i łóżeczek. Artykuł przez to staje się ciekawszy, wykracza poza tradycyjne ujęcia, typologizujące wytwory kultury ludowej, i może być pożytecznym przyczynkiem do szerszych zagadnień. Autorka oparła się na materiałach terenowych, zebranych w czasie ekspe-

dycji etnograficznych, przeprowadzonych na terenie Litwy w latach 1949—1957 oraz na zabytkach muzealnych. Na podstawie tych materiałów autorka twierdzi, że na Litwie występowały dwa zasadnicze typy kołysek: kołyski zawieszane do sufitu, na żerdziach lub na trój- czy czwórnogu i kołyski stojące na podłodze. W pierwszym, typie zwanym „lopšiai", można wydzielić z kolei następujące odmiany różniące się odmiennym materiałem, z którego zostały wykonane. Są to kołyski wyplatane z łoziny, korzeni sosny, jałowca i świerku, prętów orzecha, kołyski płócienne oraz zbite z desek kołyski w kształcie prostokątnego pudełka — korytka. Kołyski wyplatane miały kształt elipsy, jajowaty lub elipsy ze ściętą z jednej strony ścianką. Kołyski płócienne miały kształt elipsoidalny, a wykonane były w ten sposób, że do drewnianej obręczy przymocowywano kawałek płótna lnianego, luźno rozpostartego, dzięki czemu tworzyło się wgłębienie na kształt niecki. Kołyski zawieszano na czterech sznurkach, związanych u góry w pętlę i przymocowywano do drewnianych żerdzi, haków lub bezpośrednio do sufitu. Kołysek płóciennych używano przede wszystkim latem na polu. Wieszano je na rozstawionym naprędce trójnogu lub czwórnogu, wykonanym z żerdzi. Według autorki ten rodzaj kołysek jest formą najprostszą, dziś już prawie nie występującą. Kołyska zbita z desek w kształcie korytka mogła być natomiast formą pośrednią od kołyski wiszącej do kołyski stojącej. Wystarczyło drewnianą kołyskę wiszącą zdjąć ze sznurków i ustawić na biegunach lub zawiesić ją między dwiema częściami drewnianego stojaka, by mieć już typ drugi, bardziej rozwinięty i udoskonalony. Obok wymienionych dwóch odmian kołysek stojących autorka wymienia trzecią. Są to kołyski stojące, nieruchome. W naszej terminologii powinny one nazywać się łóżeczkami. Kołyski i łóżeczka drewniane były często ozdabiane żłobieniami, profilowaniem desek, obtaczaniem niektórych części albo malowaniem.

Z urządzeń, które służyły do przyzwyczajania małego dziecka do stania na nóżkach i do nauki chodzenia, autorka wymienia kojce: „stovynė" i „bėgūnas". Dziecinne wózeczki autorka dzieli na dwa typy: na wózki ciągnione i popychane. Pierwsza forma, wcześniejsza i powszechniejsza, jest wzorowana na wozach, druga — na miejskich metalowych wózkach. Autorka dla każdego typu i odmiany kołysek, kojców i wózków podaje rysunki i dokładny opis z podaniem wymiarów oraz materiału, z którego przedmiot został wykonany. Oprócz tak dokładnego zapisu inwentaryzacyjnego podaje czas i miejsce występowania omawianego przedmiotu.

M. P-k

M. Glemžaite, *Linu ir vilnu naminis apdirbimas Lietuvoje XIX a.—XX a. pradžioje*, w: „Iš Lietuvių kulturos istorijos", t. II, Wilno 1959, str. 269—299.

Tematem artykułu jest domowa obróbka lnu i wełny na Litwie w XIX i w początkach XX wieku. Artykuł opracowano na podstawie materiałów terenowych, zebranych w latach 1956—1957 podczas etnograficznych ekspedycji Instytutu Historii Litewskiej Akademii Nauk. Artykuł ma charakter materiałowy; celem jego jest przedstawienie sposobów i narzędzi używanych przy obróbce lnu i wełny z próbą uchwycenia zróżnicowania form i ich regionalnego rozmieszczenia. Na wstępie omówione są gatunki lnu oraz wyszczególniona ilość, jaką wysiewano w poszczególnych typach gospodarstw z uwzględnieniem ilości i rodzaju gleby przeznaczonej pod zasiew. Następnie opisano technikę siania i prace związane z pielęgnacją oraz wyrywaniem lnu. Wyrwany len dosuszano na przepłotach

„žardas", po czym oddzielano od łodyg główki z nasieniem za pomocą jedno- lub dwurzędowych grzebieni-szczotek z żelaznymi zębami. Przed międleniem len moczono i powtórnie suszono na słońcu lub nad ogniem w stodole albo w specjalnych budynkach — suszarniach, w których jednocześnie znajdowały się międlice, a czasem specjalne maszyny do łamania włókien, skonstruowane na wzór drewnianych maneży. Z innych narzędzi stosowanych przy obróbce włókna lnianego opisano drewniane trzepaki i trzepaczki, czyli łopaki-mieczyki, którymi otrzepywano zmiędlone włókno, oraz szczotki o różnym rozstawie żelaznych zębów, które służą do ostatecznego oczyszczenia włókna. W takiej samej kolejności postępowały prace związane z obróbką konopi.

Zupełnie inaczej przygotowywano wełnę. Po strzyżeniu owiec wełnę myto, a następnie rozskubywano, czyli gremplowano za pomocą dwóch zgrzebeł-grempli karštuvai. Osobny paragraf poświęcony jest farbowaniu wełny i włókna. Zwrócono uwagę na występowanie naturalnych barwników. W następnym paragrafie omówione są przyrządy służące do przędzenia: wrzeciona, prześlice z przysiadkami oraz kołowrotki. Na terenie Litwy panującą formą prześlic są prześlice łopatkowe, zazwyczaj bogato zdobione. Kołowrotki występują w dwóch odmianach: tak zwane kołowrotki proste oraz kołowrotki leżące, trójnożne. Z innych przyrządów wymienione są różnego rodzaju motowidła (motowidła ręczne — dwukorzystkowe, motowidła mechaniczne, obracane za pomocą korbki), wijatki, snowadła i szpule. Za pomocą tych przyrządów przygotowywano osnowę do warsztatu tkackiego. W paragrafie pt. „Tkanie" opisano budowę poziomych warsztatów tkackich oraz sam proces tkania ze zwróceniem uwagi na ilość i sposób zakładania nicielnic, od czego zależał wzór tkanego płótna. Ostatnią czynnością było bielenie surowego płótna. Większość prac przy obróbce lnu i wełny wykonywano zbiorowo na zasadzie tłoki, czyli pomocy sąsiedzkiej. Tłoka obejmowała przede wszystkim międlenie lnu oraz strzyżenie owiec.

Po omówieniu treści artykułu nasuwają się pewne uwagi i wnioski. Na terenie Litwy narzędzia tkackie mają na ogół budowę prostą, a pod względem formy nie wykazują zbyt wielu odmian. Ponadto są podobne do analogicznych narzędzi z Łotwy oraz z terenów słowiańskich: Białorusi i północno-wschodniej Polski z wyłączeniem przepłotów i maszyn do łamania włókna, skonstruowanych na wzór drewnianych maneży. W artykule brak porównań typologiczno-historycznych, przez co tylko pobieżnie uwzględniono starsze formy narzędzi, już nie występujące, z drugiej zaś strony opisano obecnie występujące narzędzia i techniki, utożsamiając je z narzędziami i technikami stosowanymi w XIX i w pierwszych latach XX w. Tytuł artykułu powinien raczej brzmieć „Współczesna obróbka lnu i wełny na Litwie".

M. P-k

S. Bernotienė, *Kinkomojo transporto priemonių gamyba*, w: Iš Lietuvių kultūros istorijos, t. III, Wilno 1961, str. 190—198.

W I tomie „Iš Lietuvių kultūros istorijos" S. Bernotienė opublikowała artykuł pt. „Valstiečių sausumos susisiekimo priemones XIX—XXa", poświęcony ludowemu transportowi na Litwie, w którym dała opisy najważniejszych typów używanych tam wozów, sań oraz zaprzęgu konnego. W omawianym artykule, który jest jak gdyby kontynuacją poprzedniego, autorka zajmuje się techniką wyrobu środków transportu i zaprzęgu, szczególnie zaś interesują ją warsztaty i narzędzia pracy kołodzieja oraz rola, jaką ten rodzaj rzemiosła odegrał na wsi litewskiej.

Na podstawie materiałów historycz-

nych wiadomo, że kołodziejstwo jako wyodrębnione rzemiosło znane było na Litwie już w XVI w. Początkowo kołodziei osadzano blisko folwarków, z czasem zakładali sami swoje warsztaty we wsiach, gdzie mieli ułatwiony zbyt na wyroby w związku ze zmianami ekonomiczno-społecznymi, które zachodziły w XIX i XX w. na Litwie. W tym okresie prawie w każdej wsi był jeden, a czasem było nawet kilku rzemieślników, wykonujących na miejscowe potrzeby wozy, sanie, uprząż i poszczególne ich części. Istniały nawet wsie specjalizujące się w kołodziejstwie, o czym świadczą nazwy, jak np. wieś Kaliesnyku w pow. Varenos. Niezależnie od rzemieślników wiejskich, którzy rekrutowali się przeważnie z małorolnych lub bezrolnych chłopów, istnieli także rzemieślnicy małomiasteczkowi. Zapotrzebowanie na wyroby kołodziejskie na przestrzeni ostatnich stuleci było znaczne dzięki temu, że na wsi litewskiej podstawowymi środkami transportu były wozy i sanie.

Spośród bogatego zestawu zagadnień, związanych z transportem ludowym, autor wybrał tylko niektóre, przede wszystkim te, które dotyczą pracy kołodzieja przy wyrobie kół do wozów, płoz do sań oraz duh do zaprzęgu końskiego. Wszystkie te części charakteryzują się tym, że muszą być wyginane. Do tego celu służy kilka przyrządów oraz specjalny budynek — parnia, w którym podgrzewa się kawałki drzewa, by je później łatwiej było wyginać na motowidłach i w specjalnych formach, tak zwanych „ragalanktis". Autorka podaje opisy i rysunki parni oraz czterech przyrządów, służących do wyginania duh, płoz i obodów do kół. Należy zaznaczyć, że na terenie Litwy znane były dwa rodzaje kół. Koła z obodą z jednego kawałka drzewa i koła złożone z 6 lub 8 tak zwanych dzwon, których nie wyginano, lecz wycinano z prostego klocka drzewa. W dalszej części artykułu zamieszczone są opisy i ilustracje tokarni, kobylicy, zwanej kozłem — „ožys, służącej do strugania szprych, oraz warsztatu, na którym wbijano szprychy w piasty, a następnie w obody lub dzwona. Z narzędzi kołodziejskich opisane są świdry do wiercenia otworów w piastach, heble, dłuta, piły oraz przyrządy do mierzenia, jak np. cyrkle i inne. Autorka zwraca uwagę na występowanie na terytorium Litwy dwóch stref, które różnią się między sobą stopniem doskonałości narzędzi i warsztatów kołodziejskich. Bardziej wyspecjalizowane i doskonalsze narzędzia i przyrządy występują na Żmudzi, prymitywniejsze natomiast, wymagające większego wkładu siły ręcznej — w Auksztocie. Wiąże się to zapewne z dwiema strefami nie tyle wpływów, co obszarów kulturowych — północno-zachodnia i wschodnia. Obszary te znacznie wykraczają poza obręb Litwy. Obszar kulturowy wschodni obejmuje m.in. Białoruś i część Łotwy. Świadczą o tym podobna technika i narzędzia pracy kołodziei, stosowane i używane na terenach zarówno litewskich, jak też łotewskich i białoruskich. Autorka w zakończeniu artykułu wspomina o spółdzielczych warsztatach stolarsko-kołodziejskich. Powstały one na wsi litewskiej po przeprowadzeniu kolektywizacji w 1945 r. i przejmują funkcje indywidualnych warsztatów kołodziejskich.

M. P-K

A. Johansons, *Nemierīgi gari*, odbitka z „Ceļi" — rakstu Krājums", t. XI (1963), str. 12—16.

W wznowionym na nowo wydawnictwie łotewskim wychodzącym obecnie w Lundzie w Szwecji (t. X, 1961 i t. XI, 1963) pod nazwą „Ceļi", poświęconym folklorowi, lingwistyce i literaturoznawstwu pod redakcją K. Bravinša ukazała się interesująca rozprawka o *Nemierīgi gari*, czyli o niespokojnym duchu w ludowych baśniach łotewskich,

odpowiadającym mniej więcej niemieckiemu *Poltergeist*. Autor przyczynku tego wykazuje doskonałe opanowanie literatury przedmiotu nie tylko dotyczącej fenomenologii germańskiej, ale także słowiańskiej i bałtyjskiej.

j. ant.

A. Johansons, *Das Bauopfer der Letten*, odbitka z „ARV", t. 18—19 (1962—63), str. 113—136 + 1 ryc.

W znanym szwedzkim czasopiśmie poświęconym folklorowi skandynawskiemu ukazało się ważne opracowanie dotyczące wierzeń ludowych Łotyszów, związanych z budową domów, a zwłaszcza z ofiarami kulturowymi przez nich składanymi pod domami. Po krótkim wstępie omawiającym dotychczasowe prace na ten temat P. Sartori, K. Klausemanna, H. Sjövalla, W. Jesse, H. Beckera i naszego J. St. Bystronia (1917) — autor przechodzi do omówienia pewnych źródeł literackich do tego zagadnienia, a co najważniejsze omawia najstarsze dane dotyczące tego zagadnienia zdobyte w wyniku badań archeologicznych na Łotwie w 1936 r. na podstawie badań grodziska w Talsi. Odkryto tam około 157 kości pod budynkami na grodzisku, przy czym wszystkie one miały charakter zakładzinowy. Jak słusznie J. zaznacza nie musiały one mieć tylko charakter kultowy, ale także jako wierzeniowa obrona przeciwko złym duchom i przytacza tu ciekawą analogię z danych źródłowych z XVII wieku, dotyczących roli ludzkich i zwierzęcych kończyn w łotewskich wierzeniach ludowych. Autor sądzi, że składanie tych kończyn zwierzęcych na grodzisku w Talsi miało analogiczne znaczenie, co w łotewskich wierzeniach ludowych, tzn. obrona domu i gospodarstwa przed złymi mocami i nie jest chyba rzeczą przypadku, że wszystkie te części kończyn zwierzęcych lub czaszki były składane u drzwi domostw lub u wierzei bramy wejściowej do grodu. Słusznie też J. sądzi o specjalnej roli w tych wierzeniach kości końskich, które znalazły się w przeważającej ilości w Talsi, a także przypomina, że zarówno u Kurów, jak i Staroprusów rola konia była wyjątkowa, jako ofiara przy wierzeniach religijnych. Jest przy tym rzeczą charakterystyczną, że podobne obserwacje dokonano w Nowogrodzie Wielkim oraz przytacza inne przykłady analogicznych obserwacji chowania zwierząt jako zakładzin. Naszym zdaniem należałoby się zastanowić, czy pochówki szkieletowe na Suwalszczyźnie z kośćmi owiec i świń nie posiadają także tej samej wymowy, a także odkryta przez J. Okulicza czaszka końska na osadzie w Osinkach. Wreszcie czaszki końskie znalezione w studni na grodzisku w Sypniewie przez I. Górską, należą chyba do tego samego kręgu wierzeniowego, związanego ze znaczeniem konia w mitologii ludów bałtyjskich i słowiańskich.

j. ant.

HISTORIA

Historiografia

Z. Ivinskis, *Lietuvos istorija naujų saltinių ir pokarinių tyrinėjimų sviesoje*. Roma 1964 str. 77 + 1 nlb.

Jest to jedna z cenniejszych publikacji dotyczących historii Litwy, poświęcona przeglądowi powojennych wydawnictw źródłowych i badań historycznych, wręcz nieodzowna dla historyków Litwy i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Autor, doskonale poinformowany o współczesnych wydawnictwach dotyczących Litwy, kolejno omówił instytuty i seminaria naukowe uprawiające badania nad dziejami Litwy oraz ich wydawnictwa seryjne i periodyczne, nowe wydawnictwa źródłowe i wreszcie zajął się niektórymi problemami historii Litwy w świetle nowszych badań.

Zwraca uwagę, że szczególne zainteresowanie Litwą, a w ogóle sprawami Wschodu, ujawniają po II wojnie światowej historycy zachodnioniemieccy. Dla tak zwanego *Ostforschung* pracuje obecnie 15 specjalnych seminariów i instytutów zachodnioniemieckich.

O polskich ośrodkach lituanistycznych autor nie pisze, toteż warto wspomnieć, że badania nad dziejami Litwy są u nas rozwijane głównie w Poznaniu pod kierunkiem prof. H. Łowmiańskiego w Instytucie Historycznym Uniwersytetu im. A. Mickiewicza i w Warszawie, gdzie działa przede wszystkim prof. J. Bardach, specjalista od historii prawa litewskiego. Za nader ważne dla historyka Litwy uważa autor polskie czasopisma historyczne. Spośród tych czasopism wyróżnia on zwłaszcza „Rocznik Białostocki", który — jego zdaniem — jest spadkobiercą tradycji „Ateneum Wileńskiego" (1923—1939, t. I—XIV). Podkreśla on, że „Rocznik Białostocki", przynosząc obszerne relacje z badań archeologicznych nad Jaćwingami, prowadzonych przez J. Antoniewicza i jego współpracowników, udziela sporo miejsca dziejom państwa litewskiego XVI—XVIII w. Podnosi też, że dział recenzji i bibliografii jest dość szeroki. W swej opinii o „Roczniku Białostockim" Z. Ivinskis nie jest odosobniony. „Rocznik Białostocki" (t. I—III) zyskał sobie ostatnio niezwykle dodatnią ocenę na łamach radzieckiego czasopisma „Istorija SSSR", które zamieściło artykuł recenzyjny pióra znanego historyka litewskiego M. Jučasa[1].

W przeglądzie wydawnictw źródłowych widnieje infomacja o przedrukach bardzo cennych i rzadkich wielotomowych wydawnictw polskich i niemieckich, podstawowych dla badań nad Litwą średniowieczną. Tak więc nowojorska firma Johnson Reprint Corporation przedrukowała *Monumenta Medii Aevii Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia*, w tym bezcenny *Codex Epistolaris Vitoldi*. Wydawnictwa zachodnioniemieckie zdobyły się na reedycję fundamentalnych *Scriptores Rerum Prussicarum, Preussisches Urkundenbuch, Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch*. Zestaw nowych publikacji względnie reedycji źródeł do dziejów Litwy należy uzupełnić zbiorem inwentarzy litewskich z w. XVII, które wydali K. Jablonskis i M. Jučas: *Lietuvos inventoriai, XVII a.* Vilnius 1962 oraz bezcennym dla poznania dziejów Litwy XIII w. latopisem halicko-wołyńskim, zamieszczonym w reedycji II tomu *Połnogo Sobranija Russkich Letopisiej*, Moskva 1962. Wiadomo też, że nieżyjący już K. Jablonskis (1892—1960) przygotował do druku trzy tomy źródeł do dziejów chłopów litewskich, w tym opisy hospodarskich włości żmudzkich 1537 r. o kapitalnym znaczeniu dla nauki, lecz dotąd Instytut Historii Litewskiej Akademii Nauk nie zdobył się na ich publikację.

W dalszej części swego studium Z. Ivinskis zajął się niektórymi problemami historii Litwy do w. XVII i zestawił powojenną literaturę dotyczącą historii Litwy do w. XVII. Sądzi on, że państwo litewskie uformowało się już w końcu w. XII. Tezę tę zamierza Ivinskis uzasadnić w osobnym artykule. Niedawna 550 rocznica bitwy grunwaldzkiej wywołała duży oddźwięk wśród badaczy litewskich. Autor podkreśla, że najmniej pisali o Grunwaldzie Niemcy. Dużo uwagi udziela Z. Ivinskis historii Kościoła i reformacji na Litwie, której dzieje zajmują w szczególności St. Kota. Nie zajął się natomiast autor literaturą dotyczącą dziejów społeczno-gospodarczych Litwy, ale ma nadzieję omówić ją osobno. Autor zapowiada też kontynuację swego studium, która obejmie trzy następne stulecia XVIII—XX w. Widocznie z tych względów nie znalazła w pracy należytego

[1] M. Jučas, Voprosy istorii SSSR na stranicach „Bełostokskogo Ežegodnika". Istorija SSSR, 1964, nr 3, str. 220—222.

miejsca literatura radziecka, reprezentowana w studium Z. Ivinskisa przez niewielu badaczy. W szczególności brak jest zbioru prac W. I. Piczety, *Biełorussija i Litwa w XV—XVI ww.* (1961); pominięte zostały studia N. G. Bereżkowa[2]; rozprawa A. I. Gensiorskiego o latopisie halicko-wołyńskim znana jest autorowi tylko ze streszczenia, gdy tymczasem wyszedł jej pełniejszy tekst[3], itd.

W zakończeniu Autor przestrzega różnych zapalonych miłośników historii Litwy, aby nie dali się zwieść ponętnym hipotezom, i liczyli się z wymogami krytyki historycznej. Przestroga to na czasie, gdyż ostatnio znaleźli się tacy „historycy", którzy poczęli „dowodzić" jakoby akt krewski 1385 był polskim falsyfikatem z początku w. XIX!

Jerzy Ochmański

Źródła

N. G. Bierieżkov, *Itinerarij wielikich kniaziej litowskich po matieriałam Litowskoj Mietriki* (1481—1533 gg), „Archeograficzeskij Jeżegodnik za 1961 god", Moskwa 1962, str. 180—205.

N. Bierieżkow zmarły niedawno wybitny znawca dyplomatyki i chronologii ruskiej, autor pracy o najstarszych księgach Metryki Litewskiej, pozostawił w swojej spuściźnie naukowej wśród paru prac poświęconych Metryce Litewskiej opracowane przez siebie Itinerarium wielkich książąt litewskich, opublikowne w 1962 r. pośmiertnie z rękopisu. Itinerarium to obejmuje lata 1481—1533. Na podstawie aktów Metryki Litewskiej podaje ono daty i miejsca przebywania władcy, z powołaniem się na wydawnictwo, jeżeli dane akty zostały opublikowane, lub na księgę Metryki Litewskiej i karty, na której są wpisane. Unaocznia nam ono intensywność pracy kancelarii litewskiej, która w XVI w. wystawiła znacznie większą ilość akt niż w XV w., oraz zależność między miejscami przebywania króla i pracą kancelarii. Zarazem jednak itinerarium, opracowane niezwykle starannie i sumiennie, wykazuje, że na podstawie Metryki Litewskiej nie można nawet dla XVI w. odtworzyć itinerarium władcy, lecz jedynie jego fragmenty. Zwłaszcza w części XV-wiecznej mamy lata zupełnie opuszczone, w których — być może — Metryka Litewska w ogóle nie funkcjonowała (1485, 1491), oraz lata, z których zachowały się akty z jednego dnia (1492), z trzech dni (1481) lub tylko z niektórych miesięcy roku, jak w większości lat panowania Kazimierza Jagiellończyka.

Zdziwienie budzi zatem fakt, że N. G. Bierieżkow, opracowując swoje itinerarium nie sięgnął nie tylko do innych źródeł poza Metryką Litewską, lecz nie uwzględnił nawet istniejących, opracowanych już itinerariów, które uwzględniają także wydane drukiem akta Metryki Litewskiej, lecz opierają się głównie na korespondencji dyplomatycznej wielkich książąt litewskich i królów polskich i Metryce Koronnej. F. Papée opracował itinerarium Kazimierza Jagiellończyka, które obejmuje ostatnie dwunastolecie jego rządów[1]. Daty pobytów króla Kazimierza Jagiellończyka w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim dokładnie ustaliła I. Sułkowska[2]. Itinerarium Zygmunta I dla okresu od objęcia przez niego tronu wielko-

[2] N. G. Bereżkov, Litovskaja Metrika kak istoričeskij istočnik. O pervonačalnom sostave knig Litovskoj Metriki (po 1522 g. Cz. I. Moskva 1964; tenże, Itinerarij velikich knjazej litovskich (po materialam Litovskoj Metriki „Archeograficzeskij Ežegodnik za 1961 g." Moskva 1962, str. 180—205.

[3] A. I. Gensiorskij, Halycko-volynskyj litopis. Kiiv 1958.

[1] F. Papée, Polska i Litwa na przełomie wieków średnich, t. I — Ostatnie dwunastolecie Kazimierza Jagiellończyka, Kraków 1904, Dodatek Itinerarium Casimiri IV. Poloniae Regis M D L 1480—1492, str. 381—404.

[2] I. Sułkowska, Księgi polskiej kancelarii koronnej w drugiej połowie XV wieku, „Studia Źródłoznawcze", 6 (1961), str. 93—99.

książęcego w 1506 r. do koronacji na króla polskiego opracował na podstawie rachunków skarbowych A. Pawiński[3]. Itinerarla te są o wiele bardziej szczegółowe niż zestawienia N. Bierieżkowa, który bardzo często podaje tylko daty miesięczne, opuszcza zaś daty dzienne, które nie występują w datach aktów Metryki Litewskiej. Dopiero itinerarla opracowane na podstawie innych źródeł umożliwiają bliższe datowanie aktów Metryki Litewskich, pozbawionych dat dziennych i ułatwiają rozwiązywanie indykcji.

Dla porównania bogactwa danych zestawmy itinerarium Kazimierza Jagiellończyka z roku 1486 w opracowaniu N. G. Bierieżkowa i F. Papéego.

Nie uwzględnił również N. Bierieżkow innych zespołów archiwalnych, przede wszystkim koronnych, pisanych w języku łacińskim. Najwięcej materiałów zawierają księgi skarbowe, zwłaszcza zaś rachunki dworskie Jagiellonów. Nawet dla okresu samodzielnych rządów Aleksandra Jagiellończyka mamy rachunki jego dworu, prowadzone przez podskarbiego Stanisława Milanowskiego.

Porównajmy znów itinerarium oparte na Metryce Litewskiej w opracowaniu N. G. Bierieżkowa z itinerarium opracowanym na podstawie rachunków skarbowych w. ks. Aleksandra dla okresu od 1.VI.1500 do 31.I.1503.

Itinerarium		Itinerarium	
Według Metryki Litewskiej w opracowaniu N. Bierieżkowa str. 182—183	Według Fryderyka Papée	Według N. Bierieżkowa, str. 189	Według rachunków dworskich (AGAD, Rachunki Królewskie 25 f. 30 in.) z uzupełnieniami z Acta Alexandri 1501—1506, Kraków 1927
	3— 6 stycznia — Radom	1500	1500
	8 stycznia — Kozienice	od 24 kwietnia do 4 czerwca — Wilno	14, 22 kwietnia — Wilno
	8—10 stycznia — Łuków		23, 30 maja — Wilno
	15 stycznia — Rudniki		10 czerwca — Mołodeczno
	20 stycznia — Krynki		23 i 28 czerwca — Mińsk
	23 stycznia — Grodno	czerwiec — Mińsk.	3 lipca — „Borecta" przed Borysowem
9 luty — Grodno	15—21 lutego — Berszty		9, 17, 20 lipca — Borysów
	28—27 lutego — Dubicze		24, 31 lipca — Obolce
	1 marca — Olkieniki	6—8 sierpnia — Obolce	15 sierpnia — obóz pod Smolanami
4 marca — Troki	4—15 marca — Troki		24 sierpnia — Myczowa
27 marca — 9 czerwca — Wilno	19 marca — 24 czerwca — Wilno		4 i 6 września — Połock a września — Czerstwiaty
24 czerwca — 29 października — Troki	24 czerwca — 29 października — Troki	od 14 września do 6 października — Połock	5. 9, 14, 15 października — Połock
2 listopada — Punia	31 października — Stokliszki	20 października — Brasław	27 października — Brasław
23 listopada — Grodno	2 listopada — Punie nad Niemnem	od 5 listopada do 31 grudnia — Wilno	25 listopada — Wilno
	9 — 28 listopada — Grodno		21 grudnia — Wilno
	28 listopada — Kołodzieżna		
	29 listopada — Rudniki		
	ok. 30 listopada — 3 grudnia — Bielsk	1501	1501
	3 grudnia — Mielnik	od 6 stycznia do 22 lutego — Wilno	14 lutego — Wilno
	6 grudnia — Łuków		
	10 grudnia — Radom	od 12 marca do 2 kwietnia — Troki	13, 30 marca — Troki
11 grudnia — Piotrków	14 grudnia — 31 grudnia — Piotrków		

[3] A. Pawiński, Młode lata Zygmunta Starego, Warszawa 1893, str. 231—232.

od 6 kwietnia do 24 lipca — Wilno	22, 25, 28 czerwca — Wilno
2 sierpnia — Troki	29 czerwca — Troki
21—28 sierpnia — Grodno	1 sierpnia — Troki
od 20 września do 6 listopada — Mielnik	19 sierpnia — Grodno
	bez daty — Rudniki
	1, 8, 28 października — Mielnik
	7 listopada — Łosice
	19 listopada — Bodzętyn
	12 grudnia — Koronacja w Krakowie
	18 grudnia — Kraków
1502	1502
od 5 stycznia do 18 marca — Kraków	15, 23 marca — Kraków
	14 kwietnia — Kraków
	12 i 19 maja — Sandomierz
	3 czerwca — Nowe Miasto
	23 czerwca — Brześć
	24 czerwca — Kamieniec
29 czerwca — Słonim	27 lipca — Nowogródek
8—26 lipca — Nowogródek	30 lipca — Turejsk
od 7 sierpnia do 9 września — Mińsk	17 sierpnia — Mińsk
od 9 października do 30 grudnia — Wilno	26 sierpnia — Połock (?)
	4, 5 września — Wilno
	15, 23 grudnia — Wilno
1503	1503
od 4 stycznia do 29 września — Wilno	4, 5, 11, 12 stycznia — Wilno

Itineraria oparte na innym materiale niż akta kancelaryjne są cenną pomocą przy badaniach nad ustrojem kancelarii, gdyż umożliwiają ustalenie zależności między podróżami króla a pracą kancelarii. Itineraria opracowane przez N. Bieriežkowa, zestawione z itinerariami opracowanymi na podstawie innych źródeł dowodzą, że kancelaria litewska poza nielicznymi wyjątkami nie wystawiała aktów nie tylko w okresie częstych nieobecności króla na Litwie, lecz także w okresie jego podróży po samej Litwie. Kancelaria litewska pracowała tylko w miejscach dłuższego pobytu króla. Itineraria opracowane na podstawie źródeł niemetrykalnych są dodatkową pomocą przy dokładniejszym datowaniu luźnych aktów lub regestrów zaopatrzonych w datę dzienną, miesięczną, indykcję i miejsce wystawienia, a pozbawianych daty rocznej, oraz przy datowaniu aktów zachowanych w księgach Metryki Litewskiej, lecz pozbawionych daty dziennej przy dacie miesięcznej i rocznej. Itinerarium N. Bieriežkowa dowodzi, że akta takie nie były rzadkością. Dużo światła na intensywność działania kancelarii litewskiej rzuca zestawienie itinerarium N. Bieriežkowa z itinerarium opracowanym na podstawie Metryki Koronnej, która na przełomie XV i XVI w. podzielona była na kanclerską i podkanclerską i wystawiała o wiele więcej aktów niż współczesna jej kancelaria litewska. Obie kancelarie koronne lub przynajmniej jedna z nich pracowały w XVI w. nawet na krótkich postojach i w okresach pobytu króla na Litwie. Na ich podstawie można więc ułożyć niemal kompletne itinerarium królewskie dla lat panowania Zygmunta Starego (1506—1548). Itinerarium takiego nie można natomiast ułożyć na podstawie Metryki Litewskiej, czego dowodem jest następujące zestawienie:

Itinerarium króla Zygmunta Starego w 1518—1519

Według N. Bieriežkowa, str. 199—200	Według Metryki Koronnej; uzupełnienia wzięte z Acta Tomiciana, t. II [w nawiasach kwadratowych]
1518	1518
	[1 stycznia przyjazd do Krakowa z Wilna]
	4—8, 13, 14, 16, 20, 21, 24, 27, 29, 30 stycznia — Kraków
	1—12, 14, 17—28 lutego — Kraków
	1—3, 5, 6, 8—31 marca — Kraków
	1, 5, 7, 9, 13, 14, 17, 19, 22, 25 marca — Kraków
25 kwietnia do października	30 kwietnia
	1, 3—29, 31 maja — Kraków
	1, 2, 4, 6—12, 14—18, 21, 22, 24, 26—28 czerwca — Kraków
(bez daty	1—3, 7, 9, 11, 16, 17, 19, 21,

dziennej, nie podawanej w aktach) Kraków

październik — grudzień (bez dat dziennych) Brześć

1519

styczeń — Brześć
6 stycznia — Łuków

luty — marzec (bez dat dziennych) Piotrków
kwiecień — listopad (bez dat dziennych) Kraków

22, 25, 26, 29 lipca — Kraków
2, 4, 8—10, 12—21, 23, 24, 26, 27, 28, 30 sierpnia — Kraków
1—3, 6—7, 10—12, 14, 15, 18, 20—23, 25, 29 września Kraków
1—8, 10, 12, 13, 15, 16, 18, 19, 21, 23, 25—30 października — Kraków
1—4 listopada — Kraków, wyjazd na Litwę na sejm
5 listopada — Nowe Miasto, Korczyn
6 listopada — Połaniec
7 i 8 listopada — Osiek
8 i 9 listopada — Sandomierz
9 listopada — wyjazd z Sandomierza do Zawichostu
10 listopada — Urzędów
13 i 14 listopada — Parczów
[15 listopada — przyjazd do Brześcia]
16 listopada — Brześć Litewski
18 listopada — Kolechowicze
19, 23, 25—27, 29 listopada — Brześć Litewski
3, 4, 7, 10, 15, 17, 18, 20, 21, 28, 30 grudnia — Brześć Litewski

1519

3 stycznia — przyjazd do Janowa
5 stycznia — Łuków
7 stycznia — Zadybie
11 stycznia — Radom
15 stycznia — Szydłów
16 stycznia — Wiślica
18 stycznia — przyjazd do Krakowa
21, 22, 24—31 stycznia — Kraków
1—4 lutego — Kraków
8—12, 14—20, 22—28 lutego — Piotrków na sejmie
1—12 marca — Piotrków na Sejmie
17, 19, 21, 23—27, 29—31 marca —Kraków
1, 5—11, 13, 14, 16—18, 20, 23, 27, 29 kwietnia — Kraków
7, 11—14 maja Kraków
14 maja — Niepołomice
14—17, 19—21, 23—30 maja — Kraków
1, 3, 6—10, 15—16, 18—22, 24, 26, 28, 30 czerwca — Kraków
1, 4—7, 9, 11—13, 15, 16, 18—20, 23—26, 27—31 lipca — Kraków
3, 4—8, 10—13, 15—20 sierpnia — Kraków
25—28 sierpnia — Sandomierz
29 sierpnia — Połaniec
6, 7, 9, 10, 17, 20, 21, 23—26, 29, 30 września — Kraków
3—5, 9, 11, 12, 14, 15, 17—20 24—27, 29, 31 października — Kraków
1, 2, 5, 6, 8—14 listopada — Kraków
18 listopada — Małogoszcz
19 listopada — Piotrków
22 listopada — Rawa
23 listopada — Skierniewice
24 listopada — Bolimów
26 listopada — Gąbin
27 listopada — Gostynin
28, 30 listopada — Brześć Kujawski
7, 9, 10, 12—17, 19—24, 26—28, 30—31 grudnia — Toruń
15 grudnia — Toruń

Porównanie obu tych itinerariów dowodzi, że nie zawsze Metryka Litewska była nieczynna w nieobecności króla na Litwie. Dowodzą tego zapisy z miesiąca października 1518 r., z których wynika, że kancelaria litewska wystawiała akty datowane w Brześciu Litewskim w czasie pobytu króla w Koronie, który dopiero 4 listopada opuścił Kraków, a do Brześcia przybył 15 listopada. Jest to jednak raczej sytuacja wyjątkowa, a nie reguła, jak można wywnioskować z analizy całości materiału zebranego przez N. Bieriežkowa. Autor jednak nie zwrócił uwagi na możliwość istnienia poważnych rozbieżności między miejscami pracy kancelarii litewskiej i miejscami pobytu książąt litewskich.

Itinerarium zestawione na podstawie Metryki Litewskiej jest cenną pomocą przy badaniach organizacji i funkcjonowania kancelarii wielkoksiążęcej, stopnia intensywności produkcji akt i problemu ksiąg zaginionych. Dlatego też praca N. Bieriežkowa będzie miała duże znaczenie dla badaczy dziejów kancelarii litewskiej [4]. Metryka Litew-

4 Kancelaria Wielkiego Księstwa Litew-

ska z XV i XVI w. może być jednak tylko źródłem pomocniczym przy opracowywaniu pełnego intinerarium wielkich książąt litewskich w XV i XVI w.

Tadeusz Wasilewski

Lietuvos inventoriai XVII a. Dokumentu rinkinys. Sudare. K. Jablonskis ir M. Jučas, Vilnius 1962, in 4°, str. 462.

Nigdy nie przecenimy znaczenia takich źródeł do historii gospodarczej i społecznej, jak inwentarze dóbr ziemskich. Ostatnimi czasy publikuje się też coraz więcej, daje się im odpowiednią oprawę naukową i zaopatruje we wnikliwe komentarze i indeksy[1]. Instytut Historii Litewskiej Akademii Nauk systematycznie publikuje źródła do historii Litewskiej Republiki Radzieckiej. Wśród nich znaczną część zajmują dokumenty epoki feudalizmu i pańszczyzny na wsi litewskiej w okresie od XVI do XVIII w. w omawianym zbiorze wydano właśnie inwentarze dóbr na Litwie, spisane w XVII w. Inwentarze podobne dla XVI w. opublikował także K. Jablonskis jeszcze w 1934 r. w zbiorze „Istorijos archyvas I, t. XVI a. Lietuvos inventoriai"[2]. Omawiane wydawnictwo wypełniło białą plamę, którą był do niedawna właśnie wiek XVII, wiek rozwoju gospodarczego, ale i w drugiej swej połowie wiek wojen i klęsk. Brak wydawnictw źródłowych takich właśnie, jak inwentarze, sprawiał, że w wielu publikacjach traktujących o rozwoju stosunków feudalnych na Litwie można się było spotkać z lukami w postaci ogólników, przykładów nie podbudowanych konkretnymi faktami, z brakiem rzeczowych uogólnień.

Takie właśnie konkrety — opisy budynków i budownictwa, granic majątków, ilości wysiewanego ziarna, ilości bydła w majątkach, spisy chłopów osiadłych i ich powinności wobec pana, opisy wsi czy zaścianków — odnajdziemy w inwentarzach. Dzięki podaniu inwentarzy tych samych posiadłości w pewnych odstępach czasu widzimy niejako feudalizm w rozwoju: rozwój gospodarstwa folwarcznego kosztem gruntów i robocizny wsi, dynamika rozwoju renty feudalnej, proces powstawania nierówności majątkowej wśród chłopstwa, początki pracy najemnej. Inwentarze informują szczegółowo o rzemiośle i handlu we wsiach. Część z nich — podane w zbiorze pod nrami: 4, 7, 8, 15, 17, 31, 37, 45, 61, 64, 66, 100 — ilustruje położenie miast i miasteczek prywatnych. Ogromną ich większość stanowią inwentarze albo rejestry, a tylko niektóre z nich dotyczą innych stron życia feudalnej wsi (np. nry 18, 19, 40, 58, i 89 — spis gospodarstw chłopskich i ich powinności a nr 122 — opis dworu w Upicie).

W zbiorze pomieszczono akta znalezione w zespołach akt dawnych Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego Litewskiej Republiki Radzieckiej, a rękopisy te stanowią trzon wydawanego tomu, dalej akta oddziału rękopisów Wileńskiego Uniwersytetu imienia W. Kapsukasa, Centralnej Biblioteki Akademii Nauk Litewskiej Republiki Radzieckiej (nr 109) i Państwowej Biblioteki Litewskiej Rep. Radz. (nr 45). Wszystkie pomieszczone w tym zbiorze inwentarze wydane są po raz pierwszy.

skiego jest dotychczas zbadana bardzo słabo; por. literaturę przytoczoną przez J. Bardacha, który omówił kilka zagadnień związanych z jej działalnością w artykule: Z praktyki kancelarii litewskiej za Zygmunta Starego. Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckiemu w 70 rocznicę urodzin, Warszawa 1960, str. 321—352.

[1] Zagadnieniem tym zajął się szerzej W. Kula, Problemy i metody historii gospodarczej, Warszawa 1963, str. 121—129, Tamże szczegółowy wykaz publikowanych w Polsce inwentarzy, tyczących się ziem także i takich, jak Śląsk.

[2] W zbiorku niniejszym zostały przez zmarłego niedawno prof. K. Jablonskisa przygotowane do druku dokumenty o nast. numerach: 1—6, 8—15, 19, 20, 23, 31, 40, 62, 65, 83, 84, 86, 88, 92, 95, 96—98, 100, 101, 103, 106, 108, 110, 115.

Terytorialnie ograniczono się tylko do inwentarzy odnoszących się do wsi i miasteczek Litwy. Jedynie pięć inwentarzy — nry 9, 15, 28, 65, 106 — odnoszą się do terenów Białorusi. To odstępstwo od zasady tłumaczą autorzy faktem, że skład mieszkańców tych miejscowości i stosunki społeczne w nich były identyczne, jak i w majątkach i wsiach Litwy. Wszystkie one odnoszą się do miejscowości powiatu oszmiańskiego.

Autorzy zastrzegają się, że w jednym tomie absolutną niemożliwością jest pomieszczenie wszystkich inwentarzy XVII w. Żeby osiągnąć taki cel, należałoby wydać jeszcze co najmniej dwa takie tomy.

Powyższy zbiór dokumentów ograniczono tylko do inwentarzy dóbr szlacheckich. Wydawcy nie sięgnęli po niewyczerpane, niezliczone inwentarze dóbr duchownych i państwowych. Kopalnią inwentarzy są zwłaszcza akta Trybunału Litewskiego, a dalej inwentarze sądów powiatowych, ziemskich i grodzkich.

Inwentarze ograniczają się do pokazania sytuacji takiej jaka ona być powinna. Można natomiast dowieść, że faktyczne położenie chłopów we wsi i stosunki między nimi a panami oświetlają wszechstronnie niedawno wydane inne dokumenty odnoszące się do XVII w.[3] Uzupełniają one suchy i jednostronny obraz wsi dany w inwentarzach oraz wykazują, że szlachta i dzierżawcy we wsiach nie trzymali się bynajmniej norm wyzysku, opisanych w inwentarzach.

Trzeba dodać, że ogromna większość — 80 spośród 115 inwentarzy — odnosi się do stanu wsi i miasteczek z okresu po „potopie", po wojnach lat 1651—1660. Odzwierciedlają one doskonale zniszczenie gospodarcze tych miejscowości. Zwłaszcza obserwować to można tam, gdzie mamy kilka inwentarzy tych samych dóbr — z okresów przed i po zniszczeniach. Takimi są inwentarze nr 1 i 5; 2 i 23; 29 i 42; 45 i 66; 46 i 51; 56, 79, 86 i 96; 72 i 91; 80 i 107; 103 i 110. Wszystkie dokumenty podane bez skrótów, tekst oryginałów i kopii zostawiono bez zmian.

Na tle wydawanych ostatnio inwentarzy[4] rażą jednak w omawianym wydawnictwie liczne braki. Autorzy zastrzegają się np., że nie miejsce w publikacji mówić o zawartości inwentarza, warunkach ich powstawania, krytyce zawartych w nim źródeł. Stanowisko niesłuszne, nie wiadomo czym podyktowane. Przy tak poważnych wydawnictwach, jeśli nawet nie zawartość, to przede wszystkim krytyka źródła powinna być przedmiotem szczegółowego opracowania. W samych dokumentach brak jest rozwiniętego regestru dokumentu. Należy poza tym wyjaśnić, jakimi kryteriami kierowano się przy doborze dokumentów i jakie są ewentualne zamiary wydawnicze wobec pozostałych, nie publikowanych dokumentów. Niekonsekwencją jest publikowanie dokumentów tylko z powiatu oszmiańskiego, który leży obecnie poza granicami Litwy, z pominięciem innych terenów, zasiedlonych również przez ludność litewską. Największym jednak niedociągnięciem tej pracy jest niezmiernie ubogi skorowidz rzeczowy i skorowidz osób oraz miejscowości. Nie od rzeczy byłoby podanie mapy miejscowości, o których mówi się w inwentarzach. Mimo jednak tych braków — wydawnictwo inwentarzy jest dużym wydarzeniem naukowym.

M. Lech

St. Kairys, *Lietuva budo*. New York. N. Y. 1957 str. 416.

Książka jednego z wybitnych socjaldemokratów litewskich początku XX w.

[3] Lietuvos valstiečių inmiestklėnų ginčai su dvaru valdytojais, Id. XVI—XVII, sudare K. Jablonskis, Vilnius 1959; rec. M. J. Lech, „Rocznik Białostocki", nr 3 (1962), str. 483—486.

[4] Por. choćby: Inwentarze dóbr ziemskich województwa krakowskiego 1575—1700 (a więc chronologicznie najbliższe), wydane przez A. Kamińskiego, Warszawa 1956, 8°, str. 537.

S. Kairysa (ur. 20 XII 1878), poświęcona Litwie jego dzieciństwa i młodości, jest nader interesującą lekturą również dla czytelnika i historyka polskiego. Dzieli się ona na dwie odrębne części. W pierwszej Autor zawarł swoje wspomnienia z lat dziecięcych i gimnazjalnych, w drugiej dał oryginalny obraz dziejów Litwy u schyłku XIX w. Syn zamożnego wieśniaka, miał stosunkowo łatwą drogę życiową. Trafił do gimnazjum w Szawlach w czasach, kiedy w społeczność szawelską, świadomą swej „tutejszości" (ale nie narodowości, choć silono się prywatnie tylko polskiego używać) zaczęła się wdzierać „litwomania". Było to ostatnie dziesięciolecie XIX w. (gimnazjum Kairys ukończył w 1898 r.) — okres, kiedy ruch narodowy Litwinów głęboko już zakorzenił się w masach włościańskich na Żmudzi i zaczął się przejawiać po miastach. Polskość jednak nadal była dla wielu Litwinów synonimem wyższej kultury, a język polski — dowodem towarzyskiej ogłady, mową inteligentów. Uczył się polskiego i Kairys wyżej go ceniąc od przymusowego języka rosyjskiego. Świadomość litewska poczęła się budzić u niego, tak jak i u większości jego rówieśników, dopiero po zetknięciu się z historią Polski, poznawanej wyrywkowo i oczywiście tylko na stancji, której gospodarze mówili wyłącznie po polsku. Jego edukacji narodowej dopełniły dopiero dzieła historyczne S. Daukantasa, pierwszego historyka Litwy piszącego po litewsku. Lata gimnazjalne były więc dla Kairysa, jak i dla współczesnego mu pokolenia młodych Litwinów, latami dochodzenia swej świadomości narodowej. Wtedy też zaczęło go nurtować pytanie: czym była Litwa, jaką drogą dążyć do jej odrodzenia? Rozważania te zaprowadziły do szeregów litewskich socjaldemokratów.

W części drugiej swej książki S. Kairys daje przegląd stosunków gospodarczych i społecznych na Litwie po zniesieniu poddaństwa (1861—1864), a następnie kreśli ciekawy obraz litewskiego ruchu narodowego w końcu XIX w. Omawia kierunek demokratyczny, skupiający się wokół czasopisma „Varpas" (1889—1906), szeroko traktuje o początkach ruchu socjalistycznego na Litwie. Dobrą znajomość dziejów litewskiego ruchu robotniczego w ostatnim dziesięcioleciu XIX w. zawdzięcza Kairys jednemu z przywódców tego ruchu, współzałożycielowi Litewskiej Socjal-Demokratycznej Partii Alfonsowi Morawskiemu. Morawski (1868—1941) w latach 1901—1902, przebywając na emigracji, napisał dość obszerną (przeszło 200 stron rękopisu) historię litewskiego ruchu robotniczego w latach 1891—1901. Dowodem, że Kairys z niej korzystał jest list Morawskiego do Michała Biržyszki z 9 I 1931 r. zawierający krótką informację o swej rękopiśmiennej historii i uwagę: „Historię tę niedawno przesłuchał w wyciągach kol. Kairys"[1]. Ponieważ historia Morawskiego spoczywa do dziś w rękopisie (cząstkę tylko opublikował on w r. 1931 i 1933 w czasopiśmie litewskim „Kultura"), przeto wywody Kairysa o litewskim ruchu robotniczym w okresie 1891—1901 nabierają znaczenia źródłowego. W rozdziale tym interesujące są relacje Autora o stosunkach między socjaldemokracją litewską a PPS. Aczkolwiek twierdzi on, że napięte i ostre stosunki, jakie wywiązały się niemal od samego początku między obu partiami, wynikły na tle różnic programowych, z jego uwag widać, że walka między tymi partiami toczyła się na gruncie nacjonalistycznym. PPS uważała, że litewscy socjaldemokraci powinni działać wyłącznie wśród mówiących po litewsku robotników. Z tym stanowiskiem PPS nie godzili się Litwini, którzy od początku zresztą rozwijali robotę wśród robotników mówiących po polsku, gdyż sami znali litewski bardzo słabo (jak Morawski, który

[1] Zob. Centralna Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk, Dział Rękopisów, AM-122.

do końca życia, choć lata międzywojenne spędził w Kownie, nie nauczył się dobrze litewskiego), albo wcale. W dodatku działalność tę prowadzili oni głównie w Wilnie, gdzie podówczas robotników Litwinów było jak na lekarstwo. Cała zresztą socjaldemokracja litewska aż do początku XX w. była językowo polską, nawet program tej partii z r. 1896 został napisany początkowo po polsku, a potem dopiero przełożono go na litewski[2]. Fakty te jednak S. Kairys przemilczał, czy świadomie, trudno powiedzieć. W całym wieloletnim sporze PPS z Litewską Socjal-Demokratyczną Partią nie widać, aby walczono o zasady programowe. Cały czas walka między obu partiami toczyła się z pozycji prawicowych, nacjonalistycznych. Rzecz szła o to, czy mówiący po polsku robotnik wileński ma myśleć polskimi kategoriami politycznymi, jak tego chcieli J. Piłsudski i inni przywódcy PPS, czy też kategoriami litewskimi, jak uważali przywódcy litewscy. A. Domaszewicz i A. Morawski. Wymyślano sobie wzajemnie od „zdrajców", ale istota sporu zamykała się w pytaniu czy w Wilnie będzie Litwa, czy Polska?

Do książki dołączył Kairys kilka cennych dokumentów, dziś trudno dostępnych, jak litewski tekst programu Litewskiej Socjal-Demokratycznej Partii z r. 1896 i inne dokumenty tej partii. W sumie praca jego stanowi wymagające krytycznego podejścia opracowanie dziejów litewskiego ruchu robotniczego na przełomie XIX—XX w.

Jerzy Ochmański

V. Abramavičius, *Feodalinių žemės valdų Lietuvoje aprašymas*. Wyd. Literatury Politycznej i Naukowej LSRR. Wilno 1963, str. 549.

Jest to chyba największa z wydanych na Litwie w okresie powojennym pozycji o charakterze archiwalno-informacyjnym. Vladas Abramavičius, kierownik rękopisów Centralnej Biblioteki Akademii Nauk Lit. SRR, skonstruował obszerny informator, dotyczący znajdujących się pod jego opieką inwentarzy dóbr dworskich na Litwie. Ogółem praca zawiera opis 1500 inwentarzy, poczynając od 1537 r., a kończąc na 1861 r. Z liczby tej przypadają na XVI w. — 134 pozycje, na XVII w. — 239 pozycji, na XVIII w. 705 pozycji i na XIX w. — 365 pozycji. Teksty inwentarzy pisane są po łacinie, po białorusku, po polsku, po rosyjsku i po niemiecku. V. Abramavičius wykorzystał materiały z 34 zespołów rękopiśmiennych, uwzględniając różne typy majętności dworskich — prywatne, państwowe i kościelne. Z dóbr prywatnych podane zostały inwentarze sporządzone w dworach arystokracji ziemiańskiej — Tyszkiewiczów, Römerów, Kossakowskich i Sapiehów, jak też średniego ziemiaństwa — Narbuttów, Mierzejewskich i innych. Geograficznie olbrzymia większość inwentarzy pochodzi z dóbr żmudzkich, a częściowo z dóbr prywatnych i kościelnych na Białorusi — z powiatów: nowogródzkiego, mińskiego, oszmiańskiego, grodzieńskiego, lidzkiego i innych. Każda pozycja zaopatrzona jest w odpowiednią odnotację w języku litewskim, zawierającą krótką charakterystykę dokumentu, okres (rok, wiek), z którego pochodzi, nazwę majątku i sygnaturę jednostki.

Opisane przez V. Abramavičiusa inwentarze dworskie są istotnym źródłem poznania ucisku feudalnego na Litwie i Białorusi na przestrzeni wielu wieków do chwili zniesienia poddaństwa. Główną treść inwentarzy stanowi dokładny rejestr ciężarów poddańczych. Duża część inwentarzy rejestruje powinności chłopskie w poszczególnych dobrach na przestrzeni kilku wieków. Te ostatnie są też chyba najbardziej interesujące, dają bowiem możność prześledzenia systemu poddańczego w różnych etapach jego rozwoju. Zwraca uwagę fakt zwiększania się powinności w latach 1840—1860,

[2] Zob. K. Grinius, Atsiminimai ir mintys. T. I. Tübingen 1947, s. 143.

szczególnie w okresie poprzedzającym zniesienie poddaństwa. W części dokumentów znajdujemy pośrednie odbicie starć klasowych między dworem a wsią, niektóre zawierają materiał o zbiegostwie chłopów. Na przykład dokument pochodzący z majątku Butryma w pow. upickim (czerwiec 1825) stanowi inwentarz opisowy nieruchomości dwóch zbiegłych chłopów (str. 408). Treść niektórych inwentarzy stanowić może częściowo podstawę badań bardzo interesującego problemu tak zwanych „wolnych ludzi". Znajdujemy tu np. opisanie ciężarów feudalnych z 1848 r. w dobrach Karpów na Kowieńszczyźnie (str. 441—442). Materiały te uzupełniają w dużej mierze wiadomości o sytuacji „wolnych ludzi", zawarte w aktach dóbr karpowskich w dziale rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego. Należy zaznaczyć, że właśnie w latach czterdziestych XIX w. wystąpiły w tych dobrach największe na Litwie starcia społeczne między „wolnymi ludźmi" a administracją dworską.

Adnotacje o ciężarach poddańczych są na ogół dość szczegółowe, wydaje mi się jednak, że warto by zwrócić uwagę szczególnie na stan powinności po ogłoszeniu przez władze carskie tak zwanych „przepisów inwentarzowych" w latach czterdziestych XIX w. Sprawa praktycznej realizacji tych przepisów ciągnęła się dość długo na skutek oporu ziemiaństwa oraz rozbieżności w carskich kołach rządzących. W wielu majątkach niemal do chwili zniesienia poddaństwa pozostały stare inwentarze, a powinności chłopskie nie zostały przez rząd zreglamentowane. Wydaje się, że recenzowana praca zyskałaby na wartości przez ustalenie typu poszczególnych inwentarzy z lat 1840—1860 (stare czy nowe — zreglamentowane).

V. Abramavičius niewątpliwie słusznie ujął w opisie inwentarzy sprawy gospodarcze i społeczne jako pierwszoplanowe; wynika to zresztą z samego charakteru tego rodzaju dokumentów. Jednocześnie jednak jako część integralna inwentarzy zostały potraktowane sprawy kultury materialnej i duchowej oraz postępu technicznego. W wielu dokumentach znajdujemy materiał dotyczący szkolnictwa parafialnego, muzyki, sztuki, bibliotek dworskich i klasztornych. Na przykład w akcie wizytacyjnym klasztoru trynitarzy w Trynopolu pod Wilnem z 1830 r. znajdują się dane o bibliotece klasztornej (str. 421). Inwentarz kościoła parafialnego i klasztoru bernardynów w Kretyndze z 1832 r. określa dokładnie liczbę znajdujących się w bibliotece książek z różnych dziedzin oraz treść niektórych dokumentów z archiwum klasztornego (str. 424). W tak zwanym „podaniu pojednawczym mebli i sprzętów różnych" z dworu kojrańskiego pod Wilnem (1846 r.) znajdujemy rejestr antyków, obrazów, naczyń, zbioru broni z różnych krajów, instrumentów muzycznych itp. (str. 440).

Wydawnictwo zaopatrzone jest w indeks miejscowości oraz ilustrowane wieloma zdjęciami dokumentów. W sumie omawianą publikację należy zaliczyć niewątpliwie do dużych plusów wydawniczych archiwistyki litewskiej. Na pewno ułatwi ona pracę badaczom zajmującym się historią gospodarczo-społeczną, a częściowo też kulturalną ziem litewsko-białoruskich.

D. Fajnhauz

● p r a c o w a n i a o g ó l n e

K. Forstreuter, *Deutschland und Litauen im Mittelalter.* Böhlau Verlag Köln-Graz 1962, str. 82.

Pod tym obiecującym tytułem znany historyk zachodnioniemiecki ogłosił trzy studia: Niemcy i Litwa w średniowieczu, Nawrócenie Giedymina i niemieckie założenie miasta Kowna. Pierwsze z tych studiów przynosi bardzo zwięzły przegląd stosunków politycznych nie-

miecko-litewskich od w. XIII do połowy w. XVI. Główną uwagę Autor poświęcił oczywiście stosunkom krzyżacko-litewskim. Powiada on, że Zakon, jako dziecko wypraw krzyżowych do Palestyny, był powołany do nawracania pogan, i to swoje powołanie — prawo (Gesetz) musiał spełniać i wobec Litwy, która zresztą — jak dodaje — była słabo zaludnionym krajem rolniczym, gdzie nawet podobnych do miast osiedli nie było! Cóż, na Żmudzi rzeczywiście miast w XIV—XV w. nie widać, ale że były one w Auksztocie, i że nie ograniczały się tylko do Wilna i Kowna, o tym wiedzieli lepiej niż Forstreuter kronikarze zakonni. Inna rzecz, że miasta na Litwie średniowiecznej, podobnie jak na Rusi, nie musiały wcale swym wyglądem przypominać miast zachodnioeuropejskich. Choć swą zabudową miasta litewskie przpominały rozległe wsie, to jednak spełniały te same funkcje co planowo zabudowane i otoczone murami miasta zachodnie: były ośrodkami produkcji rzemieślniczej i handlu.

Swój wykład na temat stosunków krzyżacko-litewskich Autor ograniczył niemal wyłącznie do spraw dyplomacji i polityki. Godną uwagi jest jego teza, że chrzest Litwy, jaki nastąpił w wyniku unii polsko-litewskiej 1385—1386 r., w niczym nie naruszał praw Zakonu do Prus. Stwierdzenie to jakoś nie bardzo godzi się z jasno przez autora wyłożoną misją Zakonu: nawracaniem pogan. Jeśli Zakon serio traktował swoją „misję", to jaka miała być jego dalsza rola w Prusach? Jeśli obrońcy chrześcijaństwa, to przed kim? Jeśli sprawowanie władzy w podbitym kraju, to w imię czego? Wielka szkoda, że autor nie raczył zastanowić się nad tymi kwestiami. Żałować też wypada, że uwadze jego uszły pewne realia „misji" Zakonu nad Bałtykiem, to że nawracanie pogan nadbałtyckich odbywało się „ogniem i mieczem" i było pasmem zbrodni, dokonywanych z zimną krwią przez „kulturalnych" rycerzy z Zakonu na „barbarzyńskich" Litwinach. Oczywiście, nie można wymagać od historyka niemieckiego, aby — pisząc o stosunkach niemiecko-litewskich, wyzbył się ograniczonego niemieckiego punktu widzenia i spojrzał na sprawę też od strony litewskiej. Można jednak wymagać, i należy, aby ukazywał całą prawdę o tych stosunkach, znaną choćby ze źródeł niemieckich.

Studium o nawróceniu Giedymina poświęcone jest zagadnieniu prawdziwości listów Giedymina do Jana XXII z r. 1323, które miały nakłonić papieża (poprzez obietnicę chrztu Litwy) do interwencji przeciw agresji krzyżackiej. Autor dawniej (1928) uważał te listy za wysoce podejrzane. Listy Giedymina od lat już wywołują ciągłą dyskusję między badaczami, których opinie są podzielone. Ostatnio przeciwko opinii Forstreutera wypowiedział się zdecydowanie H. Spliet. Autor obecnie zmienia nieco swoje stanowisko i wskazuje, że listy te nie wyszły od Giedymina, gdyż nie nosił się on z zamiarem chrztu. W myśl zasady *is fecit cui prodest* dowodzi on, że sporządzone zostały przez Franciszkanów wileńskich w porozumieniu z zaciętym wrogiem Zakonu arcybiskupem ryskim Fryderykiem. Jeśli Giedymin był wciągnięty do sprawy tych listów, to miał na widoku jedynie propagandę antykrzyżacką. Wydaje się, że ewentualne dalsze studia nad listami Giedymina nie zmienią ogólnego wniosku z dotychczasowej dyskusji: listy te, choć nie pochodzą bezpośrednio z kancelarii Giedymina, zostały wysłane za jego wiedzą (inna rzecz czy z jego inicjatywy).

Trzecia rozprawka usiłuje dowieść, że Kowno powstało jako miasto dopiero w r. 1408, kiedy to otrzymało ono prawo magdeburskie. Obecność kupców niemieckich w Kownie od początku w. XV nie ulega wątpliwości. Trudno wątpić, by kto inny a nie kupcy niemieccy, uzyskali od Witolda przywilej na prawo magdeburskie. Ale jednocze-

śnie nie trudno wyobrazić sobie, że nieliczny napływowy element niemiecki żadną miarą nie mógł być czynnikiem decydującym o istnieniu Kowna jako miasta, a tylko mógł się przyczynić do jego rozwoju. Co więcej, prawo magdeburskie, aczkolwiek oznacza przełom w stosunkach prawno-ustrojowych miast, nie jest niezbędnym warunkiem istnienia miasta, nie tworzy ono, ani też nie zmienia jego funkcji gospodarczych. Miasta ruskie w średniowieczu i później wcale nie posiadały prawa magdeburskiego, a przecież nikt zdrowo myślący nie powie, że nie były one miastami. Wydaje się, że do słabo znanych, nieopracowanych dziejów Kowna omawiane studium nie wiele wnosi nowego, poza drobnym materiałem faktograficznym.

Mało nowego wnosi do nauki historycznej i cała książka, w której autor powtarza stare, przebrzmiałe, nie licząc się z rzeczywistością historyczną, tezy. A spodziewaćby się należało, że autor, niegdyś profesor w Królewcu, a obecnie w Niemczech Zachodnich, zdala od Wschodu znajdzie drogę do bardziej bezstronnego spojrzenia na zagadnienia litewskie, przynajmniej na te tak odległe od naszej epoki. Okazuje się wszakże, że *Am Westen nichts neues.*

Jerzy Ochmański

Lietuvių karas su kryžiuočiais. Redagavo J. Jurginis. Wilno 1964 str. 355.

Popularno-naukowa monografia o wojnie Litwy z Krzyżakami jest dziełem ośmiu historyków. Stanęli oni przed poważnym zadaniem przedstawienia trwających z górą dwa wieki zmagań Litwinów z agresją krzyżacką. Autorzy nie poprzestali na wykorzystaniu osiągnięć dotychczasowej literatury przedmiotu, ale w wielu wypadkach dali nowe własne ujęcia wielu problemów szczegółowych.

Historiografię wojen litewsko-krzyżackich omówił m. Jučas. Autor dał przegląd źródeł niemieckich, polskich i ruskich, krytycznie je ocenił, poczym przeszedł do zrelacjonowania niemieckich, polskich, rosyjskich, litewskich i radzieckich badań nad dziejami walk Litwy z Zakonem. Niezrozumiałe dlaczego Autor nie wspomniał o źródłach litewskich dotyczących wojen z Krzyżakami. W przeglądzie badań opuszczono wiele istotnych pozycji, szczególnie litewskich(!) i to zarówno dawniejszych, jak i nowszych, m. in. Z. Ivinskisa, S. Zaskevičiusa, J. Jakštasa, C. Jurgeli, A. Šapoki, O. Urbonasa.

Początki agresji krzyżackiej nad Bałtykiem opisał J. Jurginis, który naświetlił też problem formowania się państwa litewskiego. Zastanawia, skąd Autor zaczerpnął wiadomości o tym, że Mendog w latach 1220—1230 wymordował swych braci i książąt i zaczął panować sam jeden? Latopisy ruskie nie przynoszą bowiem ani jednej wzmianki o Mendogu w latach 1220—1230. O wymordowaniu braci mówi latopis wołyński pod r. 1263 i daje do zrozumienia, że fakt ten miał miejsce już dość dawno, kiedy jednak Mendog tego dokonał, dotąd nie ustalono.

Ciekawe jest studium R. Batury o organizacji wojskowej Litwy w XIII—XIV w. Autor rozwinął dawniejsze badania H. Łowmiańskiego i ostatnie W. T. Paszuty, w paru punktach je skorygował, np. udowodnił dawne użycie łuku przez Litwinów. Niestety, praca Batury przez czyjeś niedbalstwo została właściwie zmarnowana: podano ją w wielkim skrócie, pozbawiono niezbędnego aparatu naukowego, poopuszczano niektóre ważne ustępy, jak np. system obronny grodów litewskich (po którym została tylko dobra mapka).

Po artykule S. Janusonisa, który opisał bitwę pod Szawlami 1236 r., w której Litwini (Żmudzini) odnieśli pierwsze wielkie zwycięstwo nad agresorem — Zakonem Kawalerów Mieczowych, następuje większe studium R. Ja-

sasa na temat podbojów Łotwy i Prus przez Krzyżaków. Jednocześnie Autor zajął się też sprawami litewskimi, stosunkiem Litwy Mendoga do Krzyżaków i do Rusi halickiej. Na marginesie „darowizny" Mendoga dla Zakonu inflanckiego z 1253 r. (dokonanej wzamian za udzielenie mu pomocy w r. 1251 przeciw koalicji Daniela halickiego, Jaćwingów i części Żmudzinów podniesionych przez wygnanych bratanków Mendoga Towciwiłła i Edywida), która opiewała na połowy włości Rosienie, Lawków, Betygoła, Korszów, Kroże i inne (drugie połowy miał otrzymać biskup litewski Chrystian) można snuć domysł, że te „podarowane" ziemie występowały w koalicji lat 1249—1251 przeciwko Mendogowi, toteż władca ten hojną ręką poczynił te czcze (bo Krzyżacy oczywiście nie mieli możności objąć tych ziem w posiadanie) nadania. Wyliczone w „darowiźnie" ziemie odpowiadały by bowiem tej części Żmudzi, która popierała Towciwiłła, mającego za sobą „poł Żemojti". Ponieważ nadanie Mendoga wyliczało jednocześnie włości jaćwieskie widać wyraźnie, jakby Mendog rozporządzał ziemiami swych przeciwników politycznych.

Okres ciężkich zmagań Litwinów z siłami krzyżackimi z Prus i Łotwy w latach 1283—1380 scharakteryzował dość obszernie K. Sideravičius. Omawiając głośną bitwę nad Strewą 1348 r., która — wedle relacji krzyżackiej — zakończyła się klęską Litwinów, Autor dochodzi do wniosku, że Krzyżacy wcale nie odnieśli tam zwycięstwa. Strewa bowiem jest tak małą rzeczką, że żadną miarą i jeszcze o zimowej porze (bitwa odbyła się 2 II) nie mogło w niej, jak piszą źródła krzyżackie, potonąć kilka tysięcy wojowników litewskich. Istotnie, Strewa dzisiaj płynie tak płytkim i wąskim korytem, że nie można sobie wyobrazić, aby stanowiła dla Litwinów takie topielisko, jak jezioro Czudzkie dla Krzyżaków w r. 1242. Ale, w bitwie tej Litwa zgromadziła chyba wszystkie swe siły, nawet pułki ruskie z Brześcia, Połocka, Witebska i Smoleńska. A jednak Olgierd musiał z placu boju uchodzić, a jego brat Narymunt w bitwie głowę położył. Czyż nie mieli Krzyżacy powodów, aby bitwę ogłosić za swój wielki triumf?

Okres decydujących walk Litwy z Zakonem 1380—1409 omówił M. Jučas. Opisując politykę Jagiełły w przededniu unii z Polską wspomniał on o projekcie ożenku Jagiełły z Zofią, córką w.ks. moskiewskiego sławnego Dymitra Dońskiego. Zarzucenie tego projektu Autor tłumaczy perspektywą unii z Polską. Wyjaśnienie to wszakże niczego nie tłumaczy. Wydaje się, że myśl sojuszu z Moskwą odrzucił Jagiełło z dwóch powodów: po pierwsze w trosce o ruskie posiadłości Litwy, które przy takim związku mogły jedne po drugich odpadać do Moskwy, a po drugie, że sojusz nie zabezpieczał wcale Litwy przed dalszą agresją krzyżacką. Gdyby Litwa przyjęła prawosławie, jak tego żądał Dymitr, Krzyżacy traktujący prawosławnych Rusinów jako schizmatyków niemal na równi z poganami, nadal posiadali by dobry pretekst do dalszych napaści i podboju. W dodatku Moskwa nie była zainteresowana walką z Krzyżakami i liczyć na jej pomoc było rzeczą zawodną. Jagiełło najwyraźniej to rozumiał i szukał drogi wybawienia z krytycznej sytuacji. Wyjściem z niej była unia z Polską, którą łączyły z Litwą wspólne interesy polityczne, wspólny wróg — Krzyżacy.

Dwa następne studia Jučasa o Grunwaldzie i B. Dundulisa na temat walki Litwy o jej ziemie zachodnie (głównie o ziemie pojaćwieskie) i dostęp do morza powtarzają w streszczeniu ich wcześniejsze wywody, ujęte w oddzielne publikacje, recenzowane już na łamach „Kwartalnika Historycznego" (1960, nr 4; 1961, nr 3). Kolejny rozdział książki przynosi interesujące rozważania B. Dundulisa o wojnie domo-

wej na Litwie po śmierci Witolda między Świdrygiełłą a Zygmuntem Kiejstutowiczem (1432—1435). Po stronie Świdrygiełły wystąpił Zakon krzyżacki w Inflantach. Jednakże Kiejstutowicz, wspomagany przez silne oddziały polskie liczące około 12 tys. ludzi, w bitwie nad rzeczką Vintara (w literaturze nieraz niezbyt ściśle mówi się o bitwie nad rzeką Świętą) zupełnie rozgromił przeciwników. Bitwa ta, zdaniem badaczy, była strasznym ciosem dla Świdrygiełły i krwawym sądem dla jego niemieckich sprzymierzeńców, gdyż oddziały inflanckie przestały zupełnie istnieć wycięte w pień na placu boju. Na miejscu bitwy zwycięski Zygmunt Kiejstutowicz fundował kościół wokół którego wyrosła osada zwana Pobojskiem (poboisko — pobojowisko). Bitwę tę współcześni nazywali drugim a nawet większym Grunwaldem. Poległ w niej (podobnie jak pod Grunwaldem wielki mistrz) mistrz inflancki i prawie cała starszyzna zakonna. Niestety, Litwini nie wykorzystali szansy całkowitego zniszczenia Zakonu inflanckiego i wyzwolenia Łotwy. Autor sądzi, że stało się tak dlatego, iż Zygmunt Kiejstutowicz obawiał się dalszego wzrostu potęgi Polski i wolał na wszelki wypadek mieć w Zakonie ewentualnego pomocnika przeciwko możliwej zmianie polityki feudałów polskich. W opisie bitwy nad Świętą należało zacytować pracę J. Skrzypka, drukowaną w „Przeglądzie Historyczno-Wojskowym", t. X, (1938).

Książkę kończy szkic J. Žiugždy o upadku Zakonu w Prusach i Inflantach oraz o współczesnych pogrobowcach krzyżackich, którzy głoszą politykę odwetu wobec państw socjalistycznych.

Jerzy Ochmański

J. Žiugžda, *Lietuvių is rusų tautų santykiai istorinio vystymosi eigoje.* Kowno 1964, str. 128.

Broszura ukazała się nakładem wydawnictwa „Šviesa", w Kownie i posiada charakter popularny opracowania propagandowego przeznaczonego dla szerokiego kręgu czytelników. Autor: dyrektor Instytutu Historii Akademii Nauk Litewskiej SRR. W końcu broszury jest literatura w językach litewskim i rosyjskim. Autor dał również dość liczne przypisy, z których wynika, że zostały wykorzystane: opracowania polskie, podstawowe wydatwnictwo źródeł do historii Litwy ogłoszone przez Akademię Nauk w Wilnie („Lietuvos TSR istorijos šaltiniai"), a poza tym tu i ówdzie autor sięgnął nawet do ciekawych dokumentów archiwalnych. Broszura powyższa składa się z przedmowy oraz dwunastu rozdziałów.

Rozdział 1 omawia najstarsze związki społeczno-polityczne i kulturalne pomiędzy Litwinami a narodem ruskim w historycznym tego słowa znaczeniu. W przeciwstawieniu do języka polskiego język litewski nie zna terminu „naród ruski", używa się natomiast słów: „rusai" (Rosjanie), „gudai" (Białorusini) i „ukrainiečiai" (Ukraińcy). Autor twierdzi, że kroniki litewskie były pisane po rosyjsku (rusų kalba), zaś o języku Statutu Litewskiego używa określenia „rusų (baltarusų) kalba".

Rozdział 2 zawiera pobieżny opis „walk przeciwko wspólnym wrogom w okresie feudalnym". Ocena historycznego znaczenia bitwy pod Grunwaldem podana na podstawie przemówienia, które wygłosił N. S. Chruszczow 17 lipca 1959 r. w Szczecinie. Przytoczone między innymi fakty ciążenia ku Moskwie poszczególnych magnatów W. Ks. Litewskiego.

Rozdział 3 jest p.t. „Przyłączenie Litwy do Rosji i jego historyczne znaczenie". Autor scharakteryzował główne przyczyny upadku Rzeczypospolitej. Podjął też próbę uzasadnienia tezy, która (str. 23—24) brzmi następująco: „Jednakże ponowne zjednoczenie ziem Ukrainy i Białorusi z Rosją oraz przyłączenie Litwy do Rosji, bez względu na reakcyjne dążenia i reakcyjną politykę wykonawców rozbiorów Rzeczypospo-

litej, obiektywnie miało postępowe znaczenie dla rozwoju życia ekonomicznego, politycznego i kulturalnego Litwy, dla całej przyszłości litewskiego narodu".

Rozdział 4: „W czasie powstania 1863" zawiera szereg interesujących danych o powiązaniach bojowników polskich i litewskich z rosyjską rewolucyjną demokracją. Nowsze źródła i opracowania rosyjskie i polskie nie zostały wykorzystane.

Rozdział 5 ma tytuł: „W walce przeciwko uciskowi społecznemu i narodowemu w warunkach rozwoju kapitalizmu". Mamy tu m.in. informacje o badaniach uczonych rosyjskich nad zabytkami języka litewskiego. Jako uczony rosyjski wymieniony omyłkowo jest J. I. Baudoin de Courtenay.

Rozdział 6 zajmuje się okresem ruchu rewolucyjnego klasy robotniczej oraz rewolucji burżuazyjno-demokratycznych. Najwięcej uwagi autor poświęcił rewolucji 1905—1907 na Litwie w oparciu o dokumenty ogłoszone drukiem w Wilnie w roku 1961. Znajduje się tu szereg danych historycznych mało znanych polskim historykom.

Rozdział 7 p.t. „W walce o zwycięstwo Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej". Podstawą źródłową jest dokumentacja: „Lietuvos TSR istorijos šaltinia", t. III. Vilnius 1958.

Rozdział 8 p.t. „Litewska Socjalistyczna Republika Radziecka w latach 1918—1919" zawiera zestaw wiadomości typu podręcznikowego. Według autora likwidacja Litewsko-Białoruskiej Republiki Radzieckiej była dziełem tylko „legionów Piłsudskiego", brak jest natomiast scharakteryzowania roli imperialistów niemieckich.

Rozdział 9 — „Walki mas pracujących Litwy przeciwko dyktaturze burżuazji" zajmuje się okresem międzywojennym. Zawiera szereg danych o kwestii kłajpedzkiej, o stosunkach litewsko-radzieckich oraz terrorze kontrrewolucyjnym na Litwie.

Rozdział 10 p.t. „Umowa o pomocy wzajemnej ze Związkiem Radzieckim. Obalenie dyktatury faszystowskiej". Główny temat: Jak Litwa w roku 1940 stała się republiką radziecką.

Rozdział 11: „Szerokim gościńcem socjalizmu". Autor omawia tu zdobycze Litewskiej SRR w dziedzinie ekonomicznej, społecznej i kulturalnej w latach 1940—1961. Jest to fragmentaryczne ujęcie rozległego tematu, gdyż szczupłe ramy broszury nie pozwoliły na szersze omówienie.

Rozdział 12: „Z nowym programem partyjnym do komunizmu". Jak sam tytuł wskazuje, autor zajmuje się okresem najnowszym, charakteryzując rolę Litwy w wielkiej rodzinie narodów radzieckich. Rozdział ten tchnie optymizmem i uzasadnioną wiarą w przyszłość. Całość broszury ujęta jest zajmująco.

J.A.D.

J. Žiugžda, *Rozwój stosunków przyjaźni między narodami litewskim i polskim*, Wilno 1962, str. 64.

Ta niewielka objętościowo broszura, wydana w języku polskim w Wilnie, zawiera sporo aktualnych wiadomości o Polsce Ludowej, a także w skrócie informuje o rozwoju stosunków między naszymi narodami na przestrzeni dziejów. Tytuły rozdziałów wskazują, jaką problematyką zajmuje się autor: 1) Polska Rzeczpospolita Ludowa na drodze budownictwa socjalizmu, 2) Narody litewski i słowiańskie w walce z agresją krzyżacką, 3) Ręka w rękę z rosyjską demokracją rewolucyjną, 4) w toku walki rewolucyjnej klasy robotniczej, 5) Pod sztandarem rewolucji socjalistycznej o przyjaźń i sojusz z Krajem Radzieckim, 6) Wspólna droga przyjaźni.

W rozdziałach II—V autor wydobył z bogatej historii Polski i Litwy te momenty, które „... z biegiem czasu coraz bardziej przyczyniały się do pogłębiania zrozumienia wspólnoty interesów obu narodów zarówno w dziedzinie życia gospodarczego i kulturalnego, jak też,

i to szczególnie, w walce ze wspólnym wrogiem" (str. 13). Ta część broszury napisana jest na podstawie radzieckich i litewskich opracowań historycznych. Autor nie korzysta z polskich najnowszych opracowań. Jeśli chodzi o rozdział I i VI, to obejmuje on okres po II wojnie światowej. Autor czerpie wiadomości z prasy („Trybuna Ludu") i roczników statystycznych GUS. Czytelnik dowiaduje się o osiągnięciach naszego narodu w dziedzinie gospodarczej, kulturalnej i oświatowej. Następnie wymienia się i omawia ważniejsze kontakty między naszymi narodami. Dokonując krótkiego podsumowania dotychczasowych kontaktów autor stwierdza, że „W Litwie Radzieckiej i PRL szeroko są praktykowane obustronne wizyty delegacji ludu pracującego, pracowników instytucji partyjnych i radzieckich obu republik w celu lepszego zapoznania się, wymiany doświadczenia, budownictwa socjalistycznego i w ogóle współpracy" (str. 51).

Autor pomija rozwijające się od kilku lat kontakty między władzami przygranicznych powiatów. Z Sejn, Suwałk, Gołdapi i Olecka kilka delegacji rocznie wyjeżdża do rejonów litewskich. Do wymienionych miast przyjeżdżają delegacje litewskie. Także pomyślnie rozwija się współpraca między władzami partyjnymi i państwowymi oraz instytucjami miast Białegostoku i Kowna. Na pewno ta popularna broszura o przyjaźni naszych narodów przyczyni się do upowszechnienia wśród Polonii litewskiej wiedzy o Polsce i przysłuży się dobrze sprawie przyjaźni między Radziecką Litwą i Polską Ludową.

Jerzy Joka

J. Žiugžda, *Katalikų bažnyčios ekspansija į Pabaltiją ir Rytų Europą*, Wilno 1962, str. 124.

Wydana przez Państwowe Wydawnictwo Literatury Politycznej i Naukowej LSRR duża broszura dyrektora Instytutu Historii Litwy AN LSRR w Wilnie J. Žiugždy jest pod wielu względami typowa dla tego rodzaju książek. Temat: Ekspansja Kościoła Katolickiego w krajach bałtyjskich i Europie wschodniej. Charakter broszury: wydawnictwo popularnonaukowe, przeznaczone dla szerszego kręgu czytelników (nakład 6000 egz.). Dodany jest również krótki wykaz literatury zaleconej do przeczytania, autor wszakże wykorzystał znacznie szerszy krąg źródeł. Uwzględnił np. „Źródła do historii LSRR" (t. 1—3), w paru zaś miejscach powołuje się nawet na dokumenty archiwalne. Książka zaopatrzona jest w przypisy, co ułatwia jej ocenę i zwiększa wartość popularnonaukową. Książki w języku litewskim mogą liczyć w Polsce na niewielką ilość czytelników. Dlatego dokonajmy najpierw przeglądu treści recenzowanej broszury.

Wstęp nosi tytuł „Należy przezwyciężyć przeżytki religijne", Autor powołuje się w nim na „Dzieła" W. Lenina oraz Program Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego. Rozdz. 1 — „Wytworzenie się organizacji Kościoła Katolickiego" podaje powszechnie znane krótkie informacje o ukształtowaniu się organizacji, roli i znaczenia Kościoła Katolickiego w okresie od starożytnego Rzymu do XII wieku. Rozdz. 2 — „Grabieżcza ekspansja zachodnioeuropejskich feudałów-krzyżowców na terytorium Nadbałtyki w XIII—XV wiekach". Zgodnie z tematem książki czytelnicy zapoznają się w nim z działalnością Zakonu Krzyżackiego i Zakonu Kawalerów Mieczowych w Prusach, Litwie i Łotwie. Rozdział ten wyróżnia się solidną bazą źródłową; autor wielokrotnie cytuje liczne dokumenty, ilustrujące ścisłą współpracę Watykanu, feudałów zachodnioeuropejskich kupców niemieckich, krzyżowców i krzyżaków w dziele podboju Europy wschodniej.

Rozdz. 3 — „Pod parawanem unii". Wyrazu „unia" używa autor w liczbie mnogiej, gdyż rozdział zawiera opowieść, jak przedstawiciele Watykanu oraz wyższego kleru katolickiego wyko-

rzystali unię polityczną oraz unię kościelną w akcji wchłaniania przez państwo polskie ziem litewskich, białoruskich i ukraińskich oraz w toku wojen prowadzonych z państwem moskiewskim ziem litewskich, białoruskich i ukraińskich oraz w toku wojen prowadzonych z państwem moskiewskim. W opisie ugruntowywania się unii kościelnej oraz polonizacji szlachty i mieszczaństwa z W. Ks. Litewskim autor nie ustrzegł się pewnych uproszczeń, kładąc jednostronny nacisk na metody przemocy. Jest chyba rzeczą dostatecznie udowodnioną, że stosowanie zasady „cuius regio, eius religio" było w Polsce słabsze niż np. w Niemczech lub w W.Ks. Moskiewskim.

Rozdz. 4 — „Kościół Katolicki — służebnica władzy carskiej". W tym rozdziale autor zgromadził ciekawy materiał, ilustrujący znaną tezę, iż Watykan i wyższy kler katolicki w strachu przed rewolucją wspierały niejednokrotnie rząd carski. Widzimy liczne przykłady polityki antynarodowej. W tym ciekawym rozdziale występują szczególnie ci, którzy splamili imię Litwina serwilizmem wobec władz carskich w czasie powstań narodowych: powstania listopadowego (biskup-sufragan żmudzki Szymon Giedraitis-Gedroyć) i powstania styczniowego (biskup żmudzki Motiejus Valančius, znany w historii jako Maciej Wołończewski, zasłużony autor książek w języku litewskim). W czasach Mikołaja II występują: biskup wileński baron E. von Ropp (obszarnik z pow. poniewieskiego) oraz nader ruchliwy reakcjonista K. Olšauskas, który zmieni niebawem swe wiernopoddańcze uczucia wobec cara, gdyż w czasie wojny światowej przerzuci się do obozu politycznego, który całą przyszłość Litwy widzi w protektoracie Hohenzollernów.

Rozdz. 5 — „W służbie niemieckich imperialistów". W tym rozdziale przesuwa się duża galeria typów politycznych, różnych księży Litwinów, którzy najpierw współpracują z rządem carskiej Rosji, wyjeżdżają razem z armią rosyjską, potem zaś działają w Szwajcarii i Sztokholmie, nawiązują kontakty z namiestnikiem niemieckim na Litwie ks. Isenoburgiem oraz znanym dobrze gen. Hoffmanem. Szczególnie interesująco opisane są wysiłki w celu wywindowania na tron Litwy ks. Uracha pod przybranym imieniem Mindaugasa II. Ten książę wirtemberski Wilhelm von Urach nie zasługiwał na tyle uwagi, ale autor przy tej okazji ukazał oblicze polityczne wielu księży, takich, jak: J. Staugaitis, Bartuška, Purickis, Steponaitis, Mironas, Olšauskas i inni.

Rozdz. 6 — „Kościół Katolicki w szeregach antyradzieckich interwentów". Ten rozdział razi swoją powierzchownością, aczkolwiek Žiugžda wyzyskał niektóre prace nie znane w Polsce[1]. Odczuwa się brak przejrzystej charakterystyki głównych prawidłowości w stosunku Watykanu do Rewolucji Październikowej i Kraju Rad.

Rozdz. 7 — „Watykan — chorąży antyradzieckiej kontrrewolucji". Ramy chronologiczne tego rodziału stanowi okres od konferencji genueńskiej do roku 1933. Autor zajmuje się głównie genezą i skutkami dwóch konkordatów, jakie Watykan zawarł z najważniejszymi państwami katolickimi Europy wschodniej: z Polską (r. 1925) i z Litwą (r. 1927). Nasuwa się wątpliwość, czy autor dysponuje dostateczną dokumentacją, aby uzasadnić tezę (na str. 67), iż rząd litewski w 1925 r. oraz w pierwszej połowie 1926 r. odrzucił propozycję rządu ZSRR w sprawie zawarcia paktu o nieagresji dlatego, że ks. M. Reinys jako minister spraw zagranicznych Litwy wykonywał dyrektywy Watykanu. Równocześnie autor nie zestawia ze sobą takich dwóch faktów, jak: we wrześniu 1926 r. rząd litewski zawarł ze Związkiem Radzieckim pakt o nieagresji,

[1] Por. np. J. Ostrowski, Zza kulis kurii biskupiej w Leningradzie, Moskwa 1929.

a w roku następnym Litwa została obdarzona konkordatem z Watykanem. Otóż nie ulega wątpliwości, iż z wielu powodów papież Pius XI w obliczu nader ostrego i chronicznego konfliktu litewsko-polskiego wolał popierać Polskę jako państwo bardziej reakcyjne i bardziej antyradzieckie.

Rozdz. 8 — „Watykan razem z hitlerowskimi mordercami". Większa część tego rozdziału słabo wiąże się z tematem książki (dotyczy Niemiec, Włoch, Hiszpanii, Polski), jednakże kilka stronic daje obraz prohitlerowskiej działalności takich dostojników kościelnych, jak arcybiskup kowieński S k w i r e c k a s i biskup wileński M. Reinys.

Rozdz. 9 — „Apostołowie rewanżu". Mamy tutaj kilka wątków: o zgodności interesów w polityce Watykanu i USA; o powiązaniach niektórych księży — Litwinów z bandyckim antyradzieckim podziemiem; o działalności odwetowców-rewizjonistów w NRF; jest też nie wiadomo dlaczego faszyzm portugalski (całe trzy strony 111—113 dotyczą sprawy „cudu" w miejscowości Fatyma) Ciekawy jest opis przyjęcia do Zakonu Krzyżackiego kanclerza A d e n a u e r a. Autor oparł się w tym wypadku na „Trybunie Ludu" z 11.III.1958 r.

Ogólnie w tym ostatnim rozdziale uderza fakt, iż autor nie podaje prawie żadnych informacji o obecnej sytuacji prawnej, ekonomicznej i moralnej Kościoła Katolickiego w Litewskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej. Nie sposób np. z recenzowanej książki dowiedzieć się, jak liczna jest hierarchia katolicka Litwy, czy istnieje typ „księży-patriotów", jaki jest stosunek większej części ludności do zagadnień religijnych itp. Niewątpliwą wartość ma garść informacji o antynarodowej działalności na Zachodzie różnych księży-Litwinów oraz działaczy klerykalnych, którzy sprzysięgają się z różnymi reakcyjnymi antyradzieckimi potęgami. Termin „kraj nadbałtycki" w tytule książki jest uzasadniony tylko o tyle, o ile autor zajmuje się działalnością (w rozdziale 2) Zakonu Krzyżackiego oraz Zakonu Kawalerów Mieczowych. Natomiast w rozdziałach następnych „kraj nadbałtycki" chyba słusznie znika, gdyż katolicyzm w Łotwie i Estonii w czasach nowożytnych nie stanowi potęgi politycznej.

Na zakończenie pragniemy zrobić kilka uwag szczegółowych na temat okresu, który w recenzowanej książce jest zapewne najważniejszy, a mianowicie okresu lat 1917—1939. Można i należy wytknąć autorowi szereg dość poważnych usterek i niedociągnięć. Fakty historyczne zestawione przez Żiugždę nie wiążą się w jedną całość. Str. 51—52: w maju 1917 r. papież powołał do życia „Kongregację do spraw Kościoła Wschodniego", w tymże czasie przybywa do Piotrogrodu arcybiskup hr. Andrzej S z e p t y c k i i podejmuje wysiłki krzewienia unii (niejasne). Str. 60—61: autor nazywa Achillesa R a t t i na przemian bądź nuncjuszem, bądź „wizytatorem apostolskim", który działa w Warszawie i w Wilnie, a następnie w końcu stycznia 1920 r. przybywa do Kowna. Przy okazji na podstawie dziennika „Nasz Kraj" przytoczony jest list pasterski biskupa mińskiego Zygmunta Ł o z i ń s k i e g o (data ogłoszenia listu jest błędna, gdyż wojska polskie wkroczyły do Mińska 9.VIII. 1919 r.). Otóż potrzebne jest tu zestawienie niektórych ważnych faktów w kolejności chronologicznej; 2 listopada 1917 r. papież Benedykt XV bez uprzedniego porozumienia się z tymczasowym rządem rosyjskim zamianował ks. Z. Łozińskiego biskupem mińskim, przywracając w ten sposób istnienie odrębnej diecezji mińskiej (skasowanej przez rząd carski po upadku powstania styczniowego). 25 kwietnia 1918 r. Benedykt XV podpisał breve, mocą którego ustanowił urząd „wizytatora apostolskiego Polski i Litwy". Po przybyciu do Warszawy Ratti otrzymał uzupełnienie tej nominacji w tym sensie, że miał się zajmować

również katolicyzmem na ziemiach Rosji. Rząd Federacji Rosyjskiej odmówił mu prawa wjazdu na terytorium RSFRR. Godny podkreślenia jest fakt, że wizytator apostolski Ratti otrzymał upoważnienie Watykanu do utworzenia trzech biskupstw, a mianowicie: w Rydze dla katolików Łotwy, w Janowie Podlaskim dla Podlasia i Polesia, a dokładniej biorąc dla całej Białorusi Zachodniej oraz w Kamieńcu Podolskim. To ostatnie biskupstwo miało mieć — rzecz jasna — jako kierunek ekspansji Ukrainę. Uroczysta konsekracja biskupa mińskiego odbyła się w warszawskiej katedrze św. Jana 28 lipca 1918 r. Druga połowa tego roku 1918 była nader pomyślna dla planów Watykanu, gdyż wojska niemieckie okupowały nie tylko całą Litwę, ale sięgały na Wschodzie aż po Orszę i Pskow. 10 marca 1919 r. Benedykt XV, występując na konsystorzu kardynalskim, wymienił łącznie nowo utworzone diecezje Polski i państw nadbałtyckich. Wśród tych nowych diecezji, które podlegały Achillesowi Rattiemu, znalazły się: Kowno, Ryga, Mińsk i Kamieniec Podolski. Charakterystyczne, że ze względu na „wielką politykę" papież nie wspomniał zupełnie o biskupstwach polskich na ziemiach b. zaboru pruskiego[2]. Praca J. Żiugżdy mogłaby też zyskać dużo po wykorzystaniu nie znanych autorowi opracowań Jarosława Jurkiewicza, znanego specjalisty historii Watykanu[3].

Niejasne jest to, co Żiugżda pisze na str. 63 o projektach arcybiskupa J. Cieplaka w r. 1921, aby Watykan zezwolił księżom katolickim w Rosji na odprawianie nabożeństwa w obrządku wschodnim. Szkoda, że autor nie wykorzystał dużej monografii o tym działaczu kościelnym i politycznym[4].

Z książki tej wynika, że w latach 1917—1919 nastąpił renesans katolicyzmu w Rosji. Nigdy dawniej biskupi i księża katoliccy nie mieli tak doskołych warunków do działania na ogromnych przestrzeniach od Bałtyku do Władywostoku, jak właśnie w tym pierwszym okresie po zwycięstwie rewolucji.

Słabo, fragmentarycznie i niedokładnie przedstawił autor (str. 73) głośną w historii lat dwudziestych i trzydzistych akcję popierania przez Watykan rosyjskiego obrządku wschodniego. Nie chodzi tu tylko o działalność Instytutu Wschodniego w Rzymie, kardynała Tisserand i księcia Wołkońskiego. Rzecz w tym, że autor pozostawił poza polem swego widzenia całą akcję kościelno-polityczną, której celem ostatecznym było zrealizowanie odwiecznego marzenia Watykanu: nawrócenia na katolicyzm Rosji. Przyszłych apostołów kształcono nie tylko w Rzymie, ale również w Polsce, gdzie wywoływało to silne opory w różnych środowiskach. Uwzględnienie tej tematyki było konieczne, skoro autor zajmuje się problemem ekspansji katolicyzmu w Europie wschodniej. Nieodzowną przesłanką, można rzec *conditio sine qua non*, powodzenia tej ekspansji (teoretycznie „duchowej") była niewątpliwie druga wojna światowa lub przynajmniej wojna zjednoczonej kapitalistycznej Europy przeciwko Związkowi Radzieckiemu. Wiara Piusa XI i Piusa XII do sierpnia 1939 r. włącznie, że Hitler osiągnie swe cele na drodze „pokojowej", może była istotnie, ale w omawianym temacie nie odgrywa żadnej roli. Niedobrze się

[2] A. Deruga, Polityka Watykanu i imperialistów anglo-amerykańskich wobec Polski w latach 1917—1918, „Pierwsza konferencja metodologiczna historyków polskich", t. II, Warszawa 1953, str. 501—505. Bliższe szczegóły w książce: W. Czeczott, Diecezja Mińska i jej pasterz biskup Zygmunt Łoziński, Wilno 1925.

[3] J. Jurkiewicz, Nuncjatura Achillesa Ratti w Polsce, Warszawa 1953; Tenże, Watykan a Polska w okresie międzywojennym 1918—1939, Warszawa 1958; Tenże, Watykan a stosunki polsko-niemieckie w latach 1918—1939. Wybór materiałów, Warszawa 1960. Szereg ciekawych faktów i ocen zawiera też praca K. Grzybowskiego, Polityka Watykanu 1917—1929, Warszawa 1958.

[4] Fr. Rutkowski, Arcybiskup Jan Cieplak, Warszawa 1934.

stało, że autor nie opracował problematyki neo-unijnej, dla tematu książki nader istotnej[5].

Można by pominąć bez szkody dla tematu fragmenty poświęcone Abisynii, królowi Alfonsowi XIII, krwawej dyktaturze Salazara i „cudom" w Portugalii. Konieczne natomiast dla zrecenzowanej książki było omówienie treści i skutków porozumienia między rządem polskim a Episkopatem, zawartego 14 kwietnia 1950 r. Wszak wiele spraw wynikających z tego porozumienia ma również znaczenie dla całej Europy wschodniej, a zwłaszcza zachodnich republik ZSRR.

Ogólnie biorąc, praca J. Žiugždy jest ciekawą i wartościową pracą popularnonaukową, która ma wiele zalet i wad typowych dla tego rodzaju literatury propagandowej. Należy życzyć autorowi, aby w następnym wydaniu zwiększył objętość broszury i rozszerzył dotychczasową podstawę źródłową. Okres od Rewolucji Październikowej do drugiej wojny światowej zasługuje ze wszechmiar na szersze i głębsze przeanalizowanie. Zgłaszamy przy okazji dezyderat, aby któryś z polskich specjalistów opracował politykę Watykanu w latach 1917—1945 wobec Rosji Radzieckiej oraz ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy.

A. Deruga

J. Jurginis, *Baudžiavos išgalėjimas Lietuvoje*, Wilno 1962, str. 300 + stresz. rosyjskie + indeksy.

Książka J. Jurginisa — autora znanych prac z zakresu społecznej i kulturalnej historii Litwy — jest zjawiskiem normalnym w rozwoju radzieckiej historiografii litewskiej. Prace W. I. Pičety, D. L. Pochilewicza i innych wyjaśniły niejedno w historii litewskiego chłopstwa z okresu późnego feudalizmu, ukazały się też prace z dziejów Litwy wczesnofeudalnej; w danym wypadku mamy do czynienia ze studium, zawierającym oba te okresy i stanowiącym wartościową próbę systematycznego przebadania dziejów chłopstwa litewskiego od początków jego powstania jako niepełnoprawnego stanu w społeczeństwie feudalnym aż do zaprowadzenia ogólnopaństwowej pańszczyzny na podstawie statutu z 1588 r. Książka J. Jurginisa stanowi zakończenie wieloletnich studiów nad tym ważkim i trudnym zagadnieniem, które zasługują na uznanie krajowych i zagranicznych specjalistów, a znalazły praktyczne zastosowanie w fundamentalnej pracy zbiorowej pt. „Historia Litewskiej SRR".

Rozdział pierwszy książki poświęcony jest historiografii oraz źródłom (str. 7—31). Wychodząc z założeń marksizmu-leninizmu autor zadaje zasadnicze pytanie z zakresu historii społeczno-ekonomicznej: w jaki sposób w Litwie feudalnej ukształtowała się pańszczyzna i czy była ona tak zwanym wtórnym wydaniem surowych form wczesnośredniowiecznych, czy też stanowiła naturalny rezultat stopniowego ukrócenia praw podstawowej masy wolnych osobiście państwowych chłopów allodystów (str. 12—15). Na pytanie to autor daje przekonującą, popartą argumentami odpowiedź.

J. Jurginis właściwie wybrał dla swej analizy terytorium Litwy etnograficznej — województwa wileńskie i trockie oraz Księstwo Żmudzkie, mając na uwadze badanie zaprowadzania pańszczyzny jako procesu prawidłowego i wewnętrznie uzasadnionego. Autor nie analizuje w sposób porównawczo-historyczny norm prawa chłopskiego Litwy i sąsiednich ziem polskich, białoruskich czy innych. Autor musiał przezwyciężyć mnóstwo trudności związanych z analizą źródeł, tak aby z nowego punktu widzenia przekontrolować mające już obieg w świecie naukowym akta me-

[5] Wskażmy tylko na dwie pozycje: H. I. Łubieński, Droga na Wschód Rzymu, Warszawa 1932; M. Niechaj, Unijna encyklika „Rerum orientalium" z dn. 8 września 1928 r. oraz instrukcja „Pro incenso studio" z dn. 27 maja 1937 r., Lublin 1938.

tryki litewskiej, statuty (str. 172, 286—287), kroniki i latopisy, jak również zużytkować świeże dane inwentarzy litewskich, akt pruskich oraz materiały lingwistyczne i folklorystyczne (str. 27—31). W tej części książki chciałoby się widzieć, jak źródła zapewniają opracowanie tematu pod względem chronologicznym i terytorialnym. Posługując się metodą retrospektywną autor wciąga w krąg swych badań również inwentarze XVII—XVIII w., nie zestawiając ich jednak z innymi prywatnymi aktami gospodarki obszarniczej i z prawodawstwem, odnoszącym się do kwestii chłopskiej. Spowodowało to nieścisłości w traktowaniu kategorii pańszczyźnianej i czynszowej chłopów (str. 284), powstawania ziemi przejmowanej (str. 104, 285), wzrostu pańszczyzny w XVII w. (str. 295, 297) itp. przedmiotów, wybiegających poza ramy chronologiczne omawianej książki.

W powyższym rozdziale można zauważyć jeszcze jeden brak: nie została tu uwzględniona polska historiografia marksistowska problemu. Autor uważa za ostatnie słowo „Studia" H. Łowmiańskiego (str. 21—22), pomijając najnowsze prace, w których Łowmiański rozwija koncepcję marksistowską dziejów Litwy [1]; nie zostały też wykorzystane wartościowe badania nad statutami litewskimi, które wyszły spod pióra wybitnego historyka prawa J. Bardacha [2].

Zaprowadzenie pańszczyzny wśród rolników jest procesem, w którym ściśle współpracują klasy feudałów i chłopów. Aby dać odpowiedź na wcale niełatwe pytanie, dlaczego w zaraniu państwa litewskiego część chłopów znajdowała się w osobistej zależności pańszczyźnianej od nobilów, druga zaś część zachowała chłopskie allodium, J. Jurginis stara się zanalizować samo kształtowanie się dziedzicznych dóbr feudalnych (allodium bojarskiego) i służebnego władania ziemią (beneficium i feodum). Rozwiązaniu tego zagadnienia poświęcony jest rozdział drugi książki (str. 32—105).

Opierając się na przeprowadzonych uprzednio badaniach oraz na najnowszych danych archeologicznych J. Jurginis charakteryzuje gospodarcze, rolnicze podłoże Litwy, mniej natomiast uwagi poświęca rzemiosłu i handlowi. Szczególnie interesujące są obserwacje autora nad ewolucją osadnictwa oraz jego wywody na temat stopniowego upadku umocnionej wsi gromadzkiej i zwiększenia się roli miejscowego nobila — dziedzica. W naszej historiografii oceniono już pozytywnie i odpowiednio wykorzystano poświęcone powyższemu tematowi prace J. Jurginisa [3]. Wątpliwości budzi jednak zbyt sztywny schemat periodyzacji rozwoju handlu zbożem: ażeby stać się głównym artykułem eksportowym w drugiej połowie XVI w. (co autor wiąże z rozwojem folwarku), zboże powinno było znacznie

[1] Patrz, np. H. Łowmiański, Agresja zakonu krzyżackiego na Litwę w wiekach XII—XV, „Przegląd Historyczny", t. 45 (1954), z. 2—3, str. 338—371; patrz bardziej szczegółowo W. T. Pašuto, Trudy polskogo akademika H. Łowmianskogo po istorii Litwy, Rusi i slawianstwa. „Woprosy istorii", nr 10 (1959), str. 107—120.

[2] J. Bardach, Własność niedzielna w statutach litewskich. Studia historica w 35-lecie pracy naukowej H. Łowmiańskiego, Warszawa 1959, str. 220—277. Tegoż autora, Czołobicia i połdony. Kartka z dziejów administracji Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV—XVI wieku. Wieki średnie, 1960, str. 307—315. Bardziej szczegółowo patrz J. Ochmański, Dzieje Litwy w pracach współczesnych historyków polskich, „Rocznik Białostocki", t. II (1961), str. 451—457; braki tego przeglądu widzimy w tym, że J. Ochmański sklasyfikował autorów wyłącznie według narodowości, nie dzieląc ich na marksistów i niemarksistów — dla niego wszyscy są „naszymi" historykami, włącznie z G. Paszkiewiczem i O. Haleckim.

[3] W. T. Pašuto, Obrazowanije Litowskogo gosudarstwa, Moskwa 1959, str. 252, 254, 260, 294—295. Patrz także M. Jučas, Istorija besidominčiai visuamenei (Dla tych, którzy interesują się historią), „Tarybinis Mokytojas" (Nauczyciel Radziecki), Vilnius, nr 40 (775) z 19.5.1963 r.

wcześniej znaleźć się na rynku zewnętrznym. Uwagi o handlu mają charakter tymczasowy; zbadanie handlu jest sprawą przyszłości. Autor słusznie głosi tezę o panowaniu rodziny monogamicznej w Litwie XIII—XIV w., ale kreśląc następnie ewolucję rodziny w ciągu XVI—XVIII w., schodzi na manowce konstrukcji czysto teoretycznej, dalekiej od prawdy (str. 102).

Przechodząc w rozdziale trzecim (str. 106—153) do analizy powstawania i rozwoju dziedzicznych dóbr feudalnych J. Jurginis na podstawie znanych już źródeł obstaje przy twierdzeniu, że dobrobyt ekonomiczny wczesnośredniowiecznych nobilów (bojarstwa) opierał się na eksploatacji czeladzi, składającej się z patriarchalnych rabów i parobków, którzy pozostawali w osobistej pańszczyźnianej zależności i spełniali swe powinności pogłówne (str. 120, 126, 129, 143). Do powyższych kategorii dochodzili (prawdopodobnie już w XIV—XV w., aczkolwiek źródła mówią o nich dopiero w XVI w.) chłopi wyobcowani ze swego stanu „kojmińcy", którzy stopniowo zatracali samodzielność ekonomiczną we wspólnocie oraz wolność osobistą (str. 157—159). Wolni osobiście chłopi wspólnot — pól pozostawali w zasadzie (stosunek ilościowy dóbr bojarskich prywatnych oraz posiadłości książęcych — państwowych i dominialnych na razie nie jest jeszcze znany) pod jurysdykcją książąt i ich tiunów — namiestników. Przebadanie źródeł, odnoszących się do czeladzi i „kojmińców", stanowi cenny element pracy J. Jurginisa. Autor rozwija oryginalną i — jak wolno sądzić — słuszną myśl, iż w przywileju Jagiełły z 1387 r. zostały zatwierdzone dziedziczne prawa bojarstwa litewskiego, dalsze zaś przywileje (poczynając od 1413 r.) rozszerzyły prawa beneficjantów. Związane są z tym również przemiany w położeniu chłopstwa, wśród którego wzrasta kategoria wtrącanych przez bojarów w zależność pańszczyźnianą „wełdamów" oraz obciążonych powinnościami wielkoksiążęcych zagród.

W rozdziale czwartym, poświęconym omówieniu pojawiających się „feodów" i przekształceniu ich w dobra dziedziczne (str. 166—188), autor roztrząsa zmiany w położeniu chłopstwa państwowego, które w miarę rozwoju powinności posiadanej oraz wprowadzania daniny w ziarnie i srebszczyzny coraz bardziej traciło wolność osobistą, powiększając (szczególnie od końca XIV w.) nową grupę zależnych osobiście „wełdamów". „Wełdamowie" przechodzili wraz ze „swoją" ziemią i gospodarstwem pod władzę bojarstwa, którego prawa do immunitetu ustawicznie się rozszerzały — od uzyskania praw sądowych na podstawie aktu Kazimierza (1468 r.) aż do zwolnienia ich poddanych od powinności państwowych na podstawie statutu z 1529 r. Procesowi temu towarzyszyło z kolei zacieranie różnic pomiędzy dobrami dziedzicznymi a beneficjami służebnymi: dobra dziedziczne ekonomicznie i politycznie uzyskiwały przewagę, podcinając ostatecznie znaczenie szlachty służebnej, jak również samej władzy wielkoksiążęcej.

W tej interesującej i — jak wolno mniemać — słusznej koncepcji dają się jednak zauważyć pewne kontrowersyjne krańcowości. Godzimy się z tym, że silne allodium stanowi właściwość społeczno-ekonomicznego rozwoju kraju [4]; autor ma rację, odrzucając punkt widzenia tych, którzy nie dostrzegali allodium w Litwie przed Unią 1387 r. Jednakże, o ile można sądzić, J. Jurginis wpada w drugą ostateczność, gdy twierdzi, że w Litwie nie istniały podówczas beneficja. Po czym wyciąga stąd wniosek, że wielki książę, posiadając domeny i sprawując władzę nad chłopami państwowymi, był przede wszystkim administratorem (str. 24) i do końca XIV w. dzielił się władzą i ziemią nie z bojarami, lecz z książętami.

[4] Porówn. W. T. Pašuto, Obrazowanije..., o.c., str. 289.

Po pierwsze, pod względem społecznym i ekonomicznym nie zachodzi żadna różnica pomiędzy służebnym bojarem a księciem (a większość książąt do XIV w. należała właśnie do służebnych); po drugie, akt 1387 r. nie był pierwszym nadaniem formy prawnej stanowi bojarskiemu (str. 220), lecz stanowił jedynie pierwsze tego stanu ogólnopaństwowe ukształtowanie, albowiem bojarstwo występuje wyraźnie w roli stanu rządzącego już w dokumentach Gedymina. Po drugie, zaprowadzanie pańszczyzny (niechby nawet powolne i stopniowe) przez bojarów i samego wielkiego księcia rozpoczęło się przed 1387 r. Wykazuje to dokładnie sam autor. Tak było nie tylko w pogańskiej Litwie, ale również i na Rusi, gdzie już Olga skazywała na „robotę" podbitych Drewlan. Przy normalnym rozwoju kraju (bez przymusowej chrystianizacji z zewnątrz) chrześcijaństwo pojawia się nieco później niż początki pańszczyzny (feudalnej zależności). Źródła dość jasno mówią o tym, że podlegli wielkiemu księciu nobilowie byli wasalami[5], a Gedymin (a nawet jego poprzednicy, jeśli sądzić na podstawie kroniki Piotra Dusburga[6]) sprawował władzę przy pomocy rady państwowej, w skład której wchodzili nie sami tylko książęta[7]. Jakże więc mógł on nie dzielić się władzą z bojarstwem, jeśli decydowało ono przy nim o chrystianizacji?[8]. Wszak sam autor pisze, że siła polityczna księcia zależała również od tego, ilu bojarów podlegało jego władzy (str. 299). A poddać się władzy księcia mogli oni podówczas wyłącznie na podstawie prawa wasalnego. Inna rzecz, iż mogło być wiele gradacji tego „starego zwyczaju". Autor zwraca uwagę na okoliczności, że w aktach brak wzmianek o nadaniach w czasach Gedymina — Olgierda, ale przecież beneficjum czy wasalstwo rodzi się również bez nadania, a ponadto książęta litewscy przez dłuższy okres czasu mieli możność nadawać ziemie nielitewskie — praktykował to już Mendog („szto chto pryjemlet — siebie dierżyt"), i tak to trwało aż do umocnienia się scentralizowanego państwa ruskiego.

Z zaznaczonym wyżej brakiem wiąże się też inny jeszcze brak. W książce mowa jest o tym, że przed 1387 r. przy ustanawianiu pańszczyzny przeważał przymus ekonomiczny, a dopiero potem — przymus pozaekonomiczny. Kto tak twierdzi, ten uważa za możliwe, iż przed Unią 1387 r. władza państwowa mało się mieszała do stosunków socjalnych. A przecież fakty świadczą o czymś zupełnie innym. Gedymin chwytał zbiegłych „drellów", osadzał chłopów na dziesięcinę; był on gotów nadawać ziemie (oczywiście, zasiedlone przez chłopów), chronił interesy „gospod ziemli". Słuszniej byłoby utrzymywać, że bez nowego silnego nacisku państwowego na chłopów feudałowie nie potrafiliby przejść do ostrzejszych form pańszczyzny. Jak widać, zadaniem badaczy na przyszłość pozostanie określenie przybliżonych rozmiarów domeny wielkoksiążęcej, zasobu ziem państwowych i bojarsko-dziedzicznych. Nie mniej istotną rzeczą będzie wyjaśnienie genezy i rozwoju struktury wasalno-hierarchicznej, której elementy pojawiły się już w początkach działalności administracji książęcej i podporządkowania drużyn wasalnych władzy centralnej.

Inna nasza uwaga odnosi się do jednego z aspektów oceny autora walki Litwy z agresją niemiecką. J. Jurginis uważa, iż ofiarnie przeciwstawiając się agresji teutońskiej, Litwini nie tylko bronili swej odrębności narodowej i swej wiary, lecz także walczyli przeciwko pańszczyźnie, którą ustanawiał Zakon w podbitych przez siebie ziemiach. Jednakże autor popełnia błąd twierdząc, że „...feudałowie Litwy stawili opór agresji niemieckiej, broniąc swej niezależ-

5 PD, III, 228.

6 Ibidem, str. 291.

7 W. T. Paszuto, Obrazowanije..., o.c., str. 345, 157, 349, porówn. str. 297, 363.

8 Patrz RLA, nr 67, str. 47.

ności politycznej, a chłopi bronili się przed pańszczyzną; zbieżność interesów różnych klas stanowiła siłę oporu" (str. 224, por. str. 217). Autor mniema, że chłopi sprzeciwiali się dopuszczeniu kościoła katolickiego jako obrońcy porządku, w którym rolnik nie mógł być właścicielem ziemi (str. 218). Sądzi on nawet, że „przy wprowadzeniu w Litwie chrześcijaństwa bojarowie zostali proklamowani jako uprzywilejowani właściciele ziemi w porównaniu z chłopami, którzy do tego czasu korzystali z takich samych praw allodialnych" (str. 224 — podkreśl. nasze). A właśnie chodzi o to, że chłop nie był właścicielem ziemi w Litwie. Ziemia w Litwie była bądź państwowa, bądź bojarska, chłop zaś, siedząc na czarnej ziemi, był osobiście wolny, jednakże na ziemi dominialnej był osobiście niewolny. Oczywiście, prawdą jest, że walcząc z Zakonem chłopi występowali przeciwko jarzmu kolonialno-pańszczyźnianemu. Ale to nie wszystko. Nie bojarowie, lecz chłopi stanowili podstawową siłę walki wyzwoleńczej. Przecież to nie chłopi, lecz żmudzcy nabilowie prowadzili targi z Zakonem, przyjmując prawo chełmińskie, a odrzucając pruskie. A wszak Zakon przynosił nie tylko pańszczyznę: odsuwał on podbite ludy od zajmowania się rzemiosłem i handlem, podcinając ekonomiczną podstawę etnicznej konsolidacji narodów. Nie ma potrzeby długo się nad tym rozwodzić — przykład Prusów stoi nam przed oczyma: lud walczył, a część nobilów poddała się pod warunkiem uzyskania szlacheckich przywilejów.

Ostatni, szósty rozdział rozprawy, poświęcony zaprowadzeniu pańszczyzny wśród chłopów państwowych (str. 239—297), właściwie przedstawia w związku ze wzrostem rynku rozwój kategorii chłopów obciążonych powinnościami, z uwzględnieniem właściwości Żmudzi i pozostałej Litwy; autor charakteryzuje ekonomiczny charakter ludności obciążonej powinnościami oraz ewolucję form (służba, znana ze źródeł XV—XVI w. — str. 264) i norm eksploatacji — zniesienie pogłowia i wprowadzenie opłaty od sochy (1527, 1529 r.), początki włócznej reformy (1547 r.) oraz Statut. Tutaj autor popełnia znowu tę samą nieścisłość: reforma Zygmunta Augusta ostatecznie pozbawiła chłopów nie własności ziemskiej (str. 279—282) — własnością tą w znaczeniu prawnym chłopi nie dysponowali — lecz prawa do samodzielnego władania ziemią pańską (państwową i prywatną). Istnienie sprzedaży, wymiany i zastawu ziemi pomiędzy chłopami nie narusza zasad własności feudalnej. A zresztą stopień tej allodialnej samodzielności chłopów (o której autor pisze na str. 275) również przed wydaniem aktu „ustaw na wołoki" wygląda niepewnie, jeżeli się uwzględni zakres powinności ekonomicznych i wojskowych, jakie obciążały chłopa i faktycznie stawiały go w położeniu niepełnoprawnym w porównaniu z przedstawicielami grup stanu rządzącego. Słowem, autor przecenia formalnoprawną stronę źródeł prawnych: utwierdzały one nierzadko to, co już od dawna istniało w życiu.

Kończąc niniejszą recenzję pragniemy podkreślić, że w całości praca J. Jurginisa stanowi studium poważne i potrzebne.

W. Pašuto i M. Jučas
(Moskwa-Wilno)

J. Ochmański, *Powstanie i rozwój latyfundium biskupstwa wileńskiego (1387—1550). Ze studiów nad rozwojem wielkiej własności na Litwie i Białorusi w średniowieczu*, Poznań 1963, str. 213.

W serii prac Wydziału Filozoficzno-Historycznego Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu ukazała się obecnie praca Jerzego Ochmańskiego o rozwoju latyfundium biskupstwa wileńskiego. Autor już w przedmowie zakreśla sobie problematykę pracy. Ma

ona dotyczyć głównie zagadnienia rozwoju terytorialnego latyfundium, jego rozmiarów pod względem przestrzennym, ilości osad i zaludnienia. Nie jest konsekwentny, bo tym zagadnieniom poświęca trzy pierwsze rozdziały, traktujące o pierwotnym uposażeniu i uprzywilejowaniu biskupstwa wileńskiego, uformowaniu się głównych podstaw latyfundium za Jagiełły i Witolda oraz o dalszym jego rozwoju w okresie 1431—1550. Na tym mógłby zakreślony sobie temat wyczerpać. Mamy jednak dalej dwa następne rozdziały, przedstawiające stosunki społeczno-gospodarcze w dobrach biskupich — strukturę społeczną ludności i rozwój renty feudalnej i wreszcie opis gospodarstwa dworskiego i dochodów biskupstwa z latyfundium. W rezultacie tej niekonsekwencji przekroczył wprawdzie zakres tematyczny, ale dał obraz znacznie pełniejszy i barwniejszy, żywszy.

Za źródła pracy posłużyły materiały już opublikowane, uzupełnione jednak, skorygowane i pomnożone przez wydobycie nowych, nigdzie dotychczas nie publikowanych źródeł, głównie z archiwów i bibliotek wileńskich.

Latyfundium biskupstwa wileńskiego było pierwszym w dziejach Litwy wielkim latyfundium. Posiadłości wybitniejszego bojara w okresie powstania omawianych majątków obejmowały zwykle jedną wieś, najmożniejsi zaś wyjątkowo władali większymi kompleksami majątkowymi, złożonymi z kilku siół lub małej włości. Rozwój latyfundiów przyniosły dopiero dalsze lata. Popis wojska litewskiego z 1528 r. podaje już pięć rodzin, które posiadały majątki większe niż biskupie (Kiežgajłowie, Radziwiłłowie, Gasztołdowie, Olelkowicze i Ostrogscy). Wszystkie one jednak powstały na przełomie XV i XVI w., a więc w sto lat później niż początki latyfundium biskupiego. Latyfundium to objęło ok. 6000 dymów, zawartych w pasie południkowym około Wilna, w kompleksach na płd.-wschód od tego miasta, i wreszcie na ziemi kijowskiej — włości uborska i kamieniecka. Dawało ono w 1539 r. — 3609,47 kop groszy, z czego 70% dawały włości ruskie. Dla przykładu: skarb wielkoksiążęcy litewski osiągał w tym czasie sumę ok. 14 000 kop groszy. Zapewniało to więc biskupowi i kapitule znaczne dochody.

Dopiero na tle tych zestawień i porównań można w pełni docenić wagę pionierskiego trudu, przedsięwziętego przez autora.

Jeśli chodzi o zagadnienia sporne, to autor nie wyjaśnia, dlaczego za cezury rozwoju latyfundium przyjął nadania władców, dzieląc w dodatku dość mechanicznie owe nadania na trzy wyraźne grupy — nadania Władysława Jagiełły, nadania Witolda i Jagiełły i wreszcie nadania książąt i królów po 1431 r. Podział ten autor nawet niejako usankcjonował, założył z góry, gdyż ugrupował według niego kolejne rozdziały książki. A przecież donacje te stanowią jeden ciąg, nie różniący się specjalnie ani pod względem kryterium terytorialnego, ani pod względem wielkości nadania. Może by się dało przyjąć inną cezurę nadań?

Znając znów stosunki, jakie panowały między biskupem a kapitułą, stosunki wiecznych konfliktów, razić może potraktowanie razem, nie wyeksponowanie majątków kapitulnych. Wiadomo przecież, jak kapituły strzegły swej niezależności — także i gospodarczej. Czy nie odbiło się to także i w źródłach wykorzystanych przez autora?

Mapy w książce dobrane są też chyba zbyt przypadkowo. Należałoby albo dać mapki wszystkich tych majątków, albo też wyjaśnić, jak dalece sześć podanych map jest reprezentatywnych dla całości. Najciekawsza jest — moim zdaniem — mapa zaznaczająca majątki latyfundiów na tle całego Wielkiego Księstwa Litewskiego.

M. Lech

W. I. Mieleszko, *K woprosu o roli feodalnoj sobstwiennosti w razwitii gorodow Biełorussii w XVI—XVIII w.w.*, „Matieriały Konferencji mołodych uczonych Akademii Nauk BSSR", Mińsk 1960, str. 91—98.

Zjawiskiem charakterystycznym dla miast feudalnych — nie tylko Polski zresztą — były jurydyki. Zdanie co do ich dodatniego czy ujemnego wpływu na rozwój życia ówczesnego miasta są wyraźnie podzielone. Wskazuje się na takie ich dodatnie cechy, jak rozbijanie strupieszałej organizacji cechowej i rozwijanie w nich kapitalistycznych form — np. manufaktur, ale też obok tego w tych samych jurydykach wyrastała niezdrowa, groźna konkurencja dla miejskiego handlu czy rzemiosła w postaci partactwa. To ostatnie wpływało na finansowe osłabienie miast przez utrącanie im źródeł dochodów i podatków.

W. I. Mieleszko na przykładach zaczerpniętych z miasta Mohilewa w okresie XVI—XVIII w. dowodzi, że wzrost i rozwój jurydyk charakterystyczny jest dla wszystkich miast Białorusi, a przy tym twierdzi, że podcinały one gospodarkę miasta, rozbijały jedność mieszczaństwa, zdawały miasta na łaskę i niełaskę szlachty. Odrzuca również zdecydowanie tezę, jakoby jurydyka sprzyjała rozwojowi manufaktur. Podstawę rozwoju tych ostatnich, tak zresztą jak i w ogóle podstawę rozwoju kapitalizmu widzi w cechach, w ich rozwoju i rozkładzie.

Uważam, że zasadniczym brakiem artykułu jest pominięcie dowodów słuszności tezy o ujemnym wpływie jurydyk na miasto. W. I. Mieleszko bardzo szczegółowo przedstawił — w czasie, przestrzeni i liczbach — rozwój jurydyk w Mohilewie, a także sposoby i drogi ich powstania. Dowiadujemy się, że jeszcze w 1729 r. było ich 15, a już w 1772 r. w momencie zajęcia Mohilewa przez Rosję — 42. Ale ani słowem nie wspomniał, jak konkretnie odbił się ten rozwój na przemyśle, handlu, życiu gospodarczym czy społecznym miasta. Przy tym przykład Mohilewa może nie być typowy: miasto to miało bardzo swoiste warunki geograficzne i gospodarcze, trudno więc na jego przykładzie — jak robi to autor — wyciągać wnioski generalne dla rozwoju miast w feudalizmie w ogóle, w całej feudalnej Europie.

M. Lech

A. P. Grickiewicz, *Czastnowładielczeskij gorod Słuck w pierwoj połowinie XVIII w.*, „Matieriały Konferencji mołodych uczonych Akademii Nauk BSSR, Minsk 1960, str. 106—110.

Akta części Archiwum Radziwiłłów, przechowywane w Nieświeżu i tam pozostawione po wojnie[1], dały autorowi możność dokładnego zobrazowania stanu, w jakim znajdował się Słuck po wojnie północnej aż do pierwszej połowy XVIII w. Miasto 6-tysięczne, rządziło się magdeburskim prawem od 1441 r. — ze wszystkimi stąd wypływającymi organami i zwyczajami, tak dobrze znanymi z dziejów innych miast feudalnej Rzeczypospolitej. Autor daje raczej obraz statyczny. Widzimy Słuck w przekroju 1728 r. i tylko z małej wzmianki dowiadujemy się o wielkości strat, jakie poniosło miasto w wyniku wojny północnej — od wojsk szwedzkich, rosyjskich, saksońskich i polskich. W dodatku absolutnie nie wiemy — poza sygnaturami podawanymi w przypisach — jakie źródła służyły mu za podstawę konstruowania wiadomości. Dopiero znając skądinąd Archiwum Radziwiłłów można się domyśleć, że właśnie stamtąd czerpał liczby i stany.

Drobne sprostowanie: garnizon fortecy słuckiej był wojskiem prywatnym Radziwiłłów i nigdy nie wchodził w skład wojsk Rzeczypospolitej.

M. Lech

[1] W. Kula, Szkice o manufakturach, t. 1, Warszawa 1956, str. 36—37. O tym archiwum także: B. Smoleńska i T. Zieliń-

Prace szczegółowe

G. Svahnström, *Gutagård och Peterhof. Två handelsgårdar i den medeltida Novgorod*, „Gotlandskt Arkiv", 1960, Visby 1960, str. 35—50.

Kontakty między wyspą Gotlandią a Nowogrodem Wielkim sięgają przypuszczalnie początków powstania ruskiego emporium handlowego. Pierwszym pewnym dowodem tych stosunków jest kamień runiczny z Hallfreda koło Follingsbo, wzniesiony około r. 1000 ku pamięci niejakiego Vitgaira „który zmarł w Holmgård" tj. Nowogrodzie.

W średniowieczu wiemy o istnieniu dwóch kantorów handlowych kupców gotlandzkich w Nowogrodzie. Autor zebrał sporo szczegółowych wiadomości o dziejach tych placówek, zwanych Gutagård i Peterhof.

„Dwór gotlandzki", bo tak należy tłumaczyć nazwę Gutagård, był starszy; zachowało się o nim bardzo niewiele wzmianek. Celem ustalenia spornego położenia szwedzkiej faktorji, autor przeprowadza szczegółową analizę topografii średniowiecznego Nowogrodu, w oparciu o ustalenia badaczy radzieckich. Wysuwa przypuszczenie, że Gutagård położony był w dzielnicy handlowej na prawym brzegu rzeki Wołchow, w pobliżu kościoła św. Olafa. Pierwsza wiadomość bezpośrednia o kantorze gotlandczyków pochodzi z 1268 r, niewątpliwie jednak istniał on już co najmniej w XII w., ponieważ jedna z kronik wspomina pod r. 1152 o pożarze „kościoła waregów", który był prawdopodobnie identyczny ze wspomnianym św. Olafem. Główny rozkwit „dworu gotlandzkiego" przypada na XII i XIII w. Po 1331 handel gotlandzki tak podupadł, że niebawem kantor przechodzi w ręce Niemców. W 1402 r. był on w dzierżawie hanzeatów, a po raz ostatni wymienia go dokument z 1499 r. Nie posiadamy niestety danych o organizacji kantoru, ani o zakresie jego handlu.

Natomiast znacznie więcej wiadomości zachowało się o drugim kantorze, zwanym Peterhof. W przeciwieństwie do Gutagårdu, który skupiał szwedzkich kupców gotlandzkich, powstał on jako placówka niemieckiego kupiectwa. Dwor Peterhof został prawdopodobnie założony w drugiej połowie XII w. w okresie ekspansji handlu lubeckiego na Gotlandię. Pozostawał on później we władaniu zrzeszenia kupców z siedzibą w Visby, z którego następnie wykształcił się związek miast hanzeatyckich, a największy rozkwit przeżywał w XII w. Po przeniesieniu siedziby Hanzy do Lubeki (1293 r.), znaczenie kolonii niemieckiej w Visby poczęło maleć. W XV w. handel z Nowogrodem przeszedł głównie w ręce miast inflanckich ostateczny upadek kantoru nastąpił w 1494 r., kiedy to car Iwan kazał aresztować kupców i zająć ich mienie. Wprawdzie w 1514 r. nastąpiło ponowne otwarcie kantoru, pod zwierzchnictwem kupiectwa z Dorpatu (ob. Tartu), jednakże obroty były znikome i w 1521 nastąpiło ostateczna likwidacja tej placówki.

Autor opisuje dokładnie organizację kantoru na podstawie dość obfitych źródeł. Obok kupców, których liczba sięgała kilkudziesięciu, faktoria zatrudniała licznych robotników przeładunkowych i uczniów, ogółem do 100 osób, samych mężczyzn. Potrzebom kolonii niemieckiej służył kościół św. Piotra, od którego poszła nazwa placówki handlowej. Mimo dość licznych informacji topograficznych nie można jeszcze z całkowitą pewnością ustalić położenia dworu. Wznosił się on w pobliżu placu targowego i kościoła, przypuszczalnie dalej od portu niż Gutagård, ponieważ opłaty za przeładunek towarów do Peterhofu były nieco większe. Artykuł przyno-

---

ska, Archiwalia prywatne w Archiwum Głównym Akt Dawnych, Archiwa magnackie, „Archeion", nr 38, 1962, str. 187 i nast.

si wiele ciekawych informacji o technice penetracji niemieckiej w miastach nadbałtyckich.

Kazimierz Slaski

Połock, Istoričeskij očerk, Izdatielstwo Akademii Nauk ESSR, Minsk 1962, str. 284.

Niewiele miast może się tak jak Połock poszczycić tysiącstoletnią przeszłością. A właśnie w 1962 r. mija jedenaście wieków od daty pierwszego o tym mieście przekazu w „Powiesti wremiennych let". Olbrzymi ten okres czasu pozostawił do dziś wartości, które przetrwały — pomniki architektury literatury i sztuki, tworzone przez wiele pokoleń. Tu rodzili się i tworzyli ludzie, znani także daleko poza granicami rodzinnego miasta.

Sławna przeszłość Połocka pociągała historyków i inspirowała do zajęcia się nią. W rezultacie jeszcze w okresie dorewolucyjnym powstały liczne rozprawy i książki o Połocku. Wszystkie one jednak mają wspólną cechę: traktują o książętach i cerkwiach, natomiast zupełnie wypada z orbity ich widzenia lud pracujący, mieszkańcy miasta, ich życie, praca i walka. Sytuacja ta zmieniła się gruntownie po rewolucji 1917 r. Jednak pojawiające się teraz prace o mieście są to przede wszystkim artykuły w czasopismach, które oświetlają tę czy inną epokę czy nawet tylko sprawę. Dawał się odczuwać natomiast brak dzieła, które by syntetycznie ujęło historię miasta. Omawiana książka jest pierwszą, która zawiera pełną historię Połocka od momentu powstania aż do 1962 r. — konkretnie do 15 stycznia 1962 r.

Podkreślić należy przede wszystkim gruntowną pracę przygotowawczą autorów. Książkę napisali oni na podstawie materiałów, po raz pierwszy wprowadzanych przez nich do zasobu wiedzy historycznej. Wykorzystali rezultaty ostatnich znalezisk archeologicznych w mieście, dalej materiały archiwów Moskwy, Leningradu, Wilna, Mińska, Połocka i innych. Do opisania życia miasta w radzieckiej już Białorusi wykorzystano dokumenty i materiały organizacji państwowych i społecznych, zakładów produkcyjnych, dane statystyczne, a także materiały prasowe.

Życie miasta związane było nierozdzielnie z życiem okolicznej krainy. Położone w ważnym punkcie geograficznym, na drodze „iz wariagów w Greki" — rozwijało się jako centrum handlowe i gospodarcze. Następnie, niszczone najazdami wdzierających się tu Niemców i Szwedów, a wreszcie oderwane i przyłączone do szlacheckiej Rzeczypospolitej — zamiera, by odrodzić się dopiero po zjednoczeniu Białorusi z Rosją. Od tej chwili przechodzi trudną drogę rozwoju narodów radzieckich — poprzez rozwój kapitalizmu, rewolucję i wojny rewolucyjne, trudne lata budowy socjalizmu, Wielką Wojnę Narodową i wreszcie okres odbudowy, a następnie budowy komunizmu. Wszystkie te węzłowe dla miasta zagadnienia zostały w książce gruntownie omówione. Trzy pierwsze rozdziały książki poświęcone były okresowi feudalizmu. Dowiadujemy się z nich o najnowszych odkryciach archeologicznych podczas ostatnich badań i o pierwszych wiadomościach o grodzie w latopisach, o życiu gospodarczym miasta i walce z najeźdźcami. Rozwój bogactwa i znaczenia miasta, na które decydujący wpływ wywierały związki handlowe z Rosją, został zahamowany przyłączeniem go w 1579 r. do Rzeczypospolitej. Dopiero powrót Połocka po rozbiorach Rzeczypospolitej w granice Rosji skierował go na właściwe drogi rozwoju. Powstały tu wtedy pierwsze zalążki kapitalizmu. Temu to nader ważnemu okresowi poświęcony jest cały rozdział czwarty. Przedstawiono tu przemysł i handel miasta, położenie klasy robotniczej, a wreszcie na tym tle — powstanie i rozwój ruchu robotniczego.

Właściwy rozwój miasta, przywrócenie mu właściwej rangi, ukazanie no-

wych perspektyw przyniosła Rewolucja Socjalistyczna. Pięć następnych rozdziałów traktuje właśnie o tym okresie. Specjalnie ciekawe są dwa ostatnie rozdziały, dotyczące okresu po 1945 r. aż do 1962 r.

Załączony do książki spis literatury podaje mnóstwo pozycji, wykorzystywanych po raz pierwszy. Są to przede wszystkim materiały archiwalne instytucji partyjnych i radzieckich. Ważniejsze daty historii miasta Połocka w syntetycznym ujęciu informują o najważniejszych wydarzeniach na przestrzeni jedenastowiekowej historii miasta.

M. Lech

W. Mieleszko, *Słonim*, Gosizdat BSRR, Mińsk 1962, str. 78 + 18 ilustr.

Historycy białoruscy podjęli w ostatnich latach nader cenny program badawczy. Chodzi mianowicie o seryjne wydawnictwa z dziejów miast i miasteczek Białorusi. Do wartościowych publikacji z tego zakresu należy zaliczyć monografie poświęcone dziejom Mińska [1] oraz Połocka [2]. Zasługuje także na uwagę praca Wasyla Mieleszki, dotycząca dziejów Słonima. Jest to zarys historii tego miasta od chwili jego powstania do czasów najnowszych. Pracę swą oparł autor przeważnie na wydanych drukiem materiałach źródłowych, statystycznych oraz dawnych monografiach tego terenu. Wykorzystane także zostały częściowo materiały archiwalne Leningradu, Grodna i Brześcia.

Rozprawa składa się z dziesięciu rozdziałów, z których dwa pierwsze poświęcone są dziejom Słonimia od początków do trzeciego rozbioru Polski. Autor pisze, że Słonim jest jednym z najstarszych miast białoruskich; kronikarz wspomina o nim po raz pierwszy w 1040 r. W XI—XII w. był Słonim jedną z najdalej wysuniętych ruskich placówek obronnych na pograniczu W. Księstwa Litewskiego. Prawdopodobnie też bliskie stosunki z Litwą zaważyły na nazwie samego miasta. Mieleszko przypuszcza, że nazwa „Słonim" pochodzi od litewskiego słowa „Slėnis" — dolina lub „slenumas" — „dolinność". Nazwa taka mogła powstać na skutek tego, że miasto leży w dolinie otoczonej wzgórzami rzeki Szczary. Dla zobrazowania zajęć mieszkańców Słonima w XI—XIII w. wykorzystał W. Mieleszko interesujące materiały ekspedycji archeologicznych, zorganizowanych w 1959 r. przez muzea wołkowyskie i słonimskie. W tym najdawniejszym okresie dziejów Słonima mieszkańcy jego zajmowali się przeważnie rzemiosłem, częściowo rolnictwem i hodowlą bydła. Większość przedmiotów, znalezionych przez archeologów dowodzi, że Słonim był w owym czasie poważnym ośrodkiem rzemieślniczo-handlowym i utrzymywał ożywione stosunki gospodarcze z wieloma miastami ruskimi, a także poza granicami kraju.

Na początku XIV w. Słonim dostał się pod władzę książąt litewskich. Fakt ten zaważył na całej późniejszej historii miasta. W. Mieleszko omawia sytuację społeczno-gospodarczą Słonima i walkę klasową, która toczyła się między biedotą miejską a warstwami rządzącymi. W 1531 r. Słonim uzyskał prawo magdeburskie. Wydaje się jednak, że w pracy warto było dobitniej podkreślić doniosłe konsekwencje, które wynikały z nadania tych praw Słonimowi. Dalszy rozwój ekonomiczny miasta był niewątpliwie związany z wprowadzeniem prawa magdeburskiego. Autor przytacza interesujące fakty o wpływie wojen kozackich na Ukrainie na ożywienie ruchów społecznych na ziemi słonimskiej w XVII w. i o powstaniach chłopskich w starostwie słonimskim.

W. Mieleszko omawia sytuację gospodarczą Słonimszczyzny, gdy po trzecim rozbiorze Polski weszła ona w skład imperium rosyjskiego. Obok Białegostoku Słonim był wśród tak zwanych gu-

[1] Istoria Mińska, Mińsk 1957.
[2] Połock, Mińsk 1962.

berni zachodnich jednym z największych ośrodków przemysłu włókienniczego. W 1859 r. miasto liczyło 759 rzemieślników. Znaczny rozwój gospodarczy Słonima nastąpił po zniesieniu poddaństwa chłopów. Dużą rolę w rozszerzeniu kontaktów handlowych miasta odegrało zbudowanie kolei Moskwa—Warszawa. W 1891 r. Słonim liczył już 1100 rzemieślników, 206 sklepów i 53 składy hurtowe.

Wydaje się jednak, że dzieje miasta w XIX w. potraktowane zostały nieco jednostronnie. W zasadzie W. Mieleszko ogranicza się do spraw natury gospodarczej, pomijając niemal zupełnie zagadnienia polityczne. W pracy zabrakło omówienia polityki caratu na tych ziemiach oraz ruchów politycznych i społecznych pierwszej połowy XIX w. Autor nie uwzględnił roli Słonima w powstaniach 1831 i 1863 r. Latem 1831 r. w Słonimie i okolicach toczyły się walki zbrojne, po stłumieniu zaś tamtejszej insurekcji przez wojska carskie powstańcy słonimscy przeszli do największego na Białorusi oddziału Puławskiego, który działał na Polesiu [3]. W latach 1862—1863 dość aktywnie działała tu lokalna organizacja rewolucyjna, prowadzono też akcje rewolucyjną w wojsku rosyjskim [4]. W połowie lutego 1863 r. zjawiły się już w pow. słonimskim pierwsze oddziały powstańcze [5]. Trudno nie uwzględnić tych spraw przy omawianiu sytuacji Słonima, jak i w ogóle ziem białoruskich w składzie imperium carskiego. Powstanie styczniowe odegrało szczególnie dużą rolę w rozwoju białoruskiej świadomości narodowej.

Dużo miejsca poświęca autor początkom ruchu robotniczego w Słonimie i powiecie oraz rewolucji 1905 r. na tych terenach. W. Mieleszko słusznie widzi przyczyny niedorozwoju tutejszego ruchu rewolucyjnego w małej liczebności klasy robotniczej wobec braku większych fabryk. Wydaje się, że należałoby także podkreślić, iż skupieniu organizacyjnemu robotników przeszkadzało tu charakterystyczne zjawisko, że zatrudniano ich w poszczególnych zakładach przemysłowych na zasadzie narodowościowej.

Dość szeroko omawia autor odgłosy Rewolucji Październikowej w Słonimie. Wiele uwagi poświęca również sytuacji politycznej i ekonomicznej na tych terenach w okresie międzywojennym, gdy Słonim znajdował się w granicach Polski. Szczególnie interesująco przedstawiony został ruch rewolucyjny na tych terenach w latach 1920—1939. Omawiając te sprawy autor wykorzystał wspomnienia działaczy rewolucyjnych oraz w kilku wypadkach nieznany materiał źródłowy z archiwów Grodna i Brześcia. Ostatnie rozdziały pracy poświęcone są walce z okupacją hitlerowską w Słonimie oraz powojennemu rozwojowi gospodarczemu i kulturalnemu miasta. Pracę ilustrują zdjęcia działaczy ruchu rewolucyjnego w okresie międzywojennym.

W sumie należy podkreślić niewątpliwą wartość rozprawy W. Mieleszki dla poznania dziejów jednego z najstarszych miast na zachodnich terenach Białorusi.

D. Fajnhauz

O. Maksimaitiene, *Pirmosios žinios apie panevėžio miestą*, „Lietuvos TSR Mokslu akademijos darbai", serija A. 2 (11), 1961, str. 125—132; tejže, *Panevėžys XVI amžiuje*, „Lietuvos TSR Mokslu akademija darbai", serija A 1 (12), 1962, str. 71—89.

W pierwszej ze swych prac na podstawie drobiazgowego opracowania dokumentów historycznych autorka udowadnia nieścisłość, nieprawdziwość panującego dotychczas w historiografii mniemania, jakoby miasto to Poniewież (litewskie Poniewieżis) powstało już w XIV

[3] Por. np. St. Dangel, Rok 1831 w Mińszczyźnie, Warszawa 1925, str. 62.

[4] Patrz np. A. J. Miłowidow, Archiwnyje matieriały Murawiowskowo Muzieja, Wilno 1913, ks. VI, cz. 1, str. 108.

[5] Ibidem, str. 315.

wieku. Z analizy źródeł historycznych, odnoszących się do XIV w., wynika, że ani w XIV, ani nawet jeszcze i w XV w. miasto Poniewież nie istniało i nigdzie nie jest wymieniane. Za pierwszą, historycznie udokumentowaną, wiarogodną datę jego powstania należy uważać dopiero rok 1503, kiedy to wielki książę litewski, a i król Polski, Aleksander nadał proboszczowi kościoła w Ramigole pismem swoim ziemie nad rzeką Niewiażą. Proboszcz powinien był zbudować tu kościół. Jednocześnie także Aleksander pozwala na utrzymywanie tamże karczmy. Właśnie od tego momentu rozpoczyna się historia miasta, a ściślej mówiąc — tej jego części, która teraz zwie się Starym Miastem.

Około połowy XVI w. po drugiej stronie rzeki już na państwowej, książęcej ziemi powstało Nowe Miasto — Poniewież, które w krótkim czasie zaćmiło znaczenie swego sąsiada. Stało się tak przede wszystkim dlatego, iż w wyniku reformy sądownictwa i administracji Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1565—1566 centrum powiatu upickiego stało się właśnie owo Nowe Miasto — Poniewież.

Omawiana praca poświęcona jest temu miastu, jego życiu gospodarczemu i pracy jego mieszkańców. Trzeba powiedzieć, że miasto opisane na kartach tej pracy było typowym dla miasteczek owoczesnych. Ludność w swej podstawowej masie zajmowała się rolnictwem, a miasto wielokrotnie przechodziło przez ręce arendatorów, którzy wyciskali z niego zyski do swojej kieszeni.

M. Lech

E. Lancevičius, *Kauno pinigu kalykla*, „Is Lietuvių kultūros istorijos", t. III (1961), str. 234—243[1].

W dotychczasowych opracowaniach historycznych, poświęconych dziejom pieniądza Rzeczypospolitej, utarło się przekonanie, że w drugiej połowie XVII w. w okresie po potopie, tak zresztą, jak i w okresie poprzednim, złote i srebrne monety dla całego Wielkiego Księstwa Litewskiego wybijano w mennicy wileńskiej. Jednocześnie miedziane szylingi, monetę drobną, bito w innej mennicy, mianowicie w Kownie. Ta ostatnia mennica oddana była w arendę gdańskiemu kupcowi G. Hornowi.

Tymczasem E. Lancevičius dowodzi, na podstawie materiałów archiwalnych (np. inwentarz mennicy kowieńskiej w zbiorach Tyszkiewiczów w Archiwum Wileńskim oraz materiały z ksiąg magistratu kowieńskiego w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie), że mennica wileńska przestała pracować już w 1655 r. i nigdy do Wilna nie wróciła. Nowa mennica została natomiast założona w Kownie. W ten sposób w Kownie mamy jednocześnie pracujące dwie mennice: G. Horna, która biła od 1663 r. aż po 1669 r. tylko monety miedziane, i nową mennicę T. L. Boratiniego, która wybijała monety złote i srebrne. Artykuł zaopatrzony jest w tablicę, zawierającą podobizny tych monet. Oprócz części historycznej mamy w pracy Lancevičiusa podany dokładny opis mennicy kowieńskiej, który zachował się we wspomnianym inwentarzu, oraz opis ówczesnej techniki bicia monety.

M. Lech

J. Lebedys, *Mikalojus Daukša*. Monografija Vilno 1963, str. 423.

Mikołaj Daukša — humanista, bojownik o prawa języka litewskiego, tłumacz, pierwszy wybitny działacz piśmiennictwa litewskiego w Wielkim Księstwie Litewskim, był jednym z założycieli tego piśmiennictwa i twórców języka literackiego. Wydane przez niego książki służyły za wzór działaczom na polu kultury litewskiej w XVII i XVIII wieku, a słynna „Przedmowa do czytelnika łaskawego", załączona do tłumaczenia „Postylli" Jakuba Wujka (1599), dotychczas nie utraciła swej war-

[1] Mennica kowieńska w XVII w.

tości patriotycznej, krzewiąc miłość do narodu i mowy ojczystej wśród ludu litewskiego.

Monografia J. Lebedysa „Mikalojus Daukša" jest pierwszym obszernym dziełem, w którym z staranmością i przenikliwością naukową opisany jest życiorys Mikołaja Daukšy, jego osoba, działalność oraz zanalizowana jest jego twórczość. Wszystko to determinowane było warunkami socjalnymi, politycznymi i kulturalnymi, które były przesłanką dla ukazania się wówczas książki litewskiej i które ufórmawały samego Mikołaja Daukšę jako działacza piśmiennictwa i humanistę. A więc monografię J. Lebedysa należy uważać nie tylko jako pracę o Mikołaju Daukšy — jest to jednocześnie dzieło o życiu społecznym i kulturalnym Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI i początku XVII wieku, o kierunkach i tendencjach ideowych, które w tym życiu dominowały. Dlatego monografia J. Lebedysa musi zainteresować także historyka kultury polskiej, ponieważ, szczególnie biorąc pod uwagę ówczesne bliskie więzy państwowe i kulturalne Polski i Litwy, są tu poruszone zagadnienia, które w wielu wypadkach dotyczą także historii kultury polskiej.

W monografii J. Lebedysa szeroko i wyczerpująco omawiane są następujące zagadnienia: czynniki i geneza, określające warunki ukazania się książki litewskiej w Wielkim Księstwie Litewskim, życiorys Mikołaja Daukšy, jego prace literackie — tłumaczenia katechizmu J. Ladesmy i „Postylli" J. Wujka, określony poziom tłumaczenia, tworzenie się języka literackiego i stylu literatury pięknej, walka Mikołaja Daukšy o prawa do mowy ojczystej, znaczenie jego prac i ich wpływ na literaturę i kulturę litewską.

Określając czynniki, które sprzyjały ukazaniu się książki litewskiej w Wielkim Księstwie Litewskim, J. Lebedys wymienia kilka z nich. Za najważniejszy czynnik uważa on reformację i kontrreformację, które w XVI w. stworzyły podstawową treść życia ideowego zarówno na Litwie, jak i w większości innych krajów Europy. Obok tego wskazuje on na kilka źródeł o bardziej specyficznym charakterze, mianowicie, walkę Litwy o niezależność polityczną, silne tendencje przeciwko Unii Lubelskiej, wzrastający wpływ literatury w językach narodowych, która coraz obficiej ukazywała się w innych krajach, szczególnie w Polsce. W monografii, opierając się na obszernej i różnorodnej literaturze oraz dokumentach, szeroko oświetla się stan języka litewskiego w wieku XVI, jego użyteczność w życiu codziennym magnatów, szlachty i duchowieństwa, stwierdza się jego umiejętność i szerokie zastosowanie, szczególnie wśród szlachty żmudzkiej, z którą przez całe życie obcował Mikołaj Daukša. Autor zwraca także uwagę na popierającą i zachęcającą rolę w jego działalności literackiej, jaką miał na niego wpływ ówczesny biskup żmudzki Melchjor Giedrojć.

O życiu Mikołaja Daukšy pozostały bardzo skąpe wiadomości. Zupełnie brakuje danych o jego młodości, latach nauki, kręgach szkolnych, w których wykształcał swoją osobowość. Znany jest tylko ogólnikowo zarys jego biografii. Te braki danych autor monografii zrekompensował, odmalowując rozległe i barwne otoczenie, w którym żył i pracował Mikołaj Daukša, wysnuwając hipotezy i przesłanki co do przypuszczalnego miejsca jego nauki oraz innych nieznanych faktów z jego życia. W monografii odmalowano szczegółowy, żywy obraz Litwy XVI wieku: stosunki gospodarcze kraju, poziom oświaty, życie, obyczaje szlachty i duchowieństwa, stan ich moralności, zainteresowania kulturalne i duchowe. Na tle obrazu przedstawiającego duchowieństwo z XVI w., które cechowały takie rysy, jak pożądanie bogactwa, najczęściej niskie wykształcenie, wąskie zainteresowania kulturalne Mikołaj Da-

ukša wydźwiga się na tle otoczenia jako nieprzeciętna osobistość, podkreśla się szlachetność jego dążeń, rozległość jego zainteresowań kulturalnych i duchowych oraz głębokie wykształcenie humanistyczne. Mikołaj Daukša staje tutaj przed nami jako jeden z najświetlejszych ludzi epoki Odrodzenia na Litwie. Najważniejsza część monografii J. Lebedyša to rozdział, w którym mówi się o polskiej „Przedmowie do czytelnika łaskawego", którą Mikołaj Daukša poprzedził przekład „Postylli" J. Wujka. Analizując myśli wyrażone w tej przedmowie, jej idee, styl, logikę i argumentację autora, J. Lebedys stwierdza głęboko humanistyczny charakter przedmowy, jej bliską łączność z ogólnoeuropejskim ruchem humanistycznym oraz ideami tego ruchu i jednocześnie jej oryginalność, a także samodzielność poglądów. Podkreśla się szlachetność humanizmu Mikołaja Daukšy, jego demokratyczny pogląd na język i jego twórcę — naród, do którego autor przedmowy, w odróżnieniu od wielu swych współczesnych, zalicza wszystkich — także ludzi prostego pochodzenia. J. Lebedys przekonywająco wiąże „Przedmowę do czytelnika łaskawego" przede wszystkim z włoskimi i francuskimi utworami humanistycznymi o tym samym charakterze i podstawowymi ideami tych utworów. Tak więc idea wzniesienia mowy rodzinnej zbliża Mikołaja Daukšę do Włocha Sperone Speroni i Francuza Joachima du Bellay, jego demokratyczna koncepcja pojęcia narodu łączy się — z wybitnym szesnastowiecznym polskim socjologiem i prawnikiem Andrzejem Fryczem-Modrzewskim.

Oczywiście autorowi monografii moglibyśmy uczynić parę zarzutów. Zdaje się np., że używanie terminu p i s a r z w stosunku do Mikołaja Daukšy można by zakwestionować ze względów metodycznych. Także pisząc o okolicznościach, w których powstała książka litewska, autor niedostatecznie wiąże ją z pracą drukarzy ruskich działających w Wilnie; nie roztrząsa także bardzo wiarygodnej hipotezy, że Mikołaj Daukša kształcił się we Włoszech, lecz te zarzuty są o charakterze polemicznym. Mocno rozszerzając wąsko dotąd rozumianą działalność humanistyczną Mikołaja Daukšy, odkrywając głęboko humanistyczną treść ideową jego „Przedmowy do czytelnika łaskawego", J. Lebedys wypowiedział nowy pogląd o humanistycznym okresie w literaturze litewskiej, zaś Mikołaja Daukšę wysunął jako jednego z najgłówniejszych postaci tej literatury. W świetle faktów i wniosków, przytoczonych w monografii, Mikołaja Daukšę możemy uważać za uczestnika ogólnoeuropejskiego ruchu humanistycznego i jednego z najwybitniejszych przedstawicieli odrodzenia XVI wieku we wschodniej Europie.

Vytautas Vanagas
Wilno — Litewska SRR

J. L. P a ' r f i o n a u, *Litouska — biełaruskaje opałczenie u paunocznaj wajnie (1700—1704)*, „Wiesci Akademii Nawuk Biełaruskaj SSR, nr 2 (1961), seria gramadskich nawuk, str. 92—101.

I. L. P a r f i o n o w zajął się pierwszymi latami wojny północnej, walkami, które toczyły się w tym czasie na Litwie i na ziemiach Białorusi. Na czyn zbrojny składa się w ujęciu Parfionowa wysiłek szlachty, mieszczan i chłopów, czyli całego narodu ziem północno-wschodnich szlacheckiej Rzeczypospolitej. Szlachta tworzyła konfederacje przeciwko Szwedom, chłopi stosowali bierny opór i dawali przewodników wojskom sił patriotycznych oraz tworzyli oddziały partyzanckie, mieszczanie umacniali swe miasta i wystawiali oddziały do walki. Obraz schematyczny i właśnie przez swoją schematyczność — nieprawdziwy. Nieprawdziwy, gdyż mówi tylko część prawdy.

Szlachta Wielkiego Księstwa Litew-

skiego rzeczywiście stworzyła konfederację. Ale konfederacja ta korzeniami tkwiła i była logicznym następstwem skutków walki obozu szlacheckiego z Sapiehami, rozprawy Olkienickiej. Ten obóz szlachecki, któremu przewodzili Ogiński i Wiśniowiecki, a który potem znalazł się po carskiej, augustowskiej stronie barykady nie był — i nie mógł być — jedynym obozem walczącym na Litwie. Nie mniej liczni i nie mniej dobrze zorganizowani byli ich przeciwnicy. Zamazywanie i umniejszanie działalności tego drugiego obozu jest braniem cząstki za całość bez baczenia na konsekwencje. A konsekwencje są takie, że w artykule I. L. Parfionowa raz po raz patrioci rozbijają sprzymierzeńców szwedzkich i mimo to ci ostatni istnieją i działają, co więcej — przedstawiają znaczną siłę, z którą patrioci mogą się uporać tylko przy pomocy Rosji.

Źle jest też, jeśli się ówczesnej szlachcie przypisuje ten sposób myślenia politycznego, który chcieliby widzieć nasi historycy. Imputowanie szlachcie nastrojów ultraantymagnackich, skierowanych przeciwko magnaterii w ogóle, jest znowu nieporozumieniem. Toż ten szlachecki ruch miał za przywódców Radziwiłłów i Wiśniowieckich, i Ogińskich. Drugim nieporozumieniem są rzekome filocarskie, filorosyjskie sympatie szlachty: właśnie szlachta bała się jak ognia carskiego despotyzmu i właśnie tacy magnaci, jak Radziwiłłowie, w tym czasie — a i później także — stale w swych rozgrywkach (także z królem) opierali się na Rosji.

Nieporozumieniem chyba jest mówienie o litewskim i białoruskim narodach, które z całą świadomością popierały walkę narodu rosyjskiego. Szlachcic spolszczony, zlatynizowany, chłop miejscowy, gnieciony przez swoich i obcych, mieszczanin ledwo wegetujący — zbyt mało mają ze sobą wspólnego, zbyt mało wiedzą też (przynajmniej chłopi i mieszczanie), co się rzeczywiście na świecie dzieje i gdzie jest ich miejsce w tym theatrum, by można było o nich mówić jako o jednym narodzie, kierującym się wspólnotą interesów i wspólnotą kulturalną.

Nie wysoka świadomość polityczna ani wyczucie potrzeb i tęsknot społeczeństwa wiodły też Grzegorza Ogińskiego do Moskwy na rozmowę z carem Piotrem i jego ministrami. Gdyby nie poparła ich Rosja — zdławiliby ich Szwedzi; rzeczywiście też wszędzie, gdzie za oddziałami szlacheckiej jazdy konfederackiej nie stały oddziały rosyjskie lub też wszędzie tam, gdzie konfederaci nie dysponowali wielką przewagą — rozbijały się ich regularne oddziały szwedzkie. A to, że wysłannicy konfederatów stale prosili Piotra I o pieniądze na wojnę — i to o wielkie sumy (właściwie o utrzymanie ich na carskim żołdzie) — także daje wyobrażenie o ich rzeczywistej sile i patriotyzmie. Już wówczas przecież przejawia się w całej swej grozie ten bakcyl, który później miał powalić państwo: samolubstwo szlachty i jej niechęć do wydania choćby szeląga na własne wojska. Już wówczas też widzieliśmy, że szlachecka konnica coraz mniej ma do powiedzenia na nowoczesnym polu bitwy.

Rosyjska dyplomacja, w miarę jak coraz bardziej widoczna była rzeczywista wartość litewskiego sojusznika, wiązała się z nim tylko w celu ewentualnego wywarcia nacisku na Polskę, co zresztą przyznaje sam autor, lub też w celu usprawiedliwienia wprowadzenia swoich wojsk do Rzeczypospolitej. Pieniądze także nie ciekły takim strumieniem, jak to sobie Ogiński i jego kompatrioci wyobrażali. Szlachtę i jej politykę trzeba brać takimi, jakimi one były — w całej ich złożoności. Nie można dzisiejszych pojęć przykładać do ówczesnej rzeczywistości.

Te same zastrzeżenia budzą fragmenty artykułu I. L. Parfionowa, gdzie mówi on o udziale chłopstwa w walkach.

Fakt, że podczas marszu wojsk szwedzkich przez ziemie białoruskie chłopi uciekali w puszcze z całym dobytkiem, nie jest bynajmniej dowodem ich antyszwedzkiej postawy. Tak samo uciekali na widok czy na wieść o nadciąganiu wojsk szlacheckich czy rosyjskich i saskich, o czym świadczą pamiętniki ówczesne czy „Dzieje Polski" Erazma Otwinowskiego. Bo też wojska szlacheckie grabiły i dokazywały na zajętych przez siebie terenach nie gorzej niż Szwedzi. Sam autor pisze, że wojska dyslokowane na terenie Białorusi utrzymywała ludność miejscowa. I. L. Parfionow chce w tym widzieć dowód wysokiej świadomości narodowej białoruskich chłopów. Ale jednocześnie wiadomo, że utrzymanie tych wojsk przychodziło z niesłychanym trudem, a stosunki w wojsku były już wielokrotnie opisywane.

Miasta również umacniały się na gwałt bynajmniej nie z czystego patriotyzmu: chciały się bronić przed grabieżą, a obrony tej bynajmniej (a często wręcz przeciwnie) nie znajdowały u swoich wojsk. Odnosi się to do opisywanych w artykule epizodów zachowania się mieszczan Mohilewa i Nieświeża.

Zbyt wąska wydaje się także podstawa źródłowa artykułu. Z cytat wynikałoby, że autor opiera się li tylko na „Pismach i bumagach" Piotra I, ignorując całą, arcybogatą literaturę przedmiotu, zarówno opracowania polskie (ze starszych chociażby K. Jarochowski i J. Feldman, a z nowszych — J. Wimmer), jak i rosyjskie czy szwedzkie.

M. Lech

Z. Kamieńska, *Manufaktura szklana w Urzeczu 1737—1846*, Warszawa 1964 8° str. 238, 6 nlb., tabl. 36, 2 mapy.

W literaturze historycznej od dawna pasjonuje badaczy sprawa nagłego wzrostu, rozkwitu i niemniej nagłego, karkołomnego upadku przemysłu manufakturowego w Rzeczypospolitej drugiej połowy XVIII w. Istnieje też już cała seria prac temu zagadnieniu poświęconych, prac, które przedstawiają własne propozycje analiz, wniosków i tłumaczeń. Wszystkie one (a długą ich litanię wylicza autorka — vide str. 4 i następne) na czele z podstawowymi w tej dziedzinie pracami W. Kuli[1] — albo dotyczą jednostkowych tylko zdarzeń, zakładów albo przemysłów, albo jeśli — tak jak W. Kula — usiłują wychwytywać pewne prawidłowości dla całej epoki — natrafiają na materiały tak fragmentaryczne, że problematycznymi stają się wyniki badań.

Celowość zajęcia się (wąskim stosunkowo) tematem dziejów manufaktury urzeckiej tłumaczy autorka właśnie koniecznością skonfrontowania ustaleń zebranych na podstawie pełnego (możliwie pełnego materiału) jakim jest materiał archiwalny dla Urzecza z „wnioskami osiągniętymi na drodze odmiennego postępowania naukowego niż dotychczasowy" (str. 3). Celami dalszymi tym niemniej równie ważnymi były: możliwość rozwikłania tajników procesu technologicznego w wybranej części gałęzi produkcji — szklarstwie XVIII w. i wreszcie przydatność wyników badań archiwalnych dla identyfikacji cennych zabytków szkła przechowywanych w zbiorach muzealnych.

Za podstawę omawianej monografii posłużyły materiały należące do Działu XIX byłego Archiwum Radziwiłłów w Warszawie, które w okresie powojennym zostały wcielone do zasobu Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie[2]. Wśród nich możliwie najpełniejsze były właśnie akta tyczące huty w Urzeczu, zawierały bowiem obok ści-

[1] W. Kula, Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku, t. I i II, Warszawa 1956.

[2] Jest to zbiór zatytułowany „Akta dotyczące fabryk i zakładów przemysłowych" a zawiera akta: fabryk szklanych: urzeckiej (3 tek materiałów) i nalibockiej (akta z lat

słej rachunkowości i inwentarzy także raporty, wykazy powinności włościan, akta administracyjne — aż po sprawy wynagrodzenia oficjalistów (str. 6). Oprócz nich posłużono się jeszcze „Kopiami rozporządzeń gospodarczych i prawnych" Michała Kazimierza Radziwiłła oraz Działem XXI — „Aktami sług i rzemiosł".

Pracę otwiera rozdział traktujący o właścicielach manufaktury i o jej administracji, a także o jej dziejach. Założona u schyłku 1737 r. przez Annę Radziwiłłową zmieniała następnie właścicieli spośród członków rodziny Radziwiłłów, przechodziła burzliwe koleje losów wraz z innymi ich majątkami w tej burzliwej epoce — konfederacji kolejno: Czartoryskich, radomskiej, barskiej, targowickiej — i wojen: 1792 r., powstania 1794, wreszcie napoleońskich, palona, niszczona, okradana przez administratorów, wstrząsana buntami robotników w 1815 r., aż do jej likwidacji ostatecznej w 1846 r. Szczególnie zwraca uwagę autorka na sprawę ustosunkowania się właścicieli huty do jej niesfornego — delikatnie mówiąc — personelu administracyjnego, prezentującego przecież galerię typów „niemal zwyrodniałych, oszustów i malwersantów" (str. 29), uprawiających swój proceder absolutnie bezkarnie. Ten pobłażliwy stosunek dał autorce asumpt do wysnucia rozbudowanej w toku dalszego wykładu tezy o pozaekonomicznych przyczynach powstania i upadku manufaktury.

Zajmuje się następnie autorka usytuowaniem osiedla przemysłowego i jego zabudową, szczegółowo analizuje topografię terenu, a dalej przedstawia w historycznym rozwoju zabudowywanie i zagospodarowywanie huty i całego osiedla. I na jego rozwoju odbiło się niedbalstwo administracji i właścicieli.

Cztery następne rozdziały (III. Huta, IV. Szlifiernia i polerownia szkła płaskiego, V. Produkcja zwierciadeł i naczyń grawerowanych i VI. Szlifiernia „szkła drobnego") poświęcone są drobiazgowym rozważaniom nad ówczesną technologią produkcji szklarskiej — od opisów budynków i urządzeń po analizę manipulacji technicznej przy poszczególnych produkcjach. Autorka wykorzystuje przy tym dla porównania współczesne materiały o produkcji szklarskiej i w innych krajach.

Od spraw technologii przechodzi autorka do spraw ludzi i stosunków pracy w manufakturze. Dowiadujemy się, że o ile administracja miała warunki pracy dobre — i to pod względem zarówno mieszkań jak i wynagrodzenia (co nie przeszkadzało jej kraść i nadużywać swego stanowiska dla obłowienia się na miejscu) o tyle gorszy już był los robotników wolnonajemnych. Wyróżnia się wśród nich duża grupa fachowców cudzoziemskich oraz ludzi o nazwiskach świadczących o ich szlacheckim pochodzeniu. Ci ostatni zajmują stanowisko poczesne w produkcji, są artystami rzeźbiarzami itp. Trzecią grupę ludzi stanowili najemnicy przymusowi, najgorzej płatni i najgorzej traktowani. W ogóle regulamin pracy był bardzo ostry. Długi dzień roboczy, spędzany w ciemnych i dusznych pomieszczeniach, przysięgana wierność panu, brutalne (bicia i nawet zabójstwa) traktowanie robotników.

Manufaktura stanowiła doniosły czynnik dla rozwoju i losu okolicznych wsi czy karczem, a nawet ukształtowania terenu. Wsie okoliczne dawać musiały pańszczyznę (zresztą, jak wylicza autorka, obciążenia te, choć wysokie, nie sięgały najwyższego poziomu wymagań na Białorusi, str. 159), karczmy przeżywały okres prosperity, tak że

1740—1852) dalej „Fabryki płóciennej nieświeskiej" — 1743—1763, fabryki „perskiej" słuckiej 1743—1811, farfurni białskiej 1738—1768, świerzeńskiej 1742—1763 i słobkiewskiej 1747—1758 wreszcie rudni nalibockiej 1838—1842 i fabryki sukiennej nieświeskiej 1733—1781. Krytykę tych materiałów przeprowadza W. Kula, o.c., str. 38 i nast.

w końcu energicznie musiano wziąć się za zwalczanie alkoholizmu (nie rezygnując z produkcji i sprzedaży wódki). Manufaktura zjadła lasy okoliczne, a prócz tego absorbowała masę rąk do pracy i sprzężaju do zwózki drzewa.

Rynek zbytu wyrobów manufaktury, stanowił w pierwszym rzucie dwór radziwiłłowski; po jego nasyceniu zaczęto zwracać większą uwagę na rynek zewnętrzny (str. 184). Sprzedawano zwierciadła i szkło przede wszystkim na Białorusi i Litwie, ale wożono je nawet do Kijowa i Gdańska. Autorka analizuje też i skład społeczny nabywców zwierciadeł i szkła drobnego.

W inwestycjach przemysłowych i kalkulacjach manufaktury podsumowania i tabele wykazują, że wydatki eksploatacyjne (pensje robotników i administracji) wielokrotnie przewyższały zawsze wydatki inwestycyjne. Jest to zresztą zrozumiałe: inwestycje pochłaniały masę nigdy nie ocenionego trudu — rąk roboczych darmowych, pańszczyźnianych, chłopów oraz „darmowych" (tyle, że robociznę, czas chłopa, kosztujących) materiałów. W zakończeniu autorka jeszcze raz przypomina swoją tezę o pozaekonomicznych racjach bytu i utrzymania manufaktury. Służyć ona miała tylko większej chwale Radziwiłłów, być narzędziem uzależnienia od siebie (poprzez rozdawnictwo wyrobów) klienteli szlacheckiej. Nie było na to dość wysokiej ceny (str. 213). Dlatego też później po upadku Rzeczypospolitej, kiedy Radziwiłłowie drogi do znaczenia szukają już tylko na obcych dworach — upada i niepotrzebna manufaktura.

Stwierdzić trzeba od razu, że teza ta niestety nie została jednak dostatecznie udokumentowana. Wskazać trzeba przede wszystkim na okoliczności i czas, w jakim powstawała manufaktura urzecka. W roku 1737 Anna z Sanguszków Radziwiłłowa, wdowa po Stanisławie Karolu, kanclerzu W.X.L. wojewodzie wileńskim [3] już schodziła zdecydowanie ze sceny politycznej i mniej niż cokolwiek innego zajmować mogło tę 60-letnią staruszkę podniesienie splendoru radziwiłłowskiego domu. Tym bardziej, że właśnie w 1737 r. dokonał się ostateczny podział majątków radziwiłłowskich ordynackich między jej dwu synów: Michała Kazimierza „Rybeńko" wojewody wówczas trockiego później wileńskiego i hetmana W.X.Lit. oraz Hieronima Floriana, podczaszego W.X.Lit.[4]. Sama księżna osiadła na dożywociu właśnie na księstwie słuckim i prowadziła zajadłe wojny z synami, zwłaszcza z Hieronimem. Zajęła się gospodarką, okradana i oszukiwana przez plenipotentów [5]. Zresztą już w tym czasie traci powoli wzrok i umiera w 1746 r. w wieku lat 70. Jednocześnie z jej zrozumiałym zupełnie brakiem zainteresowania wskazać trzeba, że tuż obok w tym samym czasie wyrastają w radziwiłłowskich dobrach liczne inne manufaktury — wskazane wyżej nalibockie, nieświeskie, słuckie, bialskie, świerzeńskie, żółkiewskie (po zajęciu Żółkiewszczyzny przez Radziwiłłów w wojnie z wojewodą sandomierskim Janem Tarłą [6]). Była to więc już cała polityka gospodarcza prowadzona przez poszczególnych członków domu Radziwiłłów, a nie jedynie chęć jednania sobie szlachty, błyśnięcia, i kluczy do nich nie można chyba szukać li tylko w ambicjach Radziwiłłów.

Sama zresztą autorka w tablicy IX „konsumpcja wyrobów manufaktury urzeckiej w latach 1738—1828 w złp" — podaje, że przez cały okres rządu Anny Radziwiłłowej produkowała manufaktura wyłącznie zwierciadła — i że odbiorcami były jedynie dwory Radziwiłłów (str. 185). Później, po jej śmierci, kiedy słuczczyznę przejmuje Hieronim Florian, tym bardziej według tablicy nie ma mo-

[3] D w o r z a c z e k, Genealogia, Warszawa 1963, tablice, tabl. 164.

[4] Archiwum Radziwiłłów AGAD, Dział XI.

[5] j.w. Dział IV, Listy Anny Radziwiłłowej.

[6] M. J. L e c h, Milicje magnackie... Rocznik Białostocki, t. III, (1963), str. 33—60.

wy o zbyt szerokiej akcji darów zwierciadeł dla szlachty: książę zajmował się więcej swym nadwornym wojskiem niż polityką czy wyposażeniem swoich dworów[7], produkcja zwierciadeł dla jego dworu w tym okresie raptownie się urywa, a huta produkuje je tylko na sprzedaż. Dary zwierciadeł stanowią zaledwie minimalną cząstkę produkcji. Wbrew dalszej tezie autorki z jej własnej tablicy wynika, że rozdawnictwo wyrobów, którego prawie w ogóle nie ma do upadku Rzeczypospolitej (z jedynym wyjątkiem lat ostatnich życia Karola Stanisława „Panie Kochanku" Radziwiłła) — zaczynają się właśnie po upadku Polski. Tak więc w końcu nie wiemy definitywnie, co było przyczyną tak świetnego rozkwitu i tak raptownego upadku manufaktury urzeckiej. By to odkryć, trzeba będzie jeszcze przebadać wiele materiałów, że jednak w grę wchodziły nie tylko ambicje polityczne — to pewne.

Niedostateczne udokumentowanie podstawowej tezy autorki wynika w głównej mierze właśnie z nieuwzględnienia przez nią — poza sakramentalnym dz. XIX Arch. Radziw. — wielu innych materiałów, dawno już zbadanych i wykorzystywanych. Mam tu na myśli choćby Dział V tegoż Archiwum Radziwiłłów, Dział „Listów domów obcych". Znajdują się tam przecież listy wymienionych przez nią fachowców i administratorów huty — Rozenbauma, Benkiena, Bachstroma, Szmigielskiego, Tarassowskiego, Leszkowskicgo [8] i mnóstwa innych. Na pewno wówczas dałoby się dotrzeć bliżej do korzeni gry politycznej prowadzonej przez Radziwiłłów w stosunku do manufaktur, a także odpowiedzieć na niepokojące autorkę pytania — o bezkarności administratorów — przeniewierców. Na pewno też wtedy przy ocenie poszczególnych ludzi znanych autorce tylko z wzajemnych oskarżeń można by uzyskać szerszy na nich pogląd.

W związku z tym na przykład pozostaje sprawa heroizacji przez autorkę postaci Anny Radziwiłłowej. Mówi się o jej instrukcjach, jej planach, jej rozkazach. Tymczasem musiał to dla niej i za nią robić kto inny — staruszka na pewno sił ani sposobności nie miała do takiej pracy.

Zasklepianie się li tylko w jednym zespole: XIX Archiwum Radziwiłłów nie pozwala na ujęcie i odpowiednie ustawienie manufaktury urzeckiej w szerszym kontekście — w całości gospodarki Radziwiłłów, innych ich majątków i manufaktur. A przecież właśnie do tego zagadnienia odnosić się mogą przebogate materiały choćby Działu XXV Inwentarzy dóbr — i szereg innych.

Z drobniejszych spraw: słuczczyzna po śmierci Anny przeszła na własność rzeczywistą Hieronima Floriana, a nie była, jak pisze autorka, jego formalną własnością. Nie opiekę, lecz władzę jako właściciel przejął w 1760 r. po śmierci Hieronima wraz z jego majątkiem Michał Kazimierz „Rybeńko" [9]. Nie zawsze można opierać się na instruktażach, a nawet sprawozdaniach (pisanych przecież dla specjalnych celów) przy opisie huty. Jeśli nawet Rohr był w Saksonii i oglądał tamtejsze huty, to nie można powiedzieć na pewno co konkretnie z tamtych urządzeń przejęto. Jeśli mamy technikę wyrobu szkła angielską czy francuską, to nie zawsze znaczy by tak

[7] E. Kotłubaj, Galeria Radziwiłłów, Warszawa 1867, str. 429.

[8] Listy: Jana Fryderyka Bachstroma „lekarza i dyrektora fabryk". Listów 84 z lat 1736—1742, teka 7, poz. 280; Andrzeja Benkiena podskarbiego kamery słuckiej, listów 313, w tece 13, poz. 526; Antoniego Liszkowskiego listów 3 (stosunkowo mało) teka 179, poz. 8399; Antoniego Ludwika Rosenbauma, specjalnie w inwentarzu oznaczone jako tyczące hut szklanych radziwiłłowskich, teka 311, poz. 13289 a, z lat już od 1720 nawet roku, listów 73; Jerzego Szmigielskiego listów 32, specjalnie w inwentarzu oznaczonych jako zawierających wiadomości dotyczące huty szklanej w Urzeczu, teka 398, poz. 15774.

[9] Dworzaczek, l.c.

właśnie dosłownie była stosowana w manufakturze urzeckiej. Sama zresztą autorka stosuje taki opis li tylko jako analogię.

Te jednak braki nie przyćmiewają wartości książki, którą widzę w szczegółowej analizie gospodarki i technologii manufaktury urzeckiej.

Marian J. Lech

J. Sildmae: *Feodaal — Pärisorjusliku tootmise ja feodaalrendi dünaamikast eestimaal XVIII sajandil*, Tartu 1962, str. 419

Ostatnio przybrała na sile dyskusja nad folwarkiem feudalnym w Europie wschodniej. Na podstawie udostępnionych po wojnie archiwów wielkich posiadaczy powstają prace — najlepsze głosy w dyskusji — które dają dokładną analizę sytuacji w ówczesnej gospodarce i układach klasowych magnackiego latyfundium (prace J. Topolskiego, J. Ochmańskiego w Polsce, Markinej w Kijowie czy Pochilewicza, Baranowicza i innych). W serii tej znajdujemy pracę historyka estońskiego o gospodarce feudalnej w Estonii.

W archiwum Estońskiej SSR zachowały się ogromne ilości materiałów statystycznych do gospodarki wiejskiej Estlandii, materiał — trzeba zaznaczyć — dotychczas nie wykorzystany. Najpełniejszymi są tu „Hakenrevisionen". W XVIII w. „hak" był jednostką miary gospodarstwa chłopskiego, był więc podstawą obliczania powinności chłopów wobec pana. Poza tym istniał tak zwany „hak" rewizyjny, który oznaczał pewną ilość chłopów w pańskim posiadaniu i służył jako miara do wyliczenia powinności feudała wobec państwa. Przy takich rewizjach (pierwszą przeprowadzono w 1712 r., ostatnią w 1774 r.) zapisywano dokładnie w chłopskich chatach dane o ilości mieszkańców, o ich dobytku i powinnościach. Objętościowo materiał ten składa się z 40 tys. kart in folio. Następnym ogromnym zespołem jest zbiór ankiet o majątkach z 1796 r. oraz „Wackenbücher" z 1803 r. Właśnie wymienione wyżej materiały posłużyły za podstawę omawianego opracowania. Poza tym autor wykorzystał archiwa majątków szlacheckich i mapy tych majątków, dzięki którym można prześledzić rozwój topograficzny. Ponieważ zaś jeszcze z końca XVII w. pozostały tak zwane „Rozsledowatielnyje knigi", można więc było materiały statystyczne w nich zawarte porównać z materiałami z XVIII wieku. Dało to możność śledzenia kierunków rozwoju różnych tendencji.

W pracy zajęto się okresem od wojny północnej do końca XVIII i początku XIX w., to jest do tego czasu, kiedy Estonia w granicach imperium rosyjskiego wiązała się z ogromnym nowym rynkiem, z czego wynikały nowe zadania, nowe perspektywy. Terytorialnie ograniczono badania do czterech powiatów, składających się na gubernię estlandzką — tj. Harjumaa, Virumaa, Järvamaa — i porównywaniu osiągniętych stąd danych z terytorium sąsiednim.

W rozdziale I dano krytyczną analizę materiałów głównych zespołów archiwalnych. Wynika stąd wniosek, że nie można wykorzystać „haka" jako jednostki porównawczej, ponieważ zmieniał się on w różnych okresach i miejscach. W rozdziale II rozpatrzono poziom uprawy zbóż i hodowli bydła. Na podstawie zawartych w nim danych można ustalić wzrost zasiewów i urodzajów — i to zarówno na ziemi chłopskiej, jak i w folwarku, wzrost poziomu rolnictwa. Aby wyjaśnić zagadnienie, czy działo się tak we wszystkich okolicach i wszystkich folwarkach, przeanalizowano rozwój renty feudalnej w poszczególnych majątkach. Rozdział III poświęcono zagadnieniu renty feodalnej w Estonii w XVIII w., a także zagadnieniu wielkości i dynamiki tej renty. Przy tym zajęto się dwoma aspektami tej sprawy: 1) dynamiką wskaźni-

ków rolnictwa w przeliczeniu na jednego człowieka i 2) w przeliczeniu na jednostkę ziemi ornej, znajdującej się w posiadaniu chłopa. W rozdziale IV rozpatruje się położenie gospodarcze chłopa i zmiany zachodzące w tym stanie rzeczy. Głównymi zagadnieniami są tu rozmiar gospodarstwa chłopskiego i gospodarcze rozwarstwienie chłopów. Ponieważ — jak mówiliśmy — dzięki istnieniu odpowiednich materiałów można prześledzić długi okres od XVII do XIX w. — można więc było wychwytać główne kierunki zmian. W tym także rozdziale rozpatruje się te zmiany w gospodarce folwarcznej, które dokonują się pod wpływem rozkładu gospodarstwa naturalnego i rozwoju stosunków towarowo-pieniężnych. Autor ukazał, jakimi drogami w Estonii w omawianym czasie szło tworzenie się zaczątków kapitalizmu przez gromadzenie towarów i pieniędzy. W rozdziale V autor reasumuje swoje wywody. Zajmuje się tu wielkością i masą produktu dodatkowego w rolnictwie, dalej ilością produktów, zostawianych do dyspozycji chłopa i wreszcie normami renty feodalnej.

M. Lech

Z. J. Kapyski, *Gandlewyja suwiazi garadou Biełarusi z garadami Polszczi u kancy XVI-pierszaj paławinie XVII stagoddzia*, „Wiesci Akademii Nawuk Biełaruskaj SSR, nr 2 (1961), str. 80—92.

Autor rozprawia się w swej pracy z tezami, w myśl których handel białoruskiego kupiectwa nosił charakter tylko tranzytowy, że przewożono głównie płody rolne i surowce, a wwożono gotowe produkty przemysłowe i że ten stan rzeczy odbijał się na poziomie rzemiosła miejscowego, a w końcu doprowadził do zaniku handlu na tych terenach. Na podstawie nowych materiałów — głównie ksiąg miejskich Brześcia i Grodna — z wyliczeń rodzajów towarów i z innych przykładów przytaczanych przez autora wynika niesłuszność tych tez. Wywozi się z miast Białorusi masowo wyroby miejscowych rzemieślników, towary rolnicze i leśne, bydło i inne. Wywóz ten ma kluczowe znaczenie dla życia gospodarczego miast wschodniej Rzeczypospolitej, a bardzo ważny jest także i dla innych miast polskich. Dla ilustracji tego wywodu podaje autor przykład eksportu skór surowych i futer. Że handel ten bynajmniej nie był tylko tranzytowy — świadczą fakty szerokiego zbytu towarów przywożonych z Polski — sukna, szkła i innych. Rzemiosło miejscowe zaspokajało potrzeby rynku, a jednocześnie samo stanowiło rynek zbytu dla towarów z innych krajów. Przytoczone są dalej ciekawe dane statystyczne, które świadczą o kierunkach rozwoju handlu na tych ziemiach. Ten tak pięknie poczynający się rozwijać obrót towarowy został zahamowany przez stosunki wewnętrzne w ówczesnej Rzeczypospolitej, a w późniejszych latach — przez wypadki wojenne.

M. Lech

E. Õpik, *Eesti talurahwal pohjasojd ajal lasunud rootsi sojakoornistest*, „Eesti NSV teaduste Akademiia toimetised", t. IX (1960), Uhiskonnateaduste seeria nr 4, str. 364—384.

Polskie monografie wojny północnej niewiele — ze zrozumiałych względów — poświęcały uwagi wydarzeniom na północnym, przybałtyckim teatrze wojny, w Estonii i Inflantach. A przecież kraje te odgrywały wielką rolę w wysiłku wojennym Szwecji i z tego względu zasługują także na naszą uwagę.

E. Õpik zajął się ciężarami na rzecz armii szwedzkiej, które w czasie wojny ponosić musieli estońscy chłopi. W niemieckiej i szwedzkiej historiografii zagadnienie to nie było poruszane. Burżuazyjni historycy estońscy zajęli się szerzej li tylko problemem wy-

korzystania przez Szwecję miejscowego materiału ludzkiego w swojej armii. Starali się przy tym podkreślać rzekomy „interes narodowy" Estonii w udziale w wojnie. Tymczasem wszechstronne oświetlenie tytułowego zagadnienia pozwala nie tylko na zobrazowanie położenia chłopstwa tych ziem, lecz i na pokazanie na tym przykładzie polityki szwedzkiej w jej koloniach zamorskich (jaką bez wątpienia była w tym czasie Estonia). W artykule rozpatrzone zostały główne rodzaje chłopskich powinności wojennych, dalej zaś ukazano wpływ, jaki miały one na położenie chłopstwa.

Wojenno-kolonialna eksploatacja miejscowej ludności była najbardziej charakterystyczną cechą polityki szwedzkiej w zawojowanych przez nią w XVI i XVII w. zamorskich koloniach. Wśród nich Estonia i Inflanty zajmowały zawsze główne miejsca. Wojna północna pociągnęła za sobą olbrzymie wydatki, a ponieważ sama szwedzka metropolia była ekonomicznie słaba, więc wielka część wydatków na wojnę obciążyła jej kolonie, przede wszystkim chłopów estońskich i łotyskich. W myśl rozporządzenia Karola XII z 15 maja 1700 r. Estonia i Inflanty miały utrzymywać całą armię szwedzką, przebywającą na ich terytorium. Ilość wojsk, które przybyły tu z Finlandii i Szwecji, wynosiła ok. 36 tysięcy ludzi w samym tylko 1700 r. Zaopatrzenie tej wielkiej liczby ludzi w prowiant, furaż i odzież zimową, zakwaterowanie i zabezpieczenie dla nich podwód było dla estońskich chłopów zadaniem ponad siły i już w samym początku wojny rujnowało ich tak, że po roku, w czerwcu 1701 r., ziemie te z ledwością mogły utrzymać pozostawiony tu 8-tysięczny korpus. Z drugiej strony sytuacja taka rozkładała i samą armię — sprzyjała maruderstwu, dezercji oraz grabieżom. Także i potem, po wyjściu wojsk, oddziały aprowizacyjne wyjmowały stąd prowiant, furaż i ludzi na uzupełnienie i zaopatrzenie armii, wojującej na Litwie i w Polsce.

Poza wymienionymi już obciążeniami chłopstwo płaciło także daninę krwi: werbownicy wyławiali stąd masowo ludzi, a i szlachta dawała swoich chłopów do wojska, wystawiając całe oddziały dragonii i rajtarii. Oprócz tego służyli oni w oddziałach nieregularnych, powoływanych w wypadku najścia wojsk przeciwnika (tzw. General-Aufgebot i Landmilice). Oddziały takie służyły aż do 1710 r. Doprowadziło to do wielkiego braku rąk do pracy — ze wszystkimi tego faktu następstwami.

Tak więc — konkluduje autor — nie tylko wielokrotne pochody wojsk rosyjskich i dżuma, ale i grabieżcza gospodarka wojenna Szwecji spowodowały, że ziemie te znalazły się po 1710 r. na progu gospodarczej i etnicznej katastrofy.

M. Lech

P. G. Kozłowskij, *Rost feodalnoj renty w XVII—XVIII w. Po dannym inwentariej władienija Timkowiczi*, „Materiały konferencji młodych uczonych Akademii Nauk BSSR, Mińsk 1960, str. 99—105.

Na podstawie materiałów dotyczących jednego dowolnie wybranego folwarku Radziwiłłów — w tym wypadku Timkowicz — spróbował autor wykazać tendencje rozwojowe renty feudalnej na Białorusi. Posłużył się w tym celu siedmiu inwentarzami tego majątku — z lat 1622 po 1781. Za podstawę rozrachunku bierze przeciętne, typowe kmiece gospodarstwo półwłóczne. Okazuje się z jego wyliczeń, że w tym okresie nastąpił 12-krotny nominalny wzrost obu form rent — pieniężnej, czynszowej i naturalnej. Przy uwzględnieniu jednak spadku wartości pieniądza wzrost ten redukuje się do około 2 razy, a przy dalszych poprawkach, gdy się weźmie pod uwagę wzrost cen zboża, okazuje się nawet, że obie te

formy renty zmalały i ich ogólny udział w dochodach z gospodarstwa spadł z 36% w pierwszej połowie XVII w. do 12% w drugiej połowie XVIII w. Widoczny jest natomiast gwałtowny wzrost znaczenia pańszczyzny — renty odrobkowej: odpowiednio z 62 do 88% ogólnych dochodów z gospodarstwa. Jeszcze w 1622 r. chłopi z Timkowicz pracowali 122 dni w roku na pańskim, a w 1761 r. — już 170 dni.

Autor popełnia jednak zasadniczy błąd. Nie ma on danych na wycenę wartości dnia pracy w początku XVI w., dla tego okresu dysponuje tylko ceną zboża skupowanego przez dwór od chłopów w Timkowiczach, ceną notabene narzuconą przez feudała. Ceny te rzeczywiście wzrosły dwudziestokrotnie dla 1761 r., ale działo się to tylko dlatego, że był to akurat rok koekwacji pieniądza w Rzeczypospolitej, a poza tym piąty rok wojny siedmioletniej, kiedy to polskie zboże ceniono na wagę złota w wyczerpanych krajach wojujących. Tymczasem nie ma żadnej podstawy, aby twierdzić, że wartość dnia pracy, która w tym czasie (1761 r.) wynosiła 16 gr, rzeczywiście wzrosła także dwadzieścia razy w stosunku do 1622 r. Autor, posługując się skokami cen zboża, przypuszcza na tej podstawie, że wartość dnia pracy w 1622 r. wynosiła 0,8 gr. Praca była przecież znacznie więcej warta i ceniona w 1622 niż w 1761 roku, kiedy to feudał dysponował masą dni pańszczyzny. Wiadomo przecież[1], że w końcu XVI w. niewykwalifikowanym robotnikom, chłopom, „co glinę z dołu do góry miotali", płaciło się po 4 grosze za dzień, brukarzowi — gr 15, „chłopom, co krokwy z wody karowali", nawet 7 groszy, a tylko chłopom uprzątającym gruz — po 2 gr dziennie. Ogólna cena robocizny niewykwalifikowanej wahała się od 2 do 7 groszy wobec 16 groszy w 1761 r; należy jednak przy tym pamiętać o spadku wartości pieniądza w XVIII w. Tak więc w konkluzji: należałoby jeszcze raz przeliczyć rzeczywisty wzrost renty odrobkowej.

M. Lech

[1] M. Małowna, J. Senkowski, Materiały archiwalne do budowy zamku warszawskiego, Rachunki budowy z lat 1569—1572, „Teki archiwalne", 1954, str. 192—401.

W. M. Gorcew, *Baraćba narodnych mas Biełarusi za swajo sacijalnaje i nacijanalnaje wyzwaleńnie w XVIII stagoddzi*, „Wiesci Akademii Nawuk Biełaruskaj SSR", nr 1 (1962), serija gramadskich nawuk, str. 66—67.

Walka mas ludowych Białorusi miała zawsze oprócz ostrza antyfeudalnego także i aspekt narodowy — walkę o połączenie z Rosją. Prowadzona była w warunkach bardzo ciężkich, kiedy cały aparat politycznego i ideologicznego ucisku skierowany był na dławienie wszelkich takich prób. Szczególnie ożywione były te walki w latach powstania Bohdana Chmielnickiego ale ciągnęły się też i w XVIII wieku.

Historycy rosyjscy, którzy zajmują się tym okresem, albo w ogóle przemilczają walki chłopów (Sołowiow, Kostomarow, Kojałowicz, Iłowajski), albo też przedstawiają je jako część solidarnego wystąpienia wszystkich klas Białorusi przeciwko uciskowi Polaków (Ignatowski, Gruszewski). Inni jeszcze — a przede wszystkim historycy polscy — negują w ogóle fakt walk chłopskich, nazywając je tylko sporadycznymi wystąpieniami dzikich, sfanatyzowanych chłopów. Do tych historyków zalicza autor T. Korzona, S. Kutrzebę, S. Kościałkowskiego, W. Przyborowskiego, W. Stankiewicza i innych. Przełom miały przynieść dopiero badania historyków radzieckich, którzy odpowiednio te ruchy potraktowali.

Autor stawia za cel pracy uogólnienie już zgromadzonych materiałów, podanie nowych źródeł — i na tej podstawie danie syntetycznego opisu walk chłopów i mieszczan Białorusi. Szeroko

omawia przede wszystkim zbiegostwo chłopów. Nie bacząc na represje ani też na to, że w ten sposób tracą mienie, uciekali masowo za granicę — przede wszystkim na Ukrainę południową czy do innych panów. Inną formą walki była odmowa wykonywania robót na pańskim, a następnie napady na dwory oraz zabójstwa, ruch pokrewny zbójnictwu. Także mieszczanie nie pozostawali wówczas bezczynni.

Najwyższą formą walki było powstanie zbrojne. Autor szeroko opisuje powstanie kriczewskie, dalej wypadki podczas hajdamaczczyzny na Ukrainie, kiedy to chłopi owładnęli miasteczkiem Bragin, wspomina o powstaniu w Kamieńszczyźnie i wreszcie o bogatych w wydarzenia walkach podczas Koliiwszczyzny. Ciekawe jest dalej pierwsze tak szerokie omówienie ruchu chłopskiego w starostwie jołowskim, w województwie brzeskim, w latach 1572—1777, a następnie wypadków w Słonimie w osiemdziesiątych latach XVIII w.

Uogólniając — autor dowodzi, że ruchy chłopskie obok swego ostrza antymagnackiego, wymierzonego przeciwko polskim magnatom i szlachcie, skierowane były także przeciwko własnym, białoruskim panom — szlachcie. Powstania chłopskie na Białorusi noszą także zdecydowany akcent walk religijnych — przeciwko katolicyzmowi i represjom wymierzonym w cerkiew. Te ostatnie walki wiązały się z walką o język i zachowanie starego obyczaju.

Szeroko omówił także autor dążenie Białorusinów do związków z Rosją, szczególnie wypadki w czasie wojny północnej, wojen w latach 1733—1736 o koronę Rzeczypospolitej i w roku 1756, w czasie wojny siedmioletniej oraz w czasie pierwszego podziału Rzeczypospolitej. W omówieniu powyższych spraw nie ustrzegł się jednak autor niedokładności i uogólnień. Na przykład, wyolbrzymia ilość powstańców w starostwie kriczewskim, obliczając ich siły aż na 7 tys. ludzi. Osobiście miałem możność wyliczyć na innym miejscu inne liczby. Hieronim Florian Radziwiłł nie posłał na stłumienie tego powstania więcej niż kilkuset ludzi i ci powstanie rozgromili, a trudno przyjąć, by posyłał swoje (tak drogo kosztujące go milicje na stracenie), bo przeciwko dziesięciokrotnie silniejszemu nieprzyjacielowi. Autor twierdzi, że na wieść o powstaniu kriczewskim ruszyły z Rosji na pomoc powstańcom oddziały chłopskie. Jednakże na podstawie dostępnych mi materiałów mogę twierdzić, że nie chodzi bynajmniej o chłopstwo uciekające z wiosek do powstania, lecz o stale istniejące utrzymujące się pod bronią oddziały tak zwanych „szyszów" — grasantów, tropione i gromione zarówno przez wojska carskie, jak i polskie. I chyba złośliwy chochlik drukarski poza tym sprawił, że Toruń, miejsce powstania konfederacji dysydenckiej, umieszczono w artykule jako leżący na Ukrainie. Wbrew twierdzeniu autora interwencja rosyjska w 1766 r. bynajmniej nie miała na celu udzielenia pomocy dysydentom — był to tylko pretekst — głównie zaś chodziło o poparcie czynników osłabiających siły i autorytet Rzeczypospolitej. Trudno również uznać słuszność wywodów autora, jakoby motywem szukania azylu jedynie w Rosji przez rozbitych powstańców chłopskich była ich nienawiść do Prus. Wiadomo przecież, że ziemie objęte powstaniem chłopskim leżały o wiele dziesiątków mil od granicy pruskiej, za to w bezpośredniej bliskości granicy rosyjskiej, w dodatku granicy, której przejście nie wymagało pokonania żadnych przeszkód naturalnych, za którą znajdowali pobratymców — chłopów mówiących tym samym językiem, tej samej wiary i tych samych obyczajów. Co najmniej naciągane jest także przypisywanie Białorusinom antypruskich nastrojów w czasie wojny siedmioletniej. O Prusakach na tych terenach w tym czasie nawet nie słyszano, nikt więc nie mógł się ich bać. Natomiast

armia rosyjska, tworząc składy żywności, między innymi na Białorusi, wielokrotnie dopuszczała się tu nadużyć. Płacenie kwitkami za dostarczone zboże — zamiast pieniędzmi — należało do najniewinniejszych. Trzeba dodać, że bynajmniej nie chłopi, jak to wynika z twierdzeń autora, byli dostawcami towarów dla tych składów, lecz szlachta. Podkreślałem już gdzie indziej, że chowanie produktów przed Szwedami w czasie wojny północnej nie było dowodem zażartego patriotyzmu, lecz chłopskiej roztropności: chłopi chowali zboże i mięso także przed wojskami polskimi i rosyjskimi.

M. Lech

W. S. Posse, *O wlijanii pieredowoj russkoj obszczestwiennoj mysli na razwietie proswieszczenija w Biełorussii w konce XVIII w.* „Materiały konferencji młodych uczonych Akademii Nauk BSSR", Mińsk 1960, str. 83—90.

Po pierwszym rozbiorze Rzeczypospolitej i włączeniu wschodnich części Białorusi w skład imperium carskiego ministerium Katarzyny Wielkiej przedsięwzięło szereg posunięć, zmierzających do jak najśpieszniejszego pełnego zasymilowania zdobytych obszarów i ugruntowaniu tam wpływów rosyjskich. Na pierwszy ogień poszło szkolnictwo. Do rozbiorów znajdowało się ono w rękach duchowieństwa katolickiego. Przechodził przez nie właśnie szeroki prąd reformatorski, zapoczątkowany działalnością Szymona Konarskiego. Były to jednak ciągle szkoły tylko dla szlachty. W 1786 r. na mocy ukazu carskiego powstała sieć szkół tak zwanych ludowych: czteroklasowych w miastach gubernialnych i dwuklasowych w miastach powiatowych. O tych właśnie szkołach, o ich nauczycielach i ich wpływach na ludność mówi w swej pracy W. S. Posse.

Nauczyciele ci rekrutowali się z Petersburskiego Seminarium Nauczycielskiego, do Petersburga zaś trafiali ze szkół duchownych Kijowa, Moskwy, Ławry Troicko-Siergiejewskiej, Czernihowa i innych. Byli wśród nich także Białorusini — głównie z biedniejszych rodzin szlacheckich. Do szkoły wieźli z Petersburga wszystkie przybory do nauki i książki w języku rosyjskim dla uczniów. Przywozili jednak także i postępowe idee oświecenia, którymi nasiąkali w Petersburgu Radiszczewa, Łomonosowa i Nowikowa. Poziom i zainteresowania tych nauczycieli autor ukazuje nam poprzez ich biblioteki, zapełnione dziełami Rousseau, Voltaire'a, Locka czy Miltona — a obok tego Łomonosowa, Kozielskiego i gazet petersburskich, hamburskich czy lipskich. Książki te przechodziły także do mieszczaństwa jako np. nagrody za postępy uczniów w nauce.

Nie ma chyba słuszności autor, dyskwalifikując całkowicie szkoły duchowne. Jak już wspomniałem, przedstawiały się one — choć powoli — na nowy tor, który miał przynieść bardzo piękne wyniki, rozbudowane jeszcze przez Komisję Edukacji Narodowej na ziemiach pozostawionych Rzeczypospolitej. Ryzykowne jest także budowanie na podstawie spisu książek w bibliotece tezy o ich szerokim wpływie na społeczeństwo, a i na samych nawet nauczycieli. Trzeba by przebadać, czy i jak te książki były wykorzystane. Poza tym — oda mówiona może być tylko popisem erudycji, a nie apologią nowych idei. Władze carskie bardzo pilnowały prawomyślności poddanych.

M. Lech

E. Korniejczik, *Biełorusskij narod w Otieczestwiennoj wojnie 1812 g.*, Mińsk 1962, str. 118.

Praca Korniejczika jest pierwszą popularną monografią, poświęconą dziejom wojny narodowej 1812 r. na Białorusi. Autor omówił ten problem opierając się głównie na źródłach ro-

syjskich, opublikowanych w wielotomowym zbiorze „Otieczestwiennaja wojna 1812. Matieriały wojenno-uczonogo archiwa". Na pracę Korniejczika złożyło się 5 rozdziałów, w których przedstawił on historię wojny 1812 r. na dość szerokim tle ogólnym, poczynając od sytuacji społeczno-gospodarczej na Białorusi w przededniu wojny, poprzez przygotowania do niej Rosji i Napoleona I, walki obu stron, klęskę wojsk napoleońskich, kończąc na następstwach gospodarczych wojny dla ziem białoruskich i roli, jaką odegrał udział mas białoruskich w wojnie 1812 r. w zacieśnieniu związku z bratnim narodem rosyjskim.

Korniejczik przedstawił w swej pracy poważny wkład mas białoruskich w zwycięstwo Rosji nad wojskami napoleońskimi. Rozpatrzył on udział mas białoruskich, służących zarówno w regularnej armii rosyjskiej, jak i w oddziałach partyzanckich. Sporo miejsca zajmują w książce opisy formowania dywizji rosyjskich z chłopów białoruskich w 1811 r. oraz udział ludu białoruskiego w umacnianiu twierdz znajdujących się nad zachodnią Dźwiną i zaopatrywaniu armii rosyjskiej w żywność. Autor wydobył wiele mało znanych faktów, ale zbyt słabo podkreślił, że ten udział ludności białoruskiej w przygotowaniach do wojny wynikał, w słabszej mierze, z poczucia braterskiego związku z Rosją, a zasadniczą przyczyną był nacisk władz carskich, zmuszających masy białoruskie do nowych, dodatkowych powinności. Wniosek taki narzuca się z samej pracy po skonfrontowaniu tych opisów z pierwszym rozdziałem, w którym jest mowa o uciskaniu chłopów białoruskich przez szlachtę i carat. Pobór rekrucki, praca przy fortyfikacjach i oddawanie zboża nie były przecież dobrowolnym krokiem ze strony mas białoruskich, co wcale nie pomniejsza poważnego ich wkładu do wspólnego z narodem rosyjskim zwycięstwa nad wojskami Napoleona I.

Omawiając okres działań wojennych na Białorusi i okupowanie jej przez wojska napoleońskie, autor słusznie poświęcił uwagę głównie oddziałom partyzanckim chłopów białoruskich i przyczynom, które złożyły się na ich powstanie. Źródła powstania partyzantki chłopskiej Korniejczik widzi słusznie w polityce Napoleona I, który traktował Białoruś jako bazę zaopatrzeniową dla swojej armii. Ograbianie ludności miejscowej z żywności, koni i bydła przez wojska napoleońskie pogorszyło dolę mas białoruskich i spowodowało aktywne ich wystąpienia przeciw obcym wojskom. Autor trochę przesadnie podkreśla rolę szlachty polsko-białoruskiej w realizowaniu polityki Napoleona I na ziemiach białoruskich. Prawda, że szlachta wzięła udział we władzach tworzonych przez Naopoleona I na Białorusi, ale udział ten nie był tak powszechny, jak twierdzi autor, gdyż polityka Napoleona I dawała się odczuwać także szlachcie, która była również przeciwna rekwizycjom dokonywanym przez armię napoleońską. Obok tych przyczyn autor podkreśla doniosłą rolę Kutuzowa w organizowaniu partyzantki białoruskiej, który był jej inicjatorem, zalecając organizowanie oddziałów partyzanckich na tyłach wojsk napoleońskich. Należy podkreślić, że bez udziału wojskowych rosyjskich wystąpienia chłopskie nie były tak silne i zorganizowane. Zresztą ich działania na większą skalę rozpoczęły się po ustąpieniu głównych sił napoleońskich z Białorusi w kampanii na Moskwę. Wówczas działania partyzantów białoruskich i rosyjskich sprowadziły się — zgodnie z celami dowództwa rosyjskiego — do nękania tyłów wojsk Napoleona I w rejonie Witebska i Połocka. W działaniach tych brali aktywny udział chłopi białoruscy, spośród których wyszło wielu dowódców oddziałów partyzanckich, jak np. chłop Taras. Walka partyzanckich oddziałów pobudzała inicjatywę i aktywność mas białoruskich

do wystąpień przeciwko obcym wojskom oraz rodzimym ciemiężcom — szlachcie. Wystąpienia te przybrały jeszcze bardziej na sile, kiedy wojska Napoleona I po niepowodzeniach pod Moskwą wycofały się z Rosji. Wówczas udział mas białoruskich w walce z wojskami napoleońskimi stał się dość powszechny, zwłaszcza w guberniach wschodnich Białorusi. Chłopi współdziałali wtedy z regularną armią rosyjską, informowali ją o ruchach wojsk napoleońskich itp.

Reasumując następstwa wojny 1812 r. dla Białorusi autor uwidocznił ogromne zniszczenia dokonane przez nią w tym kraju. Z książki wynika, że w wyniku wojny 1812 r. na Białorusi, która była ważnym teatrem działań wojennych, ilość koni, krów i trzody chlewnej spadła o połowę. Strat tych nie można zapisać tylko na konto rabunkowej polityki wojsk napoleońskich, jak to sugeruje autor recenzowanej pracy. Niemałą rolę odegrały w tym wojska carskie, które opuszczając Białoruś zabrały wiele zapasów żywności i zwierząt, by utrudnić przeciwnikowi zaopatrzenie.

Książka Korniejczika, chociaż jest popularnym zarysem dziejów wojny narodowej 1812 r. na Białorusi, wnosi wiele do historii tego kraju, wzbogacając ją nowymi, mniej znanymi faktami z bohaterskiego zrywu mas białoruskich przeciw obcemu najazdowi. Autor mógłby niewątpliwie wszechstronniej oświetlić ten znamienny w dziejach narodu białoruskiego rok 1812, gdyby nie ograniczył się do wąskiej podstawy źródłowej i jednostronnej interpretacji, która miała na celu podkreślenie związku narodu białoruskiego z rosyjskim.

Mieczysław Tanty

E. K. Doroszewicz, *Filosofskije wzglady Angiela Dowgirda*, „Materiały konferencji młodych uczonych Akademii Nauk BSRR, Mińsk 1960, str. 59—65.

Praca E. K. Doroszewicza zapoznaje nas z niezwykle (nawet jak na obfitujący w wydarzenia i postacie okres przełomu wieku XVIII na XIX) ciekawą postacią uczonego-filozofa, Anioła Dowgirda, oraz z jego pracami i poglądami. Urodzony 2 grudnia 1776 r. w majątku Jurkowszczyzna pow. mścisławskiego guberni mohylewskiej, był synem Stanisława, zubożałego ziemianina. Od 1786 r. kształcił się u jezuitów w Mohylewie, Mścisławiu i u pijarów w Dąbrownie. W 1791 r. wstąpił do zgromadzenia pijarów i studiował w Akademii Wileńskiej aż do 1793 r. Był następnie nauczycielem kilku kolejnych szkół powiatowych, a od 1809 r. — kapelanem Uniwersytetu Wileńskiego. W 1818 r. został profesorem Katedry Filozofii tegoż Uniwersytetu. Zmarł w 1835 r. Był autorem wielu rozpraw, jak np. „Rozbiór dzieła o filozofii przez F. J. z uwagami nad nim przez...", ogłoszonej w „Dzienniku Wileńskim" 1817 r., VI, następnie „O logice metafizycznej i filozofii moralnej", Wilno 1821 r., str. 318, która — nawiasem mówiąc — ogłoszona nie znalazła uznania i jej autor musiał na krótko opuścić nawet katedrę, wreszcie „De miraculis" — na podstawie której uzyskał doktorat. W 1828 r. napisał dużą rozprawę pt. „Wykład przyrodzonych myślenia prawideł, czyli logika teoretyczna i praktyczna", której drukowano tylko część I. Dwie inne części, pozostawione w rękopisie, zaginęły. Prócz tych większych prac pisał Dowgird także wiele kazań. Opinia współczesnych o Aniele Dowgirdzie jako o wykładowcy była na ogół ujemna. Nawet najżyczliwsi mu pisali, że wykłady jego były nudne i że był on pozbawiony daru wysłowienia się. Natomiast w swych książkach jawi się jako pisarz zręczny, wręcz porywający [1].

E. K. Doroszewicz ogranicza się do obszernego streszczenia poglądów księdza profesora, tych zwłaszcza, gdzie

[1] Ks. M. Klepacz, Dowgird Anioł, Polski słownik biograficzny, t. V, Kraków 1946, str. 349—350.

A. Dowgird rozprawia się z idealizmem niemieckim. Poważnym mankamentem rozprawki jest zupełny brak bibliografii. Ponadto znajdujemy tam drobne nieścisłości i uproszczenia. To np. A. Dowgird urodził się 2, a nie 11 grudnia, jak podaje autor, ojciec jego miał na imię Stanisław, nie Andrzej; A. Dowgird był od 1809 do 1832 r. kapelanem nie wyższego seminarium duchownego, lecz Uniwersytetu. Nie potrzebował w 1809 r. być zapraszany do Wilna, bo był tam już od 1801 r. jako prefekt konwiktu szlacheckiego. Tytuł dzieła Dowgirda brzmi nie „O logice, metafizyce i filozofii moralnej", lecz „O logice metafizycznej i filozofii moralnej" — co oczywiście nie jest to samo. Uproszczeniem też jest usprawiedliwiać A. Dowgirda przed „zarzutami" tym, że uczył się tylko w szkołach duchownych: E. K. Doroszewicz podaje, że mimo iż Dowgird uczył się w szkołach duchownych, zajął się on naukami ścisłymi. A przecież nauki ścisłe nie były w szkołach duchownych bynajmniej inkryminowane.

Mimo tych usterek praca zaciekawić powinna każdego, kto zajmuje się bliżej dziejami nauki na Białorusi czy Litwie.

M. Lech

A. Sidlauskas, *Kova del gamtos mokslu įvedimo lietuvos mokyklose XVIIIa pabaigoje*, „Lietuvos TSR Mokslu akademijos darbai", Serija A, 2 (11), 1961, str. 133—147[1]

Opracowania dotyczące genezy, powstania, działalności i znaczenia Komisji Edukacji stanowią już całą bibliotekę. Dzięki nim poznaliśmy dokładnie tę instytucję, która stanowiła curiosum na skalę światową w nawet tak pełnym niezwykłych wydarzeń wieku XVIII. Najwięcej jednak zainteresowania poświęcono stronie prawno-organizacyjnej Komisji, mniej natomiast zajmowano się dniem codziennym szkół, ich pracą i walką, jaką toczyły z licznymi swymi przeciwnikami wśród obskuranckiej szlachty i kleru.

Do serii opracowań, które zajmują się tymi właśnie zagadnieniami, należy omawiana praca. Na podstawie zachowanych w Bibliotece Naukowej Uniwersytetu Wileńskiego materiałów archiwalnych zespołu Czartoryskich (licznych raportów o pracy szkół z wizytacji przeprowadzanych przez wizytatorów Komisji) pokazuje ona z jednej strony proces laicyzacji tych szkół, a także i nauczycieli, z drugiej zaś — walkę z laicyzacją. Do arsenału środków w tej walce należało posyłanie synów szlacheckich do szkół starego typu oraz do szkół działających bez zezwolenia Komisji, a także walka z nauczycielem świeckim w szkole, i to wszelkimi metodami.

M. Lech

M. Duchanow, *Bismark i bałtijskij wopros w 60-tych godach XIX wieka*, „Latvijas Valsts Universitates Zinātniskie Raksti", z. XVI, 1957, str. 183—217.

Rozprawa Duchanowa stanowi część większej, przygotowanej przez niego pracy pt. „Problem bałtycki w latach 60-tych XIX wieku"[1]. Stąd jednak zapewne fragmentaryczne i wycinkowe potraktowanie niektórych problemów, a przede wszystkim brak zasadniczego obrazu ówczesnych wydarzeń w guberniach nadbałtyckich. Bez tego nie są w pełni zrozumiałe i przedstawione w artykule wystąpienia Niemców bałtyckich, i w pewnym sensie także samo stanowisko Bismarcka. Natomiast

[1] A. Sidlauskas, Walka o wprowadzenie w końcu XVIII wieku do szkół na Litwie nauk przyrodniczych, Prace Akademii Nauk Litewskiej SSR, Seria A, 2 (11), 1961.

[1] Gwoli ścisłości warto zaznaczyć, iż termin „bałtycki" w używanym przez Duchanowa sensie odnosi się do trzech guberni nadbałtyckich Rosji carskiej, a mianowicie kurlandzkiej, liflandzkiej i estlandzkiej.

poruszony problem jest bardzo interesujący. Zaciekawić on może także i czytelnika polskiego. Uwagę naszej historiografii, zajmującej się tym okresem, pochłaniały niemal całkowicie sprawy polskie, niekiedy dość zresztą wąsko pojęte. O ile pisane u nas o sprawach niemieckich czy rosyjskich w drugiej połowie XIX w., to głównie w aspekcie stosunku Niemiec czy Rosji do Polski. Na wiele natomiast wydarzeń, które równolegle rozgrywały się w stosunkach między Niemcami a Rosją, prawie nie zwracano uwagi, choć wiązały się one także pośrednio ze sprawami polskimi. Właśnie jedną z takich spraw była kwestia bałtycka.

Warto przypomnieć, iż kraj nadbałtycki, podporządkowany generał-gubernatorowi w Rydze, chociaż wchodził w skład Rosji, cieszył się wyjątkowymi prawami. Faktycznie panowała tam szlachta niemiecka, owi osławieni baronowie bałtyccy, a cały kraj aż do lat sześćdziesiątych XIX w., a nawet i później, miał na zewnątrz wygląd regionu całkowicie niemieckiego, mimo iż przygniatającą większość mieszkańców stanowili tam Łotysze i Estończycy. W kraju nadbałtyckim rządziły wyposażone w wielkie kompetencje Landtagi, a w urzędach zasiadali niemal wyłącznie Niemcy. Dopiero lata sześćdziesiąte XIX w. zaczynają przynosić pewne ograniczenie supremacji baronów-obszarników. W roku 1860 rząd carski zatwierdza ostatecznie ustawę z roku 1849, zalecającą przejście z dzierżawy odrobkowej na pieniężną i stopniową sprzedaż ziemi chłopom. Choć reforma 1861 r. nie rozciągnęła się na gubernie bałtyckie — to jednak w 1865 r. wszedł tam w życie zakaz stosowania przez obszarników kar cielesnych, zaś w 1866 r. w gminach, które do tego czasu stanowiły całkowitą domenę szlachty niemieckiej, wprowadzać zaczęto samorząd chłopski. Gdy się jeszcze doda do tego wysiłki rządu zmierzające do wprowadzenia w sądach języka rosyjskiego oraz pewnego uprzywilejowania wyznania prawosławnego — zrozumieć można skąd podniosły się wśród szlachty bałtyckiej głosy o prześladowaniach i zagrożeniu niemczyzny nad Bałtykiem. Głosy te skwapliwie podchwyciła prasa szowinistyczna w Niemczech, podnosząc krzyk o obronie swych współziomków bałtyckich. Duchanow przytacza wiele ciekawych materiałów ilustrujących to zagadnienie.

Czy jednak z kampanii tej mógł wyrosnąć poważniejszy konflikt pomiędzy Prusami a Rosją? Autor omawianego artykułu odpowiada na to przecząco. Opierając się na archiwaliach rosyjskich, a także na szeroko wykorzystanej literaturze niemieckiej, Duchanow szczegółowo analizuje stanowisko Bismarcka w kwestii bałtyckiej. Pisze on o współczuciu Bismarcka dla baronów i o próbie ostrożnego démarche w ich obronie w marcu 1865 r. Jednakże spotkawszy się ze zdecydowaną odprawą ze strony rządu rosyjskiego Bismarck szybko wycofał się i od tego czasu kilkakrotnie zapewniał, że kwestię bałtycką traktuje jako wewnętrzną sprawę Rosji. Jak słusznie podkreśla Duchanow, dla Bismarcka najważniejsza była w tym czasie sprawa zjednoczenia Niemiec pod egidą Prus, a na tej drodze trzeba było przezwyciężyć opór Austrii i Francji. W tych warunkach cenił on ponad wszystko przyjaźń i poparcie ze strony Rosji carskiej, bez czego realizacja jego dalekosiężnych planów nie byłaby możliwa. Tak więc w polityce Bismarcka kwestia bałtycka podporządkowana została innym, ważniejszym planom. Nie znaczy to jednak, iż znikła ona ze sfery stosunków rosyjsko-niemieckich. Skupiała na sobie nadal uwagę prasy zarówno rosyjskiej, jak i niemieckiej, nurtowała w umysłach i siała wzajemną nieufność. Stała się, jeśli spojrzymy na nią z perspektywy, jedną z przyczyn trwałego wyobcowania się Rosji i Niemiec. A to, jak wiadomo, wywarło de-

cydujący wpływ na późniejszy rozwój wypadków w Europie.

Artykuł Duchanowa stanowi więc interesujący przyczynek do ważnego zagadnienia. Można oczekiwać, iż po ukazaniu się całości praca jego o problematyce bałtyckiej w sześćdziesiątych latach XIX wieku rzuci sporo nowego światła na ten problem.

Piotr Łossowski

I. S. Miller, *Russko-polskije revolucionnyje swiazi w period wosstanija 1863 g.*, w: „Istorija, folkłor, iskusstwo sławianskich narodow", Dokłady sowietskoj delegacii, „V Miezdunarodnyj Sjezd Sławistow (Sofija, Sientiabr' 1963)", Moskwa 1963.

Syntetyczny referat I. S. Millera, wygłoszony na V Międzynarodowym Zjeździe Slawistów w Sofii w 1963 r., poświęcony jest polsko-rosyjskiej współpracy rewolucyjnej w dobie powstania styczniowego. Na wstępie autor poddaje analizie znaczenie powstania styczniowego jako ogniwa w łańcuchu polskich walk narodowo-wyzwoleńczych. Podkreśla przy tym, iż w 1863 r. dominowała społeczna treść walki, która przekształcała powstanie w rewolucję, obalającą ustrój feudalny, i stwarzała jedyną wówczas szansę wyzwolenia narodowego. Przy mniej może konsekwentnym niż np. w roku 1846 programie społecznym — rozmachem i masowością walki, jej trwałością i ogólnonarodowym zasięgiem powstanie styczniowe górowało jednak nad poprzednimi.

Po omówieniu układu sił klasowych autor rozpatruje drugi ważny czynnik, od którego zależały losy ówczesnej walki narodowowyzwoleńczej — czynnik zewnętrzny: siły sojuszników i przeciwników ruchu polskiego. I. Miller stwierdza korzystniejszą w 1863 r. niż w poprzednich powstaniach sytuację ogólną. Powstanie styczniowe miało bowiem — w przeciwieństwie np. do roku 1846 i 1848 — możność objęcia swym zasięgiem najważniejszej części kraju, tj. Królestwa. Z naciskiem podkreśla autor wyjątkowo korzystną dla ówczesnego ruchu polskiego sytuację w Rosji, która przeżywała okres dużego osłabienia przy narastającej sytuacji rewolucyjnej. Stwarzało to — zdaniem autora — nie spotykane dotychczas możliwości walki o wyzwolenie narodowe i społeczne i wysuwało jako jeden z głównych problemów konieczność zjednoczenia rewolucyjnych sił Rosji i Polski. Referat I. Millera poświęcony jest właśnie rozpatrzeniu zagadnień z tym związanych.

Właściwą analizę tych zagadnień poprzedza przegląd historiografii poświęconej rewolucyjnej współpracy polsko-rosyjskiej. Pierwszymi historykami ówczesnych wydarzeń byli ich bezpośredni uczestnicy. Na czoło wysuwa autor postać Hercena, a zwłaszcza jego pracę „Rzeczy minione i rozmyślania", podkreślając, iż był on nie tylko pamiętnikarzem, lecz jednocześnie historykiem, który wiązał fakty i oceniał ich znaczenie. Po omówieniu historiografii dotyczącej środowiska rewolucjonistów autor analizuje poglądy na omawiany temat historiografii oficjalnej spod znaku Murawiowa i Katkowa. Następnie charakteryzuje poglądy rosyjskich liberałów, którzy jakkolwiek widzieli w Hercenie swego prekursora, to jednak uważali, że jego przychylny stosunek do sprawy polskiej w latach sześćdziesiątych był błędem.

W dalszym ciągu referatu autor omawia polską historiografię szlachecką i burżuazyjną, której stosunek do rewolucjonistów rosyjskich był zdecydowanie negatywny i zwraca uwagę na jej wpływ nawet na przychylnych im historyków (np. Limanowski). Omawiając historiografię marksistowską, autor podkreśla znaczenie prac Lenina, który utorował jej drogę przez dokonanie oceny problemów lat sześćdziesiątych XIX w., analizę postawy Her-

cena i znaczenia ruchu polskiego tego okresu. Przy przeglądzie osiągnięć historiografii marksistowskiej autor podkreśla wspólną drogę historyków polskich i radzieckich w badaniu tych zagadnień. Badaniom tym sprzyjały ogólne postępy historiografii, dotyczącej rosyjskiego ruchu rewolucyjnego lat sześćdziesiątych, oraz pojawienie się nowych wydawnictw źródłowych, szerzej w referacie omówionych. Autor wylicza następnie osiągnięcia badań, które objęły takie zagadnienia, jak: poglądy czołowych przedstawicieli rosyjskich rewolucyjnych demokratów na polski ruch narodowo-wyzwoleńczy i sprawę polską w ogóle, ich wystąpienia polityczne w tej sprawie oraz ich związki z Polakami w przededniu powstania styczniowego. Ostatnie lata przyniosły rozwój badań nad petersburską organizacją oficerską, nad niektórymi zagadnieniami dotyczącymi związków polskiego ruchu wyzwoleńczego z „Ziemlą i Wolą" oraz polsko-rosyjskimi związkami w ruchu studenckim.

Do zagadnień niedostatecznie dotychczas zbadanych zalicza autor historię komitetu oficerów rosyjskich w Polsce oraz polsko-rosyjskie związki w podziemiu rewolucyjnym w Rosji w okresie powstania styczniowego i po jego upadku. Podsumowując dotychczasowy stan badań, referent postuluje rozszerzenie podstawy źródłowej poprzez odpowiednie wydawnictwa.

Przechodząc do wywodów zasadniczych autor analizuje sytuację wewnętrzną Rosji, a więc osłabienie caratu po wojnie krymskiej oraz narastanie w początku lat sześćdziesiątych sytuacji rewolucyjnej; kładzie też nacisk na wpływ tych czynników na postawę władz rosyjskich w Królestwie i ich ogólne znaczenie dla ruchu polskiego. Ponadto zwraca uwagę na wzrost siły sojusznika polskiego ruchu narodowo-wyzwoleńczego, to jest na rosyjskie siły rewolucyjne. Tę wzajemną zależność sytuacji w Rosji i w Polsce rozumieli i brali pod uwagę w swych planach rewolucjoniści obu krajów.

Mówiąc o tradycji współpracy rosyjskich i polskich rewolucjonistów, datującej się od czasów Królestwa Kongresowego, autor jeszcze raz podkreśla szczególne znaczenie myśli i działalności Hercena i Ogariewa i szerzej je omawia. Rosyjska demokracja rewolucyjna nie ograniczyła się bowiem tylko do przyznania prawa narodów do samostanowienia, lecz jeszcze w tym okresie, gdy proces formowania się świadomości narodowej narodów Rosji był dopiero w stadium początkowym, umiała również uznać ich prawo nawet do oderwania się od niej. Na tym właśnie polega jej szczególna zasługa. Autor dostrzega również wpływ tego rodzaju postawienia sprawy na stosunek do omawianych zagadnień ze strony polskich kół postępowych. Rewolucjoniści rosyjscy twierdzili również, iż droga do urzeczywistnienia dążeń narodowych wiedzie poprzez wspólne działanie i wspólną walkę mas z feudalizmem — niezależnie od ich narodowości.

W dalszej części swego referatu I. Miller przedstawia sytuację rewolucyjną w Rosji, a zwłaszcza nadzieje i plany rewolucjonistów rosyjskich związane z ruchami chłopskimi i spodziewaną nową ich falą na wiosnę i w lecie 1863 r. Autor omawia szczegółowo przygotowania do planowanych na ten okres wystąpień rewolucyjnych, podkreślając, iż rewolucjoniści rosyjscy przypisywali duże praktyczne znaczenie związkom z kołami postępowymi w Polsce. Dużo miejsca poświęca autor opisowi wzajemnych kontaktów Polaków i Rosjan w różnych środowiskach, głównie na uniwersytetach rosyjskich i w wojsku. Bliżej zajmuje się też kołem Sierakowskiego i Dąbrowskiego oraz środowiskiem rewolucyjnym w stacjonującym w Polsce wojsku rosyjskim, zwłaszcza zaś działalnością komitetu oficerów i jego związkami z Petersbur-

giem, oraz działalnością i planami Dąbrowskiego.

Następnie autor przechodzi do omówienia warunków, w jakich doszło do rozmów pomiędzy przedstawicielami Komitetu Centralnego — Gillerem i Padlewskim, a Hercenem, Ogariewem i Bakuninem w Londynie, do podobnych rozmów w Petersburgu oraz charakteryzuje zasady porozumienia zawartego między obu stronami.

W dłuższym wywodzie autor obala spotykane często w historiografii burżuazyjnej i u niektórych pamiętnikarzy twierdzenie, jakoby rosyjscy rewolucjoniści demokraci wprowadzili w błąd Polaków, gdyż wyolbrzymiając nasilenie ruchu rewolucyjnego w Rosji oraz obiecując im nierealną szeroką pomoc, nakłaniali ich do przyśpieszenia wybuchu powstania. Autor stwierdza, że mimo spodziewanych na wiosnę 1863 r. ruchów chłopskich w Rosji, rewolucjoniści rosyjscy nie dawali na tej podstawie żadnych gwarancji i starali się powstrzymać Polaków od przedwczesnego wybuchu powstania. Na poparcie swych twierdzeń powołuje się na świadectwo samego Gillera i dokumenty z rozmów między Komitetem Centralnym a rewolucjonistami rosyjskimi.

W dalszym ciągu referatu I. Miller podkreśla, że niewiele dotychczas wiemy o wzajemnych stosunkach i kontaktach polskich i rosyjskich demokratów w początkowej fazie powstania, i omawia różnorodne próby i formy udzielania pomocy powstaniu przez tych ostatnich mimo ich trudnego położenia. W związku z tym autor kładzie nacisk na to, że plan Padlewskiego, dotyczący przeniesienia walk na tereny północno-wschodnie, miał nie tylko znaczenie taktyczne, tj. przerwanie komunikacji strategicznym dążeniem do połączenia się z rewolucją w Rosji i przeniesienia tam jej zarzewia. Poświęca też uwagę propagandzie na rzecz powstania, którą szerzyli rewolucjoniści rosyjscy w druku — zarówno nielegalnie w Rosji, jak i legalnie za granicą — i analizuje ewolucję poglądów rewolucjonistów co do szans powstania.

Autor przechodzi następnie do omówienia planów udziału Rosjan w powstaniu w Polsce oraz planów wywołania ruchu powstańczego w samej Rosji. Szerzej też zajmuje się spiskiem kazańskim i przeprowadza rewizję dotychczasowych poglądów w literaturze przedmiotu, która całkowicie odrywała ten spisek od działalności „Ziemli i Woli" oraz od problemów współpracy polsko-rosyjskiej.

Powracając do sprawy powstania styczniowego, autor omawia ujemne skutki, jakie dla sprawy współpracy z rewolucjonistami rosyjskimi pociągnęło za sobą dojście Białych do władzy. Z drugiej zaś strony podkreśla zmianę warunków w Rosji, w której wygasała sytuacja rewolucyjna i już od jesieni 1862 r. rozpoczęła się kontrofensywa caratu przeciwko siłom rewolucji i gdzie jeszcze w toku trwania powstania nastąpiła stopniowo na skutek propagandy władz oraz publicystów typu Katkowa niekorzystna dla Polaków zmiana nastrojów społeczeństwa. Zawiodły też nadzieje na oczekiwany ruch chłopski.

W zakończeniu swego referatu autor stwierdza, iż mimo upadku wszystkich planów współpracy rewolucjoniści polskich i rosyjskich ci ostatni spełnili swój obowiązek walcząc w szeregach powstańczych i udzielając powstańcom pomocy w różnych formach. Również ludność w głębi Rosji nie dała się opętać propagandzie antypolskiej, okazując życzliwość i pomoc zesłańcom polskim. W konkluzji autor podkreśla, że więź łącząca rosyjskich i polskich demokratów przetrwała powstanie, a jej tradycja znalazła nowy wyraz na emigracji i w walkach następnych pokoleń.

St. Chankowski

V. Merkys, *Vilniaus amatininku cechu skaiciaus dinamika XIX amžiuje*, „Lietuvos TSR Mokslu Akademijos da-

rbai" Serija A. 1 (10), 1961, str. 49—71; tenże, *Vilniaus cechu amatininku skaičius ir ju kilme 1795—1893 metais*, l.c., Serija A 2 (11), 1961, str. 145—168; tenże, *Vilniaus amatininku cechai iv stambusis kapitalas XIX a*, l.c., Serija A 1 (12), 1962, str. 115—132.

Historia rzemiosła wileńskiego, a cechów rzemieślniczych szczególnie, nie doczekała się aż dotychczas pełnego opracowania. Tym tak ważnym elementem życia gospodarczego Litwy, specjalnie zaś miasta Wilna, zajmowano się tylko na marginesie monografii traktujących o całości historii miasta lub kraju. Seria artykułów W. Merkysa, traktujących o historii cechów od momentu upadku Rzeczypospolitej i przyłączenia Litwy do Rosji aż do likwidacji cechów w 1893 r. w tych warunkach staje się więc przedmiotem szczególnego zainteresowania. Wagę dzieła podnosi także i ten fakt, że jest ono owocem długiej i żmudnej pracy autora w archiwach wileńskich.

W pierwszej serii tych prac zajmuje się autor dynamiką rozwoju ilości cechów rzemieślniczych w Wilnie w XIX w. Specyficzne warunki Litwy i Wilna, takie przede wszystkim, jak nikły rozwój manufaktur, a później i przemysłu fabrycznego, spowodowały, iż cechy wileńskie nie tylko nie nikną, lecz w wielu gałęziach produkcji mnożą się, a ilość ich wzrasta np. z 8 do 34 czy z 1 do 21. Poza tym cechy były bronią w ręku majstrów w konkurencyjnej walce z partaczami, pracującymi poza organizacją cechową; stąd też majstrowie byli żywotnie zainteresowani w utrzymywaniu ilości cechów już istniejących, a także w tworzeniu nowych cechów, które by obejmowały odgałęzienia, powstające w ramach starych rzemiosł.

Nie mniejsze zainteresowanie okazywało cechom państwo, które widziało w nich z jednej strony sprawne narzędzie aparatu finansowego do wyciskania podatków, z drugiej zaś — nie mniej sprawny pomocniczy aparat policyjny do kontroli nad wiecznie burzliwym elementem czeladzi czy uczniów. Autor widzi zresztą dynamikę tych procesów — pokazuje, jak wraz z rozwojem kapitalizmu cechy nikną lub też rozdrabniają się liczebnie.

Nowe cechy w ciągu całego XIX w. powstawały zresztą nie tylko na podstawie dzielenia ich na gałęzie specjalistyczne rzemiosła, lecz także i na podstawie przynależności narodowej: obok cechów litewskich, polskich czy białoruskich powstają cechy niemieckie i żydowskie. Te właśnie różnice narodowościowe, wyrosłe na glebie walki konkurencyjnej między cechami tych samych rzemiosł i zaostrzane tą walką — pozwalały administracji carskiej łatwiej rozprawiać się z rozbitymi wewnętrznie cechami.

W następnej pracy zajmuje się V. Merkis pochodzeniem społecznym, narodowym i liczbą rzemieślników wileńskich. Podkreśla on przede wszystkim wzrost ilości rzemieślników w cechach w omawianym przez niego okresie (majstrów do 130%, podmajstrzych — 319%, a uczniów nawet 374%). Jednocześnie jednak występuje zjawisko zmniejszania się udziału procentowego rzemieślników w ogólnej ilości ludności miasta. Autor objaśnia ten fakt szybkim w tym czasie rozwojem kapitalizmu, wielkich przedsiębiorstw kapitalistycznych, które nasycały miasta nowymi falami ludności napływowej. Rozwój kapitalizmu nie hamował jednak rozwoju cechów, gdyż produkcja zakładów przemysłowych była i tak jeszcze niewspółmierna w stosunku do rosnącego zapotrzebowania. Powstawało więc jeszcze wiele rzemiosł — monopoli w swojej dziedzinie. W tej walce z przemysłem rację bytu miały cechy wielkie, które mogły konkurować z produkcją fabryk, takie też pozostały

na placu boju w ciągu XIX w. Z drugiej znów strony rzemiosło było dostawcą kadr kwalifikowanych do przemysłu i tym się chyba tłumaczy gwałtowny wzrost ilości uczniów przy jednoczesnej niemal niezmiennej ilości majstrów.

Cechy aż do 1861 r. rekrutowały się głównie z mieszkańców miast i miasteczek. Charakterystyczny jest zaznaczający się od połowy XIX w. napływ zubożałej szlachty w szeregi rzemieślników. Dopiero rok 1861 — wyswobodzenie włościan — miał przynieść napływ chłopstwa.

W cechach wileńskich aż do połowy XIX w. przeważał element miejscowy, obywatele Wilna i najbliższych okolic. Charakterystyczny jest natomiast dla całego okresu spadek liczby Niemców i Polaków w cechach przy ogromnym wzroście liczby Żydów.

Trzecia praca poświęcona jest walce, jaką toczyły wileńskie cechy rzemieślnicze z wielkim miejscowym kapitałem w XIX w. Genezę tej walki wywodzi autor z samej istoty obu tych instytucji — cechów, które są przedstawicielami starego feudalnego, i zakładów przemysłowych — przedstawicieli nowego, kapitalistycznego ustroju. Walka ta toczyć się zaczęła z chwilą pojawienia się przemysłu w Wilnie. Cechy wówczas domagały się likwidacji tych zakładów, opierając się na prawie, które im tylko pozwalało produkować towary w mieście. Cechy miały przeciwko sobie także i handel w mieście, który coraz chętniej stawał w służbie kapitału. Przegrywają one tę walkę, gdyż niektóre z cechów przestają w ogóle istnieć. Pozostałe cechy i rzemieślnicy cechowi popadają w zależność od przemysłu i handlu kapitalistycznego, zwłaszcza w dziedzinie zaopatrzenia w surowiec i zbyt gotowych produktów. Kapitaliści przenikają także do szeregów cechów, tworząc manufaktury rozproszone. Rozwijały się one zwłaszcza w tych cechach, które były mniej zagrożone konkurencją kapitalistyczną.

M. Lech

N. N. Tiurin, *Sielskochaziajstvennaja spiecializacija i sielskochoziajstvennye rajony Litvy v konce XIX, načale XX veka*, „Materialy po istorii sielskogo choziajstva i krestjanstva SSSR", Sbornik IV, Moskwa 1960, str. 245—292.

Wywody Autora rozpoczyna teza o „historycznie postępowym zjawisku przyłączenia Litwy do Rosji" (str. 245) na mocy ostatniego rozbioru Rzeczypospolitej 1795 r. Pogląd ten, nie nowy, wysuwany przez oficjalną carską historiografię, która dowodziła, że *Litva iskonni ruski kraj*, niełatwo jest uzasadnić rzeczowymi argumentami. Dość przypomnieć dziki zakaz druków litewskich 1865—1904 r., by zrozumieć, jakie znaczenie miała dla Litwy i jej kultury antynarodowa polityka carskiej biurokracji. Pewne postępy kapitalizmu, pewien rozwój gospodarczy historia zapisała nie na konto caratu, ale samych Litwinów i społeczeństwa kraj ten zamieszkującego, które płaciło ciężkie podatki do skarbu carskiego. Litwa, jak to niedawno wykazał badacz litewski K. Meškauskas (Tarybų Lietuvos industrializavimas, Vilnius 1960, str. 44) była krajem ogromnie zacofanym pod względem rozwoju przemysłowego i daleko ustępowała Rosji wziętej jako całość. W pracy swej Autor uwzględnił tylko gubernię wileńską i kowieńską, pominął zaś suwalską (po części polską), tłumacząc się brakiem dostępu do materiałów dotyczących tej guberni.

Autor wypowiada pogląd, że w drugiej połowie XIX w. Litwa cierpiała na nadmiar zbędnej siły roboczej, natomiast w początku wieku XX — na jej niedobór. Stwierdzenie powyższe nie odpowiada rzeczywistości, gdyż ilość bezrolnych w początku wieku XX była znacznie wyższa od tej, która występo-

wała we wcześniejszym okresie. W gub. kowieńskiej ilość bezrolnych wynosiła: w roku 1869—74 905, w 1890 r. — 186 314, w 1894 r. — 192 312, w 1897 r. — 223 455 i w 1914 r. — 235 564 (Zob. A. Jefremenko, Lietuvos valstiečių skaidymasis po reformos, Lietuvos valstiečiai XIX a., Vilnius 1957, str. 235; A. Rimka, Lietuvos ukis prieš didiji karą, Vilnius 1918, str. 46, tabl. XVII). Ilość zbędnych rąk roboczych rosła więc, a nie malała.

Rozpatrując specjalizację w zakresie kultur uprawowych Autor rozpoczyna od uwag na temat rejonizacji uprawy lnu. Wyróżniały się w tym powiaty: wiłkomierski, nowoaleksandrowski (jezioroski), poniewieski, telszewski w gub. kowieńskiej oraz dziśnieński i święciański w gub. wileńskiej. Podobna rejonizacja daje się zauważyć już w pierwszej połowie XIX w. (T. A. Koniuchova, Selskoe chozjajstvo gosudarstvennych krestjan Vilenskoj i Kovenskoj gubernij v period reformy P. D. Kiseleva 1840—1857 gg., zob. str. 241—242 podanego wyżej Sbornika IV). Ogólny obszar uprawy lnu w okresie 1887—1914 zmalał z 51 066 dziesięcin do 40 100 dz., tj. o przeszło 20%. Zarazem spadł znacznie eksport surowca lnu. Uprawa ziemniaków w latach 1887—1914 wydatnie się zwiększyła: z 59 253 dz. do 128 585 dz. Przodowały w uprawie ziemniaka powiaty wilejski, święciański, oszmiański i wileński w gub. wileńskiej oraz telszewski, rosieński i wiłkomierski w gub. kowieńskiej.

W końcu XIX w. rozwinęła się specjalizacja w zakresie hodowli. Przede wszystkim skierowano uwagę na hodowlę krów i produkcję masła i serów, eksportowanych za granicę. Na tym polu przodowała gub. kowieńska (niestety, ciekawymi danymi dla gub. suwalskiej, gdzie ruch spółdzielczo-mleczarski rozpoczął się wcześniej, Autor nie dysponuje), a zwłaszcza powiaty szawelski, poniewieski, kowieński, zaś w gub. wileńskiej powiat wileński. Przytacza też Autor kilka informacji o hodowli świń i drobiu. Szerzej nieco omówiona została produkcja zbóż, głównie żyta. Areał uprawy zbóż w gub. wileńskiej w latach 1901—1913 zmniejszył się z 513 436 dz. do 476 857 dz., spadły też zbiory. W gub. kowieńskiej areał uprawy zbóż nie zmniejszył się, ale udział zbóż w produkcji roślinnej zmalał. W gub. wileńskiej daje się zauważyć nadwyżka importu zbóż nad eksportem, odwrotnie jest w gub. kowieńskiej, która więcej wywoziła zboża, niż przywoziła.

Na ogół gub. kowieńska wyróżniała się specjalizacją w zakresie uprawy lnu i mleczarstwa. Gub. wileńska odznaczała się dużą produkcją ziemniaków i większą niż kowieńska produkcją żyta. Wileńszczyzna w dziedzinie gospodarki rolnej znacznie ustępowała bardziej rozwiniętej, bo dysponującej lepszymi warunkami naturalnymi kowieńszczyźnie. Zaznaczyć należy, że jeśli chodzi o przemysł, to górowała jednak wileńszczyzna.

Artykuł ujawnia kilka usterek metodycznych, jak np. operowanie tylko procentami przy pomijaniu liczb absolutnych, posługiwanie się egzemplifikacją, gdyż podaje się przykłady z niektórych tylko lat powiatów. Skutkiem tego interesująca rozprawka N. N. Tjurina nie daje systematycznego przeglądu poruszonego problemu.

Jerzy Ochmański

A. J. Zile, *Wosstanowlenije i stroitielstwo promyszlennosti i transporta w Sowietskoj Łatwii w 1919 godu*, „Latvijas Valsts Universitates Zinātniskie Raksti", z. XVI, 1957, str. 65—102.

A. J. Zile, *Stroitielstwo socjalisticzeskoj kultury w Sowietskoj Łatwii w 1919 godu*, tamże, z. XXVI, 1958, str. 51—89.

Tematyka związana z powstaniem i dziejami Radzieckiej Republiki Łotewskiej w 1919 r. od wielu już lat skupia na sobie uwagę historyków łotewskich. Jest to podstawowy element tra-

dycji rewolucyjnej, do którego szeroko nawiązuje się dzisiaj. W problematyce tej dominują jednak wyraźnie tematy polityczne. Spośród dużej liczby książek, broszur i artykułów związanych z tym zagadnieniem, a które ukazały się w ciągu ostatnich kilkunastu lat w Rydze czy Moskwie, wymienić można jako przykład prace: A. Drizulisa, Latvija ārvalstu militārās intervences un pilsoņu kara posmā (1918—1920) (Łotwa w okresie zagranicznej interwencji zbrojnej i wojny domowej), Ryga 1948; K. Kaulinša, Latvijas darbaļaužu cīņas bolševiku vadībā par padomju varu (Walki mas pracujących Łotwy pod kierownictwem bolszewików o władzę radziecką), Ryga 1950, lub wydane w języku rosyjskim J. P. Krastynia, Amierikano-anglijskaja interwencja w Łatwii 1918—1920 gg, Moskwa 1954; A. A. Tille, Sowietskaja własť w Łatwii w 1917—1919 gg, Moskwa 1951, i wiele innych. Niezależnie od tego wydany został w Rydze w latach 1958—1960 dwutomowy zbiór dokumentów pod ogólnym tytułem „Socjalisticzeskaja Sowietskaja Respublika Łatwii w 1919 godu i inostrannaja interwencja". W tym kontekście rozprawy A. J. Zile, poświęcone bardziej szczegółowym i wycinkowym zagadnieniom budownictwa gospodarczego i rozwoju kultury na Łotwie Radzieckiej w roku 1919, stanowią istotne uzupełnienie i pogłębienie wiedzy o tym ważnym okresie dziejów narodu Łotewskiego.

Artykuł mówiący o rekonstrukcji i budowie przemysłu i transportu w republice łotewskiej w 1919 r. oparty został na bogatych źródłach. Autor sięgnął zarówno do Centralnego Archiwum Rewolucji Październikowej, jak i do Centralnego Archiwum Państwowego Łotewskiej SRR. Szeroko też wykorzystał ówczesną prasę komunistyczną. Na tej podstawie zdołał on ustalić wiele istotnych szczegółów i faktów, które pozwalają zdać sobie sprawę z ówczesnego opłakanego stanu przemysłu i komunikacji na Łotwie, a jednocześnie ocenić wysiłki władzy radzieckiej w pracy nad uruchamianiem fabryk i kolei.

Zile podkreśla, iż z rozwiniętego przemysłu na Łotwie — w samej Rydze było w 1914 r. kilka wielkich zakładów przemysłowych, a liczba robotników w tym mieście sięgała kilkudziesięciu tysięcy. W rezultacie przede wszystkim ewakuacji rosyjskiej, a także działań wojennych i rabunkowej gospodarki okupantów niemieckich pozostały tylko nędzne szczątki — kilka fabryczek, pracujących w najprymitywniejszych warunkach. W takiej sytuacji jedną z naczelnych trosk rządu Radzieckiej Łotwy było uzgodnienie z rządem Federacji Rosyjskiej sprawy reewakuacji wywiezionych w głąb Rosji zakładów przemysłowych. Osiągnięto co do tego całkowite porozumienie. Wrócić miały przede wszystkim te fabryki, które nie zostały jeszcze uruchomione. Pamiętać jednak należy, iż wszystko to odbywało się w okresie ciężkiej wojny domowej, zaś władza radziecka w centralnej Łotwie utrzymywała się tylko pięć miesięcy. Na skutek trudności transportowych reewakuacja wywiezionych zakładów przemysłowych nie doszła do skutku. Zresztą i większość innych przedsięwzięć, o których pisze Zile, pozostała w zasadzie w sferze projektów. Uruchomiono jedynie niewielkie głównie terenowe zakłady, pracujące dla zaspokojenia doraźnych potrzeb. Ogólna ich liczba sięgała stu.

Trzeba przyznać, iż w tej dziedzinie zarówno centralne władze radzieckie w Rydze, jak i rady w powiatach, a nawet gminach wykazały wiele pomysłowości i inwencji. Na przykład w Rydze niemal z niczego udało się uruchomić fabrykę obuwia, zatrudniającą 600 robotników, która pracowała dla potrzeb armii. Dawał się odczuć dotkliwy brak lekarstw — wówczas, według planu opracowanego przez chemików z politechniki ryskiej, jedną z gorzelni przekształcono w wytwórnię leków. Zaczęła

ona produkować szereg podstawowych preparatów, a także środki dezynfekcyjne. Podobnie drogą improwizacji uruchomiono produkcję papieru itp. Zile pozbierał starannie wszystkie tego rodzaju przykłady i fakty. Pisze on również o pracach nad uruchomieniem kolei, budową dróg i mostów. Ogólnie rozprawa jego stanowi interesujący przyczynek do dziejów Republiki Radzieckiej Łotwy w 1919 r.

Druga rozprawa tegoż autora również odznacza się rzeczowością i solidnym udokumentowaniem. Podane tu fakty mają jednak siłą rzeczy zupełnie odmienny charakter. Zile informuje na wstępie o formach organizacyjnych władz i instytucji, które zajmowały się działalnością kulturalną i oświatową na Łotwie w 1919 r., wyodrębniając kilka podstawowych działów. Do pierwszego z nich zalicza tak zwaną wyższą szkołę proletariacką w Rydze. Informuje o jej programie i zadaniach, podkreślając, iż szkoła ta potrafiła w krótkim czasie rozpocząć wykłady dla szerokiego aktywu. Odpowiednikami wyższej szkoły na prowincji były uniwersytety proletariackie. Zdołano je uruchomić w Jelgavie (Mitawa), Cesis (Wenden), Daugavpilsie (Dźwińsku), Valmierze (Wolmar) i w innych miejscowościach.

Pracą masową natomiast — jak podkreśla autor — zajęły się kluby komunistyczne, które powstały niemal we wszystkich powiatach i gminach republiki, otrzymując na lokale najlepsze ze stojących do dyspozycji budynki, przeważnie byłe pałace baronów niemieckich itp. W klubach prowadzono wykłady, organizowano dyskusje, lecz także urządzano koncerty. Zile charakteryzuje zarówno pracę uniwersytetów proletariackich, jak i klubów jako działalność kulturalno-oświatową. Wydaje się jednak, iż dominowały w niej momenty propagandy i agitacji, które w ówczesnych warunkach były zresztą całkowicie zrozumiałe.

Do działalności poświęconej sprawom kultury w ściślejszym słowa tego znaczeniu zaliczyć można natomiast poczynania władzy radzieckiej nad zabezpieczeniem i ochroną zabytków sztuki. Zile pisze o tym obszernie, obrazując pracę specjalnej komisji ochrony nad zabytkami. Podaje on również sporo informacji o opiece nad istniejącymi i o organizowaniu nowych muzeów.

W ciągu kilku miesięcy istnienia władzy radzieckiej na Łotwie zrobiono sporo także w dziedzinie organizacji bibliotek i czytelni publicznych. Zile dokładnie zaznajamia z tym czytelnika. Pisze on także o wydawnictwach książkowych, które zdążyły się w tym czasie ukazać, jak również o szerokich zamierzeniach wydawniczych na przyszłość. W artykule znajdujemy także charakterystykę wychodzących wówczas gazet i czasopism. Nie zabrakło tam wreszcie wiadomości o pracy kin i teatrów. Szczególnie na przykładzie tych ostatnich autor obrazuje, jak przezwyciężano wielkie trudności materialne, jak dzięki poświęceniu aktorów i całego personelu zdołano w krótkim czasie dać nie tylko wiele wznowień, lecz wystawić także sporo sztuk nowych, treścią swą odpowiadających potrzebom rewolucji.

Ogólnie, z artykułu Zile o budownictwie kulturalnym na Łotwie w 1919 r. widać, jak władza radziecka mimo trwających działań wojennych, mimo kolosalnych zniszczeń i trudności materialnych wielką uwagę przywiązywała i sporo osiągnęła w pracy kulturalno-oświatowej wśród szerokich mas.

P. Łossowski

P. Łossowski, *Kwestia przynależności państwowej Sejneńszczyzny w latach 1918—1920*. [w:] „Materiały do dziejów ziemi sejneńskiej" Białystok 1963, str. 353—382. P. Łossowski, *Próba przewrotu polskiego w Kownie w sierpniu 1919 roku*. [w:] „Najnowsze dzieje Polski 1914—1939" t. VIII (1964), str. 51—74.

Dwie nowe prace historyka z młodszego pokolenia dotyczą zagadnienia w historiografii Polski Ludowej dotychczas prawie nie poruszanego a drażliwego: stosunków polsko-litewskich w okresie międzywojennym. Zagadnienie to trudne jest tak ze względów na rozproszoną i nie zawsze dostępną bazę źródłową jak i ze względu na ostre ówczesne animozje narodowościowe, które na tych stosunkach wywarły silne piętno, odbijając się w skąpej literaturze historycznej obu narodów, poświęconej temu zagadnieniu przed 1939 rokiem (jak również i dziś na emigracji).

Autor nie zajął się stosunkowo bardziej zbadanym przebiegiem tzw. sprawy wileńskiej ale uwagę swą skoncentrował na drugim sporze terytorialnym, pozostającym co prawda w cieniu tamtego, ale również wywierającego swoje piętno i zatruwającego wzajemne stosunki. Był to spór o ziemię sejneńską, który przechodził rozmaite koleje losu, przy czym kilkakrotnie doszło do starć zbrojnych i rozlewu krwi. Sprawa ta była przedłożona również na forum międzynarodowym, na ówczesnej konferencji pokojowej w Wersalu, rozsądzała ją konferencja ambasadorów i Liga Narodów. W zasadzie wyznaczona wówczas tak zwana „linia Focha" była próbą najsprawiedliwszej delimitacji i mimo tego, że podczas odwrotu polskiego w roku 1920 jeszcze raz Litwini próbowali zająć południową część ziemi sejneńskiej, musieli się później wycofać a linia ta tworzy po dziś dzień na dość długim odcinku granicę państwową Polski i Litewskiej SRR.

Spór o ziemię sejneńską nie był jednak w latach 1918—1920 tylko sporem terytorialnym dwóch świeżo powstałych państw. Kryła się za nim równocześnie walka dwóch koncepcji urządzenia stosunków politycznych a poniekąd i społecznych w tej części Europy wschodniej. Czynniki rządzące wtedy Polską, a przede wszystkim tak zwany obóz belwederski z Piłsudskim i jego mężem zaufania do spraw litewskich Leonem Wasilewskim na czele nie chciały przyjąć do wiadomości powstania niepodległej Litwy i snuły wciąż marzenia o rekonstrukcji dawnej unii polsko-litewskiej. Cały spór polsko-litewski przesycony był wtedy nie tylko elementami wzajemnej niechęci narodowej, dochodzącej aż do skrajnego szowinizmu ale zarazem i ukrytym za tym szowinizmem antagonizmem społecznym. Dla Polaków Litwini byli to nieokrzesani chłopi, bez kultury państwowej, niezdolni do organizacji niepodległego bytu. Dla Litwinów Polacy byli to reakcyjni obszarnicy, marzący o przywróceniu swej władzy nad litewskimi chłopami i polonizacji ludności litewskiej. Tak też oceniali federalistyczne projekty Belwederu. Ze swej strony — jak to doskonale wykazuje Łossowski — obóz belwederski nie miał — mimo swej siatki wywiadowczej — żadnego rozeznania, nie orientował się zupełnie w kapitale niechęci Litwinów do Polaków, identyfikowanych z obszarnikami, nie zdawał sobie sprawy z ambicji ludu, który po raz pierwszy od pięciu wieków osiągnął własną państwowość. Stąd absurdalne plany czynników belwederskich, aby doprowadzić do zamachu stanu w Kownie, który przy pomocy organizacji POW doprowadziłby do władzy jakiś rząd polonofilski, który znów w następstwie przygotował by drogę do wymarzonej federacji z Polską. Plany te były pisane na wodzie, gdyż ani POW kowieńska nie miała na to sił, ani nie było żadnych prawie elementów polonofilskich w ówczesnym Kownie, a osoby, z którymi agenci belwederskiego wywiadu utrzymywali kontakt nie dysponowały żadną bazą masową i nie miały żadnego wpływu.

Nic dziwnego, że planowany z takim hukiem pucz kowieński spalił na panewce i doprowadził tylko do represji w stosunku do ludności polskiej.

Łossowski zastanawia się jak to mogło być możliwe, że równocześnie

z przygotowaniem owego puczu, czynniki polskie organizowały tak zwane „powstanie sejneńskie" przeciw Litwinom, okupującym wtedy jeszcze — w spadku po Niemcach — południową część ziemi sejneńskiej. Powstanie osiągnęło w zasadzie swe cele ale równocześnie spowodowało nową falę nastrojów antypolskich w Kownie, co oczywiście tym bardziej uniemożliwiło jakąkolwiek akcję. Obie te akcje wzajemnie się więc krzyżowały. Jak było to możliwe?

Próbując wyjaśnić ten dylemat musimy zwrócić uwagę na jedną jeszcze stronę tego zagadnienia. POW sejneńskie, które organizowało owo powstanie z sierpnia 1919 roku było domeną wpływów ludzi, wywodzących się z kół dawnego OMNu, tych którzy w przyszłości mieli stanowić wewnątrz obozu belwederskiego, a po roku 1926, sanacyjnego — jądro tak zwanej „grupy naprawy". Grupa tak dość silnie infiltrowała wtedy rozmaite organizacje kresowe, ona trzymała w swym ręku organizację „Straż Kresowa" i prasowe jej organy, jej ludzie jak Katelbach, Mydlarz, Podwiński zajmowali wiele stanowisk tak w „Straży Kresowej", jak w innych instytucjach działających wtedy na kresach polsko-litewskich. Grupa ta mimo jej związania z obozem belwederskim — lubiła akcentować swoją odrębną linię polityczną, swoją niezależność, lubiła nawet frondować, co ujawniło się choćby w latach późniejszych, w latach sprawy brzeskiej czy po zgonie Piłsudskiego. Infiltrując do rozmaitych organizacji, grupa ta dążyła do opanowania pewnych ośrodków. I tak za teren swej działalności uważała na przykład właśnie sejneńską POW, a powstanie sejneńskie zaliczała później do własnej tradycji organizacyjnej. Być więc może, że podjęła je na własny rachunek, bez całkowitego uzgodnienia z władzami POW, może nawet na przekór im. Tym się też tłumaczy pozorna nawet jednolitość stanowisk z sejneńską endecją: ludzie ci wywodzili się bowiem z dawnego „Zetu", a choć z endecją rozeszli się już na początku XX wieku, a wewnątrz obozu piłsudczykowskiego stanowili skrzydło raczej lewicowe, to jednak zachowali pewne powiązania ideologiczne i nawet sympatie. Aczkolwiek w sporze „federacja czy inkorporacja" zajmowali bliższe Belwederowi stanowisko niż endecja, to jednak wiele ich w sprawie polityki kresowej różniło, czego dowodem były choćby zastrzeżenia jakimi redakcja „Wschodu Polski" — rekrutująca się wyłącznie z tej grupy — zaopatrzyła artykuł — wspomnianego zresztą przez Łossowskiego — działacza i badacza spraw polsko-litewskich M. Świechowskiego o uregulowaniu stosunków polsko-litewskich, zastrzegając się przeciw jego federalistycznym wywodom.

Przejawem zainteresowania tej grupy dla sprawy sejneńskiej było poświęcenie jej wiele miejsca w całej opanowanej przez nich prasie. Między innymi ukazał się wyczerpujący artykuł „Spór o Suwalszczyznę" w głównym organie tej grupy na sprawy kresowe „Wschód Polski" (1920 nr 6—7); jego autorem, krytym pod inicjałami T.K. był jeden z głównych działaczy tej grupy na terenie sejneńskim, a zarazem wytrawny agent wywiadowczy obozu belwederskiego na teren litewski (również i później, u schyłku lat trzydziestych), dziś rzecznik najbardziej reakcyjnych kół emigracji, propagujący idee wyrzeczenia się Ziem Zachodnich i uległości wobec rewizjonistycznych żądań Bonn — Tadeusz Katelbach. Warto zajrzeć do wydanego niedługo po wojnie jego pamiętnika, aby zrozumieć trudne do prześledzenia metody „naprawiaczy", które mogły się wyrazić i w sprawie powstania sejneńskiego.

P. Łossowski słusznie wskazuje na to, że obok sporu o Wilno i spór o ziemię sejneńską zatruł na długo stosunki między obu bratnimi narodami, które łączyła kiedyś wspólna walka z cara-

tem. Winę ponoszą tu obie strony, ale przyczyna rozjątrzenia tej waśni tkwi — tak jak to wyżej już wspominaliśmy — w jej podłożu socjalnym. Czynniki polskie określały dość skromne postulaty socjalne Litwinów mianem bolszewizmu, argumentem tym starając się zdobyć przychylność antybolszewickich kół Zachodu. Katelbach we wspomnianym artykule określa ton odezw litewskich jako utrzymanych „w duchu szowinistycznym, antypolskim, o społecznym charakterze bolszewickim" (str. 75).

Dziś ten spór należy do przeszłości; wraz z usunięciem bazy nastrojów antylitewskich wygasać będzie i animozja narodowa. Nie mniej jednak badanie tych zagadnień jest ważnym przyczynkiem do oceny polityki zagranicznej burżuazyjnej Polski u zarania drugiej niepodległości.

J. Reychman

Komandarm Uborewicz. Wspomnienia przyjaciół i towarzyszy broni. Autorzy: P. N. Aleksandrow, A. T. Jakimow, W. H. Uborewicz-Borowska, M. S. Angarski. Opracowanie literackie: W. I. Sewestianowa. Wyd. Ministerstwo Obrony ZSRR, Moskwa 1964, str. 261, 24 ilustr.

Na pierwszy rzut oka, książka pt. „Komandarm Uborewicz" nie robi wrażenia, że należy do rzędu tych, które się czyta „jednym tchem". Początkowo uwagę przyciąga jedynie nazwisko, które w ostatnich latach nieraz wymieniano razem z nazwiskami Tuchaczewskiego i Jakira. Pierwszy odruch: „Jeszcze jedna pośmiertna rehabilitacja, jeszcze jeden pomnik". Zresztą nastraja na to wypowiedź Nikity Chruszczowa, umieszczona na obwolucie książki: „Ofiarami represji padli tacy wybitni dowódcy wojskowi, jak Tuchaczewski, Jakir, Uborewicz, Kork, Jegorow, Ejdeman i inni. Byli to zasłużeni ludzie naszej armii, zwłaszcza Tuchaczewski, Jakir i Uborewicz — wybitni dowódcy... Towarzysze proponują, by uczcić pamięć czołowych działaczy partyjnych i państwowych, ofiar nieuzasadnionych represji w okresie kultu jednostki. Uważamy propozycję tę za słuszną." (Ze słowa końcowego na XXII Zjeździe KPZR, 27.X.1961 r.).

Kiedy zaczynamy jednak wertować stronę po stronie wspomnienia towarzyszy broni Uborewicza z całego okresu wojny domowej, z różnych frontów rozległego Związku Radzieckiego: od frontu zachodniego aż do najbardziej odległych zakątków Dalekiego Wschodu, od północy na południu kończąc — zmieniamy do niej swój stosunek. Mamy bowiem przed sobą książkę, która wykracza poza ramy zwykłego hołdu, złożonego wybitnemu przywódcy. Dostaliśmy do ręki prawdziwą „małą encyklopedię" sławnej epoki. Przed naszymi oczyma ukazuje się cała galeria typów ludzi, o których się mówi zazwyczaj, że tylko „tacy" potrafili odnieść zwycięstwo nad wrogiem wielokroć lepiej uzbrojonym, lepiej wyszkolonym i często silniejszym. Książka przypomina wiele wydarzeń historycznych, roztacza przed nami obraz ówczesnych stosunków, przy których rzeczą naturalną staje się niezwykle w zasadzie zjawisko: oto niedawno jeszcze litewski pastuch, który dzięki nieprzeciętnym zdolnościom zdobył wiedzę i w carskiej armii dosłużył się rangi podporucznika, stając w 1917 roku na służbę Rewolucji Socjalistycznej, zaczyna niebawem po kolei dowodzić na różnych frontach rewolucyjnej wielonarodowej armii radzieckiej. Karierę komandarma zaczął mając zaledwie 22 lata. Kiedy Sergo Ordżonikidze przybył w 1919 r. do Briańska, do sztabu Uborewicza jako nowo mianowany członek Rewolucyjnej Rady Wojennej XIV Armii i znalazł w gabinecie dowódcy nieznanego sobie młodzieńca — zapytał: „Gdzie dowódca"? Sądził, że rozmawia z młodym adjutantem. Tymczasem tym młodzieńcem był właśnie Uborewicz.

Po przeczytaniu książki zostaje niezatarte wrażenie sylwetki Hieronima Uborewicza — wykształconego dowódcy wojskowego, zahartowanego w wielu bitwach, którego jedyną pasją było udoskonalenie armii radzieckiej, troska o to, jak ją uczynić bardziej mobilną, jak ją uzbroić w najnowsze zdobycze techniki. Uborewicz znał niemieckie doktryny wojskowe, wiedział, czego można oczekiwać od niemieckich generałów (doszkalał się bowiem w Niemczech) — ustawicznie myślał o tym, jak nie dać się zaskoczyć, jak zwyciężać w całkiem innych warunkach. Najciekawszą jednak stroną książki pozostaje to, że obraz dowódcy nie zawisł w próżni, że odtwarza ona bogate tło stosunków między dowódcą a najbliższymi współpracownikami i żołnierzami, że bogactwo obrazów i sytuacji daje możliwość poznania coraz innych cech dowódcy. Na przykład, taki oto obrazek z ostatnich lat jego życia (ostatnie 6 lat Uborewicz był dowódcą białoruskich sił zbrojnych). Po dobie nieobecności w Smoleńsku, gdzie była siedziba Białoruskiego okręgu wojennego, Uborewicz zadzwonił do swego zastępcy, zwracając się ze zwykłym pytaniem „Co nowego"? Niezadowolony z odpowiedzi, zaczął się zastanawiać: jak to może być, by w życiu 300 000 powierzonych mu osób w ciągu całej doby nie zaszło „nic istotnego". Ta odpowiedź staje się dla Uborewicza sygnałem, niepokojącym sygnałem, że jego zastępca jest albo przemęczony, albo stracił poczucie nowego, poczucie orientacji.

Słowem — piękna postać i wzruszająca książka, pisana przez ludzi wielkiego serca i wielkiej odwagi, którzy sami poznali dno goryczy nieuzasadnionych oskarżeń i chyba dlatego z takim bólem mówią w końcowych fragmentach swych wspomnień o przeżytych ciężkich czasach: „Nie taką byłaby tragedia na początku wielkiej wojny ojczyźnianej, gdyby żyli Tuchaczewski, Uborewicz, Jakir, Jegorow, Blucher i wielu innych" (str. 206). Albo: „Jak można wybaczyć Stalinowi, że tak znakomici dowódcy, którzy przygotowywali armię do okrutnej wojny z niemieckim faszyzmem, zostali zabici w jej przededniu?" Zaskakujące są relacje Mereckowa (jednego z autorów), który opowiada, że Stalin po straceniu Uborewicza nakazywał jego zastępcy: „Uczcie wojska, tak, jak to robiliście za Uborewicza." (str. 164).

Książka w sumie pouczająca nie tylko dla działaczy partyjnych i państwowych, szczególnie wojskowych, ale także dla historyków (co za język ówczesnych dokumentów wojskowych!), wychowawców, no i dla każdego, kto lubi ciekawą książkę. Warto jeszcze dodać, że książkę zdobi wiele zdjęć, m.in. przywódców Białorusi N. Hikały, N. Gołodieda, L. Aronsztama, który jako J. Czerniak w 1925 r. przebywał w więzieniu białostockim (był wówczas sekretarzem KC KPZB i czołową postacią w „białostockim procesie 133"). Książka zawiera wiele danych o ludziach w niej wspomnianych.

Aleksandra Bergman

W. I. Martowicki, *Łozung partii „Licom k dieriewnie" i jego osuszczestwlenije w BSRR w 1924—1925 gg.*, Mińsk 1961, str. 136.

Autor recenzowanej pracy zajął się działalnością partii komunistycznej w kierunku wciągnięcia chłopów białoruskich do budownictwa socjalistycznego na wsi. Najwięcej uwagi poświęcił on umacnianiu wpływów partii wśród chłopów przez polepszenie pracy organów radzieckich na wsi białoruskiej. Problem ten autor rozpatrzył przede wszystkim na podstawie nie drukowanych materiałów z archiwów radzieckich oraz prasy. Dużą zasługą autora jest wykorzystanie nie publikowanych dotychczas materiałów z Centralnego Państwowego Archiwum Rewolucji Październikowej oraz z Centralnego Archiwum Partyjnego KC Komunistycznej Partii Białorusi. Praca Marto-

wickiego stanowi poważną monografię, która daje obraz dotychczas bliżej nie znanej i złożonej problematyki wsi białoruskiej. Ujmuje ją w ramy 5 rozdziałów, wstępu i zakończenia.

Punktem wyjścia książki jest analiza sytuacji na wsi białoruskiej przed planem generalnym, nakreślonym w październiku 1924 r. przez Plenum KC Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików) w uchwale „Frontem do wsi". Autor charakteryzuje trudności, jakie stawały przed partią na wsi białoruskiej. Wydobył on śmiało wiele przyczyn, które utrudniały oddziaływanie partii na wieś białoruską przed 1924 r. W książce podkreślono, że jedna z przyczyn tych trudności była m.in. niewłaściwa polityka gospodarcza władzy radzieckiej w stosunku do wsi. Przejawiała się ona w niskich cenach na płody rolne przy jednocześnie wysokich podatkach i cenach na artykuły przemysłowe. Posunięcia te, chociaż były wymierzone przeciw zamożnemu chłopstwu — kułakom, godziły także w interesy biedoty wiejskiej. Podrywało to słabe jeszcze przed 1924 r. wpływy partii na wsi oraz ułatwiało wsteczne działanie elementów kułackich wśród biedniejszej ludności chłopskiej. Autor uwidocznił aktywną działalność kułaków, którzy pozbawieni praw wyborczych, organizowali antyradzieckie wystąpienia i przeciągali na swoją stronę część biedoty wiejskiej. Skutki takiej sytuacji uwidoczniły się przede wszystkim w wyborach do rad wiejskich (sielsowietów). Przed 1925 r. udział w tych wyborach chłopów uprawnionych do głosowania był bardzo niski. Tak np. w wyborach przeprowadzonych jesienią 1924 r. wzięło udział tylko 35,5% uprawnionych do głosowania, a w 1923 r., tj. przed obniżką cen artykułów rolnych i podwyżką podatków, głosowało 45,3%. Sytuacja taka zmuszała władze radzieckie do przeprowadzania ponownych lub uzupełniających wyborów.

Martowicki w swej pracy nie posługuje się metodą upiększania przeszłości, ale odnosi się krytycznie do niektórych posunięć władzy radzieckiej. Czyni to bardzo nieśmiało, ale próbuje zajmować własne stanowisko. Podkreśla np. że niesłuszne było pozbawienie praw wyborczych drobnych rzemieślników wiejskich, wprowadzanie do rad wiejskich wyłącznie biedoty wiejskiej, której przedstawicielami byli w większości analfabeci. Cierpiała na tym poważnie praca rad wiejskich, które mając w swym składzie ludzi mniej świadomych, nie mogły przejawiać zbyt dużej aktywności. Osłabiało to znacznie wpływy partii i władzy radzieckiej na wsi białoruskiej.

Doniosłe plenum KC RKP(b) w październiku 1924 r. postanowiło usunąć niedociągnięcia pracy na wsi i umocnić rolę partii wśród chłopów przez polepszenie działalności rad wiejskich. Zadanie to rozpatrzyło też Plenum KC KP(b) Białorusi we wrześniu — październiku 1925 r. Praca partii na wsi białoruskiej była wówczas łatwiejsza, gdyż osłabł nacisk kułaków. Ich terror, oparty na pomocy emigracji białogwardyjskiej, złamał organy Ludowego Komisariatu Sprawiedliwości BSRR. Procesy sądowe przeciw kułakom w latach 1924—1925 znacznie ukróciły oddziaływanie ich na pozostałą część ludności wiejskiej. Szkoda, że autor poruszając tę sprawę nie pokusił się o przedstawienie form i ognisk opozycji kułackiej. Interesujące byłoby bliższe poznanie tej opozycji, np. jakimi posługiwała się metodami oddziaływania na biedotę i gdzie były jej ośrodki.

Nowe kroki partii dały się odczuć już w wyborach do rad wiejskich, przeprowadzonych jesienią 1925 r. Zgodnie z linią partii wprowadzono do rad więcej osób piśmiennych i przejawiających inicjatywę, zmniejszono natomiast udział chłopów bezkonnych z 29,3% do 0,3%, robotników rolnych z 7,3% do 3,5%. Autor nie podaje procentu liczby gło-

sujących w tych wyborach, ale należy przypuszczać, że był on wysoki w związku z przywróceniem niektórym grupom ludności wiejskiej praw wyborczych. Rady wiejskie po tych wyborach stały się poważnym oparciem dla partii, gdyż cieszyły się uznaniem mieszkańców wsi. Ich rola znacznie wzrosła dzięki przyznaniu im skromnego budżetu.

Umocnieniu partii na wsi białoruskiej sprzyjały też konkretne posunięcia władzy radzieckiej w dziedzinie gospodarczej. Już w 1924 r. powołano Bank Rolny Białorusi, który udzielał chłopom kredytów, przeprowadzono także obniżkę cen artykułów przemysłowych i podatków przy jednoczesnym podniesieniu cen na płody rolne. Zwrócono też więcej uwagi na umocnienie sowchozów, do których skierowano więcej kwalifikowanych pracowników. Poważną rolę odegrał w tym zaciąg ochotniczy młodzieży komsomolskiej. Partia dzięki umiejętnej polityce umacniała coraz bardziej swe wpływy w radach wiejskich, które wkrótce stały się poważnym instrumentem realizowania polityki władz radzieckich na wsi białoruskiej. Dzięki nowej polityce partii udało się zjednoczyć biedotę wiejską i oderwać ją od wpływów kułackich. Pozwoliło to na wzmocnienie sojuszu klasy robotniczej z chłopstwem białoruskim. Dzięki polityce partii rady wiejskie i sowchozy stały się poważnymi ośrodkami przygotowania licznej i aktywnej kadry, która odegrała potem doniosłą rolę w przeprowadzaniu kolektywizacji na wsi białoruskiej.

Cenna praca Martowickiego odkryła przed czytelnikiem doniosłą działalność partii na wsi białoruskiej przed kolektywizacją. Walory tej pracy znacznie by wzrosły, gdyby autor nie ograniczył się do przedstawienia posunięć centralnych władz partyjnych, ale podjął próbę ujęcia przebiegu i realizacji tych posunięć w terenie. Wtedy obraz działalności partii byłby pełniejszy. Na takie, a nie inne potraktowanie problematyki miał niewątpliwie wpływ sam materiał, którym autor dysponował, pochodzący z centralnych instytucji partyjnych. Poważnym niedociągnięciem pracy Martowickiego jest niewątpliwie pominięcie w pracy nazw wsi i ludzi. Czytelnik chciał by się przecież dowiedzieć, jacy działacze partyjni zasłużyli się szczególnie w realizacji polityki partii na wsi. Przy braku tych danych przedstawiony problem rozpływa się, staje się anonimowy i nie umiejscowiony.

Mieczysław Tanty

B. Klein, *Ruch rewolucyjny na Wileńszczyźnie w latach 1920—1939*, Państwowe Wydawnictwo Literatury Politycznej i Naukowej, Wilno 1961 str. 110.

Praca Kleina jest próbą — jak mówi we wstępie autor — rzucenia światła na dzieje walk rewolucyjnych na Wileńszczyźnie w okresie Polski międzywojennej, próbą oddania współdziałania ludzi różnych narodowości, walczących pod przewodnictwem partii komunistycznej o wyzwolenie społeczne i narodowe kraju, który w owym okresie nosił nazwę Polski B. Gdy dla narodów Europy zachodniej i środkowej zakończyła się I wojna światowa, na wschodzie trwały walki. Wilno, ogłoszone przez Radę Komisarzy Ludowych R.F.S.R.R. stolicą Republiki Radzieckiej Litewsko-Białoruskiej, przechodziło z rąk do rąk. Zajęte w 1919 r. przez legiony Piłsudskiego, powróciło do Litwy latem 1920 r. w wyniku ofensywy Armii Czerwonej. Zdobyte w październiku 1920 r. w wyprawie generała Żeligowskiego, zostało przyłączone do Polski. Ten stan rzeczy usankcjonował traktat ryski z 1921 r.

Wilno, położone na północno-wschodnich rubieżach Polski, straciło godność stolicy, zeszło do rzędu miast wojewódzkich i to nienajświetniejszych, chociaż tradycje historyczne i kulturalne predystynowały je na ognisko kulturalne wielu narodów, które zamieszkiwały

tak zwane wówczas ziemie północno-wschodnie. Polityka rządów burżuazyjnych była skierowana przeciw Litwinom, Białorusinom i Żydom i nie zezwalała swobodnie rozwijać się różnym kulturom. Wileńszczyzna i jej stolica Wilno stały się terenem walk rewolucyjnych, którym przewodziła Komunistyczna Partia Zachodniej Białorusi, której członem od 1930 r. było Komunistyczne Biuro Litewskie. Do tego okresu równolegle walczyły partie komunistyczne Litwy i Zachodniej Białorusi. O tych walkach mówi praca Kleina. Jest ona tym cenniejsza, że opiera się na źródłach archiwalnych Centralnego Archiwum Państwowego Litewskiej SRR, na nielegalnych wydawnictwach partyjnych z okresu dwudziestolecia i na materiale wspomnieniowym. Niewątpliwie zaletą pracy są również bogate dane statystyczne, zaczerpnięte z roczników statystycznych m. Wilna. Całość materiałów, na których oparł się autor, pozwoliła mu na rzetelne odtworzenie sytuacji gospodarczej, politycznej i społecznej Wilna z okresu Polski międzywojennej.

Książka obejmuje sześć rozdziałów, z których dwa pierwsze mówią o historii przyłączenia Wileńszczyzny do Polski i o warunkach, w jakich ten kraj się znalazł, cztery następne — o upartym dążeniu mas robotniczych i chłopskich do wyzwolenia się narodowego i społecznego. Są to rozdz. 1 „Pierwsze lata walki" jeszcze pod sztandarem Komunistycznej Partii Litwy do 1930 r.;

Rozdz. 2 „Wzrost ruchu rewolucyjnego i narodowo-wyzwoleńczego".

Rozdz. 3 „Walka ludzi pracy w okresie światowego kryzysu gospodarczego".

Rozdz. 4 „Walka o front ludowy".

Ze względu na nielegalność partii komunistycznej walka toczyła się ukrytym nurtem w fabrykach, wsiach, szkołach, ale wytryskiwała na powierzchnię życia strajkami, demonstracjami, strzałami oddanymi do prowokatorów, którzy podstępnie wdzierali się w szeregi działaczy komunistycznych, a wreszcie ujawniała swą siłę i wpływy w procesach.

Takim masowym procesem, który autor niewątpliwie słusznie zalicza do najciekawszych w okresie 20-lecia, był proces 94 młodych robotników i studentów w 1926 r. Młodzi oskarżeni przyznawali się do „winy" twierdząc, że „...dobro Polski jest to dobro klasy robotniczej".

Takim procesem była słynna rozprawa sądowa przeciw kierownikom Robotniczo-Chłopskiej Hromady — organizacji masowej, zrzeszającej ponad sto tysięcy członków, utworzonej w 1925 r. dzięki inspiracji partii komunistycznej. Proces toczył się od 22 lutego do 22 maja 1928 r. Sąd powołał ponad 600 świadków. W dniu 4 maja — jak przytacza Klein na podstawie zachowanego protokołu z rozprawy — podnieśli się z ław dla widzów posłowie na sejm: Warski, Bittner i Walnicki, oddając część Hromadzie w imieniu Poselskiej Frakcji Komunistycznej, robotników Łodzi i robotników ukraińskich, których reprezentowali. Za tę demonstrację zostali pozbawieni nietykalności poselskiej. Szkoda, że przedstawiając bardzo plastycznie proces Hromady autor pominął innych świadków Polaków, nie związanych organizacyjnie z ruchem komunistycznym (między innymi posłanki na sejm Ireny Kosmoskiej), którzy pozytywnie ocenili przywódców Hromady Taraszkiewicza, Rak-Michajłowskiego i ich towarzyszy.

Zaostrzający się kryzys, związane z nim bezrobocie i wzrastająca faszyzacja reżimu potęgowały napięcie rewolucyjne na Wileńszczyźnie. Raz po raz wybuchały strajki robotników przemysłu leśnego, elektrycznego, i futrzarskiego. Robotnicy walczyli o uznanie prawa do zrzeszania się, o poprawę warunków pracy i płacy, a strajki ekonomiczne przeradzały się w strajki polityczne. Kierowała nimi Komunistyczna Partia Zachodniej Białorusi, jej wypróbowani

i doświadczeni działacze. W latach trzydziestych poważną rolę odegrała w Wilnie i na Wileńszczyźnie grupa absolwentów i studentów Uniwersytetu Stefana Batorego pod kierownictwem Henryka Dembińskiego i Stefana Jędrychowskiego. Autor poświęca jej wiele słów uznania, podkreślając wagę pisma „Poprostu", które grupa wydawała.

Książka Kleina, chociaż wydana w skromnym nakładzie, bo zaledwie 500 egzemplarzy, więc — jak można sądzić — przeznaczona tylko dla LSRR, jest również ciekawa dla polskiego czytelnika, zawiera bowiem dane biograficzne o Polakach, którzy brali udział w walce o wyzwolenie narodowe Litwinów i Białorusinów w myśl najlepszych tradycji historycznych. Przy czytaniu jej nasuwa się jednak myśl, jak wiele zyskałaby praca, gdyby była bardziej opracowana druga strona barykady, która przecież nie była tak zupełnie jednolita. Pod wpływem narastającego kryzysu, wzrastającej groźby katastrofy wojennej i związanej z nią walki o pokój zarysowały się jeszcze w latach trzydziestych w obozie ludzi nieprzychylnie nastawionych do komunizmu poważne szczerby. Fakt ten dotyczył szczególnie młodzieży, która coraz bardziej sceptycznie spoglądała na reżim, dążący — jak to ona przewidywała i jak to potwierdziły wypadki historyczne — na ślepo do zagłady kraju.

Raz po raz ludzie, zwłaszcza w okresie Frontu Ludowego, przechodzili na stronę partii komunistycznej. W tym procesie ważną rolę odgrywała siła atrakcyjna Związku Radzieckiego z jego rozwijającą się gospodarką i rozkwitem kultur różnych narodowości, które go zamieszkiwały.

Wydaje się, że praca Kleina poważnie zyskałaby na wartości, gdyby uwzględniła podane wyżej momenty i została szerzej opracowana, no i gdyby nakład był większy...

Anna Jędrychowska

JĘZYKOZNAWSTWO

W. N. Toporow i O. N. Trubaczew, *Lingwisticzeskij analiz gidronimow wierchniego Podnieprowja*. Moskwa 1962, str. 270 + 13 map (Akademia Nauk ZSRR, Instytut Słowianoznawstwa).

Badania nad nazewnictwem wód na obszarze górnego Dniepru prowadzili w przeszłości znani uczeni. Tak więc poczynając od XIX wieku byli to: A. A. Koczubinskij, A. Ł. Pogodin, E. F. Karskij, A. I. Sobolewskij oraz A. A. Szachmatow. Ogromny wysiłek badawczy włożyli w tę pracę także K. Būga i M. Vasmer. Monografia W. N. Toporowa i O. N. Trubaczewa pt.: „Lingwisticzeskij analiz gidronimow wierchnego Podnieprowja (dalej „Lingwisticzeskij analiz") jest naturalną kontynuacją prac tych uczonych i jednocześnie nowym, ważnym etapem badawczym tego tak złożonego pod względem etnograficzno-lingwistycznym regionu Europy.

Monografia powyższa składa się z następujących głównych części: 1 — historia zagadnienia (str. 3—16); 2 — problematyka i źródła (str. 17—27); 3 — wprowadzenie w klasyfikację nazewnictwa wód wg formatów (str. 28—29); 4 — słowotwórcze typy słowiańskiego nazewnictwa wód obszarów nad górnym Dnieprem (str. 30—158); 5 — uwagi o śladach słowotwórczych bałtyjskich typów w nazewnictwie wód nad górnym Dnieprem (str. 159—173); 6 — etymologiczny słownik nazewnictwa wód obszarów nad górnym Dnieprem: a) nazwy bałtyjskie (175—214); b) nazwy słowiańskie (str. 214—222); c) etniczna i dialektyczna dy-

ferencjacja terenów nad górnym Dnieprem w oparciu o materiały nazewnictwa wód.

Omawiana w tym miejscu monografia pt.: „Lingwisticzeskij analiz" ma tę metodologiczną wyższość w porównaniu z innymi pracami w tej dziedzinie, że nie znajdujemy w niej tylko opisu pewnego obszaru hydronimicznego lub etniczno-lingwistycznej warstwy toponimiki danego obszaru — lecz zawiera całkowite zestawienie zbadanych nazw wszystkich rzek, jezior, bagien oraz praca ta wyciąga generalne wnioski z tych badań. Prócz tego trzeba dodać, że w monografii tej także oprócz analizy leksykalnej posiadamy także analizę słowotwórczą badanego nazewnictwa wód obszarów nad górnym Dnieprem.

Aby odpowiedzieć na pytanie, co nowego daje nam książka W. N. Toporowa i O. N. Trubaczewa nie wolno zapominać o tym, że w pracy tej, terytorium występowania bałtyjskiej hydronimii znacznie zostało rozszerzone na wschód i południowy wschód. Bowiem prawie do chwili obecnej dotąd uważano, że Prypeć była naturalną granicą, której Bałtowie nigdy nie przekraczali. Autorzy opierając się na tym mniemaniu już w początkowej fazie swej pracy badawczej zauważyli powtarzające się hydronimy na północ i południe od Prypeci (np. rzeka *Słucz, Sażełka, Wisza*), a zwłaszcza na skutek dużego skupiska bałtyjskiego nazewnictwa wód na północ od tej rzeki wysunęli wniosek, że Prypeć nie była i nie mogła być zawsze południową granicą zasięgu starożytnego osadnictwa plemion bałtyjskich.

Obecność bałtyjskiej hydronimii, lecz w nieznacznej ilości na wschód od Dniepru, a konkretnie w dorzeczu Soży, zauważył już K. Būga i M. Vasmer. Autorzy tej recenzowanej książki hydronimów bałtyjskich w dorzeczu Soży znaleźli dużo więcej. Nie ograniczając się jednak tylko do dorzecza tej ostatniej rzeki, autorzy badali hydronimy dorzecza Desny i w jej średnim i górnym biegu po raz pierwszy wykryli około 100 nazw bałtyjskich rzek i jezior. Porównując jednak ilościowo hydronimy bałtyjskie z dorzecza Desny z hydronimami dorzecza Soży łatwo zauważyć, że tych ostatnich (tzn. bałtyjskich hydronimów) jest dużo więcej, co autorzy tłumaczą bliskością granicy etnicznej wschodnich Bałtów na Desnie. Ostateczne jednak określenie wschodniego zasięgu Bałtów będzie dopiero możliwe po opracowaniu toponimiki Oki i górnej Wołgi.

Jednym z ważniejszych osiągnięć tej książki należy uznać określenie południowo-wschodniej granicy zasięgu bałtyjskich nazw wód i zarazem podkreślenie istnienia bezpośrednich językowych kontaktów irańsko-bałtyjskich. Tę granicę autorzy określają bardziej na południowy wschód, niż się czyniło dotychczas, a mianowicie w dorzecze Sejma, gdzie obecność elementów irańskich nie budzi wątpliwości. Przeniesienie tej południowo-wschodniej granicy zasięgu Bałtów do dorzecza Sejma prawdopodobnie pomoże w przyszłości wyjaśnienie bałto-irańskich kontaktów leksykalnych. Trzeba tu podkreślić, że dotychczas te irańsko-bałtyjskie kontakty były poważną zagadką naukową.

Już H. A. Moora w pracy pt.: „O drewniej territorii rasselenija bałtijskich plemien" („Sowietskaja Archieołogija", 1958, nr 2, str. 9—33) doskonale i nowatorsko oświetlił dalsze dzieje starożytnych Bałtów, którzy pozostawili w toponimice górnego Dniepru swoje ślady. Zdaniem H. A. Moory po kolonizacji przez Słowian dużych obszarów wschodniej Europy, miejscami między słowiańskim osadnictwem pozostały jakby wyspy bałtyjskiego osadnictwa „Bałtyjskie osadnictwo było nieustannie asymilowane przez Słowian i nie było przez nich wyparte — tak myślał np. K. Būga..." Z takim wnioskiem A. Moory wyciągniętym przede wszystkim na pod-

stawie archeologicznych, etnograficznych i częściowo lingwistycznych i innych danych w zupełności zgadza się myśl przewodnia pracy W. N. Toporowa i O. N. Trubaczewa, osiągnięta tylko na podstawie analizy hydronimów górnego Dniepru. Zdaniem W. N. Toporowa i O. N. Trubaczewa „Osadnictwo bałtyjskie górnego Dniepru w swej głównej masie nie zostało zepchnięte na północny-zachód w warunkach ekspansji słowiańskiej na tym obszarze, lecz było powoli asymilowane przez Słowian". Proces asymilacji Bałtów najprawdopodobniej szedł poprzez okres wstępny bałtosłowiańskiego panowania dwu języków na tym obszarze. Ostatnie zniknięcie wysepek rdzennego bałtyjskiego osadnictwa autorzy odnoszą do początków II tysiąclecia n.e. Interesującym jest to, że chronologia asymilacji Bałtów znad górnego Dniepru jest zgodna z ustaloną przez W. B. Wilimbachowa i N. W. Engowatowa datą ostatecznego zniknięcia plemion wschodniej Gołędzi [1].

W. N. Toporow i O. N. Trubaczew (między innymi tak, jak i H. A. Moora, W. B. Wilimbachow i N. W. Engowatow) zdecydowanie odrzucają pogląd niektórych uczonych, że bałtyjska toponimika obszarów nad górnym Dnieprem jest rezultatem izolowanych kolonii jeńców wojennych lub późniejszych przesiedleńców. Około 700—800 nazw bałtyjskiej hydronimii rozrzuconych równomiernie po całym dorzeczu górnego Dniepru, wg naszej oceny, powinno obalić wersję o „kolonistach bałtyjskich". Autorzy uważają, że od najdawniejszych czasów, jakie są w zasięgu naukowej kontroli lingwistycznej, pierwotnym elementem etnicznym górnego dorzecza Dniepru byli Bałtowie.

W monografii tej szeroko omówiony jest problem etnicznej i dialektowej dyferencjacji górnego dorzecza Dniepru. Na południowo-wschodnim krańcu badanego regionu autorzy znaleźli relikty wodnego nazewnictwa irańskiego (*Apaka, Chan, Ropsza, Osmoń, Nawlia, Sawa, Swapa, Siew, Sejm, Nietchar'* itd.). W północnych i północno-wschodnich rejonach górnego Dniepru znaleźli natomiast rzucające się w oczy ślady języków ugro-fińskich. Najbardziej jednak w określeniu roli bałtyjskich elementów na obszarach nad górnym Dnieprem w tym rejonie pomaga dyferencjacja dialektów starożytnych Bałtów. Trzeba zauważyć, że autorzy natrafili na cały rząd bezspornych wskaźników, które pozwolą taką czy inną bałtyjską nazwę hydronimiczną odnieść lub przydzielić do któregokolwiek znanego dialektu bałtyjskiego. I co trzeba także podkreślić — tylko co do niektórych z tych cech (wskaźników) autorzy mają wątpliwości. Na przykład sufiks *-ija* dotąd bezpodstawnie uważany za charakterystyczny tylko dla hydronimii litewskiej nie był jakoby poświadczony w łotewskiej hydronimii. Dopiero po opublikowaniu monografii pt.: „Lingwisticzeskij analiz" nie trudno było zauważyć, że przyrostek *-ija* występuje także w łotewskiej hydronimii i jest niemniej popularny niż w litewskiej. Całkowicie podzielam pogląd autorów o tym, że teraz nie ma żadnych podstaw do wydzielenia dialektów górnego Naddnieprza, które zniknęły równocześnie z zanikiem konkretnego języka bałtyjskiego tych terenów, jednak jesteśmy skłonni przypuszczać, że istnienie w tym czasie na tym terytorium jakiejś osobnej grupy bałtyjskich dialektów, jak przypuszczają autorzy, jest faktem bardzo hipotetycznym. Dlatego też można zgodzić się z autorami, że skonkretyzowanie problemu o dialektowej dyferencjacji bałtyjskiego nazewnictwa wód w dorzeczu górnego Dniepru napotyka na ogromne trudności.

Trzeba tu podkreślić, że analizowany w tej pracy materiał hydronimiczny był zebrany możliwie jak najpełniej,

[1] Por. W. B. Wilimbachow i N. W. Engowatow, Predwaritielnyje zamieczanija o zapadnych Galindach i wostocznoj Goljadi, „Slavia Occidentalis" t. XXV (1963), str. 238—269.

ale prawie bez wykluczenia z rozważań zapisanych, mało opracowanych pod względem językowym źródeł, dlatego prawdziwość niektórych części tych źródeł jest wątpliwa. Na ten fakt zwracają uwagę także sami autorzy, to też szerzej mówić o tym nie miałoby sensu. Można jednak zwrócić uwagę, że szczególnie nikłe pod względem interpretacyjnym zostały wykorzystane nazwy jezior.

Słowotwórcza i etymologiczna analiza hydronimii górnego dorzecza Dniepru prowadzona była z wielką naukową ścisłością i ostrożnością. Analiza poszczególnych nazw może się w przyszłości okazać wątpliwą lub nieścisłą (np. *Żerd'*, *Karna*, *Łobarowka*, *Osowa*, *Pakul'*, *Uspiert*, *Gat'*, *Smiert'*, *Zadinka*, *Wiunka*, *Łojna*, *Slienja* i inne), ale podać szczegółowiej różne rzeczy dyskusyjne w tej krótkiej recenzji jest niemożliwością. (Szerzej o nich patrz w recenzji wydrukowanej w „Lietuvių kalbos morfologine sandara ir jos raida", Wilno 1964, Wyd. Instytutu Jęz. Litewskiego i Literatury).

W zakończeniu należy podkreślić, że w recenzji tej mogliśmy omówić tylko część problemów naukowych omawianych w tej monografii. Ale i te ogólne uwagi powinny przedstawić książkę W. N. Toporowa i O. N. Trubaczewa jako ważne zdarzenie w historii badań odległej przeszłości różnych narodów, a zwłaszcza Bałtów i Słowian. W odniesieniu do dalszego badania etnicznej stratygrafii górnego dorzecza Dniepru, naszym zdaniem, praca ta odegra wielką rolę w przyszłości.

Aleksandras Vanagas
Wilno — Litewska SRR

W. A. Żuczkiewicz, *Proischożdenije geograficzeskich nazwanij Biełorussi*, Minsk 1961, str. 78.

Nazwy geograficzne i osobowe z terytorium BSRR są jeszcze mało opracowane pod względem onomastycznym. Produkcja naukowa w tej dziedzinie jest dość uboga. Na IV Międzynarodowym Zjeździe Slawistów w Moskwie podniesiono potrzebę pełniejszego i szerszego zorganizowania badań onomastycznych na terytorium języków wschodniosłowiańskich oraz udostępnienia materiału toponomastycznego szerokim kręgom slawistów-onomastów. Szczególnie ważne znaczenie mają badania toponomastyczne na obszarze Białorusi i zachodnich krańców RFSRR. Badania te ułatwią rozwiązanie zagadnienia wzajemnego stosunku grup językowych bałtyjskiej i słowiańskiej, wskażą na liczne zapożyczenie i wzajemne wpływy językowe białorusko-litewskie, białoruskopolskie, białorusko-rosyjskie i inne.[1]

Ukazanie się pracy chociażby w pewnym stopniu zaspokajającej te potrzeby jest zjawiskiem korzystnym i zasługującym na uwagę. Warunki te spełnia niewątpliwie mimo niektórych braków praca W. Żuczkiewicza pod tytułem „Pochodzenie nazw geograficznych Białorusi". Składa się ona z pięciu następujących rozdziałów: wstęp (s. 3—11), nazwy rzek (s. 12—18), nazwy jezior (s. 18—20), nazwy osiedli (s. 20—72), zakończenie (s. 73—76). Tytuły rozdziałów i ich wielkość wskazują częściowo na zagadnienia, jakimi zajął się autor i na to, ile uwagi poświęcił każdemu z tych zagadnień.

We wstępie W. Żuczkiewicz podaje, że na terytorium BSRR jest przeszło 25 tysięcy wsi i miast, ponad 800 rzek i około 900 jezior, których nazwy nie są dostatecznie objaśnione i są cennym materiałem do badań onomastycznych. Duża wartość nazw geograficznych polega według autora przede wszystkim na tym, że są one trwałe, pozostają nawet wówczas, gdy zmieniają się lub zanikają całkowicie zjawiska będące przyczyną ich powstania. Na tę jak najbardziej słuszną i ogólnie znaną tezę podaje kilka

[1] Zob. „IV Mieżdunarodnyj sjezd slawistow". Matieriały diskussii, t. II, Moskwa 1962, s. 419—492.

przykładów. Nazwy miejscowości *Zalesie* i *Huta* istnieją jeszcze do dziś tam, gdzie już od dawna nie ma lasów i hut. Tylko umiejętne i krytyczne wykorzystanie materiału toponomastycznego może przynieść cenne usługi wielu dziedzinom nauki. Przy interpretacji nazw geograficznych z terytorium BSRR powstają pewne trudności wynikające z tego, że:

a) na obszarze Białorusi spotyka się nazwy obcego pochodzenia np. litewskiego, łotewskiego i tatarskiego z języków niesłowiańskich oraz nazwy rosyjskie, ukraińskie, polskie i inne z języków pokrewnych;

b) nazwy geograficzne mogą zawierać pierwiastki języka prasłowiańskiego, których leksykalne znaczenie jest już dla nas częściowo lub całkowicie niejasne;

c) nazwy geograficzne występują nieraz w zniekształconej formie, zawierają błędy druku oraz formy dialektalne. Sporą ilość błędów zrobionych w ostatnim stuleciu w nazwach miejscowych z terytorium ZSRR można — zdaniem W. Żuczkiewicza — przypisać autorom map geograficznych, którzy zgodnie z istniejącymi przepisami obowiązani byli podawać na mapach nazwy zgodne z brzmieniem i pisownią literackiego języka rosyjskiego. Podawano więc na mapach Ковно zamiast Каунас, Поневеж zamiast Поневежис itd. Nawet stosunkowo nowa instrukcja z 1955 roku dotycząca podawania nazw geograficznych na mapach zaleca brać tylko nazwy z drukowanych wykazów urzędowych, które nie są pozbawione błędów.

W. Żuczkiewicz uważa, że nazwy geograficzne mogą być badane z punktu widzenia różnych potrzeb i opracowywane różnymi metodami. Sama analiza językowa nie zawsze wystarcza. Nazwy miejscowe powinny być opracowywane wszechstronnie, duże zwłaszcza usługi może oddać metoda statystyczna pozwalająca wykryć ogólne prawidłowości nazewnictwa geograficznego. Autor przestrzega przed jednostronnym podejściem do materiału toponomastycznego, wspomina o błędach popełnianych w badaniach toponomastycznych, natomiast nic nie mówi, jakie jest konieczne przygotowanie naukowe do pracy tego rodzaju i jakimi założeniami metodologicznymi badacz powinien się kierować. Założenia te podaje i szeroko omawia S. Rospond w rozprawie pod tytułem Onomastyka słowiańska. Osiągnięcia badawcze i postulaty metodologiczne, cz. II. Onomastica III, 1957, s. 93—115.

Poruszając zagadnienie pochodzenia nazw miejscowości od świata roślinnego autor pisze, że osiedlu nadawano z reguły nazwę od tej cechy krajobrazu, która odróżniała dane osiedle od innych okolicznych miejscowości. Świerk i sosna występują na obszarze Białorusi tak powszechnie, że nie mogą stać się cechą charakterystyczną tylko niektórych osad. Dlatego też na Białorusi prawie nie występują nazwy takie jak: *Sosnowka, Chwojowka, Jełowka, Jelnia* (s. 7). Uwaga ta w całej pełni chyba nie jest słuszna, ponieważ przynajmniej na białoruskim pograniczu językowym we wschodniej części woj. białostockiego (na terenie Polski) nazwy tego typu są dość częste. Nazwy typu *Jałówka* od *jałowy* 'świerkowy' noszą na Białostocczyźnie osiedla, małe rzeki i uroczyska[2].

Tylko dla 75% nazw geograficznych z obszaru Białorusi można, według opinii W. Żuczkiewicza, podać etymologię. Etymologii pozostałej części nazw nie można podać ze względu na ich zniekształcenia i zmiany. Starsze nazwy geograficzne mają bardziej zawiłą strukturę i niejasną etymologię. Hydronimy są na ogół nazwami starszymi i w porównaniu z nazwami osiedli bardziej jednolitymi. Nazwy miejscowości two-

[2] M. Kondratiuk, Zależność nazw geograficznych Białostocczyzny od fizjografii terenu na przykładzie nazw typu Jałówka. „Acta Baltico-Slavica", t. I, Białystok 1964, str. 259—266.

rzą warstwę nazw nowszych, są bardziej różnorodne, ciekawsze i dlatego zdaniem autora zasługują na większą uwagę. Z ilościowego zestawienia nazw objaśnionych i niejasnych widać, że największy procent nazw niejasnych tworzą nazwy rzeczne (77%), nieco mniejszy nazwy jezior (72%), i najmniejszy nazwy osiedli (21,3%).

Wydaje się, że procent niejasnych nazw geograficznych znacznie by się zmniejszył, gdyby autor uwzględnił dotychczasowe osiągnięcia onomastyki słowiańskiej, nazwy niejasne historycznie przeanalizował i sprawdził ich brzmienie urzędowe z brzmieniem gwarowym bezpośrednio w terenie. Autor podobno niektóre tylko nazwy sprawdził w terenie. Za podstawę badań toponomastycznych przyjął prawie wyłącznie materiał filologiczny. Rzeki lokalizuje przez podanie ich dorzeczy. Przy nazwach jezior i miejscowości w nawiasach podaje nazwę rejonu według podziału administracyjnego BSRR z 1 stycznia 1960 r. Cały materiał toponomastyczny omawia w trzech rozdziałach wydzielonych na podstawie charakteru nazywanych obiektów.

W rozdziale zatytułowanym „Nazwy rzek" W. Żuczkiewicz stwierdza, że największe trudności wyłaniają się przy analizie językowej rzek dużych. Dlatego też z 9-ciu dużych rzek, o długości przekraczającej 500 km, podał etymologię tylko jednej. Dalej stwierdza, że obiekty mniejsze i nowsze nazywane są od obiektów większych i starszych. Od nazw dużych rzek nazywane są osiedla, małe zaś rzeki noszą nieraz nazwy od miejscowości. Nazwy rzek dzieli W. Żuczkiewicz na następujące grupy znaczeniowe: 1) Nazwy rzek od świata zwierzęcego; 2) Nazwy rzek od świata roślinnego; 3) Nazwy rzek od barwy i właściwości wody; 4) Nazwy rzek od właściwości strumienia i cech gruntu; 5) Nazwy pochodzenia litewskiego. Przeszło 600 rzek autor nie zaliczył do żadnej z powyższych grup ze względu na ich niejasną etymologię. Część z tych rzek próbuje pogrupować według podobieństwa form, np. nazwy rodzaju żeńskiego z końcówką na -a/-ja/ nazwy z sufiksami deminutywnymi etc. Podział ten również nie ogarnia wszystkich nazw. Etymologie wielu rzek podanych przez autora budzą zastrzeżenia, np. źródłosłów rzek: *Świsłocz* i *Isłocz* objaśniane jako droga wodna z rzeką Wisłą (s. 15) lub rzeki *Berezyny* od wyrazu brzeg, tj. rzeka z brzegami (s. 17).

Klasyfikując nazwy jezior pod względem leksykalno-znaczeniowym bierze pod uwagę tylko te jeziora, których powierzchnia jest nie mniejsza niż 10 ha. Zalicza je do sześciu grup: 1) Nazwy charakteryzujące właściwości jeziora, a więc jego kształt, wielkość, głębokość, barwę wody itd.; 2) Nazwy jezior od świata roślinnego; 3) Nazwy jezior od świata zwierzęcego; 4) Nazwy jezior od nazw osiedli; 5) Nazwy związane z legendami, obrzędami i kultem religijnym; 6) Nazwy pochodzenia litewskiego lub łotewskiego.

Najwięcej miejsca w swojej pracy poświęca W. Żuczkiewicz nazwom osiedli. Porusza zagadnienie stosunku nazw geograficznych do nazw osobowych. Na licznych mapkach i w zestawieniach pokazuje rozmieszczenie geograficzne poszczególnych typów nazw na obszarze BSRR. Nazwy osiedli również klasyfikuje pod względem znaczeniowym. Oto główne kategorie nazw wedle tej klasyfikacji:

1) Nazwy charakteryzujące przyrodzone właściwości krajobrazu;

2) Nazwy wyrażające stosunki społeczno-ekonomiczne;

3) Nazwy charakteryzujące samo osiedle;

4) Nazwy osiedli utworzone od nazw osobowych;

5) Nazwy osiedli utworzone od nazw rzek, jezior lub miast;

6) Nazwy związane z religią i kultem;

7) Nazwy nowe tj. niedawno nadane osiedlom;

8) Nazwy niesłowiańskiego pochodzenia (litewskie, łotewskie, tatarskie i inne);

9) Nazwy ciemne, ale często występujące na obszarze Białorusi;

10) Pojedynczo występujące nazwy ciemne i nazwy o znaczeniu leksykalnym stosunkowo jasnym, ale nie mieszczące się w ramach żadnego z wymienionych typów. Każda z tych grup (oprócz 6, 7, 9) dzieli się na podgrupy przeważnie według kryterium znaczeniowego. Nazw z grupy 7 jest na terytorium BSRR około 340. Powstały one wskutek zamiany nazw dotychczasowych na nowe bądź założenia osad nowych. Dla około 220 osiedli nazwanych dawniej należałoby zdaniem autora nadać nazwy nowe, ponieważ ich dzisiejsze brzmienie jest nieprzyzwoite i ubliżające mieszkańcom tych osiedli.

W zakończeniu W. Żuczkiewicz mówi o nazwach geograficznych typowych tylko dla terytorium Białorusi i nazwach występujących również na innych obszarach Związku Radzieckiego.

Praca W. Żuczkiewicza ma kilka zasadniczych braków. Są one następujące:

1) Autor posługuje się materiałem toponomastycznym zaczerpniętym tylko z map i wykazów urzędowych. W nieznacznym stopniu uwzględnia dane gwarowe i prawie całkowicie pomija źródła historyczne, lustracje, inwentarze, słowniki geograficzne oraz inne dokumenty, które mogłyby wiele wnieść do historii i etymologii nazw.

2. Nie liczy się z dotychczasowymi osiągnięciami toponomastyki słowiańskiej. Nie uwzględnia wyników ani nie powołuje się na takie chociażby prace z toponomastyki wschodniosłowiańskiej lub ogólno-słowiańskiej, ale ważnej ze względów metodycznych, jak prace: W. Taszyckiego Słowiańskie nazwy miejscowe (Ustalenie podziału), Kraków 1946, Z. Stiebera Toponomastyka Łemkowszczyzny. Łódź 1948, S. Hrabca. Podział znaczeniowy rosyjskich nazw miejscowych (Księga pamiątkowa 75-lecia Towarzystwa Naukowego w Toruniu, Toruń 1952), J. Rozwadowskiego Studia nad nazwami wód słowiańskich, Kraków 1948, L. Ossowskiego Gwarowe białorusko-ukraińskie nazwy miejscowe na -iča (Onomastica I, 1955), H. Safarewiczowej Nazwy miejscowe typu Mroczkowizna, Klimontowszczyzna, Wrocław 1956, S. Rosponda Klasyfikacja strukturalno-gramatyczna słowiańskich nazw geograficznych, Wrocław 1957, A. M. Sieliszczewa Iz staroj i nowoj toponomii, Moskwa 1939, oraz innych prac i artykułów. Znajomość tych prac pozwoliłaby autorowi uniknąć niektórych błędów metodycznych i merytorycznych.

3. Stworzony przez autora podział leksykalno-znaczeniowy nazw geograficznych ma kilka braków. Chyba zbędne jest tworzenie osobnego podziału dla nazw rzek i osobnego dla nazw jezior. Grupy obu tych podziałów w zasadzie pokrywają się. Kryterium podziału nazw osiedli nie jest jednolite. Na równi z kryterium znaczeniowym wydziela grupy i podgrupy na zasadzie przynależności do grupy językowej lub jakiegoś jednego języka. Wydziela w osobną grupę nazwy niedawno nadane osiedlom. Autor w swoim podziale nie uwzględnia zupełnie czynników formalnych (struktury słowotwórczej nazw), procesu przejścia nazw osobowych w nazwy geograficzne. Łączy w jedne grupy i podgrupy różne strukturalnie i znaczeniowo nazwy, np.: Грибово i Грибачи (s. 36), Озеро i Озераны (s. 37), Мосты i Мостовляны (s. 45). Poszczególne grupy i podgrupy zachodzą na siebie. Nazwy obcego pochodzenia powinny się znaleźć w grupach stworzonych dla nazw białoruskich. W podziale W. Żuczkiewicza nie mieszczą się zupełnie nazwy typu *Wola*, *Subbota Pjatnica*, tj. nazwy, które według klasyfikacji W. Taszyckiego zaliczane są do podgrupy nazw kulturalnych czyli oznaczających dzieła rąk ludzkich albo urządzenia, instytucje,

wytwory kultury społecznej i duchowej. Zastosowany przez autora podział nazw miejscowych nie daje należytej systematyzacji materiału toponomastycznego i nie ułatwia wykorzystania go dla celów naukowych.

4. Z powodu niedostatecznego uwzględnienia dotychczasowej literatury przedmiotu autor ma trudności w interpretacji językowej wielu nazw geograficznych. Część nazw zaliczonych do grupy nazw niejasnych jest omówiona w literaturze naukowej, np. nazwy *Wola, Wólka, Rzeczyca, Orla, Świsłocz, Żary* i inne [3]. Znaczenie wielu nazw uznanych za leksykalnie niezrozumiałe można odnaleźć w słownikach opisowych i etymologicznych np. nazwa wsi *Plenta* rejonu starobińskiego pochodzi zapewne od apelatywu *plant* l. mn. planty, tj. nasyp pod kolej żelazną lub miejsce do przechadzek wysadzone drzewami i krzewami [4].

Braki metodyczne i merytoryczne recenzowanej pracy tłumaczy częściowo jej pionierski charakter w nauce białoruskiej. Opracowanie nazw miejscowych i rodnych z tak dużego obszaru i o tak różnorodnej i skomplikowanej problematyce jest ambicją godną i zaszczytną, ale przerastającą możliwości i siły jednego badacza. Autor wskazuje raczej na bogactwo problematyki i wartość materiału toponomastycznego z obszaru Białorusi lecz materiału tego nie opracowuje w sposób zadowalający. Praca ma wartość głównie materiałową. Zawiera dużo słusznych, choć nie za rsze dostatecznie udokumentowanych materiałem, stwierdzeń dotyczących nazewnictwa geograficznego. Cennym elementem w pracy są niektóre zestawienia statystyczne oraz lokalizacja większych skupień nazw obcego pochodzenia. Ze względu na wymienione braki praca nie może być wzorem dla dalszych badań z tego zakresu.

Michał Kondratiuk

[3] Zob. „Bibliografia onomastyki polskiej do roku 1958 włącznie". Wykaz omówionych wyrazów. Kraków 1960, str. 285—315.

[4] Podręczny słownik języka polskiego. Przedruk fotooffsetowy na podstawie wydania M. Arcta z 1939 r. Warszawa 1956; Słownik wyrazów obcych, wydanie trzecie, Warszawa 1958.

J. S. Otrębski, *Język Jaćwiagow*, „Woprosy sławianskogo jazykoznańja", nr 5, Moskwa 1961 str. 3—8.

Praca poświęcona językowi Jaćwingów napisana została częściowo na podstawie wyników badań dialektów litewskich, powstałych na substracie jaćwieskim, częściowo zaś przy wykorzystaniu niektórych danych toponomastycznych z dawnego obszaru Jaćwieży. Analizując materiały autor stwierdza, że język jaćwieski spośród języków bałtyjskich bliższy był językowi pruskiemu niż litewskiemu, a następnie sugeruje, że był on językiem przejściowym między językami bałtyjskimi a słowiańskimi. Przypominając dawne prace Brücknera autor nawiązuje do kwestii oddziaływań językowych i kulturowych Polski na Prusy oraz Rusi na Litwę i wyraża przypuszczenie, że istniały znaczne wpływy językowe ruskie na język Jaćwingów w wyniku m. in. pokojowego współżycia sąsiedzkiego. Stosunki językowe polsko-jaćwieskie wg autora lepiej zaznaczone są na gruncie polskim podziałem polskiego obszaru językowego na część zachodnią i wschodnią, przy czym ta ostatnia (Mazowsze, Małopolska) wyodrębnia się dzięki oddziaływaniu języka jaćwieskiego.

J. J.

J. Otrębski, *Namen von zwei Jatwingerstämmen*, „Slavische Namenforschung", nr 27, Berlin 1963, str. 204—209.

Przedmiotem artykułu są dwie nazwy używane we wczesnym średniowieczu na oznaczenie Jaćwieży i Jaćwingów. Autor uważa, że zarówno forma *Sudowia*, jak i *Jaćwież* oznaczały

w owym czasie dwa różne regiony plemienne w obrębie jednego zespołu, w którym Sudowia obejmowała zachodnią (północno-zachodnią) część terytorium jaćwieskiego. Jaćwież właściwa zaś — wschodnią. Ta ostatnia nazwa była też nazwą ogólnoszczepową. Lokalizacja terenowa obu plemion sprawiła, że u słowiańskich sąsiadów stykających się z Jaćwingami nazwa tego plemienia objęła całość terytoriów plemiennych, łącznie z Sudawami. Podobnie u sąsiadów zachodnich, którzy nazwę najbliższych im Sudawów uogólniali także na pozostałe plemiona jaćwieskie. Nazwy Jaćwieży — *Jatuvingai* i *Sudowia* autor wywodzi od nazw rzecznych Jata i Suda, przy czym nazwą tej ostatniej posłużyła niewątpliwie za podstawę do uformowania się *Sudinoi* i opublikowania tego terminu przez Ptolemeusza.

J. J.

J. Otrębski, *Das Jatvingerproblem*, „Die Sprachezeitschrift für Sprachwissenschaft", t. IX, z. 2, Wiesbaden-Wien 1963, str. 157—167.

Kolejna praca autora poświęcona problematyce Jaćwieży jest z serii ostatnio przez niego opublikowanych najobszerniejsza. Zawiera niejako podsumowanie badań lingwistycznych prowadzonych na kanwie dialektów litewskich, powstałych na podłożu jaćwieskim, analizy niektórych zjawisk i właściwości językowych na terenie miejscowości z dawnego obszaru plemiennego Jaćwieży. Analizie tych materiałów poświęcona jest znaczna część rozprawy. Interesujące uwagi o nazwach plemiennych Jaćwieży (*Sudowia, Jaśwież, Dainava*) poszerzone zostały interpretacją genezy nazwy Mazowsza. Autor wywodzi ją od nazwy jaćwieskiego okręgu plemiennego Mazava, położonego nad rzeką Maza z domniemanym ośrodkiem grodowym *Mazaviskis*. Ośrodek ten jeszcze jednego plemienia jaćwieskiego autor lokalizuje w okolicy dzisiejszego Pułtuska.

W artykule podkreśla się znaczenie badań nad Jaćwieżą nie tylko dla językoznawstwa indoeuropejskiego, ale również i dla filologii polskiej. W pierwszym wypadku wskazuje się na możliwość rozszerzenia dotychczasowej wiedzy poprzez ewentualne uchwycenie dialektów przejściowych bałtyjsko-słowiańskich, co by miało istotne znaczenie dla poznania stosunków językowych pomiędzy tymi dwoma masywami językowymi. W drugim wypadku autor wskazuje na wyodrębnioną pozycję języka polskiego, w którym występują właściwości obce zarówno językom zachodniosłowiańskim jak i wschodniosłowiańskim. Niektóre z nich są charakterystyczne dla całego polskiego terenu językowego i języka literackiego (np. akcent), inne zaś występują jedynie we wschodnich dialektach polskich (np. mazurzenie). Przyczyny tych właściwości nie są jeszcze — zdaniem autora — wyjaśnione i wytłumaczenia ich należy szukać w dalszych badaniach nad Jaćwieżą, która odegrała dużą rolę nie tylko w historii języka polskiego, ale także w historii polskiej narodowości i zapewne jej państwowości.

J. J.

E. Smułkowa, *Przykłady zróżnicowania morfologicznego gwar białoruskich Białostocczyzny* (z 2 mapkami), „Sprawozdania z prac naukowych Wydziału Nauk Społecznych PAN", rok III, z. 5 (17), Wrocław—Warszawa 1960, str. 45—56.

Praca E. Smułkowej omawia cztery wybrane zagadnienia z zakresu deklinacji i koniugacji w białoruskich gwarach na Białostocczyźnie, mianowicie: 1) końcówkę *-e* pod akcentem w dopełniaczu l. p. rzeczowników rodzaju żeńskiego oraz w mianowniku l. mn. rzeczowników rodzaju męskiego i żeńskiego; 2) formy czasowników zwrot-

nych; 3) końcówki *-om, -och* pod akcentem w celowniku i miejscowniku rzeczowników rodzaju męskiego i nijakiego; 4) czas przyszły złożony typu *rab'ić'imu*. Dwa pierwsze zagadnienia są zjawiskami do dzisiaj w gwarach żywotnymi, natomiast trzecie i czwarte są zachowanymi archaizmami.

Końcówka *-e* (pochodząca z tak zwanego *jać* trzeciego), wprowadzona przez wyrównanie do dopełniacza l. p. grupy rzeczowników żeńskich miękkotematowych (tak zwanych tematów na *-ja*), zachowała się w omawianych gwarach tylko wtedy, kiedy padał na nią akcent (np. *z'aml'é*). W pozycji nieakcentowanej została zastąpiona przez końcówkę *-i* (np. *v'íšńi*), względnie *-y* po spółgłosce stwardniałej (np. *hrúšy*). Współcześnie końcówki *-e* w dopełniaczu l. p. rzeczowników żeńskich pod akcentem nie ma w ogóle tylko w gwarach południowo-wschodniej części pow. sokólskiego, wschodniej części pow. białostockiego oraz w gwarach okających na zachód od rzeczki Brzozówki i na zachodnim pobrzeżu Puszczy Knyszyńskiej. W pozostałych gwarach białoruskich i przejściowych białorusko-ukraińskich na południe od linii łączącej Ruszczany — Żółtki — Klepacze (na zach. od Białegostoku) — Sokółkę (i stąd na wschód) — do granicy ZSRR końcówka *-e* w dopełniaczu l. p. rzeczowników żeńskich pod akcentem nie tylko utrzymała się w tematach miękkich i stwardniałych (pierwotnie miękkich), ale rozszerzyła się także na grupę rzeczowników żeńskich twardotematowych z tematem zakończonym na spółgłoskę *-r-*, czyli: *z'aml'é, m'äžé, z haré*, obok *vadý, ruk'í*. Natomiast w gwarach akających na północ od wymienionej linii (przede wszystkim w pow. dąbrowskim i w części pow. sokólskiego) końcówka *-e* pod akcentem rozszerzyła się w dopełniaczu l. p. na wszystkie rzeczowniki żeńskie twardotematowe, dając nie tylko: *z'ambré, m'äžé, z haré* ale też *vadé, ruk'é, v'asné* itp.

W mianowniku l. mn. miękkotematowych rzeczowników męskich końcówki *-i, -y* występują także tylko w pozycji nieakcentowanej, natomiast pod akcentem występuje wprowadzona do tego przypadku w wyniku tendencji wyrównawczych końcówka *-e*. Całkowity brak tej końcówki nawet w pozycji akcentowanej stwierdzono tylko we wschodniej części pow. białostockiego, w trójkącie między miejscowościami Sokole — Bobrowniki — Bołtryki. W pozostałych gwarach na południe od linii łączącej Żółtki — Klepacze — Sobolewo — Bobrowniki (łukiem na północ od Załuk) występuje końcówka *-e* w mianowniku l. mn. rzeczowników męskich miękkotematowych, stwardniałych oraz rozszerza się na grupę rzeczowników twardotematowych z tematem zakończonym na spółgłoskę *-r-*, czyli: *koval'é, staražé pazuré* obok *synýy, bac'k'í*. Wyjątek na tym terenie stanowi obszar na południe od Białegostoku (od wsi Kruszewo nad Narwią do okolic wsi Lewickie, Hołówki Stare, Klewinowo) z końcówką *-e* w tematach twardych po spółgłoskach nietylnojęzykowych (*koval'é, staražé, pazuré, syné* ale *bac'k'í*). Na północ od wyznaczonej linii końcówka *-e* pod akcentem rozszerzyła się na wszystkie rzeczowniki męskie twardotematowe dając w wyniku nie tylko *koval'é, staražé, pazuré* ale też *syné, vałé, masté, bac'k'é, voųk'é* itp.

Końcówka *-e* z mianownika l. mn. rzeczowników żeńskich miękkotematowych pod akcentem w gwarach na północ od linii Żółtki — Klepacze — Sobolewo — Bobrowniki (por. wyżej) rozszerzyła się na rzeczowniki żeńskie twardotematowe, ale tylko z tematem zakończonym na spółgłoskę tylnojęzykową, np. *žaŋk'é, dačk'é* itp.

Gwary z końcówką *-e* w mianowniku l. mn. rzeczowników męskich i żeńskich nawiązują do analogicznego zjawiska i szerokiego zasięgu w gwarach na terenie BSRR. Brak natomiast dotychczas danych z terenów BSRR o za-

sięgu końcówki *-e* w dopełniaczu l.p. rzeczowników żeńskich.

Zjawisko „sakania", tj. twardej wymowy *s* w zaimku zwrotnym (np. *kupájusa*) występuje na wąskim pasie (15 — 20 km) wzdłuż granicy ZSRR, poczynając od południowo-wschodniego skrawka pow. augustowskiego, przez wschodnią część pow. sokólskiego i północno-wschodnią część pow. białostockiego. Wymowa sakająca, która stanowi przedłużenie gwar zachodnio-grodzieńskich na terenie BSRR, obecnie cofa się na rzecz wymowy z *s'* palatalnym ("siakanie"). Przechodzenie z wymowy sakającej na siakającą w 1 i 2 os. czasowników powoduje w drodze wyrównania morfologicznego hiperpoprawne formy z palatalnym *ć* także w 3 os. l.p. i l.mn. oraz w bezokoliczniku (np. *kupájeć'c'a, kupájuć'c'a, kupáć'c'a*, zamiast *kupájecca, kupájucca, kupácca* z poprawną stwardniałą w białoruskim geminatą *cc* z dawnego *tas*). Formy tego typu spotyka się na pograniczu gwar sakających i siakających. Bezokoliczniki z palatalnym *ć* występują jeszcze w gwarach na prawym brzegu Narwi prawie po Białystok, lecz tłumaczą się tam zachowaniem dawnego wygłosowego *-i* bezokolicznika. Formy z palatalnym *ć* w 3 os. l.p. i l.mn. i w bezokoliczniku w okających gwarach na południe od Narwi i Białowieży powstały pod wpływem ukraińskim.

Zaimek zwrotny przy czasowniku szczególnie w rodzaju nijakim czasu przeszłego (w niektórych gwarach też w rodzaju męskim czasu przeszłego oraz w 1 os. l.p. i l.mn. czasu teraźniejszego) występuje z samogłoską *-o* (np. *kupáłaso* lub *kupáłas'o*). Zasięg zjawiska pokrywa się w zasadzie z obszarem gwar akających, tylko na południu wychodzi aż poza Bielsk Podlaski. Przyczyną jego powstania była morfologiczna dążność do zachowania rodzaju nijakiego, który w gwarach akających ujednolicał się w czasownikach zwrotnych z rodzajem żeńskim (np. *janá bajáłasa* jak *janá bajáłasa*). Potwierdza to brak form z *-o* w rodzaju żeńskim czasu przeszłego oraz tylko forma *s'e* w gwarach okających.

Końcówki *-om, -och* pod akcentem w celowniku i miejscowniku l.mn. rzeczowników męskich i nijakich wobec *-am, -ach* w pozycji nieakcentowanej występują tylko w pewnych gwarach jako zanikający archaizm. Stan pierwotny jest już wszędzie mocno zachwiany na korzyść końcówek *-am, -ach*. Najwięcej form z *-om* zanotowano w gwarach na północ i wschód od Białegostoku. Na południe od Białegostoku nawet pod akcentem obok *-om* występuje *-am*, na południe od Narwi tylko *-am*. Końcówka *-och* pod akcentem (ale zawsze obocznie do *-ach*) występuje w gwarach na północ od Białegostoku i wąskim paskiem na wschodzie sięga aż po Narew. Brak końcówki *-och* w gwarach na południe od Białegostoku. Pojawia się dopiero w gwarach przejściowych na południe od Narwi, ale w zupełnie odmiennych warunkach. Oba zjawiska, chociaż z pewnymi różnicami, nawiązują do gwar na terenie BSRR.

Formy czasu przyszłego złożonego typu *rab'ić'(i)mu* występują w postaci jeszcze bardziej resztkowej. Wypiera je prawie całkowicie czas przyszły złożony typu *búdu rab'ić'*. Nieliczne przykłady zanotowano na terenie na północ od Narwi (Jałówka, Nietupa, Ostrów Południowy, Kamionka Stara, Nomiki, Nowodziel, Skieblewo). Zjawisko znane też z terenów BSRR. Brak łączności między obydwoma obszarami autorka tłumaczy szybkim zanikiem tego zjawiska w terenie.

Na podstawie analizy powyższych cech morfologicznych autorka wyodrębnia północno-wschodnie gwary akające, które obejmują południowo-wschodni skrawek pow. augustowskiego, pow. dąbrowski, sokólski i wschodnią część pow. białostockiego i mają najwięcej opozycji morfologicznych w stosunku do reszty gwar. Zwraca także uwagę na

wyróżniające się gwary na terenie najwcześniejszej kolonizacji północno-wschodniej części Białostocczyzny (już w XVI w.) na południowy-zachód od Krynek i koło Gródka i tłumaczy ich odrębność innym pochodzeniem elementu osadniczego.

Spośród szerzących się od zachodu cech polskich autorka przytacza: czas przyszły złożony typu *búdu rab'íć* zamiast ogólnobiałoruskiego *búdu rab'ić'*, sufiks *-ak* na oznaczanie istot niedorosłych: *c'elák*, *jehńák* (ale jeszcze w lmn. *c'eláta* obok *jehnak'é*), akcent na ostatniej zgłosce czasownika w czasownikach zwrotnych: *astałá's'a*, *trymałós'e*.

Tadeusz Zdancewicz

E. Smułkowa, *O białoruskim ǵéga 'krzemień' (Przyczynek do zagadnienia substratu bałtyckiego w historii języków słowiańskich)*, „Z polskich studiów slawistycznych", Seria 2, Językoznawstwo, Prace na V Międzynarodowy Kongres Slawistów w Sofii 1963, Warszawa 1963, str. 215—221 (z mapką).

Autorka wysuwa tezę o litewskim pochodzeniu wyrazu *ǵéga* 'krzemień', występującego w gwarach białoruskich w pow. dąbrowskim i sokólskim na Białostocczyźnie oraz w gwarach grodzieńskich na terenie BSRR [1]. Wobec braku wyrazu *ǵega* (ew. *dega* por. niżej) w znaczeniu 'krzemień' w dzisiejszej litewszczyźnie literackiej (krzemień po litewsku nazywa się *titnagas*) i braku informacji o nim z gwar litewskich autorka łączy *ǵégę* z litewskim rdzeniem *deg-*, który występuje w czasowniku *dẽgti* 'palić' (*dẽginti* 'zapalić'), a szczególnie w rzeczownikach *dẽgas*, *dẽgalas* 'materiał palny, głownia, knot'.

Zasięg geograficzny *ǵéǵi* ogranicza się tylko do terenów sąsiadujących z litewskim obszarem językowym, gdzie należy się liczyć z możliwością bałtyckiego substratu językowego lub późniejszych wpływów litewskich bądź historycznych w granicach W. Ks. Litewskiego, bądź współczesnych ze strony enklaw ludności litewskiej. Ten postulat metodologiczny potwierdzają badania J. Rozwadowskiego [2] i K. Moszczyńskiego [3], którzy stwierdzają w okolicach Wołkowyska, Świsłoczy Słonima i Korycina istnienie wielu bałtyckich nazw miejscowych i terenowych oraz licznych litewskich zapożyczeń słownikowych.

Występowanie palatalnego *ǵ* zamiast *d'* (lit. *dẽgas*, blrs. *ǵéga*) wyjaśnia autorka pochodzeniem pożyczki z litewskich dialektów południowych i południowo-wschodnich z częstym przejściem palatalnych *t, d* w *k, g*. Na poparcie tego przytacza opinię J. Rozwadowskiego o występowaniu faktów wschodnio-litewskich w gwarach okolic Wołkowyska i Świsłoczy na terenie BSRR i Korycina na Białostocczyźnie [4] oraz własną obser-

[1] Obok najczęstszej postaci *ǵéga* wyraz występuje w odmiankach *dz'éha* (Roś k. Wołkowyska), *ǵérga* (okolice Krynek i Gródka), *ǵézga* (Hruskie pow. augustowski), *k'écka* (Krasnybór, pow. augustowski).

[2] J. Rozwadowski, O pierwotnym stosunku wzajemnym języków bałtyckich i słowiańskich, „Rocznik Slawistyczny", t. 5, Kraków 1912, str. 1—36.

[3] K. Moszyński, Nowogródzkie pod względem etnograficznym, „Ziemia", 1925, str. 10—12.

[4] Pomimo wyłącznie sprawozdawczego charakteru tej notatki muszę zaznaczyć, że J. Rozwadowski używał terminu „wschodnio-litewski" na określenie dialektu wschodnio- i środkowoaukształckiego oraz dialektu dzuków (por. J. Rozwadowski, Języki bałtyckie, Encyklopedia polska, t. III, dział III (część II), Język polski i jego historia, cz. II, Kraków 1915, str. 368—369). Stąd przytoczone cytaty dowodzą tylko istnienia w wymienionych gwarach białoruskich faktów litewskich (z wyłączeniem zachodnioaukształckich i żmudzkich), ale nie koniecznie pochodzących z dialektów litewskich z przejściem *t, d* w *k' g'*, leżących w „najbardziej południowej części litewskiego obszaru językowego, mniej więcej na linii Punsk-Lazdijai—Kapčiamiestis—Švendubrė (Ratnyčia)—Kabeliai—Dubičiai—Dieveniškės" (J. Otrębski, Gramatyka języka litewskiego, t. I, Warszawa 1958, str. 354—355).

wację o zgodności geografii bezspornego lituanizmu *dýrsa* (lit. *dirsė, dirsa* obok *ďirsa*) 'kostrzewa (*Bromus*)' w postaci *ǵirsa* z geografią *ǵéǧi*. W związku z postacią nagłosu autorka wyjaśnia odmiankę *dz'éha* uważając ją za zapożyczenie z litewskiego w postaci **dega* całkowicie przyswojone przez białoruski system fonetyczny (z przejściem *ď* w *dz'* (dziakanie) i *g* w *h*). W ten sposób oba zapożyczenia układają się w pary: *dýrsa* : : *ǵirsa, dz'éha* (z **dega*) : *ǵéga*.

Ważnym argumentem za niesłowiańskim pochodzeniem wyrazu *ǵéga* jest według autorki brak w nim przejścia nagłosowego *ǵ* w *ž* (palatalizacji) powszechnego na gruncie słowiańskim (np. indoeuropejski rdzeń *dhegu̯h-* 'palić się', lit. *deg-*, daje jeszcze nie wyjaśnioną postać prasłowiańską **geg-* późniejsze *žeg-*) oraz brak przejścia obu *g* w *h*, powszechnego w białoruszczyźnie.

Opierając się na licznych formacjach pochodnych od *ǵéǧi* autorka uznaje pożyczkę za „bardzo starą", wątpi jednak w możliwość odniesienia jej do epoki jaćwieskiej. Postać *ǵérga*, która występuje w gwarach okolic Krynek i Gródka, datuje ona na wiek XVI. Bierze przy tym pod uwagę odrębność tamtego osadnictwa oraz zwężenie znaczenia zapożyczenia do 'drobne krzemyki do gry'.

Z litewskim *titnagas* łączy autorka (za J. Rozwadowskim) białoruskie *cygńik* 'krzemień', a także zanotowaną w Wyłudach koło Korycina postać *cýga* 'ts.' Autorka przypuszcza możliwość związku etymologicznego między litewskim *titnagas* i *dẽgti*.

Tadeusz Zdancewicz

Odpowiedź recenzentowi

Recenzja T. Zdancewicza (za udostępnienie jej rękopisu uprzejmie dziękuję redaktorowi dr J. Antoniewiczowi) zwróciła moją uwagę na potrzebę ponownego sformułowania niektórych myśli zawartych w artykule O białoruskim *ǵ'e g a* 'krzemień', ponieważ zostały one zrozumiane i przedstawione przez recenzenta niezgodnie z założeniami autorki.

1. Sprawa chronologii zapożyczenia. Recenzent stwierdza, że „...autorka uznaje pożyczkę za bardzo starą, wątpi jednak w możliwość odniesienia jej do epoki jaćwieskiej". Rzecz polega na nieporozumieniu. Przytaczając hipotezę prof. J. Otrębskiego o jaćwieskim pochodzeniu przejścia *t ď* w *ŧ ǧ* w dialektach litewskich nie mam żadnych podstaw by poddawać ją w wątpliwość. Daję temu wyraz na str. 219 mówiąc: „Hipotezy tej nie można nie brać pod uwagę, zwłaszcza, że omawiana tu niesłowiańska nazwa krzemienia występuje również tylko w tych gwarach białoruskich, które znajdują się na terenie pojaćwieskim". W dalszej części artykułu chodziło o wyraźne oddzielenie tego co pewne od tego co hipotetyczne. Postaci wyrazu *ǵ'erga* nie datuję na wiek XVI. Stwierdzam tylko, że białoruscy osadnicy już w XVI wieku zamieszkujący okolice Krynek i Gródka posiadali w swym leksyku wyraz *ǵ'ega*, który stopniowo był wypierany przez nazwę słowiańską *kr'emeń, kram'ur*. Postać *ǵ'erga* jest wtórną deformacją nazwy obcobrzmiącej na obszarze peryferycznym.

2. Sprawa ewentualnego związku etymologicznego między *titnagas* i *dẽgti*. Artykuł pisałam przed ukazaniem się 14 zeszytu Litauisches Etymologisches Wörterbuch E. Fraenkla. Dlatego też końcowe jego zdania (por. str. 219) były zwrotem pod adresem lituanistów mogących dać na to pytanie odpowiedź. Obecnie wiadomo (por. LEW str. 1103—1104), że związku takiego nie ma.

3. Zgadzam się z recenzentem (por. recenzja przypis 4), że przytoczone na str. 217 (za Rozwadowskim) fakty litewskie zaobserwowane w gwarach białoruskich interesującego nas obszaru odnoszą się do terenu szerszego niż ten,

na którym *t' d' ≥ k' g'*. Nie tracą jednak przez to swej pomocniczej wartości dowodowej, ponieważ gwary z przejściem *t' d' w k' g'* wchodzą w zakres dialektu określanego przez Rozwadowskiego mianem „wschodniolitewski". Wprowadzenie innej niż Rozwadowskiego terminologii i klasyfikacji dialektów litewskich w artykule tego typu nie było potrzebne. Tym bardziej, że tradycyjna klasyfikacja Rozwadowskiego jest powszechnie znana, a dla czytelnika nie specjalisty nawet wygodniejsza, gdyż od razu orientuje z grubsza w rozmieszczeniu geograficznym dialektów Litwy.

Elżbieta Smułkowa

St. Glinka, *Granica językowa i przykłady zróżnicowania fonetycznego gwar białoruskich Białostocczyzny* (z mapką), „Sprawozdania z prac naukowych Wydziału Nauk Społecznych PAN", rok III, z. 5 (17), Wrocław—Warszawa 1960, str. 36—45.

Artykuł Stanisława Glinki zajmuje się kilkoma problemami, dotyczącymi gwar białoruskich we wschodniej części woj. białostockiego [1]. Są to następujące zagadnienia: 1) granica zachodnia gwar białoruskich z gwarami polskimi i południowa z gwarami ukraińskimi; 2) cztery wybrane problemy z fonetyki (akanie [2], jakanie [3], wymowa grupy *au*, mazurzenie [4]; 3) podział wewnętrzny gwar białoruskich na Białostocczyźnie na podstawie zasięgów zjawisk akania i mazurzenia (częściowo też jakania); 4) wypadki zgodności granic językowych z historycznymi granicami politycznymi; 5) historia i kierunki osadnictwa na Białostocczyźnie; 6) miejsce białoruskich gwar białostockich w całości gwar białoruskich.

Granicę zachodnią gwar białoruskich wyznacza autor z jak największym obiektywizmem, a nawet z pewną cesją na rzecz gwar białoruskich, za jedyną podstawę jej przeprowadzenia biorąc dane językowe. Jest to linia, do której „można znaleźć ludzi miejscowych, którzy jeszcze umieją mówić po białorusku". Są to najczęściej ludzie należący już do najstarszego pokolenia. Przebiega ona począwszy od Kanału Augustowskiego koło wsi Rudawka przez Puszczę Augustowską do Biebrzy pod Sztabinem, dalej wzdłuż Biebrzy aż do ujścia do niej Brzozówki, skąd lekkim łukiem wygiętym ku zachodowi idzie na po-

[1] Materiały, na których opiera się zarówno omawiany tutaj artykuł, jak i omówione wyżej artykuły E. Smułkowej, zostały zgromadzone przez Pracownię Filologii Białoruskiej Zakładu Słowianoznawstwa PAN w Warszawie w celu opracowania atlasu gwar białoruskich, które występują we wschodniej części woj. białostockiego (w powiatach: augustowskim, dąbrowskim, sokólskim, łapskim, mońkowskim i białostockim), oraz gwar przejściowych białorusko-ukraińskich i ukraińskich w południowo-wschodniej części woj. białostockiego (w powiatach: bielskim, hajnowskim i siemiatyckim). Większość tych materiałów autorzy jako pracownicy naukowi wym. instytucji zebrali sami w terenie. Aczkolwiek autorzy zastrzegają, że artykuły ich przedstawiają jeszcze stadium robocze opracowania materiałów (z wyjątkiem artykułu E. Smułkowej, O białoruskim *ǵéga* 'krzemień', por. wyżej, str. 505) dają one obraz rozmieszczenia gwar białoruskich i najważniejszych zjawisk fonetycznych w nich występujących, który już nie ulegnie żadnym zasadniczym zmianom. Dla przyczyn powyższych i z powodu ogłoszenia artykułów w publikacjach specjalistycznych, trudno dostępnych dla szerszego kręgu odbiorców, uważam za pożyteczne udostępnienie ich wyników społeczeństwu woj. białostockiego na łamach naszego pisma.

[2] akanie — tutaj tylko w wąskim znaczeniu wymowy nieakcentowanego *o* jak *a*, np. bírs. *aknó* zam. *okno* (kreseczka nad *o* oznacza miejsce akcentu).

[3] jakanie — wymowa nieakcentowanego etymologicznego *e* jak *a*, np. bírs. *s'astrá* zam. *s'estrá*.

[4] mazurzenie — wymowa *s, z, c, dz* zam. *sz, ż, cz, dż* w pewnych gwarach polskich. Pod wpływem mazowieckim też w gwarach białoruskich, np. bírs. *sápka*, zam. *szápka*, *zóyka* zam. *żóyka*, *noc* zam. *nocz*, *dazdź* zam. *dażdż*.

ludnie w kierunku Knyszyna, około 5 km na północ od Knyszyna skręca w kierunku północno-wschodnim i dochodzi niemal do rzeki Brzozówki, zawraca na południe i znów kieruje się do Knyszyna. W odległości ok. 5 km na wschód od Knyszyna zawraca w kierunku południowo-wschodnim i idzie lasami do rzeki Supraśl pod Wasilkowem, Supraślą na wschód do jej ujścia do Narwi, łukiem Narwi na południe (z nieznacznym odchyleniem na wschód), po czym między Łapami i Surażem zbacza na wschód od Narwi i wraca do rzeki koło wsi Zawyki. Granicę zachodnią gwar ruskich między Narwią i Bugiem wyznaczył w r. 1937 W. Kuraszkiewicz[5].

Za granicę południową gwar białoruskich uznaje autor w zasadzie Narew w jej biegu równoleżnikowym. Granica językowa jest tutaj mniej wyrazista, stanowią ją bowiem dialekty przejściowe białorusko-ukraińskie o różnym stopniu zbliżenia do gwar białoruskich. Na południe od Narwi najbardziej zbliżone do gwar białoruskich są puszczańskie gwary białowieskie. Z pozostałymi gwarami białoruskimi łączy je akanie, ale pod wpływem ukraińskim nie jest ono już konsekwentne. Pod tym samym wpływem nie ma w nich jakania i pojawiają się dyspalatalizacje (stwardnienia) spółgłosek. Odwrotnie jest na północnym brzegu Narwi. Wąskim paskiem (od ujścia Narewki na wschodzie do linii kolejowej Białystok-Bielsk na zachodzie) ciągną się gwary z tak znaczną ilością cech ukraińskich, że autor wyłącza je z gwar białoruskich i uznaje za dialekt przejściowy, bardziej zbliżony do gwar ukraińskich.

W ten sposób ograniczone gwary białoruskie w woj. białostockim rozciągają się w kształcie nieforemnego i niepełnego półkola w kierunku południkowym na południku Sokółki na przestrzeni ok. 150 km, jeżeli się włączy do białoruskich gwary w Puszczy Białowieskiej, natomiast ok. 110 km, jeżeli za południową granicę gwar białowieskich uzna się Narew, w kierunku równoleżnikowym w najszerszym miejscu od łuku Narwi na południe od ujścia Supraśli do granicy ZSRR na przestrzeni ok. 70 km.

Cały ten kompleks na podstawie zasięgów akania i mazurzenia autor dzieli na 4 typy gwar: 1) gwara akająca nie mazurząca; 2) gwara akająca mazurząca; 3) gwara okająca[6] nie mazurząca; 4) gwara okająca mazurząca. Typy 1 i 4 zajmują po dwa obszary, rozdzielone terytorialnie.

Gwara akająca nie mazurząca, zwana sokólską, nawiązuje do białoruskich gwar grodzieńskich. Zajmuje ona największy obszar (pow. sokólski, dąbrowski i wschodnią część białostockiego) i sięga po linię: Rudawka — Sztabin — Biebrze do ujścia Brzozówki — Brzozówka (niemal do źródeł) — Wasilków — Michałowo — Białowieża (nieco na zachód). Oddzielna enklawa tej gwary występuje pod Baciutami nad Narwią na tak zwanych Fainach[7]. Obszar ten jest zróżnicowany pod względem językowym o tyle, że konsekwentne akanie występuje tylko w gwarach wokół Kuź-

[5] W pracy: Najważniejsze zjawiska językowe ruskie w gwarach między Bugiem i Narwią, „Sprawozdania Komisji Językowej TNW", t. 31, Wydz. I, t. 2 (1939), (z mapką), gdzie pisze: „Ruskie gwary na tym terenie sięgają (niekiedy już tylko wyspowo) na zachód od Zabłudowa i Bielska Podlaskiego po wsie Złotniki, Doktorce, Strabla, Husaki, Stacewicze, Orechowice, Stryki, Augustowo, Piliki, Dziecinne, Dubno, Nurzec, dalej wzdłuż rzeki Nurczyk: Grabarka, Pakaniewo, Zabłocie, Żerczyce, Zalesie i wysuwają się na prawym brzegu Bugu aż poza Siemiatycze: Baciki Dalsze, Haćki, Zajęczniki, Rogawka, Cecele. Na zachód od tych wsi już tylko wyjątkowo występuje ruska gwara we wsiach Świrydy i Maleszc na północ od Brańska".

[6] okająca — wymawiająca poprawnie etymologiczne *o*, np. *oknó* (okanie).

[7] Od wymowy *fajina* zam. *chwaina*.

nicy, w pozostałych akających gwarach na północ od Narwii nie aka się o wygłosowego, w gwarach zaś na południe od Narwi zdarza się dość często brak akania nieakcentowanego *o* w śródgłosie. Gwara akająca mazurząca występuje resztkowo na północnym pograniczu gwar białoruskich na małym skrawku we wsiach leżących na północny-wschód od Sztabina (Jagłowo, Krasnoborki i kilka innych). Gwara okająca nie mazurząca rozciąga się wokół Białegostoku i Zabłudowa na południe i zachód od linii: dolny bieg Supraśli — Wasilków — Michałowo — Nowa Wola do granicy z Faińcami i z gwarami polskimi na zachodzie i wyżej omówionymi przejściowymi białorusko-ukraińskimi na południu. Czasem nazywa się ją gwarą zabłudowską.

Gwara okająca mazurząca rozpada się na dwa, a właściwie nawet na trzy oddzielne obszary. Pierwszy z nich stanowi pięć wsi w łuku Narwi na południe od ujścia Supraśli, tzw. Hadaje[8]. Dwa dalsze obszary, prawie ze sobą nie łączące, leżą na północ od rzeki Supraśl, pierwszy — na zachodnich krańcach Puszczy Knyszyńskiej, drugi — na zachód od rzeczki Brzozówki. Na tym ostatnim można spotkać sporadyczne wypadki akania.

Uderzająca jest podkreślana przez autora zgodność granicy gwar akających i okających mazurzących z granicą polityczną między W. Ks. Litewskim i Koroną po r. 169 na odcinku Biebrza-Wasilków. Podobną zgodność przebiegu izoglos, wydzielających pasek gwar przejściowych na północnym brzegu Narwi z granicą między W. Ks. Litewskim i Koroną, widać na załączonej do pracy mapce.

Dzisiejszy układ i zróżnicowanie gwar białoruskich na Białostocczyźnie jest wynikiem procesów osadniczych po w. XIII, kiedy tym ziemiom przestali zagrażać Jaćwingowie. Fale osadnicze posuwały się z trzech stron. Najwcześniejsze były fale małoruska (ukraińska) od południa i mazowiecka od zachodu. Fala małoruska skolonizowała tereny na zachód od Puszczy Zabłudowskiej do rzeki Supraśl i dała gwary okające. Ich granica wschodnia także pierwotnie zgadzała się z granicą W. Ks. Litewskiego i Korony, a dzisiejsze przesunięcie granicy gwar okających na wschód powstało w wyniku skolonizowania przez nie terenu puszczy. Fala białoruska szła od wschodu i była późniejsza od tamtych. W wieku XVI Białorusini zajmowali tylko okolice Lipska, Nowego Dworu, Krynek i Gródka. Reszta zajmowanych obecnie przez Białorusinów terenów została skolonizowana dopiero w XVIII w. jako osadnictwo popuszczańskie „na surowym korzeniu". Osadnictwo to dało gwary akające. Wyspa akających Faińców powstała w wyniku przesiedlenia ludności z terenów akających przez klasztor w Supraślu do należących do niego majątków koło Baciut nad Narwią. Przy zetknięciu się osadnictwa mazowieckiego z osadnictwem ruskim powstały gwary mazurzące akające lub okające, zależnie od jakości gwar ruskich.

W obrębie całości gwar białoruskich gwary białostockie autor zalicza do białoruskiego narzecza południowo-zachodniego. Na południu nawiązują one do gwar ukraińskich, na zachodzie ulegają wpływom polskim.

Tadeusz Zdancewicz

St. Fr. Kolbuszewski, *Polonica łotewskie*, „Język Polski" t. XLIII (1963), str. 165—171 + 4 ryc. w tekście.

Doniesienie to omawia 5 słowników łotewskich i 3 będących w rękopisie, zawierających część językową polską znanych zresztą Bibliografii polskiej K. Estreichera. Autor tego doniesienia zauważa, że w słownictwie łotew-

[8] Od używania czasownika *hadáć'i* zam. *hovorjéć'i* 'mówić'.

skim, obok pożyczek rosyjskich i białoruskich, niemałą grupę sławizmów stanowią wyrazy przejęte z języka polskiego. Zwraca on uwagę, że wzmianki o ich polskim pochodzeniu napotkać można w manuskryptach słowników Chr. Türeckera z drugiej połowy XVII wieku i J. Langiusza z 1685 r. Przypływ fali zapożyczeń polskich w jęz. łotewskim pozostaje w ścisłym uzależnieniu od tzw. „okresu polskiego" w Inflantach (1561—1772). Natomiast po włączeniu Latgalii w 1772 r. w skład imperium rosyjskiego nastąpił oczywiście wzrost pożyczek pochodzenia rosyjskiego i stopniowe zastępowanie form polskich — rosyjskimi. Autor tego artykułu zauważa, że na przestrzeni kilku wieków polszczyzna dostarczyła jęz. łotewskiemu — jako pożyczek — materiału leksykalnego zarówno rodzimego, jak i pochodzenia obcego i napisał ten przyczynek jako wyraz ustosunkowania się dyskusyjnego do pracy kandydackiej Dainy Zemzare pt. „Latviešu vādnīcas", która ukazała się w Rydze w 1961 r.

j. ant.

U. Weinreich, *Multilingual Dialectology and the New Yiddish Atlas*. „Anthropological Linguistics", IV, nr I, 1962, s. 6—22 (8 ryc. w tekście).

Masowa eksterminacja ludności żydowskiej w Europie okupowanej przez Niemcy hitlerowskie podczas drugiej wojny światowej przekreśliła na zawsze możliwość kontynuowania badań terenowych nad dialektami języka jiddisz i kulturą jego nosicieli. Pozostaje tylko ewentualność rekonstrukcji stosunków dialektalnych i kulturowych na podstawie bądź materiałów źródłowych bądź też informacji pochodzących od emigrantów starszego pokolenia, którzy osiedlili się w Ameryce i w Izraelu przeważnie w okresie międzywojennym. Toteż w Nowym Jorku w 1959 roku powstał projekt opracowania atlasu języka i kultury Żydów Aszkenazyjczyków właśnie na takiej podstawie. Pracę nad atlasem podjął profesor Uriel Weinreich z uniwersytetu Columbia w Nowym Jorku, badacz interesujący się problematyką kontaktów językowych (por. jego książkę „Languages in Contact", Nowy Jork 1953; przedruk: Haga 1963).

W omawianej rozprawie autor informuje o założeniach metodycznych nowego atlasu, o programie planowanych badań oraz na przykładzie ośmiu wybranych map ilustruje następujące zagadnienia językowe i etnograficzne: dyferencjacja dialektalna wyrazu *NOZ* 'nos' w liczbie mnogiej (*nezər*, nejzar, nejz), wyrazu *VONCəS'* wąsy' (*vonsəs*, *voncəs*, *voncjəs*) i jego synonimów (*usəs*, *šnəucn*, *bejuśn*), wyrazu *VENDKE'* wędka' i synonimów, dyferencjacja regionalna odmiany makaronu zwanego *FAREL*, blinów kartoflanych na święto *HANUKKA* oraz gier tradycyjnych w orzechy i bąki.

Szczególnie ciekawe są mapki językowe nr I-4, które pokazują, że granica dialektyczna pomiędzy gwarami jiddisz w Polsce a gwarami na wschód od Polski odpowiada staremu podziałowi administracyjnemu Rzeczypospolitej z czasów przed unią lubelską 1569 roku, kiedy Ukraina wchodziła w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego. Z tego faktu autor konkluduje o pewnej niezależności kolonizacji żydowskiej i koncentracji dialektycznej *jiddisz* w Polsce i na Litwie przed XVI wiekiem. Porusza też autor taki ważny problem dialektologii *jiddisz*, jak długość samogłosek w dialekcie *jiddisz* w Polsce w przeciwieństwie do dialektów na Białorusi i Ukrainie i możliwe oddziaływanie ze strony języka staropolskiego. Szkoda, że zbyt mała podziałka nie daje możliwości wyczytania z map dokładniejszych wiadomości o kluczowym terenie dla dialektów *jiddisz*, jakim jest obszar pomiędzy Białymstokiem — Brześciem, Warsza-

wą — Ciechanowem a granicą państwową z roku 1939 na północy, albowiem tutaj krzyżowały się wpływy trzech głównych dialektów *jiddisz*: polskiego, litewsko-białoruskiego i ukraińskiego.

Beniamin Nadel

D. Šlapoberskis, *Vokiečių-lietuvių žodynas*, Vilnius 1963, str. 1039.

Na początku 1963 r. ukazał się obszerny, bo zawierający około 60 000 słów i wyrażeń, słownik niemiecko-litewski. Jest to słownik frazeologiczny, a jego materiał wyrazowy obejmuje nie tylko zasób języka współczesnego, ale umożliwia także korzystanie ze starszej literatury niemieckiej.

Autor w przedmowie podkreśla, że słownik jest przeznaczony dla wszystkich uczących się języka niemieckiego. Ze sposobu jednak opracowania wynika, że pod wyrazem wszystkich należy rozumieć tylko Litwinów. Jest to zasadniczy błąd. Nie jest zadaniem autora słownika określanie kręgu jego użytkowników — będzie on niepomiernie szerszy — a każdy słownik zawierający część litewską powinien koniecznie podawać intonacje wyrazów litewskich oraz wzory ich odmiany.

M. Hasiuk

VI. KRONIKA

PROBLEMATYKA BAŁTOSŁOWIAŃSKA NA KONGRESIE SLAWISTÓW W SOFII W 1963 R.

Piąty międzynarodowy zjazd slawistyczny odbył się w Sofii w dniach od 17 do 23 września 1963 r. Zgromadził on wielką liczbę uczonych z całej kuli ziemskiej (ponad 1300 osób) i dał sposobność do wygłoszenia powyżej 500 odczytów albo komunikatów. Dobór tematów był swobodny, tak że zjazd nie miał wyznaczonego z góry jednego jakiegoś problemu (czy kilku problemów) do rozpatrzenia. Taki sposób zorganizowania kongresu pozwolił wielu młodszym pracownikom naukowym wystąpić przed szerszym audytorium, groził jednak rozdrobnieniem na wielką liczbę sekcji i podsekcji, w których odczyty odbywały się równocześnie.

Zagadnienia kontaktów bałto-słowiańskich poruszane były w kilku odczytach, dotyczących zagadnień szczegółowych. Niektóre zresztą z zapowiedzianych komunikatów nie zostały wygłoszone, gdyż nie wszyscy zgłoszeni prelegenci przybyli na zjazd. Polskie przyczynki — tak wygłoszone, jak też zapowiedziane, ale nie wygłoszone — dostępne są w postaci drukowanej w wydawnictwie: „Z polskich studiów slawistycznych", przygotowanym na zjazd przez Państwowe Wydawnictwo Naukowe (Warszawa 1963). Zbiór ten obejmuje trzy tomy, z których pierwszy poświęcony jest zagadnieniom językoznawczym, drugi — nauce o literaturze, trzeci zaś — historii. Kontakty bałto-słowiańskie rozpatrywane były w sekcji językoznawczej.

Dwa odczyty dotyczyły problemów substratu bałtyckiego na terenach zeslawizowanych. E. Smułkowa mówiła o białoruskim wyrazie *g'ega* 'krzemień'. Wyraz ten obcy jest innym językom słowiańskim, a i w gwarach białoruskich zasięg jego rozpowszechnienia ogranicza się do terenu południowo-zachodniego, sięgając okolic Wołkowyska i Świsłoczy (podług Federowskiego). Na ziemiach należących dziś do Polski wyraz ten pojawia się na obszarze, którego krańce wyznaczają od północy Kanał Augustowski, od zachodu rzeka Brzozówka (lewy dopływ Biebrzy), od południa rzeka Supraśl. Są to obszary zdradzające wpływy substratu bałtyckiego. Zachowanie *-g-* w języku białoruskim, w którym każde rodzime g przechodzi w *h*, świadczy o obcym pochodzeniu tego wyrazu. Wszystko razem pozwala wysunąć przypuszczenie, że *ǵega* jest pożyczką bałtycką i że się wiąże z litewskim czasownikiem *dẽgti, dẽginti* 'palić'. Zastąpienie początkowego *d-* przez *g* mogło się dokonać jeszcze na gruncie litewskim, bo w południowych i południowo-wschodnich dialektach litewskich taka właśnie zmiana zachodzi przed samogłoskami przednimi *i, e, ė*; istnieje nawet gwarowe *gẽginti*, odpowiadające literackiemu *dẽginti*. Wprawdzie nie zanotowano bezpośredniego litewskiego prawzoru białoruskiego wyrazu *ǵega* (musiałby nim być rzeczownik — *gegė* nie **gega*, bo wokalizm

pierwiastka wskazuje na wtórną derywację), niemniej jednak hipoteza wydaje się mocno ugruntowana i dorzuca jeszcze jeden ślad bałtyckiego substratu w białoruszczyźnie tych obszarów. Pełny tekst odczytu wydano w zbiorze „Z polskich studiów slawistycznych", t. I, str. 215—221, z mapką rozpowszechnienia wyrazu ǵega w granicach Polski.

Drugi odczyt dotyczył późniejszych kontaktów litewsko-polskich. Był to wykład prof. K. O. Falka (z uniwersytetu w Lund) pt. „Ze studiów nad slawizacją litewskich nazw miejscowych i osobowych (O wtórnej funkcji sufiksu *-ec*; o nazwach miejscowych na *-ańce*)". Autor bierze za punkt wyjścia spostrzeżenie, że litewskie częste zakończenia nazw osobowych na *-anis* (*-onis*), *-enis*, *-inis*, *-ōvis* (*-ovỹs*) zastępowano często w transpozycji słowiańskiej przez *-ańec*, *-eńec*, *-ińec*, *-uńec*, *-oveс*. Konsekwencją takiego potraktowania nazw osobowych było utrwalenie odpowiedniości także nazw miejscowych: litewskim nazwom na *-oniai*, *-onys* odpowiadają w zeslawizowanej postaci nazwy na *-ańce*; są to bowiem z pochodzenia nazwy mieszkańców odnośnej miejscowości. Poza tym studium szczegółowym prof. Falk w odczycie swym przedstawił w sposób szerszy przegląd głównych cech charakterystycznych litewskiego nazewnictwa zeslawizowanego. Wyodrębnił on slawizację fleksyjną, gdzie przy pełnym zachowaniu litewskiej postaci tematu imiennego pojawiają się końcówki słowiańskie (np. *Jankun*, dopełn. *Jankuna*); dalej slawizację słowotwórczą, polegającą na zastąpieniu sufiksu litewskiego sufiksem słowiańskim, jak się ma rzecz właśnie w odpowiedniości *-anis* : *-ańec* (np. *Andrulianis* : *Andrulaniec*) i w innych wypadkach podobnych; wreszcie slawizację translacyjną, polegającą na całkowitym albo częściowym przekładzie nazwy litewskiej (np. *Gulbinis* : *Lebiedzino* — przekład całkowity; albo *Užraistis* : *Zarojście* — przekład częściowy, dotyczący tylko części przedrostkowej). Osobno uwidocznił prelegent wpływ etymologii ludowej na postać zeslawizowaną, np. litewskie *Samanis* 'jezioro zarośnięte' oddano początkowo przez *Somowo*, dziś *Sumowo*, z innym nawiązaniem semantycznym. Odczyt wygłoszony był w języku polskim, całe zaś studium, również po polsku, ukazało się w druku w wydawnictwie „Scando-Slavica", t. 9, str. 87—103 (Kopenhaga 1963).

Trzeci wreszcie referat poruszał zagadnienia innego rodzaju kontaktów litewsko-polskich. Prof. V. Falkenhahn (Berlin, NRD) przedstawił referat pt. „Die Bedeutung der Verbalrektion für das Problem eines litauisch-polnischen Sprachbundes". Jak wiadomo, w językoznawstwie odróżnia się pojęcia rodzin językowych, obejmujących języki pokrewne, których podobieństwa wynikają z ich pochodzenia ze wspólnego prajęzyka (np. pokrewne są w tym ujęciu języki słowiańskie, które się wywodzą z tego samego języka prasłowiańskiego), i związków językowych, które nie mogą wtórnie wytworzyć wskutek długotrwałych wzajemnych kontaktów, niezależnie od pochodzenia wchodzących w związek języków (taki związek stanowią np. języki bałkańskie, które mają pewne charakterystyczne cechy wspólne, wynikłe na skutek współżycia: należą tu języki bałkańskich Słowian, Rumunów i Greków). Prof. Falkenhahn dopatruje się takiego związku językowego między polszczyzną a językiem litewskim. Przedstawił on najpierw krótko zarys historyczny kontaktów litewsko-polskich, następnie zaś uwidocznił, jakie cechy uważa za charakterystyczne dla rozwoju związku językowego. Za takie uznaje szczególnie zjawiska składniowe, użycie przyimków i rekcję czasownikową. Tak więc do zakresu rozwoju związku językowego litewsko-polskiego zalicza użycie w języku litewskim dopełniacza przy zaprze-

czonym czasowniku przechodnim (np. pol. widzę coś, ale nie widzę czegoś), użycie dopełniacza przy czasownikach oznaczających 'szukać', użycie dopełniacza przy czasownikach oznaczających 'uczyć', 'uczyć się'. W dyskusji nad odczytem podniesiono, że oddziaływanie językowe było w tym wypadku jednostronne: język litewski ulegał wpływom polskim, sam jednak wpływu na rozwój języka polskiego nie wywierał. W związku z tym zakwestionowano słuszność ujmowania kontaktów litewsko-polskich jako związku językowego. Właściwiej byłoby określić te kontakty jako wpływy polskie albo — ujmując rzecz szerzej — jako wpływy słowiańskie. Jakkolwiek to nazwiemy, jest niewątpliwą zasługą prof. Falkenhahna, że zwrócił uwagę na pewne dziedziny kontaktów językowych litewsko-słowiańskich, dotąd nie oświetlonych w sposób wystarczający. Jego odczyt wydany jest w całości w czasopiśmie „Zeitschrift für Slavistik", t. 8, zesz. 6 (1963), str. 893—907.

Oprócz posiedzeń ściśle naukowych odbyło się także posiedzenie organizacyjne Komisji do Badania Stosunków Bałto-Słowiańskich. Utworzenie tej Komisji zostało postanowione na czwartym kongresie slawistycznym w Moskwie w 1958 r.; zorganizowanie jej powierzono prof. Konstantemu Korsakas'owi z Wilna. Na początku 1963 r. wysłał on zaproszenia do współpracy do wielu bałtologów i slawistów i przygotował propozycje dotyczące działalności Komisji. Na posiedzeniu ustalono skład Komisji, do której weszli: ze Związku Radzieckiego — prof. S. Bernstein, B. A. Łarin, i W. Toporow; z Polski — Cz. Kudzinowski, T. Lehr-Spławiński, J. Otrębski i J. Safarewicz; z Czechosłowacji — P. Trost; z NRD — V. Falkenhahn: z Berlina zach. — V. Kiparsky; ze Szwecji — K. O. Falk; z Norwegii — Chr. Stang; z Francji — R. Schmittlein. Przewodniczącym został prof. K. Korsakas, na jego zastępcę wybrano J. Safarewicza. Komisja debatowała przez czas dłuższy nad konkretnymi stojącymi przed nią zadaniami. Największy nacisk położono na zorganizowanie kontaktów naukowych i to w sposób trojaki. Po pierwsze — przez publikowanie informacji bibliograficznych, dotyczących zagadnień bałto-słowiańskich; po wtóre — przez zwoływanie zjazdów specjalistów odnośnych dziedzin, w ograniczonym gronie i z wyraźnie wytyczonym tematem obrad; po trzecie wreszcie — przez zorganizowanie współpracy polsko-litewskiej nad gwarami litewskimi w Polsce i nad gwarami polskimi w Litwie. Wszystkie te postulaty przewodniczący obiecał przedłożyć z jednej strony prezydium Kongresu, z drugiej — władzom państwowym, które w przedsięwzięciach o charakterze międzynarodowym mają głos decydujący.

Można się spodziewać, że wysunięte przez Komisję wnioski doczekają się rychlej realizacji, co niewątpliwie doprowadzi do ożywienia międzynarodowej współpracy naukowej także i na tym polu.

Jan Safarewicz

OBCHODY 80 ROCZNICY URODZIN J. KUPAŁY I J. KOŁASA W POLSCE

Twórczość czołowych pisarzy białoruskich J. Kupały i J. Kołasa, związana wieloma wątkami z literaturą polską, od wielu lat wzbudzała zainteresowanie krytyki literackiej, a także znacznego odłamu społeczeństwa polskiego. Zainicjowane przez Zarząd Główny TPPR obchody 80 rocznicy urodzin J. Kupały i J. Kołasa w Polsce zmierzały do pogłębienia wśród społeczeństwa

znajomości spuścizny tych pisarzy. Obchody zostały zainaugurowane 8 czerwca 1962 roku uroczystą akademią, która się odbyła w Teatrze Dramatycznym w Warszawie. W zagajeniu wiceprzewodniczący Zarządu Głównego TPPR J. Ozga-Michalski podkreślił, że dzisiejszy przyjazny układ stosunków polsko-radzieckich znajduje uzasadnienie m. in. w tradycyjnych przejawach polsko-białoruskiej współpracy i obopólnej sympatii, w szerzeniu której J. Kupała i J. Kołas odegrali rolę wybitną.

Z referatem poświęconym życiu i twórczości pisarzy białoruskich wystąpił literat Jerzy Andrzejewicz. Jego przemówienie było syntetycznym obrazem, ujmującym całość zjawisk towarzyszących rozwojowi literatury białoruskiej na przestrzeni ostatniego półwiecza. Wpływ epoki na twórczość J. Kupały i J. Kołasa oraz oddziaływanie tych pisarzy na kształtowanie nowych form życia narodowego potraktował mówca jako najistotniejszą cechę kierunku literackiego, zrodzonego na Białorusi przez rewolucję 1905 roku.

Po akademii w Warszawie obchody 80 rocznicy urodzin J. Kupały i J. Kołasa nabrały wybitnie roboczego charakteru. Od czerwca do października 1962 roku wygłoszono wiele odczytów, zapoznających społeczeństwo różnych regionów i środowisk z twórczością pisarzy białoruskich. Prelekcje zostały wygłoszone m.in., w takich miastach, jak: Poznań, Jarocin, Racibórz, Opole, Strzelce Opolskie, Izbick, Lublin, Bydgoszcz, Gdańsk, Olsztyn.

Szczególnie szerokiego rozmachu nabrała akcja odczytowa na terenie Białostocczyzny, która z uwagi na bezpośrednie sąsiedztwo z Białorusią radziecką wykazywała duże zainteresowanie twórczością J. Kupały i J. Kołasa. Największa ilość odczytów przypada na Białystok-miasto — 4, a na terenie województwa w Białowieży — 1, Bielsku Podlaskim — 1, w Hajnówce — 1, Sejnach — 1, w Supraślu — 1. Słuchacze rekrutowali się najczęściej z takich środowisk, jak: nauczyciele, aktyw BTSK, przedstawiciele mniejszości narodowych w Polsce (Litwini, Ukraińcy, Białorusini), bibliotekarze, uczniowie szkół średnich. W sumie na terenie Białostocczyzny odczytów poświęconych J. Kupale i J. Kołasowi wysłuchało ponad 500 osób, nie licząc uczniów szkół podstawowych, które we własnym zakresie organizowały uroczystości poświęcone tym pisarzom.

Na szczególne podkreślenie zasługuje tygodniowy pobyt w Polsce, w tym kilkudniowa obecność w Białostockiem, znanego poety białoruskiego Maksyma Łużanina, długoletniego współpracownika i przyjaciela J. Kołasa i J. Kupały. Wspomnienia Łużanina, wydobywające nie znane fakty z życia J. Kupały i J. Kołasa, w zadziwiający sposób zbliżały słuchaczy do postaci pisarzy białoruskich. Dowodem zainteresowania odczytami był nie tylko liczny udział słuchaczy w zebraniach, lecz również duża ilość pytań kierowanych do prelegentów i dotyczących najczęściej:

1. rodzinnego życia J. Kupały i J. Kołasa,
2. zachowania się pisarzy w okresie Rewolucji Październikowej,
3. twórczości w czasach kultu jednostki,
4. stosunku J. Kupały do Polski.

Co prawda, niniejsza informacja nie jest formą charakterystyki twórczości czy poglądów pisarzy białoruskich, niemniej jednak warto przytoczyć zwierzenia J. Kupały, które przekonująco świadczą o życzliwym stosunku pisarza do kultury i literatury polskiej. W odpowiedzi na list rosyjskiego literaturoznawcy L. Klejnborta J. Kupała pisał „Jeżeli pan mnie zapyta, która z literatur polska czy rosyjska była bliższa memu sercu, to ja odpowiem, że — pierwsza. A to dlatego, że w literaturze polskiej po upadku Polski bardziej uwidoczniały się dążenia do politycznego,

a czasem i społecznego wyzwolenia, aniżeli, jak mi się wydawało, w literaturze rosyjskiej" [1].

W okresie obchodów prasa centralna i regionalna zamieściła znaczną ilość artykułów i informacji o życiu i twórczości pisarzy białoruskich, a PIW wydał drukiem wiersze J. Kupały w tłumaczeniu B. Żyranika i S. Pollaka.

Należy sądzić, że akcja odczytowa, poświęcona 80 rocznicy urodzin J. Kupały i J. Kołasa, w znacznej mierze zbliżyła twórczość pisarzy białoruskich do społeczeństwa polskiego osiągając w ten sposób cele wytyczone przez inicjatorów obchodów.

Aleksander Barszczewski

OBCHODY KU CZCI CHR. DONEŁAJTISA W POLSCE

Uroczystości ku czci Chr. Donelajtisa, z okazji 250 rocznicy urodzin wielkiego poety litewskiego, rozpoczął w Polsce odczyt, wybitnego językoznawcy, profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego, dra Jana Safarewicza, który miał miejsce 22.III. 1964 r. w Krakowie na zebraniu „Koła Przyjaciół Litwy". Koło to działa w ramach Towarzystwa Przyjaźni Polsko-Radzieckiej. W odczycie tym prof. Safarewicz przedstawił najpierw historyczne warunki powstawania literatury litewskiej, następnie wskazał na europejskie prądy literackie XVIII w. o charakterze sielankowym, skierowujące uwagę pisarzy na życie ludu, co tłumaczy m. in. zainteresowania ludowe Donelajtisa. Autor odczytu przedstawił potem dorobek literacki poety, w szczególności zaś jego poemat „Rok", omówił pokrewieństwo tematyki ze współczesnymi utworami opisowymi w literaturze europejskiej, budowę poematu, nowatorstwo pisarza w zakresie wersyfikacji, wskazał wartości artystyczne opisowych części utworu, uwidocznił sympatię autora dla ludności chłopskiej. Prof. dr Jan Safarewicz w swym wyczerpującym odczycie ustalił miejsce Donelajtisa w historii literatury litewskiej, zaznaczył wielkie wartości dzieła jako utworu literatury pięknej i przypomniał o echach działalności literackiej Donelajtisa w Polsce, od A. Mickiewicza po przekład K. Pietkiewicza w 1933 r.

Po odczycie, który nosił tytuł „250-letnia rocznica urodzin Kristijonasa Donelajtisa" nastąpiła dyskusja, potem zaś artystyczna część wieczoru.

Nie można tu pominąć cennych prac dr Tamary Buch o Donelajtisie. Już w 1961 r. dr T. Buch wydała książkę o akcentuacji Donelajtisa. Praca ta została wydana przez Komitet Językoznawczy Polskiej Akademii Nauk. W chwili obecnej doc. T. Buch zajmuje się badaniem składni Donelajtisa i z tej dziedziny opublikowała w roku bieżącym w „Biuletynie Towarzystwa Językoznawczego" artykuł o użyciu imiesłowów u Donelajtisa. Następna jej praca dotyczy składni Donelajtisa. Doc. T. Buch porusza sprawę budowy zdań złożonych u prekursora wielkiej poezji litewskiej. Praca ta ukaże się w czasopiśmie „Acta Baltico-Slavica".

Zarówno prasa codzienna, jak i polskie czasopisma literackie odnotowały uroczystości jubileuszowe związane z rocznicą urodzin Donelajtisa. Przykładem tego niech będzie nota w „Kulturze" z dn. 9. VIII. 64, która kończy się słowami: „Wielki talent i prawda życia sprawiły, że poemat (mowa o „Roku" Donelajtisa — Z. S.) stał się nie tylko fundamentem literatury litewskiej, lecz stanowi także wkład w literaturę światową". Poza tym tygodnik „Przyjaźń"

[1] J. Kupała, Materiały autobiograficzne, k. 73. Dział rękopisów Akademii Nauk BSRR, Mińsk.

(nr 19 z dn. 10.V. 64) zamieścił obszerny artykuł niżej podpisanego „Kristijonas Donelajtis i jego poemat „ROK", a pismo litewskiej mniejszości w Polsce „Aušra" parokrotnie zamieszczało wiadomości i informacje związane z obchodem rocznicy w Polsce i w ZSRR.

Dużo miejsca poświęciło w swej pracy propagandowej Donelajtisowi Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Radzieckiej. Zorganizowało ono w maju br. trzy konferencje popularno-naukowe w miastach wojewódzkich, poświęcone 250 rocznicy urodzin K. Donelajtisa. W Kielcach, Poznaniu i w Zielonej Górze na konferencjach tych była obecna dwuosobowa delegacja z Litewskiej SRR w osobach: Vacys Reimeris — literat, red. nacz. tygodnika „Literatura ir menas" (Literatura i Sztuka) oraz Stasys Nekrašius — przewodniczący Litewskiego Towarzystwa Wiedzy Powszechnej.

Zarząd Główny TPPR przygotował dla swoich lektorów oraz na wspomniane konferencje w formie powielonego skryptu pracę Z. Stoberskiego „Kristijonas Donelaitis na tle kultury i literatury litewskiej" o objętości 38 stron. Broszura ta ukazała się w nakładzie 1200 egzemplarzy i została wysłana do wszystkich Zarządów Wojewódzkich TPPR oraz do Klubów i Poradni Pracy Kulturalno-Oświatowej do wykorzystania. We wszystkich klubach wojewódzkich TPPR zostały zorganizowane wieczory literackie poświęcone Chr. Donelajtisowi i współczesnej literaturze litewskiej.

Bardzo żywo był obchodzony „Rok Donelajtisowski" w Polsce na terenach zamieszkałych przez Litwinów i w kołach Litewskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego na terenie całej Polski. Mgr Algis Uzdila, dyrektor Liceum Ogólnokształcącego, z litewskim językiem nauczania, w Puńsku, przygotował w formie pisanej i wielokrotnie przepisanej, kilkunastostronicowy odczyt poświęcony życiu i twórczości genialnego poety litewskiego. Odczyt ten był wykorzystany przez wszystkie Koła LTSK w Polsce. Między innymi referat ten został odczytany na Akademii Pierwszomajowej zorganizowanej przez Oddział Warszawski Litewskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego. W wielu oddziałach LTSK i w szkołach na Sejneńszczyźnie miejscowa młodzież poświęciła specjalne numery swoich gazetek ściennych wielkiemu poecie litewskiemu.

Zygmunt Stoberski

TYM KTÓRZY ODESZLI

MARIAN MORELOWSKI

(1884—1963)

We Wrocławiu 25.VII 1963 r. zmarł profesor dr Marian Morelowski, historyk sztuki o wielkich zasługach dla nauki, który znaczną część swojej energii naukowej poświęcił badaniom sztuki Wilna i okolic.

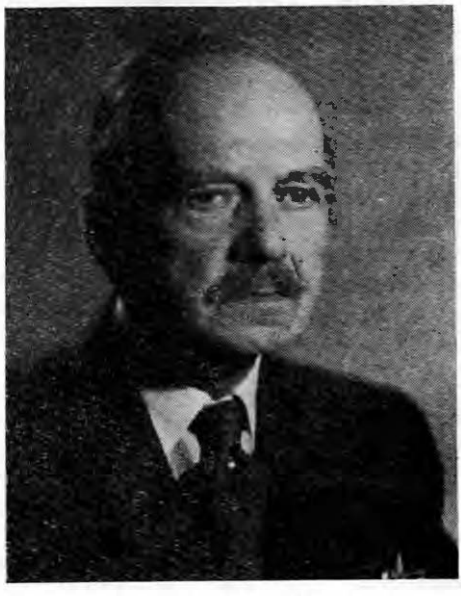
Urodził się w Wadowicach 2.III. 1884. Studia z zakresu historii sztuki i filologii romańskiej odbywał w Krakowie, Wiedniu i Paryżu. W 1912 otrzymał dwa doktoraty na Uniwersytecie w Wiedniu — z zakresu obu dyscyplin Związany początkowo z Krakowem jako kustosz Państwowych Zbiorów Sztuki na Wawelu, w 1930 zaproszony został do Wilna na stanowisko zastępcy profesora historii sztuki na Uniwersytecie Stefana Batorego. Habilitował się w roku następnym we Lwowie, a w 1934 został profesorem nadzwyczajnym wileńskiej Uczelni. Pracy dydaktycznej nie przerwał i w czasie okupacji pracuje wydatnie w nauczaniu tajnym w latach 1941—1944.

Od początku swojej działalności naukowej interesował się prof. Morelowski sprawami infiltracji kultury łacińskiej na terenach wschodniej Europy i wschodnich ziem dawnej Rzeczypospolitej. Miał możność zająć się tymi sprawami jeszcze jako ekspert muzealny w Polskiej Delegacji windykacyjnej Warszawa-Moskwa 1921—1926. Nic też dziwnego, że od momentu przybycia do Wilna rozpoczął szeroko zakrojone studia nad sztuką tego miasta i przyległych terenów, poświęcając się szczególnie dwom okresom — średniowieczu i barokowi. W zakresie mediewistyki szczególnie interesowały prof. Morelowskiego źródła inspiracji artystycznych sztuki polskiej czasów romanizmu i początków gotyku, polemizując konsekwentnie z kłamliwymi tezami szowinistycznych uczonych niemieckich. Źródła te znalazł w sztuce terenów między Mozą, Renem i Sekwaną, to jest w dzisiejszej Belgii, a wywody i dowodzenia, którymi poparł swą tezę, spotkały się z aprobatą uczonych całej Europy.

Studia dotyczące wieku XVII i XVIII rozpoczął od gromadzenia materiału faktograficznego, publikując szereg prac wyjaśniających dzieje powstania i autorstwo czołowych zabytków Wilna. Np. (kaplicy św. Kazimierza przy Katedrze, kościoła św. Teresy itp.), by w końcowych latach Dwudziestolecia międzywojennego przystąpić do syntezy. Najcenniejszymi publikacjami tego typu są: „Zarys sztuki wileńskiej z przewodnikiem po zabytkach między Niemnem a Dźwiną" wydany już po wybuchu wojny i pochodząca już z 1940 książka „Znaczenie baroku wileńskiego". Umiał w nich dostrzec i udowodnić oryginalne artystycznie i wyjątkowe w skali Europejskiej osiągnięcia architektury W. Ks. Litewskiego.

Mając szeroką popularność i autorytet wśród uczonych Europy, szczególniej krajów romańskich, umiał prof. Morelowski wykorzystać je dla zaznajomienia Zachodu z problemami i zasługami sztuki polskiej oraz dla polemiki z propagandą naukową niemiecką (wykłady w Leodium, Brukseli, Lille i na Sorbonie w Paryżu).

Dla samego Wilna położył również niemałe zasługi pracując na niwie organizacyjnej. W latach 1931—41 jako ekspert Muzeum Miejskiego, a w 1944—45 jako referent do spraw ochrony zabytków w Wilnie.

Marian Morelowski (1884—1963)

Lata powojenne spędził prof. Morelowski początkowo na KUL-u w Lublinie, gdzie od 1945 kierował katedrą historii sztuki, od 1946 jako profesor zwyczajny. W 1949 przeniósł się na stałe na katedrę historii sztuki średniowiecznej na Uniwersytecie im. B. Bieruta we Wrocławiu. Pomimo przejścia na emeryturę w 1960, wykładał nieprzerwanie do 1962 roku.

Na terenie Wrocławia pozostał wierny swym zainteresowaniom mediewistyką i barokiem skupiając się jednak głównie na badaniach polskości sztuki śląskiej epoki piastowskiej.

M. Karpowicz

Bibliografia prac prof. dr. Mariana Morelowskiego dotycząca ziem dawnego W. Księstwa Litewskiego

1917

1. Artyści polscy na wychodźstwie w Rosji w. XVII. w wyd. „Warownia". Moskwa.

1918

2. Głowy wawelskie w Rumianowskim Muzeum w Moskwie. Kijów. s. 24 + 22 plansze.

4. Sprawozdanie Wydziału Opieki nad Zabytkami przy Komitecie Polskim w Moskwie za czas od 1 stycznia do 1 października 1917 r. „Muzeum Polskie" nr 4—12. (Współautor: Wiktor Przecławski).

5. W sprawie wykupu zabytków polskich z rąk obcych. „Muzeum Polskie" nr. 4—12.

1920

6. Artyści polscy na wychodźstwie w Rosji XVII w. „Sprawozd. PAU" nr 3.

1921

7. O katedrze unickiej w Połocku. „Sprawozd. PAU" nr 2.

1922

8. Artyści polscy na wychodźstwie w Rosji siedemnastego wieku. „Prace Kom. Hist. Sztuki PAU".

9. Katedra unicka w Połocku. „Prace Kom. Hist. Sztuki PAU" T. 2 z. 2.

1924

10. Zbiory dereczyńskie Sapiehów. „Sprawozd. PAU" nr 10.

1925

11. Ruch artystyczny i muzealny w Rosji. „Sztuki Piękne" 1924/25 sż 185—187.

1930

12. Korona i hełm znalezione w Sandomierzu a sprawa korony Witolda i grobowców dynastycznych w Wilnie. „Ateneum Wileńskie" s. 602—683, 999—1000.

13. Rzeźby antyczne z Polski w zbiorach petersburskich „Prace Kom. Hist. Sztuki PAU".

14. Zbiory dereczyńskie Sapiehów. „Prace Kom. Hist. Sztuki PAU".

15. Z życia artystycznego Wilna. „Czas" nr 295.

1931

16. Sztuka dawna i sztuka nowa w Wilnie. „Czas" nr 78, 91.

1932

17. Iluminator Artur Szyk a problem rasowo-etniczny w sztuce. „Kurier Wileński" nr 295.

1933

18. Odkrycia w gmachach pofranciszkańskich w Wilnie. „Kurier Wileński".

19. Plastycy Wileńscy w Warszawie. „Kurier Wileński" nr 107.

20. Rzut oka na wartość artystyczną zagrożonych gobelinów katedry wileńskiej: „Kurier Wileński" nr 16.

21. S.p. Adam Wolański, badacz, zbieracz i opiekun zabytków przeszłości. „Czas" nr 188.

22. S.p. prof. Juliusz Kłos. „Czas" nr 8.

23. Wartość historyczna i artystyczna gobelinów katedry wileńskiej (w wyd.:) „Gobeliny wileńskie, ich pochodzenie, wartość i losy", Wilno 1933.

1935

24. Geneza stylu kościoła św. Anny i formy bramy Subocz w Wilnie. „Prace i Materiały Sprawozd. Sekcji Hist. Sztuki Tow. Przyj. Nauk w Wilnie" z. 4.

25. Giuseppe Rusconi a rzeźba w kościele uniwersyteckim św. Jana w Wilnie. „Prace i Materiały Sprawozd. Sekcji Hist. Sztuki Tow. Przyj. Nauk w Wilnie" z. 4.

26. Kaplica Suzinów w Wilnie a rotunda na Wawelu. „Prace i Materiały

Sprawozd. z Sekcji Hist. Sztuki Tow. Przyj. Nauk w Wilnie" z. 4.

27. O publikacjach doc. M. Tretera „Prace i Materiały Sprawozd. Sekcji Hist. Sztuki Tow. Przyj. Nauk w Wilnie" z. 4.

28. Płaskorzeźby ewangeliarza tzw. Anastazji a sztuka leodyjsko-mozańska XII wieku. „Prace i Materiały Sprawozd. Sekcji Hist. Sztuki Tow. Przyj. Nauk w Wilnie", z. 4.

29. Portrety polskie w Smoleńsku w składzie miejscowego Muzeum Państwowego. Komunikat „Prace i Materiały Sprawozd. Sekcji Hist. Sztuki Tow. Przyj. Nauk w Wilnie".

30. Problemy wileńskiej architektury barokowej „Prace i Materiały Sprawozd. Sekcji Hist. Sztuki Tow. Przyj. Nauk w Wilnie" z. 4.

31. Tapiseria z polowaniem w skarbcu katedry wileńskiej a kartony szkoły Rubensa do serii „Polowań". „Prace i Materiały Sprawozd. Sekcji Hist. Sztuki Tow. Przyj. Nauk w Wilnie" z. 4.

32. Wschód i zachód w zamku Trockim na wyspie. „Prace i Materiały Sprawozd. Sekcji Hist. Sztuki Tow. Przyj. Nauk w Wilnie".

33. Zagadnienie twórcy kaplicy św. Kazimierza i kościoła św. Teresy w Wilnie a Constantino Tencalla, projektodawca kolumny Zygmunta III w Warszawie.

34. „Prace i Materiały Sprawozd. Sekcji Hist. Sztuki Tow. Przyj. Nauk w Wilnie" z. 4.

1936

35. Ferdynand Ruszczyc (1870—1936) „Ateneum Wileńskie" s. 961—981".

1937

36. Co będzie z Placem Katedralnym, co ze starym Wilnem? Niebezpieczeństwa modernistycznej urbanistyki w głównych centrach wielkiej przeszłości. „Kurier Wileński" nr 115.

37. Ferdynand Ruszczyc, człowiek i dzieło. Wilno.

38. Pałac Piłsudskich w Mosarzu. Kraków.

39. Rysunek Rubensa dla profesora Wileńskiej Akademii „Arkady" nr 3.

1938

40. Hafty ludowe Wołynia. „Rocznik Wołyński" s. 280—340.

41. Kronika. Wilno. Sekcja Historii Sztuki Tow. Przyj Nauk. „Biuletyn Hist. Sztuki i Kultury" nr 1.

1939

42. Hafty wołyńskie i dywany Mazurów Prus Wschodnich w zagadnieniu antropologii i historii sztuk „Prace i Materiały Sprawozd. Sekcji Hist. Sztuki Tow. Przyj. Nauk w Wilnie".

43. Inwentaryzacja i odzyskanie 512 kamieni z litograficznymi rysunkami do Albumu Wilna Wilczyńskiego. „Prace i Materiały Sprawozd." Sekcji Hist. Sztuki Tow. Przyj. Nauk w Wilnie".

44. Materiały do dziejów artystycznych Nowego Zamku w Grodnie a malarz Mańkowski „Prace i Materiały Sprawozd. Sekcji Hist. Sztuki Tow. Przyj. Nauk w Wilnie".

45. Nagrobek St. Radziwiłła w kościele po — Bernardyńskim w Wilnie. Fragment rzeźby z zamku dolnego w Wilnie. „Prace i Materiały Sprawozd. Sekcji Hist. Sztuki Tow. Przyj. Nauk w Wilnie".

46. Nieznane dzieła kręgu Delbeny w Wilnie „Prace i Materiały Sprawozd. Sekcji Hist. Sztuki Tow. Przyj. Nauk w Wilnie".

1939

47. Pokrewieństwo i daty rzeźby włoskiej XVII w. w Bawarii, Austrii i Wilnie. „Prace i Materiały Sprawozd. Sekcji Hist. Sztuki Tow. Przyj. Nauk w Wilnie".

48. Snycerz Gędowski, mistrz Casparini i organy grupy wileńskiej XVIII w. „Prace i Materiały Sprawozd.

Sekcji Hist. Sztuki Tow. Przyj. Nauk w Wilnie".

49. S.p. Leon Piniński i jego działalność około podniesienia kultury artystycznej narodu. „Prace i Materiały Sprawozd. Sekcji Hist. Sztuki Tow. Przyj. Nauk w Wilnie".

50. W sprawie artystów radziwiłłowskich XVIII w. polskiego pochodzenia i ocalałych dzieł ich ręki. „Prace i Materiały Sprawozd. Sekcji Hist. Sztuki Tow. Przyj. Nauk w Wilnie".

51. Zarys sztuki wileńskiej z przewodnikiem po zabytkach między Niemnem a Dźwiną, Wilno (b.n. i d) s. 368.

1940

52. Plan rekonstrukcyjny Wilna z czasów przed najazdem rosyjskim i pożarem 1655 r. wykonany wespół z I. Kołoszyńską dla Muzeum w Ratuszu (Rękopis).

53. Znaczenie baroku wileńskiego XVIII stulecia. Wilno. „Lechia" s. 31, 80, XXXIII.

1946

54. Zamek najeziorny trocki a źródła jego formy zachodnie i czarnomorskie. „Myśl Karaimska" (Uzupełnienie). „Sprawozd. Tow. Nauk Warsz. Wyd. II.

1954

55. Eliasz Noski i polonica bałtyckie w Szwecji. „Biul. Hist. Sztuki" nr 4.

1956

56. Ilustracje Jana Tysiewicza Niewiarowicza do petershurskiego wydania Konrada Wallenroda i Grażyny. „Biul. Hist. Sztuki" XVIII nr 2, s. 308—309.

JĀNIS ENDZELĪNS
(1873—1961)

W 1963 roku przypadała dziewięćdziesiąta rocznica urodzin Jana Endzelina, znakomitego uczonego, najwybitniejszego współczesnego badacza i znawcy języka łotewskiego, który rzeczywiście całe życie i wszystkie siły poświęcił studiom nad jego dziejami oraz budową, prowadzonym — jak przystało na ucznia szkoły młodogramatycznej — na podstawie metody historyczno-porównawczej. Jego niewątpliwą zasługę stanowi wykazanie roli łotewszczyzny w dociekaniach nad innymi językami bałtyjskimi oraz wprowadzenie wyników badań nad językiem łotewskim w obręb językoznawstwa indoeuropejskiego.

Jānis Endzelīns urodził się 22 lutego 1873 r. w miejscowości Miŏkēni okr. Valmiera na obszarach dawnych Inflant Szwedzkich, w rodzinie chłopskiej. Wykształcenie średnie zdobył w Gimnazjum Miejskim w Rydze. W rok po jego ukończeniu rozpoczął w 1893 r. studia na wydziale filologii klasycznej na Uniwersytecie w Dorpacie (Tartu), ukończone w roku 1897, a następnie studia z filologii słowiańskiej, które, podobnie jak poprzednie, ukończył ze stopniem kandydata filologii w roku 1900. Studia slawistyczne były J. Endzelinowi niezbędne do badań nad językiem łotewskim, którym postanowił się oddać pod wpływem ówczesnych wybitnych znawców języków bałtyckich — A. Bezzenbergera, F. Fortunatowa, K. Mühlenbacha i J. Zubatego. W roku 1897 i następnych, a więc jeszcze w czasach studenckich, pojawiły się jego pierwsze publikacje naukowe, dotyczące właśnie łotewszczyzny, którą odtąd będzie się zajmował systematycznie. Okres 1900—1903 dzielił J. Endzelin między pracę naukową na Uniwersytecie w Tartu i nauczycielską w tamtejszym gimnazjum. Pro venia legendi bro-

nił rozprawy Issledowanija w obłasti kaszubskogo jazyka [1] i w roku 1903 został powołany na stanowisko docenta prywatnego na Uniwersytecie Dorpackim. Na podstawie dysertacji Łatyszskije priedłogi (cz. I. — 1905; cz. II — 1906) uzyskał tytuł magistra z dziedziny językoznawstwa porównawczego. W roku

Jānis Endzelīns (1873—1961)

1908 Uniwersytet w Charkowie zaprosił go na stanowisko profesora nadzwyczajnego. Władze carskie zatwierdziły go na nim dopiero w roku 1911, po obronie zaś pracy doktorskiej pod tytułem Słaviano-bałtijskije etiudy w 1912 r. uzyskał stanowisko profesora zwyczajnego językoznawstwa indoeuropejskiego. W Charkowie wykładał do roku 1920 na katedrze, którą objął po wybitnym językoznawcy rosyjskim A. Potiebni. Przez jakiś czas prowadził również zajęcia na Kursach Wyższych dla Kobiet. Okres charkowski uważa sam J. Endzelin za najbardziej twórczy w swym życiu; wtedy to na podstawie zbieranych długie lata materiałów powstała w głównych zarysach jego Gramatyka języka łotewskiego.

W roku 1920 wrócił J. Endzelin na Łotwę. Na Uniwersytecie Łotewskim w Rydze utworzył Katedrę Filologii Bałtyckiej — pierwszą w ogóle w historii szkolnictwa wyższego. W Rydze prowadził wykłady z gramatyki porównawczej języków indoeuropejskich, filologii bałtyckiej i języka łotewskiego oraz seminaria staropruskie i dialektologiczne. W roku 1920 zorganizował na Uniwersytecie w Rydze Łotewskie Towarzystwo Filologiczne, którego potem był prezesem przez długie lata. Trzeba zwrócić uwagę na fakt o dużej doniosłości dla nauk baltologicznych, że w latach 1921—1940 Towarzystwo to wydało pod red. J. Endzelina 20 tomów „Filologu biedrības Raksti", zawierających obok prac samego redaktora również inne cenne i o dużej wartości naukowej studia i rozprawy z zakresu filologii bałtyckiej. W Archiwum Folkloru (Folkloras krātuve) był J. Endzelin od chwili jego utworzenia w roku 1925 członkiem Rady Naukowej. Wiele czasu i wysiłku poświęcił Archiwum Języka Łotewskiego (Latviešu valodas krātuve), powołanemu do życia w 1935 r. Zasiadał wreszcie w kilku komisjach krajowych instytucji naukowych i innych. Okres ryski pracy naukowej J. Endzelina dorównuje z pewnością okresowi charkowskiemu — jeśli go nie przewyższa. Słownik języka łotewskiego, prace toponomastyczne i inne są tego wyrazistym dowodem. Pracy badawczo-naukowej, działalności dydaktycznej ani też poczynań naukowo-organizacyjnych J. Endzelina na Uniwersytecie w Rydze nie

[1] Rozprawa „Issledowanija w obłasti kaszubskogo jazyka" zamieszczona była w księdze pamiątkowej: Sbornik statiej, poswiaszczennych uczenikami i poczitatielami akademiku i zasłużonnomu ordinarnomu profiessoru F. F. Fortunatowu, 1872—1902, Warszawa 1902, str. 535—572. Jej przedruk por. „Russkij filołogiczeskij wiestnik", Warszawa, t. 49 (1903), str. 67—104.

przerwała druga wojna światowa. W roku 1946 objął on kierownictwo Sekcji Języka Instytutu Języka i Literatury Łotewskiej Akademii Nauk. W okresie późniejszym (1950 r.) opuściwszy Katedrę Języka Łotewskiego Uniwersytetu w Rydze, skoncentrował siły na pracy w Instytucie Języka i Literatury AN, gdzie m.in. prowadził Pracownię Słownika (Vārdnīcu sektors). Z pracowni tej wyszedł w latach 1956—1961 tom I i II jego słownika Nazw miejscowych Łotewskiej SRR, opracowany wspólnie przez autora i jego uczniów.

Grono uczniów wychował J. Endzelin niemałe. Wśród nich są m.in. językoznawcy radzieccy, profesorowie L. Bułachowski i G. S. Achwlediani, zamieszkali w Szwecji filologowie łotewscy V. Rūke-Dravina i K. Dravinš, pracownicy naukowi Katedry Języka Łotewskiego Uniwersytetu w Rydze i Instytutu Języka i Literatury Łotewskiej AN V. Dambe, A. Ozols, D. Zemzare i wielu, wielu innych. Wpoił w nich J. Endzelin zasady, którym przez całe życie hołdował: „Festina lente", „Skopojieties vārdiem" (oszczędność w słowach). Wśród nawału prac zasady te pozwalały J. Endzelinowi znajdować czas, by odpocząć we własnym, uroczo położonym letnisku w Koknese — w „Nāka". Tam właśnie odwiedził go piszący te słowa, w chwili gdy J. Endzelin, który stale bacznie śledził rozwój badań językowych również w nauce polskiej, czytał świeżo otrzymany numer „Języka Polskiego". Było to któregoś ulewnego dnia sierpniowego w roku 1959 — dwa lata przed śmiercią wielkiego uczonego, która nastąpiła 1 lipca 1961 r. w Koknese.

Doctor honoris causa Uniwersytetu w Uppsali i Kownie, był J. Endzelin członkiem rzeczywistym Akademii Nauk Łotewskiej SRR od r. 1946, członkiem zagranicznym Szwedzkiej Królewskiej Akademii Nauk, Holenderskiej Królewskiej Akademii Nauk, Praskiej Akademii Umiejętności, Praskiego Towarzystwa Naukowego, członkiem-korespondentem najpierw Rosyjskiej Imperatorskiej Akademii Nauk, a od r. 1929 — Akademii Nauk Związku Radzieckiego, towarzystw naukowych w Getyndze, Helsinkach i Królewcu, członkiem honorowym Amerykańskiego Towarzystwa Lingwistycznego. Estońskiego Towarzystwa Naukowego, Łotewskiego Towarzystwa Filologicznego, Litewskiego Tow. Naukowego i Ryskiego Towarzystwa Historycznego. Światowej sławy uczony był laureatem Nagrody Leninowskiej, przyznanej mu w 1958 r. w uznaniu zasług położonych na polu badań nad filologią bałtycką, których wyniki są zawarte w Latviešu valodas gramatika, oraz laureatem Nagrody Państwowej pierwszego stopnia Łotewskiej SRR. Posiadał także wiele odznaczeń państwowych i naukowych, m.in. Medal W. Humboldta Niemieckiej Akademii Nauk oraz nadany mu w 1958 r. Medal Holenderskiej Królewskiej Akademii Nauk.

*

J. Endzelin jest autorem prac zasadniczych dla studiów nad językami bałtyckimi, prac teoretycznych, które wpłynęły na rozwój tej dziedziny badań, a miały także znaczenie praktyczne, bo przyczyniły się do unormowania języka łotewskiego i ukształtowania go we współczesny język literacki. Najważniejszą pozycją w zakresie językoznawstwa bałtyckiego w ogóle, a łotewskiego w szczególności jest jego Gramatyka języka łotewskiego. Wydanie jej poprzedziły prace przygotowawcze, począwszy od roku 1900 podjęte wspólnie z K. Mühlenbachem (1853—1916) — wybitnym filologiem łotewskim i przyjacielem J. Endzelina — ekspedycje dialektologiczne, prowadzone przez długie lata ekscerpowanie zabytków piśmiennictwa oraz publikowane w czasopismach językoznawczych studia monograficzne, szkice i przyczynki z badań nad językiem łotewskim. Jesz-

cze przed ich podjęciem ogłosił J. Endzelin ważny artykuł pt. „Über den lettischen Silbenakzent" = BB 25 (1899), 259—274 [2], w którym wyjaśnił niezmiernie zagmatwane zagadnienie intonacji języka łotewskiego. W rozprawie magisterskiej pt. *Latyszskije priedłogi* (cz. I — 1905; cz. II — 1906) rozpatrzył przyimki łotewskie pod względem formalnym i syntaktycznym oraz podał ich etymologię w nawiązaniu do odpowiednich przyimków litewskich, staropruskich, słowiańskich i innych. Ta najobszerniejsza dotychczas praca na ten temat i najbardziej wszechstronnie oświetlająca zagadnienie jest jednocześnie pierwszym studium nad stroną semantyczną łotewskich przedrostków czasownikowych.

W roku 1907 wydał J. Endzelin razem z K. Mühlenbachem książkę, która stanowi owoc wspólnie prowadzonych badań dialektologicznych, pt. *Latviešu gramatika*. K. Mühlenbach opracował w niej materiały dotyczące słownictwa, frazeologii oraz składni; J. Endzelin — fonetykę i morfologię. Znaczenie tej *Latviešu gramatika* (której 5 wydanie ukazało się w 1934 r. — będącej jednym z etapów przygotowań do wielkiej Gramatyki języka łotewskiego — polega na tym, że stanowiła ona podstawę i wzór dla dalszych badań, podjętych głównie przez uczniów J. Endzelina nad dialektami łotewskimi (por. wydawnictwa: „Filologu biedribas Raksti" — 1921—1940; „Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras institūta Raksti" — 1952 — a jednocześnie była zaczątkiem długoletnich usilnych zabiegów J. Endzelina nad uporządkowaniem łotewskiego języka literackiego (por. publikacje, których J. Endzelin był autorem lub redaktorem). Gramatyka języka łotewskiego wyszła drukiem dwukrotnie: najpierw — w 1922 r. w Rydze oraz w 1923 r. w Heidelbergu [3], w języku niemieckim pt. Lettische Grammatik, następnie zaś w 1951 r. w Rydze — w języku łotewskim pt. Latviešu valodas gramatika; w obu wydaniach utrzymano ten sam układ i ilość paragrafów. Wydanie łotewskie jest tłumaczeniem wcześniejszego wydania niemieckiego — poprawionym, jeśli chodzi o interpretację niektórych zjawisk gramatycznych, uzupełnionym nowymi materiałami językowymi, zaczerpniętymi z folkloru i dialektów i poszerzonym na podstawie wyników badań, które Endzelin prowadził na przestrzeni lat trzydziestu, dzielących daty ukazania się obu wersji Gramatyki języka łotewskiego.

Dzieło J. Endzelina jest pierwszą naukową gramatyką języka łotewskiego. Autor przedstawił w niej fakty z języka literackiego i z dialektów, przytoczył dane współczesne oraz wydobyte z zabytków piśmiennictwa i w ten sposób połączył elementy gramatyki opisowej i historycznej. W pewnym sensie można w niej także widzieć słusznie gramatykę porównawczą języków bałtyckich. Bogaty i dokładnie sprawdzony materiał, wykorzystany w tym dziele oraz prawie kompletna bibliografia omawianych zagadnień (w tekście i w osobnym wykazie) zapewniły mu na długo miejsce decydujące w nauce, gdyż stanowi ono podstawę i punkt wyjścia dla dalszych szczegółowych prac w dziedzinie filologii bałtyckiej. Pojawienie się Gramatyki języka łotewskiego miało zatem przełomowe znaczenie dla językoznawstwa łotewskiego, ponieważ dała ona jeszcze przed rokiem 1940 początek szeroko zakrojonym badaniom z zakresu dialektologii oraz — głównie w okresie powojennym — studiom nad gramatyką opisową, gramatyką historyczną i historią języka łotewskiego.

Opracowana w Instytucie Języka i Literatury Łotewskiej Akademii Nauk w Rydze *Mūsdienu latviešu literārās*

[2] BB = Beiträge zur Kunde de indogermanischen Sprachen, Göttingen.

[3] W Heidelbergu ukazała się jedynie część nakładu „Lettische Grammatik" J. Endzelina.

valodas gramatika (Gramatyka współczesnego łotewskiego języka literackiego, t. I — Fonetyka i morfologia, Ryga 1959; t. II — Składnia, Ryga 1962), której głównych zrębów szukać należy w Gramatyce języka łotewskiego J. Endzelina, jest tego znamiennym przykładem. Nadmienić zaś trzeba, że także pod wpływem J. Endzelina powstała i rozwinęła się łotewska szkoła fonetyki eksperymentalnej, reprezentowana przez A. Äbele, A. Laua i innych. Swego rodzaju uzupełnieniem Gramatyki języka łotewskiego, niezbędnym dla osób podejmujących studia nad łotewszczyzną, są *Latviešu valodas skaņas un formas* (Ryga 1938) i *Lettisches Lesebuch* (Heidelberg 1922). W pierwszej z tych prac skupił J. Endzelin głównie uwagę na współczesnych zjawiskach fonetycznych i morfologicznych języka łotewskiego, pomijając gwoli zwartości wykładu szczegóły dotyczące ich geografii. W drugiej — dał wybór tekstów ze słownikiem i komentarzem językowym oraz elementarne wiadomości z historii języka łotewskiego wraz z danymi o rozmieszczeniu jego dialektów.

Współczesnej leksykologii i leksykografii łotewskiej oraz jej rozwoju nie można sobie wyobrazić bez pierwszego naukowego Słownika języka łotewskiego, jakim jest K. Mühlenbacha *Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis* (...) J. Endzelīns (tyt. również w języku niemieckim), t. I—IV, Ryga 1923—1932. Uzupełnienia i poprawki do niego obejmują *Papildinājumi un labojumi* K. *Mülenbacha Latviešu valodas vārdnīcai* (tyt. również w języku niemieckim), t. I—II, Ryga 1934—1946. Wydali je J. Endzelin i E. Hauzenberga. Po śmierci K. Mühlenbacha w 1916 r., który zebrane zasoby słownikowe opracował do hasła patumšs, prace redakcyjne poprowadził dalej J. Endzelin, znacznie poszerzając ich zestaw nowymi materiałami. Uzupełnił on także rękopis K. Mühlenbacha, a niemal wyłącznie sam opracował stronę etymologiczną całego słownika. Etymologią zajmował się zresztą J. Endzelin od początku swej działalności naukowej aż po jej schyłek. Uwagi etymologiczne zawarte w Słowniku języka łotewskiego (ME, EH) są z natury rzeczy „lakoniczne i wskutek tego bardzo często niewystarczające"[4]. Stronę semantyczną haseł w *Latviešu valodas vārdnīca* oddają tłumaczenia niemieckie oraz cytaty z pieśni ludowych (latviešu tautasdziesmas), zabytków piśmiennictwa, tekstów gwarowych, tekstów literackich itp. Słownik języka łotewskiego zawiera słownictwo języka literackiego oraz dialektów: razem ok. 150 000 wyrazów, przy czym teksty gwarowe podano w transpozycji na dialekt środkowy, który jest podstawą łotewskiego języka literackiego. Udostępnił J. Endzelin tym samym cały zasób leksykalny łotewszczyzny dla potrzeb językoznawstwa indoeuropejskiego. Słownik wraz z Uzupełnieniami wydano po raz drugi techniką fototypii w latach 1953—1956 w USA, nakładem Čikagas Baltu filologu kopa. Przy pracy nad historią słownictwa łotewskiego jest dzisiaj Słownik języka łotewskiego (ME,EH) — być może — nie zawsze w pełni wyczerpujący[5]; niezbędne i niezastąpione jest jednak dzieło K. Mülenbacha i J. Endzelina w pracy nad nowym słownikiem współczesnego łotewskiego języka literackiego, podjętej przez Instytut Języka i Literatury Łotewskiej AN.

Badania toponomastyczne J. Endzelina, prowadzone na szeroką skalę, przypadały na lata po pierwszej wojnie światowej. Ukazał się wtedy słownik Łotewskich nazw miejscowych (*Latviešu vietu vārdi*, t. I, Vi-

[4] J. Otrębski, Gramatyka języka litewskiego, t. I, str. 99.

[5] E. Hauzenberga — Sturma, J. Endzelin, „Orbis", t. XI, Louvain 1962, nr 1, str. 422.

dzeme, Ryga 1922; t. II — Kurzeme un Latgale, Ryga 1925). Stale uzupełniany materiał narastał także mimo niesłychanie trudnych warunków w okresie drugiej wojny światowej i w 1956 r. wydał J. Endzelin pierwszy tom *Latvijas PSR vietvārdi* (A—J). W roku 1961 wyszedł tom drugi (K—O). Całość przewidziana w dwóch częściach obejmie: cz. I — alfabetyczny wykaz nazw miejscowości (3 tomy), cz. II — rozprawy na temat właściwości leksykalnych i morfologicznych nazw miejscowych (1 tom). *Latvijas PSR vietvārdi* są monumentalnym zbiorem nazw topograficznych i fizjograficznych łotewskiego obszaru językowego. Wartość tej pracy umniejsza nieco brak dokumentacji źródłowej [6]. Przynosi ona jednak ogromny materiał do badań lingwistycznych, historycznych, archeologicznych, etnograficznych, geograficznych itd.

Z zakresu badań J. Endzelina nad językiem litewskim trzeba raz jeszcze wymienić przede wszystkim jego wielkie dzieła: Gramatykę języka łotewskiego, Słownik języka łotewskiego i słownik Łotewskich nazw miejscowych, jak również m.in. *Senprūšu valoda, Baltu valodu skaņas un formas,* ponieważ autor stale odwołuje się w nich do zagadnień, które mają bezpośrednie znaczenie także dla lituanistyki. Chociaż J. Endzelin nie zawsze ściśle odróżnił litewskie fakty literackie od dialektycznych [7], zestawione przezeń dane dotyczące języka litewskiego odgrywają w *Latviešu valodas gramatika* rolę tak ważną, że zastępuje ona do pewnego stopnia gramatykę historyczną czy porównawczo-historyczną języka litewskiego, której litewszczyzna mimo ukazania się Gramatyki języka litewskiego J. Otrębskiego (t. I — 1958; t. II— 1965 — t. III — 1956) nie ma dotychczas.

Podobną funkcję spełnia jego Słownik języka łotewskiego (ME,EH) i spełniać ją będzie niezawodnie nadal jako zestaw cennych materiałów do badań nad słownictwem litewskim obok wydawanego od wielu lat słownika specjalistycznego *Litauisches etymologisches Wörterbuch* E. Fraenkla, Heidelberg-Göttingen 1955 (ukazało się 18 zeszytów razem z indeksami). Dla bardzo wielu wyrazów łotewskich J. Endzelin podaje przede wszystkim ich odpowiedniki litewskie staropruskie, a następnie ich powiązania etymologiczne z wyrazami słowiańskimi i innymi indoeuropejskimi. A wskutek tego słownik ten jest nieodzowny również w pracach nad etymologią wyrazów litewskich i wykazuje związki między obu wymienionymi językami bałtyckimi. Również i w pracy pt. *Latvijas PSR vietvārdi* J. Endzelin niejednokrotnie skrupulatnie zestawiał z łotewskimi nazwami miejscowymi także nazwy litewskie, przez co praca ta ma doniosłe znaczenie dla badań nazewnictwa w nauce łotewskiej i litewskiej. Omawiając zasługi J. Endzelina w dziedzinie lituanistyki podkreślić wreszcie wypada jego studia z zakresu akcentologii historycznej. Wspomniany już artykuł „Über den lettischen Silbenakzent" (BB 25 (1899), 259—274) przedstawia i dokładnie precyzuje stosunek między trojaką intonacją języka łotewskiego a dwojaką języka litewskiego. J. Endzelin rozwiązał tu jeden z głównych i palących problemów językoznawstwa bałtyckiego. Był również pierwszym, który zwrócił uwagę na znaczenie akcentuacji M. Daukszy dla badań nad akcentem języka litewskiego (por. *Zum litauischen Akzent Daukšas,* „Baltica 3." = KZ 44 (1911), 49—57 [8]).

Prowadząc studia nad językiem łotewskim i litewskim musiał się J. Endzelin zetknąć z faktami staropruskimi.

[6] Por. przypis 5.

[7] J. Otrębski, Gramatyka..., o. c., str. 77.

[8] KZ = Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen, Göttingen.

Swoje spostrzeżenia, dotyczące wymarłych w XVII wieku Prusów, ogłaszał początkowo w formie recenzji prac R. Trautmanna, E. Woltera, N. van Wijka, następnie drobnych przyczynków etymologicznych, a w końcu większych artykułów drukowanych w prasie językoznawczej. Wśród nich na uwagę zasługuje analiza grafiki zabytków staropruskich — ważna z punktu widzenia dzisiejszego stanu nauki (*Prūšu tekstu grafika* = FBR 15 (1935), 86—103) [9]. Wspomniane prace, a także materiały z prowadzonych przez J. Endzelina seminariów uniwersyteckich języka pruskiego, złożyły się na jego niezmiernie cenne dzieło pt. *Senprūšu valoda* (Ryga 1943, str. 288). Obok wstępu i gramatyki zawiera ono wykaz wszystkich wyrazów występujących w zabytkach pruskich oraz ich etymologię. Uczony daje nową interpretację wielu zjawisk gramatycznych oraz leksykalnych, przede wszystkim języka staropruskiego, a obok tego innych języków bałtyckich. *Senprūšu valoda* stanowi tym samym bardzo duży krok naprzód w stosunku do prac E. Bernekera, Die preussische Sprache, Strassburg 1896 i R. Trautmanna, Die altpreussischen Sprachdenkmäler, Göttingen 1910. Niemieckie tłumaczenie pt. *Altpreussische Grammatik* (Ryga 1944; str. 200) — dostępne dla szerszego kręgu naukowców — nie zawiera niestety, części słownikowej. W Wilnie w najbliższym czasie ma się ukazać *Senprūšu valoda* J. Endzelina w tłumaczeniu na język litewski [10].

Długoletnie, bardzo starannie prowadzone badania analityczne nad łotewskim, litewskim, staropruskim oraz innymi językami bałtyckimi dały J. Endzelinowi podstawę do syntetycznego ujęcia całości zagadnień filologii bałtyckiej w trzech wydanych po sobie w krótkich odstępach czasu dziełach: *Ievads baltu filoloģijā* (1945), *Baltu valodu skaņas un formas* (1948) i *Latviešu valodas gramatika* (1951). W Polsce i po polsku są drukowane jego „Przyczynki do historii języków bałtyckich", umieszczone w księdze pamiątkowej *Symbolae grammaticae in honorem Joannis Rozwadowski*, t. II, Kraków 1927, str. 1—17.

Wymieniana niejednokrotnie *Latviešu valodas gramatika* jest niezastąpioną encyklopedią w studiach nad językami bałtyckimi oraz nad gramatyką historyczną — a także porównawczą — tych języków. Baltu valodu skaņas un formas stanowią jedyną w nauce światowej systematyczną fonetykę i morfologię porównawczą języków bałtyckich. Pracę tę — która jest konspektem wykładów uniwersyteckich J. Endzelina — wydano w tłumaczeniu litewskim w Wilnie w 1957 r. pt. Baltų kalbų garsai ir formos. Jego zaś Ievads baltu filoloģijā (Wstęp do filologii bałtyckiej) jest niewielkim szkicem z dziejów językoznawstwa bałtyckiego o charakterze bio- i bibliograficznym. Przytacza w nim autor bogaty materiał archeologiczny i historyczny do oświetlenia faktów językowych, daje krótki przegląd języków bałtyckich oraz ich związków z innymi językami indoeuropejskimi, przede wszystkim słowiańskimi.

Tymi związkami grupy językowej bałtyckiej ze słowiańską — które stanowiły przedmiot długich, nieraz zażartych dyskusji na początku bieżącego stulecia, jako też i w naszych czasach — zajął się J. Endzelin osobno w swojej rozprawie doktorskiej *Slaviano-baltijskije etiudy* (Charków 1911), następnie zaś raz jeszcze w referacie na sesję językoznawczą Akademii Nauk Państw Nadbałtyckich pt. „Driewniejszije slaviano-baltijskije jazykowyje sviazi", Izviestija AN Łatvijskoj SSR, nr 3, 1952, str. 33—46. Poświęcił im także

[9] FBR = Filologu biedrības Raksti, Riga.
[10] Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras institūta Biletens, nr 1, Riga 1962, str. 18.

wiele uwag na marginesie innych swoich prac (por. np. „Łatyszskije zaimstwowanija iz slawianskich jazykow", Żiwaja Starina nr 9 (1899), wyp. III, str. 285—312; Baltu valodu skaņas un formas (Ryga 1943). W swych poglądach w tej kwestii zbliża się J. Endzelin do teorii A. Meilleta o równoległym rozwoju obu grup językowych, które są kontynuacjami bliskich, lecz pierwotnie różnych dialektów indoeuropejskich. Wspomniane prace nie przynoszą wprawdzie rozwiązania zagadnienia związków bałto-słowiańskich, ale ze względu na materiał w nich zebrany mają jednak poważne znaczenie dla dalszych rozważań w tym kierunku oraz dla badań w innych dziedzinach filologii bałtyckiej.

Niemały wkład wniósł J. Endzelin w dzieło rozstrzygnięcia różnych problemów etnogenetycznych. Należą do nich wyliczone już wyżej *Slaviano-baltijskije etiudy* oraz *Drewniejszyje slawiano-baltyjskije jazykowyje sviazi*. Prócz nich ważne dla tego kręgu tematycznego jest znane studium „Über die Nationalität und Sprache der Kuren" = = FUF 12 (1912), 59 — 72[11]. J. Endzelin udowodnił w nim na podstawie danych językowych, opartych głównie na materiale toponomastycznym — zawartym m. in. w dokumentach Zakonu Krzyżackiego, który w latach 1237—1267 prowadził zaciekłe walki z plemieniem Kurów — że właśnie ci Kurowie, zamieszkali niegdyś na terytorium Kurlandii, a zaszeregowywani niejednokrotnie do grupy ugrofińskiej, byli samodzielnym plemieniem bałtyckim. Szczególną wagę ma też praca „O łatyszsko-finskich jazykowych sviaziach", Pamiati akademika Lwa Władimirowicza Szczerby 1880—1944, Sbornik statiej, Leningrad 1951, str. 299—304. Naświetla ona bowiem sprawę wzajemnych kontaktów grupy bałtyckiej z ugrofińską, związanych m. in. z istnieniem w Inflantach (oraz w północnej Kurlandii) plemienia czy też narodu pochodzenia fińskiego — Libów (Liwów).

Ogromny dorobek naukowy J. Endzelina, przedstawiony tu w krótkim zarysie, jest rozrzucony w wielu książkach i czasopismach. Większość prac — zwłaszcza dawniejszych — stanowi z tego powodu bibliograficzną rzadkość. Udostępnić je ma nowe, zbiorowe, siedmiotomowe wydanie jego dzieł, które podejmuje Instytut Języka i Literatury Łotewskiej AN. W wydaniu tym uwzględnione zostaną uzupełnienia i poprawki pozostawione przez J. Endzelina na marginesach książek. Tom pierwszy — opracowany i przygotowany do druku jeszcze za życia uczonego — obejmuje poza wstępem z wiadomościami o autorze i przeglądem jego prac publikacje językoznawcze J. Endzelina po rok 1906 włącznie, a m. in. „Issledowanija v oblasti kaszubskogo jazyka". W drugim znajdą się rozprawy, które ukazały się drukiem od roku 1907 do końca pierwszej wojny światowej. Tom trzeci zawierać będzie *Lettische Grammatik* w jej wersji poszerzonej — łotewskiej.

W roku 1933, sześćdziesiątą rocznicę urodzin J. Endzelina uczcili językoznawcy włoscy wydaniem tomu III „Studii Baltici" (1933), poświęconego jubilatowi; litwini — tomem IV „Archivum Philologicum" (1933) jemu dedykowanym; wychowankowie łotewscy — księgą pamiątkową „Filoloģijas materiali" (Ryga 1933). W roku 1958 staraniem Instytutu Języka i Literatury Łotewskiej złożony został „Rakstu krājums. Veltījums akadēmiķim profesoram Dr Jānim Endzelīnam viņa 85 dzīves un 65 darba gadu atcerei" (Księga pamiątkowa ku czci J. Endzelina z okazji 85 rocznicy jego urodzin i 65-lecia jego pracy naukowej (Ryga 1959; tytuł w językach łotewskim, rosyjskim i niemieckim), a byli uczniowie i koledzy, zrzeszeni w Baltu filologu kopa, ofiarowali zbiór swych

[11] FUF = Finnisch-ugrische Forschungen, Helsingfors.

rozpraw „In honorem Endzelini" (Chicago 1960)[12].

Jako owoc pracy naukowej, która trwała ponad 65 lat, pozostawił z górą 350 publikacji, dotyczących języków: łotewskiego, litewskiego, staropruskiego, związków języków bałtyckich ze słowiańskimi oraz rozpraw na temat problemów etnicznych. Spod jego pióra wyszła także spora ilość recenzji, podręczników szkolnych i prac popularnonaukowych. Poza tym pełnił niejednokrotnie obowiązki redaktora naukowego różnych wydawnictw.

Stanisław Fr. Kołbuszewski

BORYS ALEKSANDROWICZ ŁARIN
(18.93—1964)

W dniu 26 marca 1964 r. zmarł jeden z najbardziej znanych radzieckich filologów, członek rzeczywisty Akademii Nauk Litewskiej SRR, członek korespondent Akademii Nauk Ukraińskiej SRR, zasłużony działacz nauki Federacyjnej Republiki Rosyjskiej, kierownik katedry Filologii Słowiańskiej Uniw. w Leningradzie, profesor doktor nauk filologicznych — Borys Aleksandrowicz Łarin.

B. A. Łarin był zasłużonym znawcą całego wachlarza kierunków radzieckiego językoznawstwa, znanym specjalistą historii języka rosyjskiego i ukraińskiego oraz jednym z niewielu znawców języków bałtyjskich i indyjskich. Slawistyka w szerokim znaczeniu tego słowa i lituanistyka, sanskryt, romańska i irańska filologia, leksykologia i leksykonografia, poetyka i stylistyka, gramatyka i teoria tłumaczeń — oto niepełny obraz naukowych zainteresowań B. A. Łarina. Świadczy to o szerokiej znajomości rzeczy, encyklopedycznej wiedzy i błyszczącej erudycji tego uczonego.

Działalność B. A. Łarina jako uczonego zaczęła się pół wieku temu i już od tego czasu przeszedł do nauki niepowtarzalny styl, śmiałość myśli, twórcza fantazja, dociekliwa koncepcja, naukowa logika i wdzięk teoretycznych jego rozważań. W nauce dla B. A. Łarina nie istniały drobne, oderwane od życia jakiekolwiek fakty, którymi się zajmował, gdyż były zawsze naświetlane w kontekście dużej, ogólnej koncepcji, związanej nieodłącznie z pryncypialnością i kardynalnością problemów. Przeto prace tego uczonego, powstałe nawet parę dziesiątków lat temu, uderzają nas nie tylko teoretyczną oryginalnością, ale także niezwykłą dotąd aktualnością.

Wielką część swoich prac B. A. Łarin poświęcił historii literackiego języka rosyjskiego. Studiował on dawną mowę potoczną i żywy język ludowy naszych czasów, a także napisał fundamentalne dzieła, jak np. o „Paryskim słowniku moskwiczan w 1586 roku anglika Richarda Jamesa" oraz o „Rosyjskiej gramatyce Ludolfa z 1696 roku" i inne. W okresie powstawania tych prac jeździł on ze swoimi uczniami na badania dialektologiczne do obwodu archangielskiego i pskowskiego, na Litwę i Ukrainę. Ten wybitny lingwista studiował także zawodowo fachową terminologię ludzi zatrudnionych w przemyśle tekstylnym, papierniczym, poligraficznym, a jednocześnie był głębokim, subiektywnym obserwatorem języka i stylu wybitnych rosyjskich pisarzy Niekrasowa, Czechowa, Gorkiego, Szołochowa i innych.

Wiele pracy i wysiłku włożył B. A. Łarin w pracę nad różnymi słownikami. Był on jednym z twórców znanego słownika w czterech tomach pt.: „Tołkowyj słovar' ruskago jazyka" pod redakcją D. N. Uszakowa. Pod kierownictwem

[12] Nekrologi J. Endzelina por. „Onoma", „Orbis" t. XI (1962); „Literatūra ir kalba" t. VI (1962).

B. A. Łarina były sporządzone materiały do słownika języka staroruskiego, znajdującego się w Instytucie jęz. rosyjskiego Akademii Nauk ZSRR. O dużym zainteresowaniu prof. B. A. Łarina wydawaniem słowników świadczy fakt, że tej nadzwyczajnie ważnej pracy poświęcił wiele czasu. Założył on w ostatnich latach swego życia na Wydz. Filo-

Borys Aleksandrowicz Łarin
(1893—1964)

logicznym w Leningradzie tzw. „Gabinet Słownikowy" będący swojego rodzaju laboratorium problemów filologicznych. W Gabinecie tym, będącym bardzo znanym wśród slawistów ZSRR i innych krajów, skoncentrowała się praca nad wydaniem szeregu nowych słowników, jak np.: okręgu pskowskiego, autobiograficznej trylogii języka Gorkiego, języka Pujmanowej, Andrič'a, Rajczewa i innych. Tam także rozpoczęto prace nad powstaniem „Slovaria obichodnowo ruskogo jazyka moskowskoj Rusi XV—XVII wiekow". Idea wydania tego słownika znalazła odbicie w długoletnich badaniach B. A. Łarina tego obszaru. Także nie długo przed śmiercią B. A. Łarin przystąpił do utworzenia grupy naukowców, mających za zadanie zestawić słownik do utworu W. I. Lenina pt.: „Kto to są" przyjaciele ludu" i jak oni walczą przeciwko socjaldemokratom?". Śmierć przeszkodziła mu wykonać ten zajmujący i bardzo obiecujący problem badawczy.

Będąc slawistą szerokiego pokroju B. A. Łarin oprócz jęz. rosyjskiego wnikliwie uczył się języków bratnich narodów. Jego dziełem była praca pt.: „O princypiach sostawlenija atłasa sławianskich jazykow", 1949 i inne. Szczególnie twórczo pracował B. A. Łarin nad opanowaniem stosunków językowych bałtosłowiańskich. Jego prace, jak np. „Iz zamietok o rusko-litowskich sootwietstwijach" i „Iz sławiano-bałtijskich leksikologiczeskich sopostawlenij" itd. stały się istotnym drogowskazem w nauce. Zainteresowania dla problematyki bałtosłowiańskiej nie stracił przez całe życie. Ostatnia praca w tym względzie to — „Ob odnoj sławiano-bałto-finskoj izogłossie" była przez niego napisana w 1963 roku i przedstawiona jako referat na Międzynarodowym Kongresie Slawistów w Sofii. Wszechstronnie utalentowany B. A. Łarin twórczo pracował w dziedzinie przyswajania drogą przekładu literatury obcej. Jego utalentowane przekłady pomników średniowiecznej literatury pięknej, utworów pisarzy litewskich, redaktorska praca nad przekładami zabytków literatury hinduskiej, sprawiła, że stał się on sławnym nie tylko w kołach naukowych, ale także. w szerokich kręgach czytelników.

Będąc uczonym radzieckim B. A. Łarin widział gwarancję zwycięstwa i osiągnięć naukowych poprzez pracę kolektywną. Dlatego też w jego działal-

ności ważne miejsce zajmowała organizacja wspólnych prac edytorskich, ekspedycji terenowych oraz naukowych konferencji. Prawie pół wieku swojego życia oddał B. A. Łarin pracy pedagogicznej na Wyższych Uczelniach oraz placówkach naukowych Leningradu: w Instytucie Języka Akademii Nauk ZSRR w Pedagogicznym Instytucie im. Hercena i na Wydziale Filologicznym Leningradzkiego Uniwersytetu. Na tej wyższej uczelni wiele lat stał na czele katedry języka rosyjskiego i ogólnego językoznawstwa, a w ostatnich latach życia kierował katedrą słowiańskiej filologii i Gabinetem Słownikowym. W tym czasie B. A. Łarin był także dziekanem Wydziału Filologicznego Uniwersytetu w Leningradzie.

Wspaniała erudycja B. A. Łarina, dialektyczność jego myślenia, wielkie męstwo i niezachwiane metodologiczne przeświadczenie szczególnie cechowały B. A. Łarina w latach panowania „nowej nauki o języku" i w okresie kultu jednostki. Żywy umysł i jakiś organiczny demokratyzm zawsze pociągał ku niemu nie tylko studentów, aspirantów i młodych robotników, ale i tych którzy widocznie i trwale weszli do nauki. B. A. Łarin szczęśliwie łączył w sobie cechy oryginalnego uczonego, uroczego i twardego pedagoga z rzadkim talentem organizatora nauki. Wśród jego uczniów jest dużo mieszkańców Leningradu, Moskwy, dalekiego Wschodu, Ukraińców, Białorusinów, Estończyków, mieszkańców Pskowa, Nowogrodu czy Litwy...

W Leningradzie, Pskowie, Wilnie, Kijowie i innych miastach pracują stworzone przez niego naukowe kolektywy. Naukowa, pedagogiczna i organizatorska działalność B. A. Łarina znalazła szerokie uznanie. Władza radziecka odznaczyła Go Orderem Lenina i innymi odznaczeniami. Przyznany mu był także tytuł „zasłużonego działacza nauki ZSRR".

Śmierć zaskoczyła B. A. Łarina w rozkwicie sił. Umarł w 72 roku życia, pełny twórczych myśli i szeroko zakrojonych planów. W jego osobie slawistyka straciła uczonego z niezwykle obszernym widnokręgiem, wspaniałego pedagoga, organizatora bezgranicznie oddanego nauce.

P. A. Dmitriew
Leningrad — ZSRR

ARTURS OZOLS
(1912—1964)

W dniu 29 czerwca 1964 r. w Rydze, w cztery dni po udanej — jak się wydawało — operacji raka przewodu pokarmowego, zmarł Arturs Ozols, doktor nauk filologicznych, profesor języka łotewskiego Państwowego Uniwersytetu Łotewskiego, w latach 1958—1963 prorektor tejże uczelni, członek-korespondent Akademii Nauk Łotewskiej SRR, życzliwy przyjaciel Polski, zabiegający w swoich poczynaniach o zbliżenie łotewsko-polskie na polu naukowym.

Pracował do ostatniej chwili: 24 czerwca podpisał — już w szpitalu — ostateczną redakcję studium o języku i językoznawstwie łotewskim, przeznaczonego dla wydawnictwa naukowego *Latvijas PSR ZA Vēstis*. Lingwistyce poświęcił się A. Ozols około roku 1948, uzyskawszy przedtem znakomite przygotowanie — z racji obranego kierunku studiów — z zakresu folklorystyki. W swojej pracy naukowej umiał połączyć te dwie dziedziny wiedzy: wyrazem tego stały się późniejsze publikacje o trwałym znaczeniu w nauce, nie tylko łotewskiej — w badaniach mianowicie, które podejmował i prowadził w obu wspomnianych dziedzinach, za podstawę i punkt wyjścia posłużył mu materiał łotewskich pieśni ludowych — *latviešu tautasdziesmas*.

U progu swej działalności naukowej zebrał A. Ozols i ogłosił drukiem w roku 1938 w Rydze obszerną i niezastąpioną po dzień dzisiejszy bibliografię piśmiennictwa dotyczącego łotewskich dain pt. *Tautas dziesmu literātūras bibliografija*. Rok później ukazał się pt. *Pārskats*

Arturs Ozols (1912—1964)

par tautas dziesmu literātūru, dokładny przegląd zawartości owej pracy A. Ozolsa w czasopiśmie „Ceļi" w tomie IX (1939), ostatnim z wydanych w Rydze przed wojną. Nadmienić tu wypada, że w Lund w Szwecji wznowiono wydawnictwo „Ceļi" po wojnie pod redakcją K. Dravi̧ņša, a mianowicie: t. X (1961), t. XI (1963). Wydarzenia wojenne spowodowały, że dopiero po przeszło dziesięciu latach pojawiło się niezmiernie interesujące i cenne studium A. Ozolsa, omawiające zagadnienie obrazu i motywu miasta Rygi w łotewskiej pieśni ludowej: *Rīgas tēls latviešu tautasdziesmās* = „Karogs", 1951, 11. Przedtem zaś, jeszcze w roku 1949, rozpatrzył i naświetlił on aspekt metodologiczny badań nad łotewskimi dainami w pracy pt. *Folkloristiskā darba metodes latviešu tautas dziesmu laukā 19. gs. otrā pusē* (Maszyn. w Bibliotece Uniwersyteckiej w Rydze). Praca powyższa, będąca rozprawą kandydacką A. Ozolsa, zamknęła niejako pierwszy etap jego działalności naukowej. W początkach drugiego etapu — pomijając szereg mniejszych i większych artykułów językoznawczych w czasopismach naukowych i in. z lat 1949—1956 — wymienić trzeba rozprawę A. Ozolsa z roku 1957 pt. *Latviešu klasisko tautasdziesmu sintakses jautājumi* (Maszyn. w Bibliotece Uniwersyteckiej w Rydze; Por. А. Озол, *Вопросы синтаксиса Латышских классических народных песен*. Abmorcфepam ... Mockba-Pura 1959). Wybrane jej rozdziały ogłosił A. Ozols w Zeszytach Naukowych Uniwersytetu w Rydze, w Rocznikach Instytutu Języka i Literatury Łotewskiej Akademii Nauk oraz w *Latvijas PSR ZA Vēstis* w latach 1957—1963. Wspomniana rozprawa A. Ozolsa stanowi wprowadzenie do badań podjętych w dziedzinie baltologii po raz pierwszy, zakrojonych na bardzo szeroką skalę, mianowicie nad historią języka łotewskiego w ogóle, a nad składnią historyczną tegoż języka w szczególności. Zagadnienie to zamierzał A. Ozols ująć w zarysie monograficznym, na który miały się złożyć cztery części: 1) Język łotewskich pieśni ludowych, 2) Język zabytków starołotewskich, 3) Język piśmiennictwa młodołotewskiego oraz 4) Łotewszczyzna współczesna. Część pierwsza — *Latviešu tautasdziesmu valoda* wyszła drukiem w roku 1961 w Rydze, nakładem Latvijas Valsts izdevniecība, w osobnym wydaniu książkowym o obj. 435 str. Część drugą — *Veclatviešu rakstu valoda* oddano do składania 1 sierpnia 1964 r. w Państwowym Wydawnictwie Łotewskim w Rydze. Części trze-

ciej — *Jaunlatviešu rakstu valoda* poświęcił A. Ozols ostatnie miesiące swego życia; ukończyć jej już nie zdołał... Wyrazem zainteresowania A. Ozolsa sprawami kultury polskiej i nauki był jego pobyt w Krakowie, Warszawie i Poznaniu latem 1937 i 1938 roku, znajomość języka polskiego w mowie i piśmie, praca o powiązaniach polsko-łotewskich pt. *No latviešu un poļu kultūras sakaru vēstures* (Rękopis w j. łotewskim w posiadaniu St. Fr. Kolbuszewskiego), wreszcie — polonica odnotowywane *w Tautas dziesmu literātūras bibliografija* oraz w jej Uzupełnieniach, gromadzonych przez A. Ozolsa po roku 1938.

Dopiero w 25 roku życia rozpoczął A. Ozols — przed wojną — studia na Uniwersytecie w Rydze, specjalizując się pod kierunkiem prof. J. Endzelina w języku łotewskim, a prof. L. Berziņša w zagadnieniach folkloru, jednocześnie zaś pod kierunkiem ówczesnego profesora Uniwersytetu w Rydze St. Kolbuszewskiego (1901—1965) pracując nad językiem i literaturą polską. Studia aspiranckie z zakresu folklorystyki, uwieńczone obroną pracy doktorskiej oraz uzyskaniem stopnia kandydata nauk filologicznych, odbywał tamże w latach 1945—1949, a już w roku 1950 objął — po przejściu znakomitego uczonego łotewskiego prof. J. Endzelina do Akademii Nauk Łotewskiej SRR — stanowisko kierownika Katedry Języka Łotewskiego Państwowego Uniwersytetu Łotewskiego w Rydze, które zajmował do swojej śmierci. Pracował przez pewien czas w Instytucie Etnografii i Folkloru Akademii Nauk Łotewskiej SRR, gdzie kierował również sprawami naukowymi. Uczestniczył między innymi w pracach VI Ekspedycji naukowej tegoż instytutu w roku 1953, następnie jako reprezentant Państwowego Uniwersytetu Łotewskiego w „IV Międzynarodowym Kongresie Slawistów w Moskwie". W roku 1957 przedłożył w Akademii Nauk w Rydze pracę habilitacyjną z zakresu językoznawstwa, na której recenzentów, obok prof. B. Larina z Uniwersytetu w Leningradzie, akademika K. Korsakasa z Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie, zaproszeni zostali z Polski prof. J. Otrębski i prof. St. Kolbuszewski. Na podstawie tej rozprawy otrzymał A. Ozols tytuł doktora nauk filologicznych, a w pięć lat później został powołany na stanowisko profesora. Jego walory intelektualne, moralne i organizacyjne zwróciły na niego uwagę najwyższych władz, a w następstwie tego powierzono mu godność prorektora Uniwersytetu Ryskiego, którą piastował od roku 1958.

Znany był ze swej skromności, życzliwości dla ludzi i uczynności. Odznaczał się niebywałą wytrwałością i pracowitością, o czym między innymi świadczy warsztat naukowy, który pozostawił, ze zbiorami w kartotekach liczącymi około 200 000 fiszek. W pamięci ludzkiej zapisał się Arturs Ozols trwale jako wzór człowieka i uczonego.

St. Fr. Kolbuszewski

74644